ספר זכרון / אנרענק־בוך

ק״ק

זאוויערטשע והסביבה

העורך: ש. ספיבק

(בשיתוף עם ועדת המערכת ועד הארגון)

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

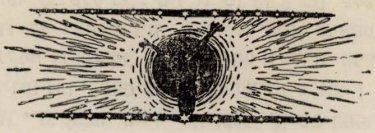
הוצא לאור ע״י: ארגון יוצאי זבירציה והסביבה
תל־אביב, תשי״ח

אנו מבקשים בזה סליחת כל אנשי זבירציה והסביבה, במקרה שנפגעו עקב טעות, פסיחה על שם או על פרטי אירועים, אשר בעת עריכת הספר דלגו עליהם.

הועד והמערכת

דפוס „א ר ז", ת"א-יפו. טלפ. 83331.

פתח דבר

פאַרוואָרט

בדחילו ורחימו מגישים אנו לציבור הרחב את ספר הזכרון שלנו. ברי לנו שספר, — אין בו עדיין כדי לבטא את עצמת הצער, הכאב, המחאה והזיקה הטבעית לנקמה של עדה אשר רוב מניינה ורוב בניינה הושמד במאה ה־20 בצורה כה אכזרית־זוועתית. אולם אנו, בני ישראל, — עם־הספר הננו. טבעי הוא איפוא כי מצבה היא בעינינו בראש וראשונה — ספר. יירשמו־נא אירועי־הזוועה למעננו, למען הדורות הבאים, — לפי שעה, עד יום הדין הגדול והנורא, אשר בוא יבוא, אשר מוכרח לבוא.

בישראל הצמדנו לספרא, לספר, — גם את הסייפא, את החרב. אנו, בני ישראל, למדנו לקח מהפורענות של אומתנו. לא נעמוד יותר מול האוייב נטולי־מכשירים להשבת מלחמה שערה כפי שהיו בלעדיהם קדושינו המעונים בתקופת היטלר. עם זה אין אנו יכולים לוותר על נשקה המסורתי של האומה, — על הספר, — כמכשיר של מחאה ומאבק נגד משמידי בני־ישראל והאומה הישראלית.

יהי־נא איפוא ספרנו זה מצבה נאותה על קרב־אחים של קהילה קדושה, — של עדת־יהודים יקרים, שלווים, חרוצים, פשוטים, יראי־שמים ותורה, אשר מעל ראשיהם הונף הגרזן החד והאכזרי של רבי־הרוצחים, אשר דוגמתם לא היו מאז קיום האנושות.

לא חסכנו עמל ואמצעים שהספר יהיה רב־רושם, — הן בצורתו החיצונית והן מבחינת התוכן. הוקדשה דאגה לכך שייחודה של זבירציה וצביונה האפייני יבואו לביטויים המלא, על אף האמצעים הצנועים שעמדו לרשותנו.

הננו מקווים כי ספרנו זה יזכה להד נאות כמיבצע ספרותי־היסטורי רציני.

אנו מודים לכל אלה שסייעו להגשמת רעיוננו להוציא לאור ספרנו זה.

ארגון יוצאי זבירציה והסביבה

ועד הארגון

העורך וועדת המערכת

מיט ציטער און ערפאַרכטיקייט געבן מיר דער עפענטלעכקייט

איבער אונדזער אַנדענק־בוך. מיר ווייסן אַז אַ בוך קלעקט נאָך נישט כדי אויסצודריקן דעם גרויסן צער, ווייטיק, פראַטעסט און דעם נאַטירלעכן נקמה־דראַנג פון אַן עדה, וואָס איר רוב מנין און רוב בנין איז אַזוי שוידערלעך־בעסטיאַליש פאַרשניטן געוואָרן אין „ציווילי־זירטן" 20־טן י״ה. אָבער מיר, יידן, זענען אַן עם הספר, אַ פאָלק פון בוך. איז עס, טאַקע, נאַטירלעך אַז אַ מצבה איז אין אונדזערע אויגן קודם־כל אַ בוך. זאָלן די שוידערלעכע פאַקטן פאַרשריבן ווערן, פאַר אונדז, פאַר די קומענדיקע דורות, — דערווייל, ביז צום גרויסן יום־הדין ,וואָס ווען קומען, וואָס מח קומען.

אין ישראל האָבן מיר צוגעגעבן צום בוך, — צו ספרא, — אויך סייפא, די שוועדט. מיר, יידן, האָבן זיך אויסגעלערנט פון די פּורעניותן אויף אונדזער אומה, און מיר ווילן שוין מער נישט שטיין פאַר אַ שונא, אנטבלויזטע פון פּיזישע פאַרגעלטע מכשירים, ווי עס זענען געווען אונדזערע הייליקע מאַרטירער אין דער היטלער־תקופה. דאָך קאָנען מיר נישט מוותר זיין אויפן טראַדיציאָנעלן כלי־זיין פון דער אומה, — אויפן בוך, — אָלס פראַטעסט־און קאַמפּס־אינסטרומענט קעגן די פאַרלענדער פון יידן, און פון יידישן פאָלק.

זאָל אָלזאָ אונדזער בוך זיין אַ וועדיקע מצבה אויף אַ מאַסן־קבר פון אַ קהילה־קדושה, — אַן עדה אַ טייערע, פון פרידלעכע, אַר־בעטסזאַמע, פשוטע, גאַט־און אידייע־געטרייע יידן, וואָס איבער זיערע קעפּ האָט געווילדעוועט די שאַרפּע האַק פון די בלוטיקסטע רוצחים, וואָס זיערע גלייכן איז נישט געווען זינט די מענטשהייט באַשטייט.

מיר האָבן נישט געשפּאָרט קיין מי, קיין מיטלען, אַז אונדזער בוך זאָל זיין אינדרוקס־פול, — סיי אויסערלעך און סיי אין פּרט פון אינהאַלט. עס איז געזאָרגט געוואָרן, אַז דאָס באַזונדערע, דאָס כאַראַקטעריסטישע פון זאָוויערטשע זאָל אין פולער מאָס, ביי אונדזערע באַשיידענע מיטלען, קומען צום אויסדרוק אין אונדזער בוך.

מיר האָפן אַז אונדזער בוך וועט געווינען דעם ריכטיקן אָפּ־קלאַנג אָלס ערנסטער ליטעראַריש־היסטאָרישער אויפטו.

מיר דאַנקען אַלע וועלכע האָבן מיטגעהאָלפן פאַרווירקלעכן אונדזער אידיי אָרויסצוגעבן דאָס דאָזיקע בוך.

פאַרבאַנד שטאָטליים פון זאָוויערטשע און סביבה

פאַרבאַנדס־קאָמיטעט

רעדאַקטאָר און רעדאַקציע־קאָמיסיע

בשער ספר חזכרון לקדושי זבירציה נתייחד־נא עם זכר יקירינו, — חורינו, אחינו, אחיותינו, קרובינו, חבריגו וידידינו, בני זבירציה וחסביבה. חם עונו ואונסו, הושפלו, ונזרקו, ביד זדון של חיתו־טרף, לתאי הגאז, למחנות כלייה, לחנק ואבדון. לא נשכחם לעד. בראש מורכן, בלב־דווי נאמר קדיש —

יתגדל ויתקדש

אינעם פאָדער־בלאָט פונעם אָנדענק־בוך צום זכר פון די קדושים פון זאָוויערטשע און סביבה, לאָמיר זיך מתיחד זיין מיטן ליכטיקן אָנדענק פון אונדזערע טייערסטע, — אונדזערע עלטערן, ברידער, שוועסטער, חברים און פריינט, מענטשן פון זאָוויערטשע. זיי זענען געוואָרן געפיניקט, געשענדט, דער־נידריקט און אַריינגעוואָרפן, מיט פאַרבראָכענע־הענט פון רויב־חיות, אין די גאַז־קאַמערן, אין אויסראָטונגס־לאַגערן, צו דער־שטיקונג און אומקום.

מיר וועלן זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן. מיט געבויגטן קאָפּ לאָמיר זאָגן קדיש —

יתגדל ויתקדש

אודים מוצלים מאש, בני זבירציה ששרדו ממחנות החדלון, הכפייה והעינוי בגרמניה, והתרכזו בעיקר בשטאוביגע, התקינו ביום כ"ד אב תש"ו 1946 בבית הכנסת בשטאוביגע שני לוחות זכרון, לזכר קדושי זבירציה. תצלום אחד משני הלוחות הננו מביאים לחלן.

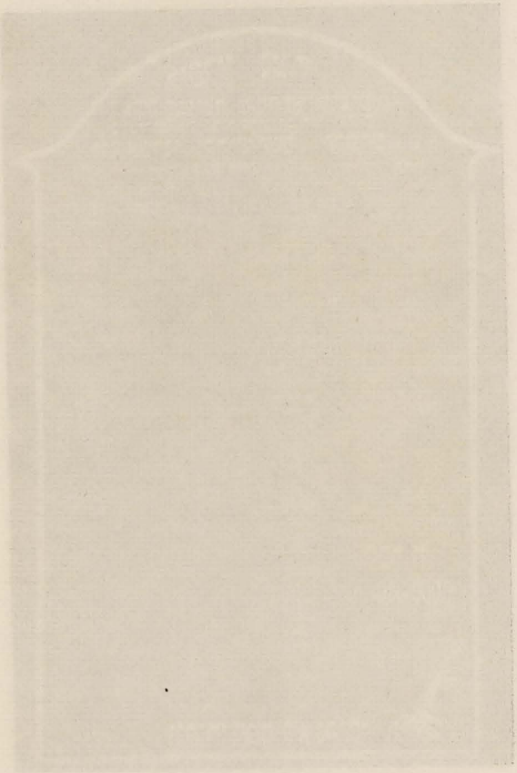
* *

אַפּגעראַטעוועטע רעשטלעך פון זאַוויערטשע, וואָס זענען געבליבן פון די פּאַרניכטונגס־צוואַנגס־און מאַטער־לאַגערן אין דייטשלאַנד און זיך קאַנצענטרירט דער עיקר אין שטאוביגע, האָבן אין דער שול אין שטאוביגע אַראַנזשירט צווי געדענקטאָוולען צום אַנדענק פון די זאַוויערטשער קדושים. די פאָטאָקאָפּיע פון איינעם פון די געדענק־טאָוולען געבן מיר דערנעבן.

את חרשימה של השמות שנכללו בשני הלוחות האלה, אנו מפרסמים במקום אחר בספרנו.

די רשימה פן די נעמען, וואס די דאזיקע צוויי טאוולען אנטהאלטן, וועלן מיר געבן אין אן אנדערער שטעלע אין אונדזער בוך.

זכות גדולה היא לי שבני עירי היקרים הטילו עלי לפני חדשים מספר עריכת ספר הזכרון והעדות על ק"ק זבירציה והסביבה, — הן לפי חומר שנאסף במשך 3 שנים, והן לפי החומר (והוא הרוב) שאספתי בחדשים האחרונים.

יש יתרונות לעורך, בן־עיר, הבא לערוך ספר מעין זה, אך יש גם חסרונות. היתרון הוא: ידיעת העניינים בפני ובפנים, חוש־אבחנה בין עיקר וטפל, חיבה לנושא וכו'. החסרונות האפשריים: סובייקטיביות־יתר, התרפקות על דברים של מה־בכך בעיני זר, ראייה אופטית משוחדת.

השתדלתי בנידון זה לשמור על שביל־זהב ועל פרופורציה נאותה, ככל האפשר, — ובמגבלות שאין העורך שליט עליהן. דליתי מנבכי־העבר כל גילוי של פעילות בני־העיר, כל אירוע אפייני. ברי, שדברים רבים, אולי חשובים למדי, — לא נכללו בסקירות ובזכרונות הבאים. עם הקוראים הסליחה על ליקויים אלה, שלא במתכוון באו, והם אך תוצאה של כברת־הזמן המצומצמת שהוקצתה לי.

בכוחותי הדלים דאגתי לכך שסגנון הדברים בשתי השפות של הספר יהיה רב־גווני, אך עם זה — שווה לכל נפש. תחילה היתה תכניתנו לתת קיצורים תמציתיים בתרגום לאותה לשון משתי לשונות הספר, שהסקירה הנכללת בספר לא נכתבה בה. ברם, לא הספיק כבר לכך מצע הספר. רוב הדברים הייתי נאלץ לערוך באופן יסודי או לכתוב מחדש (בין היתר — השירים). עם הכותבים הסליחה.

שמות של ערים ואנשים מסרתי בדרך כלל בטרנסקיפציה שהשתמשו בה, כרגיל, קדושינו בזבירציה. את שם עירנו, השגור בפינו, כתבתי בטרנס־קריפציה עברית (מלבד בשער הספר — מסיבות טכניות).

השתדלתי למנוע על חזרות בדברי המשתתפים בספר. לא תמיד היה הדבר אפשרי. אין להסיק גם מריבוי דברים, בקשר לאיש אחד, על משקלו בחיי החברה היהודית בזבירציה. יש ועל אישים חשובים, תופעות ואירועים, כותבים כלאחר־יד, כי לא היה מי שיסקרם כראוי. בגוף הספר כותבים רבים על ייחודה של זבירציה, עירנו האהובה והיקרה, ואין צורך שבהקדמה נחזור על כך.

הספר מוקדש לזכר קדושי השואה. לא ייפלא, איפוא, שבספרנו מוקדשים לתקופת־אימים זו דברים כה רבים, שיש בהם לעתים חזרות. אולם יקרה היא בעינינו כל חוויה של איש זבירציה בימים העקובים דם של שלטון־הכנופייה הנאצית. כל מלה, כל אות היא כאן זעקה, זעקת־כאב וזעם כאחת. הלב דואב עם קריאת כל שורה מהשורות האלה ואין כאן מקום למלקחי־מרות של עורך.

* *

הנני חש שלא אצא ידי חובה אם לא אציין את המאמצים הרבים של חברי וועד הארגון, ח״ח יוסף פינקל, שמעון פייגנבלאַט, נחום דרעזנער, דוד בראט, יואל גרינקראוט והמזכיר המנוח של הארגון א. זאקס, שעמלו וטרחו על מנת שהספר יופיע, למרות הקשיים. תודתי נתונה במיוחד לח״ח ש. פייגנבלאט (יו״ר וועד הארגון) ונחום דרעזנער, שזנחו את ענייניהם האישיים והקדישו זמן רב לספר.

* *

כן אציין בתודה את פעולות וועדת המערכת (ח״ח משה־מיעטעק ניימאַן, מרמת הכובש, ואהרון ראַזענצווייג, מגבעת השלושה) — וביחוד את העבודה המסורה של החבר מ. ניימאַן. כמובן שמגיעה תודה לכל אלה שהשתתפו בספר בפרי־עטם.

* *

ראויים לציון מיוחד מוסדות השואה והמחקר ההיסטורי־ספרותי: ״יד ושם״, החברה ההיסטורית הישראלית בירושלים, ספרית ״רמב״ם״ בתל־אביב, ספרית ״שערי ציון״ בתל־אביב, ספריית האוניברסיטה (הספריה הלאומית) בירושלים, ארכיון העבודה בתל־אביב ומוסדות־מחקר אחרים, שהעמידו באדיבותם לרשותי חומר־עיון אשר נזקקתי לו. הנהלות ״יד ושם״ ו״החברה ההיסטורית הישראלית״ העמידו לרשותי מיקרופילמים שזה מקרוב באו מפולין ומארה״ב. כן הסתייענו בחומר שנשלח לנו ע״י המכון היהודי־היסטורי בווארשה, בראשות פרופ. ב. מארק.

עס איז אַ גרויסע זכייה פאַר מיר, אַז מיינע טייערע שטאַט־לייט האַבן מיך באַאויפטראַגט מיט אַ פאַר חדשים צוריק צו רעדאַקטירן דאָס אנדענק־און עדות־בוך פון ק. ק. זאַוויערטשע און סביבה, — הן לויטן מאַטעריאַל וואָס איז געזאַמלט געוואָרן אין משך פון 3 יאָר, און הן לויטן מאַטעריאַל (און ער איז דער רוב), וועלכן איך האָב געזאַמלט אין די לעצטע 3 חדשים.

אַ רעדאַקטאָר, אַ שטאַט־מענטש האָט אַ סאַך מעלות, אָבער אויך חסרונות. פאַר אָפשיידן דעם עיקר פונעם אומוויכטיקן, די ליבשאַפט צו דער טעמע א. א. וו.

די מעלות זענען: די באַהאַוונטקייט אין די ענינים אַדורך און אַדורך, דער חוש פאַר אָפשיידן דעם עיקר פונעם אומוויכטיקן, די ליבשאפט צו דער טעמע א. א. די מעגלעכע חסרונות זענען: צו שטאַרקער סוביעקטיווימ, דער האַנג צו זאַכן, אומבאַדייטנדיקע פאַר אַ פרעמדן; פניותדיקער אָפטישער קוק.

איך האָב מיך אין דעם פרט באַמיט אָפצוהיטן דעם גאָלדענעם מיטל־וועג און אַ פאַסיקע פראָפאָרציע, — נאַטירלעך ביי באַגרענעצונגען, איבער וועלכע אַ רעדאַקטאָר האָט קיין שליטה נישט. איך האָב געשעפט פון די פאַרגאַנגענהייטס־באַהעלטענישן יעדע דערשיינונג פון אַקטיוויטעט ביי אונדזערע שטאָט־לייט, יעדע כאַראַקטעריסטישע פּאַסירונג. קלאָר, אַז אַ סאַך זאַכן, און אפשר גאָר־ווייכטיקע — זענען נישט אַריין אין די איבערזיכטן און זכרונות, וואָס דאָס בוך אַנטהאַלט. זאָלן די לייענער אַנטשולדיקן וועגן אָט־די נישט־בכיוונדיקע בלויזן, וואָס זענען רק אַ פראָדוקט פונעם קורצן טערמין, וואָס איז מיר באַשטימט געווארן.

מיט מיינע קנאַפּע כוחות האָב איך געזאַרגט אַז די סטיליזאַציע פון די זאַכן זאָל אין ביידע שפראַכן פונעם בוך זיין בונט־פאַרביק אָבער גלייכצייטיק פאָפולער. אין אַנהויב האָבן מיר פלאַנירט צו געבן תמצית׳דיקע קירצונגען אין דער איבערזעצונג אין אייגע פון די שפראַכן פונעם בוך, אין וועלכער אַן איבער־בליק אדער אַרטיקל איז נישט געשריבן. אָבער דער ראמען פונעם בוך האָט שוין דערצו נישט געקלעקט. דעם רוב זאַכן האָב איך געמוזט גרינדלעך איבער־רעדאַגירן, אדער זיי פונסניי שרייבן (צוויישן אַנדערן — די לידער). זאָלן דאָס די באַטייליקטע אינעם בוך אַנטשולדיקן.

נעמען פון שטעט און מענטשן האָב איך בדרך־כלל געגעבן אין דער טראַנסקריפּציע, וואָס אונדזערע קדושים אין זאַוויערטשע פלעגן זיך באַנוצן מיט איר.

איך האָב מיך באַמיט צו פארמיידן דאָס איבערחזרן זיך אין די רייד פון די אַנטיילנעמער אינעם בוך. נישט תמיד איז עס מעגלעך געווען. עס איז אויך נישט צו מאַכן קיין מסקנא פון מער רייד וועגן איין מענטשן, איבער זיין וואַגיקייט אין דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט אין זאַוויערטשע. עס טרעפט אַז וועגן וויכטיקע פערזענלעכקייטן, דערשיינונגען און פאַסירונגען, שרייבט מען כלאחר־יד, וויייל עס איז נישט געווען עמעץ וואָס זאָל זיי וויי געהעריק אָפּ־שאַצן. אינעם בוך שרייבן אַ סאַך וועגן די ספעציפישקייט פון זאַוויערטשע, אונ־דזער געליבטער, טייערער שטאָט. עס איז נישט נויטיק אַז אין דער הקדמה זאָל מען דאָס איבערחזרן.

דאָס בוך איז געווידמעט דעם אַנדענק פון די קדושים בעת דער היטלער־קאַטאַסטראָפע. זאָל מען זיך טאַקע נישט וווּנדערן, אַז אין אונדזער בוך זענען

דער שוידערלעכער תקופה געווידמעט אַזויפיל אָפּהאַנדלונגען, אין וועלכע עס וועלן טיילמאָל איבערחזרט זאַכן. אָבער טייער איז אונדז יעדע איבערלעבעניש פון אַ זאַוויערטשער אין די דאָזיקע בלוט־פאַרכלינעטע טעג, בעת די נאַצישע כנופיות האָבן געגראָסעוועט. יעטוועד וואָרט, יעדער אות איז דאָ אַן אויפגעשרייַ, אַ וויטיק־און אַ צאַרן־אויסגעשרייַ. דאָס האַרץ טוט וויי, לייענענדיק יעדע שורה פון אָט־די שורות. דאָ איז נישט פאַראַן קיין פּלאַץ פאַר די דיסציפּלין־קלעשטשעס פון אַ רעדאַקטאָר.

* *

איך פיל אַז איך וועל נישט יוצא זיין, אויב איך וועל נישט באַצייכענען די גרויסע אַנשטרענגונג פון די חברים פונעם פאַרבאַנדס־וועד, די ח״ח יוסף פינקל, שמעון פייגנבלאָט, נחום דרעזנער, דויד בראָט, יואל גרינקרויט, און דעם פאַר־שטאָרבענעם סעקרעטאָר פונעם פאַרבאַנד, א. זאַקס, וועלכע האָבן זיך אָפּגעמיט, כדי דאָס בוך זאָל דערשיינען, נישט געקוקט אויף די שוועריקייטן. איך דאַנק באַזונדערס די ח״ח שמעון פייגנבלאָט (פאַרזיצער פונעם פאַרבאַנדס־וועד) און נחום דרעזנער, וואָס האָבן פאַרנאָכלעסיקט זייערע פריוואָטע ענינים און אַ סאַך צייט געווידמעט דעם בוך.

איך וויל מיט דאַנק אויך באַצייכענען די טעטיקייט פון דער רעדאַקציע־קאָמיסיע (ח״ח משה־מיעטעק ניימאַן, פון רמת הכובש, און אהרון ראָזענצוויג, פון גבעת השלושה), — און באַזונדערס די איבערגעגעבענע אַרבעט פונעם ח׳ מ. ניימאַן. נאַטירלעך קומט אַ דאַנק אַלע וועלכע האָבן זיך מיט זייער פּען באַ־טייליקט אינעם בוך.

ראָוי צו אָ באַזונדערער באַצייכענונג זענען די אינסטיטוציעס פון דער שואה און פאַר היסטאָריש־ליטעראָרישער פאָרשונג: „יד ושם", די ישראלדיקע היסטאָרישע געזעלשאַפט, די רמב״ם־ביבליאָטעק אין תל־אביב, די „שערי־ציון"־ביבליאָטעק אין תל־אביב, די אוניווערסיטעט־ביבליאָטעק (נאַציאָנאַל־ביבליא־טעק) אין ירושלים, ארבעטס־ארכיוו אין תל־אביב, וועלכע האָבן מיט העפלעך־קייט געשטעלט צו מיין דיספּאָזיציע איינבליק־מאַטעריאַל, וואָס איך האָב נויטיק געהאַט פאַרן בוך. די לייטונגען פון „יד ושם" און פון דער היסטאָרי־שער געזעלשאַפט האָבן געשטעלט צו מיין דיספּאָזיציע מיקראָפילמען וועלכע זענען אַקאָרשט אָנגעקומען פון פוילן און פון די פאָר. שטאָטן. מיר האָבן זיך אויך באַנוצט מיט מאַטעריאל וואָס איז אונדז געשיקט געוואָרן דורכן יידישן היסטא־רישן אינסטיטוט אין וואַרשע, אין וועלכנס שפּיץ עס שטייט פּראָפ׳ ב. מאַרק.

דער רעדאַקטאָר

ש. ספיבק

אנטוויקלונג פון זאַוויערטשער אינדוסטריע, — פארוואָס?

זאַוויערטשע ליגט אין איינעם פון די טיפסטע פונקטן פון דעם פלאַטאָ (ד. ה. אַ געגנט איבער דער הויך פונעם ים־שפיגל) וועלכער ציט זיך פון די יוראַ־בערג אַרום קראַקע ביז טשענסטאָכאָוו.

דער העכסטער פונקט אין דאָזיקן פלאַטאָ געפינט זיך ביי אַגראַדזשענ׳יע.

דער פאַקט אַז דער קאַנט בשכנות מיט זאַוויערטשע ליגט נידריקער ווי די ווייטער־דיקע געגנט, האָט אַ השפעה אויפן קלימאַט, אויף די קוואַליטעט פון באָדן, אויף די וואַסער־קוואַנטום, אויף די געאָלאָגישע שיכטן. דאָס אַלץ האָט געהאַט אַ השפעה אויף די אַנטוויקלונג פון דער זאַוויערטשער אינדוסטריע.

* *

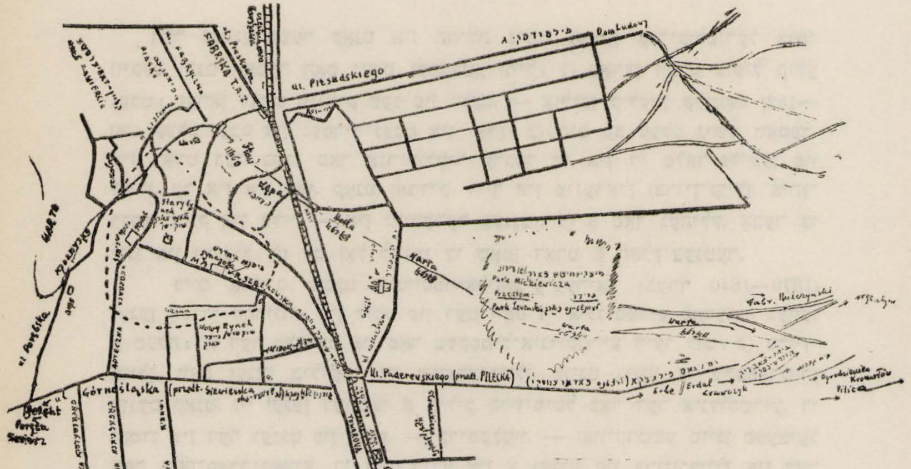
דער זאַוויערטשער קאַנט איז תחילת נישט געווען אַגריקולטורעל אַנט־וויקלט (הגם וואַסער האָט נישט געפעלט), ווייל: 1) פאַראַן דאָרט צופיל קילע נעכט; פאַראַן דאָרט ווינציק טעג פון ווווקס, — צוליבן קילערן קלימאַט (162—190 קעלט־נעכט און געפריר־נעכט אין יאָר); 2) הגם עס פעלט נישט וואַסער, איז דאָרט דער באָדן פאַר אַגריקולטור ערגער ווי אין די פלאַך־פליינען פון פוילן. ער איז אין זאַוו. קאַנט זאַמדיק, רייך אין מינעראַלן (ברוין־קוילן, אייזן־רודע, צינק און בליי, — אין וווייטערער געגנט). 3) אַ סאַך געהילץ, אַבער צו יונג און ווינציק, אַז עס זאָל לוינען צו שאַפן דאָרט אַ האָלץ־צענטער.

ביים אַנהויב פונעם אינדוסטריאַליזאַציע־פּעריאָד (בערך 1840—1870) זענען אַט־די חסרונות, אין ליכט פון דעם וואָס די אינדוסטריע פאַדערט, גאָרנישט אַ מעלה: 1) דער קלימאַט איז פאַר טעקסטיל־אינדוסטריע זייער גוט; 2) ברוין־קוילן, וואָס זענען ביליקער ווי שוואַרץ־קוילן, לוינט נישט צו עקספּאַרטירן פונעם קאַנט. זיי זענען דערפאַר אַ ביליק הייץ־מיטל פאַר דער אינדוסטריע. די זאַמדן אין דער געגנט פון פילק, — קרימעלעוו, — זאַוויערטשע טויגן ספּעציעל פאַר גלאָז־פאַבריקאַציע. די אייזן־רודע אין אַ געגנט פון ברוין־קוילן איז דער בעסטער באָזיס פאַר אַנטוויקלען אייזן־הוטעס. וואַסער איז דאָרט בשפע. צוליב דעם אַז דער קאַנט ליגט טאַפאַגראַפיש־נידריק, — שטראָמען פון די בערג פון דער קראַקע־טשענסטאָכאָווער העכערונג (און ספּעציעל פון די הויכע בערג

אָרום אָגראָדזשעניעץ), די צעטייעטע שניי־מאָסן פון אָט־די בערג. אין דער געגנט אָגראָדזשעניעץ־קראָמאָלאָוו ליגט דער מקור פון 6 טייכן און טייכלעך: פּילִיצאַ, וואַרטאַ, פּזשעמשא, וויסע פּזשעמשא, ליסוואַרטאַ און פּראָסנא. פּאָר דער אינדוסטריע, — און ספּעציעל פּאָר דער טעקסטיל־אינדוסטריע, — איז די וואַסער־שפּע אַ גרויסע מעלה. 3) אויב די וועלדער האָבן נישט געלויגט פּאָר אַ האָלץ־אינדוסטריע אינעם פּערִיאָד איידער עס האָט זיך געשאָפן די זאָגלעמביער אינדוסטריע, זענען זיי שוין גאָר וויכטיק געווען ביי דער אָנט־וויקלונג פון די גרובן: פּאָרן בויען פּאָבריקס־און ווויך־בנינים. זינט די אינ־דוסטריע האָט זיך געגומען פּאָרפונדעווען אינעם קאָנט, זענען געשאָפן געוואָרן נישט־ווינציק טאָרטאָקן.

אויך די באַן־ליניע, — וואָס איז תחילת (אין די 40־קער יאָרן פון פּאָריקן י"ח) געלייגט געוואָרן פּאָרן סחורות־אימפּאָרט פון דייטשלאַנד־עסטרייך קיין רוסלאַנד, — האָט 20—25 יאָר שפּעטער געדינט אַלס סטימול פּאָר דער אָנטוויקלונג פון די קוילן־גרובן, ווי אויך פון דער לייכטער און שווערער אינדוסטריע.

אָבער קוים אין די וויקעלעך פון איר אָנטוויקלונג, איז שוין פון „העכערע" אינדוסטריע־כוחות געהאמעווט געוואָרן די אָנטוויקלונג פון דער אינדוסטריע

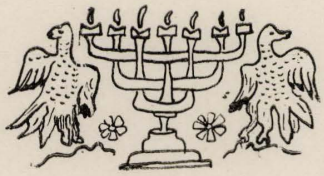

מפּת הער זבּ׳רצ׳ה (פּולן)
שטאָט־מאַפּע זאָוו׳ערטשע (ייִדיש)

אין זאָוויערטשער קאָנט. עס איז אפשר ווינציק באָקאָנט אַז די שוועך־אינדוסטריע איז זאָגלעמביע איז געווען אין די הענט פון דייטשע קאָנצערנען, — אפילו אין די צארישע צייטן, פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. אָט־די קאָנצערנען האָבן געהאַט פאַבריקן אויך אין רור־געביט, אין סאַאַר־געביט אין דייטשלאַנד, טיילווייז אויך אין זאַקסן. זיי האָבן אַזוי מאַניפולירט אַז די פאַבריקן אינעם רור־געביט זיך מער אַנטוויקלט, אידער די פאַבריקן אין די גרובן אינעם זאָגלעמביער קאָנט.

דערפאַר איז שוין אַ שטיק פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה אין דער זאָוויערטשער אינדוסטריע אינגעטראָטן אַ סטאַגנאַציע. אַביסל האָט זיך אַנטוויקלט די ט. א. ז., אָבער אויך זי איז געווען אַ דייטשער קאָנצערן אוּן זי איז אין איר אַנטוויקלונג נישט דערגאַנגען צו דעם ניוואָ ווי די אינדוסטריען אין לאָדזשער און טאָמאַשאָווער געגנט.

דעריבער איז זאָוויערטשע אין עצם נישט געוואַקסן זינט דער רוסיש־יאַפאַנישער מלחמה אין 1904—1905. אַקעגן אימיגרירטן און נאַטירלעכן וווקס איז תמיד געווען אַ שטראָם פון אויסוואַנדערונג פון זאָוויערטשע, ספּעציעל מצד יידן. די צאָל האָט זיך, אַלזאָ, כסדר אויסבאַלאַנסירט, — אפשר אין ריכטונג פון אַ געוויסן וווקס: ווידער די 6—7 טויזנט יידן, ווי ביים אָנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווידער די 27—29 טויזנט אַלגעמיינע איינוווינער, ווי אין 1914.

איכה אשכחך ?
וי אזוי קען איך
דיך פארגעסן ?

פנחס ארליך

איך אשכחך, עירי?

איככה אשכחך עירי, עיר ילדות שובבה, עיר נעורי ובחרותי. חרותה את על לוח לבי, — את על סמטאותיך, רחובותיך, בתי המדרשות ובתי הכנסת שלך ועל כל הדברים השובים שחבקת בחובך?

היאך עלה הכורת על גזעך מבלי שחששנו זאת מרחוק, — בחיינו המחודשים במולדת ישראל? כיצד לא ידענו זאת בעוד מועד, — אנו, בני הנוער שהתערה כבר בקרקע המכורה: אנו אנשי העליות אשר כה אהבנו, לפני עלותנו, את השדרה הישנה ואת החדשה, את גן ליוונשטיין, וכל פינות החמד שבהן. נתברכת להנאתנו, כאשר היינו יושבים שם, חולמים, שרים משירי ציון, מתווכחים על עניני ארץ ישראל ומקיימים פינה עברית.

כה תמימה היית זבירציה, כה נוטה חסד היית. נוהגת היית להתקשט לתפארת השבת. רחוב מרשלקובסקה, — הרחוב הראשי של רובע היהודים בעיר, — היה עוטה בגדי־חג בשבת אחר הצהרים. הכל שבת ויינפש. שקט שבתי היה נסוך על הכל.

מי ישכח את מראה השוק הישן לפנות ערב, עת המעיין המפכה את מימיו החכליליים בצינורות מותקנים מכל צדי המבנה שמעל מעיין המים. נראה היה כאילו זורקת הבאר מבטים לכל הסימטאות שהתפלגו והתפתלו מהשוק הישן. שם, בסימטאות האלה, היו מתגוררים יהודים בהמוניהם. שם התרקמו חיי ישראל סבא. יהודים היו נמשכים לשם. בשבתות ובחגים היו יוצאים משם יהודים יקרים, ב„איביצעס" מבד אטלס שחור ונוצץ, והיו הולכים לבתי החסידים, שמהם היה בוקע הזמר החסידי הנוגע עד לב. בני היכלא היו שם...

מי ישכח היאך היו נדחקים ובאים לבית הרב מקוזשיגלוב, לשמוע תורה מפיו, — יהודים־סתם, חסידים ויראים? היו באים לשם, מתפעלים ומתלהבים: מושקה מילכיאר, ר' משה אהרן וכן יהודים „מכל ימות השנה", אנשי תבונת כפים, — מי נגר ומי כובען או חייט. כולם היו נהנים מזיו התורה. הם היו מתחממים באור התורה והיו מבטלים את כל העולם הזה. שוכחים דאגות הפרנסה, שלומו של בית, צרת בת שהגיעה לפרקה. הכל היה מתלכד יחד, — „בני היכלא דכסיפין למחזי זיו דזעיר אנפין...

איך אשכחך זבירציה? הנה בית המדרש בשחרי חורף. העיר מכוסה רובה ככולה שלג. ר' „אלתר שמש", — טרוד ליד המיחם. הוא מוזג ומחלק תה ריחני, מהביל. ויושבים כבר בחורי ישיבה ליד הגמרות הפתוחות, וקול התורה בוקע, עולה

ומתמזג עם קולות התפילה של יהודים שהשכימו קום. שחר חרפי מציץ דרך החלונות... וניהנה: בחורי ישראל לומדים תורה... אף אותם הבחורים שהציצו ונפגעו, המעיינים כבר בספרים חיצוניים, נזהרים עוד במצווה קלה כבחמורה. ר' הניך סרולקיס, גלחם בהם עד הרמה... ודמותו האצילה והבלתי נשכחת של ר' שימעלע קורניצר, שהיה משפיע בדרכי נועם, לומד עם הקהל מספרי מוסר, מסילת ישרים חובת הלבבות. ויושבים לפניו יהודים פשוטים, „יהודים מכל ימות השנה", שומעים את לקחו ומהרהרים בלבם על הצפון להם בחיי עולם הבא.: מי יגלה עפר מעיניך ר' שימעלע, זו תורה וזו שכרה...

בית המדרש בערבי חורף, ישיבת מגדל עוז עם מנהלה ר' מנחם מנדל, ששילב תורה ומוסר, והיה רגיל לומר: האדם הוא עץ השדה. כל עוד העץ צעיר, אפשר להטותו לכאן ולכאן...

בישיבה הצטיינו גם המתמידים וביניהם אהרן זילברשטיין, אברך תמים וישר, אשר רק בתורת ד' הגו. לא משה מידו הגמרא. נמוך מעשב היה, משיח היה בלחש. היו בין בחורי הישיבה גם החריפים, תלמידי ישיבת הרב מקוזיגלוב: אלי פלאם, חיימל אמסטיוועד. דער קראקאווער... והעילוי מקרושנביץ...

*

בית המדרש היה אוצר בלום של טיפוסים: היו מחזרים על הפתחים שבאו מאי שם ומבגדיהם הבלויים נשבה רוח השדות. היו מתחממים ליד התנור הגדול והיו מפליגים בסיפוריהם על דא ועל הא. היה ביניהם יהודי אלם, גבה קומה, כחוש גוף — התגלמות של יהודי בגלות. היה גם ר' פישל העיוור, שהופיע ופקד את זבירציה בשלהי הקיץ, עם הישמע קול השופר בהתחלת חודש אלול, הוא ידע את כל העיר. הוא „ראה" והכיר כל בחור שהיה משוחח אתו. עם תום יום הכפורים היה ר' פישל נעלם כלעומת שבא...

והנה הערבים לפני הסתיו. נוער מתאסף בשדרה: שלכת, עלים נושרים... שירי ימים נוראים ושירי חסידים מהדהדים בין העצים, והלב הומה.

החצר של הרבי מקרימולוב... עצי הגן... חסידים באו לשבות אצל הרבי. מסתובבים בגן ומריחים את ריח חקל תפוחין קדישין... אוירה דארץ ישראל...

וכל אותן הנשים הצדקניות, אמותינו, סבתותינו שהיו מקבצות צדקה למתן בסתר, שהיו מקבלות עליהן עול הפרנסה, וטורח הבית בעבודת־פרך, כדי להזין, לגדל ולחנך ילדיהן, ומאמינות כי יהיה טוב. כי מוכרח להיות טוב...

איכה הושמדה זבירציה והיאך נהייתה כלא היתה?

נחמיה ארליך

עיר שוקקת חיים

אין פלג חברתי בישראל, אשר לא ימצא את ייצוגו הניכר בזבירציה. היו „פאטריוטים" פולנים „בני דת משה". היו חסידים מכל ה„חצרות" והגיוונים. היו ציונים, אנשי „המזרחי", אגודאים וצעיריהם. היו בחורי ישיבה, תלמידים בגימנסיות, פשוטי־עם, בעלי־מלאכה, פועלים. היו כמה גיוונים של סוציאליסטים יהודיים וסוציאליסטים קוסמופוליטיים, אבל לא היתה בעירנו מן הקנאות האדוקה שהיתה מעוררת ריב, מדון ומחלוקת בישובים האחרים בפולין.

זבירציה היתה עיר אוהבת חיים, בעלת מזג ואוירה נוחים. היא היתה שוקקת חיים, כיאות לעיר חדשה.

* *

דומני שהורי היו מהראשונים שנטו אהלם בנקודה זו, שהלכה הלוך והתפתח, בד בבד עם בית החרושת לאריגים, ובמידה מסויימת — בד בבד עם התפתחותם של המפעלים התעשיתיים האחרים בעיר. בעליו הראשונים של בית החרושת לאריגה היו יהודים מתבוללים. הם הכניסו כנראה, מספר מועט של פועלים יהודיים, ביניהם אורזים של הבדים מתוצרת בית החרושת. משום כך נדבק לכמה משפחות השם „פאקער" (אורז).

* *

שמעתי מפי ראשוני העיר כי הודות למתבוללים מבית החרושת הוקם בעירנו בית כנסת יפה, ולצדו בית מדרש, וכן, — להבדיל — בית מרחץ עם חדר־זיעה. וכך היה מעשה בניית מוסדות אלה: כאשר הוקם בית החרושת ובאו לעבוד בו מאיכרי הסביבה, לא היו הללו מקפידים ושומרים על הצו: „ואל כליך לא תתן". עם לכתם הביתה היו עוטפים על גופם, מתחת לבגדיהם, בדים מתוצרת המפעל. סחורה עטופה וחטופה זו, אשר בעירנו קיבלה כינוי „שאריע" (כלום ממשקל „שארית", כגון „יתר" של החייטים?), — היו מוכרים לאחינו בני ישראל. כל התחבולות לגלות את הגנבות ולהעניש, — הן את המוכרים והן את הקונים, — העלו חרס, כיוון שגם הז'נדרמים הצארים היו „בלאט" (כלומר: משוחדים). טיכסו, איפוא, הבעלים והמנהלים המתבוללים של המפעל עצה מחוכמת: הם הועידו את טובי העיר והב־טיחו להקים בית כנסת גדול, בית מדרש, ולהבדיל בית מרחץ, — בתנאי שיהודים לא יקנו „שאריע".

פרנסי הקהלה ונכבדיה הסכימו, כמובן, לכך. הם אספו בחרם קניית „שאריע" וכך נבנו המוסדות החשובים ביותר של הקהלה. ואשר ל„שאריע", — הרי החרמות ואיסורים עזרו „כשם שעוזרים כוסות־רוח למתים".

זבירציה קיבלה איפוא את בית הכנסת שבו היינו מתפללים, את בית המדרש שהיינו מתפללים בו וגם לומדים שיעור בתורה. קיבלנו גם את בית המרחץ, שעליו פוסיפו במרוצת הזמן את בית הזיעה, אשר בו הזענו כדבעי, כדרך גוברין יהודאין.

* *

זכורני: בערבי שבת ומועדים היה אבי מביאני לבית הזיעה. בזכות אותה תרומה של מנהלי בית החרושת „ט. א. ז." זכיתי איפוא, גם אני הזאטוט, ליהנות מהאדים הרותחים, המחניקים,— ובכל זאת מרעננים של בית הזיעה. אבי היה חסיד גדול של בית הזיעה ומראשי המצביאים שם („נאָך א שעפעלע אַי־אַי, א מחייה", — „עוד דלי מים, הוי, הוי, מחייה־נפשות", — היו קוראים). הוא חנכני בהדרגה ל„קריירה" של בית המרחץ. תחילה הרביץ בי בצרור זרדים (שהיה מתקרא: „בעזימל") כשעמדתי על המדרגה התחתונה של המבנה האמפי־תיאטרוני המדורג של חדר הזיעה. דבר זה היה די נעים ונראה היה בעיני כמעשה־קונדס. אחר־כך, עם „העלאתי בדרגה" במדרגות חדר הזיעה, התחלתי להרגיש יותר ויותר את להט האדים. וכך סחבני אבא עד מרום הספסלים־המדרגות שבחדר הזיעה, כשאני, הזאטוט הצווח בקולי־קולות, נאבק בדקירות הלוהטות של צרור הזרדים, שבו היה אבא מרביץ בגופי ובעורי ללא רחמים. גם עלי היה אבא מצווה להרביץ בו על הספסל העליון שבעליונים. מרוב חום קללתי קללות נמרצות את המתבוללים שהקימו בית זיעה כזה.

ואכן, קללתי נתקיימה בדרך משונה: אותו מתבולל, שמימן את הקמת בית המרחץ ואשר שמו התנוסס על מוסד חשוב זה, גסס ונטה למות. לערש הדווי של אביו החיש, איפוא, בנו,— כומר, שהיה מצוייד בכלי מים אחרים, מים שאינם באים ממקוה יהודית. כך העביר הבן המשומד באותם מים לא־מקוואיים את אביו בחפזון לגן העדן הנוצרי.

וזכורני שה„שבת־גוי" שהיה מסיק את תנורי היהודים בשבתות היה מאוד מאוכזב, בראותו כי אבי ממשיך בשבתות לשיר את זמירות השבת והסיח דעתו מכל הרעש שהקימו סביב הקדוש החדש. התגרה בנו, איפוא, הגוי ואמר: סבור הייתי שכל היהודונים ילכו בעקבות הנוצרי החדש וייכנסו תחת כנפי הדת והכנסיה הנוצריים.

לזכותם של המתבוללים האלה ייאמר כי בהיותם בקו הבריאות ובדעה צלולה היו מעורבים בחיים היהודיים, — מהם בקהילה, ומהם סידו את מוסד הצדקה „דאָבראָטשינגאָשטש", שפעל רבות בין דלת־העם. הם היו באים לבית־הכנסת ב„ימים הנוראים" וניזונים מקמצוץ של יהדות.

* *

והנה — הדמות הנעלה של ר' אברהם באָרנשטיין, שעבד תחילה כמזכיר ב„דאָבראָטשינגאָשטש", ואחר כך שימש כחבר ועד הקהילה בעירנו. בזמנו הוא

הקים יחד עם גיסו בלומנפלד, בית דפוס בעירנו. בשנים האחרונות לחייו כיהן ר' אברהם כראש הקהילה וכסגן ראש העיר זבירציה.

אברהמעלע בארנשטיין, אילו היו זוכות עיניו לחזות במדינת היהודים, מדינת ישראל! הרי זוהי אותה מדינת היהודים שהוא סימל בכל מהותו ובהופעותיו הציוניות. לא היה מאורע ציוני ויהודי אשר לא השתקף בדבריותיו. הוא הטיף לנו ציונות בתקופת הצארים ואח"כ בתקופת הבית הלאומי, תקופת המנדט. אם יש עתה במדינת ישראל מאות בני עירנו, — מכוחו ומדבריותיו הם כאן. אנו, בני הנוער, ששתינו בצמא מדבריו ואשר נתרשמנו מהופעתו המתונה ואנינת־הטעם, סבורים היינו כי באם תקום אי־פעם מדינה יהודית, — הרי כמוהו, הרי במתכונת שלו יהיה נשיא המדינה.

מאדריכלי התחייה הציונית בזבירציה היו גם לייבוש פרנק, שלמה בוימאץ, שבתי ספיבק, בירך בלאט, מאיר פרנק ורבים אחרים מבני דורו.

והנה החסידים שבך, עירנו זבירציה. אזכור חיוכם וטוב לבם בערבי יום־כפור ובפורים, בעמדם ליד קערות קרן הקיימת, קופת ר' מאיר בעל הנס ואח"כ קרן התורה וקרנות אחרות ובזרקם מטבעות לתוכן. וגאוותו של זה שהיה לו אתרוג מארץ ישראל עטוף ומרופד בקופת עץ, מחוטב בתבנית הכותל־המערבי, וקבר רחל מעבודת ביה"ס „בצלאל". ואזכור נאומיו של יואל צווייגל, תלמיד חכם וחסיד, שהיה נואם משכנע אשר נאומיו היו ציוניים בכוח אהבת העם, התורה, והארץ שהם מדבקים בשלהבת הגחלת.

ובעלי המלאכה שבך: החייטים, הסנדלרים, הרצענים והצבעים הישרים והתמימים, אשר עם שקיעת השמש עשו הפסקה בעבודתם, „קפצו" לבית המדרש

בית הכנסת ובית המדרש בזבירציה

לחטוף מנחה ומעריב. ובינתיים גם השיחו מחכמת חייהם. הם היו שוכחים לחזור הביתה, מתישבים סביב שמעון קורניצר המופלא והתמים, לשמוע שעור בעין־יעקב.

הם היו מנענעים בראשיהם, כאילו מסכימים לדבריו המתוקים, היו מנמנמים מעיפות ומהחמימות המתוקה הבית מדרשית. אחר כך היו בניהם של בעלי־מלאכה האלה לראשי הישיבה ומרביצי התורה בעירנו.

בזמני היתה גולת הכותרת של זבירציה — בית המדרש.

* *

אזכרה אותו יום סתוי שבו גמרתי לימודי בחדרו של גרונים־ליבוש ואני דורך על סף בית המדרש כבחור ישיבה לעתיד. אימה נפלה עלי: ארונות ומדפי הספרים הגבוהים עד התקרה, שהכילו בצפיפות ספרים הרבה. בבית המדרש היו שולחנות ארוכים ששוליהם היו מגולפים, הואיל והיו לוקחים מהם שביבים בתור „עדים" לצפרנים גזוזות. עמדתי תוהה ונבהל. שמעתי כיצד מראש השולחן משתפך ובוקע קול מרונן, מתוק ומלבב. זה היה קולו של דוד לנדאו שהיה אז עדיין בחור ישיבה ומתמיד, אבל החל כבר מתבלט ביפיפותו ובטעמו הענוג. בראש השולחן השני היה בולט קולו המתמוגג, רווי־הצער והכמיה של „לייבל הגדול", ובין שולחן לשולחן, התהלך — כשהוא מופשט מכל הסובב אותו, — לייביש זיכערער, כשהוא הולך ומתווכח עם עצמו. אט אט מתגלית לנגד עיני גלריה שלמה של בחורי־חמד, — טיפוסים בלתי נשכחים, המלווים אותי תדיר. הנני זוכר עדיין את תנועותיהם, את אופן דיבורם והסברם. הנה משה שקליארז, בן הסנדלר אשר חיוך־משי היה נסוך תמיד על שפתיו. עינים טובות־טובות ואנושיות היו לו. ודוקא בחור יקר זה מת בעודו באבו. פטירתו היתה בקיץ ראשון באמונתי התמה.

* *

והנה שמחה מגדל נויבויאר, בן חייט, שהיה בחומרתו כאחד מתלמידי בית שמאי. הוא היה שתקן ורציני. הספיק מבט צדדי מעינוי, — והיה כבר מטיל מרות על הסביבה. הוא היה מחונן בכשרונות פדגוגיים בולטים. היה מטייל, הלוך וחזור, בין שני שולחנות, שסביבם ישבו מאה תלמידים והיה מהמהם בינו לבין עצמו. כסבור היית, שאין הוא רואה ויודע מה נעשה, אבל הכל גלוי לו: מפתיע אותך שהוא יודע על כל תנועה שלך. כך היה עובר לפני קהל בחורים גדול שהיו בחורים ונבחרים, מאורות גדולים אשר סביבם גופא היו מסתובבים ככוכבים כתות־כתות של בחורים צעירים. לכל אחד מהם היה משהו עצמאי, ומקורי.

והנה אחד מורה וחבר, יוצא דופן. עוסק בתורה כאחד מבחורי בית המדרש, ובד בבד עם כך היה עוסק בעבודה ציונית מטעם המזרחי. זה היה ישראל הרמן ז"ל. הוא היה נרדף, מוחרם ומנודה למחצה ע"י חבריו בבית המדרש והיה סובל, כאילו, מחבריו. ואף על פי כן לא היה שם לב לכך. הוא היה מחלק את זמנו בין בית המדרש ובין המועדון של צעירי המזרחי. הוא לא היה עוזר להוריו שהיו מדלת העם. הוא לא הקים לעצמו משפחה ובית ואך מסור היה לרעיון הציונות הדתית. היינו שואלים: על שום מה אין הפעיל והממריץ עולה ומקיים הגשמה עצמית. היו עונים אז: לעת עתה אין לו שעה לעצמו. ולא זכה.

מינדזשיא שוואַרץ־יעקובוביץ

פרידה מהבית

לפני 23 — 24 שנה, הגיעה אלי ביום חורף (היה זה יום ב׳ בשבוע) סוף סוף הידיעה כי כל הסידורים נגמרו וכי ביום א׳ בשבוע הבא אעזוב את פולין ואעלה ארצה. לרגע זה צפיתי בכליון־נפש כמעט שנתיים. בהגיע הידיעה הלם הלב בחזקה. כברק חלפה בי ההרגשה כי עוזבת אני, אולי לתמיד, את כל הנוף הזה ואת הסביבה שאליהם התקשרתי בכל נימי־נפשי, את כל האנשים האהובים והיקרים לי. אני נוסעת יחידה הרחק הרחק, מבלי לדעת לאיזה מקום בישראל פני מועדות ומה מחכה לי שם... אבל רגעים אחדים חלפו. התאוששתי. המציאות עמדה לנגד עיני: כל רגע יקר. ידעתי כי עלי להתחיל בהכנות לנסיעה.

יום עבר עלי בפרידה ממכרי. נזכרת אני בפרט אחד שאירע באותו יום: ברחוב מארשאלקובסקה מס. 20 על־יד שני בתים גבוהים, בנויים לבנים, עמד צריף בו התגוררה משפחת נוימן. צריף זה היתה „החברייא" החלוצית והציונית בזבירצ׳יה מכנה בדרך הלצה: „סיים". שם היינו מתאספים מפקידה לפקידה לאספות, להתיעצויות וסתם לשם בילוי זמן.

נפרדתי בכאב לב מבני משפחתי, אולם קשה ביותר היתה הפרידה מהסבתא הזקנה. היא הושיטה לי את ידה הרזה והקמוטה מעבודת בית משך שנים רבות. בעיניה עמדו דמעות. ברם, כשהתאוששה אמרה לי: „סעי ילדה, בלי פחד, הרי הביתה, לארץ ישראל את נוסעת. אל היהודים את מכוונת פעמיך, אל המקום אשר כולנו שואפים אליו ואך מעטים זוכים להגיע אליו". פניה הזקנים רעדו מהתרגשות ומתיחות. דמעות חנקו את גרוני, סבתא יקרה, סבתי... נפרדנו. ושנינו ידענו כי לעולמים.

בשבת, יום לפני עזבי את זבירציה — התקיים נשף, שהכנסותיו היו מוקדשות לעלית הנוער הציוני־החלוצי לארץ ישראל.

אינני זוכרת את פרטי הנשף. התהלכתי בו כבחלום, זוכרת אני רק את הקנאה בעיני החברים אשר שאפו כמוני לנסוע, אך לא זכו...

לבסוף הגיע הרגע הגורלי: הפרידה האחרונה מהמשפחה. כסהרורית נכנסתי לקרון־הרכבת ועמדתי ליד החלון. הרכבת החלה לזוז אט־אט. בעודה מתרחקת ראיתי את אמי רצה אחרי הרכבת בידים מושטות קדימה, כאילו היתה מנסה להחזירני אליה.

* *

יש מקרים ורגשות, המשתכחים מהלב: לאחר זמן־מה. כאילו לא היו קיימים כלל. אולם יש מקרים או רגשות שמורים בזכרון בחיוניותם המלאה, כאילו אך אתמול קרו.

עם אלה האחרונים נמנים הטיולים שלנו, כלומר של בני הנוער הזבירצאי ברחוב מארשאלקובסקה.

ערב־ערב, כתום עבודת היום, היינו מתאספים, נכנסים לבית הקפה של דורה קרבס. בעליצות ובשאון נעורים היינו זוללים עוגה או גלידה, שותים כוס גזוז ויוצאים לרחוב לטייל, לרכל ולהתבדר ע"ח העוברים והשבים, — דבר שהוא כל כך טבעי אצל צעירים נטולי דאגות. המקום הבטוח ביותר היה לנו אז הרחוב היהודי שהיה מלא אורות והמולת הרוכלים והסוחרים.

* *

עוד אנו מפטפטים בעליזות, ופתאום הבטנו „ולבנו מת מפחד": במרחק צעדים מספר מאתנו נראתה חבורת „שקצים" פרחחים, מתקרבת אלינו, בעוד צחוק שטני על שפתיהם. פיהם מלא דברי ניבול ועיניהם סוקרות אותנו במבט מלגלג ופרחחי. הם פגעו בנערות ועוד הוסיפו „סאלציא בענדזשעש יאדלא לודי" (שרה, שמא תאכלי גלידה.) דמנו קפא מפחד. לברוח היה מאוחר מדי ולהשיב להם לא יכולנו. הם היו מבוגרים וחזקים מאתנו ויכלו להתעלל בנו כרצונם. פרשה זו היתה חוזרת מדי פעם בפעם. לא היה מקום בטוח מפניהם. אחרי כל פגישה כזאת היינו חשים כאב עמוק הנוקב את הלב. לא היה זה כאב פיזי, היתה זו שנאה מתוך הרגשת חולשה והכנעה. ידענו, שאנחנו צריכים לעשות משהו למען ללחום באנטישמיות מזוהמת אך לא היה אל מי לפנות — כולם היו נגדנו. התשובה היחידה שקבלנו מהנוגעים בדבר היתה: „אם לא נאה לך, סעי לארץ ישראל". מלים אלה שנאמרו רק כדי להפטר מאתנו, דוקא הן הגבירו בנו את השאיפה לברוח מכאן, להמלט מהם, — הב—יתה: למולדת ולעם שלנו, למקום אשר אליו אין היד המזוהמת מגעת.

רגעים כאלה היינו כולנו חיים וזכרם נשאר חרות עמוק עמוק בלב.

אַנדזשיא פּערלמוטער־שפּיגלמאַן (מאַנטרעאַל)

עס בענקט זיך...

זאוויערטשע מיט דיינע פּינע יידן, די שטילע באלעבאטישע יידן וואָס האָבן גאָט אין האַרצן געהאַט, — יאָ, יאָ... עס בענקט זיך נאָך די גאַסן און געסלעך פון דער שטאָט; נאָך דער זאוויערטשער געזעלשאפט; נאָך דער שול, וואָס האָט פולסירט מיט אומאויפהערלעך לעבן, מיט יידן וואָס זענען געווען ווי איין משפחה זאלבענאנד, אין פרייד און לייד; נאָך די שטיבלעך, ווו דער טאטע פלעגט דאוונענען, און וווהין ער פלעגט אונדז, די קינדערלעך, מיטנעמען אין די יומטוב־טעג. איך זע זאוויערטשע דורך דער פריזמע פון מיין טאטנס שטוב, אָבער אזוי האָט עס אויסגעזען אינעם רוב שטיבער; — סיי חסידישע, סיי מתנגדישע, סיי פרייע. מיט א הארמאָניש לעבן האָט פולסירט אונזער יידיש זאָוויערטשע. זאָל אַלס אילוסטראַציע דינען מיין טאַטנס שטוב.

עס איז געווען א זכיה צו גיין מיטן טאטן צום דאוונענען, צום שופר־בלאָזן, צו הקפות אום שמחת תורה. איך געדענק ווי מיר קינדער פלעגן שטיין אויבן־אָן אינעם שטיבל ביי משה וואטעווקער (אויף דער האָזשע־גאס). מיר פלעגן דאָרט שטיין שטאָלצע ווייל נישט יעדן האָט מען דאָרטן אריינגעלאָזט...

דער טאטע, באגלייך מיט אנדערע טאטעס, פלעגט שמחת תורה ארומטאנצן מיט די ספר תורות. בשעתן טאנצן פלעגן זיי וואַרפן היטלעך אין די לופט. צום שפאס פלעגט זיך עמעץ־ווער אָנטאָן א קאפעלוש (א ייד א בעל בית האָט געמוזט טראָגן א יידיש היטל און נישט א קאפעלוש). זיי פלעגן זיך פארכלינען אין געזאנג און טאנץ. זיי פלעגן פארגעסן וועגן דער דרויסנדיקער וועלט. זיי פלעגן אין יענע שמחה־טעג לאכן פארשייט און לאָזן זיך ווילגיין, ווי גאָט האָט געבאָטן.

אין שטוב, ווידער, וועלכע די מאמע האָט שוין באשיינט מיט איר לעכט־אנצינדן,— איז געווען שטארק יומטובדיק. די מאמע פלעגט מיט א לייטזעליק, ליכטיק און צעשמייכלט פנים אנטקעגן־גיין דעם טאטן און די קינדער, — מיט דער ליבער ברכה, וואָס האָט אַרויסגעשטראָלט פון אירע גוטע, שוואַרצע, קלוגע אויגן און זיך געלאָזט הערן פון איר פרום גאָט־לויביק מויל: „א גוט יומטוב".

ערשט דאָס פראוועז די יומטובדיקע מאָלצייט ארום דעם גרויסן סערווירטיש. אויבן־אָן,— ממש ווי א מלך,— פלעגט זיצן דער טאטע. ארום אים פלעגט זיצן זיין הויז־געזינט,— ווייב און קינדער. און ווי לאָזט זיך פארגעסן דעם קידוש, די דבקות, דאָס געפיל צו באָאָנגען צו אַ וואַרעם יידיש נעסט?

נישטאָ מער די היים, נישטאָ שוין מער טאטע־מאמע, שוועסטערן און ברידער, אָבער אין אונדזערע הערצער זענט איר אויף אייביק אריינגעקריצט,— אויף דער קאנווע און הינטערגרונט פון אונדזער הייס־געליבט זאוויערטשע.

איינגעקריצט אויף אייביק, אויף אייביק.

משה נוימאן (רמת הכובש)

אַ שטילע נאכט אין זאוויערטשע

שטילע דעמערונג אין אונדזער שטאָטישן לעוונשטיין־פּארק.
עס איז ספּק טאָג און ספּק נאכט.
מידקייט הויערט ווי א שטומער בארג
איבער זאוויערטשע. זי איז אומעטיק־פּארטראכט.

פון אַלע קוימענס האָבן זיך רויך און סאַדזע אָפּגעזעצט.
מען וויל אנטלויפן אונטער ביימער וואָס ציען זיך ווי ווייט דער טייך איז.
זיצסטו דאָרט אויף א באנק, פּארחלומט, — און דו רעדסט
צו עפּעס וואָס איז נישט באנומען מיט רויך און סאדזשע־ריחות.

דו חלומסט און דו רעדסט צו עפּעס וואָס איז ריין און אויסגעצוואָגן.
צו א בת־מלכה רעדסטו וואָס וועקט דיינע אלע יינגלעשע געבליטן.
זיי קומען ווי שאָרך פון זייד־קליידער, וואָס זיי טראָגן.
שריט מאכן זיי, — אזוי ראפּינירט און ממזריש־אָפּגעהיטן.

איך זע זיי נישט. זיי זענען בלויז אָטעם. אָבער איך פּיל זיי, איך פּיל.
קראלן בויערן זיי אין מיין פּלייש און בלוט. עס טוט וויי,
מיין בלוט ברויזט אויף און דאָך ווערט עס נאָך א ווייל אין מיר קיל:
בוימער־שאָרך... געלויף פון וואסער. עטעריש ווערט אלץ ארום דורך זיי.

עטעריש־לופטיק... קלאנגען פון מוזיק... געשעפּטש פון יינגע פּארליבטע פּאָרן
באגערן צו גליק, באגערן צו גלוסטעניש ריינער ווערט וואָך.
יוגנט, מיין שטורמישע יוגנט! פּיר מיך דורך מיינע ווייטערדיקע יאָרן—
ריין און לויטער, ווי עס ווערט, נאָך סאדזע־נעפּל, א שטילע זאוויערטשער נאכט

אמאל געוועז
הי׳ה הי׳ה

ש. ספיבק

געשיכטע פונעם זאוויערטשער קאנט

אלגעמיינער איבערבליק

זאוויערטשע האָט נישט קיין אלטע געשיכטע. אונדזערע טאטעס און זיידעס האָבן נאָך געדענקט די הויכע ווייצן־פעלדער אין די פלעצער, ווו עס זענען שפעטער געווען די מארשאלקאָווסקע גאסן, דער נייער מארק. זיי האָבן נאָך געדענקט תבואה־פעלדער אויף די שטחים, פון וועלכע עס איז געווָארן די שעווער־גאסן, די אלייען, וואָס איבער די פזשעיאזדן און נאָך גאסן און געסלעך, וואָס האָבן מיט זייערע אָפּגעבליאקעווטע פארסמאליעטע, רויטע ציגל־הייזער אויסגעקוקט אונדז, — דעם יינגערן דור, וואָס איז שוין געבוירן געווָארן אין זאוויערטשע, — ווי „פארצייטנס".

אָבער דער זאוויערטשער קאנט האָט אן אלטע, אינטערעסאנטע געשיכטע וואָס דערקלערט א סאך זאכן פון דער שפעטערדיקער אנטוויקלונג (אפעטיט פון דייטשן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אויפן דאָזיקן געביט, דייטשע אינווסטיציעס אין זאלגעמביע און שאפן דייטשע קאָלאָניעס אין זאגלעמביע) די געשיכטע פונעם זאוויערטשער און זאגלעמביער קאנט דערקלערט באזונדערס פאָרווָאס היטלער האָט די געגנט איינגעשלאָסן אלס דייטש „רייכס־געביט". דאָס איז געווען דערפאר ווייל די נאצי׳ס האָבן געהאלטן אז דאָס איז א געביט, צו וועלכן דייטשן האָבן (פונקט ווי צום „וואַרטע־גאו", — פוזין, טאָרן, קאליש, לאָדזש) היסטאָרישע רעכט.

אין אוראלטע צייטן איז די זאוויערטשער געגנט געווען א טייל פון שלעזיע (דער נאָמען — לויטן טייך סלעזא, ד. ה. „טרער", קליין וואסערל. די סלעזא פאלט אריין אין טייך אָדער ביי ברעסלוי, היינט וואָצלאוו). תחילת, מיט 1400 — 1500 יאָר צוריק, האָבן אין שלעזיע געלעבט דייטשע שבטים, אָבער אין 6־טן און 7־טן י״ה האָבן סלאוון פארנומען דאָס געביט. אין 9־טן י״ה קעמפן פּאָלאָקן מיט טשעכן וועגן דאָזיקן געביט און די געגנט ווערט געטיילט. די זאוויערטשער געגנט פאלט צו די פּאָליאקן, וואָס זענען נישט קריסטן. אינעם יאָר 1109, אין די צייטן פון באָלעסלאוו דעם דריטן, דרינגט קיזער הינריך דער 5־טער אריין קיין שלעזיע, אָבער ער קאָן דאָס לאנד נישט דערָאָבערן צוליבן הארטנעקיקן ווידערשטאנד פון די פעסטונגען בויטן, גלאָגאו, שעווער און די פעסטונג ביי פּאָזאָמצע („פאָזאמטשע"). אין 12־טן י״ה רייסן זיך די פרינצן פון דער פּיאָסט־דינאָסטיע וועגן דער שליטה איבער פוילן. וולאדיסלאָוו דער 4־טער ווערט אַראָפּגעוואָרפן פונעם טראָן. אין רעזולטאט דערפון צווינגט פרידריך בארבאראָסא אינעם יאָר 1163, אז די 3 זון פונעם

לעצטן פוילישן מלך פון דער פיאַסט־דינאַסטיע זאָלן באַקומען שלעזיע אַלס באזיץ־לאנד. אויבערשלעזיע מיטן זאגלעמביער קאנט ווערט דאָס באזיץ־לאנד פון וואלדיסלאוס מיטעלן זון מיעטשיסלאוו. הגם אָפיציעל איז די פוילישע קרוין געווען אויבער־הערשערין איבער שלעזיע, האָבן פאקטיש די שפעטערדיקע הערצאָגן פון דער פיאַסט־דינאַסטיע זיך ווינציק געראָטן מיט דער דעה פון דער פוילישער קרוין: זיי האָבן מער געהאָרכט דעם דייטשן קיזער און פארפלייצט דאָס גאָביט מיט דייטשן. צום סוף האָט קאָזימיר דער גרויסער איינגעזען אַז דאָס גאָביט איז פארלוירן פאר פוילן און ער האָט דערויף מוותר געווען (איינעם יאָר 1329). אויבער שלעזיע און זאגלעמביע איז דעמאָלט צוגעפאלן אלס קרוין־באזיץ דעם מלך פון בעמען, גאָרג פאָדיעבראד, אָבער אלס פוילישן און נישט טשעכישן גאָביט. אויבער שלעזיע איז דערנאָך, — נאָכן ליקווידירן די טשעכישע מדינה, — אריינגעפאלן אין די הענט פון די עסטרייכישע האבסבורגער. א טייל שלעזיע איז אריבער צו די פרייסישע האָהענצאָלערן. פון אלע שלעזישע פירשנטימער זענען בלויז 3 קליינע גאָביטן: 1. אָשוויענטשיץ און דאָס גאָביט פון די היינטיקע שטעט כושאנאָוו, סלאווקאָוו, סאָסנאָוויץ, דאָמברָאָוו בענדין; 2. זאטאָר וואָס ליגט מזרחדיק פון אָשוויעטשים. 3. שעווער (סעוויערז, שעוויערז) מיט די גאָביטן: זאָמבקאָוויץ לאזי, מזשיגלאָד, זאוויערטשע, אגרא־דזעניץ און קראָמאָלאָוו — אַריבער אינעם 15־טן י״ה צו דער פוילישער מלוכה.

מער היסטאָרישע פרטים האָט מען וועגן בענדין. מען ווייסט אז אינעם 13־טן י״ה איז דאָרט געבויט געווארן אויף א פעלדזיקן בארג א פעסטונג דורך באָלעסלאוו דעם שעמעוודיקן (ווסטידליווי), ווען פוילן האָט נאָך געהאט אין יענע צייטן א שטיקל שליטה איבער די שלעזישע פירשטן פון דער פיאסט־דינאסטיע. אזעלכע פעסטונגען זענען אויך געווען ארום זאָמבקאָוויץ („זאמקא־ווין״, — פונעם וואָרט זאָמק (פעסטונג), פאָדזאָמטשע און שעווער. די פעסטונגען האָבן געזאָלט דינען אלס אָפהאלט קעגן די דערמאָנטע פירשטן, ווען עלעגן אינעם 13־טן י״ה אָפט איבערפאלן דאָס גאָביט און עס פארכאפן אויף א געוויסער צייט. די שטאָט בענדין איז געווען פון יענע שטעט וואָס האָבן באָקומען מאגדעבורגער רעכט (צו זיין א פרייע שטאָט און האָבן א בירגערלעך און נישט א קיזערלעך גערעכט). ערשט אינעם 15־טן י״ה גייט דאָס גאנצע גאָביט אריבער צו פוילן(געהערט האָט דעמאָלט בענדין און סביבה צו דער קראָקעווער וואָיעוואָדשאפט).

עלטערע געשיכטע פונעם קאַנט

אַלט־זאַוויערטשע

וועגן אלט־זאַוויערטשע אין מיטל־אַלטער, זאָגט דלוגאַש, אַז זאַוויערטשע האָט אין אָנהויב 15־טן י"ה געהערט צו באַלקאָ, דעם שלעזישן פירשט וואָס האָט רעזידירט אין אָפּאָלע־אָפּעלן, אין נידערשלעזיע. זיין פרוי עלזשביעטא איז געווען „דזשיעדזשיטשקא" פון פילץ. 1431 געבן ביידע אַ געוויסן ניקעל (מיקאַלאי) טשענאר (אָדער צענאר) אַ פלאַץ פאַר אויפבויען אַ קרעטשמע צווישן 2 „פאַב־ריקאַס" (שמידערייַ־וואַרשטאַטן, אָדער וואַרשטאַטן פאַר לייווגט־פאַבריקאַציע) אין „זאַוויערטשסקא" און צווישן „בילאַנאַווסקא". דער שטח איז פול מיט פיש. דער פירשט דערלויבט אויסצוהאַקן וואַלד פאַר פעלד און לאַנקעס אַרום דער קרעטשמע, — אָבער אונטער דעם קאַנטראָל פונעם פילצער סטאַראָסטע און דעם „בילאַנאַוויצער" וולאָדאַזש. אין דער קרעטשמע האָט צענאר דאָס רעכט צו פאַרקויפן ברויט און פלייש.

פון דער ליסטע פון די שטייער־אינקאַסירונגען אינעם לעלעווער פאַוו־יאָט (פילץ און זאַוויערטשע האָבן דעמאָלט באַלאַנגט צום לעלעווער פאַוויאָט) ווערן מיר געווויר אַז אינעם דאָרף „זאַוויערטשע" צאָלן אינעם יאָר 1581 2 פערזאָן שטייערן: אַ געוויסער פאָדניאָווסקי און אַ געוויסער מאַרטשישעק, — פאַר צוויי „פאַבריקאַס"־קוזשניצעס, וועלכע באשעפטיקן צוזאַמען 17 אַר־בעטער.

אַלט־זשאַרקי

שוין דלוגאַש דערמאָנט דאָס שטעטל זשאַרקי. עס איז אומבאַקאַנט ווען זשאַרקי האָט באַקומען שטאָט־רעכט. דלוגאַש זאָגט, אַז זשאַרקי איז געלעגן אויף דער גרענעץ־ליניע צווישן דעם קראָקעווער און ברעסלויער עפּיסקאָפּאַט. די ליניע איז געגאַנגען: „אַד פאַרטאַס" זשאַרקי, — פאַר די טויערן פון זשאַריק, דורך מיקולאָוו, וואַשניקי, „שיעוויאָר"־שעווער, ביטאָם־בויטן. נישט געקוקט אויפן באַקומען דאָס שטאָט־רעכט האָט זיך זשאַריק נישט געקאָנט אַנטוויקלען צוליב דער אַרעמקייט און פאַסנעקייט פונעם באָדן. דאָס שטעטל איז געווען שוואַך־באַפעלקערט. אויך די אנדערע שטעטלעך אין דער געגנט: וולאָדאָוע, אַגראָדזעניץ, מזשיגלאָד, קראָמאָלאָוו, פּזשיראָוו, זענען אַרום 1500—1520 געווען אַרעם. צוליב דעם פאַראייניקט זיך די זשאַריקער פאַראַפּיע מיט דער פאַראַפּיע פונעם שכנותדיקן לעשניאָוו.

אינעם יאָר 1581 צאָלן 13 בעלי מלאכות אַלס שטייערן 18 פלאָרין, בעת טשענסטאָכאָוו צאָלט דעמאָלט 74 פלאָרין, קלאָבוצק — 72. זשאַריק איז שוין, אַלזאָ, אויך דעמאָלט נישט געווען אַוועקצומאַכן מיט דער האַנט. אַרום 1600—1620

איז זשאַריק אריבער פון די מישקאַווסקיס צו די קאַרטשינסקי׳ס. אַ הויף־דאַמע, אַ פראַנצויזין, באַשרייבט אַ באַזוך וואָס זי האָט געמאַכט דעם 17.4.1646 אין „זשארסקא", דעם קליינעם שטעטל, וואָס באַלאַנגט צו די קאַרטשינסקי׳ס. אינעם זאַל פון הילצערנעם הויז, ווו ער פלעגט נישט איינמאָל אויפנעמען און טראַקטירן דעם פוילישן מלך, — האָט קאַרטשינסקי אויך זי טראַקטירט. דערנאָך איז זשאַריק אַריבער אין פאַרשיידענע העגט. אין זשאַריקער געגנט זענען געווען קאַמפן צווישן די אָנהענגער פונעם קעניג לעשטשינסקי און צווישן זיגמונט „סאַסאַ" (זאַקסישער פירשט, וואָס האָט פרעטענדירט אויפן פוילישן טראָן).

אָלט־קראָמאָלאָו

מען וווייסט נישט ווען קראָמאָלאָו און דער קאַשטשאַל זענען אויפגעבויט געוואָרן. לויטן נאָמען „קראָם" (כראָם) איז קרימעלעוו אַ פּנים געווען אַ פעסטונגס־שטאָט. אויך אין מזרח־גאַליציע איז פאַראַן אַ הרימאָלאָוו. אָנהויב 15־טן י״ה (1400 בערך) איז די קירכע געווען אַן אייגנטום פונעם כראָביע גריף. אָנהויב 16־טן י״ה איז שוין קראָמאָלאָו געווען אַ שטאָט אין האָט באַלאַנגט צו דער משפּחה באָנאַר, וואָס איז אַריבער פון קאַטאָליציזם צו קאַלוויניזם. די קירכע איז געוואָרן אַ קאַלוויניסטישער טעמפּל. יאָן פּירלעי, אַ קרוין־מאַרשאַלעק, האָט התונה געהאַט מיט אַ טאָכטער פון דער משפּחה באָנאַר און ער האָט באַקומען קראָמאָלאָו אַלס נדן. זיין זון מיקאָלייַ איז געווען קראָקעווער וואָיעוואָדע. ער איז ווידער אַריבער צום קאַטאָליציזם און האָט דעם קאַלוויניסטיזשן טעמפּל ווידער פאַרוואַנדלט אין אַ קאַטוילישע קירכע. שפּעטער איז קרימעלעוו געווען דאָס אייגנטום פון די וואַרשיצקיס (וואָס האָבן אויך געהאַט זשאַריק) און פון די גאָסטקאָווסקי׳ס.

אָלט־שעווער

דער נאָמען סעוויאָר (ביי דלוגאָשן שיעוויאָר), אַלס שטאָט, דערשיינט צום ערשטן מאָל אין דאָקומענטן, אינעם יאָר 1232. 1180 ווערט דערמאָנט אין דאָקו־מענטן אַ קראָקעווער און סאַנדאָמירער פירשט וואָס האָט שליטה איבער סעוואָר און וועלכער גיט די שטאָט אַ מתנה זיין „טויף־זון" מ. מיעטשיסלאָוו, דעם ראַטי־באָרער פירשט.

אין 1289 זענען דאָ פאַרגעקומען קאַמפן צווישן די שלעזישע אָנהענגער פון העניריק פריבוס און צווישן די אָנהענגער פון וולאַדיסלאָוו לאָקעטעק, בעת זייערע קאַמפן וועגן דעם פוילישן טראָן. שעווער און טשעלאַדוש גייען אין 1448 אַריבער צום פראַטעקטאָראַט פונעם קראָקעווער ביסקופ אָלעשניצקי, אָבער די מיליטערישע השפּעה איז אין די העגט פון די שלעזישע פירשטן. 1567 ווערן דורך די רעגירנדיקע ביסקופן דאָרט איינגעאָרדנט טאָרגעס, און פון דעמאָלט אָן

קומען פאַר פּעריאַדיש טאַרגעס אין שעוואר. צי יידן האָבן זיך באַטיילט אין די טאַרגעס, — ווייס מען נישט פון די דאָקומענטן. אינעם יאָר 1655, — און דערנאָך אין 1762 — נעמען די שוועדן איין שעוואר .ערשט 1790 גייט שעוואר אַריבער צו דער פּוילישער קרוין.

וועגן דער פאַרגאַנגענהייט פון די יידן אינעם קאָנט ווייסן מיר נאָר וועגן פּילצער יידן אָט־וואָס: אין דער צייט פון דער פּוילישער רעפּובליק, איז פּילץ געווען אַ שטעטל אין דער קראָקעווער וואָיעוואָדשאַפט, לעלעווער פּאָוויאָט. 1765 איז שוין געווען אַ יידישע קהילה מיט 651 יידן; 1856 זענען דאָרט געווען 1191 קריסטן, 2447 יידן. 1897 זענען געווען: 1287 קריסטן, 2688 יידן.

פונעם פנקס ד׳ ארצות ווייסן מיר אַז זינט 1761 איז פריץ איבער פּילץ געווען פּוילנס פינאַנץ־מיניסטער טעאָדאָר ווּעסעל. דערפאַר זענען אין פּילץ פאַר־געקומען עטלעכע צונויפּטרעפן פונעם ועד ד׳ ארצות (איינמאָל — אין 20־טן יולי 1760, אַ צווייט מאָל ד. 28.7.62, אַ דריט מאָל — אין אויגוסט 1762 (אייַ־מאָל — דעם 7־טן און — נאָך אַן איבערראַיס, — דעם 27־טן אויגוסט). אויך אינעם יאָר 1763 זענען געווען זיצונגען פונעם וועד ד׳ ארצות אין פּילץ.

(לויט „פנקס וועד הארצות" און „יעוור. ענציקלאָפּעדיא").

עס איז אַנצונעמען, אַז אויך אינעם ענגערן זאָוויערטשער קאָנט זענען געווען צעזייט און צעשפּרייט יידן אין דאָרפישע יישובים אַרום זאָוויערטשע. סטאַניסלאָוו אויגוסט פּאָניאַטאָווסקי דערלויבט, אין די יאָרן 1764—1794, יידן זיך צו באַזעצן אינעם קאָנט, אויפן „יסוד" פונעם „יורידיקע"־פּריווילעג פונעם מלך, אָלס לאַנדווירטן. אין שעוואר האָבן אַרום 1830—1840 געווינט יידן. 1847 זענען 2 יידן פון שעוואר, סאָפּער און אדלערפליגל, מיטגלידער אין דער בענדינער קהילה, וועלכע האָט געציילט אַ פּאָר הונדערט פּאָמיליעס.

נייערע געשיכטע פונעם קאַנט

זאַוויערטשע

1895 איז זאַוויערטשע נאָך באַשטאַנען פון 2 דערפער, — קליין־זאַוויער־טשע און גרויס־זאַוויערטשע. קליין־זאַוויערטשע האָט באַלאַנגט צו די קראָמאָ־לאָווער גיטער, גרויס־זאַוויערטשע צו די מזשיגלאָדער גיטער.

1895 האָט קליין און גרויס־זאַוויערטשע באַלאַנגט צו דער גמינע פֿאַרעמ־באַ מזשיגלאָדסקאַ און צו דער פֿאַראַפּיע קראָמאָלאָוו.

דאָס זענען פֿאַקטן וואָס איך האָב אַרויסגענומען פון אַ פֿאָר געאָגראַפישע ווערטערביכער (געאָגראַפישע לעקסיקאָנען וועגן פּוילן, וועלכע זענען דעמאָלט דערשינען אין פּוילן). אויך די ווייטערדיקע פֿאַקטן זענען פון אָט־די ווערטער־ביכער.

אַ וויאַרסט פון די דערפער קליין־און גרויס־זאַוויערטשע איז געווען די סטאַציע פון דער וואַרשע־ווינער באַן. 1895 האָבן זיך שוין פון ביידע זייטן געצויגן פֿאַבריקן און הייזער „פֿאַרן פֿאַלק וואָס אַרבעט אין די פֿאַבריקן". אָט־דער טייל זאַוויערטשע האָט שוין געהאַט אַ סטאַטוס פון אַ פֿאַבריקס־קוואַרטאַל („פֿאַבריטשנאַ אָסאַדאַ").

דער „פֿאַבריקס־קוואַרטאַל" האָט שוין אין 1895 געהאַט: אַ קאָשטשיאָל, אַ סינאַגאָגע, אַ גמינע־אָמט („אוזשאָנד גמינני"), אַ פֿאַבריקס־שפּיטאָל, אַ פּאָווי־יאַטאָווע שולע, אַ פֿאַבריטשנע גמינע־שולע (פֿאָלקס־שול), מיט 3 קלאַסן, אַ פֿאַבריטשנע „סטראַזש אָגניאָווא" (מכבי אש), אַ פּאָסט־און טעלעגראַף־אָמט, אַן אָפּטייק, אַ פּאָר דאָקטוירים, וועכנטלעכע טאַרגעס.

1895 האָט זאַוויערטשע שוין געציילט 1,100 הייזער, — מייסטנס היל־צערנע, און בערך 17,000 איינווויינער (1887 זענען געווען 1134 יידן, אויף 5224 איינווויינער. 410 נפשות פון זאַוויערטשער איינווויינער זענען געווען עוואַנגע־ליקן). 1827 האָט גרויס־זאַוויערטשע געהאַט 56 הייזער, מיט 289 איינווויינער. קליין־זאַוויערטשע האָט דעמאָלט געהאַט 10 הייזער און 129 איינווויינער. צווישן די איינווויינער פון ביידע דערפער זענען געווען אַ פּאָר יידן, אָבער די צאָל ווערט נישט אָנגעגעבן.

1895 האָט די אקציע־געזעלשאַפט „ט. א. ז." (וועלכע עקזיסטירט פון זינט 1877) שוין באשעפטיקט 6000 אַרבעטער אין איר פּושענדזאלניע און וועב־אַפּ־טיילונג, אין דער בלייכערייַ, פֿאַרבעריי און דרוק.

רייכס גלאָז־פֿאַבריק האָט שוין דעמאָלט באַשעפטיקט 800 אַרבעטער. די פאבריק פון כעמישע אויסאַרבעטונגען פון ל. קאַץ, (ריכטיקער די סמאָלאַרניע), האָט באַשעפטיקט אין 1895—110 אַרבעטער. די פֿאַרעמבער אייזנגיסעריי און

פּאַריק פּאַר לאַנדווירטשאַפטל. מאַשינען, — 120 אַרבעטער, בערענטס פּאַריק פּאַר וויגאַניע־אויסאַרבעטונגען — 350, די קאָפּאַלניע און צעגלאַרניע אין רוד־ניק — 250 ארבעטער. אַ חוץ דעם איז שוין געווען אַ טאַרטאַק (פּאַטאַק'ס), אַ וואַסער־מיל, אַ בעקערייַ וואָס האָט געאַרבעט אויף פּאַרע.

דער פּריץ איבער די פּאַלוואַרק־שטחים אין זאַוויערטשע איז געווען אייַ־נער, זיגמונט פּרינגסהיים.

זשאַריק

1895 איז זשאַריק שוין געווען אַ שטאַטישע אָסאַדע. עס האָט געהאַט אַ קאָשטשאָל, אַ סינאַגאָגע, אַ מושב זקנים פּאַר 60 אַלטע לייט, אַן אָנפּאַנגס־שול, אַ גמינע־געריכט, אַ גמילות־חסדים קאַסע, אַ פּאָסט־אַמט, א רעיזנט קאַנצליי, אַן אָפּטייק, אַ פּאַבריק פון בוימוואָל־אויסאַרבעטונגען, אַ פּאַרע־מיל, אַ שפּאַציר־גאַרטן.

1895 זענען דאָרט געווען 369 הייזער (דערפון 110 געמויערטע). אייַ־ווינער האָט זשאַריק געהאַט 3673. דער רוב באַדן איז געווען פּריצישׂ. 1864 זענען אויף אַ באָפעלקערונג פון 3757 געווען 2291 יידן. 1827 זענען אין זשאַריק געווען 2762 איינווויינער. דער רוב סוחרים זענען געווען יידן, אָבער אַ טייל — אויך קריסטן. צו זשאַריק האָט 1881 באַלאַנגט — דער פּאַלוואַרק זשאַריק, פּאַלאַ־ניאַ, מאסלאנסקי פּיעץ, מישקאָוו, טשיטאָוו א. א. וו.

1840—1846 קויפט אָפּ זשאַריק פּיאָטר שטיינקעלער, נאָכדעם ווי שוין אין 1833 האָט ער געגרינדעט אַ פּאַבריק פון מאַשינען (פּאַרגרעסערט זי 1873). ער אַרבעט אויס מאַשינען און עמאיל־כלים, קאָטשן, וואָס ווערן דעמאָלט אָנ־גערופן „שטיינקעלערי". ער האָט אויפגעבויט הייזער פּאַר עטלעכע צענדליק אַרבעטער. 1843 ווערט אַ קריזיס אין דער פּאַבריק. צוזאַמען מיט ליכטענשטיינען שאַפט שטיינקעלער אַ גרויסע בוימוואָל־שפּינערייַ. 1857 קויפט ער אָפּ די זשא־ריקער גיטער און די פּאַבריק — אַ שותפות (ק. אַרדענג, סטאנ. לעסער, ק. אָסטערהאָף) און זי הייבט אָן ליפערן בוימוואָל־גאַרן קיין לאָדזש. 1895 אַרבעטן אין דער פּאַבריק 326 אַרבעטער. אין זשאַריק איז דעמאָלט געווען אַ ציקאַריע־פּאַבריק, אַ וואַסער־מיל, אַ ברויערייַ און אַ גאַזשעלניע, ווי אויך אַ קאָרטאָן־פּאַבריק (הינטער מישקאָוו), אַ פּאַבריק פון מאַשינען און אַ גיסעריי, ווי אויך אַ בוימוואָל־פּושענדזיאַלניע אין מישקאָוו. אויך וואָפּנע־אויוונס זענען דאָרט געווען

לאָזניק — 1895 זענען דאָרט געווען 314 איינווויינער, 1827 — 210 איינווויינער.

לאָזי — (דאָרף און פּאָלוואַק צוזאַמען — 59 איינווויינער אינעם יאָר 1895, דערפון 2—3 יידישע משפחות.

קראַמאַלאָוו (קרימעלעוו), — 1895 אַ שטאָטישע אָסאַדע, פריער אַ שטעטל, 5 ק״מ פון דער זאַוויערטשער סטאַציע. אינעם שטעטל זענען געווען 72 שטאָף־ווי־עבער, 4 שערער, 55 טיכלעך־פאַבריקאַנטן. 1895 זענען דאָרט געווען 20 האַנט־וואַרשטאַטן פאַר וואָל־שטאָף אויסאַרבעטונגען. אויך טעפעריי האָט געגעבן אַ סאָך באַשעפטיקונג. די טעקסטיל־אינדוסטריע איז שוין פאַר 1831 דאָ געווען טעטיק.

1827 זענען אין קראַמאַלאָוו געווען 1163 איינווינער (יידן בערך 600). 1860 זענען געווען 1777 איינווינער, דערפון 719 יידן.

1869 זענען שוין געווען 12 פאַבריקאַנטן וועלכע האָבן אויסגעאַרבעט שוין 100,000 אַרשין פערקאָל, באַרכעט פאַר 7000 רובל. דאָרט זענען באַשעפטיקט געווען 100 אַרבעטער. ביי דער פאַבריקאַציע פון גרויען שטאָף האָבן געאַרבעט 128 מאַן. דער פאָלוואַרק האָט 1895 געהערט צו ק. מערמער.

צו דער אָסאַדע קראַמאַלאָוו האָבן געהערט אין 1867 די דערפער פאָמרא־זשיצע און זאַוויערטשע.

די אויביקע ציפערן וועגן דער פּראַדוקציע נעמען, טאַקע, אַרום אַ טייל פון דער דעמאָלטיקער זאַוויערטשער פּראַדוקציע.

שעוויערזש־שעווער

1858 זענען אין שעווער געווען 1586 איינווינער, — „בלויז קריסטן״. 1880—1889 איינוו. (וויפל יידן?). 1895 זענען געווען אין שעווער 2500 איינווי־נער, — אונדזערע קוועלן געבן צו: „לרוב קריסטן״, ד. ה. אַז אין 1895 איז שוין געווען אַ קאָנטיקע צאָל יידן. שוין אין די קהילה־ליסטעס אין בענדין, אינעם יאָר 1847—1850, זענען פאָראַן 2 יידן פון שעווער, — אַ באַווייז אַז אין שעווער זענען שוין אין די 50־ער יאָרן געווען יידן.

וועגן וויטערע שטעטלעך איז כדאי צוצוגעבן אַז קאָזשיגלאָוו האָט אין 1866 געהאַט 1100 איינוו. (756 יידן) און קאָניעצפּאָל — 1893 איינוו. (817 יידן).

תעודות ומסמכים לתולדות העיר והסביבה

דאָקומענטן און מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון דער שטאָט און געגנט

זאַוויערטשע און געגנט אין זייער אנטוויקלונג

(לויט ענציקלאָפּעדיעס און סטאַטיסטישע ווערק)

די ערשטע נאָטיץ וועגן דעם נייעם ישוב זאַוויערטשע געפונען מיר אין דער רוסישער אַלגעמיינער ענציקלאָפּעדיע פון עפראָן־בראָקהויז פונעם יאָר 94—1893 (באַנד 23 ז. 110). דאָרט שרייבט זיך: „זאַוויערטשע איז אַ פאַבריק־שטאָט אויף דער וואַרשע־ווינער באַן, נאָנט צו דער ווארטא. אָנהויב 70־ער יאָרן איז זאַוויערטשע געווען אַ קליין דערפל. איצט (94—1893) — מער ווי 20,000 איינווינער. זאַוויערטשע ווערט אין די אינדוסטריע־קרייזן אָנגערופן „לאָדזש אין מיניאַטור". עס עקזיסטירן דאָרט גאָר־גרויסע 3 פאַבריקן. די בוימוואָל־אויס־ארבעטונג באַשעפטיקט מער ווי 5,000 אַרבעטער".

זאַוויערטשע

אין דייטשן גרויסן בראָקהויז (ב. 21 ז. 554): „זאַוויערטשע — אַ קרייז־שטאָט אין קיעלצער וואָיעוואָדשאַפט. 1931 — 32,713 איינווינער, 2 גימנאַזיעס, קוילן־גרובן, עקספלאָאַטאַציע פון אייזן־רודעס, גלאָז־פאַבריקאַציע. גרויסע טעקס־טיל־אינדוסטריע. דאָזעלבע זאָגט דער שווייצער לעקסיקאָן: 1931 — 32,720 איינ־ווינער אין זאַוויערטשע.

סאָוויעטישע ענציקלאָפּעדיע: (ב. 16 ז. 284): „זאַוויערטשע — אַ שטאָט אין פוילן. קאָטאָוויצער וואָיעוואָדשאַפט. 28,000 איינווינער (1948). קנופ־פונקט פון דער אייזן־באַן; עקספלאָאַטאַציע פון ברוינע קוילן, אייזן־רודע, שוואַרצע מע־טאַלורגיע, מאַשין־בוי, עמאַיל־פאַבריקאַטן, כעמישע, טעקסטיל־און גלאָז־אינ־דוסטריען. נישט ווייט — אַ גרויסע פאַפּיר־פאַבריק.

דער גרויסער הערדער (ב. 9, ז' 1378): „זאַווירטשע — דרום פוילישע שטאָט ביי דער אויבערער ווארטא. וואָיעוואָדשאַפט קאָטאָוויץ. 1951 — 30,000 איינוו. אינדוסטריע פון: מאשינען, גלאָז, טעקסטיל, פאַפּיר, אייזן־רודע, קאָפּאַל־ניעס פון ברוינע קוילן.

„לאָרוס" (פראַנצ.): זאַוויערטשע האָט 31800 איינווינער; זשא־ריק, ביים טייך לעשניאווקא — 5,120 איינוו. (הויפּט־בראַנזשע: גאַרבעריען); זשאַרנאָוצע — 2,540 איינוו; קראַמאָלאָוו 3,070 איינוו.

וועגן זאַוויערטשע דערציילן, — בערך דאָס זעלבע וואָס אויבן, — אַן איטאַליענישע ענציקלאָפּעדיע און אַ שפּאַנישע ענציקלאָפּעדיע, וואָס דער־

שיינט אין דרום־אַמעריקע. די בריטישע ענציקלאָפּעדיע און מייערס לעקסי־קאָן (דייטש) דערמאָנען נישט זאַוויערטשע.

וועגן דעם גאַנצן זאַגלעמביער קאָנט זאָגן די ענציקלאָפּעדיעס אַז צווישן 1873—1891 איז די פּראָדוקציע פון די גרובן, הויפּטזאַך פון פּאַבריקן געוואָקסן אינעם קאָנט אויף 10 פּאָר. אין משך פון אָט־די יאָרן איז די צאָל שטעט מיט מער ווי 10,000 נפשות געשטיגן אויף 26.

זאַוויערטשער געגנט

די רוסישע ענציקלאָפּעדיע עפּראָן־בראָקהאוז: קראָמלאָוו — בענדינער אויעזד, פּיאָטרקאָווער גובערניע. דאָרט — מקורות פון דער וואַרטע און טשאַר־נער פּזשעמסקע האָט 378 „הויפן" („דוואָראָוו"), 4087 איינוו. דאָס איז געשריבן אין די יאָרן 92—1891. באַזיצט אַ פּאָראָוע מעל־מיל און אַ פּאַבריק פון גרויען שטאָף. הויז־האַנטווערק פון פּראָסטן שטאָף און לייוונט.

„קראָם" הייסט אין אָלט־סלאָוויש אַ העכער־געלעגענע, רונדיקע, באַ־פעסטיקטע שטאָט, — זאָגט די ענציקלאָפּעדיע עפּראָן־בראָקהאוז.

וועגן זשאָריק זאָגט אָט־די ענציקלאָפּעדיע (אין די יאָרן 92—1891): 5759 איינווינער. פּאַבריקאַציע פון שטאָף, פון לייוונט, פון ווייַן און פון טעפּ.

ווילקאָ אילוסטראָוואַנע ענציקלאָפּעדיע פּאָושעכנע (1932) שרייבט: זאַוויערטשע אַ פּאָויאָט־שטאָט אין דער קעלצער וואָיעוואָדשאפט, איבערן טייך וואַרטע, ביי דער באַן־ליניע זאָמבקאָוויץ־טשענסטאָכאָוו. 40,500 איינווינער. פּאַרמאָגט אַ קאָנטיקע אינדוסטריע.

נישט לאַנג צוריק — אַ דאָרף. זי האָט זיך אַנטוויקלט נאָך 1875 צו אַ צענטרום פון אַן אָנזעעוודיקער אינדוסטריע.

דער זאַוויערטשער פּאָויאָט איז אויסגעשיילט געוואָרן פונעם בענדינער. אינעם זאַוויערטשער פּאָויאָט זענען פּאָראַן 111,418 איינווינער, דערפון 10,535 יידן (אין זאַוויערטשע זענען געווען 5,677 און אין די דערפער — 4,858 יידן). דאָס איז לויט דער ציילונג 1931.

סטאטיסטישע ציפערן וועגן יידן אין זאוויערטשער קאנט אין די לעצטע יאָרן

זאַוויערטשע

1921 — 29,480 איינוו., 6095 יידן לויט רעליגיע, 5431 לויט נאַציאָנ.
1946 — 21,225 איינוו. 8—10 טויז. יידן.

קראַמאַלאָוו־קרימעלעוו

1921 — 2497 איינוו., 275 יידן לויט רעליגיע, 141 נאַצ.

וויסאָקא (דאָרף)

1921 — 651 איינוו. 17 יידן לויט נאַצ.

וויסאָקא (אָסאָדאָ פּאָבריטשנאָ)

1921 — 948 איינוו. 60 יידן לויט רעליגיע, 34 נאַצ.

זשאָרקי

1921 — 4406 איינוו. 2536 יידן לויט רעליגיע, 2380 נאַצ.

זאָמבקאָוויץ

1921 — 2544 איינוו. 230 יידן לויט רעליגיע און נאַציאָנ.

וולאָדאָוויץ

1921 — 1193 איינוו. 71 יידן לויט רעליגיע, 43 נאַצ.

שעוויערזש־שעוועד

1921 — 2385 איינוו. 266 יידן לויט רעל. 212 — נאַצ.

בלאָנאָוויץ

1921 — 908 איינוו. 10 יידן.

באָראָוע פּאָלע

1921 — 116 איינוו. 10 יידן לויט רעל.

גודאָ שיעוויערסקא

1921 — 257 איינוו. 5 יידן לויט רעל.

---

1. דער אונטערשייד פון 664 יידן וואָס האָבן נישט אָנגענעבן אַז זיי זענען נישט פון יידישער נאַציאָנאַלטיעט נעמט זיך נישט דערפון, אַז אַלע 664 זענען געווען אַסימילירט (פּאָליאַקן פון משה׳ס גלויבן"). די סיבה איז — אויך אין די וויטעדריקע ציפערן זעט מען עס — אַז אַ טייל זייער אָרטאָדאָקסישע יידן האָבן נישט געוואָלט אָנגענבן יידישע נאַציאָנאַליטעט, ווייל דאָס האָט געשמעקט ר"ל מיט ציוניזם.

ערשטע שוואַלבן פון יידן אין זאוויערטשער געגנט

זוכנדיק שפּורן פון די ערשטע זאַוויערטשער יידן, האָב איך געפינען אין מיקראָפילמען, וועלכע די היסטאָרישע געזעלשאַפט אין ירושלים האָט באַקומען פון דער היסטאָרישער געזעלשאפט אין וואַרשע, פאַרשיידענע זייער אינטע־רעסאַנטע און זייער פּיקאַנטע מאַטעריאַלן וועגן יידן, וואָס זיי, אָדער זייערע קינדער, האָבן אַ שייכות מיט זאַוויערטשע. לויידער האָט מיך די צייט, און דער עיקר די חברים, וועלכע האָבן געטראָגן די פאַראַנטוואַרטלעכקייט פאַרן בוך, נישט געלאָזט זיך צופיל גריבלען אין די מאַטעריאַלן. דאָס איז אַ שאָד. איך האָלט, אַז אויב מען גיט שוין אַרויס אַזאַ דערמאָנונגס־בוך ווי אונזער בוך זאָל די היסטאָרישע זייט ווערן אויסגעשעפט ביז גאָר. אַן אָנדערש מאָל איז נישט פאַראַן אַ מעגלעכקייט אַזאַ מין מאַטעריאַל צו פאַרעפנטלעכן.

באַגונעגנען מיר זיך, טאָקע, מיט אַ גאָר־קליינעם טייל מיקראָפילמען וואָס איך האָב באַוויזן אָדורכצופאָרשן.

לאָמיר קודם־כל זיך אָפּשטעלן אויף די אָקטן וואָס האָבן צו טאָן מיטן געזעץ וועגן פאַרבאָט צו טראָגן יידישע קליידונג, בערך מיט 100 יאָר צוריק. „נאַטשאַלסטוואָ" האָט דערלויבט צו טראָגן יידישע קליידונג אַזעלכע „יחידי סגולה" וואָס האָבן אריינגעטראָגן אַ בקשה מיט אַ לאַפּוווקע" דערויף. דאָסזעלבע איז געווען בנוגע וווין־רעכט אין געוויסע ערטער. האָט מען געפינען גאַנצע שטויסן אָקטן מיט נעמען, וואָס קאָנען אונדז אינטערעסירן.

אין די אָקטן וועגן ביידע זאַכן געפינען מיר אַזעלכע נעמען, ווי: קור־לאנד, רינסקי, פאָזנאַנסקי, פילצער, פייגנבוים, דאַנציגער, וויגדערזאָן, גרינ־שטיין, טשעבינער, פרייבערג און אַנדערע באַקאַנטע נעמען פון שפּעטערדיקע זאַוויערטשער תושבים. די בקשות זענען פון קרימעלעוו, פילץ און שכנותדיקער געגנט.

אַ גאַנצע רייַ אָקטן האָבן צו טאָן מיט אַ מחלוקת אין דער טשענסטאָכא־ווער יידישע קהילה, ווי אויך מיט די ענינים פון דער בענדינער קהילה מיט 100—110 יאָר צוריק. אַ רייַ אָקטן באַהאַנדלען אַ פאַל פון נישט באַצאָלן אַ היפּאָטעק דורך אַ געוויסן ערליך פון בענדין, אין וועלכן עס זענען פאַרמישט אויך אַנדערע ערליך׳ס פון בענדין.

טשענסטאָכאָוו

די אָקטן פון טשענסטאָכאָוו און בענדין האָבן אַ שייכות צו משפחות, וועלכע זענען גוט באַקאַנט די זאַוויערטשער.

קודם כל וועלן מיר געווויר אַז אַ געוויסער האַסקיעל (יחזקאל) לאַנדו, איז שוין אין די יאָרן 1847—1848 געווען אַ פרנס הקהילה און אַן אַרענדאַר (דזשיערושאָווצא) פון דער „סקלאַדקע פּאַשילקאָווא". עס איז זיך לייכט אַנ־

צושטויסן, אז ער איז געווען „פינאַנץ־מיניסטער" פון דער קהילה־פאַרוואַל־טונג. וויל די קהילה איז נישט געווען יורידיש אַנערקענט, האָט ער געמוזט פיגורירן לגבי דער מאַכט אַלס אַרענדאַר. ער האָט אָפּגעגעבן בילאַנס־באַריכטן צו דער „נאַמיעסטניק"־רעגירונג.

מיר הערן פון די אַקטן, אַז עס איז אַריינגעטראָגן געוואָרן צו דער רעגירונג אַן אָנקלאָגע מצד יצחק פייגנבלאָט, אַ בראָנפן־שענקער און מאַרקוס קאָהן (כהן), זיין געהילף קעגן מאיר גינסבערג און גרשון לאַנדאו, אַז זיי האָבן זיך צוגענומען קהילה־געלטער און אַז די ביידע ווילן ליציטירן דאָס קהילה־הויז.

עס ווייזט זיך, אָבער, אַרויס, אַז די דערמאָנטע גינסבערג און לאַנדוי (ביידע זענען געווען קוזינען) האָבן אַוועקגעשענקט אַ הויז פאַר דער טשענס־טאָכאָווער קהילה, אָבער כדי צו האָבן די קאָנטראָל איבער די קהילה־ענינים, האָבן זיי אַרויפגעלייגט אַ היפּאָטעק אויפן הויז. די 2 יידן זענען געווען פאַרט־שריטלעכע. די ערשטע 2, — פייגנבלאָט און כהן, — זענען געווען פאַרבונדענע אַרטאָדאָקסן. כהן האָט אַדורכגעזעצט אַ ליציטאַציע קעגן מאַרקוס וואָלף גינז־בערג און זיסקינד גרינוואַלד. די סיבה פונעם גאַנצן געריכטלעכן געראַנגל איז געווען אַ מחלוקת אַרום רבנות. היות עס איז געווען אַ פריי־יע שטעלע אַלס רב נאָכן רב וויינגאָט, — האָט יעדער צד געוואָלט האָבן זיין רב. די גאָר אַרטא־דאָקסע „עמך"־לייט האָבן געוואָלט דעם רב גאָלדשטיין פון פּלאָנסק. די רייכערע („זאַמאָזשני") האָבן געוואָלט דעם אויפגעקלערטן ר׳ מענדל לעווי־שטיין, רב אין פויזן. די ערשטע האָבן געטענה׳ט אַז ר׳ מענדל לעווישטיין (אַ קרוב פון די זאַוויערטשער לעווישטיינס. ביידע האָבן געשטאָמט פונעם באַ־רימטן גאון ר׳ עקיבא אייגער, רב אין פויזן) איז אַן אויסלענדער און ער וועט מוזן באַקומען אַ פּאַס אַלס אויסלענדער. די אנדערע, ווידער, — אז דער פּלאָנ־סקער רב קען נישט קיין פּוילישׁ און גייט אָנגעטאָן אַלט־מאָדיש. דער סוף איז געווען אַז עס איז אויסגעקליבן געוואָרן אַן אַנדערער רב, דער סעקרעטאַר פונעם וואַרשעווער ראָבינאָט . ער האָט באַלייגט אַן עקזאַמען און איז באַשטע־טיקט געוואָרן דורך דער מאַכט.

אונז אינטערעסירט אין דער גאַנצער מעשה, בלויז דאָס, אַז אין די אַקטן געפינען זיך דערמאָנענונגען וועגן אַ סאַך גינסבערגס און אַ סאַך לאַנדוי׳ס. פון דער ערשטער משפחה שטאַמען די גרינדער פון דער פאַבריק „בריידער גינסבערג", וואָס אַדאַנק זיי איז אפשר אויפגעקומען דער זאַוויערטשער יידי־שער ישוב. פון דער צווייטער — די משפחה פון הענדל לאַנדוי און זיינע איטשע מאיר און בנימין משה.

אין די אקטן געפינען מיר פון די גינסבערגס: קאַרלאָ; מארקוס; מאיר; אייזיק; יעקב; א. גינסבערג. פון די לאַנדאוס געפינען מיר דאָרט: אַדאָלף־גרשון; שמעון; יחזקאל; מאַרקוס־וואלף; גרשון־וואלף; אַדאָלף־דוד.

גלייכצייטיק געפינט מען אין די אַקטן: לודוויק מאַעלאָק (אַ קרוב פון

די גינסבערגס). איינער פון די מאַמעלאָקס איז געווען דירעקטאָר אין דער ט. א. ז. פאַבריק.

צו דער כאַראַקטעריסטיק פון עטלעכע פון די צוויי משפחות זאָל נאָך צוגעגעבן ווערן, אַז אין אַן אַנקלאַגע קעגן דער קאַנדידאַטור פון אַדאָלף־גרשון לאַנדוי און קאַראָל גינסבערג אַלס פרנסי־הקהילה ווערט געזאָגט, אַז די 2 טויגן גישט אַלס דאָזאָרעס, ווייל דער ערשטער איז פאַרוויקלט אין פראָצעסן און דער צווייטער, — גינסבערג, — איז זייער יונג, אַן טאַקט און אַן יעט־וועדער דערפאַרונג.

מיר ווייסן נישט פון וועלכע טשענסטאָכאָווער גינסבערגס, די גרינדער פון דער גינסבערג־פאַבריק שטאַמען, אָבער אַז זיי שטאַמען פון זייער אַנגעזע־ענע לייט אין טשענסטאָכאָוו, — „דאָזאָרעס", קהילה־לייט, בעלי צדקה, — דאָס ווייסן מיר פון די ציטירטע אַקטן. פון די אַקטן ווערן מיר אויך געווויר, אַז גינסבערג מאיר איז געווען אַן אונטערנעמער („פשעדשיענביאַרצאַ"), ד. ה. מן הסתם אַ פאַבריקאַנט; יעקב איז געווען אַ קרעמער; מאַרקוס — אַ זייפן־זידער.

גינזבערג־פאַבריק (ט. א. ז.)

עס איז נאָך צו באַמערקן, אַז סיי די גינסבערגס, סיי די לאַנדאָו׳ס, זענען געקומען מיט הונדערטער יאָרן צוריק קיין פּוילן פון דייטשלאַנד. די גינסבערגס שטאַמען פון בייערן. די לאַנדאָו׳ס — פונעם שטעטל לאַנדאָו אין דייטשלאַנד.

א חוץ די דריי אויסגערעכנטע משפחה־נעמען געפינען מיר אין די אַקטן אין זאָוויערטשע ווויל־באַקאַנטע נעמען, ווי פייגנבלאַט, גרינוואַלד, מאַשקאַ־וויטש, מייזל, פאַנאַנסקי, זיידעמאַן (געווען אַ זיידעמאַן אַ הויכער באַאַמטער אין דער פאַבריק), נייפעלד, זאַקס, דזיאַלאַשיצקי, זיידמאַן, ווינדמאַן, ווישליצקי, באַכענעק.

האבן מיר שוין באַרירט די משפחה גינסבערג איז כדאי צו דערציילן אַביסל וועגן דער 2־טער, אַדער דריטער גענעראַציע פון די גינסבערגס אין בערלין. די פאַקטן האבן מיר אַרויסגענומען פונעם אַנטיסעמיטישן לעקסיקאָן סעמי־קירשנער, אונטערן נאָמען „סיגילא־וועריי". דאָרט ווערן אויסגערעכנט וואָ־גיקע יידן אויף פאַרשיידענע געביטן, — נאַטירלעך מיט אַנטיסעמיטישער באַ־פאַרבונג. דערוויסן מיר זיך וועגן אַ פּאָר גינזבערגס וואָס זענען מיטאינהאַבער פון דער פירמע „געברידער גינסבערג": אַדוו. ד"ר הערבערט גינסבערג און ל. גינס־בערג. ד"ר י. גינסבערג איז פאַר היטלערן געווען רענטיער אין בערלין. אַחוצדעם איז געווען ד"ר מאַקס גינסבערג, אַ קרוב און אַ פאַרוואַלטער פון דער ירושה פון הערמאַן בורכהאַרט (שיפס־געזעלשאַפט. אויך אין ישראל טעטיק). געלעבט האָט אויך פראַנציסקאַ גינסבערג, אַ געבוירענע זאַק.

איינער פון די בערלינער גינסבערגס איז געווען פראָפעסאָר, אַדער דא־צענט אין דער ירושלימער אוניווערסיטעט.

ב ע נ ד י ן

אין די אַקטן געפינט מען אַ מעשה וועגן איינעם מרדכי עהרליך פון בענדין, וועלכער האָט דעם 30־טן דעצעמבער 1847 באַקומען אַ היפּאָטעק־הלוואה פונעם באַנק פּאָלסקי אין אַ סכום פון 1,000 רובל. באַצאָלט האָט ער בלויז 100 רובל. עס זיך אַרויסגעוויזן אַז די היפּאָטעק איז געגעבן געווארן איינעם, הענדל ערליך, אַבער דאָס הויז האָט עהערט מאַרק (מרדכי) און דוד ערליך. דערין איז געווען די קאַמפּליקאַציע. דער ענין האָט זיך געשלעפּט פון איין געריכט צום צווייטן במשך פון איבער 10 יאָר. עס איז געווען איין ליציטאַציע נאָך דער צווייטער, אַבער דאָס הויז איז ווייטער געווען ביי די ערליך'ס. אין די אַקטן פון הונדערטער בלעטער לייענט עס זיך ווי אַ שפּאַנענדער ראָמאַן, — און קיין סוף זעט זיך נישט לויט די מיקראָפילמען וואָס זענען געקומען פון וואַרשע קיין ירושלים.

האָבן מיר שוין, אַלזאָ, דעם נאָמען ערליך, וואָס איז באַקאַנט די זאָוו־יערטשער. אויך הערליכמאַן, ערליכמאַן דערמאָנען די אַקטן.

אַבער אין די דאָזיקע אַקטן פון בענדין געפינען מיר פון יידן, פאַרשריבענע אין דער יידישער קהילה, וואָס דערמאָנען שטאַרק נעמען פון זאָוויערטשער: פרייי־בערגער, אהרון ערליך, בינשטאָק, פישער, פּאָטאָק, סאַנזער, הענדלער, וועקסלער, לעווקאָוויטש, משה לאנדאו אַדער לאַנדוי, שלמה לאנדוי, מייטעלעס, ברוינער, ווווי־דיסלאָווסקי, רושינעק, גיטלער, גאָלד, בוגאַייער, גוטמאַן, בערגער, זילבערבערג.

צוויי בענדינער זענען פון שעווער: בנימין אַדלערפליגל און דוד סאַפער.

אין אַ ראַפּאָרט פונעם אָנגעשטעלטן, וואָס האָט אייגנטאָמיר (איינעם יאָר 1860) די שטייערן פון דער קהילה, זאָגט זיך (אין פּוילישׁ), אַז ער איז געווען אין שעווער, אין וואַיהאָמע, אין באברקא דאָמביע, אין זאָוויערטשע. דער שמש, אַדער

דער אינקאַסענט פאַדערט אַ הוספה, ווייל די שטרעקעס זענען ווייט, די יידן זענען אין אַט־די ערטער ווינציק און ער גיט אויס אַ סאַך פאַר רייזע־הוצאות. האָט־זשע דען זאַוויערטשע, אינעם יאָר 1860, געצאָלט שטייערן קיין בענדין? אפשר. אין בענדין איז דאָך געווען דער פּאָוויאַט.

* *

עס איז כדאי צו פאַרצייכענען, אַז וועגן די ערשטע יידן אין זאַוויערטשע האָבן מיר אַן עדות אין אַ מחזור פונעם אַלטן לעוונשטיין, דאָטירט 1847. וועגן דעם — אין ה' זיגלבוימס זכרונות.

די באַן־ליניע

זאַוויערטשע האָט צו פאַרדאַנקן איר עצם־קיום, אלס געאָגראפישער פונקט אויף דער מאפע פון פוילן, — דער וואַרשע־ווינער באַן. א שטיק צייט דערנאָך, ווי די רעלסן פון אָט־דער באַן־ליניע האָבן אדורכגעשניטן דעם שפּעטערדיקן שטח פון זאַוויערטשע, איז זאַוויערטשע געווען א קליין דערפל, וואָס איז קלענער געווען פון קרימעלעוו אָדער אימזשיגליד. דער יידישער ישוב אין אים האָט געציילט בלויז עטלעכע צענדליק משפחות, א סאַך זאַוויערטשער מיינען (און צווישן זיי מיין פריינט משה־מיעטעק נייַמאַן) אז אין זאַוויערטשע איז שוין געווען אַן אָנזעוודיקער ישוב בעת מען האָט אָנגעהויבן לייגן די באַן־ליניע. די היסטאָרישע פאקטן זענען, אָבער, אנדערע און עס איז כדאי זיי צו פאַרצייכענען.

די וואַרשע־ווינער האָט מען אָנגעהויבן לייגן אינעם יאָר 1842. בעת מען האָט אָט־די ליניע געלייגט האָט אין דער גאנצער רוסלענדישער אימפּעריע עקזיסטירט בלויז די ליניע מאָסקווע־צאַרסטקאָיע סיעלאָ. די וואַרשע־ווינער ליניע איז, אלזא, די עלטסטע באַן־ליניע פון דער רוסישער אימפּעריע, ווייל די ליניע קיין צארסקאָיע סיעלאָ קאָן מען נישט באַצייכענען אלס א נאָרמאלע באַן־ליניע, וואָרום זי איז געווען באשטימט, דער עיקר, פאר די צוועקן פון דער צארישער משפחה.

היות זאַוויערטשע האָט צו פאַרדאַנקן איר עקזאָמישן קיום — און איר קיום בכלל — דער באַן, איז כדאי אויך בקיצור צו באַצייכענען די סיבות פאַרוואָס די באַן איז דעמאָלט גלעלייגט געוואָרן פון וואַרשע קיין גראניצא.

אין פוילן איז יענע יאָרן (אַנהייב די 40־ער יאָרן) געווען נאָמיעסטניק דער איינפלוסרייכער פירשט פאסקיעוויטש־וואַרשאווסקי. פוילן איז דעמאָלט נאָך געווען אין דער „טשערטא", ד.ה. זי האָט נאָך געהאַט א צאָל־גרענעץ מיטן איבעריקן רוסלאַנד. ערשט 1850 איז די צאָל־גרענעץ אָפּגעשאָפט געוואָרן. דערפאר איז דער צאָל אויף אימפּאָרטירע סחורות פון דייטשלאַנד און עסטרייך

און פון אירעריקן אויסלאנד, ביליקער געווען ווי אין די אנדערע טיילן רוסלאנד. במילא זענען די באַציאונגען פון פּוילן מיט עסטרייך און פרייסן געווען אַ סאַך אינטענסיווער איידער מיט רוסלאנד. פוילן האָט זיך דערייבער שטארק געווי־טיקט אין א באן צו דער עסטרייכישער און פרייסישער גרענעץ. האָט זיך דער נאמיעסטניק אריינגעלייגט אינעם ענין און אויסגעפועלט ביים צאר די דערלויבעניש צו לייגן די באן, דאָס איז אין דעמאָלטיקן רוסלאנד נישט געווען פון די לייכטסטע זאכן און די פארהאנדלונגען האָבן געדויערט א יאָר.

ערשט סוף 1840 איז דאָס לייגן די באן אירערגעגעבן געוואָרן א געזעלשאפט מיט א קאַנצעסיע אויף 90 יאָר (די קאַנצעסיע האָט זיך געזאָלט ענדיקן דעם ערשטן נאָוועמבער 1932, — ווען נישט דער אויפקום פון פוילן אינעם יאָר 1918). די בריט פון דער באן האָט די געזעלשאפט לכתחילה צוגעפאסט צו דער בריט פון די עסטרייכישע און פּרייסישע באַנען. די שפּעטער־געבויטע רוסישע באנען זענען געווען ברייטער. דער רעזולטאט פון דער דאָזיקער צאריסטישער מלוכה־חכמה איז געווען, אז צוגן פון דייטשלאנד און עסטרייך האָבן געקאָנט דירעקט אריינפאָרן ביז קיין ווארשע, בעת צוגן פון רוסלאנד האָבן נישט געקאָנט פאָרן אויף דער ווארשע־ווינער ליניע.

ארום 1858 האָט אן אנדערע געזעלשאפט באקומען א קאַנצעסיע אויף די ליניע ווארשע־בראָמבערג. דעם 1־טן יאנואר 1890 האָבן זיך די צוויי זעזעלשאפטן פאריניקט אלס ווארשע־ווינער באן ליניע.

נישט מיט איינמאָל איז באן־ליניע פארטיק געוואָרן: צוערשט — ווארשע־ גראָדזשיסק ־ סקערניעוויץ (סוף 1845); דערנאָך: סקערניעוויץ ־ פּיאָטרקאָוו ־ טשענסטאָכאָוו (סוף 1846); טשענסטאָכאָוו־זאָמקאָוויץ־גראָניצא (אפריל 1848). די באן איז אלזאָ צוערשט צוגעקומען קיין גראניצא, ביי דער עסטרייכישער גרענעץ. ערשט דעם 26־סטן אויגוסט 1859 איז געלייגט געוואָרן די באן זאָמבקאָוויץ־ סאָסנאָוויץ, ביי דער דייטשע גרענעץ. עס איז נישט אויסגעשלאָסן אז דאָס לייגן די באן צו דער דייטשע גרענעץ האָט זיך פארשפּעטיקט אויף א יאָר וויל אין מאַרס 1848 האָט זיך אין דייטשלאַנד צעבושעוועט אַ רעוואָלוציע און דער צאר האָט אפּנים מורא געהאט אז זי קאָן זיך פארשפּרייטן איבער רוסלאנד, — אויב עס וועט זיין אַ באַן צו דער דייטשער גרענץ...

לויט די דאָקומענטן פון יענער צייט איז צו דרינגען, אז דאָס דערפל זאוויערטשע האָט נאָך נישט געהאט קיין סטאציע. ערשט אין די 70־ער יאָרן שטעלט זיך די באן אָפּ איז זאוויערטשע.

אין די באן זענען אינוועסטירט געוואָרן 13,3 מיליאָן רובל, — א סאַך געלט פאר יענער צייט. אירע רוחים זענען אין די ערשטע 20 יאָר געקומען, דער עיקר, פונעם טראנספּאָרט פון קוילן (מער ווי די העלפט פונעם גאנצן טראנספּאָרט איז אט־די יאָרן געווען קוילן). אָבער נישט איינמאָל איז „קראָקע

אויפגעבויט געווארן״ : 1858 האָט די באַן טראַנספּאָרטירט בלויז 946,000 פּוד קוילן (א פּוד איז 40 קילאָ); 1864 איז שוין דער טראַנספּאָרט געוואַלטיק געשטיגן, — ביז 6,643,000 פּוד ; 1870 — ביז 17,714,000 פּוד ; 1875 — 25,365,000 פּוד ; 1880 — 77,701,000 פּוד; 1885 — 88,323,000 פּוד; 1890 — 93,815,000 פּוד. צווישן 1875 און 1890, — די גרויסע אויפבליִ־יאָרן פּונעם טראַנספּאָרט אויף דער ליניע, — ווערט זאַוויערטשע אַן אינדוסטריע־שטאָט.

די רוסישע ענציקלאָפּעדיע („רוסקי ענציקלאָפּעדיטשעסקי סלאָוואר״) פּון איז זאוויערטשע געווען א קליין דערפל. איצט (1894) האָט עס מער ווי 20,000 עפּראָן־בראָקהאוז שרייבט אז „אינעם אָנהייב פּון די 70־קער יאָרן (1872 — 1873) איינווינער״.

ווי מען זעט פּון דעם אויבן־געזאָגטן האָט זיך זאוויערטשע אָנגעהויבן ערשט אנטוויקלען אינעם יאָר 1873 (וועַן גינזבורג האָט געלייגט דעם יסוד צו זיין פאבריק, — וואָס אין אָנהייב איז זי געווען די ערשטע פּון די דריי פאבריקן, וואָס זענען אויפגעשטעלט געוואָרן אין „קליין ־ זאוויערטשע״). ערשט אין די 90־קער יאָרן האָבן זיך די 3 פאבריקן פאריניקט אין די „טאָוואָזשיסטוואָ אקציענע זאוויערטשע״ („טאז״). די השפּעה פּון דער באַן־ליניע האָט זיך, אלזאָ, געלאָזט שפּירן א סאָך יאָרן שפּעטער נאָכן לייגן די ליניע.

די דאָזיקע דאטעס פּון דער אנטשפּרעכענדיקער ליטעראטור דעקן זיך אויך מיט די דערציילונגען וואָס איך האָב געהערט ביי אונדז אין שטוב וועגן דעם אויפקום פּון דער פאבריק. ביי אונדז פלעגט מען דערציילן אז גינזבורג (וועלכער האָט געשטאָמט פּון טשענסטאָכאָוו און געווען א פאבריקאנט אין בערלין) האָט אָנגעהויבן זיין פאבריק מיט וואסער ־ קראפט פּון דער וואַרטע. דאָס האָט נישט געקאָנט זיין אַ גרויסע פאבריק.

זבירציה בעתונות היהודית

עברתי על מאות עתונים שהופיעו בתקופת ייסוד זבירציה ברחבי רוסיה. אמנם אין בארץ כל העתונות הזאת וגם לא היה סיפק בידי לעבור על כל הגל־יונות של העתונות הנ"ל בתקופה זו, הנמצאת בארץ. אמסור, איפוא, להלן כמה פרטים שמצאתי בגליונות העתונים שיכלתי להשיג ולעיין בהם.

הידיעה הראשונה על זבירציה בעתונות שמצאנו היא כתבה ב„הצפירה" (מס׳ 3, משנת 1893), כדלקמן: בזאַוויערצע קמו על נדיבות הרב אב"ד דמתא (הכוונה היא, כנראה, להרב ר׳ ישראל־לייב גאַנצווייך) והנכבדים בעדה, ר׳ זלמן מרגלית ור׳ שמואל סאיקי ויקבצו נדבות מבני העדה ויקנה חמש עגלות טעונות פחם להסקה ויחלקו לעניים.

הכתבה השניה, אשר בה נזכר השם זבירציה דנה בענין לא זבירצאי, אבל בעל־הכתבה היא זבירצאי ידוע לכולנו, וזו לשון הכתבה („הצפירה", מס׳ 188 משנת 1893): „כותב אלינו ה׳ א. בורנשטיין מזאַוויערציע, פלך פטריקוב: מאד יגעם לי להודיע מפעולת אחינו למעשה הצדקה במקום מעיני הישועה בעיר החדשה במחוז ראווא, כי יעמדו לעזרת החולים העניים אשר יבואו שמה למצא מזור למחלתם. מבין 50 איש מאב"י שהתרפאו שם בשנה הזאת נאסף מדי שבוע בשבוע כ־25 רו"כ ונתחלקו בין החולים העניים, — איש־איש לפי מעמדו וכו׳.

הכתבה השלישית הנוגעת במישרין לזבירציה היא פרי עטו של החזן, המש־כיל והסופר הידוע בזמנו א. ב. בירנבוים, שהיה חזן בבית הכנסת הגדול בטשענס־טאָכאָוו. שם ניהל גם בית ספר לחזנים והוצא את העתון הראשון לחזנות ולחזנים. בירנבוים כותב („הצפירה" 248, משנת 1893): „משא טשענסטוחוב עירנו כר נרחב לבתי מלאכת האריגה וכו׳ בכפר הסמוך לעירנו ישנו בית מטוה צמר כבשים מהול לצמר־גפן (וויגאַניץ) ובזאַוויערציה הסמוכה לנו, הלא שם בית מטווה צמר־גפן גדול ונכבד של האחים גינסבערג.

הכתבה הרביעית על זבירציה שמצאנו ב„הצפירה" (מס׳ 240, 1902) היא: „מר מ. האַלענדער ורעיתו ובנם בחגותם חג סיום ספר תורה הרימו תרומות הגונות לצרכי תלבוש והנעלה לחניכי הת"ת".

על הכתבה חתום ש. ש. (כנראה ר׳ שבתי שפיעוואָק).

ב„הצפירה" (49 השנת 1902) מצאתי גם כתבה על הפוגרום בטשנסטוחוב ועל המתיחות בזבירציה והסביבה.

שם (129, 1905) מצאתי גם על המתיחות הסוציאלית בכל הסביבה. מסופר גם כי איש התאמץ להעלות גשר ממסילת הברזל בין לאז וזומקוביץ (הכוונה לפצוץ גשר). פרץ פרץ גדול. האיש בא כנראה מהכורים בדומברובה.

לאחר מכן בוטל הנוהג ב„הצפירה" ובעתונים האחרים לפרסם באופן שיטתי כתבות מערי השדה ולא מצאתי יותר כתבות בעתונות מהתקופה הנזכרת. בחלק מהעתונות הזאת שנשתמר בארץ לא מצאתי כל כתבה מהזמן ההוא.

אולם מצאתי ב„הצפירה" כתבה משנת 1917 (מס' 8 מיום כ"ז ניסן), וזו לשונה:

„זאוירצי", בראשון לחול המועד פסח נאספו באולם הציונים בזבירציה כ־300 איש לאסיפה עממית. בין הנאספים היו הרבה בלתי־ציונים. מר ברנשטיין (הכוונה לר' אברהם בורנשטיין) הרצה על מטרת האספה הזאת וכל הנאספים הסכימו פה אחד לדברי הנואם בדבר הנחיצות של השגת זכויות לאומיות בעד העם העברי. אחריו דברו האדונים פרנק (מאיר פרענק), קראָהן ושפיוואק על הציונות, הלאומיות וההתבוללות. כל הנואמים קראו בנאומיהם אל יושבי עירם לתת ידם אל ההסתדרות הציונית ולשקול שקליהם. גם לקריאה זו נענו רבים מן הנאספים.

כתבה שניה מתקופת המלחמה אנו מוצאים מה־11 לאפריל 1918 ב„הצפירה" מס' 15, כדלקמן:

זאוירצי

קיבוץ הכספים לטובת אחינו נגועי המלחמה בארץ־ישראל שנערך ע"י צעירי ציון בעירנו הביא בפריז סכום של 457 מרק.

צעירי ציון ממלאים בהדרגה את כל התפקידים שהציבו להם. עובדים כל עבודה ציונית ועוסקים בהפצת הספרות העברית, ידיעות א"י ותרבות כללית. נערכים נשפי ויכוחים על נושאים שונים.

מפני סיבות שונות לא יכלנו לערוך את נשף האבל לזכרו של טשלנוב בזמנו. אכן כדי למלאות את חובתנו להנפטר הגדול ערכנו בשבת הגדול כעין יום זכרון. חברינו פרנק, קלוגמאַן, לאַנדוי, בוימאץ נאמו נאומים.

כתבה שלישית מתקופה זו אנו מוצאים ב„הצפירה" מיום 16.5.18: בחוהמ"פ היתה פה אספה כללית של „המזרחי". להאספה באו יותר מ־100 איש. אל שולחן הנשיאות ישבו 3 ראשי העדה העברית: ר' לוי האַבערמאַן, ר' יוסף דימאנט ור' אברהם בורנשטיין. ליו"ר האספה נבחר ר' שמואל הוכברג. מר חיים קרון, חבר הוועד המרכזי פתח את האספה, בנאום מלא תוכן על התפקיד של היסוד הדתי בציונות. מר צבי לאנדוי — על התפתחות הרעיון של חבת ציון. מר שפיוואק על נחיצות מרכז לאומי בא"י. נבחר ועד חדש בן י"ז חברים. מר חיים קרון נשא את נאום הנעילה, אשר בו סתר בדברים חמים ונלהבים את כל טענות מתנגדי הציונות ו„המזרחי".

לנשיא הכבוד של „המזרחי" נבחר פה אחד הנדיב הנכבד, מר יעקב ווינדמאן.

באותה כתבה מוסרים: „בעמל צעירי ציון בעירנו נוסדה קבוצה „חלוצים". חברי הקבוצה מכינים עצמם לנסוע בתום המלחמה לארץ־ישראל".

ועוד: בכ"ג אפריל הרצה ד"ר ברוין מבנדין לפני „בנות ציון" „על ח. נ. ביאליק". (אז היה ד"ר בראון מנהל הגימנסיה העברית בבנדין, עתה באוניברסיטה העברית ירושלים. איש קראקוב).

כתבה רביעית מתקופה זו אנו מוצאים ב„הצפירה" מ־1.6.18:

„על פי התעוררותם של צעירי ציון ו„השומר" בעירנו נערך פה בל"ג בעומר שעבר טיול נהדר שהשרה רוח של חג על כל יהודי העיר ורבים בהם קשטו את יציעות בתיהם בדגלים לאומיים ובתמונות של ראשי הציונים. התהלוכה שעברה דרך רחובות העיר נתקבלה בכל מקום בתרועת רצון. ביער נשמעו נאומים ציוניים שונים והמטיילים, כילדים כגדולים, בילו את העת במשחקים שונים. באותו יום נאספו איזה מאות מרק לטובת הפונד הלאומי".

ולהלן: „בי"ד וט"ו אייר נאם הרב ראפאַפורט מאנדריוב פעמיים בבית־הכנסת. בי"ט סיון נתקיימה תפילת־אזכרה לר' שמואל מוהליבר זצ"ל ע"י „המזרחי" ו„צעירי מזרחי" באולם „המזרחי".

ב„הצפירה" (מס' 31—75 מחודש יולי 1918) אנו מוצאים כתבה על הרצאת נ. מילייקובסקי על א"י והיהודים, שנתקיימה בל' סיון, וכן על אזכרה בבית הכנסת בכ' תמוז. נאמו: א. בורנשטיין, מ. פרענק וד. עהרליך. באותו יום נאספו ע"י „צעירי ציון" ו„צעירי מזרחי" כ־800 מרק לטובת יער הרצל.

ביום ג' כ"ב תמוז נתקיים באולם „סטעלא" נשף הרצל. מנגינת־אבל של ציכטמאן ניגן מר ל. דימאַנט על הכנור, בלוויית הפסנתר ע"י העלמה בראנדיס. בהנהלת דימאנט שרה המקהלה „אלי ציון" מאת לובושיצקי. העלמה מינוס דקלמה את השירים „יזכור" ו„על יד הקבר". מר שמעון מינץ מזשארקי נאם על הרצל. לבסוף הוצג המחזה „היהודי הנצחי" ע"י אחד מחברינו שכתב את המחזה לזכרון מנהיגנו הגדול. הנשף נגמר בתמונה חיה, שתיארה את חזון הרצל והפליאה עיני רואם.

הודות לעמלם ועבודתם החרוצה של ה"ה ב. ול. דימאנט עלה הנשף יפה מאוד והשאיר רושם עמוק בלב הקהל.

ב„הצפירה" 47 (92) מאוגוסט 1918 נתפרסם קול־קורא מאת הרב ר' מ"מ לאנדוי מזבירציה לטובת „המזרחי".

* *

לבסוף — משהו מבדח ומשעשע.

ב„זאָגלעמביער צייטונג" (מס׳ 7 מארס 1939), מצאתי סיפור שלם על בנות־זבירציה מחוגי „השומר הצעיר" ואני מביא את הכתבה כלשונה ב„יידיש":

„מעשה זאָוויערטשע איז נישט אַן אידילישע מעשה, אָבער זי איז אַדורך נישט צו פאַרזינדיקן.

זאָוויערטשער געשיכטע האָט אָזאָ מין היימישלעכן בראשית:

עטלעכע זאָוויערטשער מיטגלידערינס פון „השומר הצעיר" מיט אַ גע־ווייסער ד. אָר. בראש האָבן זיך לעצטנס אַרומגעזעזן אַז זייער 25־יאָריקער אַסקעטיש־דערציערישער טעטיקייט פעלט אַ דאָזע עולם הזהדיקייט. פאַרוואָס טאָקע נישט איינמאָל אַ פרוו טאָן די פיס, געווינטע צו „האָראָ״ס", מיט עטלעכע מאָדערנע טענץ, — מכל שכן אַז ער ווערט איינגעאָרדנט דורך תרבות. אויב תרבות איז, דוכט זיך, דער ענין אין אָרדענונג.

זענען זיי אוועק מיט אמתן קוראָזש אויפן תרבות־דאַנסינג.

קיין „פאָוואָדזענץ" — אַלס פנים חדשות, ווי דער שטייגער איז — האָט זיי נישט געפעלט. לויט פייערלעכער פאַרזיכערונג פון אונזער זאָוויער־טשער קאָרעספאָנדענט, זענען זיי אהיימגעגאַנגען שטאַרק פאַרשמחה׳ט און באַ־רוישט, — אַזוי היפש איז זיי דער דאַנסינג צוגעפאַלן צום אַפעטיט.

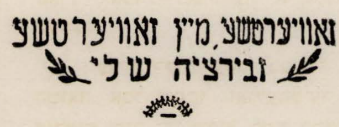
אין אַן אַנדערער יוגנט־אַרגאַניזאַציע וואָלט מען זיך געמאַכט אַוועק־קוקן — פאַרט אָ תרבות־דאַנסינג. אָבער „נישט ביי מאָטיע׳ן", נישט ביים ספּאַרטאַנישן „השומר הצעיר". אויף אַן אסיפה זענען די טענצלדיקע חברות פאַרן דאַנסינג־פאַרברעך אויסגעשלאָסן געוואָרן פון דער שומרישער באַ־וועגונג".

עדיין רקדו, עסקו בבידור ובבדיחות הדעת, — כמה חדשים לפני בוא השואה. אבל באותו „זאָגלעמביער צייטונג" במס׳ 11 מחודש מארס 1938, אנו קוראים שיר זה, שהוא כעין רטט־בלהות לקראת הבאות:

„עפּעס שמעקט אין דער לופט.
איך ווייס נישט וואָס.
עפּעס ציט און רופט.
וואָס איז דאָס?
איז דאָס פרילינג?

* *

אולי חשו כבר מה עלול להתרחש? אולי נבאו ולא ידעו מה מנבאים.

רחובות וסימטאות העיר

גאַסן און געסלעך אין שטאָט

BIBLIOTECA DE HUMANIDADES
UNIVERSIDAD DE NUEVO LEON

ש. ספיבק

דער וואָקזאַל

עס גלוסט זיך נישט מער צו מאַכן אַ שפּאַציר דורך די גאַסן פון דער „יידן־רייַנער" זאַוויערטשע. מיר האָבן שוין דאָרט גאָרנישט מער צו זוכן. האָבן מיר דאָך דאָרט איבערגעלאָזט דעם אָנדענק פון אונדזערע טייערסטע — אומ־געקומענע אין דער שטאָט, אָדער פאַרשלעפּטע פון דער שטאָט.

דאָך לאָזט זיך נישט אַזוי לייכט פאַרגעסן דאָס אַמאָליקע לעבן אין אונדזער זאַוויערטשע, מיט אירע גאַסן. מערק און געסלעך, וווּ יידיש לעבן האָט אַמאָל פולסירט.

ווי שיקט זיך, טאַקע, צו פאַרגעסן דעם נערוון־צעטער פון דער שטאָט, — דעם וואָקזאַל, די באַן־סטאַציע?

* *

פאַר יידיש זאַוויערטשע איז די באַן־סטאַציע טאקע געווען דער נערוון־צענטער. סוחרים פלעגן לויפן אהינצו, העגדום־פענדום, כמעט אין דער לעצטער מינוט פאַרן אָפּפאָרן פונעם צוג. געשען איז דאָס ווייל תמיד פלעגן זיי נאָך האָבן עפּעס אַ דרינגנדיק געשעפּטל צו פאַרענדיקן, אָדער תמיד פלעגט זיי נאָך אַ פוילער „קונד" אויפהאַלטן, פאַרטשאַדען דעם קאָפּ אַזש דער סוחר פלעגט פאַרגעסן אַז אָט־אָט פאָרט אַוועק די באַן, מיט וועלכער ער מוז פאָרן וועגן זיינע מסחרים.

יידן זענען אַ סאָך געפאָרן מיט דער באַן, — אַ סאָך געמסחר׳ט. טיילמאָל, טאַקע, האָט אַ פלאָנטער וועגן צאָלן אַ וועקסל אויפגעהאַלטן דעם סוחר פאַרן אָפּגיין פונעם צוג. מען פלעגט זיך לייען אַ גמילות־חסדל כדי צו צאָלן אַ וועקסל וואָס איז שוין געווען פעליק אַ טאָג פריער. צומאָרגנס, באַלד אין דער פרי, האָט מען שוין געמוזט צאָלן אַ צוגאָבלעכע סומע פאַר אַ „פראָטעסט" ביים רעיענט. פלעגט מען זיך באָרגן ביי אַ יידן, אַ שכן אויף אַ שעה־צוויי, וווּיל אויך דער שכן שפּעטער געהאָט צו צאָלן אַ וועקסל. נאָך אַ שעה־צוויי איז דאָך ווידער נישט געווען צו צאָלן, וווּיל עס זענען נישט געקומען קיין ערנסטע קונים (נודניקעס זענען תמיד געווען). בקיצור, מען האָט געמוזט לויפן צו אַ צווייטן שכן, כדי אָפּצוגעבן דעם ערשטן שכן זיין גמילות־חסד. אָפט האָט מען געמוזט לויפן צו אַ פערטן אוֹן אַ פינפטן, כדי מיט זיין הילף וווּיטער צו דרייען דאָס רעדל.

אַזוי האָט מען געמסחרט, און אַזוי האָט מען זיך אין לעצטן מאָמענט געלאָזט לויפן צום וואָקזאַל. אַ שאָד אַז דעמאָלט זענען נישט געווען פריזן

פאַר לויף־געווענטן. אַ סאַך יידן האָבן זיך כשר פאַרדינט די העכסטע פּריזן פאַר זייער גיכן לויפן. אַמבעסטן האָט זיך אויסגעצייכנט יאָקל, מאָשקע מיל־כיאר׳ס זון. ער פלעגט לויפן און פייפן, סאָפּען ווי אַ לאָקאָמאָטיוו. אַזוי אַרום האָט ער זיך צוגעגעבן קוראַזש. מען האָט אים טאָקע דערפאַר געהרופן „דער צוג", אָדער „דער עקספרעס".

* *

עס האָט, כ׳לעבן, נישט געפעלט געפילדער פון יידן ביים וואָקזאַל. איך געדענק ווי „זיידענע יינגערמאַנטשיקעס", מיט אויסגעטאָקטע פיאהלעך און מיט נאָך נישט צעוואָקסענע בערדלעך פלעגן זיך לאָזן גרופּנווייז צום וואָקזאַל, כדי אָפּצוואַרטן ש. יאָצקאָן׳ס „הייבט", אין וועלכן עס האָט זיך געדרוקט אַ „העכסט שפּאַנענדיקער" ראָמאַן (דוכט זיך: „אינעם נעץ פון ליבע און האַס"). זיי האָבן זיך פשוט נישט געקאָנט דערווארטן ביז מען האָט געבראַכט די צייטונג אין די מאַרשאַלקאָווסקא־גאַס און אין אירע געסלעך. זיי האָבן געוואָלט וואָס גיכער וויסן וואָס עס איז געשען מיט בערטא, דער העלדין פונעם ראָמאַן.

געווען זענען אויך „לעצט־געלט" נעמער, „שפּיליטערן" (ספּעדיטאָרן, וואָס פלעגן מאַכן פאַר אַ געוויסן פּראָצענט איינקויפּס־טראַנזאַקציעס פאַר סוחרים). געווען איז אויך אַ ייד וואָס האָט געהאַנדלט מיט „פּאַרשפּעטיקטע פּראָכטן", פאַר וועלכע פּאָניע האָט געצאָלט קנס. אָבער דאָס האָט עך מער געטאָן אויף דער 2־טער זייט פון די באַן־רעלסן, ווו עס איז געווען די סחורות־סטאַציע. דאָרט האָט זלמן מרגלית (מארגוליס), — און שפּעטער זיינע זין, — געהאַט אַ לאגער פאַר סחורות. צי דאָס איז געווען ווי ביי אונדז, אין ישראל, די „מחסני ערובה" — געדענק איך נישט.

וועגן דעם ראָמאַנטיזם פון דער טונקעלער וואָקזאַל־געגנט, וועגן די זיך טלייענדיקע פּאַרלעך האָבן אַנדערע געשריבן. אָבער עס דערמאָנט זיך אַז נישט איינמאָל האָט אַ שוץ געווארפן אויף אַ פּאָרל אַ שטיינדל פון אַ פינצטערן ליקל אַרויס, נישט ווייט פון די הייזער פון פּאַטאָקן און בוכנערן.

אַמאָל איז געווען אַ קליינע באַן־סטאַציע אין זאַווירטשע. דערנאָך האָט מען (דוכט זיך 1910) אויפגעבויט אַ גאָר לייטישע סטאַציע. זי איז אָבער צע־שטערט געוואָרן, בעת די רוסן האָבן 1914 אָפּגעצויגן פון דער שטאָט. שפּע־טער איז זי פון די דייטשן ווידער אויפגעבויט געוואָרן.

* *

דער וואָקזאַל איז נישט איינמאָל געווען עדות פון בלוטיקע געשעענישן. אָט איז אין 1920 אָדער 1921 געווען דער פאָגראָם פון די פויזנער און שלאָנ־זאָקישע האַלערטשיקעס. אַ ייד איז דעמאָלט אומגעקומען. דאָס איז געווען אַן אָנזאָג וועגן שווערע, שוידערלעכע טעג אוף פוילנס ערד...

אויסזידלונג פון יידן בײ דער באַן־סטאַציע

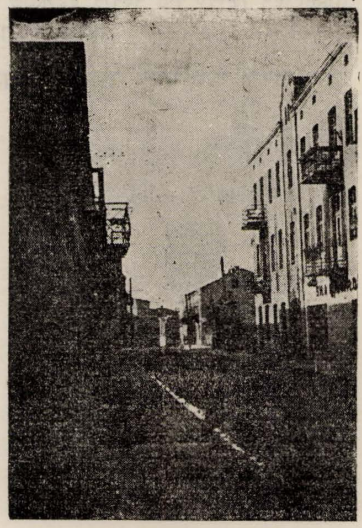
אָבער לאָמיר באַזונדערס געדענקן דעם וואָקזאַל אַלס עדות פון אַ גרויסער התעוררות פון יידן, — תמיד וועט זאַוויערטשער האָבן עולה געווען קיין ארץ־ישראל. דער וואָקזאַל איז געווען פול מיט יידן. מען האָט זיך גע־וווּנטשן „לשנה הבאה בירושלים". מען האָט זיך געהאַלדזט און געקושט. מען האָט געזונגען שטאַלצע לידער פון יידישן רענעסאַנס. מען האָט געפאָכעט מיט טיכלעך: „אויף ווידערזען".

ליידער האָבן זיך אַ סאַך נישט מער ווידערגעזען.

זאַוויערטשער גאסן

אַז מען פלעגט אַראָפגיין פונעם צוג אין די שטאָט אריין, פלעגט מען אַדורכלויפן דעם פּאַראָן און זיך שטופּן דורכן „שלאָבאַן" פונעם בילעטן־קאָנ־טראָלער צו די תמיד־איבערפולטע וואָקזאַלן. אַ ייד פלעגט זיך איילן. אַרויס אין גאַס אַריין. ער פלעגט גיך כאַפּן אַ דראָזשקע. מען האָט געפלעגט הערן רופן די נעמען: דאָנציגער, אברהם וואַרצמאַן.

אַ סאַך פון די אָנקומענדיקע פלעגן זיך לאָזן צופוס אין שטאָט אַריין דורך דער שיינער אַלי, פון ביידע זייטן באַפלאָנצט מיט בוימער. צווישן די ביימער זענען געווען אין דער באַשריבענער צייט באַקוועמע בענק, אויף וועלכע יידן און קריסטן, — אַלט און יינג, — פלעגן זיך צוזעצן. עס הערן זיך שמועסן אין ייִדיש, ווי אויך געזאָגענען פון יידישע יוגנטלעכע. אויף דער צווייטער זייט אַליי האָבן זיך געפונען הייזער פון יידישע און קריסטלעכע בירגער. צווישן די הייזער איז געווען אַ האָטעל מיט אַ פּרעכטיקן גאָרטן. דאָרט האָט געהאַט זיין אָטעליע דער יידישער פאָטאָגראַפיסט גלאָטער. ער האָט געהאַט אַרבעט סיי פון יידן, סיי פון קריסטן. די אליי האָט זיך געצויגן ביז צום פּושעיאַזד. דאָרט פלעגט די באַן דורכגיין. פון דער צווייטער זייט הייבט זיך אָן די מאַרשאַלקאָווסקא־

מאַרשאַלקאָווסקי־גאַס

גאַס, — דער צענטער פונעם האַנדל אין יידישן קוואַרטאַל. דאָס איז די גאַס פון שיינע יידישע געשעפטן, פון יידישער פּרנסה און פון יידישער אויפלעבונג. לינקס פון דער גאַס געפינט זיך דער נייער מאַרק, וואָס יעדן דאָנערשטיק פלעגן זיך דאָרט די יידישע קרעמער אַוועקשטעלן מיט אַלדאָס גוטס. די יידישע פרויען פלעגן גיך לויפן אינקויפן אויף שבת עס הערן זיך די געשרייען פון די יידישע קרעמער: יצחק משה, יהודה מענדל, דער געלער הלל, אברהם זיסקאָוויטש, דער שוואַרצער ישראל, יצחק וויעלגיס א. א.

פון אַלע עקן מאַרק הערט זיך רופן: ביליקע פיש, לעבעדיקע פיש, שיינע רענאַטן. אַלץ פלעגט מען באַקומען אויפן מאַרק. די קינדער פלעגן קומען אַקעגן די מוטערס אַהיימטראָגן די פולע קוישן וואָס זיי פלעגן אייגנקויפן. שוין דאָנערשטיק גרייט מען זיך צום שבת. פרייטיק פרי פלעגן די פאַטערס מיט די קינדער לויפן אין מקווה אַריין זיך אָנבאָדן. פרייטיק פאַר ליכט־צינדן פלעגן אַדורכמאַרשירן פרומע יידן ווי שמעה׳לע אַפּטייקער, יאָקל פראָמאָן און אַנדערע פרומע יידן. זיי פלעגן רופן צו פאַרמאַכן די געשעפטן וויל דער ליבער שבת קומט אָן. עס דויערט נישט לאַנג און די געשעפטן ווערן פאַרמאַכט.

אין די גאַסן ווערט שבתדיק. אין דערזעלבער גאַס האָט זיך אויך געפינען די גרויסע שול און דאָס בית המדרש.

אין די יידישע היימען גרייט מען זיך צו גיין אין שול אַריין. די פאַטערס און די קינדער, — אויסגעפוצטע מיט די געהאַקטע, זיידענע „קאַפאָטקעלעך", אין די רונדע, קליינע שוואַרצע היטעלעך. יינג און אַלט איילט זיך אין שול אַריין כדי צו הערן דעם חזן מקבל שבת זיין. דער רב קומט אָן אין באַגלייטונג פון זיין שמש. פרייטיק־צו־נאַכטס פלעגט דער רב דאָוונענען אין בית מדרש. שבת — אין דער שול. ווען דער רב פלעגט קומען שבת אין די שול, פלעגט יעדער יד אים באַגריסן מיט דרך־ארץ.

אין שול האָט מען מיט אָפּשיי זיך צוגעהערט צום דאָוונענען פונעם חזן, וועלכן דער כאַר האָט באַגלייט.

יידן האָבן זיך געפרייט מיטן שבת. אין די היימען איז געווען אַנגעגרייט לכבוד שבת, סיי ביים רייכן, סיי ביים אָרעמען. אַז די פאַטערס מיט די קינדער זענען געקומען פון שול, האָט מען זיך אַוועקגעזעצט צום טיש און מען האָט געפראָוועט דעם שבת.

נאָכמיטיק פלעגן די קינדער לויפן, — יעדער אין זיין אַרגאַניזאַציע אַריין, אַדער אויף אַ שפּאַציר אין די גאַסן און אַלייען.

פון די אַלייען האָט מען געקאָנט הערן יידישע און העברעאישע לידער. עס פלעגן זיך צונויפקומען גרופּן פון בית״ר, ווי אויך פון אַנדערע פאַרטייען. לייבל ראָזענבערג קאָמאַנדעוועט. ער פלעגט צוזאַמענשטעלן אַ כאָר פון: יהודית דרעזנער מיט איר הויפט־שטימע, סאַלקע פרדס, רעגינא זיידמאַן, בריינדל זולר, גוטערמאַן, ראָזענבערג (מיטן נאָמען קאַציקע), אברהם יעקב פרדס, צראיל דרעזנער, יהודה גרינקרויט, מנחם דיקערמאַן א. א. אויך פלעגן פאַרקומען אָפּט אויס־

פֿלוגן פון די יידישע אָרגאַניזאַציעס אין פֿאַרשיידענע ריכטונגען. די שטאָט האָט געהאַט שיינע ערטער אין דער סביבה, ווי דער לאַזער וואַלד, קאַנזשילאווקא, באַ־ראָווע פּאָלע, הוטקעס א. א.. דאָרט פלעגט זאַוויערטשער יוגנט פֿאַרברענגען איר פּרייַ צייט.

עס איז נאָך צו דערמאָנען דעם שיינעם פֿאַרק, אין וועלכן עס זענען אָפט פֿאָרגעקומען פֿאַרשיידענע פֿאַרווייַלונגען.

צומאָרגנס, נאָך שבת, הייבט מען ווידער אָן דאָס טאָג־טעגלעכע לעבן. די קינדער לויפן אינדערפרי אין די שולן אַריין. דער קיעראָוניק לייזעראָוויטש מיט די לערערינס באַמיען זיך אַז די קינדער זאָלן זיך רואיק פֿאָרהאַלטן, אַז זיי זאָלן גוט לערנען און אָפּגעבן דעם געהעריקן כבוד. זאַוויערטשע האָט געהאַט אַ יידישע פֿאָלקס־שולע, ווי אויך אַ יידישן אַרקעסטער. דער אַרקעסטער פלעגט אָפט אַנטיילנעמען אין די פֿאַרשיידענע אויספלוגן.

די גאַנצע וואָך זענען אַלע געווען פֿאַרטאָן אין אַרבעט: יידישע געשעפטס־לייט, יידישע בעלי־מלאכה'ס פון פֿאַרשיידענע פּאַכן, וואָס זענען געווען אָר־גאַניזירט אין האַנטווערקער־פֿאַריין.

די קריסטלעכע באַפעלקערונג איז יעדן 1־טן אָדער 15־טן פונעם חודש, אַרויס אין יידישע געשעפטן אייַנקויפן. די געשעפטן זענען געווען דעמאָלט אי־בערפולט. די שטאָט האָט אויך געהאַט פֿאַרשיידענע פֿאַבריקן. דאָס האָט לייכ־טער געמאַכט די פּרנסה.

אַזוי האָט די יידישע באַפעלקערונג אַדורכגעלעבט די גוטע טעג און שיינע שבתים. יעדער האָט געהאָט זיין סביבה ווו ער האָט שפּהן־לאָנג צוזאַמען פֿאַרברענגט.

דאָס האָט זיך געפּירט אַזוי לאַנג ביז עס איז געקומען דער קריג, און מיט אים, — דער חורבן פון יידיש זאַוויערטשע.

אַרבעטס־טראַנספּאָרט פון זאַוויערטשער יידן געפּירט דורך די געסטאַפּאָ

צבי שאפּירא

איבער גאַסן און געסלעך פון זאוויערטשע

דער שול־הויף

דער שול־הויף איז געווען אַ גרויסער פּלאַץ, אַרום מיט אַ הילצערנעם פּאַרקן. דאָרט איז, אין פּראָגט צו מאַרשאַלקאָווסקא, געווען די שול. אינעם הינטערטייל פונעם בנין איז געווען דאָס בית המדרש. עס איז דאָרט געווען אַ ספּעציעלער בנין, וווּ עס איז געווען די „תלמוד תורה" און די גמינע אין די גוטע צייטן פון יידיש־זאוויערטשע. איבער דער תלמוד־תורה האָט געווינט ר׳ אברהם לייב דער שול־שמש. אין אַ ספּעציעל געבויידקעלע איז געשטאַנען דער שוואַרצער ארון. פונעם שול־הויף האָט מען געקאָנט אַדורך צו דער אָושע־גאָס.

דאָס בית־מדרש

שוין ביים איינגאַנג האָסטו געקאָנט זען ר׳ אלטער שמש ביי זיין טישל, וווּ ער האָט פאַרקויפט פּאַפּיראָסן, אַדער דערלאַנגט טיי פון גלאַנצענדיקן סאַמאָוואַר. 5 טישן האָט דאָס בית מדרש געהאַט. ביי יעדן האָט אַן אַנדערער געזאָגט דעם שיעור, דער גאון ש. א. פרדס, זישע באַרנשטיין, שמחה מענדל נייגעבוירן און יואל צווייגל. בעל תפילה איז געווען ר׳ מאיר לעלעווער, דער אַלטער בעטעטמטער בעל־תפילה. זיין גראָבער פינגער פון דער רעכטער האַנט האָט געקוועטשט די שטים־בענדער, כדי דער קול זאָל זאָל זיין שטאַרקער, בעת די איבריקע רעכטע האַנט האָט געהרוט אויפן באַק. אַזוי האָט אויך געטאָן ר׳ יאָסל פינקל, בעת ער האָט אים „אונטערגעהאַלטן".

אַלטער שמש און פרוי

דער בעל־קורא איז געווען ר׳ ישראלקע בריגער מיט דער גראָבער באַסאָווער שטימע, וואָס האָט פאַרהילכט אפילו דאָס שמועסן פונעם עולם. מען האָט אים דאָך געהערט. זיין פרנסה — אַ שבתדיקע: אַ גלעזל ביר, באָבעס, אַרבעס, אַ פערטל געלדזונס האָט מען ביי אים געקאָנט באַקומען אום שבת. דאָרט איז געווען אַ מין קלוב.

מיין פעטער, ר׳ מענדל ליטוואַק (קעניגסבערג), — געראָפן האָט מען אים מענדל פאַניע דער היטלמאַכער — פלעגט אונדז, קינדער, דערציילן, אַז ר׳ ישׂראלקע׳ס ווייב, אַ קורצזיכטיקע, האָט אינמאָל, פרייטיק, ביים אָנפילן די קישקע, אַרײַנגעשטאָפּט אַ קעצעלע פון די קעצעלעך וואָס פלעגן זיך דרייען ביי ר׳ ישראלקע׳ן אין שטוב, און וואָס איז פלוצעם אַרויפגעשפרונגען אויפן טיש, וווּ זי האָט געפילט די קישקע.

שטעלפֿאַרטרעטער אַלס בעל קורא איז געווען ר׳ יאַצעק משה, — אַ כלל טוער, וואָס האָט זיך אומעטום געמישט.

די שול

דאָרט האָבן געדאַוונט אַביסל „אויפגעקלערטע", — מענטשן פון אַלע שיכטן. אויבן־אַן די מער אַריסטאָקראַטישע. וואָס נעמטער צום טיר ווינציקער־השובע בעלי בתים, — ביז אפילו וואַסער־טרעגערס. צו „פסוקי דזמרא" איז צוגעגאַנגען ר׳ נחום מאַנגל, ביי וועלכן עס האָט נישט געוואָקסן קיין באָרד, טיילמאָל אויך ר׳ לייבל היפּשער, אַ לוסטיקער שניידער. צום „שוכן־עד" איז צוגעגאַנגען ר׳ שבתי, אַ שיינער, פולער ייד. בעל קורא איז דעמאָלט געווען ר׳ אברהם באָרנשטיין. ער איז געווען זייער קורצזיכטיק און ממש געלעגן איבערן ספר. ביי ביידע זייטן שולחן, ווו דאָס ספר איז געלעגן, זענען געשטאַנען די 2 גבאים: ר׳ לייבוש פרענק און ר׳ בירך בלאט. טיילמאָל האָט אויך ר׳ לייבוש געלייענט די תורה. ר׳ אברהם־לייב שמש, איז געשטאַנען נעבן די גבאים אויפן בעלעמער און אַכטונג געגעבן צי עמעץ רעדט נישט צו הויך און עהאָלפן פאַרטיילן די עליות. (ער האָט געדענקט וועמען עס קומט אַן עליה). געמעגט האָט מען זיך נאָר שושקען אין שול. רב איז אין מיינע יינגלשע יאָרן געווען הרב לאַנדוי, — אַ שיינער, הויכער, מיט אַ לאַנגער גרויער באָרד, תמיד ריין גע־קליידט, אין אַ זיידענעם לאַנגן ראָק. ביי פייערלעכקייטן (נישט אין שבתים און יומטובים) פלעגט ער קומען אין ווייסע הענטשקעס און האַלטן אין האַנט אַ שטעקעלע מיט אַ זילבערן הענטל.

דער יראת־הכבוד צו דער שול מצד די מתפללים איז געווען זייער גרויס. אין בית־המדרש פלעגן תמיד נעכטיקן אַדורכפֿאַרנדיקע אורחים (יעדן שבת איז אַן אורח געווען גאַסט ביי אַ בעל בית). אייגנמאַל האָט זיך אַ בכבודיקער אורח געוואַנדן צום גבאי אַז ער וויל מקבל שבת זיין. געדאַוונט האָט ער בעל־תפילים אַדער חזנים, און עס איז געווען נאָך מיט חסד. ערשט ביי „רזא דשבת" האָט ער אָנגעהויבן זאָגן מיט „קאָפּ־שטימע" (ב„עלקאָנטאָ" אין דער מוזיק־ליטעראַטור, וואָס דאָס מיינט: שיין געזאָנג). אָבער זינגען איז שפּיציק: דין און שיין. דער עולם אין בית המדרש, וואָס האָט ליב געהאַט אַביסל צו טומלען, האָט נישט געהערט און האָט געחוזקט פונעם חזן. געווען זענען בלויז אַ פּאָר מבינים, וואָס האָבן געהאַט אָנונג אין די ענינים פון זינגען, האָבן זיי דעם בעל־תפילה מאַרבעטן אין שול אַריין אויף שבת פרי צו „שחרית" און מוסף. די שול איז געווען געפּאַקט, ווייל פון אַלע חסידישע שטיבלעך זענען מתפללים געקומען הערן. ר׳ יאַנקעלע חזן — אַזוי האָט מען דעם בעל־תפילה גערופן, — האָט געמומען דעם עולם מיט זיין מתיקותדיקן דאַוונען. ער איז פאַרבליבן אין זאַוויערטשע, — אַלס חזן אין דער גרויסער שול.

אין בית־מדרש פלעגן רעליגיעזע בחורים פאָרן „פאָבאָר" (מיליטער־

רעקרוטירונג) מתפלל זיין גאַנצע נעכט, און זאָגן תהילים — עטלעכע טעג פאַרן „פּאַבאָר" — זיי זאָלן ניצול ווערן פון גויעשע הענט. אנדערע האָבן אויך גע־ווּאַכט די נעכט פאַר זייער רעקרוטירן זיך, אַבער וואָס האָבן זיי געטאָן? — געשיכורט, געלאָזט זיך ווויל־גיין, געמאַכט אַוואַנטורעס, געריסן שילדן פון געשעפטן א. א. וו.

ביים ברונעם

און איצט — דער ברונעם. די וואַסער־טרעגער: אברהם שטאָק. זיין ווייב האָט אונטערגעהונקען. זי איז געווען די „חכמה" און פלעגט אים תמיד צו־נייפרעכענען וויפל עס קומט אים פון יעדערן פאַרן וואַסער. יונה וואַסערטרעגער איז געווען דער 2־טער חכם ביים ברונעם. געהאָט האָט ער אַ רויט פנים און אַ געל בערדל. מען האָט קוים פאַרשטאַנען וואָס ער רעדט. און ישעיה מיט זיין זון אברהמעלע־טשופע, וועגן וועלכנס חתונה עס שרייבן אוודאי אויך אַנדערע. און אחרון־אחרון — רודאָלף מיט די הויכע שטאָלצן וואָס פלעגט אויף אַלץ זאָגן „קאָפּ־געשוואָלן". ער איז אין 1914, ביי קריגס־אויסברוך פאַרשוווונדן פון זאַוויערטשע און מען האָט געשמועסט אַז ער איז אַ שפּיאָן.

אויסזידלונג אין די זאַוויערטשער גאַסן

ש ר י פ ו ת

ווינציקער טראַגיש האָט זיך פאַרלאָפן די שריפה ביי מאָשקאָוויטשן אין הויף (פון ר' שבתי'ס שוך־פאַסטע פאַבריקאַציע). אינעם הילצערנעם הויז פונעם קצב, ר' פרץ וואַרטסמאַן, אויפן אַלטן מאַרק האָט זיך די שריפה פאַרענדיקט טראַגישער: זי האָט פאַראורזאַכט דעם טויט פון 2 מענטשן. איין קרבן איז געווען ז'ירעקט פון דער שריפה: דער טרעגער הערשל מאַראָוויטש, וואָס האָט געווינט

איבער בעריש האָכבערגערס דירה, האָט פאַרגעסן, בעת ער איז אַנטלאָפן פון דער שריפה, אַז זיין זון שלאָפט אין אַ צימערל פון זיין דירה. דער יינגער בחור איז אויף קויל פאַרברענט געוואָרן. דער צווייטער קרבן איז געווען — ישראל, פּרץ וואַרצמאַן'ס זון, וואָס איז געהרגעט געוואָרן אין אַ שבת צו נאַכטס מיט אַ האַק, בעת דער יינגער וואַרצמאַן איז אַרויס פון דער יאַטקע. די סיבה: די מאַראָוויטשעס האָבן געטענה'ט אַז וואַרצמאַן האָט ספּעציעל אונטערגעצונדן די געבויידע כדי צו באַקומען די פאַרזיכערונג. עס האָט זיך פאַרפירט אַ משפּט און דער יינגער מאַראָוויטש האָט באַקומען אַנדערהאַלבן יאָר תפיסה.

„דער פּלאַץ פון דער פּיעטראָוואַ"

טיילמאָל האָבן מיינע עלטערן געהאַט פון מיר עגמת נפש: וויפל מאָל זיי האָבן מיך באַדאַרפט צום עסן, אָדער כדי מיך ערגעץ־וווּ אַוועקצושיקן — בין איך נישט געווען אינדערהיים. תמיד האָבן זיי געוווסט וווּ מיך צו זוכן: אויפן „פּיעטראָוו'ס פּלאַץ". דאָרט אַהין בין איך געקומען פון אונדזער שטוב, אַדורכגייענדיק אַן אַדורכגאַנג פון ר' אהרון באַנקערס הויף, אויף דער מאַר־שאַלקאָווסקא.

דער פּלאַץ פון דער פּיעטראָוואַ האָט זיך געצויגן ביז צו די פלאַנטן. פון דאָרט האָט מען געקאָנט אַדורכלויפן די שינעס, — אזש ביז צו די „טשעמנע אַלייקעס" (טונקעלע אַליי). וואָס עס האָט זיך דאָרט אָפּגעטאָן דאָרף מען נישט דערציילן, כדי נישט צו בלאָמירן די דעמאָלטיקע יוגנט. מען האָט געקאָנט דאָרט, אין די פּינצטערע אַלייקעס, טרעפן יעדן יינגן בחור, וועלכער האָט אַנגעהויבן גיין מיט אַ מיידל אָן דער ידיעה פון די עלטערן.

אויפן פּלאַץ פון דער פּיעטראָוואַ פלעגט זיך צונויפקומען דער גרעסטער טייל יוגנט פון אַלע שיכטן. די יוגנט האָט דאָרט געשפּילט אין ניס, אין באַ־העלטערלעך, פוסבאָל. דאָרט האָבן די זאַוויערטשער יידישע „ווייסע חברה'ניקעס" געפירט מלחמות מיט די שקצים, וועלכע זענען געקומען פון יענער זייט פלאַנטן, — דורך באַוואָרפן זיך קעגנזייטיק מיט שטיינער, נישט איינמאָל פלעג איך אַהיימקומען מיט אונטערגעהאַקטע זייטן, מיט אַ צעשפּאָלטענעם קאָפּ.

פון „פּיעטראָוואַ'ס פּלאַץ" האָט מען זיך דורך די דראָטן געקאָנט אַריין־גנבענען אינעם אויבסט־סאַד וואָס „שימעלע באַס", — אַ באַקאַנטער קלעזמער אין שטאָט, — פלעגט יעדעס יאָר אָפּדינגען ביי די באַלעבאָטים פונעם סאַד, ר' לייבל בערגער און זיין שוואָגער, ר' בנימין משה לאַנדוי. (אין פראָנט איז געווען זייער הויז) אין אָט־דעם גאָרטן האָבן געוואָקסן פאַרשיידענע אויבסן, — עפּל, בירן (באַרנעס), קאַרשן, פלוימען א. א. וו. אָפט פלעגן מיר זיך דערקווישן, באַהאַלטנדיק זיך צווישן די צוויגן פון די ביימער.

ביי באַנקערן אין הויז האָט געווווינט, צווישן אַנדערע שכנים, ר' בעריש

ניימאן מיט זיין פאַמיליע. ר׳ בעריש איז געווען אַ ייד, אַ בעל־בית, אַן איש תמים. פאַרדינט האָט ער דעם אויסהאַלט פון זיין פאַמיליע מיט זיינע 10 פינגער, — כשר און רעיעל. ער האָט ענגייט שטעק־שיך. דערין האָבן אים געהאָלפן זיינע 2 זין: — ישראל, וועלכער איז אומגעקומען בעת דער היטלער־קאַטאַסטראָפע און משה־לייב, וועלכער געפינט זיך יעצט אין ישראל.

אינעם וואַרשטאַט, בעת דער אַרבעט אפילו, האָט מען תמיד געקאָנט זען גרופּעס יוגנטלעכע, וועלכע פלעגן דאָרט כסדר אהינקומען, ווי אין אַ קלוב אַריין. דאָרט האָט מען זיך געקאָנט דערוויסן פאַרשיידענע נייעסן. די שטוב איז געווען אַ בית־וועד פאַר דער גאַנצער ציוניסטישער און סאָציאַליסטישער יוגנט.

אַדורכגיין באַנקערס הויז, און נישט באַזוכן די ברידער ניימאַן, — דאָס האָט קיינמאָל נישט פאַסירט.

דער ערשטער פלעגט זיך דאָרט, — באַלד אינדערפרי, באווייזן שלמה קאָלין, מיט אַ צייטונג אין דער האַנט. ער פלעגט דאָרט איבערלייענען הויך, אויף אַ קול, די פאַרשיידענע טאָג־נייעסן. די אַרבעט פון די ניימאַנ׳ס פלעגט ער קיינמאָל נישט שטערן. די אַרבעט איז ווייטער אָנגעגאַנגען, הגם פון צייט צו צייט פלעגן זיי אויך זינגען פאַרשיידענע לידער.

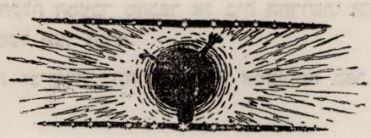
דער קלוב אויף דער אַפּטעטשנע

נאָך דער אַרבעט פלעגן זיך חברים טרעפן אינעם קלוב־שטיבל אויף דער אַפּטעטשנע, וואָס האָט באַלאַנגט צו די ברידער גאָלדבערג און האָט זיך געפינען אינעם הויף פון לוי האָבערמאַן (דאָרט האָט אויך געווויינט מרדכי הלל וויינדמאַן). דאָרט פלעגן מיר פאַרברענגען די אָוונט־שעהן מיט ברידזש, שאַך, דאָמינא, מיט זינגען, שפּילן און מיט אָנדערע פאַרוויילונגען. די חברה האָט זיך דאָרט געפילט היימיש און צווישן זיי זענען געווען טאַלענטירטע יינגעלייט. וווּ נאָר אַ פאַר־וויילונג, אַ באַל, אַ דאַנסינג, אַן אויספלוג, — אומעטום איז געווען לאַנגווייליק אַזוי לאַנג ביז די חברה פונעם קלוב זענען נישט געקומען. וויבאַלד מיר האָבן זיך באַוויזן, — איז געוואָרן לעבעדיק. אפילו דער אַרקעסטער האָט באַקומען, מיט אונדזער אָנקומען, נייעם קוראַזש צו שפּילן. דאָס זעלבע איז געווען בנוגע זינגען.

דער קלוב איז זיך צעפאַלן, ווייל אַ טייל האָט חתונה געהאַט, אַ טייל האָט עולה געווען קיין ישראל. דעם רעשט האָט היטלער און זיינע כנופיות פאַרשניטן.

עדויות ראשונים

ARCHIVE COPY

אלטער האָניגמאַן, המכונה אַלטער מאיר דוד לעלעווערם

זכרונות על זבירציה ויהודיה

זבירציה, כעיר, נמנית עם הערים החדישות שבפולין.

עוד בשנות השמונים של המאה הקודמת היו זקני זבירציה מספרים כי השטח אשר עליו הוקמה אח"כ העיר זבירציה, היה מיוער. היער השתרע בין העיירה קרומולוב (קרימעלעוו) מצד אחד, ובין העיירה וולאָדאָוויץ מאידך.

היער הובקע על ידי מסילת הברזל הוורשאית-וינאית לשני חלקים. בין עצי היער זרם נהר לא־גדול, אשר לא ידעו היכן מוצאו, לאן הוא זורם ומהי תכליתו. הזקנים היו מוסיפים לספר כי חלק אחד של היער היה בבעלותם של היהודים, — הלא הם שני האחים האבערמאן מקרומולוב, שהיו קוראים להם „דזשעדזשיצים" (בעלי אחוזות).

לפני קום החרושת בזבירציה היתה קיימת שם מנסרת־עצים (טארטאק בלע"ז). גם דבר זה מעיד כי עיר זו נבנתה בתוך יער.

ועוד היו הזקנים מספרים: לימים באו אנשים שלא מאנשי המקום, אשר לפי שפתם ומלבושיהם אפשר היה להסיק כי מגרמניה מוצאם, — והם בנו בית יפה ובו הושיבו מספר פקידים לשם ניהול משרד. לאחר מכן הביאו פועלים, שהחלו כורתים עצים מהיער (מצדו המערבי של הנהר והמסילה). כעבור שבועות מספר נחשף חלק גדול של היער.

בשטח הנחשף החלו בונים מבנים גדולים, — מבנה אחרי מבנה.

כאשר התחילו להביא מכונות שונות הוברר לכל כי במקום הנחשף בונים מפעל תעשיתי.

ואכן, תוך חדשים מספר הקימו בית חרושת לטוויה ואריגה שהיה לאחר מכן מפורסם בתור בית החרושת של גינצבורג ושותפיו.

פועלים־נוצרים, חקלאים מעוטי־קרקע ומחוסרי קרקע מכל הסביבה החלו נוהרים ליער, שהפך תוך זמן קצר לכפר. השטח שפונה מעצי היער הלך והתרחב ועליו החלו בונים בתים. גם הנהלת המפעל בנתה בתים לפקידים ולפועלים, וכן

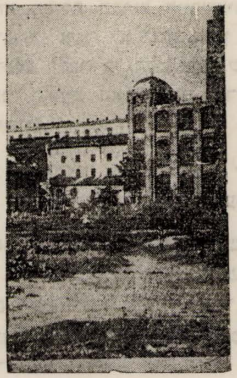
הקימו גשר לשם הקלת המעבר מהכפר אל בית החרושת, וכן לאותו חלק מהיער שנשאר מעבר המפעל מצד מזרח.

אלה תולדות זבירציה: תחילתה יער, אמצעיתה כפר ואחר־כך עיר ואם בישראל.

* *

את מספר פועלי בית החרושת של גינצבורג היו מעריכים בראשית התהוות המפעל לכמה אלפים. בשנת תרמ"א (1881), שנת בואי לזבירציה, העריכו את מספר הפועלים הכללי בעיר (לרבות התלויים בהם) ב־15,000 — 18,000 נפש.

בתחילת התפתחותה היתה אוכלוסיית זבירציה כמעט רובה ככולה פולנית־נוצרית. בין האוכלוסיה המקורית היו אך יהודים בודדים. על האוכלוסיה היהודית המקורית נתווספו, עם הקמת בית החרושת של גינצבורג, עוד יהודים: כמנהלי בית החרושת, כפקידים, וכן כמהנדסים, בעלי מלאכה שונים וכו'.

מהמנהלים והפקידים הראשיים של בית החרושת הנני זוכר את המנהל הראשי, דירקטור לעוונשטאם, וכן את גינצבורג (קרובו של בעל בית החרושת), שאף הוא היה מהמנהלים הראשיים. כן הנני זוכר את וויטשיץ, זילבערשטאם, לאנדאו, מאמעלאק, זיידמן, בראָניאטאָווסקי, ווייצען (האב והבן), זילבערשטראָם, קעמפנער, בראנדעס ואחרים.

יהודי הסביבה חשו כי „בזבירציה יש גיאות", כי מתפתחים שם מקורות פרנסה. החלו להתישב שם. באו איפוא יהודים מהערים פילץ (פיליציה), זשאריק (זשארקי), מישקיוו (מישקאָוו), וולאָדאָוויץ, קרימעלעוו (קראָמאָלאָוו), שטעקיטשין

(שטעקאַטשין), פשעריוו (פזשעראַוו), קאַזשיגליוו (קאַזשיגלאַוו), קאַניעצפאַל, לעלעוו (לעלאַוו), וולוין (ווי׳עלון), ווויסליב (ווויסלאַב), דזאַלעשיץ (דזשאַ־לאַשיצע), מאַכעוו (מיעכאַוו), בענדין (בענדזשין), טשענסטאַכאַוו, ראַדאַמ, ראַ־דאַמסק (נאַווא־ראַדאַמסק), פיעטריקיוו (פיאַטרקאַוו־טריבונאַלסק). גם ממקומות אחרים הגיעו.

* *

שטח הבנייה הלך והתרחב. הבתים הפזורים החלו מתקרבים זה לזה על־ידי הבנייה והיו כאילו מאליהם מהווים רחובות. במקום מסויים במרכזי הרחו־בות נתהווה אחר־כך עיגול לא גדול, שקראוהו „שוק". הנוצרים בנו מבנה קטן במרכז העיגול. שמו בו פסל נוצרי. לפעמים סדרו את פולחנם הדתי על יד מבנה זה. במרוצת השנים הקימה הנהלת בית החרושת באר במרכז העיגול, ליד מבנה־הפסל. מהבאר יצאו ארבעה צנורות, מעוגלים קמעה כלפי מטה. מהצנורות זרמו תמיד — בזרם חזק, — מים לתוך הבריכה, ומשם מתחת לפני הקרקע, דרך צינור, לתוך הנהר, שעבר ליד בית החרושת. על ידי כך קבל הנהר תמיד מים חדשים.

סביב 4 הצנורות נוצר פתגם זבירצאי ספציפי, היינו: אם קרה כי לאיש מסויים שמטו חוב, — היו אומרים כי יספור כספו, שחייבים לו, על הצנור הרביעי, כיוון שאי־אפשר היה לקבוע איזה מהצנורות הוא הרביעי...

פתגם זה היה נפוץ גם בערים הסמוכות, אך לא ידעו פירושו ומקורו.

בשוק זה היו מוכרים דברי הלבשה, כלים מכלים שונים, מצרכי מזון, ירקות ופירות. כל יום א׳ בשבוע, יום המנוחה של התושבים הנוצריים, היו עורכים שם מעין יריד. אט־אט פתחו במקום זה בשוק (שכינוהו אחר כך „שוק ישן") יהודים חנויות בבתים שהוקמו על־ידי יהודים או על־ידי לא־יהודים.

במרוצת הזמן קם שוק חדש על שדותיו של הנוצרי יאגעלאַק. גם סביבו נבנו בתים בעלי קומות. כך קבלה העיר גם שוק חדש. לא קל היה ליהודים שגרו ליד חנויותיהם בשוק הישן לעבור לשוק החדש והיה צריך להניעם לכך.

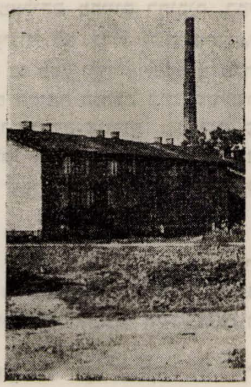
חלק מהיהודים,אשר זה מקרוב באו, קבל עבודה בבית החרושת, ואילו חלק התפרנס ממסחר ומלאכה. מספר מסויים של נערות קבל עבודה במחלקת הטווייה והאריגה של בית חרושת גיצבורג והנהלת המפעל לא כפתה עליהן את העבודה בשבת.

אט־אט נפתחו בתי אוכל, בתי אכסניה לנזקקים. כך התחילה הפרנסה

להיות בעירנו מצוייה. זבירציה הפכה אט־אט לאבן שואבת ליהודי הסבי־בה, — הקרובה והרחוקה יותר.

תושבי העיר התרגלו לשמוע פעמים אחדות ביממה את צופרי בית־החרושת, שקראו את הפועלים לפנות בוקר לעבודה, בצהריים להפסקת הע־בודה, ואחרי הצהרים, — לחידוש העבודה. בשעה 7 בערב קראו הצופרים להפסיק את העבודה עד למחרת לפנות בוקר.

על פי הצפירות קבעו עתים בעיר. הצפירות היו בחינת שעון לאוכ־לוסי העיר.

קשה היה ליהודי העיר להסתגל בהתחלה לקולן של הצפירות שנשמעו רחוק־רחוק בכל הסביבה, ועוד יותר חזק נשמעו בעיר. אבל הסתגלו וחיו לפי הצפירות.

יום השוק שנוסד כאילו מאליו היה גורם חשוב להתפתחות המסחר והמלאכה, אצל היהודים וזאת — לא רק ביום השוק. נפתחו חנויות ממש בבתי הרחובות, וכן בעגול שקראו לו „השוק". כך אפשר למנות אחת־אחת את החנויות הידועות שנתפרסמו אחר כך בתור חנויות מודרניות:

חנותו של יחיאל ווינדמאן לאריגים שונים, חנותו של בראָנדייס לגלנ־טריה, חנותו של גאלסטער לטעקסטיל ולצרכי קשוטי נשים, חנותו של ר׳ משה ראָזין, חנותו של ר׳ משה טורנער, חנותו של ר׳ דוד אברבנאל, חנותו של ר׳ לייבוש ווינשטאָק להלבשה. גם חנויות איטליזים נפתחו אחר כך לשם מכירת בשר כשר, שהביאו מוואַרשה, — בהכשר רבני וורשה, כי בשר שחיטה מקומי לא היה. בית השחיטה היה בהתחלה בעיר קרומולוב, וקצבי קרומולוב

היו מביאים אותו לזבירציה יום־יום, ומכרו אותו על יד דוכנם מצד הנהר, ברחוב המוביל אל הגשר. הואיל ובעלי החנויות מכרו לקוניהם, — בעיקר לפועלים, — בהקפה, מיום תשלום בבית החרושת, ליום תשלום שני, ומחירי הסחורות היו יותר זולים ממחירי החנות „כל־בו" אשר הנהלת בית החרושת יסדה למען פועליה, — התפתח המסחר הלוך וגדול. במרוצת הזמן הסתמנו בין התושבים היהודים — גם עשירים ובעלי בתים הגונים, שבנו בתים לעצמם, וגם כדי להשכיר דירות. כך הגיעו הבתים שנבנו וצצו מדי פעם בפעם, לצד השני של מסילת הברזל ממזרחה של העיר.

מקום זה כינו יהודים ולא־יהודים בשם „היער", כי הבתים הוקמו בתוך היער, בין העצים. גם שם נפתחו חנויות ובהן סחורות למיניהן, — בדיוק כמו במרכז העיר.

הקמת בית הכנסת ובית המדרש

בימים ראשונים אלה של עירנו לא היה קיים בית כנסת מרכזי. היו מתפלל־ים בדירות פרטיות או בשטיבלעך חסידיים לפי חצרות של אדמו"רים. כך, למשל, היה השטיבל של חסידי ראדאמסק בדירתו של ר' יענקעלע העלבערג, אביהם של שלמה פנחס ושל שמואל (האחרון היה מראשוני רעננה שבשרון), ביתו של ר' יענקעלע היה מעבר השני של מסילת הברזל, ליד ה„פרזשעיאזד". זה היה בית בעל שתי קומות, ולמטה חנות מכולת סיטונית, ששרתה את כל הסביבה בסחורותיה. שם היה מחסום, אשר שומר מיוחד היה שומר עליו. הוא היה סוגרו בזמן שהרכבת התקרבה והיה פותחו לתנועת עוברים ושבים לאחר שהרכבת עברה.

כשם שחסידי ראדאמסק השתמשו בדירתו של ר' יענקעלע העלבערג למקום תפילה, — כך גם השתמשו חסידים אחרים בדירות פרטיות לשם תפי־לה בציבור. אין גם להגיד כי אנשים, אשר לא בין חסידים חלקם, סבלו מהעדר של בית תפילה, או בית כנסת מרכזי, שיכלו להתפלל באין מפריע, כנהוג בערים אחרות.

קשה לקבוע אם יהודי זבירציה פנו דרך נציגיהם להנהלת בית החרושת של גינצבורג או להיפך: אם ההנהלה פנתה לנציגי היהודים בעיר. מכל מקום, עובדה היא שביהכ"נ הוקם, היו מתהלכות בעיר שמועות שהנהלת ביהח"ר התנתה

תנאי להקמת בית כנסת בזבירציה בכספי המפעל: שיהודי זבירציה יקבלו עליהם ב„חרם" לא לקנות מידי פועלי המפעל סחורה גנובה. אין לקבוע, אם יהודי זבירציה קבלו על עצמם תנאי זה. אולם בבואי לזבירציה בשנת תרמ"א (1881) עמדו כבר בית הכנסת ובית המדרש בנויים על תלם.

הבנין עשה רושם יפה וקשט את הרחוב בחלונותיו היפים ובצורתו היפה. הבנין היה בנוי מלבנים אדומות.

מעמד של זבירציה היה עוד זמן רב של כפר, והיא היתה כפופה לגמינה קרימעלעוו. כל צרכי האוכלוסיה של זבירציה — היהודית ולא־יהודית, — וכל הפונקציות המשפחתיות והקהילתיות סופקו על ידי קרימעלעוו, אם כי האחרונה היתה פחות מאוכלסת מאשר זבירציה. העיריה, בית משפט ממלכתי, משטרה, — כולם היו בקרימעלעוו. הוא הדין בפונקציות קהילתיות: בקרימעלעוו היה רב, שוחט, בית קברות — גם לצרכי האוכלוסיה היהודית בזבירציה. ברם מקוה ובית מרחץ היו כבר, כפי הנראה, בזבירציה, כי בבואי לשם מצאתי כבר מקוה. אמנם היתה זו מקוה פרימיטיבית שהיתה בבעלות איש פרטי (שמואל שושע). איש זה היה אז מספר כי מקרוב נשרף בנין המקוה ובאותו מקום בנה הוא, שמואל שושע, מקוה אחרת, — בעזרת קרוביו ההאבערמאנים.

כאמור, לא היה רב בזבירציה. והיה אם נתעוררה שאלת כשרות או שאלה הלכתית אחרת, — אזי פנו לדיין, ר' ישראלקע שהיה בעל חנות למכירת עורות. כדי להבדילו מר' ישראלקע אחר — שהיה אף הוא חסיד, אבל לא היה מפורסם בתור בר־אורין, — קראו לישראלקע הדיין „ר' ישראלקע הטוב" (היינו: „דער גוטער סרולקע"). כעבור זמן־מה השתקע בזבירציה דיין נוסף, מורה הוראה, — ר' יצחק גרינפעלד. אנשי זבירציה היה מכנים אותו ר' יצחק שלאדאווסקי, הואיל והוא היה חתנו של שלאדאווסקי מסוסנוביץ.

גם לאחר שהרב ר' יהודה לייב גאַנצווייך, הרב מקרימעלעוו עבר לזבירציה כעבור זמן־מה, נשארו שני הדיינים הנזכרים לעיל על כנם. יתר על כן, אם התנהל דין תורה מסובך ובעל משקל היו מצרפים גם את אבי מורי, ר' דוד הניגמאן („מאיר לעלעווער") כדיין, משום שהוא היה בעל סמיכות ובעל היתר הוראה, אך לא אבה לקבל משרת רב.

הרב ר' יהודה־לייב מקרימעלעוו היה רב מטיפוס הישן. תלמיד־חכם, נחבא אל הכלים, ועניו. אמרו עליו שהוא גם „בעל מקובל". אולם לא התפרסם בזמנו, — לא בהרבצת תורה ברבים וגם לא כדרשן או כעסקן. אפילו בשבתות שלפני חג הפסח ולפני „הימים הנוראים" לא היה נוהג לדרוש את „דרשת הרב", כנהוג. הואיל והיה בתור רב נותן שרותים לאנשי זבירציה עוד בהיותו גר בקרימעלעוו, — בא, כנראה, מתוך הנחה זו לידי מסקנא, שמותר לו לעבור ולהשתקע בזבירציה, מבלי לקבל איזה מינוי שהוא מצד אנשי העיר בתור רב. הוא עבר מקרימעלעוו לזבירציה ביזמתו הוא בלבד. דבר זה

עורר התנגדות בקרב אותו חלק של יהודי זבירציה, אשר בראשו עמדו ר' משה לייב הערצבערג ובנו אלימלך („מיילעך") הערצבערג. התנגדות זו גרמה סבל ועגמת־נפש לרב, ר' יהודה לייב, אבל הוא לא נטש את כנו. לא ידוע לי אם מישהו דאג לפרנסתו. קהילה יהודית, כלשהי מאורגנת, טרם היתה אז בעיר והמוסדות הקקיוניים שנוסדו לאחר מכן הוקמו על ידי אנשים פרטיים, וזאת — מתוך צרכי השעה ומתוך כורח הזמן בלבד. מנין התפרנס רב זה, — איני זוכר. כפי הנראה תמכו בו אנשים פרטיים. היו לו שני בנים: ר' אברהם, שהיה בעל חנות לדברי טכסטיל; ור' מרדכי, שהיה סוכן לאגרות הגרילה.

ר' ישראל־לייב גאַנצווייך היה נצר הצדיק מניישטאַט, בעל „המאור ושמש", וקרובו של האדמו"ר מכאנטשין. הוא היה גם בעל־תפילה נפלא. היה נוהג לעבור לפני התיבה בבית־המדרש והיה מפליא את שומעיו בתפילותיו ובניגוניו. תכונותיו אלה עברו גם לבנו ר' אברהם גאַנצווייך, ולבנו של ר' אברהם, — לר' ישעיה שמחה גאנצווייך. ר' אברהם הנ"ל היה בשנות נעוריו סוחר. היתה לו חנות אריגים בעיר. אחר פטירת אביו, היה ר' אברהם בזבירציה ספק רב, ספק דיין.

ר' משה לייב הערצבערג, — יריבו של ר' יהודה ליים, — היה איש העם, מחסידי סטריקאָוו, בעל טמפרמנט חם. בזבירציה עשה חיל מבחינה צבורית. היה לו בית גדול ולידו בית חרושת לבירה, וכן „גבעת קרח", שהיה מוכר לצרכנים בימות־חמה.

עסקי הבירה והקרח של ר' משה לייב היו עולים כפורחת. הילכך היה בטחונו העצמי מופרז במידה רבה. אף כי היה בעל מידות תרומיות, נדבן ומכ־ניס אורחים, לא ידע, מחמת מזגו החם, לשמור על פרופורציה נאותה, והיה מושל בעיר ביד רמה, אם כי תושבי זבירציה דאז לא בחרוהו כדת וכדין. יחסו הלוחם לגבי הרב, ר' יהודה לייב, לא רפה. הוא לא השלים עם הרב, אבל הרב גם לא נטש את כנו. וכך נפטר ר' יהודה לייב, שבע יסורים וסבל, לאחר שנים אחדות של כהונה־לא כהונה בעיר. הוא נקבר בבית העלמין בקרימעלעוו.

בית הכנסת ובית המדרש — שני מרכזים רוחניים

בית הכנסת ובית המדרש היו שני מרכזים רוחניים אשר ריכזו סביבם את רובם של יהודי זבירציה.

בבית הכנסת היה מתפלל קהל מגוון, ביניהם עשירים, בני תורה, חסידים

היו ביניהם מועטים, רובם — מתנגדים. היה שם חוג של בעלי השכלה ויהודים מהמעמד הבינוני, וכן בעלי מלאכה מכל הסוגים.

מראשי המדברים בבית כנסת זה היו: ר' הירשל זילבערמאן (שכינוהו הערשל פאקער או „דער אלטער פאקער"). הוא היה מקפיד שבבית הכנסת יתפללו נוסח אשכנז. לא היה סובל אם מישהו עבר לפני התיבה ושילב את המלים „ויצמח פורקניה". הוא היה בר־אורין, מכובד ומקובל על הבריות. כינויו „פאקער" בא לו מכך על שהוא נהל בביהח"ר גינצבורג את המחלקה לאריזת סחורות. היו אורזים את האריגים בבית החרושת גינצבורג בחבילות גדולות, שהיה מחזקם בהישוקי ברזל. בעבודה קבלנית זו, שהוא ניהל כמחלקה מיוחדת של המפעל, היה מעסיק בעיקר פועלים יהודיים. עוזרו, ואחר כך יורשו בעבודה קבלנית זו, היה בנו ארקע (אהרון). אף „ארקע פאקער" וחתניו של ר' הערשל, ר' בירך בלאט (שהיה גם מגבאי בית הכנסת) וכן ר' יוסף סאבעלמאן, היה בין מתפללי בית הכנסת. אישים חשובים נותני הטון בבית הכנסת היו, מלבד אלה: ר' אברהם באַרענשטיין, בעל הקורא הוותיק שהיה קורא בתורה בטוב־טעם; ר' לייבוש פרענק, מראשוני המשכילים וחובבי ציון בעיר; ר' זלמן מרגלית; גיסו של ר' אברהם באַרענשטיין, — בלומענפעלד. אלימלך (מיילעך) הערצבערג, בנו של ר' משה לייב הנ"ל, וכן גאלסטער, מאַשקאַוויטש־האב ושלמה באומאץ. בנו של שלמה באומץ מכהן כיום כמנהל התחנה להיגיינה נפשית בירושלים מטעם משרד הבריאות והוא אחד הפסיכיאטרים הידועים בארץ. כן היו בבית הכנסת המרכזי שבעיר בין המתפללים, — גם אישים בולטים מחוגי המעמד הבינוני המסחרי ומחוגי בעלי המלאכה.

בבית הכנסת כיהן כחזן ר' שבתי שפיוואק. מינו אותו במקומו של בעל תפילה, אשר כינוהו „ר' אלטער חזן", הואיל ורצו בחזן ממש. שיגרו איפוא משלחת מטעם בית הכנסת לפילץ, אשר שם כיהן ר' שבתי כחזן בבית הכנסת, על מנת לנהל אתו משא ומתן שיעבור מפילץ לזבירציה.

כאשר נודע הדבר בפילץ הודיעו אנשי פילץ למשלחת הזבירצאית כי בשום פנים ואופן לא יתנו לר' שבתי לצאת מפילץ.

לאור איומים אלה חזרה המשלחת כלעומת שבאה, אולם זמן קצר אחר כך חזרו אותם אנשי המשלחת לפילץ ולקחו אתם את ר' שבתי לאחת השבתות

לזבירציה כדי שישמיע קול רינתו ותפילתו. ר' שבתי עמד במבחן ונתקבל כחזן בבית הכנסת בזבירציה.

אנשי פילץ הרגישו שר' שבתי „נגזל" מהם ועל כן הודיעו כי לא יתנו לבני משפחתו לצאת מפילץ ולהצטרף אליו לזבירציה. כל זאת עשו, כמובן, הואיל והרגישו את עצמם מקופחים — לאחר שהוציאו את ר' שבתי מפילץ ממש באישון לילה.

כעבור זמן קצר השלימו אנשי פילץ עם המצב והסתלקו מאיומם זה (בדלית ברירה, כי גם משפחת ר' שבתי עזבה את פילץ בחשכת הלילה).

החזן ר' שבתי נשאר, איפוא, בזבירציה.

ר' שבתי היה גם מוהל מומחה, שהקפיד על כך שמלאכתו תיעשה בהתאם למיטב הדרישות של ההיגיינה. היה זה איש מעורב בין הבריות, דתי, בעל תרבות וגם עסקן ציבורי באותה מידה שהיתה אז קיימת עסקנות ציבורית. הוא היה גם חובב ציון נודע בעיר, שסופו מוכיח על תחילתו, כי לאחר שכיהן שנים רבות כחזן בבית הכנסת בזבירציה עלה לארץ ישראל, התישב עם משפחתו במגדיאל והיה מראשוני בוניה. גם שם היה ר' שבתי איש מכובד. היה בעל משק חקלאי. נפטר במגדיאל. מצאצאיו חיים עוד כמה אתנו.

לשם תיאור אישיותו האצילה כדאי להזכיר מקרה אחד — כאשר, הודות לשכלו, כשרונו ואפיו הער, הציל שתי נפשות.

הדבר קרה בשחרי בוקר אחד, בשעת דמדומי אילת השחר. החזן, ר' שבתי, עבר ברחוב הרכבת (לאחר מכן, — רחוב מאשאלקאָווסקא) האפוף חשיכה ושנת היקום. הוא הבחין בדממה האפילה בקול־נהי של אשה הקוראת, מאחת החנויות, לעזרה. החנות היתה מוארת.

הוא אץ לעבר החנות. בהגיעו לפתח נתברר לר' שבתי כי בתוך החנות נמצאת אשה צעירה שחבלי לידה אחזוה. האשה היתה לבדה בבית, כי בעלה נסע יום קודם לרגל עסקיו. הרגישה האשה שיש משום סכנה אם היא תצא לקרוא למילדת, כי היא חששה שמא תכרע בדרך ללדת.

מבלי לחשוב הרבה ציווה ר' שבתי עליה להיכנס מיד למטה. היא עשתה כפי שצוותה. כהרף עין החל ר' שבתי מכין עצמו מבחינת הסאַניטאַרוית.

בידעו את גודל האחריות וגודל הסכנה ותוך הכרה שאין פנאי לקרוא מישהו לעזרה, — קבל ר' שבתי את הילד. לאחר זמן קצר דאג לסידור שתי הנפשות על הצד הטוב ביותר. בבוקר שלח לקרוא לרופא שלא האמין כי כאן, בלידה זו לאַ טפלה מילדת.

זמן רב לאחר אירוע זה היה הדבר נושא לשיחה בפי כל יהודי העיר.

ר׳ שבתאי היה בנו של החזן ר׳ יוסעלע מדזשיאלאָשיץ, אחיו היה ר׳ יהושע, חזן במיעכאָוו ואח״כ בדזשיאלאָשיץ. שניהם היו חזנים מפורסמים בזמנם.

מתפללי בית הכנסת בזבירציה היו חובבי חזנות ולחן. תעיד על כך העובדה שמסרו לא פעם את בית הכנסת לחזנים נוודים שיתפללו לפני ציבור גדול תפילה למופת — מעין קונצרט, — כשרשות־כניסה לבית היתה אך לאלה שרכשו כרטיסים. הכרטיסים היו נמכרים במשך כל השבוע לפני השבת שבה נערכה תפילת־האורח. מאותם הימים זכור לי החזן־האורח בוגאס שהגיע עם מקהלה של 18 משוררים — כולם מצויינים אחד־אחד. זוכר אני אחד מביניהם: טנור בעל קול אדיר שכינוהו משום כך „ישעיה גאָרגל". מוצאו היה מלובלין ומלאכתו היתה סנדלרנות. הוא היה גבוה משכמו ומעלה. שמע אותו פעם תושב לובלין אחד, סוחר עצים. הוא היה איש עשיר, — אחר־כך מראשוני תושבי תל־אביב: מר אשכנזי. הוא שמע את שיריו ששר בשעת עבודתו ויעץ לו, כפי שסיפר לי מר אשכנזי, שיסע לווארשה ושם ישתלם, — כי הוא עלול להיות חזן מפורסם. הוא שמע לעצתו של מר אשכנזי. אח״כ נתגלגל „ישעיהו גאָרגל" זה לאמריקה ונתמנה לחזן בשיקאגו, באחד מבתי הכנסת המפורסמים.

כמו־כן זוכר אני חזן נודד, ילד בן 11, שהתפלל בתור חזן, — אף הוא לפי כרטיסים. היה לו אך משורר אחד, — אחיו, שהיו בן 13. הם התפללו בהשגחת אביהם. עד היום זוכר אני את תפילתו הנעימה של הילד.

מזה עלינו להסיק כי חובבי נגינה היו חברי ומתפללי בית הכנסת.

מהווי בית הכנסת

מנהלי בית החרושת „גינצבורג ושו״" התפללו בבית הכנסת רק פעמיים בשנה, בראש השנה וביום הכיפורים. אז באו עם נשותיהם מלובשים בגדי חג מפוארים, פראקים וצילינדרים, עם טליתות, בצורת צעיף, נוסח גרמניה. להם היו שמורים בבית הכנסת לשני ימים אלה מקומות בכותל המזרח. כיבדום בעליות לתורה, והיו תורמים בעין יפה. הם הביעו את שביעות רצונם מתפילתו של החזן ר׳ שבתי, אבל לא פחות הביעו את סיפוקם המלא מתפילתו המסורתית ומניגוניו הנעימים של אבי מורי ר׳ מאיר לעלעווער, שהיה נוהג להתפלל בימים הנוראים תפילת שחרית בבית הכנסת ותפלית מוסף בבית המדרש. ביום הכיפורים היה מתפלל תפילת „כל נדרי" ותפילת נעילה.

זכורני כי בצאת אבי מבית המדרש אחרי תפילת מעריב חול במוצאי יום כיפור, חיכו לו נשים מהמתפללות לפני דלת היציאה מבחוץ, כדי לברך את אבי בחתימה טובה ובברכה „שיזכה להתפלל בירושלים בבית המקדש שייבנה". ואכן, אבי התכונן לנסוע ארצה תיכף אחרי המלחמה הראשונה. אבל

הוא נפטר לפני זה ולא זכה לראות את ירושלים שכל כך שאף לזאת. הוא נקבר בכבוד גדול בבית העלמין בזבירציה.

ר' שבתי היה ידידו הנאמן של אבי. שניהם היו משתפים פעולה בשדה העסקנות בעיר במוסדות שהקימו.

שני האנשים האלה, יחד עם ר' אברהם באָרנשטיין הקימו חברה קדישא, עוד לפני שהיה בית עלמין בזבירציה. אבי ר' מאיר לעלעווער היה „ראש וראשון" בחברה וידוע היה כגבאי ראשון בחברה קדישא, — עוד בהיותו תושב עיר לעלאָוו. חבריו הגבאים היו: ר' שבתי שפיוואק, ר' הירשל יאָזאָווסקי ור' ישראלקע בריגער. מועמדים לחברות בחברה נתקבלו אך לפי המלצות של אנשים מכובדים. גבאי החברה היו נוהגים לערוך מדי שנה בשנה סעודה חגיגית בשבוע שחלה בו פרשת „ויחי יעקב", הנגמרת בפטירתו של אבינו יעקב.

למען האמת עלינו לציין כי במשך הזמן הנסקר בזכרונות אלה לא נוסדו בעירנו שום מוסדות שכדאי להזכירם. אפילו ליד בית הכנסת לא היתה קיימת כל חברת גמילות חסד או קופת צדקה לנצרכים מקומיים, כפי שזה היה נהוג בתפוצות. אמנם בשנים האחרונות נוסדו כמה אגודות לעזרה סוציאלית, כפי שנזכיר להלן (אבל אז עדיין לא היו).

עוד יש לציין לשבחם של מתפללי בית הכנסת, כי במשך הזמן שחייתי בעיר זו לא פרצו, — בעניני גבאות, עליות והקפות, — כל מריבות או סכסוכים ראויים לציון בין המתפללים.

ראוי לשבח מיוחד הוא המנהג שהנהיגו בבית הכנסת, היינו: את הקפות בשמחת תורה לא היו מחלקים גבאי בית הכנסת אלא גבאי חברה קדישא. המטרה היתה למנוע ריב ומחלוקת בין המתפללים.

בערב של הושענא רבה, בפרוס שמחת תורה, וגם בשמיני עצרת בערב, מסרו גבאי בית הכנסת את חלוקת ההקפות לגבאי חברה קדישא. הם עמדו לפני ארון הקודש וחלקו לפי ראות עיניהם את ההקפות למתפללים. תמיד היה אותה שעה שורר שקט ונימוס בבית הכנסת.

רק פעם אחת זוכר אני שמתפלל אחד, סנדלר ממקצועו, התפרץ, וקרא בקול למחלקי ההקפות: „האם זהו יושר, שמכבדים איש שאינו, לדעתי, יחסן גדול ממני בהקפה „בסיבוב השני"? ואילו לי נותנים הקפה בסיבוב רביעי. יתר על כן: נתנו לו הקפה של „עוזר דלים, הושיעה־נא".

הגבאי המחלק השקיט אותו תיכף בקראו רק קריאה אחת למתמרד: „הס! אם תפצה עוד פעם את פיך ירשמוך במוצאי שמחת תורה בספר עזי הפנים. זכור נזכור לך שחיללת את כבוד בית הכנסת וכבוד התורה הקדושה". המתמרד כבש את יצרו כי לא רצה להחריף יחסיו עם החברה הקדישא בל תתנקם בו בבוא יום. ההקפות נמשכו, לאחר תקרית קלה זו, ללא הפרעה.

ר' בערל שמש ואשתו

לגבי ההקפות בשמחת תורה הנני זוכר אך אותו מקרה בודד של הפרעה קלה זו, מקרה חמור יותר הנני זוכר עת בחירת גבאים לשנה תמימה בליל הושענה רבה, כמקובל מדי שנה בשנה. בתקופה הנסקרת היה בקבוק יי"ש האמצעי הבדוק והחזק ביותר לשם רכישת קולות בבחירות. במו עיני ראיתי ביצד שני יהודים מתושבי זבירצה וממתפללי בית הכנסת התגלגלו,— כנראה מבוסמים,— על הקרקע המלאה מי גשם ובוץ, אחד על חברו לסירוגין ואהדדי. שני הנצים היו סנדלרים. זוכר אני את שמותיהם, אולם משום כבוד נפטרים הנמצאים כבר מזמן בעולם האמת,— איני נוקב בשמותיהם.

רצוני למלא חובתי כלפי השמש של בית הכנסת באותה התקופה שחייתי בזבירציה. היה זה ר' בצלאל פעדער שהיה ידוע אז לכל זבירצאי אך בתור

בצלאל שמש („צאלעל שאמעס"). את שם משפחתו פעדער הנני זוכר כי הוא חתם כאחד העדים על ה„תנאים" שלי לפני 60 שנה, אשר עדיין שמורים בגנזכי.

ר' בצלאל היה, בר־אורין, זקן, והיה רגיל להתפאר בפני הבחורים שהיו לומדים בבית המדרש כי בימי נעוריו היה הוא „בעל חקירה" ומשום כך הוא ידע, למשל, לקבוע שנתיים מראש, על פי שיטת „א"ת־ב"ש" באיזה ימים חלים חגי ישראל. הוא ידע גם מדוע חודש אחד הוא מלא והשני — חסר. הוא גם ידע מדוע לפי הלוח שלנו יש כל כמה שנים שנה מעוברת אחת. ר' בצלאל עסק בעוד חקירות מעין אלה. הוא היה נוהג להיכנס לבית המדרש בשעה שבחורי הישיבה היו שקועים בלימודיהם ולהתחיל פתאום בקושיותיו. הוא רצה, למשל, שיבארו לו מדוע כתוב בתפילת ליל שבת „וינוחו בה ישראל", בעוד שבתפילות השחרית והמוסף כתוב וינוחו בו ישראל, ואילו בתפילת מנחה לשבת כתוב וינוחו בם ישראל". עוד שאלה משאלותיו הנני זוכר: „בשנה ישנם 12 חודש,— לא כן, בחורים? ידוע לכם גם כי בכל ראש החודש מברכים את ברכת החודש. כמה פעמים בשנה מברכים, איפוא את ברכת החודש?

ר' בצלאל שמש פתח „חדר",— לא לשם הרבצת תורה לתינוקות של בית רבן. הם, כידוע, שקצים, פרחחים ופראים, הנוהגים להפוך את ה„שטענדערים" בביה"מ עם הרגלים למעלה. להרביץ תורה לזאטוטים נראה היה משום כך בעיני בצלאל שמש עסק־ביש. הוא פתח, איפוא, ב„דירתו". שהכילה אך חדר אחד גדול, „חדר" כדי ללמד ילדות מגיל 4—12 שנים. מטרת ה„חדר" היתה ללמד כיצד „אומרים את הברכה" בבוקר, כיצד קוראים „קריאת שמע" בבוקר ובערב, וכן כיצד אומרים את ברכת המזון.

תחילה הצליח ר' בצלאל: ה„חדר" שלו לבנות התפתח. אולם אט־אט הלכו התלמידות ופחתו,— ממש לא רצו לל־יד אצלו. התעלומה לא פוענחה עד שערב שבת אחד, לאחר הדלקת הנרות, ישבו כמה שכנות לפני פתח בתיהן, עת בעליהן הלכו לבית הכנסת לקבלת השבת, וגלגלו ביניהן שיחה ידידותית. שוחחו כך על דא והא והגיעו עדי „החדר" של ר' בצלאל. תוך כדי שיחה נתגלה כי הן הילדה של זו והן הילדה של השכנה האחרת ועוד ילדות מסרבות לבקר ב„חדר" של ר' בצלאל, כיוון שהוא אהב לצבטן, עת עמדו על ידו על מנת לקרוא מהסידור,— דווקא במקום שיושבים עליו...

עד כמה הגיע חקרנותו של ר' בצלאל השמש, יכולה לשמש מעשיה קטנה זו.

בחורי בית המדרש אהבו לחמוד לצון עם ר' בצלאל זה. סיפר לו אחד הבחורים שחלם חלום: בשנתו ראה הוא ושומע כיצד הוא, השמש ר' בצלאל, רב עם השמש של בית המדרש ר' שמואל חיים פראשעוויצער, אשר כבר לא היה אז בחיים. הוא, ר' שמואל חיים, טוען שבגללו — בגלל ר' בצלאל — הוא שבק חיים לכל חי. כי הוא הציק לו תמיד. ובמה הציק לו? בכך שהוא, ר'

בצלאל קיפחו ביחס להכנסות מבעלי הבתים „שנפלו" להם מ„הצד", מחוץ למשכורת הזעומה. ר' בצלאל לא חילק עם ר' שמואל חיים ביושר. החולם סיפר איפוא, שהוא הצדיק את ר' בצלאל בחלום, ואמר שלא כן הדבר. אדרבא, ככל שידוע לו, התיחס ר' בצלאל תמיד לר' שמואל חיים באהדה ובכבוד, ואף פעם לא קיפח אותו.

ר' בצלאל שמע את דבר החלום ולא אמר מלה, אלא התעמק במחשבות.

ניכר היה שהחלום הבדוי עשה עליו רושם, כי למחרת ניגש הוא לבחור, בעל החלום המדומה, ושאל אותו: טוב עשית שהצדקת אותי, אבל רוצה אני לשמוע: מה אמר ר' שמואל חיים ז"ל אחרי ששמע דבריך?...

בית המדרש, מתפללין, מנהגיו וסידוריו בשבתות

אם בית הכנסת בעיר זבירציה היה מקום־תפילה בלבד, הרי בית־המדרש היה מקום לתפילה וללימוד תורה גם יחד.

בעוד שבבית הכנסת לא היה קיים המנהג, שהמתפללים יקחו אורח עני הביתה לשבת, היה המנהג הזה קבוע בבית המדרש; בליל שבת אחרי התפילה הסתדרו אחדים מבין העניים בקרבת דלת היציאה. כל אחד מהמתפללים האמידים היה לוקח אחד מהעומדים. ההזמנה נעשתה ע"י נדנוד יד לצדו של האורח, שמצא חן בעיניו של המזמין. בעל בית אחר לקח אורח אחר. לא קרה שאיש עני נשאר בשבת בלי אוכל ובחוץ, בזמן שתושבי העיר היהודים התענגו בביתם על מאכלי שבת עם משפחותיהם.

לפעמים קבלו את האורח רק לסעודת ליל שבת. לפעמים הודיע בעל־הבית לאורח, שיבוא גם מחר לסעודת שבת.

היו גם מבין המתפללים, אשר בקשו את השמש שישלח להם בקביעות מדי ערב שבת אורח לשבת, מבלי לשאול קודם. השמש חילק לאלה פתקאות, שכינו „פלעט"־לשבת, ותמיד היו אורחים עניים.

בניגוד לבית הכנסת שהכניסה היתה קרובה לצד רחוב מארשאלקאָווסקא, היתה הכניסה לבית המדרש מצד מערב מהחצר, בראשונה נכנסו לפרוזדור לא גדול, ממול היתה דלת שדרכה נכנסו אל האולם. בית המדרש לא היה גדול ביותר, בהכנסך הופיע נגד עיניך המזרח עם ארון הקודש, ולידו, — לצד ימין, — העמוד אשר לפניו התפלל החזן, או אחד המתפללים העובר לפני התיבה. באמצע האולם היה השולחן ה„באַלעמער", לקריאת התורה. לפני העמוד שעליו התפלל העובר לפני התיבה היתה תלוייה במסגרת הכתבה „שויתי ה' לנגדי תמיד", ובאותיות גדולות ה' ב־4 אותיותיו, וסביבה, — כל מיני חיות הקודש, בצבעים שונים, מעשי ידי אמן: אריות, נמרים, צבאים ואילות. האריות — לשונם היה בחוץ. מלבד זה היו שם כל מיני צעצועים ופרחים על יד המסגרת הזאת, על דף עץ שנשאר ריק, ועל הדף החיצוני של הארון הקודש על יד עמוד התפילה,

היה תמיד רשום בגיר שם גבר חולה, או אשה חולה „לרפואה שלמה", שהעובר לפני התיבה יזכור לכוון בשעת תפילתו בהקטע „רפאנו" שבשמונה עשרה בימי חול.

ליד קירותיו עמדו ארבע שולחנות, עשל ידם ישבו המתפללים בשבתות ובחגים במקומות קבועים. לא כן בימי חול, — אז התפללו מניגים אחדים, וה־מתפללים — רובם ערכו תפילתם או בעמידה או בהליכה מקיר לקיר. על יד הקירות משני צדי דלת הכניסה עמדו שני ארונות מלאים ספרים תורניים, שבהם השתמשו בחורי בית המדרש, וגם מי מהמתפללים שרצה ללמוד או לעיין בספר לפני התפילה, או לאחריה. על יד הדלת היה צמוד כיור עם כל אביזריו לנטילת ידים. מצד שמאל של הדלת עמד תנור גדול לחימום בחורף.

ביום שבת, כאשר המתפללים היו יושבים כל אחד במקומו הקבוע, ישבו לפי סדר זה:

הרב ר' ישראל לייב, — ליד ארון הקודש, מצד שמאל. בנו, ר' אברהם, ישב לימינו של ארון הקודש. מיד אחרי הרב היה יושב אבי, ר' מאיר לעלעווער, שאגב היה כמה שנים בעל תפילה תמידי בבית המדרש. אחרי מקום אבי היה מקומו של ר' מרדכי, בן־הרב.

אחרי אלה שציינתי לעיל ישבו סביב השולחנות ה„בעלי־בתים", ואני מונה את היושבים זה אחר זה (עד כמה זכרוני אינו מטעני): ר' טודרוס הזקן, ר' לייב קירה (שם משפחתו זאוועדער), ר' חיים גרינשטיין, ר' לייבוש יאש־קאוויץ, ר' פייוול מעסער, ר' עקיבא האבערג, ר' חיים ווארטסמאן, אחיו ר' לייב־ביש ווארטסמאן, ר' בייבע בירפריינד, ובנו אברהם יאסעל, ואחיו ישעיהו, ר' חיים בעסער, ר' קאפל בוגאיער, ר' לייביש בוגאיער, האחים בערל ושמואל בעטשקע'ס, ר' ישראל סטאראזום, ר' ישעיהו גרינשטיין, המכונה „ישעיהו פאָ־רעמבער" ובנו לייבעל. היו גם מתפללים עומדים, בלי מקומות קבועים לשבת. הראשון שהתפלל ליד השולחן, שעליו קראו בתורה, היה ר' ישראלקע בריגער, שהיה ה„בעל־קורא" התמידי. בין העומדים היו ר' שמואל סויקע, אשר מקומו היה לפני ארון הקודש, וכן הבחורים לייבל גרינשטיין ושמואל־משה סטאָ־ראזום, בנימין סויקע (אחיו של ר' שמואל סויקע,) והאחים ר' אברהם יצחק ושלמה קליינפעלד (שישבו גם במקומותיהם).

* *

כדאי להתעכב על דמותו של ר' שמואל סויקע זה, שהיה איש אמיד ובעל־בית. אפשר להגיד, שהיה חסיד, וגם איש מודרני ומשכיל. בעיר היה ידוע בתור „בעל תשובה".

ר' שמואל היה עומד לפני ארון הקודש ומתפלל תמיד בהתלהבות גדולה. הוא לא החליף את המקום הזה ולא התישב במשך זמן תפילתו — אפילו ביום

כיפורים. הדביקות שבתנועותיו והדרבון התמידי כלפי שני בניו הצעירים, שעמדו לידו, ואשר ר' שמואל זירזם שלא יסיחו את דעתם מהסידורים אשר בידם, — העידו שחרד הוא, ואדוק מאוד האיש הזה.

על שום מה כינוהו „בעל תשובה"? לשאלה זו היה משיבים תושבי העיר והסביבה, שר' שמואל סויקע היה פעם לבלר באחד ממשרדי הממשלה, — והיה כותב גם בשבת, והנה ביום מן הימים החליט ר' שמואל מסיבה כלשהי להפסיק את עבודתו בשבת. ולא זו בלבד: הוא לבש בגדי חסידים, נסע גם לאדמו"ר מראַדאָמסק, וקיבל על עצמו לא לדבר דברי חול בשבת אלא „בלשון קודש". היות ו„לשון הקודש" לא היתה שגורה בפיו, הרי היה רובו של יום שבת שותק, ולא היה מדבר כלל.

עוד מידה טובה קבל על עצמו: היה מכניס מדי שבת בשבתו אורח עני על שולחנו.

* *

עלי עוד להזכיר את גבאי בית המדרש. גבאי ראשון היה ר' טאַדרעס הזקן ועוזריו ר' חיים וואַרטסמאַן, פייוועלע מעסער, וחיים בעסער, ר' עקיבא הוכבערג. השמש של בית המדרש היה ר' שמואל חיים פראַשעוויצער, איש עני, סומא בעין אחת. ר' שמואל חיים התפרנס בדוחק. מקור פרנסתו העיקרי היה, שבנותיו עבדו בבית החרושת של גינצבורג במחלקת הטוויה, בין רבות מבנות העניים בזבירציה, שבאו לעבוד בביהח"ר.

היה נהוג בבית המדרש שבחירות לגבאים היו עורכים בליל הושענא רבה, כיון שאז היו המתפללים ערים ואומרים „תיקון ליל הושענא רבה".

בחירת הגבאים בליל הושענא־רבה עברה תמיד ללא־הפרעה. לא היה ריב, כנהוג בימים ההם.

בחג הושענה־רבה היה הרב נוהג לעבור לפני התיבה בבית המדרש ולערוך בטכס מיוחד לו את הנענועים בארבעת המינים (לולב, אתרוג, הדס, וערבה). את הטכס היה משזר בהשמעת שמות קבלה בלתי־מובנים שהוא היה קוראם מתוך סידור גדול וישן שהיה לפניו.

מקובל היה בבית המדרש שבני־תורה היו בשבת (וגם בליל שבת) לובשים בגדי־משי ואטלאס. אחרים, שלא היו מוחזקים כבני תורה, היו לובשים בגדים מאריגי־צמר. פעם קרה שאחד המתפללים,— קצב לפי מקצועו,— בא לבית המדרש ביום שבת בבגד משי. לימדוהו, איפוא, לקח בזה האופן: בשבת הבאה, כאשר עמד להתישב במקומו הקבוע, מצא שם על השולחן ברזל־השחזה לסכיני־קצבים.

הענין עבר בשקט ובשלום. האיש לא הגיב על עלבון זה כלפי חוץ. תגובתו היחידה היתה, שמאז ואילך בא, כרגיל, בבגד מאריג שחור רגיל.

בשמחת תורה היתה חזקה לשני מתפללים להיות חתנים: אבי, ר' מאיר דויד — חתן תורה, ור' טודרוס הגבאי — חתן בראשית. ר' טודרוס היה מזמין בשבת בראשית את הקהל אליו הביתה לקידוש ומרבית הקהל היתה באה לקידוש. תמיד היה ר' טודרוס מכבד את הקהל, בין היתר, באותן הכופתאות והכרוב הממולא באורז שלא היו טעימים ביותר ואשר אנו, הילדים, היינו זורקים אותם לאיזו פינה ברצפה או לר' טודרוס, שהיה אותה שעה שקוע בשיחה ולא ידע מי הזורק. אלה שהבחינו בדבר לא הגיבו כי בשמחת־תורה הכל מותר...

את הסעודה השלישית („שאלעשידעס") לא היו עורכים בבית המדרש אלא בביתו של הרב, כשתריסי החלונות היו שם מוגפים. סיבת הדבר היתה שדירת הרב היתה בסימטה צדדית של השוק, סמוך לבתים של לא־יהודים. הסימטא הובילה לבית המדרש. קרה, איפוא, כי בשעת הסעודה השלישית לפני ברכת המזון, — כאשר החשיך היום קמעה, — עפה אבן מבעד לחלון. בנס לא פגעה האבן במשתתפי הסעודה השלישית אצל הרב, ואך שמשות אחדות נשברו. ברי שבזריקת האבן לא היתה יד ישראלית באמצע. אחד מהשכנים הלא־יהודיים, אשר שירי הזמירות היו לזרא לו, ידה, כנראה, אבן זאת. מאז אירוע זה היו מגיפים את החלונות בדירת הרב בתריסים.

אחרי פטירת הרב, ר' יהודה־לייב גאנצווייך, עלה על כסאו, — בנו, ר' אברהם גאנצווייך. הוא לא ישב על כסאו זה, כרב דמתא, אלא שנים אחדות. מתנגדו של אביו, — הפרנס־גבאי ר' משה לייב הערצבערג, — התנגד גם לבן. ר' אברהם ירד מכסאו ונהיה אחר־כך אדמו"ר, אבל דבר זה קרה בתקופה שכבר לא גרתי בזבירציה.

מפי השמועה אוכל אך למסור כי ר' משה לייב ומקורביו הכתירו לרב בזבירציה את הרב לנדאו מהחצר הסטריקובאית.

בית המדרש בימי חול

ביום חורף, יום־חול, כאשר בחוץ כיסתה עלטה עדיין את רחובות העיר, — היו רואים כבר נצנוצי אור בחלונות של בית המדרש. את האור הדליקו, עם קומם השכם, אורחים, עוברי־אורח עניים אשר היו לנים בבית־המדרש, — באין להם מקום־לינה אחר, — על הספסלים, ללא סדין וכסת, או מאחורי התנור.

האורחים היו קמים מוקדם, היו מדליקים את מנורות הנפט שתלו על חוטי ברזל מהתקרה, היו מסיקים, —כשהמדובר בימות חורף, — את התנור. לאחר מכן היו מתישבים, — מי לפני התנור ומי מאחוריו, ישבו... ועסקו באמירת תהילים.

מבין אנשי זבירציה בא הראשון בבוקר לבית המדרש,— השמש ר' שמואל חיים. אחריו הגיע יהודי שהיתה לו „חזקה" להחזיק על אחד השולחנות שליד הכניסה מיהם למכירת טה, קפה וכעכים. הקהל מהמנין הראשון החל מתאסף. אור־היום מבחוץ החל בוקע טפין־טפין מבעד לחלונות בית המדרש.

מוכר ספרים נודד החל מוציא ספרים שונים מארגזיו, שהוא העמיד,—סגורים ומסוגרים במנעולים,— באחת הפינות של בית המדרש. אף מקומו היה סמוך לתנור. הוא היה מסדר את ספריו,— ספרים ממינים שונים: חומשים, סידורים, סליחות וקינות, וכן סידורי קרבן־מנחה, ספרי־מוסר, „שבחי בעל שם טוב", וכמו־כן מדרשים, גמרא למתחילים („לקח טוב"), ולהבדיל — סיפורי מעשיות (בבא־מעשה; מעשה ב־7 בעטלערס, צענטרא־וואנטרא, ספרי־גורלות ועוד ועוד).

רבים מהמתפללים, שלא התכוונו כלל וכלל לקנות,— היו ניגשים אל שולחן המו"ס, לוקחים לידם ספר זה או אחר, מדפדפים בו, מתעניינים מהו מחיר הספר... הניחו והלכו. היו גם כאלה שקנו לעתים ספר. מכל מקום: סביב המו"ס היתה תנועה רבתי.

אחדים מהבחורים שלמדו בבית־המדרש היו גם עוברים בין המתפללים והיו מציעים להם לקנות סיגריות מתבונת כפיהם. מחירם של 2 סיגריות היה קופיקה אחת.

בינתיים היו מתישבים ליד השולחנות בחורים לבדם, או אב עם בנו הקטן, שבאו ללמוד שיעור בגמרא. הקולות המסולסלים־נוגים, המלווים את לימודי הגמרא החלו מתמזגים בקול תפילתם של המתפללים השונים.— סוגי הקולות עבדו איפוא, את הבורא.

כך התחלף מנין במנין מתפללים.— עד לשעות סמוך לפני הצהרים. היו בין המתפללים גם כאלה,— בעיקר חסידים,— שמשכו את תפילתם, או שנשארו אחרי תפילתם, על מנת להשתתף בעריכת „יאַרצייט" אחרי קרובי אחד המתפללים. השמש היה ממציא להם יין שרף וכעכים שבעל ה„יאַרצייט" הזמין. שתו „תיקון", „לחיים", איחלו לבעל היאַרצייט, בדובבם דברים שהיו בלתי־מובנים לי. בשעת אמירת „לחיים" הבינונו אך את הסיפא של האיחולים: „בא הזמן שמשיח יבוא", „שנגאל ונלך לארץ ישראל".

בתום שעות תפילות־השחרית, סמוך לצהרים, היו נשארים בבית המדרש.

היו שם גם סדורי תפילה שונים, — מזוהבים ומכוסים מבחוץ, — שהעין רואה והלב חומד. אלה היו מיועדים לנערים בגיל בר־מצווה.

המו"ס הציג סחורה זו, הן למכירה והן לשם הגרלה. אפשר היה לזכות בספר או בסידור, או בכל ספר מספריו של המו"ס עפ"י הגרלה, לאחר ששולם לו סכום מועט עבור זכות להיות בין המגרילים. הילדים היו מכניסים בלב דופק את ידיהם לתוך התרמיל שהמו"ס הגיש והיו מוציאים 3 קוביות

עץ שעליהם היו חרוטים מספרים. אם המספרים שהוצאו הצטרפו למספר כולל 21 או 31, כפי שהותנה בין המו"ס והילדים, הרי זכה הזוכה באחד הספרים שלבו חשק. אולם הזוכה היה צריך עוד לשלם סכום נוסף, כפי שהמו"ס קבע. תמיד היה המו"ס נשבע שהוא מוסר לזוכה את הספר במחיר „מציאה", — היינו בעד סכום קטן יותר מזה שהספר עולה לו. ככל שאני זוכר הפסידו רוב המשתתפים בהגרלה זו.

בביהמ"ד למדו בחורים מקומיים, וכן מספר בחורים שבאו ממקומות שונים במגמה ללמוד תורה. היו שאכלו „טעג" יומיים במקום אחד והיו שאכלו כל יום במקום אחר. בשבתות היה לכל בחור לא־זבירצאי מקום קבוע.

שמעו, איפוא, קול תורה בוקע מכתלי בית המדרש, ויותר מכולם שמעו — הרחק יותר מבית המדרש, קולותיהם של תלמידי ר' ישראלקע זיסמאן, שהיה מכונה „דער גוטער סרולקע" (ר' ישראלקע הטוב). ר' ישראלקע היה נותן, שעות אחדות ביום, שיעור בגמרא לבחורים שלמדו אצלו. כן שמעו רינת קולותיהם של תלמידי ר' דוד מלמד (ר' דוד ראַזנבלום), אשר משום־מה קבע את מקום־לימודיו בבית המדרש.

התנועה בבית המדרש החלה לגבור לפני תפלת מנחה.— ובעיקר באותם הימים ש„מגיד" מאיזו ישיבה עמד לשאת „דרשה". בקשב רב היו יהודים בבית המדרש (המלא מפה אל פה), מקשיבים לדברי ה„דרשה" של „המגיד", שהיה מתבל דרשתו במשלים, במעשיות, בהסבר האגדות שבמקרא. בין הקהל היו גם בחורי בית המדרש. היתה זאת חוויה עמוקה בלב המתפללים להקשיב לניגונם ולסגנון הרצאתם של „המגידים".

אף לאחר שהקהל הרב היה מתפזר לאחר תפילת מעריב היו הבחורים או חלק מועט מבין המתפללים מתישבים ליד השולחנות, כל אחד עם הגמרא שלו (או שניים עם גמרא אחת) ומתחממים לאור הגמרא. היה זה תענוג רוחני לאין שיעור לאלה שהיו נטולים תענוגות אחרים בעולם.

גם בשטיבלעך היו יושבים ולומדים. לעתים תכופות יותר היו שותים „תיקון". בכל ערב ראש חודש היו עורכים „סעודת ראש חודש".

אוירה זו פיתחה אופטימיות תמידית בלבות החסידים, — אשר רובם חיו חיים לא כל כך קלים, — כי „על אף הכל, יש אב בשמים, יש „השגחה עליונה", „מן דיהיב חיי יהיב מזונא". כאלה אימרות היו שגורות בפיהם.

אפשר להגיד כי בזבירציה נתקיימה האימרה של חז"ל שאמרו: „להיכן

יהודים גלו,— גלתה התורה עמהם". המנהג שהיה שורר בערים אחרות שבפולין או בליטה, כי בחור, בוגר ה„חדר", היה נוסע לישיבה מחוץ לעיר מולדתו,— לא היה קיים בזבירציה. בזבירציה היו בחורינו משתלמים בעצמם בבית המדרש. והרי מבתי המדרשות בערים אחרות יצאו לומדים גדולים, ואף גאונים.

לא היה קיים בזבירציה המנהג הליטאי שבחור מלומדי בתי המדרש, אשר התבגר, היה יוצא להשתלם לישיבות־חוץ, כגון: מיר, לומזה או ווא־לאזין. אם קרה מקרה כזה, — הרי היה הוא מקרה נדיר.

הסיבה היתה שהורי בחורים אלה, — אשר רובם לא היו בעלי אמצעים כספיים, — סברו (וכך גם הביעו דעתם) כי בחור השואף להשתלמות, יוכל להשתלם גם בבית המדרש המקומי, המלא ספרים. העיקר הוא „הרצון". בתור ראייה לדבריהם הראו דוגמאות של כמה גאונים־רבנים שיצאו מבתי מדרש כאלה, — ללא ישיבות וללא נסיעות. למען האמת יוגד שדוגמאות הגאונים שעליהם הצביעו ההורים לא היו כלל בחיי בית המדרש, אלא יוצא מהכלל. אולי יצא פעם למדן, או אפילו גאון, מלימוד עצמי, בלי ישיבה, בלי מורים ובלי לימוד מסודר. אבל רובם מאלה שנשארו בבתי מדרש לא הצליחו להמ־שיך זמן רב בלימודים. חלק מהם יצא לחפש „תכלית בחיים". חלק התקדם בלימודי חול והפכו „למשכילים", בעלי דעות חפשיות, ואילו חלק החליט ללמוד מקצוע.

למען האמת יש לציין כי לא יצאו גאונים מבית המדרש שבזבירציה, אבל יצאו משם משכילים ומלומדים לא־מעטים. לא קל היה לבחורים באווירה של בית המדרש בעירנו. אציין תקרית אחת של סגירת בית המדרש לכמה שבועות בפני בחורים. צעד זה ננקט בתור עונש, כיוון שמצאו אצל אחדים מהבחורים „טריף פסול".

הגבאים סגרו את בית המדרש לשבועיים

תהליך זה של יציאה מבית המדרש במגמות שונות, — עת מעטים נסעו להשתלם בישיבה, — עבר גם על בחורי זבירציה. אלה שנשארו בבית־המדרש נתפסו רובם לרוח ההשכלה שעשתה אז חיל בקרב יהודי פולין. בזבירציה בא הדבר לידי גילוי מוזר. וזה המעשה שהסעיר בשעתו את הרוחות:

השמש ר' שמואל חיים פראשעוויצער, הרגיש שהנרות שקיבל ממתפללי בית המדרש בתור נדבה, לקויים „בחוסר". הוא חשד, אמנם תחילה, באורחים העניים שהיו לנים בבית המדרש כי ידם במעל. אבל גם בבחורי בית־המדרש חשד כי הם מבזבזים יותר מדי נרות בלמדם בשעות מאוחרות. הוא החל, איפוא, לערוך חיפושים במגירות ובכל מיני מקומות, שאפשר היה שם להטמין את הנרות.

והנה, במקום נרות מצא השמש ספרים למיניהם אשר אין מקומם בבית המדרש. הוא מצא ספרי לימוד פולניים, וכן ספרי לימוד בהנהלת חשבונות. יתר על כן — „אוי לעינים שכך רואות", — הוא מצא ספרי מאפו וסמולנסקין, כגון: „אהבת ציון", „התועה בדרכי החיים", „עיט צבוע", „קבורת חמור" וכו' וכו'. כן מצא השמש ספר שמ"ר ובלאַשטיין ביידיש. לא חסרו גם ספרים שהיו עטופים בגליונות של כתב־העת „הצפירה".

לאחר מכן סיפר השמש כי תחילה לא ידע מה לעשות. הוא פחד לנגוע בבניהם של „בעלי בתים", כיון שהשערותיו היו עלולות לפגוע גם בפרנסתו. אולם רגש האחריות הדתית גבר והוא גילה על המציאה הנוראה, — לגבאי בית המדרש.

אף הם לא יכלו לעכל את השערוריה. עליהם היה להחליט באיזה אופן להגיב על פרשה עגומה זו המוכיחה כי העיר הוטעתה. העיר חושבת כי בחורי־חמד אלה יושבים על התורה והעבודה. ובמקום זה הם מעיינים ב„טריף־פסול" כזה.

ישבו ודנו. לבסוף החליטו לפרסם ברבים דבר שערוריה זו. כן החליטו, בד בבד עם זה, לסגור בתור עונש את בית המדרש בפני הבחורים.

באחד הימים אפשר היה, איפוא, לקרוא מעל דלתות בית המדרש סיפור מפורט על ה„מציאה" במגירות שבשולחנות ואף עמוק־עמוק בין ספרי הקודש, וכן על מדפי הארונות. אי־לזאת מודיעים שגבאי בית המדרש החליטו לא לת לבחורים להכנס, עד להודעה חדשה, לבית המדרש.

רוב הבחורים החליטו, — כאילו היו נדברים ביניהם, — להשתמש בהזדמנות שניתנה להם ולהוציא לפועל את מחשבתם על „תכלית", אשר בה הגו במשך כל זמן לימודם.

חלק מהם פנה ללימודי חול, על מנת להמשיך בהם ולהתכונן להכנס לבית ספר, ללמוד שם ולקבל תעודות.

אחד מאלה שהחליט לנסוע לישיבת לומזה היה חברי יעקב טוביה, בנו של ר' אברהם יצחק קליינפלד. אתו למדתי בצוותא והוא היה בין הבחורים המצויינים.

וכך הווה: לאחר שבועות מעטים נסע יעקב טוביה, בהסכמת הוריו, לישיבת לומזה. כחברו מימות הילדות וכן כחבר ללימודים הבטחתי כי באפשרות הראשונה אצטרף אליו.

אולם כדי להוציא לפועל הבטחה זו היה עלי להכין את הורי שיסכימו לנסיעתי. ואני אז בגיל למטה מ־15 שנה.

הורי שמעו על שאיפתי ובקשותי שיסייעו לי לצאת בדרך זו לא ענו

בסירוב מוחלט, אבל גם לא בהסכמה. אף הם יצאו מתוך הנחה כי בחור הרוצה ללמוד יכול ללמוד בכל מקום, — וביחוד בבית המדרש. כלום חסרים ספרים בבית המדרש? — שאלו. יש שם גמרות, ספרי מפרשים וספרי פלפול שונים.

והנה שיחק לי מזלי, שבאותו זמן נכנס אלינו המגיד ר' יעקב, שהיה מגיד מישיבת לומזה. הוא היה דורש ערב־ערב, בין מנחה למעריב, בבית־המדרש, וכולם התענגו על דרשותיו ומשליו היפים. הוא התאכסן ואכל אצלנו, כי אצלנו היה בית אוכל כשר, „למהדרין מן המהדרין". גליתי לו את סודי ובקשתיו שיתמוך בי כלפי הורי. ואכן, בעזרת ר' יעקב המגיד, שתיאר בפני אבי את מהותם של ראשי הישיבות, את דרכי הלימודים בישיבה זו, נעתר אבי לתת לי לצאת ללומזה. הוחלט איפוא, כי באשר העת היא לפני פורים, — יכינו אותי לנסיעה אחרי חג הפסח. ר' יעקב אמר, כי בעת זו הוא יהיה בלומזה והבטיח כי הוא יעזור לי להיכנס לזמן קצר למכינה. משם אעבור אל הישיבה עצמה.

בא הזמן המקווה. התחילו בהכנות לנסיעתי. בבית היה ניכר, על פי החבילות, המזוודות, העוגות שהכינו לדרך, כי מישהו מתכונן לנסיעה. אם מישהו שאל לפשר הכנות אלה, — ענו הורי בגאווה בלתי־סמוייה, „הבחור שלנו נוסע לישיבה".

נוסף על שמחתי שאהיה בישיבה המפורסמת בלומזה שמחתי על כך, שמסעי יעבור דרך וארשה. שם, — בפרוור הגדול ליד ווארשה, — התגורר סבי. נפשי חשקה לראות את העיר ווארשה, את סבי, שאת ברכתו אקבל לדרכי החדשה. הייתי אז ברקיע השביעי, מרוב נחת.

והנה בא השטן בדמות יהודי, שהיה מכרם של הורי. הלה הרס את כל תכניותי.

— מהי כל התכונה אצלכם? — שאל, בהכנסו לדירתנו.

ענו ליהודי זה, כמו לכולם: „הבחור שלנו נוסע לישיבת לומזה".

בעוד שלשה ימים הייתי צריך לנסוע.

כאשר שמע יהודי זה את תשובת הורי, נגש לאבי ואמר בקול נרגש: „ר' מאיר דוד! אם ברצונך שבנך יצא לתרבות רעה ושיהיו לך, חס ושלום, בזיונות ממנו, — אזי שלוח שלחהו לשם. כלום רצונך, ר' מאיר, לעשות

מהבחור שלך „ליטוואַק"? בואו ואספר לכם, — פנה היהודי המכר להורי, — „בחיי", כי באזני שמעתי מפי אחד ממכרי בעיר פלונית שבנו למד בישיבה אחת בליטא והוא, הבן, חזר משם לא אותו בחור, לא אותו האיש שהיה לפני נסיעתו. קודם־כל הוא מדבר בניב ליטאי. הוא שם צווארון מגוהץ, מצוחצח. ה„יראת שמים" שלו מפוקפקת מאוד־מאוד.

קיצורו של דבר: בעטיו של יהודי זה לא נסעתי כבר לישיבת לומזה.

חזרתי לבית המדרש. אבל לא היה זה כבר לימוד שלמדתי שם. לא היה לי כבר חשק ללמוד. יום אחד, ראה אותי אבי, — אגב עברו לפני בית־המדרש באחת השעות שלפני הצהרים, — שאני יושב לפני בית המדרש בין שני בחורים ומשוחח אתם. מיד הודיע לי שעלי ללמוד מקצוע, כיוון שהוא

ר' מאיר דוד הַגְניגמַן, המכונה מאיר לעלעווער

רואה כי אין נפשי חשקה בתורה. אין זו דרך, — אמר אבי, — לשבת בטל סתם ולשוחח. אני הסכמתי תיכף והודעתי להורי כי כבר מזמן רצוני ללמוד מקצוע, אלא שדחיתי מיום ליום את מסירת הודעתי להם, כדי לא לצערם. כיון שההצעה באה מצדם, הריני תופשה „כמציאה בהסח הדעת".

השאלה היתה אך: מהי המלאכה שאלמד, — מלאכה שלא תבזה את הורי ואת הקרובים?

ערב אחד ישבו הורי והחלו למנות אחת־אחת את כל המלאכות שיהודי יכול לרכוש לו להתפרנס בהן.

חיט, רצען־סנדלר — דבר זה אינו בא בחשבון, לידי מדרגה זו עדיין לא הגענו, חס ושלום. כובען? „הכובענים כולם עניים מרודים, — אמר אבי. פחח?

אמנם, כולם הם בעלי פרנסה, אבל אמי לא רצתה לשמוע על כך. היא אמרה, כי על פחחים גם לכסות גגות בבתים ואפשר, חס ושלום, ליפול. אין, איפוא, לדבר אפילו על כך.

הייתי נוכח בכל ההתיעצות המשפחתית הזאת ובסוף שיחת־הדאגה הזאת הצעתי כי הייתי מסכים להיות שען וצורף זאב.

הורי מיד הסכימו להצעתי. אבי אף הביא ראיה שאחד מאדמו"רי פולין ידע מלאכה זו. ולא זו בלבד, — הוסיף אבי, — שען יכול להיות גם „ירא שמים". נוסף על כך, — מלאכה זו היא נקיה וקלה, כפי שרבותינו לימדו אותנו: „לעולם ילמד איש את בנו אומנות נקיה וקלה".

נמנו וגמרו, איפוא, שאלמד מלאכת השענות.

דרכי החינוך לילדי ישראל בימים ההם

הלימודים והחינוך היו כמו בכל ערי ישראל בזמן ההוא.

תחילה למדו „קמץ א" — א. אח"כ — סידור, קריאה, חומש, חומש ורש"י. אחרי כן נכנסו — ישר לבית המדרש.

על מנת להכנס לשם לימוד בבית המדרש היו חייבים לעבור את כל השלבים, על מלמדיהם השונים.

היה למשל, המלמד ר' אליעזר העיוור (הכינוי „עיוור" בא לו כיוון שהיה קצר־ראייה), וכן ר' איטשע ברוך מלמד. הלה היה צעיר מר' אליעזר־לאזער. יותר מאשר קצת „חומש" וידיעה מועטת בגמרא לא רכשו תלמידיו אצל מלמד זה. לא די בכך שידיעותיו היו מועטות, — הוא היה גם עסוק על־פי רוב במסחר ביצים, אשר אשתו החזיקה והוא עזר לה בכך.

מלבד אלה היה גם המלמד לגמרא, — ר' דודל ראַדאַשיצער. מלמד זה דווקא הקנה לתלמידיו ידיעה רחבה יותר בסדר נזיקין. הוא היה נוהג ללמד כשמקל בידו. היה משתמש לעתים קרובות במקלו זה, — לצורך ושלא לצורך.

תלמיד שהיה מסיים חוק־לימודיו אצל ר' דודל ראַדאַשיצער היה יכול להיכנס לשם לימוד לר' דוד המלמד, — ר' דוד ראַזנבלום שהזכרתיו לעיל. מר' דוד היו עולים, — ישר לבית המדרש.

אולם היו הורים שהיו דואגים לכך כי בניהם ידעו גם קרוא וכתוב. תלמידים מסוג זה היה מקבל להוראה, — מראשית התפתחות העיר, — ר' משה פלאשער, אשר החזיק „חדר" ללימודים אלה. הוא לימד בנים ובנות, — כל מין בכיתה לחוד, — לכתוב אידיש, וכן הורה חשבון. היה גם אלטער שפירא.

אבל, מלבד ר' משה פלאשער היה מורה שהיה משרך רגליו לבתי התלמידים והיה נותן „שעות" (שטונדן, בלע"ז). שמו היה הירש לערער. בשנים האחרונות של שהותי בזבירציה, בא מורה מבנדין. הוא פתח בית־ספר לאידיש, פולנית וחשבון. הוא לימד, כמובן, גם לשיר שירים פולניים. שמו היה „המורה לוינסקי". הוא היה נוהג להוציא את תלמידיו לאור העולם והיה עורך אתם טיולים. בשעה ההליכה בסך היו תלמידיו שרים שירים פולניים.

מובן מאליו, שהורים של ילדי ישראל בזבירציה התנגדו לבית ספר מסוג זה. כתוצאה מכך בוטל בית הספר בגלל מחסור בתלמידים. המורה לוינסקי יצא את העיר כלעומת שבא.

השפעת בית הכנסת ובית המדרש על הנוער

בתקופה זו שאנו דנים בה איני יכול לציין כל מוסד רוחני אשר בני העיר יזמוהו ויסדו, ואשר היה בו כדי להשפיע על חינוכו של הנוער שגדל בתקופה זו.

תיארנו, אמנם, שני מוסדות רוחניים: את בית הכנסת ואת בית המדרש, — ונוסף עליהם, ה„שטיבלעך" של החסידים. כל אלה השפיעו, ללא כל ספק, לטובה על הנוער — מבחינה דתית ורוחנית. ברם, הם לא השפיעו על כל הנוער.

היו ילדים מבני העיר אשר גדלו ללא תורה וללא חינוך כלשהו מצד הוריהם. ההורים היו שקועים ראשם ורובם בדאגת פרנסה.

לעיר לא היתה הרבה נחת מילדים אלה, שהיוו אחר כך חלק מהנוער של העיר. הקולר לא היה בנוער זה ולא היתה זו אשמתם שהיו מה שהיו. הם גדלו ללא תורה וללא חינוך.

נוער זה הרגיש אינסטינקטיבית שעליו להתארגן, — כמובן ללא הנהגה והדרכה רוחנית־חינוכית שתדריכו למעשים ולנוהגים חיוביים. במקום זה התארגנו למעשים פסולים ובלתי־מוסריים, — בהשפעת צעירים מבחוץ, שבאו לזבירציה לעבוד במלאכות שונות ובפקידות בחנויות.

אלה היו בעלי־מלאכה צעירים, — בחלקם שכירים שהרויחו את לחמם בקושי, או שוליות אצל בעלי מלאכה. כן היה ביניהם חלק שעבד בחנויות כשליחים או כסבלים וכדומה. אלה התארגנו כאילו מדחיפה עצמית, ללא כל

מטרה חברתית כלשהי. היו נוהגים להטיל משהו מעין מס על כל עובד, בעל־מלאכה או משרתת־בית שמקרוב באו לעיר, — כלומר: מס על פועלים חדשים, בהתאם לעבודה או משרה שעסקו בה. אלה שסירבו לשלם, — היו סופגים מאנשי החבורה מכות נמרצות.

מהאמור לעיל אפשר להסיק עד היכן הגיעה מידת הרוחניות והמושגים של נוער זה.

והנה, — ארגון זה נתחלק משום־מה לשני ארגונים. האחד התחרה בשני וכל אחד מהם נכנס לתוך תחומו של הארגון המתחרה. אפשר היה, איפוא, לראות לעתים קרובות, תופעה מחפירה: חברי הארגון האחד היו מתנפלים בשוק על חברי הארגון השני, והיו מרביצים אחד בשני עד זוב דם. התגרות נמשכו עד שהשוטרים המועטים, שהיו אז בעיר, התערבו והפרידו ביניהם.

התשלומים שהארגונים היו מקבלים מהפועלים החדשים, — הצעירים והצעירות כונו „פּראָטענציע־געלט", נכון יותר „פּרעטענסיע־געלט", „דמי לא־ייחרץ".

למען האמת עלי לציין: חלק מהנוער הזה שגדל ללא חינוך, לא השתתף בארגונים אלה. הם חיפשו להם מעשים חיוביים יותר: הם התארגנו לריקודים. מדי שבת בשבת היו מתאספים במקום אחר והיו שם לומדים את אמנות הריקוד או היו רוקדים. נוער זה היה כבר ממין משובח יותר.

מהאמור לעיל מתבקשת המסקנא, כי בתקופה המתוארת לא היתה בעיר כל יד מנהלת ומדריכה, וכן לא היה מישהו מיהודי העיר שידאג לכך כי נוער זה יכוון בדרך ישרה, — אם לא בדרך התורה, הרי לפחות בשבילי „דרך־ארץ" והשכלה מינימאליים.

ארגון זה של הנוער, שהיה בעל מידות פסולות לא התקיים זמן רב, — בעטיו של מקרה מסויים שאילץ את „מפקדו" של אחד הארגונים הנ"ל לברוח מהעיר. כך נתפרדה החבילה. גם הארגון השני התפרק.

בריחת ראש הארגון היה כרוך באירוע דלקמן:

הבריון, — „יאָסעלע דר . . . " — ממקצועו סנדלר, — כמעט שלא המית בחור אחד מתושבי העיר. היה זה דווקא בחור מחובשי בית המדרש, — אחד מאלה אשר „הציצו ונפגעו": חציו — חסיד, חציו — משכיל. הדבר קרה בערב שבת חזון ב„מקווה". הנוהג המקובל היה אז שחסידים ואנשי מעשה טבלו במקווה רק לכבוד שבת, אבל מסיבת אבילות על חורבן בית המקדש לא היו משתמשים בסבון. היו אך טובלים ולא מתרחצים.

ישב לו, איפוא, הבחור החסיד־המשכיל על רצפת חדר־המקווה ושפשף את עצמו בסבון ובמים חמים. והנה נכנס הבריון, יאָסעלע דר . . . , ופנה

לבחור המתרחץ בהערה כי ערב שבת חזון הוא אותו יום ואסור להתרחץ בסבון.

בכך רצה יאָסעלע למצא חן בעיני החסידים שישבו באותו חדר על הספסלים שליד הקירות, — מי בהתפשטו, מי בהתלבשו בתוך האדים שעלו מהמקווה ומילאו את חדר המקווה.

החסידים שמעו כיצד העיר הלה לבחור פעמים אחדות בקול רם וברוגזה, ולא הגיבו. ואילו הבחור, — במקום להשיב ליאָסעלע, — נטל דלי־העץ, שעמד לפניו ושפך את כל המים על ראשו ועל בגדיו של הבריון.

יאָסעלע יצא את החדר, — כולו רטוב. ובינתיים ירד הבחור לתור בור המקווה, ואילו „מטיף־המוסר", חזר ובידו בול עץ. הוא חיפש את יריבו אנה ואנה, והנה מצאו, כשהוא עומד בתוך המים למטה. נטל את בול־העץ והרביץ בראשו ובגופו של הבחור, פעם ופעמיים. אף אחד מהנוכחים לא העיז למחות נגד מעשי הבריון או להניאו ממעשיו. הבחור נפצע והמים אדמו מרוב דם. הבחור התחיל לשקוע לתוך המים ועיניו עצומות למחצה. הוא התעלף.

הנוכחים החלו לתמוך בבחור שהוכה ולמשכו. החלו צועקים לעזרה. אבל רוב הנוכחים היו ערומים או ערומים למחצה. הבריון ברח תיכף ומיד. הוא הרגיש, כנראה, שהפעם הגדיש את הסאה, וחשש שהרג איש.

בעמל רב הוציאו את הבחור לפרוזדור. הבהילו רופא. לפי מצב הדברים חשבו כולם שיאָסעלע הרג את הבחור. אולם הרופא קבע שהבחור עודנו חי, וכי היה כפשע בינו ובין המוות.

בינתיים הוכנס המוכה, ביזמתו ועזרתו של דוד הבריון, — לבית־החולים של בית החרושת. הוא שכב שם כמה שבועות על ערש דווי ויצא משם איש חולני ונכה.

הבריון יצא את העיר, בעצת דודו ר' לייב קירה (זאוואדער), ועקר למקום בלתי־נודע. ר' לייב „סידר" אצל שלטונות העיר מה שסידר, ואכן, זמן־מה אחר כך חזר יאָסעלע לעיר, ללא עונש וללא משפט, כי אף אחד לא היה מוכן להעיד בבית המשפט.

בתקופת היעדרו של ראש־הבריונים, בעלי ה„פרוטנציה" התפרק, כאמור, ארגונו, ויחד אתו, — גם הארגון השני.

סיפור זה מראה עד כמה חלק מהנוער היה — בתקופה זו, אשר בה שררו אדישות ובערות בערבוביה, — ללא יד מדריכה. משום כך גדלו אז בחורים נבערים מדעת ובחורי הפקר.

הסניטציה בעיר בכללה היתה ללא השגחה מצד גוף כלשהו של השלטון. יהודי העיר לא הרגישו שחסרים להם מוסדות בריאות, — שלא כשכניהם הנוצרים, אשר דרשו מהשלטונות פעולות בשטח הבריאות. אגב, איני זוכר אם בתקופה המתוארת היו התושבים משלמים מס כלשהו לשלטונות העיר. כל יחיד החזיק נקיון בביתו, כמיטב יכלתו וכפי חשיבות המושג נקיון בהתאם להכרתו. חדרי־אמבט מיוחדים בדירות פרטיות היו אך אצל אמידים. אצל עשירים — ודאי וודאי. רוב הציבור יצא ידי חובת־רחיצה בהתרחצו במקוה מערב שבת לערב שבת. בעוד שאצל יהודים חרדים היתה המקוה הכרח דתי, לצורך טבילה כשרה, — היתה המקוה אצל דלת העם הכרח חיוני להתרחץ לכל הפחות פעם אחת בשבוע.

כשם שהשלטונות לא התעניינו בשאלת הסאניטאריות בכללה, ולא אסרו על שפיכת מי שופכים לרחוב ע"י התושבים, — כך גם לא התעניינו בריצוף הרחובות, אשר בימי הקיץ עלה בהם האבק עד לשמים, ואילו בימות הגשם והחורף היו מכוסים רפש ובוץ. ברחובות לא היה גם מאור בערבים.

לא אחת נתקל איש באיש בערבים אפלים ולא אחת התנגשו מצח במצח. התושבים היו מקבלים סדרים אלה בעיר כדבר המובן מאליו.

אמנם, מדי פעם התעניינה העיריה של קרימולוב והמשטרה במצב הסאניטציה וכן עשו פעולות־תברואה: — קאראנטין סידרו, קרבול שפכו בין הבתים וכן סיידו את צדי הרחובות בסיד. אבל אימתי עשו זאת? כאשר פרצו מגפות.

פעם פרצה מחלת האבעבועות. סדרו הכל, כפי שציינתי לעיל. בפרוץ מקיפת ה„חולירע" סדרו תחנות הצלה. בלילות היו שם תורנויות של מתנדבים.

למען האמת יש לציין, כי בזמן שפרצו מגיפות אלה התעוררו יהודי העיר והיו מוכנים לעזור, — גם אם עזרה זו היתה כרוכה בסכנה. כך פעלו יהודי זבירציה בזמן שפרצה מגיפת החולירע שפגעה במשפחות רבות. הם סידרו תחנות, ובהם היו תורנויות ביום ובלילה של מתנדבים צעירים, שהיו מוכנים תמיד לעזור בעזרת מכשירים מסויימים שהיו בתחנה לשעת הצורך. כן היו תמיד מוכנים בתחנה מים רותחים, מברשות לצורך שפשופו וחימומו של הנגוע. כן היה יין־שרף בשפע.

מובן, כי האשפות שלפני הבית ואת מי השופכין היו מסירים אך כאשר עבר שוטר, הואיל ופחדו בפני „ראפורט". גישה זו תהיה מובנת אם נזכיר כי רוב התושבים היו זוקפים את המחלות כעונש מהשמים על עוונותיהם וחטאיהם של בני אדם. היו אומרים: נניח שנקפיד לא להשליך אשפה החוצה, או לא לשפוך החוצה מים מלוכלכים, אז מה בכך? כלום יעזור דבר זה שהמגפות

תיפסקנה? כל אלה הן אך שטויות! „יש שומר ישראל בשמים", — היו אומרים.

כשם שאנשים צעירים היו עושים, מה שהיה מוטל עליהם, לשם הגשת עזרה והצלה בכל מקום שנדרשו לכך, — בין ביום ובין בלילה, — כך לא היו יהודים חרדים, — כזקנים כצעירים פוסקים מלהתפלל, יום־יום, תהילים בציבור. אף נשים זקנות, נשים צדקניות, לא טמנו ידיהן בצלחות ועשו כמיטב יכלתן למען שה' ירחם ויסיר את המחלות מבתי ישראל. התחינות לא פסקו מפיהן. הן יוצאות לבית העלמין כדי להשתטח על קברי אבות ועל קברי צדיקים. בחבלים היו מודדות את בית העלמין מספר פעמים. היו מחפשות חוטאים בעיר.

הפתגם האומר „כאשר מחפשים, — מוצאים" — נתקיים עד מהרה. באותם הימים, ימי החולירע, היה בעיר בחור, אשר לא מזבירציה היה מוצאו ולא ידעו מהיכן הוא. הבחור בא לעיר בדומה לבחורים רבים אחרים שבאו. הוא שרת כעוזר (בעלפער בלע"ז) אצל מלמד אחד ממלמדי העיר. הוא היה בין אלה שהיו לנים בבית המדרש. הוא היה מוכן לכל שירות, שהשמש או אחד המבצעים הציעו לו שיבצע, — כמובן, בתנאי שהובטח לו תשלום כלשהו.

והנה, — מצאו פעם את הבחור הזה ליד חלון בית המקווה הנשרף, שפנה לצד החצר. מצאוהו שם לפנות ערב, כשהוא עומד ומציץ לתוך המקווה כיצד נשים טובלות. הוא הצליח לעשות זאת לאחר שגירד מעט צבע מאחת השמשות.

מובן מאליו שבחור זה קבל מה שהיה מגיע לו. לאחר שהרביצו בו נעלם. כשם שלא ידעו מאין בא, כך גם לא ידעו מתי ולאן נעלם.

ריפוי וסגולות

לאט־לאט נעלמו גם המחלות. המגפה נעצרה הודות לפעולות הפיקוח של השלטונות על התיגיינה והנקיון הקפדני, וכן הודות לכך שלא הרשו לעבור מעיר לעיר לאף איש ללא בדיקה וזריקה נגד המחלות. אולם היא נעצרה לאחר מקרים לא־מעטים של אבידות גברים, נשים וילדים מבין הציבור היהודי בעיר.

לנוצרים בעיר היו אבידות רבות, אבל הן לא היו ידועות לציבור היהודי.

כדאי לציין שרבות עזר בית החולים של בית החרושת למיעוט אסונות בימי המגפות, — ע"י מתן תרופות ומכשירי רפואה שונים, וכן באמצעות

הודעות שונות לקהל כיצד להתנהג לגבי מזון בזמן האכילה. כן עזרו על ידי ההסברה שאין לפחד להודיע אם אחד מבני המשפחה נפל למשכב וכי יש להודיע לתחנות ההצלה תיכף ומיד, כיוון שאפשר לעזור בהרבה וביתר קלות, כאשר המחלה היא עדיין באיבה, והמקרה לא הוזנח.

בזמנים רגילים לא היה לציבור היהודים בעיר כל קשר או קשר מועט עם בית החולים האמור, — מלבד במקרים שהזמינו לעתים רחוקות רופא של בית החולים הנ"ל לחולה רציני, לשם התייעצות. כך היה הדבר, כי איזה פחד היה נופל — אף בשנים כתיקונן, — על יהודי העיר לשמע המלים „בית־חולים". אולי היה זה אחד מהמשפטים הקדומים שרווחו אז לא בלבד בקרב יהודי זבירציה. הזכרת המלים „בית החולים" ליד מטת חולה הפילה ממש פחד וחרדה, כיון שאמונה תפלה אמרה כי הס מלהזכיר... עובדה היא כי לא קרה שאשה יהודית תיכנס לבית החולים כדי ללדת שם.

נוהג מקובל, שאין להרהר אחריו, — היה שאשה מחוגי העשירים וה־עניים כאחת — צריכה ללדת בביתה.

ההבדל היה אך בכך שבמשפחה אמידה הקצו חדר מיוחד ליולדת, ואילו במשפחה עניה, אשר בדרך־כלל היתה גרה בחדר אחד, או בחדר וחצי, היו נוהגים לחלק בסדין אשר תלו לפני מטת היולדת, את החדר לחצאין.

מעטות היו הערים שהיו בהן בתקופה זו מילדות מוסמכות. בזבירציה, למשל, היתה המילדת המעשית אשה נוצריה שהתגוררה בין יהודים והיתה מעורבת בחיי היהודים. דירתה היתה — דלת מול דלת, בשכנות עם משפחה יהודית. כינויה היה ה„זשאנדארין", כלומר: אלמנה כלל לא צעירה אחרי שוטר הז'נדרמריה. היא היתה מדברת אידיש רהוטה כיהודיה ממש. אשה זו ידעה חשבון העיבורים. היו מזמינים אותה אם קיבלה אשה חבלי לידה. בדרך כלל היה זה מתפקידו של הבעל להודיע למילדת על המתרחש. אם קרה הדבר בלילה, היה עליו לקום, — אפילו באמצע הלילה, — ולדפוק בתריס של המילדת ולהזעיקה ע"י כך. היא היתה תיכף ומיד מוכנה. כעבור זמן קצר היה אפשר לראותה כיצד היא מכינה, ראשית כל, מים רותחים במטבח. משם נכנסה לחדר היולדת או לעבר מחיצת הסדין כשהמדובר היה ביולדת שגרה בחדר־מגורים אחד.

הבעל היה נוהג לשבת בחדר הסמוך או לפני הסדין החוצה והיה אומר פרקי תהילים שהלידה תעבור בשלום. כל כמה דקות היתה המילדת יוצאת מחדר היולדות או מעבר השני של הסדין, כששרוליה מפושלים מעל למפרקיה. היא היתה מרגיעה, — באידיש, כמובן — הן את הבעל הנפחד והן את היולדת. „ה' יעזור" — היתה אומרת.

אכן, כברת־דרך עברנו מני אז. משום כך כדאי לתאר את האמצעים

והסגולות שנקטו כדי להגן על היולדת והילד הן בפני מחלות המתרחשות במקרים אלה, והן בפני מזיקים ופורעניות העלולים לפגוע בשניהם.

ראשית כל שמו מתחת לכר, שהיולדת החזיקה עליו את ראשה, שני כלי שמירה בצורת סכינים: סכין חדה וסכין מרסקת (האַקמעסער בלע"ז). הסכינים היו שומרות בפני מכשפות. מלבד זה היו קונים אצל מוכרי ספרים ניירות שמירה מודפסים שקראו להם „שיר המעלות", הואיל ובראש נייר־השמירה היה מודפס: „שיר המעלות, אשא עיני אל ההרים, מאין יבוא עזרי".

מתחת לשיר הזה היתה מצויירת מסגרת שהיתה מחולקת למשבצות. בכל משבצה היה שם של אחד מהאבות הקדושים. בשתי המשבצות של השורה הראשונה היו שני שמות — של אדם וחוה. אחריהם באו אברהם ושרה, אחרי־הם — יצחק ורבקה ולבסוף — יעקב ולאה.

במשבצות מיוחדות היו המלים:

מכשפה לא תחיה

תחיה מכשפה לא,

לא תחיה מכשפה.

באמצע, באותיות „קידוש לבנה" התנוססו פסוקים אלה:

לישועתך קויתי ה',

ה' לישועתך קויתי,

קויתי ה' לישועתך.

מלבד פסוקי שמירה אלה היו פסוקים של שמות בלתי־מובנים, שהיו ידועים רק ל„יודעי חן". הפסוקים היו:

„סיני וסנסיני וסמנקלוף".

פסוק זה חזר שלש פעמים.

את „שיר המעלות" סבבו הפסוקים: אנא בכוח, גדולת ימינך, תתיר צרורה, עד הסוף.

מחובתי לציין, כי מעטים היו מקרי־מחלה, — הן כשהמדובר הוא ביולדות, והן ברך הנולד.

8 ימים תמימים לאחר הלידה היו באים ילדים מהחדר כדי לקרוא

קריאת „שמע" לפני מיטתה של היולדת, — במקרה שהרך הנולד היה זכר. כן היו הם באים בלילה שלפני ברית המילה, כי האמן האמינו שבלילה לפני הברית דרושה שמירה מעולה, — בעיקר בפני מכשפות. לשם כך היו נוהגים לשבת במצב ער כל הלילה וללמוד, — אם היה מישהו שידע — ולכל הפחות לומר תהילים. משום כך קראו ללילה זה „וואַכנאַכט".

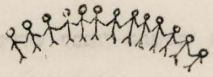
אולם היו גם מקרים יוצאים מהכלל, שסגולות אלה לא עזרו במאומה. קרה, שאחרי כל הטורח הזה היו היולדת או הרך הנולד מגלים חולשה או מיחושים יוצאי דופן. היו זוקפים, איפוא את המקרה על „עין רעה" מצד מבקרים זרים, אפילו מקרובים, — ואף מבני הבית.

היו שידעו סגולה לעין רעה. והנה הסגולה:

לקחו כוס מים. שמו לתוכם פרורי־לחם וחתיכות גחלי־עץ. כן שמו קמצוץ מלח. היו מסדרים שהנגועים בעין רעה יטבלו אצבעותיהם במים אלה. כן הרטיבו להם את המצח, בקרבת העינים. כל בר־בי־רב ידע שסגולה זו היא „בדוקה ומנוסה" והיא תעזור.

והיה, — אם כעבור זמן־מה אף סגולה זו לא עזרה, היו פונים ליהודים יראים ושלמים, חסידים לומדים שידעו ללחש נגד עין רעה. כאלה היו בזבירציה אחד או שנים.

היו בטוחים שתיכף ומיד יוושעו וה„עין הרעה" תלך למקום שממנה באה.

לחישות

וזה סדר מלאכת הלחישות: כשפנו ליהודי לחשן כזה, — אזי ראשית דבר היה: להודיע לו את שם הנגוע או הנגועה בעין רעה, את שם האם, אם המדובר היה בגבר, ואת שם־האב, אם המדובר היה באשה. בעל הלחש החל ללחש לעצמו, מבלי להשמיע הגה. סימן טוב היה אם באמצע אמירת הלחש התחיל הוא בעצמו לפהק.

וזהו נוסח „הלחש, מהרב מניקלשבורג זצ"ל"[1]:

„שלש נשים עומדות על שן סלע אחת. אחת אומרת חולה, ואחת אומרת אינה חולה, ועוד אחת אומרת אינה חולה, — ולא יהיה שום מחלה, שום חולה, ושום חולשה, ואם איש הוא שנתן את העין הרעה, יפול שער ראשו, וזקנו, ואם אשה היתה זו, תיפולנה שיניה ודידיה".

וכים שאין לו דרך, וכדגים, או נמלים, שאין להם חוליות, כך לא תהניה

---

1. זהו העתק מכתב־יד הנמצא אתי. — (הכותב).

שום מחלות, ושום חולשות, של עין רעה. לא להם, ולא לבני ביתם, כי מזרע יוסף כאתנוה.

בן פורת יוסף, בן פורת עלי עין, בנות צעדו עלי שור, אז ישיר משה ובני ישראל את השירה, עלי באר ענו לה, באר חפורוה שרים, כרוח נדיבי עמים, במחוקק במשענותם, ממדבר מתנה, וממתנה נחליאל, ומנחליאל במות, ומבמות הגאי.

וכשם שנתרפא חזקיהו מלך יהודה מחוליו, כך לא יהיו שום חולה, ושום חולשה, לפלוני, בן פלוני, בשם א'ג'ל'ה', וקודם שימנה מספר תשעה, ירפא הקדוש ברוך הוא, אותו (או אותה), כאמור: את מספר ימיך אמלא, וברך את לחמך, ואת מימיך.

אמן.

בלחש נגד „עין רעה" עדיין לא נגמר הכל במקרה של מחלות. היו שהשתמשו גם בתרופות מוזרות ומשונות נגד מחלות. זו היא עובדה, שבעיני ראיתי.

סגולות

נכנסתי פעם לאיש מכובד וחסיד, שהיה למעלה מגיל העמידה. שאלתי עליו. ענו לי בני הבית שהוא שוכב חולה.

מצאתי לנכון לערוך ביקור חולים בחדרו ואגב, למסור לו, את השליחות אשר לשמה באתי.

מצאתי איש חולה שוכב במטה. בקושי הכרתיו. ראשו היה חבוש בשק של קמח, — באופן כזה, שכמעט לא ראו את פניו. אלמלא השתרבב חלק מזקנו הלבן, מתחת לשק, קשה היה להכיר אם השוכב הוא גבר או אשה. התעניינתי במחלה ובמצבו של החולה. נודע לי שהמחלה היא „שושנה". לשאלותי אם רופא קבע את הדיאגנוזה, ענו לי שכלל לא הזמינו רופא. כי המחלה הזאת ידועה, וידועים גם התרופות כדי לרפאותה.

אם כן — שאלתי — מי קבע שאביכם סובל מ„שושנה"? — השכנים קבעו — ענו לי. השכנות בעיקר, מנוסות וקובעות תיכף, לפי סימנים, את המחלה: פנים נפוחות. יסורים ומכאובי־שיניים חריפים. כל אלה מסימני השו־שנה הם.

— אם כן מה הן התרופות שהשכנות ה„מנוסות" הציעו?—שאלתי שוב, — ענו לי: עשינו הכל מה שהציעו, אבל לא הוטב לחולה. האפשר לדעת מה הן התרופות שרציתם לרפאות את החולה, ולא הוטב לו? — שאלתי.

והנה התרופות, כפי שמסרו לי:

קודם כל: בענין „שושנה", אין הרופאים יודעים הרבה, כדי לרפאותה. שושנה — נחוץ לכערה, למאסה, ואז היא „הולכת מאליה".

כך קבעו השכנות. איך מכערים וממאסים? פשוט! לוקחים צואה של ילד קטן, ומורחים על לסתאות פני החולה, במקום הכאב. נוסף לזה תופסים חתול, מכניסים אותו לשק, בתנאי שבשק יהיה למטה חור, שאפשר להעביר דרכו את זנב החתול החוצה. מניחים את השק, יחד עם החתול, ליד מפתן הבית. שמים את זנב החתול על המפתן ומורידים בגרזן חלק מהזנב. מיד, — כל עוד הדם עדיין חם, — מורחים שוב על הפנים. את שתי התרופות האלה. אח"כ מכסים את הפנים בגרב של גבר, שנשא אותה לכל הפחות על רגלו — 3 שבועות. וכל המרבה, — הרי זה משובח. לאחר ששלש התרופות האמורות מרוחות, — עוטפים את ראשו של החולה בשק של קמח, אשר עדיין לא ניערו ממנו לגמרי את הקמח, ועתה, — היו סמוכים ובטוחים, שכעבור יום־יומיים תפוג המחלה.

מה התברר כעבור זמן־מה? כי לחנם חששו שהאיש חלה ב„שושנה". זו היתה דלקת חניכיים תחת שן אחת. דבר זה נודע לבני הבית של האיש האמור, לאחר שהזמינו את החובש (פעלטשער) בלע"ז. וזה הוציא לו שן. לאחר ימים מספר הוטב לאיש. כך ספרו לי אחר כך בני הבית, ללא כל הערות מצדם.

אולם לא נכון יהיה לציין שכל תושבי זבירציה האמינו בסגולות ובתרו־פות משונות כאלה, כדי לרפאות חולה. חלק גדול מהם קראו לרופאים, שהיו בעיר, ובמקרה של מחלה רצינית — היתה דרושה התיעצות־רופאים (קונסוליה).

ואז הזמינו עוד רופא מהעיר הסמוכה טשענסטאכאוו.

כרגיל, כאשר חלה אחד מבני המשפחה, — היו מזמינים תחילה אחד ה„פעלטשערס": את ר' יעקב הירש טשעבינער, או את ר' אבעלע עדעלים.

הראשון היה בקי קמעה ברפואה. השני — הרבה פחות. לשניהם היו תרופות „בדוקות". היו אומרים לקרובי החולה שיתנו לחולה ללגום כף שמן קיק, — במקרה והסימנים העידו כי המיחוש בא מהקיבה. צמחי־רפואה היו נותנים להזיע אם חששו להצטננות. לפעמים היו שמים עלוקות. עתים היו מקיזים דם. באם כל זה לא הועיל, — היו אומרים שצריך להזמין רופא. מובן כי לכל חובש היה רופא משלו. אבל היו מקרים לא־נדירים שהיו מתיעצים, — לפני שהיו מזמינים רופא, — עם אנשים מכובדים, שהיו נוהגים לבקר אצל חולים. קרובי החולה היו מתחשבים יותר בעצתם בדבר בחירת רופא, מאשר בעצת החובשים. אחד ממבקרי החולים בעיר היה אבי. הוא היה מומחה ליעוץ.

הרופא הראשון שהכרתיו, — בראשית בואי לעיר, — היה דוקטור לוי,

רופא זה נתחבב על הקהל, הודות לפשטותו, לנוהגו להקשיב בסבלנות לקרובי החולה, וכן הודות לכך שהיה משוחח עם הבריות באידיש. הוא היה לובש גלימה (פאלערינע בלע"ז), בעלת מכסה־ראש ובעלת שוליים רחבים. היתה לו קרחת זרועה צלקות, — דבר שהעיד כי בהיותו ילד לא נתן לאמו לחפוף את הראש...

ותיקי זבירציה שמוצאם מהעיירות הסמוכות לזבירציה ידעו לספר כי הכירו את ד"ר לוי בהיותו בפיליצא (פילץ) בתור יתום ועוזר למלמד. שמו היה „גרונם". פעם נעלם גרונם זה ולא ידעו לאן. והנה, לאחר שנים רבות נתגלה גרונם בתור רופא.

בשיחותיו אהב ד"ר לוי לתבל בדברי תורה, וכן להוכיח למתווכחים אתו בדברי תורה כי, לדעתו, מותר לאכול תרנגולת מטוגנת בחמאה, וכו'.

זכורים לי, מלבד ד"ר לוי, רופאים אחרים שבאו לעיר אחריו. ד"ר פלטין היה רופא בבית החולים ליד בית החרושת. עוזרו היה החובש, ר' שלמה שיין. אלה לא הסכימו תמיד לבוא לחולה מהעיר.

אחריהם בא ד"ר וואסערצוג, אשר קנה לו, — תוך זמן קצר — שם טוב בהליכותיו העדינות, בהופעתו היפה, — ובעיקר בהצלחותיו כרופא.

אחריו חזר כרופא, — לאחר תקופת לימודים — בן־זבירציה: הנוצרי ד"ר פאשערבינסקי. הוא היה בנו של הרוקח, — היחידי אז בעיר. ד"ר פאשערבינסקי היה הרופא הנוצרי הראשון בזבירציה.

כעבור זמן־מה נתפרסם בזבירציה רופא צעיר ד"ר לעווענשטיין, שהיה בנו של אחד מוותיקי זבירציה. מהמשכילים (ומתבוללים למחצה) בקרב יהודי העיר.

„לינת־צדק"

הנה כי־כן: לא כל יהודי זבירציה האמינו בסגולות ולחישות. חלק גדול מהם סמך יותר על רופאים, מאשר על סגולות. והא ראייה: כמה וכמה רופאים התקיימו בעיר והתפרנסו בכבוד.

חסר היה אך הטיפול המקצועי בחולה. אחיות — מוסמכות או בלתי־מוסמכות, — לא היו. במשפחות אמידות היו, אמנם, נוהגים להזמין אשה לשם טיפול ביולדת. כינוה „וואַרטורין". היו אלה, בדרך כלל, נשים זקנות שנתרוששו ולא ידעו שום דבר אחר מאשר לנהל משק בית אצל יולדת, עד שזו תחלים.

לשם תיקון חסר זה התאספו כמה יהודים ויסדו אגודה „לינת צדק". תקנות כתובות לא סודרו, אמנם, אבל היו מעין תקנות בעל־פה, שעליהן הודיעו

בשבת שלאחר יסוד האגודה בבתי התפילה השונים. המטרה היתה: גיוס מתנדבים לפי פתקי־הזמנה של גבאי האגודה, לשם ישיבה בלילות ליד חולים, במטרה לתת לקרובי החולה, — שנתעייפו תוך טיפולם בחולה בימים, — אפשרות לנוח. התנאי היה: התחייבות לצאת לתורנות־לילה לפי כל דרישה של גבאי החברה, בהתאם לפתקאות ששיגרו לחברים. היתה עוד תקנה, שהיה בה טעם לפגם, — היינו: אפשר היה לשכור ממלא מקום במקרה והחבר שהוזמן היה באותו לילה טרוד. דבר זה איפשר למספר חברי האגודה לא להשתתף אף פעם בתורנות, כפי שהתחייבו.

עם כל זה הביאה האגודה תועלת רבה. בהמשך התפתחותה של „לינת הצדק" היו גם משאילים מכשירי־רפואה שונים, שלא היו בבית החולה. יש לציין שיוזמי ופעילי האגודה לא היו מחוגי העשירים שבעיר, אלא מהמעמד הבינוני, — בעלי־מלאכה, סוחרים זעירים. קרה לא־פעם שאיש „לינת הצדק" בא הביתה מעבודה קשה או מנסיעה והלך לתורנות־לילה, לפי הוראות הגבאים. מרוב עייפות היה נרדם ליד החולה, ובנחירתו היה מפריע לחולה בשינתו. גם מקרים כאלה מוכיחים על הדאגה לזולת, — ודווקא בחוגי „עמך".

הסגולות הנעלות של יהודי זבירציה

ספרנו לעיל על „לינת הצדק". בבואנו לספר להלן על יתר התכונות של יהודי העיר עלינו לציין כי יהודי זבירציה בכללם היו קרוצים מחומר טוב. באין קהילה מאורגנת ובלי תקציבים יצרו יחידים או קבוצת יחידים, — ביזמתם ובכוחותיהם הם, — מוסדות שונים, אשר בערים אחרות נוסדו על־ידי ועדי הקהילות.

אחד המוסדות האלה היה מוסד־צדקה לעניים.

בשנות ה־80 ובתחילת שנות ה־90 חלה בקרב היהודים במחוזות מסויימים בפולין ירידה כלכלית. שללו יהודים מאדמות „סערוויטוטים". במסחר הקמעוני ובתיווך החלו עוסקים גם פולנים. על ידי כך קופחה פרנסת יהודים רבים. במחוזות רבים בפולין נוצרו „אחוזות מלך אביון". נוסף על כך פרצו בימי קיץ שרפות רבות שאכלו את בתי העץ של יהודי העיירות. חברות־ביטוח לא היו קיימות, ואילו היו קיימות לא היו מבטיחים בתי־עץ כאלה, אשר כל גיץ מהארובה, עלול היה להצית את גג הבית.

תקלות אלה הביאו יהודים רבים לנדוד מערבה, למרכזי התעשיה והמסחר — הם ונשיהם וילדיהם, — כדי לקבץ נדבות אצל אחיהם המאושרים, היושבים בבתים טובים יותר ומתפרנסים.

ככל שהנני זוכר קיימו יהודי זבירציה את מצוות הצדקה כהילכתה, וכן את הכלל: „הפושט יד, — נותנים לו".

אולם כאשר קבוצות הקבצנים נתרבו והיו למחנות, — החל רינון מצד התושבים כי הדלתות אינן נסגרות מבוקר עד ערב. היו גם כאלה מבין העניים שהתנהגו בעזות, ולעתים גם ברמיה.

לאור תופעה זו, קמו, איפוא, אחדים מתושבי העיר, אשר הרגישו, שה־מצב טעון תיקון, ויסדו קופת צדקה, אשר כל תושבי העיר השתתפו בה, לפי תשלום חדשי. הודיעו לעניים, שהיו חוזרים על פתחי התושבים, כי עליהם לפנות לגבאי קופת הצדקה, על מנת לקבל פתק. פתק כזה מקנה לקבצן זכות לקבלת סכום כסף מסויים.

בראש מוסד זה עמדו שלשה אנשים: אבי, ר' מאיר לעלעווער, ר' שבתי חזן ור' אברהם באַרנשטיין. אצל אבי קבלו את הפתק. הגזבר, שאצלו קיבלו את הכסף, היה ר' אברהם באַרנשטיין.

קבעו כלל: אין נותנים להלך הקבצן תמיכה, אלא אחת ב־3 חדשים. לשם ביקורת הטביעו על פַּאַספורט או על תעודה אַחרת חותמת ובה היה רשום התאריך. לאחר קבלת תמיכתם היה אסור לעניים אלה לעבור על פתחי נדיבים.

רבים נהגו, בהתאם לכך, ועזבו ביום קבלת התמיכה את העיר ונדדו לעיר אחרת. אולם היו כאלה שרצו ליהנות גם מזה, וגם מזה. ונשארו.

דבר שני היה ענין האשפוז והלינה. גם מקודם הטרידה הבעיה את תושבי העיר בצורה חריפה, והיא נשארה בעינה עומדת. כיוון שמוסד לינה עבור עניים אלה לא היה קיים, — השתמשו בבית המדרש, וכן ב„עזרת־נשים" (ווייבער־שול) שבבית־הכנסת. אי־הנקיון בשני המקומות האלה נעשה, איפוא, ללא נשוא. משום כך החלו אז לחשוב על ייסוד מקום־לינה לעניים, אשר כינויו בפולין היה ה„הקדש". הקמת מוסד מעין זה היתה כרוכה בסכומי השקעה גדולים.

והנה קם יהודי זבירצאי, ר' קאַפּל בוגאייער, שהתכוון לשמש דוגמא לאחרים והוקצו שני חדרים בביתו, לשם סידור מקום־לינה לאותם הנודדים, שנשתהו בעיר לילה או שני לילות. ר' קאַפּל סבור היה כי הוא תורם על ידי הקדשה זו לפתרון הבעיה. אולם לא זו בלבד שאחרים לא עשו כמוהו, אלא אף הוא חיסל, לאחר תקופה מסויימת את מוסדו הפרטי, כיוון שנפשו סלדה בראותו את התנהגותם הבלתי־מוסרית, הפראית למחצה, והבלתי־היגיינית של האורחים.

האחווה והסולידאריות בקרב יהודי זבירציה

קיימת אימרה ישנה־נושנה כי ידידות נבחנת בשעת צרה. אולם בזביר־ציה הרגישו ידידות גם בשמחות.

חתונה בעיר היתה משרה שמחה ואורה על רוב אנשיה, — החל מאותה שבת שהחתן עלה לתורה בבית הכנסת. רוב יהודי העיר, על נשותיהם, השתתפו בטכס זה. בשעת ה„מפטיר" היו הנשים, תוך ידידות, ממטירות, מעזרת הנשים, על החתן אגוזים וממתקים שונים. ה„קידוש" לתושבי העיר בבית הורי החתן היה מפואר. החתן, המתחתן עם כלה שמחוץ לעיר, היה ערב צאתו לחתונה, הולך מבית לבית כדי להיפרד ולקבל את ברכת יהודי העיר. ליווה אותו השמש שכיהן בבית התפילה, בו התפלל האברך. ביד השמש — פנס ודלק. ליוו את החתן למקום־מגוריה של הכלה, קרובי וידידי החתן והוריו. לא הרחק מהעיירה, בה התקיימה החתונה, חיכו לפמלייה קרובים וידידים מצד משפחת הכלה. והנה עובר החתן מהעגלה אשר נסע בה עד עתה לתוך העגלה, בה יושבים הבחורים שבאו לקראתו. בהכנס העגלה עם החתן, — כראשונה, — לתחומי העיר, היתה היא עושה שבע הקפות סביב הבאר שבשוק, ובעקבותיה יתר העגלות.

אכן, היו אלה חוויות בלתי־נשכחות!

לא פחות, ואולי יותר, — היה הרושם בעיר בנוגע לחתונות שנתקיימו בה.

בשבת, לפני החתונה, באו להיפרד מהכלה חברותיה. מתנות, ריקודים וכיבודים, ביקורים עד הערב. פרידה נוגעת ללב.

בחתונה עצמה השתתפו רבים מבני העיר, הביאו מתנות והמטירו איחולים. גם בשבת הראשונה אחרי החתונה, כאשר בהתאם למנהג ליוו את הכלה לבית הכנסת כשבידה הסידור „קרבן מנחה", מתנת החתן. גם טכס זה משך משתתפים רבים. הקידוש והכיבודים נמשכו עד השעות המאוחרות בלילה.

הכנסת ספר־תורה

היו גם שמחות חגיגיות בקשר להכנסת ספר תורה לבית הכנסת, אשר סיומו ומילוי האותיות החסרות נערכו ברוב הדר וברוב קהל. המוני בני זבירציה, — ממש כל אנשי העיר, — עמדו צפופים בחדרי הטכס, או צבאו בחוצות, באשר צר היה האולם להכילם ושמחו את שמחת התורה.

זוכר אני מעמד חגיגי אחד מסוג זה, עת ר' לוי הקצב ואשתו, שהיתה בתו של ר' לייב זאוואדער („לייב קירה") ערכו חגיגת הסיום של ספר התורה, שהם תרמו.

ר' לוי הזמין במיוחד מטשענסטאכאוו תזמורת של אנשי צבא יהודיים והטכס נערך ברוב פאר.

במרכז החדר, אשר בו נערך ה„סיום", היה מונח על השולחן ספר־התורה החדש. סופר סת"ם, אשר ניצח על העבודה הקדושה של מילוי האותיות החסרות, עמד ליד השולחן. הוא היה קורא לעלייה ולסיום האות את אלה מהנוכחים שנתכבדו לכך ע"י בעל השמחה. כל אחד מילא אות אשר שמם מתחיל בה.

לאחר מילוי האות בדיו המיוחדת ע"י האיש שנתכבד לכך, — האות שבספר התורה היתה כבר משורטטת מקודם בקוים דקים ע"י הסופר, — כלומר: לאחר כל „גמר", היתה התזמורת מנגנת והקהל היה רוקד. באמצע העיגול רקד, עליז וצוהל, ראש להקת המנגנים, כשבידו „קלאַרנעט" (מין חצוצרה). שמו היה רעזניק. הוא היה יהודי צעיר, חם מזג. הוא היה יהודי אוקראאיני, מגוייס לצבא. גדודו חנה בטשענסטאַכאַוו. הניגונים שהלהקה השמיעה ולפיהם רקדו שמורים עד היום הזה בזכרוני.

אין צורך להוסיף, כי הוגש למשתתפים־האורחים „כיבוד", וכן יין ומשקאות לרוב.

במצווה זו של סיום ספר התורה כבדו גם את הנשים. כל אחת מהמשתתפות נתכבדה בתפירת תפרים אחדים ב„מעיל" ספר התורה („מענטעלע" בלע"ז).

הטכס בחדר בעל השמחה התחיל אחרי הצהריים והוא נמשך עד שעה מאוחרת בערב, עת הביאו את ספר התורה, תחת חופה, לבית־הכנסת.

התהלוכה יצאה מבית בעלי השמחה ונמשכה כשעתיים, אם כי לא רב היה המרחק מרחוב פאַרעמבא עד בית הכנסת. הדבר התמשך כיוון שהאנשים צעדו פסיעה אחרי פסיעה. כל שלש־ארבע פסיעות נתכבד יהודי אחר בנשיאת הספר.

בראש הקהל צעדה התזמורת וניגנה מארש־צעידה, שהנני זוכרו עד היום הזה.

לפני בית הכנסת חיכו גבאי בית הכנסת, כשספרי תורה בזרועותיהם. הם יצאו לקבל את ספר התורה החדש אשר יוכנס עוד מעט להיכל, ל„ארון הקודש".

בתוך בית הכנסת החלו הריקודים מחדש, כשספרי התורה, שהוציאו קודם מ„ארון הקודש", בידי הרוקדים. המנגנים המשיכו לנגן, והרוקדים — לרקוד, — עד שהעלו על ה„בעלעמער" את ספר התורה החדש ושמוהו על שולחן הקריאה.

המשיכו בריקודים גם בזמן שקראו מתוך הספר החדש פרשה מפרשיות התורה, וכן, כאשר הכניסו את ספר התורה החדש, יחד עם יתר ספרי התורה של בית הכנסת לתוך „ארון הקודש".

למרות השעה המאוחרת לא מיהר הקהל לעזוב את בית הכנסת. רצו שהשמחה תהא שורה עליהם — עוד ועוד. לזוגות חשוכי בנים היה „חינוך" ספר תורה כאילו השיאו בן או בת.

בידור ושעשוע

לשם השלמת התמונה יורשה לי לספר בזכרונותי גם על ההווי, דרכי הבידור והשעשוע של חוגים, אשר לא בין אנשי דת, ואנשי תורה חלקם.

ספרתי קודם כיצד הכניסוני ללמוד מלאכת השענות לשען צורף, האחד בעיר, לר' יעקב־לייזר מיץ.

בהתאם לנוהג דאז היה על השוליה למלא גם תפקידים בשטחי המשפחה והבית של האומן, אשר אצלו למד את המקצוע.

ר' יעקב־לייזר ואשתו הציעו לי, איפוא, למלא באחד הערבים תפקיד מעין זה. הם אמרו לי שהערב הם מוזמנים לחתונתו של איש עני, העומדת להתקיים בדירתו של ידידם פייטל בראָמבערג, שהיה ידוע בעיר כ„פייטל הפחח" (פייטל בלעכער). הם סוגרים את החנות והדירה במנעולים. הציעו לי להצטרף אליהם למסיבת החתונה, בתנאי שארד מדי פעם ולנסות אם לא פגעו בדלת של החנות וגנבו בה, וכן להיכנס לדירתם כדי לבחון אם הכל כשורה בחדר המטות, אשר בו ישנו ילדיהם. שם עמדה על השולחן עששית־נפט דולקת וחששו שמא תפרוץ ח"ו שריפה. קבלתי את ההזמנה והצטרפתי אל הזוג.

החתונה התקיימה בדירת משפחת ברומברג. היתה זו דירה די מרווחת, כי איש אמיד היה ר' פייטל, — קבלן בבית החרושת, שהעסיק מספר פועלים. הוא, כשלעצמו, לא עבד כבר. פרנסתו היתה מצויה. בהיכנסי ל„סאלון", המרוהט יפה, היה לי הרושם כי אך מתוך טוב־לבו מסר את דירתו, לשם עריכת חתונה צנועה לאיש עני. ברם, התברר אחר־כך שהיתה זו „חתונה" מבויימת, לשם בידור ושעשוע, על חשבון יהודי עני, לא־מקומי.

ומעשה שהיה כך היה:

בהכנסי לדירה מצאתי כמה עשרות אנשים שרויים באוירה חגיגית. שולחן ארוך וערוך, — יין, תופינים, ממתקים. ישבו בצפיפות ליד השולחן, או במרחק־מה ממנו. היו גם שהסתובבו בחדר. כולם עוטים בגדי חג, מיטיבים לבם ב„כיבוד". בעלי־השמחה זירזו את המוזמנים לאכול ולשתות.

בראש השולחן ישב איש בגיל ארבעים, בערך. „קאַפאָטא" ו„קאַשקעט", לפי מתכונת הימים ההם, — היה לבושו. הילוכו ודמותו העידו כי נמנה האיש עם אלה, אשר לא בין אמידים חלקם.

הנוכחים היו עליזים מאוד. הבינותי מתוך רמזים שבפיהם, ומתוך הס־תכלות בהכנות, כי נערכת כאן הצגה ולא חתונה ממש.

בין הנשים, ליד קיר אחד של החדר, ישבה הכלה, אשה שהיתה למטה מגילו של החתן וחבשה פאה נכרית על ראשה. היא היתה עליזה, פטפטה הרבה בצוותא עם יתר הנשים. הדבר נמשך עד אשר קם המחותן והודיע כי נגשים לסדר את החופה.

הכל היה כשורה: מסדר קידושין בא. היתה חופה אמתית, בעלת ארבע כלונסאות. הקידושין נערכו כדת וכדין ולפי מנהגי ישראל. הצחוק והעליזות התגברו מרגע לרגע, בעוד שהחתן, שהיה איש עני ומדוכא, היה במשך כל הזמן אדיש לכל החתונה ולסדריה.

והנה קרא אחד המשתתפים בטכס, שיש לנהגו בהתאם למקובל, היינו: הזוג ייכנס לחדר מיוחד, לשם „ייחוד". שם ייאכלו את סעודתם הראשונה בצוותא.

לפי התנהגות האורחים והמארחים אפשר היה להבין כי צפוי מאורע מבדר למדי, עם היכנס הזוג לחדר המיוחד.

לא היו צריכים לחכות זמן־רב לבידור שציפו לו. פתאום נפתחה ברעש הדלת של החדר המיוחד. האיש יצא מהחדר מרוגז מאוד. הוא צווח: איזו „משוגעת" נתנו לו? הרי היא לחצה אותי אל הקיר, עד שכמעט פרחה נשמתי.

בעקבותיו יצאה הכלה המדומה. אף היא צעקה והסבירה שהיה ברצונה להתנקם בבעלה על שדרך על יבלת רגלה, כאשר הוא רצה לקיים את הפסוק „והיא ימשול בה".

המוזמנים פקעו כמעט מצחוק מרוב בידור. ביימו נסיון להשלים בין הזוג, אבל פתאום נעלמה הכלה. וכשחזרה — מה ראו עיני? הכלה הופיעה בתור בחור מגולח למשעי. הופעת הבחור הגדיל עוד את צחוקו וצעקותיו של הקהל. „החתן" ו„הכלה" עמדו בתוך הקהל ואף הם צחקו. ההבדל היה אך שבצחוקו של החתן המרומה היתה נימה של מרירות.

כשוך הרעש והמהומה, ולאחר שהקהל — ובתוכו החתן ו„הכלה" — התישב שוב ליד השולחן, כדי לאכול ולשתות אחרי החופה המדומה, — הסביר המארח, ר' פייטל, פשר־דבר. הוא סיפר מדוע הוא ערך חתונה מדומה זו ומדוע הוא עשה ללעג איש עני, — פחח אף הוא, — אשר בא לחפש אצלו עבודה.

ר' פייטל היה שוליה אצל אבי החתן המדומה. הוא היה דווקא איש לא־רע. הוא לימד את פייטל, שהיה יתום מאביו, את המלאכה כפי שהיתנה עם אמו. אולם אשת הפחח, — לא זו בלבד שהטילה עליו עבודות למיניהן, אלא הרעיבה אותו ממש. הוא סבל אצלה חרפת רעב. תחילה חילקה את הארוחות לבני־

הבית, ובבוא תורו לא הספיק כבר האוכל. היא הבטיחה לו, אמנם, במקרים כאלה, שתתן לו כסף כדי שיקנה לו אוכל כלשהו, אבל לא תמיד קיימה הבטחותיה.

מאוד רצה להתנקם בה, אבל מה יכול ילד לעשות? משום כך נדר הוא את נדרו: לכשיגדל ויהיה לבעל־מלאכה, יגמול הוא כדבעי לאחד מבניה, שיחפש אצלו עבודה.

והנה בא היום המצופה: בנה של האשה הזאת איקלע, כעבור שנים רבות, לר׳ פייטל וחיפש עבודה. לאחר שתהה על קנקנו ובירר מיהו, — החליט מה שהחליט, מאחר שנודע לו שאלמן הוא האיש.

ר׳ פייטל סיים את סיפורו והוסיף: „נכון, — התעללתי באיש הזה. השתעשענו על חשבונו. אבל עבודה קבל יקבל. מחר יצא לעבודה, — אצלי, בבית־החרושת. היו בטוחים, כי הוא לא ירעב ללחם.

„שטיבלעך" ואדמו״רים

ציבור יהודי מגוון היה בזבירציה, כדברי אחד הזבירצאים, שהיה מדמה אותו לגיבוב הפסוקים ב„אתה הראית", שאומרים לפני עריכת ההקפות בשמחת־תורה. כשם שאין שם קשר בין פסוק לפסוק, — כך גם בעיר חדשה זו, שאנשיה התקבצו ממקומות שונים, לרוב במקרה. עם כל זה יש לציין לשבח, כי הארמוניה שררה בין יהודי העיר.

נקח לדוגמה את החסידים. כל „שטיבל" של אדמו״ר — ומנהגו. בכל זאת היתה אחדות ביניהם ועשו רבות להרחבת ערכי היהדות החרדית. ביניהם שררה אחווה יהודית. תמיד חקרו אם אין בין אנשי ה„שטיבל" שלהם יהודים שמצבם דחוק. הגישו לנזקקים עזרה ברוחב לב.

ריב בין ה„שטיבלעך" פרץ אך, כאשר היה צורך לבחור ברב חדש לעיר. כל חוג חסידים, — ומועמד שלו, אשר נתמך היה לעתים עפ״י הוראה מצד „החצר". לשבח יצויין, כי המחלוקת הזאת לא חרגה מגדר של תעמולה: נסתיימה הבחירה, — הרי שב המצב לקדמותו.

ראיה לדבר כי חוג החסידים השפיע לטובה גם על חוגים שלא היו נמנים עם לומדי תורה וחסידות — תשמש העובדה שחוגי הסוחרים הזעירים ובעלי המלאכה התארגנו במתכונת חסידים ובחרו להם רבי משלהם. לרבי זה היו נוסעים, מתיעצים בעניני מסחר או פונים בזמן מצוקה או מחלת אחד מבני המשפחה, — שיתפלל לשלומם.

בחרו ברבי ר׳ אלטער, האדמו״ר מוואלבראם, שהיה נצר ר׳ דודל מלעלאוו.

בחוגים האמורים היו חסידים רבים לרבי מוואלבראם. חסידיו היו מספרים רבות על שפעת הפרנסה במסחרם, מאז החלו להסתופף בצלו של אדמו"ר זה.

חסידים של אדמו"רים אחרים היו עולים לרבי לעתים קרובות. לבעלי־מלאכה היתה נסיעה לעתים קרובות כרוכה בקשיים. משום כך היה הרבי נוהג „לערוך שולחן" במקומות שחסידיו מרובים בהם ומצבם הכלכלי היה טוב. אדמו"ר זה היה יוצא למסעיו כל פעם שהיה עליו להשיא בן או בת, או כאשר היו לו ענינים דחופים אחרים, הכרוכים בהוצאות מרובות.

טשענסטאכאוו וזבירציה היו נמנות עם הערים האלה.

הרבי היה בא בלווית פמליה שלימה; ליווהו בנים שהתעתדו לאיצטלה של אדמורו"ת בקרוב מאחת מערי פולין. ליוו את הרבי, כמובן, גם שמשים, בהתאם לנוהג.

בזבירציה התאכסן הרבי, ר' אלטער, אצל ר' בערל פאזנאנסקי, שהיה איש עשיר, ואחד מחסידיו החשובים של האדמו"ר. מוצאו של ר' בערל היה מפילץ הסמוכה. מקצועו — חיט. עם תחילת התפתחותה של העיר בא הלה והתישב בה. את דרכו בחיים התחיל כחייט קטן. אחר כך היה לו בית מלאכה לא־קטן והעסיק מספר פועלים, ולבסוף — גם בית מסחר לאריגים, שהיה מביא מלודזש, ואף מחוץ לארץ. היו לו כמה בתים בעיר.

שמו היה פלאכטא (שם־גנאי המזכיר את שמחה פלאכטע בסיפורי המעשיות העממיים), אך ר' בערל אימץ לו את שמו של פאזנאנסקי, שהיה אחד התעשיינים הגדולים בלודז ובפולין בכלל.

ר' בערל היה בשיחותיו מפליג בשבחו של הרבי מוואלבראם: מאותו הזמן שהחל להיות חסידו — נהפך מזלו לטובה והוא מצליח בכל עסקיו. טבעי היה, איפוא, שמקום איכסונו הקבוע של הרבי, בבואו לזבירציה, יהיה בביתו של ר' בערל, — ממש בדירתו. מובן שהוצאות החזקה של הרבי והפמליה שלו נטל על עצמו ר' בערל. היו כאלה אשר היו מקנאים בר' בערל, — לא כל כך על זכייתו הגדולה שהרבי וכל הכבודה שלו מתגוררים בדירתו כמה שבועות, אלא על עושרו המרשה לו להשיג כבוד כזה, והמרשה לו להוציא סכומים כאלה לאיכסון הרבי ופמלייתו.

אולם לכל דבר יש קץ ותכלית — אומר הפתגם.

והנה קרה שסוף־סוף נמאס איכסון זה על מרת „אייגעלע" פאזנאנסקי. היא טענה, כי מלבד ההוצאות המרובות הכרוכות בכך, מתקלקלים הרהיטים. החסידים דורכים ברגליהם על הספות והכורסאות. צלחות וכוסות רבות נשברות. היא עובדת בתקופת האיכסון מעל לכוחותיה. עם תום „יריד" כזה היא נאלצת לשכב כמה ימים. תמיד צריכים לאחר ביקור כזה לצבוע מחדש את הדירה.

קיצורו של דבר: אין היא יכולה להמשיך בכך. יש עוד חסידים עשירים בעיר. מדוע כל הטורח עליה?

לא הועילו הפצרותיו של בעלה. הוא טען שאין לסרב איכסון לאדמו"ר שלו. הרי בזכות הרבי בא לו כל העושר. אבל „אייגעלע" בשלה: באם בערל יעמוד על דעתו, — היא תעזוב את העיר לתקופת שהותו של הרבי.

סוף מעשה

והנה כמה שבועות לאחר השיחה הנ"ל של הזוג נתקבלה גלוייה אצל ר' בערל פאזנאנסקי. הגלוייה היתה מהעיר טשענסטאכאוו. כתב אותה הגבאי הראשי של האדמו"ר ר' חיים אהרון. הוא כתב לו בנוסח הידוע לו, בזו הלשון:

להווי ידוע, ר' בערל, שהרבי נמצא זה כמה שבועות בעיר טשענסטאכאוו, וביום ד' הבא, אי"ה, הוא יגיע לזבירציה. אנא, הכינה־נא וכו' וכו'.

עם התקבל הידיעה, — נתחדש הויכוח בביתו של ר' בערל. מרת אייגעלע איימה שוב בנסיעה מהבית. בלית ברירה הסכים ששניהם יסעו לעיר סמוכה, כי הוא ידע, שבלי עקרת בית אין בשום אופן לקיים את האיכסון.

את דירתם סגרו. השאירו פתוחים אך את בית המלאכה הגדול לחייטות. על הפועלים ציוו להגיד, בבוא הרבי עם מלוויו, כי לא נתקבלה כל גלוייה, כל ידיעה על בואו של הרבי. בעלי הדירה אינם בבית. נסעו לשבת מהעיר, כי לא ידעו שהרבי בא.

כל זה נודע בעיר אחרי האירוע שאספר עליו להלן:

באחד מימי הקיץ עברתי לפנות ערב ברחוב פארעמבא. עמדה שם עגלה טעונה חבילות מחבילות שונות. בעל העגלה סחב, בצוותא עם יהודי אחר, חבילות מהעגלה והכניסו אותן לבית מסויים מול מקום העגלה. ליד העגלה היתה מונחת חבילה גדולה, במתכונת של שק־עור גדול. ממנו הזדקרו כרים וכסתות.

הכרתי את היהודי שסחב את החבילות יחד עם העגלון: זה היה ר' חיים אהרון, הגבאי של הרבי מוואלבראם.

הבית, אשר לתוכו הכניסו את כל הכבודה, היה הבית הסמוך לביתו של ר' בערל.

גשם קל ודק החל לרדת. מיהרו להעביר את החפצים לתוך הבית מחשש שמא יירטבו.

נתעכבתי ליד העגלה שעה קלה לראות מה קרה. שאלתי את הגבאי והוא השיב לי בקיצור: פוזנאנסקי ואשתו נסעו. אין להם, איפוא, עצה אחרת אלא לעת־עתה להכנס לדירת יהודי אחר.

מתוך סקרנות נכנסתי לבית ושם מצאתי, — בדירה אחרת, אף זו של חסיד, אבל חסידו של רבי אחר, — את הרבי, כשהוא יושב בראש שולחן מכוסה במפה. הוא היה חיוור. נרגז החזיק בידו את מקטרתו. בדירה לא היה נראה אף איש מבני הבית.

הגבאי הכניס כמעט כל החפצים ושם אותם על רצפת החדר, בו ישב הרבי. ר' אלטער בקש מהגבאי שיקנה נרות להדלקה, כיוון שהחדר היה אפל באותו יום מעונן וגשום.

הגבאי הביא תוך כמה דקות את המבוקש, הדליק שני נרות ושם אותם בפמוטים שהיו על השולחן.

פתאום נפתחה דלת מפנים הדירה. אשה בשנות העמידה החלה, — נבהלת ונדהמת, — לשאול מה אירע כאן, שמא טעות יש כאן שנכנסו לדירת משפחה זרה, מבלי לשאול קודם אם מרשים זאת. „כלום יש אצלנו מלון"? — שאלה האשה.

הרבי המשיך לשבת והקשיב עד שסיימה את דיבורה הנמרץ. לבסוף השיב לה מבלי להביט לעברה: „אנו מכירים את בעלך ובעלך מכיר אותנו. הנני הרבי מוואלבראם. אל תתרגזי. בזכות מצוות הכנסת אורחים יברך אתכם השי"ת.

ואילו האשה בשלה: אנו מוותרים על ברכתו של מר. בעלי הוא חסידו של הרבי מאמשינאוו. די לנו בברכותיו הוא, ומסתפקים בכך. אני מבקשת לפנות את החדר.

הרבי חזר והסביר לה את מצבו; הוא מצא את דירת שכנם סגורה ומסוגרת. אין שכניה בבית. לא היתה לו משום־כך ברירה אחרת מאשר להיכנס לדירתו של יהודי אחר. הרי בין יהודים אנו. והיום הוא גשום וצונן.

האשה הודיעה לרבי כי בעלה נסע לעיר אחרת ואינו בבית. הא כיצד שיתאכסן בדירתה?

השיב לה הרבי, כי לא נכנסו לכאן, — הוא, משמשו ובנו, — כדי להתאכסן. רצונם לשהות בדירתה אך שעות ספורות עד שימצאו מקום־איכסון מתאים, בו יוכלו לשבות בעיר.

האשה נעלמה וסגרה את הדלת הפנימית מאחוריה.

דקות מספר לאחר מכן נכנסה לחדר אשה נכרית, — כנראה עוזרת־הבית, — נגשה לשולחן, שהרבי ישב לידו, כיבתה בפיה את הנרות הדולקים, — ונעלמה. נגש השמש והדליקם שוב. דקות מספר אחר כך חזרה אותה אשה, כיבתה את הנרות שהודלקו שוב, — והלכה לה.

ראיתי — בעמדי מהצד, — את כל הדברים שהתרחשו כאן, הייתי אז כבן 15—16. הרבי לא ראני, או לא זיכני בתשומת־לב. לא יכולתי יותר לראות בצערו של הרבי. אזרתי עוז, נגשתי אליו וברכתיו לשלום. אמרתי לו שראיתי הכל. אם הרבי מסכים, ארוץ הביתה, והורי יפנו וודאי חדר למענו ולכל חפציו.

„מי אתה, בחור?" — שאל אותי הרבי.

„בנו של ר' מאיר לעלעווער הנני", — עניתי לו.

„אם כן, משלנו אתה. שפיר־שפיר. הרי גם קרובים הננו. לך ועשה, כפי שאמרת.

אחרי שעה קלה ישב כבר אצלנו, — בחדר שפנינו לו ולמלויו, — הרבי עם כל הכבודה.

עזבתי את הרבי ובית הורי ויצאתי אל השוק. שם עמדו רבים מחסידיו ליד דוכניהם, שהיו מלאים סחורות מסחורות שונות, — בגדים, נעלים, כובעים, מברשות וכו'. היום האמור היה יומא דשוקא. יהודים היו טרודים ולהוטים לפדיון.

אצל חסידי הרבי מוואלבראם לא מצאתי אותה התפעלות ואותה נכונות להכנס מיד לעובי הקורה, כפי שקוויתי עם בואי לשם, כדי לספר לה על סבלו של רבם במשך השעות האחרונות. יהודים טובים אלה הצטדקו כי הם טרודים ביום־השוק. אילו היו אפילו יודעים קודם־לכן על המתרחש, לא היו יכולים לעזוב את מרכולתם ולעסוק בענין זה.

„ראה־נא, — אמרו לי, — עוד קמעה ואנו אורזים את סחורותינו. לפנות ערב נסיים ונבוא אליכם הביתה כדי לקבל את פני הרבי".

ואכן, בערב החלו חסידיו של הרבי מוואלבראם להתאסף בביתנו. התפללו „מעריב", והורי הכינו ארוחת־ערב עבור האורחים. בינתיים נדברו ביניהם החסידים שמן הראוי הוא למצוא עבור הרבי לשבת מקום מרווח יותר מאשר דירתנו. אחד מחסידיו של הרבי, — בעל בית מלאכה למברשות, מאיר זיידמאן, עשיר אף הוא כפאזנאנסקי, — התנדב לאכסן את הרבי אצלו.

ואמנם, באותו ערב עבר הרבי לזיידמאן, שדירתו לא נפלה מדירת בערל פאזנאנסקי.

השבת עברה ללא תקלות. על הרבי החל שורה מצב רוח טוב, ולא הזכיר, — אף בהגה מפיו — מה שעבר עליו.

ביום א' נכנס ר' בערל לאבי, ר' דוד מאיר, ברוח נכאה ובקשו שייכנס אתו אל הרבי. ברצונו לבקש מהרבי סליחה על כל מה שגרם לו. יחד עם זאת רצונו לבקש מהרבי שיעורר רחמים על אשתו שנפלה למשכב ויש לה חום גבוה. לשאלת אבי מה מצא הרופא לאחר בדיקתו, — השיב ר' בערל, כי הרופא הודיע לו כי לפי שעה אין הוא יכול לקבוע את טיב המחלה לפני תום שלשה ימים. אבי יעץ לר' בערל להמתין עם הביקור אצל הרבי: תחילה ייכנס אבי לבדו אל הרבי, ולמחרת, ביום ב', יבוא־נא ר' בערל ושניהם ביחד יבואו אל הרבי. ר' בערל הסכים לכך.

ביום ב' נצב ר' בערל לפני הרבי שלו בעינים מורדות ובהכנעה. הוא התחנן אצל הרבי שישטח תפלתו לטובת אשתו החולה. מובן הדבר, שר' בערל

הניח קודם לכן על השולחן, — יחד עם ה„קוויטל" (הפתק) המקובל, „פדיון" ניכר, שלא כרגיל.

הרבי אמר לר' בערל: נכון הדבר, שעשית דבר שלא כהוגן, אבל דע לך, כי טעות בידך, אם סבור אתה שהתפללתי עליכם חו"ש רעות. רבי מסוגל להתפלל על חסידיו אך טובות, אבל דברים רעים אין רבי רוצה להביא בתפילתו. ברם, כפי הנראה, לא נתנו אבותי, ואבות אבותי הצדיקים, — להעליבני.

אותו יום ב', לפנות ערב, בא ר' בערל שוב לאבי, כשהוא כולו נבהל ונדהם, ומסר לו כי גם בתו היחידה חלתה וקיבלה חום גבוה. שום נכנס ר' בערל אל הרבי והלה בירכו ואמר כי ה' ישלח להם וודאי עד מחר רפואה שלימה.

למחרת בא ר' בערל ואמר לאבי, כי במשך הלילה הזיעו שתי החולות. הרופא שביקר אצלן מצא כי עברה המחלה ושתיהן יכולות לקום ממשכבן.

מובן מאליו כי ענין זה עלה לר' בערל פאָזנאָנסקי יותר מאשר הנוק שהיה נגרם לו, אלמלא היו עושים מה שעשו ביחס אל הרבי.

מוסר־השכל מסיפור־מעשה זה, יכול כל אחד ואחד להוציא לפי רוחו, הבנתו וכושר־שכלו...

למען האמת כדאי לציין כי הרבי מוואָלבראָם לא היה היחידי שהיה מבקר אצל חסידיו בזבירציה. עשו זאת גם כמה אדמו"רים אחרים.

האדמו"ר מסטריקאָוו, למשל, ר' וואָלף, היה עורך ביקורים בזבירציה והיה מתאכסן אצל ר' משה לייב הערצבערג .שם ניהל את השולחן ברוב פאר וברוב־עם של חסידי סטריקאָוו בזבירציה. בעקבותיו בא אחיו, ר' יעקב, שהיה, — דומני, — האדמו"ר מסקווירה. ר' יעקב היה איש בעל קלסתר פנים יפות, לבוש בגד־משי לבן. קומתו היתה גבוהה, בניגוד לקומתו של אחיו, ר' וואָלף, האדמו"ר מסטריקאָוו, שהיה נמוך־קומה.

כעבור זמן־מה נעשו ר' משה־לייב הערצבערג והרבי מסטריקאָוו מחותנים: נכדו של הרבי, פנחס לאנדוי (אביו של ר' יעקב לאנדוי, עסקן מובהק של היהדות החרדית) נשא לאשה את בתו של ר' משה לייב, מלכה'לע.

ראוי להזכיר את אשתו של ר' משה־לייב. הודות לעדינותה, — הן בדיוקנה החיצוני והנפשי, והן באופן ניהולה את הבית, קיבל ביתו של ר' משה־לייב מתכונת של בית חסידי, עדין ומלא־תוכן. שער ביתה היה פתוח לעניים ולכל אלה שהיו זקוקים לעזרתה. בהשפעתה נעשה בעלה לחסיד, — הן בהתנהגותו, והן בלבושו. ברם, לא עלה בידה לרכך את אפיו, לכוונו לסובלנות ביחסו לאחרים, ולוותר על תקיפותו בענינים ציבוריים, אשר מקורה היה אולי בתדועה שהוא עשיר. מפאת אפיו זה קמו לו מתנגדים רבים בעיר, — אף כי העיזו לגנותו אך שלא בפניו.

בסבר פנים יפות נתקבל בציבור, — לרבות אצל אנשים אשר לא היו

מאנשי שלומו, — מנהגו הנאה לחוג בנוכחות אורחים רבים מהחוגים השונים בעיר את חג הפורים באולם גדול ומואר להפליא שבביתו, ליד שולחנות עמוסים כל טוב. הוא היה מקבל ביום זה את אורחיו בלבביות וברוחב־לב. בראש השולחן ישב ר׳ משה־לייב, בבגדי אַטלַאס חסידיים ובשטריימל על ראשו, — כולו אומר כבוד. פניו הרציניים של יהודי זה בכל ימות השנה נעלמו. פניו נתרככו, עיניו חייכו. ואשתו, הנפש האצילה, וכן בתם, מלכה׳לע העדינה היו מקבלות את האורחים בטוב־טעם ובעדינות. אפשר היה לראות את המחופשים המבוגרים, ששיחקו את המשחק „אחשורוש ואסתר המלכה".

זוכר אני: מקורביו שישבו על ידו העירו לו, כי השחקנים שרים זמר אשר תכנו הוא לעג מהאפיקורסים, על חשבון האדמו״רים והחסידים. הציעו, איפוא, למארח שיגרשם. ר׳ משה לייב ענה: פורים היום ואין לקבל את שירם ברצינות.

הרפש והטיט שהאורחים והשחקנים הכניסו אל האולם הגדול המרוהט והמאור, לא השפיע על עקרת הבית לרעה. היא, ובתה מלכה׳לע, בעלת קווי־הפנים העדינים, שרתו את האורחים בכל מיני כיבודים, ביד רחבה ועדינה. מלבד זה חילקו ר׳ משה לייב, אשתו ובתם, נדבות ומתנות לשחקני־הפורים ולעניים, — ביד רחבה.

זכרונותי אלה מקיפים תקופה, בה נתהוותה זבירציה היהודית, — עוד טרם היותה קהילה כמתכונת הקהילות בכל תפוצות ישראל. על התקופה המאוחרת יותר של זבירציה, תקופת היעדרי ממנה, יכתבו ודאי אחרים.

אם־כי עזבתי את העיר לפני למעלה מ־60 שנה, מרטיטה את לבי מועקת השואה בה נחרבה גם קהילת זבירציה, על אנשיה, נשיה וילדיה.

קורא אני מנהמת לבי: לבי, לבי עליך, קהילה קדושה זבירציה.

מנגנים ובדחנים בעיר

כדאי לרשום כאן לזכרון את המנגנים והבדחנים שהיו מוזמנים ע״י המחותנים זמן מסויים לפני החתונה. נציין־נא את אישיותם ויכולתם המקצועית.

מיד עם קביעת מועד החתונה ע״י המחותנים משני הצדדים, מסרו הם ידיעה זו לנשותיהם. החל, איפוא, ויכוח בבית הורי הכלה בדבר בחירת אחת הלהקות של „כלי־זמר" שהיו בעיר, וכן בדבר בחירת אחד הבדחנים שהיו בעיר.

הנוהג היה אז שהורי הכלה היו חייבים לסדר את החתונה בביתם, לממנה ולטרוח בה.

הכלה, למשל, היתה דורשת שיזמינו את הלהקה הבנדינאית עם הבדחנים ר' משה'לע בראַדער ובנו, או את ר' יענקיל אַפּטער. כוחם היה להגיד בפני חתן וכלה ומחותניהם נאומי חרוזים מתובלים במאמרי חז"ל וכן לשיר שירים יפים. ר' יענקיל אַפּטער היה גם מפורסם בריקודיו, ובהתחפשויותיו לרוסי, לרומני, או לצועני. הוא ידע לרקוד קוזאַק, או טשאַרדאַש.

המחותנים והמסובים, — אורחי החתונה אשר רובם לא ידעו מעולם ולא ראו ריקודים פומביים של אמנים, — התפעלו תוך התרשמות רבה. לעומת הכלה, טענו ההורים שאפשר לצאת ידי חובה עם הלהקה הזשוריקאַית, עם ר' בערעלע המנגן בראש. או עם הלהקה הזבירצאית עם שתי הלהקות, היה מופיע הבדחן ר' זושה מונעוויץ, הידוע בשם (זושה־מאַרשאַליק). אמנם, הוא איננו מהבדחנים הגדולים, אבל הוא בן־עיר.

לאמיתו של דבר, לא היתה להקת ה„כלי־זמר" הזבירצאיים להקה. היא היתה מורכבת ממנגנים אחדים שחלקם לא היה בין מביני תוים. כל ימות השנה היתה פרנסתם על מכירת פירות וירקות בשוק. הם היו יושבים ליד דוכנים וחולמים על „קבלת חתונה".

בראש „הקלעזמאַרים" האלה, עמד ר' טוביה קלעזמער. חצורצן היה גם אחיו, זלמן קלעזמער, שניגן על כנור „סקונדה", כלומר: כעוזר לכנר הראשי. הואיל ולא היה להם „פרימיסט" משלהם, היו לוקחים כנר ראשון מהלהקה הבנדינאית, — את לייבעלע שייער, או את לייבעל דיאמאנט, שהתפאר, שהוא מנגן מתווים. בכל זאת, — כל שיר התחיל תמיד הראשון ר' טוביה בחצוצרתו.

הלהקה היתה מורכבת מ־5 מנגנים. מלבד טוביה וזלמן היה עוד אח קלאַרנעטיסט. כנר מספר 1 היה מושאל. בעל הבטנון „באַס" בלע"ז היה ר' ברוך לייב.

ר' טוביה החצצרן, היה הכתבת, אליה היה צריך לפנות לשם ניהול משא־ומתן על קבלת נגינה בחתונה, אולם ניהול המעשי של המשא־ומתן היה בידי אשתו, חנה.

היא קבעה מחיר, היא נתנה ערבון־כסף, למחותנים שהלהקה תבוא לנגן, שלא יאכזבו. היא היתה גם מקבלת את מילגת המנגנים אחרי החתונה, — בצירוף חלק מהמתנות, „דרשה־געשאַנק" בלע"ז, שנתקבלו. כזה היה הנוהג, אך ליתר תוקף הותנתה קבלת חלק הדרשה־געשאַנק מראש.

ר' טוביה ואשתו כבר דאגו לכך שר' זושה „מאַרשאַליק" יבוא אתם בזמן הנכון.

לר' זושה הבדחן היו תפקידים אחרים, — למרות שהוא לא היה מהנו־אמים המפורסמים, ולא הצטיין בשיריו ובחרוזיו. אבל יש להגיד לשבחו, שהכל

מה שהשמיע בפני המסובים בחתונה, היה הכל משלו, — שהוא חיבר בעצמו. ואף שלא היה נחשב בין הלמדנים הגדולים, היה מתבל את מאמריו בפני המסובים בפסוקי מדרש וגמרא, לפעמים היו הפסוקים צולעים, אבל הקהל מחל לו, מאחר שידע כי לא מתוך זלזול אמר מה שאמר, אלא פשוט: לא למד ולא שנה. לא חשוב, איפוא, כיצד ומה הוא אומר, ובעיקר: — יהודי צריך פרנסה.

תפקידו הראשון היה לקבל, יחד עם הלהקה, את פני המחותנים והחתן, בהגיעם לבית הכלה, לחתונה.

תפקידו השני: — לזמר, ולנאום בחרוזים לפני החתן, שישב במקום מיוחד, מוקף בחורי העיר, לפני שליוווהו לחופה.

תפקידו השלישי: — לעורר את הכלה לתשובה ולרחמים, לפני הליכה לחופה.

תפקידו הרביעי: — לנאום ולשיר בפני המסובים, בשעת הסעודה, אחרי החופה. אז היה עליו להראות בנאומיו וחרוזיו את כל יכולתו הבדחנית.

תפקידו החמישי: — להכריז בחרוזים את המתנות („דרשה־געשאַנק" בלע"ז), שהזוג מקבל מהמסובים ומקרובים.

כפי שאנו רואים לא היתה עבודתו של ר' זושה קטנה וקלה כל־עיקר. כדאי אולי לתאר את ר' זושה — כיצד היה נראה ובאיזה אופן היה שר (באידיש, כמובן), „התעוררות" בפני הכלה, טרם הליכתה לחופה.

מוקף קהל נשים עמד ר' זושה על כסא בפני הכלה. היארמולקה שמוטה על ראשו לאחור. בעינים עצומות. הוא משמיע דברי התעוררות המוציאות הרבה דמעות מעיני הכלה, ומעיני הקהל סביבה.

ואלה הם דבריו בחרוזים ובאידיש:

כלה־לעבן, כלה לעבן, ווייַן,
דיינע טרערן האָבן יעצט דעם זיבעטן חן.
דו, ליבע כלה,
שטייסט יעצט פאַרן בית־דין של מעלה,
בעטסט יעצט מיט גרויס געוויין,
דיין לעבן זאָל נישט זיין, ביטער ווי כריין.
דיין וועג יעצט זאָל זיין אַ וועג פון גליק,
דו זאָלסט חלילה נישט באַדאַרפן צו דיינע עלטערן קומען צוריק.
דיין מזל זאָל דיר שיינען ווי די ליכטיקע זון אין זומער.
דו, און דיין מאַן, זאָלן נישט וויסן פון לייד און קומער,

מיט אייער גוט לעבן זאָלט איר זיין אַ מוסטער און ווונדער.
איר זאָלט זוכה זיין צו געבוירן און דערציען גוטע שיינע קינדער.
פון גוט ביז שלעכט איז נור איין שפּאַן.
גאָט זאָל דיר געבן חן אין די אויגן ביי דיין מאַן.
כלה לעבן, כלה לעבן, ווייַן,
דיינע טרערן ווועלן יעצט ביזן כסא הכבוד דערגיין.
אין אַ מזלדיקער שעה ווועסטו באַלד צו דער חופּה גיין.
ונאמר אמן.

די גראַמען זענען געזאָגט געוואָרן מיטן ניגון פון ראש השנה און יום־כיפור. צוזאַמען מיט די געווייגען און די יללות פון די אַרומיקע ווייבער, — האָבן נישט איינמאָל געבראַכט די פּאַסטנדיקע כלה צו פּאַלן אין חלשות. אין דעם איז, טאַקע, באַשטאַנען די גרויסקייט פון ר׳ זושה מאַרשעליק.

יצחק יעקב ארליך

מימים ראשונים

א.

ר׳ איטשע ארליך בא לזבירציה בשנת תרנ״ג (1893), וחי בה עד שנת תרצ״ה (1935). תוך תקופה זו עלו רוב בניו ובנותיו לארץ־ישראל, ובשנת תרצ״ה עלה אף הוא לארץ. בשבתו בבני־ברק כתב יוצאי־חלציו את תולדות ימי־חייו, יריעה ארוכה שרוב תושבי זבירציה על שדרותיה נזכרים בה. מרשימות אלה מביאים אנו בזה קטעים מספר. השארנו, תוך התחשבות במחבר ז״ל, שהיה פופולרי בעירנו, ברוב מקומות הסקירה את לשון המחבר וסגנונו אשר ליטשנו אך קמעה.

בעלי זרוע

אותם ימים שבשנותיה האחרונות של המאה ה־19, — עבדתי כשכיר־יום בבית־מסחרו של ר׳ הענדל האמער בזבירציה. היה לו לר׳ הענדל, שהיה מקרובי משפחתנו, זה עשרים שנה בית מסחר לקפה בעיר. הוא היה מביא מחוץ לארץ גרעיני קפה ירוקים, היה קולה את הגרעינים במכונה מיוחדת לקליית קפה. לאחר קלייתם מכר את הגרעינים הקלויים, — וחי בריווח גדול.

מובן שלא ארכו הימים וקם לו מתחרה קשה בר׳ איטשע קורלאַנד. ר׳ איטשע עשה תחילה בפרקמטיה בטאבאק, אך לימים הביא אף הוא מכונה לקליית קפה.

מה עשה, איפוא, ר׳ הענדל האמער?

הוא החליט לגמול לר׳ איטשע במעשה שכנגד. כלומר: אף הוא החל לסחור בטאַבאַק, — על אפו וחמתו של ר׳ איטשע קורלאַנד.

וכך נתגלגלו הענינים שאני נתקבלתי לעבודה אצל ר׳ הענדל.

ומעשה שהיה כך היה: לאבי היה בית מסחר גדול למצרכי טאבאק בסוסנוביץ. שמע ר׳ הענדל כי באתי שוב מווארשה לסוסנוביץ, לאחר שעשיתי שם משך תקופה קצרה אחרי עזבי את זבירציה, שהשתקעתי בה לפני שנים מספר. בא, איפוא, ר׳ הענדל אל אבי בבקשה כי אחזור שוב לזבירציה ואעבור לבית מסחרו בעיר זו, על מנת לפתח בו את עסק הטאַבאַק.

נעתרתי להזמנתו וכך חזרתי לזבירציה, לאחר שנעדרתי ממנה שנים מספר.

הכינוני כל הדרוש לפיתוח עסק הטאבאק, — ובד בבד עם כך המשכנו גם בעסק קליית הקפה. הוצאנו הזמנות לקבלת הסחורה, קנינו ומכרנו. מדי פעם הייתי נוסע לבנק בסוסנוביץ, כי באותם הימים לא היה עדיין בנק בזבירציה, כי העיר קטנה היתה.

אך מה זה פתאום שעטי פלט את המלה „העיר". כלום היתה אז זבירציה עיר?

כפר היתה, וברוסית כינו את המקום „סעלעניע זבירציה" ואנשים בה מעט, ומספרם הגיע לכדי מאתיים בערך. רחובות העיר לא היו מרוצפים. מלאים היו קיא־צואה ורפש.

שני בריונים משלו אז בכיפה בזבירציה. כל תושבי המקום חלו ורגזו מפניהם. אימתם היתה מוטלת על כל הסביבה.

האחד היה אַנטעק סוראָוויעץ — ערל. השני היה שמאכנע — איש יהודי.

זכורני מעשה שהיה אתי בבואי בפעם הראשונה לזבירציה, מהיער „הוטא־סקעמפסקי". אני הולך לתומי ברחוב העיר, והנה — נכרי בא לקראתי ונתן לי סטירת לחי כזאת „שראיתי את סבתי" (כפי שאומרים ביידיש). הגוי סתר את לחיי פעם אחת. מוזר שלא הוסיף להרביץ בי. הוא גם לא הוסיף לעמוד לידי, לא ברח מחמת חשש על תגובתי. הוא עזבני פשוט לנפשי, בשרכו הלאה את דרכו בנעימים, כאילו לא קרה דבר.

אודה ולא אבוש כי נבהלתי... לא הבינותי מאומה מה קרה כאן. אני פונה כה וכה והנה בא לקראתי יהודי ואמר לי: „דום! זהו אַנטעק סוראָוויעץ".

על שמאכנע היהודי היו מספרים סיפורי מעשיות כמו שהיו מספרים על מאַלאַרסקי, שהיה ידוע „מעבודתו" בסביבה שנים מספר לפני האירוע שלי עם אַנטעק.

מאלארסקי היה ידוע כרוצח מועד. כל הסביבה פחדה ויראה מפניו. שמו היה לשמצה. כאשר חפצו להפחיד תינוק שובב, היו אומרים לו: „הס, מאַלאַרסקי הולך". אחר כך היו אומרים: „שמאכנע בא", או „אַנטעק סוראָוויעץ יתפוס אותך". שלשת השמות האלה היו בחינת שמות נרדפים.

ברם אנטעק היה נבדל משאכנע, — בהליכותיו ובטכניקה שלו. אנטעק, כאשר היה פוגש אותך בעיצומו של יום, באמצע הרחוב, — היה יכול לתבוע ממך, ללא הקדמות שתתן לו כסף כלשהו. סירבת לתת לו, — היה נותן מכות רצח. לא פעם היה שולף סכין גדולה, ואין אומר: השב, החזר! מדוע? כיוון שבזבירציה היו אז אך שלושה שוטרים והם עשו רצונם של כל איש ואיש, — לרבות רצונו של באַנדיט, שודד, פוחז ורוצח. וכל שתיקת־טשטוש זו — בעד רובל אחד בלבד!... — זוכר אני: ברבות הימים היתה אף לי מכונה לקליית־

קפה, ולא היה לי לכך כל רשיון. ריח קליית הקפה פרץ למלוא הרחוב. בזבירציה היו אז כבר כעשרה שוטרים. והיה כאשר בא שוטר לתבוע ממני כי אראה לו הרשיון, — נתתי לו חצי רובל, או רבע קפה — והחריש... השוחד היה אז בארץ הצאר והיה מושל ברחוב. כל דבר רצח, אונאה, או גזל ועושק — על כל זה אפשר היה לחפות ברובל אחד; ומשום־כך היה מקום למעשי אנטעק סוראָוויעץ.

שמאכנע היהודי, — מדה אחרת היתה בו: הוא לא הכה ולא תבע ממך כסף, אלא היה סוחר.... הוא יכול היה לבוא אליך ולומר לך: קנה־לך חבית דגים־מלוחים גנובים, — והרבה היו קופצים על סחורה גנובה בזול. והיה כי פתח הסוחר את החבית — ומצא על פיה כמה שכבות של דגים־מלוחים. מתחת לשכבות אלה היה מוצא אבנים ולבנים... דוגמה אחרת: שמאכנע היה אומר לך: „פרוט לי העשרה רובל", והנה כעבור רגע נוכחת לדעת כי מזוייפים הם...

שמו של שמאכנע היה בכל הסביבה. כשמו של אַנטעק סוראָוויעץ, או כשמו של חיים'ל קרימילוב, שהיה אף הוא איש כזה ובעל מידות כאלה...

ב.

המגפה בזבירציה

היה זה בשנת תרנ"ד (1895). — שנתיים לאחר שבאתי בפעם הראשונה לזבירציה. עוד קטן ודל היה אז המקום. תושביה מועטים, מכירים איש את רעהו, וקשורים איש באחיו. שלושה בנים היו לי אז — צבי־דוד, אלעזר וזאב־נחום, וזה כמעט־קט נולדה לי בתי דרעזל — כל אלה בני רחל־לאה אשתי (בת האיש החסיד המורם מעם, ר' ראובן זאַראָמף, מבנדין). אותו זמן פרצה ברחבי פולין מגיפה, לא עלינו, מגיפת החלי־רע. שמות עשתה המגיפה ביותר בבנדין. מדי יום ביומו מתו מאות אנשים, וכמעט אין קובר. זעקות אנוש נשמעו ברחובות ובשוקים שבעיר. וברחובות הבעירו אש מעצי יער, הנקרא יאלוביץ. ואם על בנים רוטשה, לא־עלינו. בכל עיר ועיר נוסדו בתי־חסד ובתי־מרפא, שבהם חלקו במשך כל שעות היום והלילה רפואות (טפות שנקראו: „אינאָזעמצאָווע" — מתוצרת חוץ) ומשקאות חמים. בכל עיר ועיר נתארגנו משמרות לתקן ולהציל את החולים. בשלושה דברים ניכרת המחלה: תחילה שלשול, אחר־כך — הקאה, אחר כך — התכווצות־עווית (קרעמפן). וכל אלה במשך שתים־שלוש שעות. הנך מעיף עין בחולה — ואיננו... אמרו גם אז הרופאים כי עיקר־העיקרים להישמר בפני המגיפה הוא — הנקיון.

ויהי כאשר פרצה המגיפה בעיר בנדין, שהיתה מלאה תמיד חלאה ועיפוש ברחובותיה הצרים — נוסדה שם חברה להצלה. אף בזבירציה, שלא רחקה מבנדין, נוסדה חברה להצלה. מקום מושב החברה היה בחדר שלפני בית־כנסת. תמיד ישבה שם משמרת אנשים מוכנים לפעולה. והיה כאשר אך נודע אודות חולה — מהרו־רצו אנשי המשמרת לביתו של הנגוע והצילו ככל אשר יכלו. גם הנכרים־הגויים עשו הכל שהיה באל ידם. גם שלטונות הממשלה הרוסית עשו כמיטב יכלתם. והכל, — לריק, הכל לשוא. המגיפה נתפשטה בכל עצמתה. הערלים שבכל עיר ועיר הקימו משמרות שלא להניח לבוא לעיר אנשים שנמלטו מעריהם הנגועות אף אדם שהיה תושב העיר, — אם הוא בא מעיר זרה — לא הניחוהו לילך לביתו, אלא היה צריך תחילה להתעכב בבית־קטן שליד תחנת־הרכבת. שם חיטוהו — אותו ואת בגדיו. אך לאחר החיטוי הניחוהו לילך לביתו. כך השתוללה המגיפה חדשים מספר. אולם הקשים ביותר היו החדשים תמוז־אב של שנת תרנ"ד. אף אנכי הייתי בין אנשי המשמרות, רצתי והצלתי בכל מה דאפשר...

זוכר אני: עמדתי עם אשתי בחלון ביתי, שהיה לא רחוק מבית־המדרש. עמדנו ושוחחנו. אמרה אשתי, שהיתה צדקת ממש: ראה־נא, איטשע, הולכים אנו לישון בביתנו במנוחה — ובית־המדרש מלא אנשים, — אורחים אשר מר גורלם הוא לנום על הספסלים הקשים, על קרשי־עץ. זאת אמרה לאחר שבמשך היום טפלה בהם וסייעה להם... עוד אנו עומדים, משוחחים ומסתכלים לרחוב מרשל־קובסקי, והנה נגד עינינו להקת אנשים גויים־ערלים מובילים מספר אנשים עברים, (ממה שאספו בזבירציה), וחפצים לשלוח אותם חזרה לבנדין, למקום ממנו באו, ממנו ברחו מאימת המגיפה. בתוך הקהל הזה ראיתי והכרתי את הנגידה הנעלה מאוד — חוה'לה (אשתו של שאר־בשרי, הגביר היקר ר' ישעיה־הנדל ארליך, וששת בניה ובנותיה וגם משרתת גויה). והיה כאשר יחם לבבי — נכנסתי בדברים עם הערלים המובילים אותם ושאלתים מאין כל הקהל הזה, ואמר לי כי מצאום בביתו של ר' חיים קרימלובסקי. (ר' חיים קרימלובסקי היה אחיה של חוה'לה ארליך, אשת ר' ישעיה־הנדל). לא אזכור באיזה אופן ואיך הבלתי אותם מידי הערלים, שהובילום כבהמות ממש. הבאתי את שמונה הנפשות לתוך ביתי — והוא בן שני חדרים ומטבח. היה זה בראשון בשבת, כ"ג אב תרנ"ד, בשעה הראשונה אחר־הצהרים. אשתי הכינה לכולם ארוחת־צהרים, ותחייה נפשותיהם. אחר־הצהרים יצאו האנשים לשוט ברחוב כי עברה כבר אימת הערלים, ששלחו את יתר האנשים שלכדו — לבנדין הנגועה. אני הלכתי לבית־המדרש להתפלל מנחה, ומשם למקום המשמרת. שם חלקו לנצרכים משקאות חמים, רפואות וטפות „אינאזעמצאווא".

לעתות־ערב שבתי הביתה. בחלון הבית עמדה אשתי ואמרה לי, כמו בשמחה, לבל אדאוג: דע לך, כי יש לי מעט שלשול... מה אומר? — חשך בעדי אורי!

רצתי תיכף למקום המיועד, ובאו תיכף אתי אנשים. תוך רגעים ספורים, והנה נראו כבר סימני המגיפה בכל תקפם: שלשול — הקאה... עשינו כל אשר ביכלתנו: כשנים־עשר אנשים לנו בביתי, והיו ערים לכל שנוי. גם הרופא לוי, המומחה בסביבה, וגם החובש הטוב באנשים ר' יעקב־הירש טשעבינער, — ערים היו כל הלילה, עשו כל שיכלו, נתנו תרופה במחיר גבוה — והכל ללא הועיל. לפנות־בוקר, בשעה שלוש לערך, והנה התכווצויות־עוית (קרעמפען)... לפנות־בוקר קראה אותי אל מטתה ואמרה לי: ראה, אִיטשע, עתה הוטב לי מעט... בשעת חמש או שש — נודע הדבר ברחוב, ונודע גם לשוטרי־הממשלה. אז בא אל ביתי השוטר וויניק. אשתי התחלחלה ולא דברה, מני אז, מאומה. בשעה שמונה בבוקר השיבה נפשה למקום משם נלקחה, טהורה ונקיה. כה מתה עלי אשתי רחל־לאה, החביבה יותר מגופי, והיקרה ומפוארה מאוד־מאוד בכל זבירציה. ותהום כל העיר. חלון ביתי פתוח היה אז, ודלגתי בעד לחלון, בקריאה רמה: „זעף ה' אשא!" — וכמעט יצאתי אז מדעתי מרוב צער ויגון. אנשים הובילוני לביתו של ידידי, שכני הטוב, ר' אברהם בורנשטיין, והניחוני על המרפדה (הספה) שבביתו. את אשר נעשה אתי אז לא אדע. אנשים שמרו אותי לבל אקפוץ שנית בעד החלון מרוב צער.

כעבור שעות מספר שבתי לדעתי, ראיתי כי פינו את בית־המדרש מכל הספרים, השלחנות והספסלים, והפכוהו ל„בית־תעלה" (בית־חולים). שר־המחוז בא מבנדין וחתם את דירתי. את גופת רעייתי שנפטרה, וכן אותי, את בני משפחתי ואת המשרתת לקחו לבית־המדרש. העמידו שם מיטות, — אחת לי, ואחת לבני: הערשעלע, וואַלוויש ואלעזר, ולבתי דרעזל (שנולדה בט"ו בסיון, והיתה אז בת חדשיים). למחרת בא אחיה של אשתי, היקר באדם, ר' מרדכי־נח זארומף, הנקרא ר' מוטל זאַרומף, ונסע עם שנים מבני, — אלעזר וזאב־נחום וואַלוויש, — לתחנת הרכבת יענדזשאָוו, שליד יער ויסקיטנא. שם היה גר אז חותני הראשון. את דרעזל הקטנה היניקו במשך יום־יומיים נשים צדק־ניות, שסידרוה לאחר זמן בכפר אַגראַדזשעניץ, הסמוך לזבירציה, אצל מינקת אשת דוד פאכטר (אחיו של הלל פאכטר מזבירציה). לאחר זמן העבירו את דרעזל הפעוטה לבית ברייגדל, אחות אשתי (אשת גיסי ר' שלמה גיטלר) ותהי אצלה עד מלואת לה שלוש שנים, ואני שבתי ושוב נסיתי להקים את הריסותי בזבירציה.

אנשים טובים השתדלו בכל עוז במשרדי הממשלה לקבל רשיון לקבור את אשתי המנוחה, כדרך שקוברים נפטרים שלא מהמגיפה. למחרת פטירתה, בחמש בבוקר, הובלנו אותה לקבורה בקרימלוב הסמוכה לזבירציה, כי באותם הימים עדיין זבירציה לכפר תיחשב, ומתיה היו נקברים בקרימלוב העיר.

אני נשארתי בזבירציה. 16 יום, — ובתוכם ימי ה„שבעה", — ישבתי בבית־המדרש. אנשים טובים כלכלוני ככל שיכלו. גם כרים וכסתות שלחו

עבורנו, כי כל החפצים סגורים היו וחתומים בידי הממשלה בביתי. לאחר ימים פתחו את ביתי. נציגי השלטונות העמיסו על שתי עגלות כל שמצאו בביתי, ושרפו הכל. בבית הציתו מין נוזל, שאש יצאה ממנו כאשר נשפך על הרצפה, וריחו הלך בכל רחוב מרשלקובסקי. חומש „דברים" שהיה אז על השולחן, ריחו נודף ממנו עד היום. כה טהרו וניקו את ביתי. ושבתי לדירתי לגור בה, — אני ובני בכורי צבי־דוד.

ימים רבים בכיתי אז על אשתי האהובה והחביבה, ולא אחת רצתי לבית־הקברות והשתטחתי על קברה בבכיות עד אין חקר.

זאת עבר עלי בזבירציה בימי המגיפה. רק קרבן אחד הקריבה זבירציה אותם ימים. ולקרבן נבחרה אשתי הצדקת.

ג.

בעירום ובחוסר־כל

אולם בזאת לא נסתימו עדיין צרותי באותם הימים. שמונה ימים לאחר ששבתי לדירתי באה עלי צרה חדשה.

אותם ימים היתה לי בזבירציה חנות לממכר נעלים. היתה זו החנות הראשונה לנעליים במקום, כי עד אז היה נוהג אך להזמין נעלים מיד הסנדלר. והנה — פתחתי חנות, הבאתי סחורה מחוץ לעיר, והאנשים קנו נעליהם בו במקום, מבלי להמתין שבועות וחדשים עד שיכינום הסנדלרים. מובן, שהסנדלרים רדפוני על־כך. אולם למרות זאת, היתה פרנסתי בריוח. לא רחוק מביתי היתה חנות הנעלים שלי.

והנה, שמונה ימים לאחר ששבתי ערירי לדירתי — דפק על דלת ביתי בחור אחד, בנו של ר' לייבוש רוזנבוים, חתנו של ר' הרצקי ליברמן, וקרא: ר' איטשע, מדוע חנותך פתוחה? — קמתי ורצתי ישר לחנות — והנה: החנות נפרצה. גנבים באו והריקוה, נעלים בודדות השאירו, והאחת אינה בת־זוג לשניה. מה לעשות? פרצתי בצחוק. ידידי שאלוני, משום מה צוחק אני במצבי זה, — לאחר פטירת אשתי וגניבת חנותי. אך כך הוא הטבע שלי: למדתי שחוק.

נשארתי איפוא שכול ואלמן, בלי פרוטה אניה טרופה בים זועף, בעירום ובחוסר־כל, כתורן על ראש ההר. וידידי באו אלי ויעצוני לעזוב לעת־כזאת

את זבירציה ולנסוע אל בני משפחתי לבנדין אולי ירווח לנשמתי השבורה, — טענו.

יצאתי את זבירציה, בת־אוני, על מנת לשוב אליה כעבור שלוש שנים ולבנות בה את קני מחדש.

ד.

חזרתי לזבירציה

היה זה באביב, באדר שנת תרנ"ז (1897), כאשר נערכה חתונתי עם אשתי הטובה מכל, גיטעלע, בת ר' ברל גיטלער. והוא היה גר אז ביער וויס־קיטנא, וקודם לכן גר שלש־עשרה שנה בזבירציה. תחילה הייתי נוסע מוויס־קיטנא, מבית חותני, לזבירציה, הלוך וחזור. בזבירציה עבדתי בבית־מסחרו של ר' הנדל האמער, בקליית הקפה. בסופו של דבר שכרתי דירה בזבירציה. בבואי לחוג את חג הפסח בבית חותני, הבאתי בשורה לאשתי כי שכרתי כבר דירה בזבירציה.

בל"ג בעומר, שנת תרנ"ז באתי עם אשתי לזבירציה, על מנת לשבת בה ישיבת קבע.

דירתי לא היתה רחוקה ממקום עבודתי בחנותו של האמער. באותה דירה גר קודם הגביר־הנדיב, ר' שמואל סויקא, שהיה בעל מעלות טובות ומרובות.

הוא היה איש טוב־לב. נעשינו חברים בלב ונפש.

ה.

מזלוקת הרבנות

המחלקות הראשונה בענין רבנות זבירציה היתה בין המבקשים להעלות את הרב ר' ישראל־לייב, ואח"כ את בנו, ר' אברהמהלע גאַנצווייך לרבנות קרימילאָוו והסביבה, — ובין התומכים ברבנותו של ר' יעקב־בער, שהיה

רבה של קרימעלעוו באישור הממשלה, — ומכאן היתה גם מרותו על זבירציה שהיתה אותו זמן כפופה לקרימעלעוו.

לאחר מכן הנני זוכר את המחלוקת בענין הרבנות בין בנו של ר' אברהמעלע גאנצווייך לבין הרב ר' מנחם מענדל לאַנדוי.

ר' אברהמעלע גאַנצווייך היה איש חכם ופיקח, איש להתרועע, ידידי נאמן לחותני וגם לי. תלאות רבות עברו עליו בזבירציה.

כאשר גדל העם בזבירציה, חפץ אביו, ר' ישראל־לייב, לקבוע דירתו בזבירציה. אותם ימים חי בזבירציה איש תקיף בדעתו, בעל־צדקה ונדבן מופלג, ר' משה־לייב הערצבערג. הוא התנגד לכך, ולא חפץ שר' ישראל־לייב יגור בזבירציה. סוף דבר, שר' ישראל־לייב לא שת לבו להתנגדותו של רמ"ל הערצבערג — וקבע דירתו בזבירציה. — אותה תקופה נסתלק הרב ר' ישראל־לייב, וחפץ בנו, הרב ר' אברהמעלע גאַנצווייך, לירש מקום אביו, ולקבל רבנות זבירציה. אולם עיקר הרבנות שייכת היתה להרב ר' יעקב־בער, ולא לר' ישראל־לייב, כי ר' יעקב־בער, היה כאמור רב בקרימעלעוו באשור הממשלה, וזבירציה נכללה בקרימעלעוו. ופרצה מחלוקת חמורה עוד לפני בואי לזבירציה. אני זוכר אך את סופה. — כאשר נסתלק ר' יעקב־בער, התנשא ר' אברהמלע גאנצווייך להיות רב בזבירציה. ושוב היתה מחלוקת חמורה. בראש המתנגדים לר' אברהמלע היה שוב הנדבן ר' משה־לייב, וכן בנו ר' אלימלך הרצברג. רבים־רבים, — „צד גדול" — התנגדו לר' אברהמלע. אני אמנם עבדתי הרבה לטובתו, והסיבותי אליו רבים־רבים מבני העיר, אבל ר' משה־לייב הערצבערג ובנו אלימלך — נצחו. הם הביאו העירה את הרב ר' מנחם־מנדל לנדא, בנו של הגאון ר' יעקב'לה מנשלסק, ונכדו של גאון העולם ר' אברהם מצ'כנוב. הרב רמ"מ לנדא בא מנובידוואָר וקבע דירתו בזבירציה על אפם וחמתם של רבים מבני־העיר. ואשר לי — בגלל מחלוקת זו קבלתי מכת־לחי בפני קהל ודעה. וזה הדבר: באחד הערבים קהלתי עדה של כשלש־מאות איש, וערכנו כתב־רבנות להבאת ר"א גאַנצווייך לרב בזבירציה. חתמנו כשלש־מאות חתימות, וביניהם חתמתי גם אנכי. למחרת היום ניגש אלי, בפני עם ועדה, ידיד־נפשי ר' ישראל־מאיר באַרנשטיין, שהיה בן ידידי ורעי ורע אבי, ר' ליפמן (אח לדודי, הגאון בוצינא קדישא מביאלא, נכד הש"ך) וסתר על לחיי... ואמנם אף אני לא אחרתי, והשיבותי לו מכת־לחי עם רבית קצוצה. נתתי לו תחת אחת — שתיים... וכל זאת בפני עם ועדה, בבית־המדרש בזבירציה...

אכן, כמה מכוער הדבר, אבל אני לא למדתי לקח ועוד אספר כי חזרה המחלוקת לעירנו בענין הכיתות, עת עמדו, זה מול זה כיתות התומכים בגאון האמיתי, אביר־הרועים, תלמיד־מובהק לאדמו"ר מסוכטשוב, — הוא הרב רצ"א פרומר מקוזיגלוב, — לבין האדמו"ר מקרימעלעוו, שרצה ברבנותו של בנו ר' אלימלך ראבינאָוויטש. גם אז עמדתי בראש כת ולא לקחתי מוסר. אף נפצעתי.

אולם על כך — להלן. עברה המחלוקת והממלכה היתה נכונה שנים רבות ביד הרב לאנדוי.

תחילה לא דיברתי עמו, אולם השלום הושב על כנו, והפכנו ידידים.

האדמו״ר מסוכאַטשעוו והרב מקוושיגלאוו

הגיעו ימי מלחמת העולם .ר׳ מנדל לנדא, רבה של זבירציה, נעשה רש ועני מאוד. זוכר אני כי פעם, בשבתי בביתו, בכה לפני על עניו. זוגתו הרבנית, הביאה אז זנב דג־מלוח, ואמרה כי מדג־מלוח זה עליהם לחיות כל השבוע!... אף ראיתי כותנתו של הרב קרועה מאוד. והאיש, ר״מ לנדא, היה מפונק מאוד־מאוד, וכן אשתו הרבנית. אולם כך הגיעו הדברים בימי המלחמה. לא היתה בפניו ברירה: הוא עזב את זבירציה ונדד לאמריקה. שם דרש ברבים, עשה חייל ונתעשר מאוד. אך ברבות הימים גם שם ירד עשרו לטמיון. מאמריקה נסע ללונדון של אנגליה. שם התעשר שנית, בא לזבירציה והתארח בבית ידידו, ר׳ קופל הענדלער. מכאן נסע לקאַטאָוויץ, לחתנו ר׳ דוד ארליך, שהיה שאר בשרי. בקאטאָוויץ חלה רמ״ל מאוד, ונסע לאָטוואָצק. חדשים מספר אחרי בואו לאָטוואָצק, נפטר שם, שבע יסורים רבים. הוא הובא לקבורה בווארשה, ב״אהל״ אביו ר׳ יעקב׳לה נאַשעלסקער מטשעכאַנאָוו. העיר זבירציה שלחה משלחת להלויתו, ובתוכה היה אף ש״ב, ר׳ צבי ראַפאַפּאָרט. בין מספידיו היה אף הגאון ר׳ מנחם זמבה, מווארשה.

לימים החלטתי לעשות גם לביתי. את ר' הענדל עזבתי, וכלה ונחרצה אצלי לא לשוב יותר אליו. ידידי הציעו לי עסוקים ועסקים שונים. ואני בשלי: קפה.

לשם כך הייתי זקוק למאות אחדות של רובלים, — ומאין יבוא עזרי?

היא באה — מידי ש"ב ר' איטשע מאיר לנדוי. הוא היה איש טוב מאוד, ולא היה משיב ריקם פני הפונים אליו בענין טובה, הלוואה וכדומה. הוא נתן לי שטרות ב־300 רובל, ועליהם הוסיף אחי חנוך־הענדל שטרות בסכום הגון.

פניתי לפירמות בחו"ל והן שלחו לי כל מה שביקשתי, — למרות שר' הענדל הפציר בהן לבל ישלחו לי דוגמאות וסחורה, כיוון שאין אני סוחר, אלא איש עני שניהלתי אך את עסקו.

אמנם קפה היה לי כבר, אבל לא היתה לי מכונה לקלייה. והנה נודע לי כי לר' ישראלקע ערליכמאן מבנדין יש בשטעקאטשין מכונת קלייה והוא רוצה למכרה. נסעתי לשטשעקאטשין, ראיתי את המכונה כי שווה היא המחיר. נתתי עבורה 40 רובל. בשעה 3 לפנות בוקר, בערב סוכות, הטענתי את המכונה על עגלה ויצאנו לכיוון זבירציה. זוכר אני עדיין כי התעכבנו בדרך בבית מרזח. היו אלה שעות הלילה. אכלתי רבע אווזא, שלוש גלוסקאות וכוס שכר, ובס"ה שילמתי עבור הארוחה 16 קופיקות.

בערב סוכות, ב־8 בבוקר הגענו לזבירציה ומיד התחלתי לקלות על אפו של ר' הענדל. הלה כבר כתב אפילו לאבי מורי כי קליתי קפה בערב סוכות עד אחרי הצהרים... עבירה גדולה.... והרי הוא עצמו היה קולה לא פעם בערב־שבת וחג עד בין השמשות ו... והיה כמצחק בעיני כולם.

במרץ רב עשיתי מלאכתי הקשה יחד עם בני אלעזר. כתום השנה הראשונה הספקתי לפרוע את השטרות הנ"ל, והיה לי עודף כסף: 300 רובל. עשיתי חייל בעבודתי זו המפרכת. ר' הענדל למד לקח כי אין הכסף עונה על הכל, ואל יתהלל אדם בישראל בשק הכסף שלו. שכל, מרץ ותשועת ה' — הם־הם המכבדים אדם ויברכו פעלו.

מסחרי הלך וגדל. בתום שנתיים כבר הציעו לי לקנות בתים בזבירציה, — למשל את הבית הגדול ברח' מאַרשאַלקאָווסקא 2, שקניתי מחציתו מאת ר' יוסף וואַרצמאַן. לקנייה זו הייתי זקוק לאלף שש מאות רובל (כ־800 דולאר). אבל פחד לבי גם מזה. השגתי את הכסף בקופת החסכון (קאַשטשעלנא"), וגם מכספי אני, — וקניתי מחצית הבית.

קודם־לכן גרתי בבית שהיה רכושו של נכרי אחד, לאָקאטא מכפר אימזשיגליד, סמוך לזבירציה. רציתי לקנות בית זה, שלאָקאטא דרש עבורו 700 רובל. סכום זה היה כבר בידי (לוויתיו מאלמנת ידידי אלטער האָפמאַן, שכונתה „דבורה די פאַרבערן", ברבית של 12 אחוז, לתקופת פרעון של 10 שנים. שילמתי עד מלחמת העולם הראשונה). אני עומד לגמור עם לאָקאטא ובינתיים קונה את הבית ר' יאנקל גרונוואלד.

מילא, — אמרתי, — אם ר' יאנקל קונה, — הרי זה כאילו קניתי אני. הוא לא יחפוץ יותר שכר־דירה מאשר שילמתי לנכרי. אולם אשתי הצדקת טענה לפני שר' יאנקל העלה את שכר הדירה כמעט לכפליים — במשך שנה אחת. אכן, לא כפי שדמיתי היה.

עלה, איפוא, ברעיוני, — לפני שקניתי את מחצית הבית מידי ר' יוסף וואַרטסמאַן, — לבנות לי בית־דירה. קניתי, איפוא, מר' נחמן האָבערמאַן לבנים וחמרי בנין אחרים, והחילותי לבנות את הבית שהכיל 2 חדרים גדולים. לא זקוק הייתי לאישור תכנית הבנייה בממשלה, כיוון שזבירציה היתה אז כפר.

הבנייה נמשכה תקופה ארוכה. כאשר שאלתי את הבנאי מתי הוא יסיים את עבודתו השיב: „בעדשע, בעדשע"! (יהיה, יהיה). אשתי היקרה הציקה לי עם ה„בעדשע, בעדשע". לבסוף נגמרה, למזל, הבנייה של דירה מרווחת זו.

במשך כל תקופת הבנייה עבדתי כאחד הפועלים: סחבתי בעצמי לבנים ואבנים, חפרתי ועשיתי כל עבודה קשה. בבור שחפרתי בחצר הבית קויתי למצוא מים. מים לא מצאתי, אבל חול זך, נקי ויפה, מצאתי.

לפני עברי לבית וואַרצמאן, קרה לנו מקרה נורא. ישבנו 13 איש בצוותא (בסוכות תרס"ב) בסוכת ידידנו ר' בנימין משה לאנדא (ברח' מארשאלקאָווסקא, בבית משותף לו ולגיסו ר' לייבל בערגער). כיאות לחסידים ואנשי מעשה היטבנו את לבנו ביין וביי"ש, — עד חצות, והנה אזל היין. החסידים ביקשו לשתות עוד, — ויין אין. אמרתי להם: רבותי, בביתי אני יש בקבוק יין טוב. אלך־נא הביתה ואביא את הבקבוק.

אשתי ישנה כבר. התעוררה וראתה שאני מטפל ביין, במטעמים ועוגות. אמרה אשתי: „איטשע, בקבוק אחד של יין יש לך ואתה נוטלו?" אמרתי לה בקול תחנונים: „גדולה רבה יכולה לצמוח משתיית חסידים בצוותא, ביום טוב, בחצות ליל... הרשי־נא לקחת הבקבוק, ואם יחסר המזג, — אקנה לך טוב הימנו....

זוגתי, הטובה בנשים, אמרה לי: קח־קח הבקבוק ושתו לחיים טובים ולשלום!...

חזרתי, איפוא, לסוכתו של ר' בנימין־משה. אכלנו, שתינו, וברכנו את ה' יתברך, כנהוג.

סיימנו, יצאנו מהסוכה, והנה — אבוי: אש מתלקחת בעיר, עד לב השמים! והאש — מצד ביתי. הבינותי כי האש פרצה על גג ביתי. צעקתי לידידי: איש בל יהין ללכת לביתו, עזרו־נא לי, כי האש בביתי.

למרות מאמצינו לא יכולנו להכנס לבית כי שער החצר היה סגור. קפצנו מעל לגדר, הבהילו את שוטרי העיר ומכבי האש.

בינתיים נוכחתי לדעת כי האש לא אחזה בביתי ממש, אלא בבית העץ שבחזית החצר. בכל זאת הוצאנו חפצינו ובני ביתי שעוררנום. כן עוררנו את שכנינו ר' יודל פאַריזער, בעל המקווה ואת ר' אלטער האַפמאַן הצובע („דער פאַרבער"), שישנו למרות שעשן מילא את חדריהם. בקשר לכך ייזכר שמו של ר' ישעיה מענדל ערנפריד, שהיה אז חסיד מחסידי סאַכאַטשאַוו, אשר עוררני להציל נפשות הבתים הסמוכים, לבל יקרה אסון.

לאחר שעה ארוכה יכולנו כבר להיווכח כי אך מעט מאוד מחזית הבית נשרף. ביתי, שהיה סמוך מאוד למבנה העץ ניצל באורח פלא.

בגמר הכיבוי עשינו מפקד בין בני ביתי. והנה: חסרה נפש אחת. איני זוכר מי מבני היה נעדר: — זאב נחום (וואַלוויש), או יהודה (לייבוש).

לאחר חיפושים מרובים מצאנו את הנער בבית המלמד ר' פישל מאהר. שם לן עד למחרת היום.

הכבאים לא הרשו לנו לשוב לביתנו, כי הוא ניזוק מאוד עת פעולות הכיבוי. לא חזרנו, איפוא, יותר לביתי שבניתי, אלא לבית שמחציתו קניתי אצל ר' יוסף וואַרצמאַן.

בקשתי לישב בשלווה, — והנה קפץ עלי רוגז חדש: עסק הקפה פחת והלך, בעטייה של התחרות צעירים בני 25, בעלי כוח גופני: חיים אולמר מווויי־דיסלאַיי ויוסף דויד ליבער, בנה של האופה הינדע לאה. לשניהם גם כסף, כי אך זה יצאו מתחת לחופתם, — והנדוניה בידם.

חיים אולמער שעבד תחילה בבית מסחרו של האמער סבל שם הרבה והייתי מגן עליו. אשת האַמער גרשתהו לחצר, ככלב ממש, גם בהיותו חולה מאוד. אך אשתי טיפלה בו ובשלה עבורו.

המשכתי בקליית הקפה למרות ההתחרות, — ואני עבדתי כבר לבדי, כי בני אלעזר נשא בינתיים אשה (אסתר'ל כלתי, בת ר' משה באַרנשטיין משטשע־קאַטשין, שהיה קרובו של האדמו"ר הזקן מסאַכאַטשאַוו, ממשפחתנו). אבל עשיתי כבר זאת בזעיר אנפין.

* *

במחצית הבית שקניתי מאת וואַרצמאַן היו שלשה חדרים ושתי חנויות. שם גרו ידידינו ר' בעריש זילבערשטיין והסנדלר פוזשעכאַדניק. ר' בעריש זילבערשטיין, אשר חי שם עם אשתו, בנו ובנותיו היה איש עני, מדוכא מאוד.

ז.

„הקאָמיטעט"

שנת תרע"ד (1914). פרצה המלחמה העולמית. האשכנזים, האוסטרים וההונגרים באו לזבירציה, או עברו דרכה, — לאחר שנמלטו ממנו צבאות רוסיה. גרתי אז עם משפחתי בבית הנחתום ר' דוד־לייב טננבוים, ברחוב שעווער. חפשתי מקור פרנסה, לאחר שנסתם מקור פרנסתי עם חיסול בית־החרושת שלי לארגזים ולקופסאות־עץ „פראצא", ולאחר שהוכיתי, בשל עסקים, מכות קשות מידי דוד ציטער. ידענו כי עת מלחמה היא, וקשה המסחר. חפשנו ובקשנו תחבולות לסחור ולהרויח. אנכי קבלתי אז קמח מאת ש"ב ר' צבי רפופורט, הקמח היה מקולקל בנפט. אשתי לשה בצק מקמח מקולקל זה, — שריח נפט חריף נדף הימנו, — ואפתה לחם ועוגות, שהיינו מוכרים לחיילים העוברים בסך, ברחוב שעווער. עמדנו בחלון דירתנו ומכרנו לחיילים מה שאפינו. החיילים קנו ושלמו במיטב כספם. בני יהודה (לייבוש), — מלאו לו אז י"ג שנים, והוא כבר גבר בגוברין, מלא ברכת ה'. הוא היה „שגרירנו המסחרי" ובא במגע עם החיילים שעברו בסך לחזית. כך עשתה כל זבירציה שנתפרנסה בשנה הראשונה והשניה של המלחמה, אשר בכנפיה באה מצוקה גדולה לעיר. החיילים הרעבים היו מרוצים, שמוכרים להם משהו ושילמו במיטב כספם.

אותם הימים עלה במוחי רעיון לאגור את התה הנמצא בעיר, כיוון שהיינו מנותקים מווארשה ומפירמות התה שלה: ויסאָצקי או פאַפאַני. פניתי לש"ב צבי האַבערמאַן, שהיה שכננו וידעתי כי יש לו סכום כסף הגון בביתו שנקנה את כל התה בעיר. כך עשינו.

לאחר זמן מכרנו את התה לאוכלוסיה האזרחית וכן לאנשי הצבא, והר־ווחנו כסף רב. כן נזדמן לי אז לקנות חבית נפט, — ובזבירציה אין נפט. אף בזה הרווחתי: עזר לי בניהול עסקי בני מחמדי יהודה שליט"א שהיה אז צעיר מאוד. באותה תקופה אף צמחה ידידות עם הכומר של זבירציה, שמכרתי לו כמה ליטראות תא ונפט, שנזדקק להם.

ואז, בימי החושך, כשנתמעטו צרכי האוכל, והגיעו ימים שלא היו בזבירציה אפילו מהמצרכים החיוניים ביותר לחיי אדם, באשר הוא אדם, נוסד אז „קאָמיטעט", כלומר: וועד לחלוקת מצרכי־מזון לאוכלוסיה האזרחית. בראש הועד עמד הרוקח יאן פאשערבינסקי. לאחר ימים נתפרדה החבילה, והוקמו שני ועדים, האחד לאוכלוסית הנוצרים, והשני — ליהודים. בראש הועד היהודי עמדו: וויצעזן (איש ישר, זקן שעבד כארבעים שנה בבית־החרושת שבזבירציה ובערך כל הזמן פרנס העיר), ר' זלמן מרגוליס, שמואל העלבערג, עבער פערצעס, אברהם באַרנשטיין, ר' צבי האַבערמאַן ור' מאיר פינקלשטיין; מנהל ספרי המסחר והחשבונות היה ידיד־נפשי ר' חנוך־הענעך קראָן, ר' שמעון פרידמן היה בחנות.

לאחר ימים ספחו אף אותי לעבודה בקאָמיטעט, וכן את בני האהובים יהודה (לייביש) ופנחס (פינטשע), שנשאו חן בעיני כל רואיהם בעבודתם הנאמנה ובחריצותם. לאחר ימים סופח אף בני אלעזר לעבודה זו. והיה בני יהודה, שליט"א, המוציא והמביא בכל עניני הקאָמיטעט: כרטיס־המזון, כרטיסי־הלחם ותפוחי־אדמה, פחם וקמח, וכל מצרך חיוני. — עד תום ימי המלחמה, בשנת 1918.

בירך בלאט

מיינע ערשטע יאָרן אין זאוויערטשע

איך בין געקומען קיין זאוויערטשע אינם יאָר 1893. מיין פרוי איז געווען די טאָכטער פון הערשל זילבערמאן. וועלכן מען האָט גערופן „דער אלטער פאקער".

270 יידישע פאמיליעס זענען געווען אין זאוויערטשע בעת מיין אָנקומען אַהינצו. 1935, בעת איך האָב פאַרלאָזט די שטאָט, זענען דאָרט געווען איבער 7 טויזנט יידישע נפשות.

אָנגעקומען איינעם שטעטל האָב איך געפונען די שול און קהילה אין א זייער שלעכטן מצב. איך האָב צוגעווארט 3 יאָר ביז עס זענען צוגעקומען נאָך חברים פון אנדערע שטעט, וועלכע האָבן באשלאָסן אז מען מוז ענדערן דעם מצב אין דער קהילה. נאָך א בראטונג איז באשלאָסן געוואָרן, אז מען מוז אויפנעמען א גוטן חזן און א וואָגיקן רב. בין איך, טאקע, מיט נאָך צווי בעלי־בתים געפאָרן קיין פילק, כדי צו פארהאנדלען מיטן דאָרטיקן יינגען חזן, ר' שבתאי ספיוואק, וועלכער האָט געשטאמט פון דזשאלאָשיק, וועגן אָנעמען די שטעלע פון א חזן אין דער שול. 2 יאָר שפעטער האָט מען אויסגעקליבן ד עם נאָווידוואָרער רב, ר' מנחם־מנדל לאנדאו. פון דעמאָלט אָן האָט די שול זיך שטארק אנטוויקלט און דאָס גאנצע יידישע לעבן אין זאוויערטשע האָט אָנגעהויבן וואקסן.

בערך 25 יאָר בין איך געווען גבאי פון דער שול, אין וועלכער ס'האָט זיך אָפגעשפילט און אָגעשפיגלט א שטיק יידיש לעבן. אויסער שבתי'ן איז געווען בעל שחריתּ אין די ימים נוראים ר' מאיר לעלעלווער.

אינעם יאָר 1915 האָבן מיר — יוסף ליבערמאן, דוד קעניגסבערג, וואָלף סטובניצקי און איך — געגרינדעט די גמילות־חסד קאסע. סעקרעטאר פון

פֿאַרוואַלטונג פון דער גמ״ח־קאַסע

דער קאסע איז געווען הענעך (חנוך) קראן, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן מיר אויך געגרינדעט א יידישע באנק, אין וועלכער אויך איך האָב אריינגעלייגט געלט. די באנק איז געגרינדעט געוואָרן כדי צו באַרגן יידן געלד, אז זיי זאָלן זיך קאָנען אינאַרדענען אין מסחר. דאָס איז געווען נויטיק וויל האָב איך זיי איינגעטיילט צווישן די חברים.

אישים בזבירציה

בערך ב 1901 נתפלגה הקהלה לשנים: חלק בחר את הרב מנודביבור, הרב מנחם מענדל לנדאו וחלק את הרב אברהם גאנצווייך, בנו של הרב הקודם בזבירציה. כתוצאה מהפילוג והמריבות נתלקחה מחלוקת גדולה, שנמשכה יותר משלוש שנים. לאחר כשלושים שנות כהונה עזב הרב מנחם מענדל את זבירציה והשתקע בארה"ב.

בזבירציה היו שני חזנים. האחד, שבתי ספיבק, שהיה החזן הראשי בבית הכנסת. הוא עלה ארצה בשנת 1921. היה עוד חזן אחד בשם ר' מאיר לעלעווער, איש מפורסם גדול בתורה, שהיה עושה לילות כימים והקדיש עצמו לתורה ועבודה והיה לשם ולתפארת בעיר.

מראשי הקהילה היו בערך בשנת 1895—1900, ר' משה לייב הרצברג, ור' יחיאל ווינדמן. ר' משה לייב היה מכניס אורחים ידוע, נדבן ובעל צדקה מפורסם. שמו הלך לפניו שלא סעד סעודה מבלי שיהיו סמוכים על שולחנו עניים או סתם נצרכים. מי שהיו בגדיו קרועים היה מחליפם מיד בחדשים. הוא השאיר אחריו שם גדול ויקר בעולם הזה. ממידותיו הטובות היה גם לנסוע בעגלתו לבקר חולים בעיר. בעת בקורו אצל חולה היה שם צרור כסף מתחת לראשו. הוא היה בעל־בית חרושת לבירה.

יחיאל ווינדמן. איש מכובד בעיר, בעל חנות טקסטיל ובעל צדקה. הרוכלים הזעירים בעיר קבלו ממנו תמיד „גמילות־חסד", היינו הלואות נגד משכונות. היו שפגרו בתשלומים. אם התברר שבעטייה של מצוקה בא הפיגור החזיר ללווים את המשכנות, מחל להם את כספו — כספי ההלואה שליווה להם, — וכדומה לרוב.

זבירציה היתה עיר מפורסמת כעיר ואם בישראל, עם הרבה תלמידי חכמים ועשירים שהרבו בצדקה ובמעשים טובים.

י. ד. ארליכמן

עירנו זבירציה

א.

בזבירציה עשיתי אך 15 שנה (מ־1910 עד שנת עלייתי ארצה ב־1925). ידיעתי על העיר אינן, איפוא, מרובות.

אם איני טועה סיפרו לי ב־1910, עת השתקעתי בזבירציה, כי הישוב הזבירצאי קיים פחות מ־50 שנה. עד אז היתה זבירציה כפר עלוב אשר מנה אך כמה מאות נפשות והיה כפוף למועצת העיירה קראַמאַלאָוו (קרימעלעוו). שם היה השלטון הכפרי ו„זקן הכפר" (וואיט). כל זבירצאי שהיה זקוק לאישור כלשהו, למסמך, תעודה ואף לפאספורט, היה נאלץ לכתת רגליו לקרימעלעוו, שהיתה רחוקה מזבירציה מרחק של בערך 8 קילומטר.

הוא הדין ביחס לשירותים הדתיים: רב, דיין, שוחט או מוהל לא היה בנמצא אז בזבירציה.

במשך מספר מועט של שנים גדלה העיר, — עם התפתחות התעשיה, שעליה כותבים בודאי אחרים, — וגדל הישוב היהודי בה. זכורני כי יו"ר ההסתדרות הציונית בעירנו, ידידי היקר והדגול, ר' אברהם באַרנשטיין, שהיה תחילה מזכיר ה„דאַבראַטשינגאַשטש", ואח"ר מזכיר ועד הקהילה, חבר ועד הקהילה, ולבסוף יו"ר ועד הקהילה, — סיפר לי במלחמת העולם הראשונה כי אומדים את מספר יהודי זבירציה, כדי 6—7 אלפים נפש.

בפולין העצמאית היה ר' אברהם באַרנשטיין גם נציג חשוב של יהודי זבירציה ב„מאַגיסטראַט" הזבירצאי וכיהן שם כסגן ראש העיר, — דבר שהיה נדיר בערי פולין.

* *

לפני כ־100 שנה היתה, איפוא, זבירציה כפר קטן ועלוב, החונה ליד פסי הרכבת הוורשאית־ווינאית.

בערך בזמן זה הקימו 2 יהודים מטשעַנסטאַכאָוו הסמוכה — האחים א. וד. גינסבערג, — בית מלאכה לאריגה. הם התחילו בשני נולי־עץ (הילצערנע וועבשטולן) שהונעו ביד. במשך זמן קצר הגיע מספר הנולים בביהח"ר למאות. אח"כ הוחלפו אלה במכונות אריגה העשויות ממתכת ואשר הונעו בכוח הקיטור, — מהחדישות ביותר בתעשיית הטכסטיל. סוגי המוצרים נעשו יותר ויותר מגוונים ומחלקות הייצור הסתעפו: מטוויה, מצבעה, אשפרה ומדפסה. הוקם אגף מיוחד לייצור קטיפה (פלושאָווניץ) וכו' וכו'. מספר הפועלים הגיע ל־8—10 אלפים איש. במשרדים עבדו כ־500 פקידים.

בשוק הרוסי רחב־הידים היה ביקוש רב למוצרי בית החרושת הזה (אשר שמו הוחלף במרוצת הזמן ל„ט. א. ז.", — טאָוואַזשיסטוואָ אַקציינע זאָוויערטשע").

בית חרושת זה היה לפי גדלו הרביעי או החמישי ברוסיה (לאחר ביהח"ר: ווידזעווער מאַנופאַקטור, פאַזנאַנסקי, שייבלער, ועוד בלאָדזש).

הודות לביח"ר זה, — אשר בעקבותיו קמו, תוך שנים מועטות לאחר ייסוד ביהח"ר הנ"ל בתי חרושת אחרים — הפך הכפר הקטן הנידח לעיר ניכרת בגדלה, לעיר מפורסמת, אשר שמה הלך למרחקים.

ב.

כפי שסיפרו אח"כ בזבירציה עברו האחים גינסבערג מזבירציה לברלין והקימו להם ארמון יפה ברובע העשיר ביותר בבירה הגרמנית.

את הנהלת בית החרושת העבירו לידי מנהלים שחיו בזבירציה. אלה ניהלו את המפעל לפי ראות עיניהם, אבל היו כפופים ביחס להחלטות עקרוניות להסכמת בעלי המנוית, האחים גינסבערג בברלין. משם קבלו את כל ההוראות העקרוניות ביחס לניהול המפעל.

האחים גינסבערג בברלין נדרו ביניהם נדר שבאם ימיר, חס וחלילה, אחד מבניהם או מבני בניהם את דתו, — יצא הוא אוטומאטית מהשותפות ולא יהיה לו כל חלק בבית החרושת שלהם, או במניות המפעל.

* *

ורצה הגורל שקרובים של הגינסבערגים בברלין, — מאַרטשין גינסבערג מטשענסטאָכאָוו, — למד משפטים באוניברסיטת ווארשה.

בעת ההיא היתה בפולין וברוסיה פתוחה הדרך לקאריירה משפטית אך ליהודים שהמירו דתם. ואכן גונבה לאחים גינסברג השמועה כי מארטשין זומם להתנצר, — למען קריירה.

האחים גינסבערג פנו למרטשין והבטיחו לו קריירה יותר מזהירה, — כמנהל ראשי של מפעלם, — באם לא יתנצר.

מאַרטשין קבל את ההצעה ונשאר יהודי.

השפעתו של מארטשין בזבירציה היתה גדולה, — לא רק על אלה שהיו כפופים למרותו הישירה והבלתי־ישירה בעניני בית החרושת. ואלה שהיו כפועלים, פקידים, ספקים, סוכנים, סוחרים, אורזים. השפעתו השתרעה — במישרין, ובאמצעות הפמלייה שסובבה אותו, — על כל ענייני העיר.

כל הכבודה הזאת היו נותני הטון בכל ענייני הציבור בעיר. בלעדם אין יוצא ואין בא, — אף בעניני הציבור היהודי, למרות שהמנהל הראשי ופמלייתו בקרב מנהליו ופקידיו בביהח"ר היו מתבוללים מובהקים עד למעלה ראש, ולא היה בהם אף ניצוץ קטן של יהדות.

זיקתם של „דייטשן" אלה, כפי שכונו בפי יהודי זבירציה, ליהדות היתה אך בכך שבאו, — לעתים אף בכרכורות, — בימים הנוראים לבית הכנסת להתפלל, ואחדים מהם הקפידו על נוכחותם לשעה קלה בבית הכנסת עת עריכת תפילת „יזכור". ברם, עיקר זיקתם ליהדות היתה בכך שאחרי מותם היו נקברים בבית העלמין היהודי.

המנהל הראשי ופמלייתו, — ובצדם המשרתים והיוצר משרתים, — היו במידה כזאת שטופים, ראשם ורובם, בתוך האוכלוסיה הנוצרית בעיר (ובפרט עם האינטליגנציה שבתוכה), שניתקנו כמעט כל קשר עם האוכלוסייה היהודית ועם החיים היהודיים. למען מצוא חן יותר ויותר בעיני ידידיהם וחבריהם הנוצריים, — הקימו מתבוללים אלה לצרכיהם של הנוצרים כל מיני מוסדות כספיים, פילאנטרופיים, חברתיים ותרבותיים והשקיעו בהם כספים מרובים. הפועלים הראשיים והפקידים שוכנו בבתים שבשכונת ה„פאַבריטשנע הייזער" והוקמו צרכניות („קאָנסומים") בכדי שפועלי ביהח"ר יוכלו לקנות את מצרכיהם במחירים מוזלים.

מובן מאליו שדבר זה הביא על הנווני וסוחרי העיר היהודיים כלייה. כל זה לא היה אִיכפת למתבוללים. כל דאגתם היתה אך להתייפות בפני התושבים הנוצרים, להחניף להם ולבוא לעזרתם ככל האפשר, — ואף על חשבון התושבים היהודיים.

לצרכי דלת־העם היהודית הקימו אחדים מהם, — ובראשם ווייצן, — „דאַבראַטשינסקאַשטש", והיו בין ה„דווורים", אבל גם כאן היתה השפעתם שלא לטובת פיתוח מוסדות יהודיים עממיים־דמוקראטיים ולטובת פיתוח חיים יהודיים תוססים ועירניים בעיר.

ג.

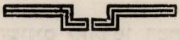
והנה רוחות חדשות החלו, — עם מפלות הצארים במלחמת רוסיה־יאַפאַן, — מנשבות ברחבי מדינת רוסיה. שפולין היתה אז, כידוע, תחת מרותה. במדינה פרצו שביתות, מהומות ופעולות מהפכניות הידועות כמהפכה הרוסית הראשונה, שהיתה המהפכה הגדולה ביותר מאז קיום הדינאסטיה רומאנוב. זו היתה מהפכה נגד המונארכיה והצאריזם, נגד שלטון העריצים הריאקציוני והביורוקראטי של הקיסר ניקולאי ה־2.

בראש המהפכה עמדו מנהיגי הסוציאליסטים והפועלים, שנלחמו גם להטבת מצבם החמרי הירוד של הפועלים והאכרים.

מהפכה זו לא פסחה גם על עירנו זבירציה. פועליה פרצו בשביתות ומהומות נגד מנהלי בתי החרושת בעיר. במאבקם של הפועלים שדרשו תנאי־עבודה, יחסי עבודה ותנאים סוציאליים טובים יותר לא חסרה גם נימה אנטי־יהודית מובהקת. כך מחו הפועלים הנוצריים נמרצות נגד העובדה, שיהודי מכהן בט. א. ז. כמנהל ראשי. הם גלחמו בכל תוקף על כך שיוחלף המנהל הראשי היהודי במנהל נוצרי. כאשר דרישתם זו לא מצאה אוזן קשבת, — קמו ביום בהיר אחד והוציאו בכוח מחוץ לבית החרושת את המנהל היהודי במריצה (טאַטשקע).

להנהלת המפעל לא היתה ברירה והחליפו את המנהל היהודי במנהל נוצרי. הפועלים הנוצרים נוכחו במהרה לדעת שחילופין אלו לא שיפרו את מצבם, אלא להיפך: המצב למעגם הורע בימי כהונת המנהל הראשי הנוצרי.

ואשר למאַרטשין גינסברג, — אף הוא לא הסיק את המסקנה הנכונה מיחס זה. הוא שקע הלאה והלאה במ״ט שערי הטומאה של התבוללות, ובימיו האחרונים על ערש הדווי, ממש בשעות גסיסתו הבהילו בניו כומר קאטולי וניצרוהו. לא רצו שייקבר יחד עם „יהודונים" בבית העלמין היהודי.

ד.

אנו היהודים, היינו יותר מכל עמי רוסיה משתוקקים לשינוי המשטר הרקוב, הריאקציוני והאנטי־יהודי שברוסיה ולשינוי השלטון האבסולוטי (סאַמאַ־דזשערזשאַסטוואָ), שהיה „שלטון־יחיד" של הצאר, — לשלטון דימוקראטי וליב־ראלי, שיהא נבחר בבחירות חפשיות ודמוקראטיות ע״י העם כולו. קיווינו כי על ידי כך ישתנה לטובה ולברכה מצבה האיום והנורא של יהדות רוסיה.

אולם לתמהוננו ולהוותנו הגדולה לא הביאה בכנפיה הכרזת הקונסטיטוציה ע״י הצאר ב־1905 כל שינוי לטובה. אדרבא, בא על יהדות רוסיה נחשול של פרעות. כנופיות הפורעים שהיתה מכונה „טשאַרנאיאַ סאָטניאַ" — כנופיות „המאה השחורה" הרימו ראש וערכו פוגרומים, שמספרם הגיעו למאתיים והקרבנות היהודיים שנפגעו בהם (בגופם, באונם והונם) הגיעו לרבבות. נזקי היהודים הגיעו למיליונים. קהל גדול של היהודים שנשדדו נשארו בעירום ובחוסר־כל.

פרעות אלה היו לחן־הפתיחה לבחירות הכלליות שהמשטר הצאַריסטי התחייב לערוך על פי הקונסטיטוציה מה־17 לאוקטובר 1905.

נערכו בחירות. למרות הלהטוטים של „המאה השחורה" נבחרה „דומה" (אסיפת נבחרים ברוסיה) שלא היתה לפי רוחה של הממשלה הצאריסטית. לאחר הדשיים פוזרה ה„דומה". הצירים של האופוזיציה נשלחו לעבודת־פרך בסיביר. הוכרזו בחירות חדשות. כך חזר חלילה הדבר כמה וכמה פעמים.

ב־12 נערכו שוב בחירות, בפולין הופיעו רשימות ימניות — אנטי־יהודיות, וכן שמאליות ושמאליות־ליברליות.

בוורשה לא העיזו היהודים, מתוך סיבות שונות, להופיע ברשימה יהודית־עצמאית. עמדה בפניהם הברירה: הצבעה בעד רשימה של הנ. ד. (נאַראָדאָוואַ דעמאָקראַציא) של דמאָווסקי, שהיתה רשימה ריאקציונית ואנטי־יהודית מובהקת, או סיוע לרשימה הפועלית השמאלית. היהודים בחרו כמובן באלטרנטיבה השניה. בעזרת קולות היהודים ניצחה הרשימה השמאלית (של פ. פ. ס.־לעוויצא) ונבחר המועמד הסוציאליסטי יאַגיעללאָ.

בעקבות בחירות אלה, כאילו כתגובה על „החוצפה היהודית" הכריזו הנ. ד. חרם כלכלי על יהודי פולין.

חרם זה לא פסח גם על זבירציה, וזאת, — למרות שהמנהל הראשי מאר־טשין גינסבערג ופמלייתו היו נמנים על מפלגת הימין והיו מתבוללים מובהקים. גינסבערג היה אפילו אחד המועמדים ברשימת נ. ד. האנטי־יהודית הקיצונית.

* *

גם בהנהלת המוסדות השונים שהקימו המתבוללים בעירנו לצרכי האוכלוסיה הנוצרית בזבירציה החלו מרגישים רישומו של החרם האנטי־יהודי. נערכו במוסדות אלה בחירות חדשות. בוועדים המנהלים של מוסדות אלה הוחלפו כל המתבוללים שהיו יוזמיהם ומיסדיהם בנוצרים טהורים. אף אחד מהם לא נבחר מחדש, — לחרפתם ולבושתם.

שמעון פרידמאן

זכרונותי מזבירציה

באתי לזבירציה בשנת 1901. אין אני, איפוא מראשוני זבירציה. ברם זכורני מתקופה זו של ראשית ימי בזבירציה כי שלטון הקהילה בעירנו היה אז מצומצם, הואיל ולפני מלחמת העולם הראשונה היתה עירנו כפופה ל„גמינה" קרימעלעוו. בוועד הקהילה ישבו אז 4 איש. חליפות מלאו בה תפקידים: ר' משה־לייב הערצבערג, סאמועל ווייצן, אברהם באָרענשטיין, יוסף דיאמנט, לוי האבערמאן.

לפני שהוקם בית הקהילה על ידי ר' הערשעל זילבערמאן („דער אלטער פאקער") היה ה„קהל־שטיבל" בביתו של מאָשקאָוויטש. ר' יוסף „בעטשקע" שהיה חבר ועד הקהילה כיהן גם כגובה המסים של הקהלה. זכורני כיצד היה ר' יוסף „בעטשקע" בא אל קאָפּל הענדלער, כשמתחת לבית שחיו היה פנקס הקהילה: הוא היה פולט את הפסוק: „אינו נאכל אלא צלוי", — ללמדך שהוא בא בענין „צאָלן" (משחק מלים: צלוי — צאָלן, ביידיש שלם).

הפעולות הצטמצמו בעיקר לענינים, כגון: קמחא דפסחא; מכירת מקומות בבית־הכנסת; בחירת רב. סביב ענין זה נתלקחה מחלוקת חריפה: לאחר הסתלקותו של הרב מקרימעלעוו, ר' ישראל לייב גאָנצווייך, טען לכס הרבנות בזבירציה, בנו של הרב המנוח ר' אברהמ'לע. ברם פרנסי הקהילה בחרו ברב מנובידבור, ר' מנחם מענדל לאנדוי. למרות הידידות שרכשו לר' אברהמ'לע פנו לו כולם עורף ותמכו בר' מנחם מענדל. אפייני הדבר שהריב הגיע כמעט לידי טינה אישית. למשל: קאָפּל הענדלער, אשר אצלו עבדתי כמנהל חשבונות, אמר לי פעם: „אם תלך לר' אברהמ'לע ל„שלש סעודות", לא יהיה לך מקום עבודה אצלי".

מחלוקת שניה נתלקחה, כבר בימי פולין, בקשר לבחירת רב במקום הרב לאנדוי שהחליט להשתקע בארה"ב (היה שם אדמו"ר). המועמדים היו: „הרב מקאָזשילעוו" ר' אריה פראָהמאן והרב שלמה אלימלך ראבינאָוויטש, בנו של „הרבי מקרימעלעוו". הפעם היתה מלחמת הבחירות בערך הוגנת: כל אוהדי „הרב מקאָזשיגלעוו" קיבלו את דין הבחירה של ר' שלמה אלימלך, — אמנם בטינה, אבל בלי התפרעויות, כפי שזה קרה עשרות שנים קודם.

עם קבלת חוק הקהילות מטעם הסיים הפולני נערכו בזבירציה, זו הפעם הראשונה, בחירות דמוקרטיות וכלליות לקהילה. נבחרו להנהלת הקהילה ולמו־עצתה 20 איש, — מהם 12 למועצה ו־8 להנהלת הקהילה. איני זוכר את כל אלה שנבחרו אז. הנני זוכר אך שנבחרו אישים אלה: אברם באָרענשטיין, סאמועל ווייצן, מרדכי הלל ווינדמאן, זעליג שטייקעלער, אהרון דרעזנער,

הערשל ראַפאַפּאָרט, יואל צווייגל, חיים בעסער, יוסף סאַבעלמאן, הערשל נייפעלד ואחרים.

חברי הקהילה שנבחרו בבחירות הכלליות הראשונות מצאו את משק הקהילה בכי רע: מלבד בית הכנסת, בית המדרש וה„מקווה", להבדיל, שנבנו ע"י האחים גינצבערג ומלבד ה„קהל־שטיבל" (שהשלטון הצארי הרשה לבנותו אך כתלמוד תורה" בלבד), אשר הוקם בכספי ר' הערשל זילבערמאן, — לא היו כל בנינים ציבוריים־יהודיים בעיר. לחברי הקהילה הקודמת לא היתה כל יזמה בשטח זה. בנין ה„מקווה" היה הרב. מקום לשחיטת עופות לא היה כלל בנמצא, והיו שוחטים במגרש ליד ה„מקווה". לא הוקמו גם בנינים אחרים.

המעשה הראשון של הנהלת הקהילה החדשה (ראש הקהילה היה יוסף סאַבעלמאַן) היה: לבנות „חדר שחיטה", (אַ שעכט־שטיבל). כיוון שלקהילה לא היו האמצעים הדרושים, לקחו הלוואות מכל צד (עד 20,000 זלאָטי). בכסף זה תיקנו ושיפצו את המקווה, התקינו תאי־רחצה, עם אמבטיות ומקלחת (תא אחד נדב ר' קאַפּל הענדלער, על שם אשתו המנוחה אסתר. התא עלה 5,000 זלוטי). כן בנו את חדר השחיטה וביצעו מיבצעים סוציאליים חשובים: בחורף את ה„קויל־אקציע", — היינו קניית פחם וחלוקתו בין יהודים עניים בעיר, — ובפרוס הפסח — את ה„מצה־אקציע" וקמחא דפסחא. בשנים מסויימות היו מחלקים קמחא דפסחא בסך 7,000 זלוטי כל שנה, הודות לעזרתה האדיבה של הזבירצאים, דרך ה„לאנדסמאנשאפט" הזבירצאית בארה"ב. תשומת לב מיוחדת הוקדשה למכובדים: נשלחו כספים באמצעות הדואר, או דרך ביקור של חברי ועד הקהילה בבתי המכובדים ומסירת סכומי כסף הגון לנזקקים אלה כ„מתן בסתר". המיבצעים מומנו בעיקר ע"י רווחים ממכירת קמח־פסח לאלפים וכן מתשלומי קמחא בזמן מכירת המצות.

במשך השבועיים לפני חג הפסח טרחו ויגעו חברי הנהלת הקהילה ומועצתה קשות, — משמונה בבוקר עד שתיים אחר חצות.

כן סודרו ענייני החברה קדישא, שהיתה קודם בידי כמה אנשים פרטיים הערשל אַלאַזש, ישראלקע בריגער, משה שוחט ואחרים). מאז לקחה הקהילה לידיה את העניינים הוסדרו העניינים הכספיים בהגינות: האבלים היו באים למשרד הקהילה ושם היה כל אחד משלם כפי יכלתו, ללא מקח וממכר, שהיה ממש בזיון המת, והיה קודם מלוה לחץ וכפייה. החברה קדישא עסקה, מאז ההסדר החדש, אך בעניני קבורה, להוציא עניני כספים.

הנהלת הקהילה שפרה את בית העלמין: בנתה בית טהרה, וכן חדר ללימוד משניות, ואמירת תהילים. כן בנו שם דירה עבור שומר בית־העלמין וקבלו לעבודה שומר קבוע. יש לציין שאת המגרש לבית הקברות בזבירציה נדבה משפחת האבערמאן (בערך בשנת תרס"ט). עד ניסן תרס"ט היו מובילים

את המתים לקרימעלעוו, ומאז שימש בית הקברות את היהודים בזבירציה והסביבה הקרובה.

לאחר שנסתיימה תקופת־הכהונה של מוסדות הקהלה שנבחרו בפעם הראשונה לפי חוק הקהלות נערכו בפעם השניה בחירות. מלבד אי־אלה חברים שהיו מקודם חברי הנהלת הקהילה (כגון: אברהם בארנשטיין, יואל צוויגל), נבחרו אך „מאנשי שלומנו" — ר' הענך וועקסלער, ר' מאיר דאפנער ואחרים, שאינני זוכרם. תפקידם לא היה לפעול בענין הקהילה, אלא לשמוע מה שאמרה הרביצן (רעיית ר' שלמה אלימלך). כראש הקהילה נבחר ר' הענך וועקסלער, אבל איש זה לא התמצא בענינים ובפרט בעניני תקציב והנהלה סדירה של קהילה יהודית, על כל תפקידיה וחובותיה.

בימים אלה ירדה קרן הנהלת הקהילה בזבירציה פלאים.

אַ מ אַ ל — א מ א ל

די שטאָט זאַווירעטשע — אַ צענטער פון אינדוסטריע

זאַוויערטשע איז געווען אין דער סאָנאַציע־צייט אייגער פון די טרוי־עריקסטע אייגנטימלעכקייטן פונעם רעזשים: אַ שטאַרבנדיקע שטאָט.

דער דאָזיקער נאָמען האָט זיך אַן איר אָנגעהאָפטן אין משך פון לאַנגע יאָרן. אַזוי האָבן זאַוויערטשע שוין אַ לאַנגע צייט באַצייכנט בורזשואַזע רעפאָר־טערן און עקאָנאָמיסטן.

פֿאַרוואָס איז דאָס געווען אַזוי, — ביי דעם שפּע פון פֿאַבריקן? צו דעם צוועק מוז מען זיך אומקוקן אביסל אויף צוריק.

* *

מיט 100 יאָר צוריק איז דאָרט געווען וואַלד. שוין פריער איז געווען דאָס דאָרף „קליין־זאַוויערטשע". וועגן אָט־דעם דאָרף וועלן מיר זיך אַ סאָך נישט דערוויסן, — אפילו גריבלענדיק זיך אין אַלטע כראָניקעס און נאָטיצן. „גרויס־זאַוויערטשע איז אַ סאָך יינגער פון „קליין־זאַוויערטשע" — עס עקזיסטירט 100—105 יאָר. וועגן „גרויס־זאַוויערטשע" קאָן מען גיכער עפּעס געפינען אין ביכער, אַרכיוון, דאָקומענטן און געל־געוואָרענע צייטונגען, — ווי אויך פון מינדלעכע עדותן.

זאַגלעמביער ערד איז געווען מאָגער, אומפרוכטבאַר. די שטעטלעך אַרום קליין־זאַוויערטשע האָבן באַלאַנגט צו פאַרשיידענע פריצים: די פירלעי׳ס, וואַר־שיצקי׳ס, און דערנאָך די גאָטקאָווסקי׳ס, — האָבן באַלעבאָטעווטע אין קראָמאָלאָוו, די בנינסקי׳ס — אין מזשיגלאָד, די מענטשינסקי׳ס — אין זשאַריק און מישקאָוו. זייערע מצבות, שטיין־ביוסטן און שטיין־טאַבליצעס, האָבן פאַראייביקט זייערע געזיכטס־שטריכן און איבערגעגעבן ווייטערדיקע דורות זייער מאָגנאָטישן לעבנס־וועג.

אָבער די פּויערים אין די דערפלעך פון דער סביבה האָבן אין משך פון דורות וועגעטירט אויף שלעכטע באָדנס. אפשר איז טאָקע אמת די לעגענדע וועגן מזשיגלאָד, אַז אַ פּוילישער מלך האָט כמעט גאָר פינען דעם טויט, פאַרבלאָנדזשענ־דיק דאָרט אַהין, ווייל עס איז דאָרט קיינער נישט געווען וואָס זאָל אים דער־לאָנגן אביסל וואָסער אָדער שפּייז?[1].

1. דער אמת איז אַז „מזשיגלאָד" הייסט „מוז־גראָד" — צווישן־שטאָט צווישן 2 פּעסטונגען. „מוז" איז „מיענדז".

צום ווייל פון די פּריצים האָבן פּאַרסמאַליעטע מענטשן געהאַרעוועט אין די גרויסע פּאַרעמבער וועלדער: זיי האָבן צעשמאַלצן רודע אין פּרימיטיוע אויוונס, וואָס זיי האָבן געהייצט מיט האָלץ־קוילן. די פּריצים האָבן געהאָט אין זייער באַזיץ ברוינע קוילן וואָס מען האָט מיט איבער 100 יאָר צוריק אַרויסבאַקומען בלויז אויף דער „וואַרפּיע גאָרא", הינטער סלאָווקאָוו נעבן זשיכטשיץ. שפּעטער אביסל האָבן זיי באקומען שליטה איבער די בלישטשעדיקע שטיינקוילן וועלכע מען האָט געפּינען אין גרויסע קוואַנטומס דרומדיק פון זאָוויערטשע, — נעבן סאָסנאָוויץ, דאָמבראָוע, שעלעץ, מילאָוויץ (מיסלאָוויץ).

און דערנאָך, — אין דערמיט פונעם 19־טן י"ה — די וואַרשע־ווינער באַן.

די גאַנצע געגנט האָט זיך ראַפּיד אַנטוויקלט. אין דאָמבראָוע איז געשאַפן געוואָרן אַ גרויסע הוטע, קעגן וועלכער עס זענען בטל בששים געוואָרן אַלע אַלטע פּאַרעמבער אויוונס, וועלכע זענען געהייצט געוואָרן מיט האָלץ־קוילן. די הוטע האָט געהייסן „הוטאַ באַנקאָווא", וויל פּינאַנצירט האָט זי דער „באַנק פּאָלסקי". דערנאָך, אין 1859 — די קאָפּאַלניע „טשעשקאָווסקי" און אין 1865 — די קאָפּאַלניעס: „נאָוא" (אויצט „פּאַריזש"), „היעראַנים" און „לאָבענדסקי". — אַלע אין דאָמבראָוע.

אַ וועג־פונקט אין דער אַנטוויקלונג איז געווען דאָס רעכט צו צווינגען אָפּצוגעבן באָדנס פּאַר אינדוסטריע־צוועקן און שוץ־צאָלן אויף קוילן. וועלכע די דעמאָלטיקע רוסישע רעגירונג האָט דעקרעטירט, אָבער דער עיקר איז געווען: —

1) אינעם יאָר 1864 איז אָפּגעשאַפן געוואָרן די לייב־אייגנשאַפט אין רוסיש־פּוילן. אַ סאַך פּויערים־הענט זענען פּריי־געוואָרן פּאַר אינדוסטריע.

2) אנטוויקלונג פונעם באַן־נעץ.

3) אָפּשאַפן די צאָל־גרענעץ צווישן רוסלאַנד און „קעניגרייך פּוילין", וואָס האָט געשאַפן גוטע תנאים פּאַרן פּאַרקויף פון פּוילישע סחורות אין די מזרח־קאַנטן פון דער רוסישער אימפּעריע.

4) דאָס פּאַרווענדן וואָס אַמאָל מער מאַשינען. עס אַנטשטייט אַן אמתדיקע אינדוסטריע, אַנשטאָט די פּריערדיקע, גרעסערע בעל מלאכה־שע אונטערנעמונגען.

די אינדוסטריע־מאַגנאַטן, פּאַבריקאַנטן, באַנקירן, — האָבן זיך געמוזט אינטערעסירן מיטן דאָזיקן „קליין זאָוויערטשע". די אַלטע אונטערנעמונגען, — ווי, למשל, די הוטע־אויוונס איז פּאַרעמבע זענען געוואָרן דער יסוד פּאַר נייע מאָדישע פּאַבריקן. די שכנותדיקע דערפער האָבן געליפערט אַ נישט־אויסשעפּלעכן רעזערוואָר פון אַרבעטס־הענט.

אַזוי־אַ איז נעבן דעם דאָרף „קליין־זאַוויערטשע" אַנטשטאַנען אַן אַסאַמ מיטן נאָמען „גרויס־זאַוויערטשע". באַלד איז זאַוויערטשע געוואָרן אַ שטעטל און אַביסל שפּעטער — אַ שטאָט. 1873 — עפענען אַ שפּינעריי די ברידער גינסבערג, 1885, — רייד׳ס שקלאַרניע, 1886 — ערבע׳ס גיסעריי־אויסאַרבע־טונגען. 1893 — קראָווטשיק׳ס פאַבריק, 1897 — הולטשינסקי׳ס הוטע.

געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישע אנטוויקלונג

שוין אין די 90־ער יאָרן פונעם 19־טן י״ה האָבן זיך אין דער ט. א. ז. געוויזן סאָציאַליסטישע בראָשורן. אַ סאָך זענען איבערגעגעבן געוואָרן פון האַנט צו האַנט — און אפילו געוואַנדערט אין וויטערע דערפער, ווי קאָניעצפּאָל, שטשעקאָטשין, אָגראָדזשענייץ און פילק. די בעסטע אָפּנעמער פון דער אומלע־גאָלער ליטעראָטור זענען געווען די פּויערים פון שטשעקאָטשין.

אין זאַוויערטשע האָט זיך פּלאָנירט צו שאַפן אין איינעם פון די פאַבריקס־קאָנאָלן אַ געהיימע דרוקעריי, וויייל עס איז שווער געווען צו האָבן קאָנטאַקט מיט וואַרשע.

* *

און אָט — אייניקע פאַקטן פון יענער צייט:

1891 איז אין רוסלאַנד געווען אַן אומגערעטענים און אַ גרויסער הונגער. די בעקערס אין זאַוויערטשע האָבן געפאָדערט אַ טייערן פּריים פאַרן ברויט. איינער אַ בעקער, שטשעטשינסקי, האָט געזאָגט: איך וויל ליבערשט אין סטאָוו אַריינ־וואַרפן דאָס ברויט, איידער אייך, „סוקין־סינעס", עס געבן פאַר 8 גראָשן (דאָס איז געווען דער פּריעדיקער פּריים. איצט האָבן די בעקערס פאַרלאַנגט 12 גראָשן פאַר אַ פונט ברויט).

דער סוף איז געווען... אַן איבערפאַל אויף אָט דעם בעקער און שפּעטער אויף אַנדערע זאַוויערטשער בעקערייען.

צו מאָרגנס זענען געקומען קאָזאַקן פון בענדין און פאָליצייַ פון דער גאָנצער געגנט. איבער אַ וואָך האָבן די קאָזאַקן זיך אויפגעהאַלטן אין זאַוויערטשע.

1904 — זענען אין זאַוויערטשע געווען שטאַרקע אַרגאַניזאַציעס פון פּ. פּ. ס. און ס. ד. ק. פּ. ל. (ראָזא לוקנסבורגס פאַרטיי). די ערשטע גרעסערע מאַניפעסטאַציע איז פאָרגעקומען דעם 25־טן דעצעמבער 1904 אויף אַ פלאַץ נעבן קאָשטשאָל. די דעמאָנסטראַנטן האָבן זיך אַריינגעריסן אין די ביורא־צימערן פון דער פאַבריק און פאַרכאַפּט דאָס „שוואַרצע בוך", וווּ עס זענען געווען רעגיס־טרירט די אַרבעטער־„בונטאָוושטשיקעס", די פרעכע. אַרבעטער רעגיסטרירטע

אינעם שוואַרצן בוך, זענען אָפּגעזאָגט געוואָרן פון דער אַרבעט און נישט געקאָנט באַקומען אַנדערשוואו אַרבעט.

אין זאָוויערטשע און טשענסטאָכאָוו איז דעמאָלט געווען טעטיק אין דער סדקפּ"ל — פּעליקס דושערזשינסקי, דער שפּעטערדיקער שעפער פון דער באָל־שעוויסטישער „טשערעזוויטשאיקע" (שפּעטערדיקע נ. ק. וו. ד.). ער האָט פּיגורירט אונטער די נעמען „פּראָנעק", „אָסטראָגאָם" און הויפּטזעכלעך אונטערן נאָמען „יוזעף".

אַרום זאָוויערטשע זענען געווען די פּאַרעמבער פּאָבריק פון מעטאַל־אויס־אַרבעטונגען וועלכע עקזיסטירט שוין איבער 200 יאָר; די צעמענטאָוויניע וויסאָקא ביי לאָז, די מישקאָוואר צעלולאָז־און פּאַפּיר־פּאָבריק פון שטיינהאָקן וויי אויך די גיסעריי פון באוערער א. א. וו. אין זאָוויערטשע און אין מישקאָוו איז אויסגעבראָכן אַ סטרייק. עס איז געווען אַ סכנה אַז אויך אין פּילץ וועלן אין דער פּאַפּיר־פּאָבריק און הייזן־פּאָבריק אויסברעכן סטרייקן. אין וויערבקי, נישט וויים פון פּילץ, ווו עס איז אַמאָל געווען די רעזידענץ פון די וועסעלעס און סאָביעסקי'ס, האָבן זיך קאָנצענטרירט קאָזאָקן. זיי האָבן נישט געלאָזט אַז זאָוויערטשער אַר־בעטער זאָלן קומען בונטעווען די פּילצער אַרבעטער, וואָס האָבן געווינט אין דער אָסאָדאָ וויערבקי. אין דער וויטערדיקער אָנטוויקלונג זענען אויסגעבראָכן אויך פּאָליטישע סטרייקן, מיט דער לאָזונג: „נידער מיטן צאַריזם". דער הויפּט־צענטער פון אָט־דעם בונט איז געווען הולטשינסקי'ס הוטע, בעת אין פּרילינג 1905 איז אויסגעבראָכן דער „טונקעלער סטרייק", וויייל די אַרבעטער האָבן אין דער הוטע אויסגעלאָשן אַלע ליכטער און עס איז געווען אַרום און אַרום „חושך מצרים".

קאָזאָקן האָבן געשאָסן, 4 מענטשן זענען געפאַלן פונעם עולם, וואָס איז געקומען פון דער גאָנצער שטאָט צו הולטשינסקי'ס הוטע. אינעוויניק אין דער הוטע האָבן די קאָזאָקן וויידער געשאָסן. עס זענען געפאַלן נאָך 3 אַרבעטער.

* *

נאָך 1905 איז וויי אַוועק די יוגנט־צייט פון דער שטאָט. זאָוויערטשע האָט פּאַמעלעך געוואָנען אויסצאָנקן וויי אַ ליכטל. שטאַרק פּאַרערגערט איז געוואָרן די לאָגע אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. נאָך דער מלחמה איז דעם 16 נאָוועמבער 1918 אויף אַ מיטינג געשאָפן געוואָרן דער ראָט פון די אַרבעטער־דעלעגאַטן. 1919 וועלן די ראָטן איז גאָנץ זאָגלעמביע אויפגעלייזט. 1920 זענען בעת דער דעמאָנסטראַציע פון אַרבעטער פּאַרן מאָגיסטראָט (וואָס האָט זיך פּאַרענדיקט מיטן באָווסטן פּאָגראָם פון די האָלערטשיקעס) פּאַרוווונדעט געוואָרן און געהרגעט געוואָרן עטלעכע אַרבעטער.

אין די יאָרן 1919—1920 זענען די פאַבריקן נאָך נישט געווען אין גאַנג. צווישן די אַרבעטער איז געווען אַרבעטסלאָזיקייט און נויט. אין די שפּעטערדיקע יאָרן בעסערט זיך די לאָגע, אָבער עס איז נאָך אַלץ שלעכט. אַ פּוילישער זשור־נאַליסט פּונעם קראָקעווער קוריערעק, ק. וושאָס, שרייבט אינעם יאָר 1921: „זאַוויערטשע איז די שטאָט פון אַרבעטסלאָזע. דריי־פערטל פון זאַוויערטשער באַפעלקערונג לעבט פון די מיטלען פון עפּנטלעכער הילף. די באַפעלקערונג האַלט זיך אויף אין די הייזער און גאַסן. דערפאַר זעען מאַדנע אויס די גאַסן און הייזער פון זאַוויערטשע. דער ערגסטער מצב האָט געהערשט אינעם קוואַר־טאַל „אַרגענטינא". די שולן זענען געשטאַנען פאַר פינאַנציעלע שוועריקייטן, ווייל דער רוב עלטערן האָט נישט געהאַט צו צאָלן זייער טייל פון שכר־לימוד. דער מסחר איז געפאַלן. די פרייזן פון אומבאַוועגלעכע גיטער זענען געוונקן. געפאַלן איז די הכנסה פון מאַגיסטראַט.

עס האָבן זיך כסדר געהערט רופן צו ראַטעווען זאַוויערטשע פון אונטער־גאַנג.

1931 ברעכן אויס סטרייקן. זומער 1931 ברעכט אויס אַן איטאַליענישער סטרייק ביי הולטשינסקי'ן.

פונעם בוך „מיאַסטאָ פּשיוורוצאָנע זשיטשיע, זאַוויערטשע" (פּויליש).

איציק רויטמענטש

זאָוויערטשע (אָדער זאוואַרטשע)

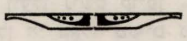
באַגינען

דער נאָמען פון דער שטאָט נעמט זיך פונעם נאָמען „וואַרטאַ", — דעם טייך וועלכער האָט זיין קוואַל אין קרימעלעוו און פליסט דורכן שטח פון זאָוויערטשע. „זאָוויערטשע" מיינט: „הינטער דער וואַרטאַ".

ביז אין די 60-ער יאָרן פונעם פאַריקן יאָרהונדערט האָט ז. געציילט אַ חוץ עטלעכע הונדערט קריסטלעכע פאַמיליעס, אויך אַ פאָר צענדליק יידישע פאַמיליעס, וועלכע האָבן זיך באשעפטיקט מיט מלאכה און מיט האַנדל.

אינעם יאָר 1866 האָבן יידן, די ברידער גינזבורג (געקומענע וואַרשיינלעך פון בערלין) אויפגעבויט אַ גרויסע טעקסטיל-פאַבריק, וועלכע האָט זיך שפּעטער גערעכענט פאַר אייגע פון די גרויסע אין פוילן. די פאַבריק איז געווען פאָפולער אַלס „ט. א. ז." (טאַוואזשיסטווא אַקציינע זאָוויערטשע). אָרום 1914 האָט אָט-די פאַבריק באַשעפטיקט בערך 9 טויזנט אַרבעטער. די איינווינער האָבן די פאַבריק געהרופן די „מאַמע" פון דער שטאָט.

די דירעקציע און כמעט אַלע העכערע באַאַמטע פון דער פאַבריק זענען געווען יידן, דער רוב פון זיי זענען געווען אסימילירט, און זיי זענען געקומען פון פאַרשיידענע שטעט אין פוילן. געווינט האָבן זיי אויסשליסלעך אין די אַזויגערופענע „פאַמיליען-הייזער", וואָס די פאַבריק-אייגענטימער האָבן אויפ-געבויט. די דאָזיקע יידן האָבן זיך באַצויגן צו דער יידישער באַפעלקערונג אין דער שטאָט, ווי עס שיקט זיך פאַר „אינטעליגענטע" און „פאַסטעמפאָווע" לייט: זיי זענען כמעט נישט געקומען אין קאָנטאַקט מיט דער אַלגעמיינער יידישער באַפעלקערונג. זיי האָבן געטראָגן אירראָפּאישע קליידער — און דאָס איז געווען אַ נאָווינע, ווייל צו יענער צייט האָט זעלטן-ווער פון די זאָוויערטשער יידן גע-קליידעט זיך אירראָפּאיש און נישט אין די יידישע ייביצעס און אין די יידישע היטעלעך. האָבן, טאַקע, יידן געהרופן אָט-די אַסימילירטע באַאַמטע: „דייטשען".

זאָוויערטשע ווערט אַ שטאָט

מיט דער אָנטוויקלונג פון דער טעקסטיל-פאַבריק און פון אָנדערע פאַב-ריקן, וואָקסט סיי די קריסטלעכע און סיי די יידישע באַפעלקערונג דורך אַ צו-פלוס פון די אַרומיקע שטעט און דערפער.

האָרט פאָרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה האָבן אין זאָוו-

יערטשע געלעבט בערך 7000 יידן (די גאַנצע באַפעלקערונג — 34 טויזנט). יידן האָבן זיך באַשעפטיקט מיט מלאכה און האַנדל. און אַ טייל — אַלס אַרבעטער, (אין דער אויבנדערמאָנטער פּאַבריק ט. א. ז. ווי אויך אין די אַנדערע פּאַבריקן).

געזעלשאַפטלעך און פּאָליטיש איז ז. נישט אָפּגעשטאַנען פון אַלע אַנדערע שטעט אין פוילן. די שטאָט האָט פאַרמאָגט: 1) אַ יידישן האַנטווערקער־פאַריין, (400 מיטגלידער). דער פאַריין איז געגרינדעט געוואָרן אין 1909 דורך די האַנט־ווערקער: חיים בעסער, עבער פערציס, זעליק שטיינקעלער, איסער דימאַנט, בעריש פרייבערג און אנדערע; 2. אַ סוחרים־פאַריין, — געגרינדעט דורך די סוחרים: ישראל מארגוליס, יואל צווייגעל, דוד וויסער, עוזר זייפמאַן א. א. וו.; 3. אַ קאָאָפּעראַטיוו־באַנק פאַר האַנטווערקער און קליינהענדלער, געגרינדעט דורך: יוסף סאַבעלמאַן, זעליג שטיינקעלער, עוזר זייפמאַן, בעריש הענדלער, חיים בעסער, נטע בעסער און דורכן שרייבער פון די דאָזיקע שורות. אין 1927 איז אויפגעבויט געוואָרן אַן אייגענער פּרעכטיקער בנין פאַר דער באַנק. די האַנט־ווערקער און קליינהענדלער האָבן פון דער באַנק געשעפט גרויסן נוצן: זי האָט זיי געגעבן קורץ־און לאַנג־טערמיניקע הלואות און האָט אַדורכגעפירט פאַרשיי־דענע סוחרישע טראַנזאַקציעס. 4. אַ גמילות־חסדים קאַסע, מיט אַן אייגען שיין הויז, געבויט אין געשאַפן: דורך וואַלף סטאָפניצקי, יוסף ליבערמאַן, בעריש בראַט, שלום יאָכיטזאַן, דוד קעניגסבערג, בעריש נייטאַן, זילבערבערג א. א. וו.

5. אַ קינדערהיים — (גן ילדים) מיט אַן אייגענער געביידע, געשאַנקן פון דער באַווסטער פאַמיליע לעווענשטיין.

די יידישע גמינע האָט זיך אויך געפונען אין אַן אייגן הויז, וואָס האָט לגבי דער צאַרישער מאַכט געגאָלטן אַלס לאָקאַל פאַר אַ תלמוד־תורה און חדר. דאָס הויז איז געשאַנקן געוואָרן דורך ר' הערשל זילבערמאַן („אַלטער פאַקער"). דאָס הויז איז געוואָרן אויפגעבויט אין יאָר 1907 אויפן שול־פלאַץ.

אינטערעסאַנט איז די געשיכטע פונעם אויפקום פון דער שול: אינעם יאָר 1878 אָדער 1879, האָבן די אויבנדערמאָנטע ברידער גינזבערג צוזאַמענ־געראָפן אַ טייל זאַוויערטשער יידן און זיי דערקלערט: מיר בויען אויף אַ שול און אַ בית־מדרש, אויב יידן וועלן נישט קויפן „שאָריע". נאָך אַ צוזאָג מצד זאַוויערטשער חשובע יידן, האָבן זיי באַלד מקיים געווען זייער הבטחה. עס איז כדאי צו באַמערקן, אז די זאַוויערטשער שול איז די אייניציקע אין גאַנץ זאַגלעמ־ביע, וואָס איז נישט חרוב געוואָרן דורך די היטלעריש ווילדע האָרדעס. זיי האָבן זיך אָבער באַנוצט מיט דער שול אַלס פערד־שטאַל. איצט איז די שול פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ סחורות־מאַרק.

זאַוויערטשע האָט זיך אויך נישט געהאַט צו שעמען מיט אירע פאַר־טייען און פאַרטייעלער. אויף דער בירגערלעכער גאַס האָבן די פאַרשיידענע

ציוניסטישע שאַטירונגען געהאָט אַ געהעריקן אָפּקלאַנג. אגב, אויב מיין זכרון פֿאַרפירט מיך נישט, איז אינעם יאָר 1899, געגרינדעט געוואָרן די ערשטע כלל־ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע. געשען איז דאָס אויף דער פֿאָרעמבסקער גאַס, אין אַ בוידעם שטיבל, אין אייזיק יאָסקאָוויטש׳ס הויז. די גרינדער זענען געווען: ישראל קראמער, (היינט אין אַמעריקע) מאיר און ישראל פרענק, ישראל מאר־גוליס, שלמה באומאַן און אַנדערע.

האָרט פֿאָר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן אויך די לינקע פֿאַרטייען געהאט אַ גרויסן איינפלוס אויף די יידישע אַרבעטער.

האָרט פֿאָר דער צווייטער וועלט־מלחמה

אין יאָר 1917 איז אין זאָוויערטשע געגרינדעט געוואָרן די סאָציאַליס־טישע פֿאַרטי — „פֿאַראיניקטע". אין איר שפּיץ איז געשטאַנען גוסטאָוו (גו־טעק) באַרנשטיין (שפּעטער שטאָט־ראַטמאַן). די פֿאַרטי האָט געגרינדעט אַ קאָמיטעט וואָס האָט געפירט אַ קוק און געטיילט לעבנסמיטל פֿאָר דער פֿאָר־אַרעמטער יידישער באָפעלקערונג (דזשאָינט־הילף). אויך וועגן אַלגעמיינער סאָציאַלער הילף פֿאָר די אַרעמע שיכטן צווישן דער פֿאַראַרעמטער יידישער באָ־פעלקערונג נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט די פֿאַרטי געזאָרגט. אַ דאַנק די דאָזיקע הילפס־אַקציעס, וועלכע זענען געלעגן אויסשליסלעך אין די הענט פון די „פֿאַראיניקטע", איז אָט־דער פֿאַרטי געלונגען צו געווינען פֿאָר זיך כמעט די גאַנצע יידישע אַרעמע באָפעלקערונג פון זאָוויערטשע.

אינעם יאָר 1918 אדער 1919, האָבן די פֿאַריניקטע" אַרויסגעשטעלט אַן אייגענע ליסטע צו די אָרטיקע שטאָט־ראַט־וואַלן און אפֿגעהאַלטן אַ גרויסן זיג מיט 3 ראַטמענער. אינטערעסאַנט איז פֿאַלגנדיקס: די וואַל־ליסטע פון די פֿאַראיניקטע האָט געטראָגן דעם נומער 7. צופעליק האָט זיך געטראָפֿן, אַז לאַנדוי, איינער פון די ראַטמענער פון דער פֿאַרטי, האָט געהאַט אין דער רעכטער האַנט בלויז 2 פינגער און אין ביידע הענט, — בלויז 7 פינגער. האָבן די קעגנער חזק געמאַכט און גערופן די פֿאַרטי „די זיבעלעך". דער נאָמען איז זיי פֿאַר־בליבן לאַנגע יאָרן...

נאָך אַ קוריאָז איז ווערט צו דערמאָנען: — אינעם טאָג פון די אויבנ־דערמאָנטע וואַלן האָבן די „פֿאַראיניקטע" אַרויסגעשטיקט איבער דער שטאָט זייערע אָגיטאַטאָרן. צווישן זיי האָט זיך אויך געפונען קאָפּל ווייסמאַן (קאָפּל מאַלאָזש), וועלכער איז געווען באַקאַנט אַלס אומפֿאַליטישער און אַ סתם־ייד. פרעגט אים, פֿאַר חוזק־וועגן, אַ ווייַלער: זאָג מיר קאָפּל, וואָס איז דאָס פֿראָג־ראַם פון די „פֿאַראיניקטע"? וואָס ווילן זיי? האָט קאָפּל נישט לאַנג געטראַכט און געענטפערט: „גוטעק באַרנשטיין וויסט שוין..." (גוטעק באַרנשטיין איז

געשטאַנען אין דער שפּיץ פֿון דער פּאַרטיי און איז געווען זייער פּאָפּולער אין דער שטאָט).

זאַוויערטשע איז בדרך כלל געווען אַ רואיק אַרבעטער־שטעטל. דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך נישט געלאָזט אַזוי שטאַרק שפּירן, ווי אין אַנדערע שטעט אין פּוילן. בעת אין זאַגלעמביע זענען האָרט פּאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה אָפּט פּאָרגעקומען עקסצעסן אויף יידן, און אין טשענסטאָכאָוו איז אינעם יאָר 1937 פּאָרגעקומען אַ פּאָגראָם אויף יידן, איז אין זאַוויערטשע געווען רואיק. מיר זענען אָפּגעקומען מיט הוילער שרעק.

זכרונות

כיום הנני בע"ה בן 81. הרבה תלאות עברו עלי. זכרוני במקצת לקוי, אבל אני זוכר היטב אנשים ואירועים מלפני למעלה מ־70 שנה.

נולדתי בישוב פּאָפּיערניא, 4 ק"מ מהכפר פּראָדלע, שהוא קרוב ללע־לאָוו. בפּראָדלע נולד ר' דודל לעלאָווער, הצדיק המפורסם. רבים מהזבירצאים הוותיקים נולדו בלעלאָוו או בשטשעקאָטשין הקרובה ללעלאָוו.

הישוב פּאָפּיערניא בא מבית המלאכה לנייר הפּרימיטיבי שיסד סבי (אבי־אבא), ר' יצחק. הוא היה הראשון שעשה בקיסרות רוסיה קווי מים לציון המייצר של הנייר ("וואָסערשטריך" בלע"ז). התענינו השלטונות בדבר ועשו אתו חוזה לייצור נייר כזה, אך עבורם. סבי היה צריך להישבע וקיבל עבור המצאתו 42 מורגות קרקע. הוא הקים על האדמה שקיבל, טחנת קמח (שם היה נהר שמימותיו סחבו יפה) ובית חרושת לנייר. אבי שילם לאחיו (אחד התגורר ביאָנאָוו, אחד בפילץ ואחד בלעלאָוו) את המגיע להם בעד חלקתם ונשאר הבעל היחידי על הטחנה ועל בית החרושת לנייר.

סביב פּראָדלא היו כפרים רבים: בבאָזשיוויצע התגורר בימי נעורי ברוך שיינערמאַן (אחד מבניו התנצר), בביאלא — לייזער זשעלאָנקא (דודו של יאָסל זשעלאָנקא), בדאָבראגאָשטשיץ התגורר אברהם הארש ראָזנבלום, בגאָל־קאָוויץ — זגז בשם ראָטבוים, אביו של האופה יעקב יצחק ראָטבוים בלאָשניץ.

בפּראָדלא היו יותר יהודים: האחים רינסקי (וואָלף־איטשע, משה יאָסל, יאָנקל). יאָנקל היה מוכסן הגשר ("געהאָלטן דעם מאָסט"), כלומר: גבה דמי־מעבר. כן היו: חיים ווייסמאַן חוכר בית החרושת הקטן למחרשות. שם היה מענדל פּראָשקער פּנקסן ("שרייבער"). היהודי העשיר ביותר בפּראָדלא היה ירחמיאל ציטער. יצחק ראָזענבלאָט היה פּנקסן אצל ציטער. בפּראָדלא התגורר גם גיסו של ציטער, טענענבוים.

ציטער בא לפּראָדלא כאיש קטן. התחיל כמו אחרים: קנה עגל־בקר או כמות תבואה מצומצמת אצל איכר פלוני או אלמוני, התחזק מבחינה כספית. ה"פּריץ" — רייסקי היה שמו — קירבו, כי ציטער היה זריז במסחר, משכיל יותר מיתר הישובניקים. בעל האחוזה, שייצר משקאות חריפים, העמיד לרשותו של ציטער כרכרה. ציטער מכר לו את הסחורה. במרוצת הזמן חכר ציטער מנסרת־עצים. אחר כך היה כבר מלווה לפריץ שלו כספים. לבסוף הגיע הפּריץ לחוב של 4000 רובל. הוא התעשר מדמי הביטוח נגד שריפה, — ובעיקר בתקו־פת ה"סערוויטוטים" (כלומר: תשלום פיצויים לצמיתים עבור שנות שירותם, בהתאם לחוק ביטול הצמיתות). כאשר ל"פּריץ" היה, למשל, יער והיער הגיע

לצמיתים כ„סערוויטוט", דאָג הפריץ למצוא יהודי זריז, שקנה ממנו את היער, כרת אותו, על אפם וחמתם של האכרים, במהירות המאכסימאלית. האכרים התלוננו, התמרדו, אבל העצים היו כבר במחסן של היהודי. על יער כזה, הרויח ציטער כסף תועפות, כי הוא קנה את העצים מהפריץ בעשירית מהשווי של המחיר.

* *

ביחס לראשוני זבירציה הנני להוסיף, שנמצא אצלי „מחזור", שהיה פעם בבעלותו של לעווענשטיין הזקן. בצד השני של הכריכה נמצאת חותמת: „זה הספר שייך להרבני נתן ב"ר צבי לעווענשטיין, פה זאַוויערטשע, שנת 1847". משמע הדבר, שכבר ב־1847, עם קו המסילה, היו יהודים בזאַוויערטשע. לעווענשטיין היה אז כבר תושב זאוויערטשע ולא תושב קרימעלעוו. כנראה, שגם חותנו מענדעלסאָן וגם גיסו האָלענדערסקי התגוררו כבר לפני יותר ממאה שנים בזבירציה. הם היו קבלנים, שקיבלו עבודות קבלניות בקשר להנחת מסילת הברזל.

* *

בשנות המלחמה התגוררתי כבר בזבירציה. המצב היה קשה. בתור בעל טחנת קמח היו לי קשרים עם השלטונות הגרמניים ועזרתי להרבה יהודים בהשתדלויות אצל הגרמנים. כך, למשל, עזרתי לאשה שהגרמנים דאז תפסוה שהיא מחזיקה בבית כמות גדולה י"ש לשם מכירה (אז היה הענין אסור). בהשתדלות, בשידולים ובשוחד ריככתי את לבו של הגרמני שנטפל אליה, והוא טשטש את הענין.

גם אצל הפולנים היו לי קשרים, כי כבר בשנת 1919 קבלתי על עצמי, — בתור טוחן יהודי יחידי בעיר, — את האספקה של קמח לאפיית לחם עבור תושבי העיר. זאת הציעו סוחרי הקמח בעיר לקומיסאַר קעפּאַשטשיק. ואכן קיימתי את הבטחתי ולעיר היתה אספקה סדירה של לחם מוזל, בהשוואה למחירי הלחם שהיו קודם לכן.

עלי לציין, שהמצב היה רע בכללו. גם מצבם של כמה מאמידי זבירציה היה בכל רע. הנני זוכר כיצד באתי לביתו של ר' לייבל בערגער ונתרשמתי מכך שהוא אוכל ארוחת בוקר דלה מאוד. לא ידעתי שמצבו כל־כך דחוק. נודע לי, שהפועלות דרשו ממנו פיצויים עבור כל תקופת המלחמה, בטענה שהוא שילם להם שכר ירוד כל הזמן. שוחחתי על כך עם המנהיג של הפועלים בתקופה זו, מרוז, וזה עשה כמיטב יכלתו למען לחלץ את ר' לייבל מצרה גדולה.

כן היו מקרים של צורך דחוף בגמילת חסד לאנשים שהיו קודם לכן בעלי פרנסה ואז נידלדלו כליל. אחד מהם היה ש. י. ל., ירקן, תלמיד חכם ואיש נחמד. עזרנו לו בהלוואה גדולה, — והוא החזיר לי בסדר גמור את ההלוואה.

אויערשטע מין זאויערטשע
וירצ'יה שלי

נוח ילדות

ב י ת ס ב א

סבא ומידותיו

חזקה על בני זבירציה שהיו יודעים זה את זה. וחזקה עליהם שהיו יודעים את רב מנדל מאיר, היהודי בעל הקומה הממוצעת שזקן צהוב היה יורד לו על פי מדותיו, אחד משני „המיוחסים" שזכה ב„פיס" הגדול: בזכות לקבל תוצרת ישר מבית־החרושת הגדול למאנופקטורה „זבירצ'ה", שהיה, נוסף לכך, בעל לבית לא קטן ברחוב מארשאלקאווסקא בסמוך למעבר („פושעיאזד") ואב לתשעה בנים ושתי בנות. ואף־על־פי־כן מסופקני מאוד, אם בכל קהילת זבירציה נמצא אפילו יהודי אחד שהיה יכל לומר על עצמו, כי הוא מכיר את הסבא הכרה של ממש.

סבא היה סגור ומסוגר בתוך עצמו. ממעט היה בשיחה, אינו שואל לדברים־סתם ואינו משיב תשובות הפותחות שערים לשיחות ארוכות. הוא היה אחד האנשים הבודדים ביותר שהכרתי אי־פעם בחיי. ישב האיש בתוך עמו, בעירו אשר לא חיתה את חייה לפי רוחו, ולא נמצא לו בתוכה אפילו אדם אחד שיתידד אתו. ולא זו אף זו. הוא היה בודד אפילו בקרב חסידיו שלו, בבית החסידים של גור, או בבית החסידים של פילץ, שבהם היה מתפלל כל חייו. בתוך ההמולה החסידית הצוהלת התהלך יחידי, כאילו לא היה אלא מתנגד שנפל לתוך חברה שאינה שלו. מימיו לא ראיתיו משוחח עם אחד החסידים שיחת־חולין, סתם כך, שיחת־„פוליטיקה", רכילות או חסידות, כדרכם של גוברין יהודאין. כל חייו היה בא להתפלל לבית החסידים רק בשבתות וחגים. כל יתר ימות שנה היה מתפלל ביחידות, בביתו. גדולה מכל אלה. אפילו בתוך ביתו הוא, בין קרוביו שהיו באים לבקור ובין ילדיו — בודד היה. מימיו לא ראיתיו מכניס עצמו בשיחות סתם, המקרבות את הלבבות, לא עם הקרובים ולא עם הילדים. הדיסטאנס שקבע בין עצמו לבין ילדיו לא היה רק דיסטאנס של אבהות. הוא נבע מעצם מהותו. כל חייו גרס „עם שונים אל תתערב". וכל העולם כולו היה בכלל „שונים".

רבים, ובעיקר ב נ י־המשפחה מנו אותו ביהירות. אף טענו, כי זו יהירות שאין לה על מה שתסמוך. אמנם, סבא היה פקח, ורבים — קרובים ולא־קרובים — היו באים לשמוע עצה מפיו, ויש שקראו לו „ביסמארק", אבל מבחינת העשירות והלמדנות לא היה לו במה להתגאות. לא עשיר גדול היה ולא למדן דגול היה. אם יהירות היתה כאן, הרי שהיתה זאת יהירות מיוחדת במינה. היא לא נבעה מכך שסבא התבסם מרוב גדלותו הוא, אלא מתוך כך, שהיתה לו דעה לגמרי לא חיובית על „העולם", על סביבתו. ואולי יש פה

לבקש פתרון לחידה סתומה אחת. מה ראה סבא, שחסיד היה, שמימיו לא נסע לא לרבי מגור ואפילו לא לרבי מפילץ הסמוכה לזבירציה, שהיתה נחשבת כ„סוכנות" של גור?

„אנשי החצר" של סבא

עוד נער קטן הייתי כאשר בפעם הראשונה עלתה במוחי שאלה לגבי התנהגותו של סבא. בני זבירציה, כדרכם של יהודים בקהילות קדושות אחרות, להוטים היו אחרי כבודים והתמנויות צבוריות. מי שביקש להיות ראש הקהילה, מי שנשא את נפשו להיות גבאי בית־המדרש ומי שהסתפק בכך שנבחר להתמנות פחות חשובה. מה שאין כך סבא. בעל־בית נכבד היה ואף־על־פי־כן מימיו לא נתמנה לשום התמנות צבורית. שחתי את תמיהתי בפני אחד מדודי המבוגרים ממני, שעוד היו בבית־סבא, והוא סיפר לי את המעשה הבא: כשבא סבא לזבירציה מזשארקי, — הוא היה חתנו של הרב דמתא, סבא רב משה באמס, — היה הוא עדיין איש צעיר מאוד. פתח לו חנות לעורות — שלא הצליח בה וחיסלה — ונתקבל בסבר פנים יפות מצד וותיקי הישוב. ביחוד שגם חותנו, הרב מזשארקי, עבר לזבירציה ונעשה בה מורא הוראה. בחרו בו, תכף לבואו, כראש חברה קדישא. היתה זאת בחירה לשנה אחת, כמקובל בחברות קדישות. ואחרי השנה היחידה הזאת אי־אפשר היה בשום אופן להניעו לכך שיקח על עצמו איזו שהיא התמנות צבורית.

ואם היתה זאת יהירות הרי שהיתה לה עוד צד משונה ביותר. אלה, שבדרך הטבע היו חייבים לסבול הימנה לא ידעו על כך ולא כלום. להיפך. חנותו של סבא, חנות של מאנופאקטורה מתוצרת בית־החרושת „זאבירצ'ה", אף־על־פי שכדרכן של כל החנויות היו בה סחורות, יותר משהיתה חנות היתה מין משרד. עיקר לקוחותיו של סבא היו סיטונאים מן הסביבה הקרובה, שלא היתה להם האפשרות לקנות בעצמם בבית החרושת. וכך דרכם של הסוחרים. באים הם בוקר עם צרורות כספיהם — בהבדלה מיתר בתי־החרושת למאנופאקטורה בפולין, שהיו רגילים למכור את תוצרתם בהקפה, בשטרות־חוב לזמן ארוכים, היתה „זבירצ'ה" מוכרת את תוצרתה היא רק בכסף ממש, ובמחירים נמוכים, שכן תוצרתה היתה עממית — מתיחדים עם סבא ב„סאלא", באותו חדר סגור ומרוהט יפה שהיא חלק בלתי־נפרד של כל בית יהודי אמיד, באים לידי עמק השווה בנוגע למחירים ומוסרים לסבא את ההזמנה והכסף. סבא מתחיל צועד לעבר בית־החרושת, ואחרי כמה וכמה שעות מגיעות עגלות גדולות רתומות לסוסים אבירים ומפרקים את הסחורות לחנות. מכאן שהיו ימי „שמחה": רעש והמולה בחנות, והיו ימים אחרים — והם לא היו מעטים — כאשר לקוחות לא

באו, וסבא ו„הנער" (דער יונג) בן־משק החנות, ואנחנו חברה־זאטוטים, היינו משתעממים בצוותא.

ימי שעמום אלה נוצלו ניצול מכסימלי בידי יהודים יושבי קרנות, בטלנים קרתניים, מחוסרי־פרנסות ועתירי־דאגות. הם עשו את חנותו של סבא בית ועד לעצמם, כדי לברוח מדאגותיהם הם, שלא היה בידם למצוא להן תיקון, העמיסו על עצמם את דאגותיו של העולם הגדול בכלל ואת דאגותיהם של עשירי העיר וטוביה בפרט. ראשון ליושבי חנותו של סבא היו מנדל יאקובאוויטש, ליצן, „משכיל־אפיקורוס" מחוסר לחם, שכל חייו היה סמוך על שולחן בניו „במרחקים": אי־שם בלודוש ובטומאשוב. קבועים למחצה, לשליש או לרביע היו רב פישל פינצובר, שהיה מלמדם של כמעט כל בני סבא, איטשה מאירל „השחור" (גולדברג) ועוד יהודים אחרים. אליהם נתווספו תמיד יהודים „סתם", אורחים ארעיים, „שקפצו לרגע" ונשארו בחנות כמה וכמה שעות. בטוחני בהם, שאף אחד מהם לא הרגיש מימיו ביהירותו של סבא.

דרכו של סבא בשיחות אלה מקורית היתה: השתתפות ולא־השתתפות. היה מקשיב מרחוק, שומע ואינו אומר כל דבר. ורק מזמן לזמן היה זורק איזו מלה, איזו הערה, שהיה בהן משום לעג כרוך בצמר־גפן, משום עקיצה נסתרה, אם לגבי הנושא ואם לגבי מאן־דהוא מהמדברים. פניו נשארו רציניים כשהיו, ורק מתחת לשפמו הצהוב והעבה אפשר היה להכיר בחיוך המבקש לעלות, וסבא לוחם בו ומצליח לחנקו בעודו באבו.

לעג טמיר זה היה מקווי אופיו של סבא בו היה משתמש ב„שיחותיו" עם התינוקות, ילדיו ונכדיו, ובו היה משתמש בשיחו ושיגו עם סוג האנשים שהיה אהוב עליו ביותר: „אנשי החצר" שלו. היו אלה פמליה גדולה של בעלי מלאכה, ששירתו את הבית ממש או את אנשיו. היה בין אלה מאיר הסנדלר, היהודי עם „זקן הפחי", הארוך והלבן ועם המשקפיים שהיו תלויים על שני חוטים מעוכים ודהוהים משני העברים; שיע הגבן, שהיה מומחה גאוני ל„הפיכת" בגדים, והיה בשל כך שנוא על הדור הצעיר של ילדי סבא. שכן הללו היו ב„רשותו" של שיע עד שנעשו בני מצווה ועברו לבר החייט. והיה כאן, בפמליה, רב דוד הפחח, יהודי עם זקן ארוך ולבן גם הוא שהיה מזפת את הגגות בבית הגדול — הארוך של סבא — ולא חסר כאן, כמובן, וואלברג, הספר־רופא, שבשנים כתקונן היה מספר את הילדים ובשעת מחלה היה מרביץ בהם חוקנים, שמן־קיק, כוסות רוח וכל כיוצא בדברים „טעימים" אלה. עמהם היה סבא משוחח יותר מאשר עם יהודים מן החנות ומבית־החסידים. רוצה לומר: משוחח על פי דרכו.

והיו לו עוד שני אנשים שאתם היה נכנס בשיחה — שני „גויים". מיכל גאייאק ויאשק. מיכל גאייאק היה, בעצם, רק תנר, אלא שסבא „העלה אותו בדרגא" ועשוהו בנאי. וכך היה מיכל השתקן, המסור והנאמן, המכבד את הבריות בכלל, את בית סבא בפרט ואת סבא עצמו בפרט שבפרט, עושה את כל התקונים, הבניה וכל כיוצא באלה שהבית דרש. והיה סבא יושב ומסביר למיכל „בפולנית שלו", את תכניתו ומיכל מנענע בראשו, פעמים לרוחב, לסימן של אי־הסכמה, ועל פי רוב מלמעלה למטה, לסימן שסבר וקיבל ומסכים. והיה סבא יושב ומקשיב להסברותיו של מיכל, לחשבונותיו, להשגותיו ולעניניו האישיים, והמשנה למיכל, יאשק, כדאי שנייחד לו כמה שורות בשל מעשה שהיה.

יאשק היה שומר הבית של סבא, גוי שדיבר אידיש כאחד היהודים, כשהוא מוהל אותו בהמון ניבים ומלים ומבטאים של לשון הקודש. שכור מופלג וותיק היה ונוסף לשכרותו היה עוסק בציד נחשים (שהיה שם אותם בספירט, לשם מה איני יודע עד היום) ובהרבצה לאשתו. עת לא היה שכור היה נכנס לבית סבא לקבל הוראות. ופעם אחת נזרקה מפיו אימרה שנעשתה לאימרת־כנף בבית סבא, בחנות שלו ואצל הרבה ממכרינו. ולא עוד אלא שיאשק זכה והביא את סבא לידי צחוק בכל פה.

דרכו של סבא שלא היה אוכל פת שחרית כל חייו. בין 12 ל־2 אחרי־הצהריים היה מסתגר ב„סאלא" והיה מתפלל שעה ארוכה. ואחר התפילה היה אוכל צהריים ביחידות — לפני ש„החברה" באה הביתה מן החדרים ומבית־המדרש. ומנהגו היה בכך, שאחר ברכת „המוציא" היה מוזג לו כוסית יי"ש קטנה מן הבקבוק ואחרי המזיגה היה מעמיד את הבקבוק חזרה לארון. פעם אחת נזדמן יאשק לבית סבא בדיוק כאשר סבא ישב לאכול צהריים. היה יום חום ויאשק נשאר עומד בחצר ליד החלון, מחכה עד שיוכל לשאול את סבא את שאלותיו. וכך ראה דבר מוזר ותמוה, שלא היה יכול להעלותו על דעתו. יש בקבוק יי"ש ואין מכלים אותו בלגימה אחת. לא היה יכל להבליג על עצמו ועם כל הכבוד שהיה בלבו בפני סבא, פרץ בתמיהתו: „רב מנדל מאיר, יי"ש עומד?". גם סבא לא היה יכל להבליג על עצמו ופרץ בצחוק. היה זה אחד המקרים הנדירים ביותר שסבא יצחק בכל פה. ואמירתה של יאשק נעשתה „מטבע עובר לסוחר" לא רק בבית־סבא.

ה ב נ י ם

אחד עשר צאצאים העמיד סבא ואף אחד מהם לא היה דומה אליו דמיון של ממש. לא בחיצוניותם ולא בפנימיותם. לא רק הדודים והדודות שסרו מן

הדרך, בה הלך אביהם, אלא אפילו שני בניו, שדרכיהם היו דרכיו ומעשיהם מעשיו ממש. הדודים הירשל וישראל, לא היו דומים לסבא. אף־על־פי שכל אחד מצאצאיו לקח ממנו יותר מאשר אחד משישים. מלחמת האבות והבנים חוק בל־יעבור הוא בחיי אדם. דור דור ונפתוליו עם החיים, עם אלהים ואנשים, ודור דור ופתרונותיו. הדברים אמורים בשנים כתקונן. ועל אחת כמה וכמה בימי סער ושואה. והימים בהם גדלו צאצאיו של סבא היו ימי שדוד המערכות בחיי ישראל בפולין, תקופת שנוי ערכין, שנים בהן נשברה המסגרת שנתקדשה במשך דורות רבים, ועל הדור החדש הוטל ליצור גם מסגרת חדשה וגם תוכן חדש לה.

כל בית יהודי באותם ימים, סוף המאה שעברה וראשית המאה הנוכחית, היה זירה למלחמת הישן עם החדש: חסידות נגד השכלה, ציונות, סוציאליזם והתבוללות. אין פלא, כי גם ביתו של סבא שימש זירה כזאת. אלא שעיקר המלחמה הועמסה לא על כתפיו הוא, אלא על כתפותיה של סבתא. דרכו של סבא, כי את טענותיו אל ילדיו לא היה מפנה ישר אליהם, אלא „שולח" אותן על־ידי שליחו הנאמן: הסבתא. היא־היא שהיתה נתונה בלחץ בלתי־פוסק, בצבת בלתי־נראה לעין: בלחץ הבעל, שהיא הבינה אותו יותר משהבינו אותו — משיכלו להבין אותו בתוקף היותם הדור השני — ילדיו, ובלחץ הילדים, שהיא הבינה לרוחם יותר משהבין להם הבעל־האב. סבתא, שהיתה הפוכו של הסב, גם מבחינה חיצונית וגם מבחינה נפשית, עסקה כל ימיה בשליחות „דיפלומאטית" עליונה זו, ב„כיבוי אש תמיד", בין האב והצאצאים.

* *

אבא שלי, נחמן דוד, היה בן בכורו של הסבא, ובין סבא ובינו היה קיים מין קיר בלתי־נראה לעין, אך ממשי מאוד. יש והקיר קיבל צורה בולטת ומוחשית ביותר, ויש שלא היה מורגש אלא לבעל עין חדה. אבא היה אהוב נפשה של הסבתא, כמו שזה קורה בהרבה מאד משפחות, שהאשה אוהבת את בכורה, ראשית פרי בטנה, יותר משהיא אוהבת את יתר ילדיה, ואילו סבא אהב יותר מכל בניו את הדוד בנימין, בנו השני.

מכל מה שאני יודע על אבא, מידיעתי אני בעצמי ומספורים ששמעתי עליו מפי אמא ומפי הקרובים מצד אמא, יצרתי לעצמי תמונה מנפתוליו עם החיים ועם הסביבה טרם שבאתי אני לעולם. בנערותו היה אבא „אפיקורוס" ממש, אף שמימיו לא היה „משכיל". פשוט — משהגיע למסקנות שלהן הגיע, גבר בו היסוד של אהבת החיים הפשוטה. לא היה מוכן, כמו הדוד בנימין, לצאת למלחמה על דעותיו והשאיר אותן לעצמו. אלא שאת חייו ניהל בהתאם לדעותיו.

אבא דומה היה לסבתא במזגו ובאופיו. בניגוד לסבא המתון והזהיר, שהיה שוקל כל דבר מאה פעמים ואחת — היה אבא, מהיר־ההחלטה והמעשה. ובניגוד לסבא שהיה סגור ומסוגר בתוך עצמו, היה אבא, כסבתא — מעורב עם הבריות,

עם כל הבריות: עם קטון וגדול. ובניגוד לסבא הקשה לכעוס וקשה לרצות, היה אבי — קל לכעוס ועוד יותר קל לרצות. סבא שקט מברו וסערה מגווו, ואבא — סערה חיצונית ושלווה פנימית. איני סבור, כי רק ניגודי האופי לבד הם הם שיצרו את הקיר בין סבא לבין בנו בכורו.

ובחזית הראשית ביחסים של אותם שנים, — חזית חיי הדת, — היה אבא מסובך ביותר. דרכו של סבא שהיה מרביץ ילדיו תורה, תורה ועוד פעם תורה. משהגיעו הילדים לגיל של 11—10 היו נשלחים ללמוד לביתו של מלמד אחד, מובהק וותיק, שלמה'לה מקושיגלוב — כפר בסמוך לזשארקי. ממה ששמעתי מפי דודי על המלמד הזה, שעוד הרבה שנים אחרי כך היו רגילים לספר להם בדיחות עליו, יודע אני, כי הוא היה רגיל מאד אצל הרצועה שלו... ולא פעם קרה, כי דודי ברחו מביתו. אם זכרוני אינו מטעיני הרי שהדודים מן "הגנרציה" הצעירה — אפרים ויהושוע — בני גילי בערך, הצטיינו ביותר במבצע הבריחה. אבא, (ודומה אני, כי גם הדוד בנימין) למדו אחרי כך, אחרי שהגיעו לגיל בר־מצוה ועד לחתונה, אצל הרב מאמסטוב. ואבא, אף־על־פי שלא היה בין הלמדנים הגדולים, הוציא אתו מבית הרבנים שלו בקיאות גדולה שביחד עם הזכרון הנפלא שלו ועם תפיסתו המהירה שיוו לו את הצורה של למדן מופלג. ואף־על־פי־כן היה אבא רחוק מאוד מכל מה שיש לו קשר עם חיי הדת ממש.

בחיי יום־יום, מבחינה עיונית, היה כאחד היהודים בעיר. היה הולך אפילו להתפלל לבית החסידים, דגור או דפילק, — בשבתות וחגים — והיה לובש אפילו את קאפוטת־המשי ואת כובע הקטיפה (הללו נתפרו, כדרך ה"אינטי־ליגינטים", אצל חיט "מודרני" והיו לפי המלה האחרונה של אופנת ה"מודרנים" שבין החסידים). והיה קונה תמיד, כל חייו "מפטיר" לכל השנה, "מפטיר יונה" ליום הכפורים ו"חתן בראשית" לשבת בראשית, ושלש פעמים בשנה היו כל קהל החסידים באים לביתו לשמוח והיין היה נשפך כמים. ואף־על־פי־כן היה נוהג בצנעה, שגם אמא וגם אני לא נדע (ואף־על־פי־כן ידעתי אני, ואני מבין שגם אמא היתה יודעת) — כאחד החפשיים אשר בארץ. ואף על פי כן לא היתה בכך צביעות. היתה רק שניות. והשלמה עם המצב.

שכן אבא אהב ביותר את החיים. אהב יופי ואהב את הטבע. עד היום איני מבין, מהיכן יהודי קרתני זה, מילא את ביתו לפני חמישים שנה, תמונות, צפרים, דגי־זהב ופרחים. חושדני בו, כי גם בעתים הקשות היה מוצא כספים לצרכים אלה ולא היה שת את לבו לא לדבריהם ולא למבטיהם של בני סביבתו, שהיו מסתכלים בו כבמי שאינו שפוי לגמרי בדעתו. ראיתם מימיכם, יהודי סוחר, בעל בית וחסיד דגור שיעסוק בדברים בטלים?

אבא לא היה ציוני. כלומר, לא היה חס ושלום אנטי־ציוני, אלא שבשנים כתקונם היה עסוק בדברים אחרים: מסחר, פרחים, צפרים, וקבלת אורחים. כמעט כל בני סבא עסקו בזמן מן הזמנים במסחר, אך סוחר ממש, סוחר מלידה,

האוהב את המקצוע ושח בו כדג במים היה אבא, ומשנה לו — הדוד יהושע. והיה אוהב לקבל אורחים בביתו — בני ברית — חסידים ומאד חפשים, ושאינם בני ברית, מן הצמרת של הפקידות הרוסית ואחר כך הפולנית. מן ההיכרות הזאת עם שאינם בני־ברית יצאה תכופות טובה ליהודי העיר. „שתדלן" היה מטבעו, אוהב „לעשות טובה" ליהודי, ויהודים היו זקוקים „לטובות". מימיו של אבא לא חשך לעצמו טירחה בשביל יהודי ומימיו לא ניהנה מכך טובת־הנאה כלשהיא.

ועוד מידה מוזרה היתה בו — אהבת הספרות. אבל לא הספרות העברית. כלומר: בעיקר ספרות זרה. ובבית שלנו עשיתי את ההיכרות הראשונה עם הספרות הפולנית. במרוצת השנים נעשתה ספרות אידיש בת־בית אצלנו. ואחר שנים — גם העברית. אבל, פה מתחילה הפרשה הסבוכה של יחס אבא לדור החדש ודרך כך — אלי.

הדוד בנימין

הדוד בנימין היה הטראגדיה של הסבא ואולי גם — הטראגדיה של עצמו. הוא אחד משני בניו של סבא שהיו למדנים מופלגים — הדוד ישראל היה השני — והוא היה הראשון בין בני סבא, שהוא אהבם באמת. בטוחני, כי שום בן אחד שלו לא זכה לאהבה עזה כזאת. והדוד בנימין היה דווקא הראשון מבין בניו שפרק עול תורה ויראת שמים. הוא נעשה מה־שהוא מעין „פושעי ישראל להכעיס". צריך אדם לתאר לעצמו את זבירציה מלפני למעלה מחמישים שנה, כדי להבין את פרוש המלות: איש יהודי, וביחוד בן למשפחה חסידית ידועה, שלא ילך להתפלל ביום הכפורים! אפילו „הגרמנים" („די דייטשן") פקידי „בית־חרושת" (כלומר „זבירצ'ה"), דירקטורים גבוהים, מתבוללים בני מתבוללים היו באים לבית הכנסת בראש־השנה וביום הכפורים, ו„יומה'לה", — כך היו קוראים לו בני העיר לדוד, דרך קנתור וביטול שבחיבה, לא היה בא! רק אחרי השתדלויות רבות של סבתא הסכים בכל זאת, בשנים הבאות, לבוא להתפלל ביום הכפורים לבית הכנסת.

הדוד בנימין היה, אולי, ה„אפיקורוס" הראשון בעיר. ביחוד היה הראשון בין משפחות חסידיות. הוא עבר את הדרך „המסורתית" שעברו בה בני דורו: בית־המדרש, השכלה, ציונות. אף־על־פי שלא קיבל בבית האב שום השכלה חיצונית, שקד עליה ביותר, עד שידע גרמנית על בוריה. ביחוד היה שוקד על העברית — עד סוף ימיו ממש. הוא היה אחד משני בניו של הסבא — השני היה הדוד חיים — שידעו ידיעה עמוקה את השפה ואהבו אותה אהבה בלי מצרים. הדוד בנימין אף היה כותב שירים — ומהם הרבה שפעם בהם רוח של שירה ממש, — ובכלל: היו לו כל הנתונים שיתפתח ויהיה משורר או סופר.

אלא שלא נתמזל לו מזלו. אחרי שהתאלמן מאשתו הראשונה, התחתן בפעם שניה עם בת עשירים מופלגים, (פרישטייר, מראכוב אשר בסביבת לובלין), ובעוד הוא צעיר ביותר מת עליו חותנו, וכל האחוזה העצומה נפלה לירושה לו, הצעיר, ולבנים ובנות שהיו צעירים עוד יותר ממנו. ומה יעשו אנשים צעירים, שאין להם נסיון ואין להם רצון להיות בעל־אחוזה, שלא יביאו את העושר לידי טמיון?

כמובן שהדוד בנימין לא צמצם עצמו רק בתחומי הספרות והשפה. אותם ימים, ימי חלומות רעים על שנוי האדם, העם והעולם, היה כל אחד חייב לעמול בעצמו, כדי להחיש את בואו של השנוי הדגול. ההשכלה והציונות שותפות היו לדבר אחד: לשלילת צורות חייהם של היהודים בגולה. מתוך שותפות זו נוצר בזבירציה המפעל ההשכלתי־ציוני הממשי: „קאַנסום" היו קוראים לה לאותה חנות־צרכניה. ילד קטן הייתי אותם ימים וזוכר אני רק את החנות הנקיה — „מעשי גויים" — שדוד בנימין וחבר מרעיו הקימו. (החנות היתה, אם זכרוני לא יתעוני, אי־שם מול בית־החרושת) — ועד כמה שאני זוכר את הענין, היה עיקר פעיליו של ה„קאנסום", נוסף לדוד, שלמה באומאַץ ויוסף סאַבלמן, שני ידידיו הקרובים ביותר של הדוד.

כמובן, שה„קאנסום" לא האריך ימים. נצחון הריאקציה הפוליטית ברוסיה הביא אתה, כדבר המובן מעצמו, גם ריאקציה נפשית. הימים ימי ה„סאניניזם" בחייה של רוסיה הרחבה (הניהיליזם החברתי, האישי והמיני). הדיו הגיעו גם לגבולותיה של זבירציה. מימי לא דיברתי עם הדוד בנימין על תקופה זו בחייו, אף־על־פי שבחמש עשרה השנים האחרונות לפני המלחמה היינו קרובים מאוד זה לזה. ואף־על־פי־כן מובטחני, כי הניהיליזם הרוסי השפיע עליו השפעה רבה ועמוקה, ובהשפעתה התרחק מכל עניני הציבור והתמסר לחייו הפרטיים הוא: למצות את תענוגי העולם הזה עד כמה שהחיים מספקים אותם לאדם. „חטוף ואכול"! „חטוף ואכול" היתה אז המצווה שהזמן גרמה, וכולם החזיקו בה. בניגוד לאבא, שהיו לו תקופות של „תשובה", של חזרה, לא רק פורמאלית חיצונית אלא נפשית ממשית, לחיים הקודמים: חיי הדת, לא ניתפס הדוד בנימין מימיו ל„תשובה". כל חייו נשאר אותו „משכיל־אפיקורוס" שהיה בצעירותו. ובניגוד לאבא, שהיה „סוחר נלהב", לא היה הדוד בנימין סוחר כל עיקר. אפילו באחרית הימים שלו, בעשר השנים האחרונות שלפני המלחמה, שמעמדו הכלכלי היה טוב מאוד, לא על המסחר היה חי, אלא על התעסקויות אחרות. ובניגוד לאבא, שעם כל הליכתו בדרך הישנה היה קיר עומד בינו ובין הסבא, — היה הדוד בנימין והסבא, עם כל הניגודים הרבים שביניהם, מבינים זה את זה — ומכבדים זה את זה; — עד נשימתם האחרונה.

שני בניו של הדוד, דוד ומיכאל, ניספו בשואה. רק אחד מארבעת הילדים, הצעיר, משה, שהוא מהנדס רדיו וחשמל, ניצל והוא חי בפאריס.

הדוד נחום

הדוד נחום, השלישי בבני סבא, היה אולי האומלל מכל ילדיו. מזל רע נתלווה אליו מימי צעירותו, ואולי עוד מלפני כך. בניגוד לאבא שלי הסוחר המובהק ולדוד בנימין הלמדן־משכיל־אפיקורוס, היה הוא איש פשוטות שלא היה רוצה ללכת בגדולות. והנה קרה לו אסון — אשתו, שאהבה כנפשו, מחלת המלנכוליה פקדה אותה בהיותה ארוסה בית אביה. רק אדם שהעמיד את כל הייו על קלף אחד, על קלף של אדם שני, יוכל לעשות למען האחר את אשר הדוד נחום עשה למען ארוסתו ואחר כך למען אשתו, דבורה'לה, אחר שנשאה ואחר ששוב חלתה. שנים רבות נמשך הרומאן האומלל הזה. הדודה חלתה והבריאה ושוב חלתה ולבסוף נאלץ הדוד, בעצת הרופאים, להתגרש ממנה. היתה זאת טרגדיה בשביל שניהם. הדודה שבה לאיתנה אחרי שנישאה לאדם אחר. וטרגדיה זו הטביעה את חותמה על כל חייו של הדוד נחום. הוא התחתן אחר כך והעמיד ילדים גם מן האשה השניה, אך חייו היו שבורים, שכן לבו נמשך אחרי אהבתו הראשונה, אהבת נעוריו.

הדוד נחום לא הלך בגדולות, אך הגדולות משכו אותו לתוך תחומיהן. הדוד בנימין תמך אותו בידו האחת וביד השניה — דחה. שנים רבות היו שותפים לעסקים, עד שדרכיהם נתפרדו, ואולם גם אחרי זה היה איזה כוח מושך את הפשטן לגבולותיו של העמקן, המשכיל, המצליח, הידען.

הדוד נחום לא התענין מימיו בשום פוליטיקה ואף לא „במלחמות עם הקדוש ברוך הוא". הוא היה הטיפוס המצוי ביותר בעיר בתקופתו. „אדם סוחר" („אַ סוחרישער מענטש"). לא היה מחובשי בית החסידים, ואף לא התרחק ביותר מן הישן. תמהני עליו, אם שכח פעם להתפלל מנחה. אלא שהיטיב להבין את הדוד החדש ומימיו לא העלה על דעתו לצאת עליו למלחמה.

בן אחד שרד לו — גם הוא משה — והוא בישראל — בחדרה.

דודה אלקה

חוק לא־כתוב שרר, כידוע, במשפחות חסידים בפולין של ראשית המאה הנוכחית: הנערים — לבית־המדרש, לישיבה, לתורה ולתעודה, והנערות — לחינוך ותרבות פולנים. גם בית־סבא לא פרע חוק זה. הבת הראשונה שנולדה בבית, אלקה, גמרה את חוק למודיה בבית־הספר הפולני לבנות, „פנסיה" בעיר. תמהני אם מי־שהוא השתדל אי־פעם לספר לה על תרבות ישראל ועל דברי ימיו. היא היתה תלמידה מצטיינת ביותר, כדרכן של בנות מישראל, וממילא נבלעה בתחומיה של התרבות הפולנית והיא לא ידעה.

הדבר נתן את אותותיו. משנבלעה בתחומיה של תרבות אחת ממילא

התרחקה מתחומיה של התרבות היהודית, שלא ידעה עליה ולא כלום. דומה אני, כי לולא השפעתו של הדוד בנימין, השעה ציונית־לאומית, אף־על־פי שהיתה בעת ובעונה אחת גם השכלתית־מתבוללת, היתה דודה אלקה יכולה להגיע רחוק־רחוק, אי־שם לאותם מקומות שהגיעו בנות ישראל אחרות: להיות מתבוללת קיצונית, או מהפכנית פולנית. אלא שהנערה נמשכה לבית אחיה, שהיה בית חפשי לגמרי, אף־על־פי שהיה יהודי בתכנו.

אלא שמקום שאתה מוצא את ההצלה שם אתה מוצא את „התקלה". והתקלה היתה „חמורה" ביותר. בכל אופן, כך ראה את הדבר סבא. גיס היה לו לדוד בנימין, שהיה רגיל מאוד לבקר בביתם. והבחור, עלם צעיר, כמובן מודרני, לבוש קצרות, גלוח, „גנטלמן", מדבר פולנית, כמובן. מה יעשה בחור צעיר שכזה, שלא יתאהב בבחורה צעירה, יפה ואינטיליגנטית, החולמת על יציאה מתוך תחומו הצר של בית יהודי חסידי, קרתני מלפני חמישים שנים? ומה תעשה בת צעירה שלא תשיב אהבה על אהבה?

„אסון" כזה לא היה יכל סבא לשאת. היתה זאת מכה עוד יותר חמורה מן המכה שהוכה בידי הדוד בנימין. שכן פה גם עניני צניעות עמדו במשחק. רק פעמים מעטות מאד ראיתי את סבא כשהוא יוצא מגדרו. אחת הפעמים הנדירות היתה בהיודע לו דבר „האהבה" שבין אלקה לבין לעאן פרישטייר. ורק פעם אחת ראיתי את סבא מרים יד על ילדו. והיתה זאת פעם זו. הוא סאן, וגעש, ורתח ואף אחד מאנשי הבית לא ההין בנפשו להשקיט אותו. כמובן, כי הקרבן הראשון לחימה הגדולה היו... הספרים. ספרי החול ו„הטומאה". זכורני: אותה שעה, בדיוק בשעת הרוגז הגדול, שבה הבת השניה יאנטל־יאנקא, מבית הספר הפולני שלה, כשילקוט הספרים על שכמה. הספרים נדדו ישר לאש שעל הכירה...

היה מה־שהוא מיוחד ביחסי הסבא והילדים. אף אחד מהם לא העיז מימיו — פרט לדוד בנימין — להמרות את פיו עד הסוף. בבית אחר היתה בטח הבת לוחמת על זכויותיה לאהבה שלה. הדודה אלקה לא התעקשה. סבתה הפעילה את רוב חכמתה ואת עומק „הדיפלומטיה" שלה והצליחה להוציא מקרבה את „דיבוק האהבה". וייתכן מאוד, כי הדודה לא היתה מאוהבת כל עיקר, כי החידוש שבענין האהבה ולא הבחור הוא הוא שגירה אותה.

הדודה אלקה כאילו עמדה בשולי החיים הלאומיים והציבוריים. הימים שלפני מלחמת העולם הראשונה לא השאירו לאדם הצעיר היהודי להתגדר בו. בפולין הקונגרסאית היתה הציונות בחיתוליה. שלטו בה ההתבוללות והסוציא־ליזם, בעיקר — הלא־יהודי. היא נשארה בתחומי חיי הרוח: בספרות, כמובן — הפולנית. עד שנטלה על עצמה את רצון הוריה ונישאה לבחור יהודי מדרגת כבא: ממשפחה חסידית ומיוחסת. משנשאה־נעשתה בת יהודית כשרה, אשה נאמנה ואם מסורה, כשם שנהגה אמא שלה ואם־אמה.

שלשה ילדיה שרדו וכולם — ביניהם הסופרת רבקה קביאטקובסקא־פינחסיק — בישראל.

הדוד הירשל

ע׳ פנים לתורה, כידוע. אך נשמתה היא — עשות חסד והצנע לכת עם אלהים, אהבת הבריות ואהבת ישראל. רבים בחרו לעצמם את פניהם של התורה. הדוד הירשל בחר לעצמו את נשמתה. הוא היה הצדיק שבמשפחה. לא לחינם אמר עליו הרבי מגור: „אין לי הרבה הירשלים" („כ׳האָב נישט קיין סך הירשלעך")...

עוד בנערותו בחר לעצמו דרך עשות חסד. זכורני את הדוד הירשל בתפקיד של... משמש אורחי־פרחי, עניים מחזרים על הפתחים. הדבר היה בוודאי בשנת 1910 כאשר הדוד הירשל סידר „הכנסת אורחים" באחד החדרים שבבית סבא, בעצם: בעלית קיר מעל לדירת סבא. איני זוכר בדיוק כמה זמן החזיק המוסד מעמד, אף שזוכר אני, כי לא היה זה זמן רב מדי... אך קו זה שבאפיו נשאר בו עד יומו האחרון. אם בהיותו אחד מבחורי בית־המדרש וגבאי של חברה „קנין ספרים" בו, ואם בשנותיו המבוגרות, כאשר התגורר כבר בוולברום או בקראקוב ועשה מה שעשה יהודי בפולין.

הדוד הירשל היה, מותר לומר, אהוב על כולנו, אפילו על האחים והאחיינים ש„פרקו עול". בצעירותו אמרו עליו, כי הוא „מושלם בכל המעלות", שכן אהב לחרוט בעץ בעזרת משור קטן. וגם, דומני, למד לנגן בכינור. יפה תואר היה, שחרחר והבעת פניו — לבביות וחוט של חסד, שמשך את האדם אליו ונטה בלבו של הזר אמון לו — לדוד הירשל.

הדוד לא נטה, כאמור, מדרכי בחרותו. להיפך. כל מה שהתבגר כך הירבה להיאחז בתורה ובמצוות. הוא היה, אולי, בין כל בני הסבא הרחוק והמרוחק ביותר מחיי המסחר. אצלו לא היה זה רק ענין של חוסר כשרון, יותר מכל היה זה אצלו ענין של התנגדות פנימית, של חוסר יכולת נפשית להשלים עם כל העקמומיות, שעולם המעשה אילץ את האדם להשלים אתן. אין כל פלא, כי הוא לא הצליח בעולם המסחר ונאלץ לשים את צעדיו לעולם אחר: לעולם ההודאה. הוא נעשה מנהל בית הספר של „האגודה" בקראקוב ושם המשיך עד לקץ המר.

הוא נספה עם כל משפחתו. אחד מארבעה הצאצאיו של סבא, שלא נשאר מהם כל זכר. המצבה היחידה שהקים לעצמו הוא ספרו: „דברי צבי". זה פרוש על פרקי אבות עם תרגום לאידיש.

הדוד ישראל

הדוד ישראל היה דומה לסבא יותר מכל הילדים, אפילו מן הדוד בנימין. בנימין היה דומה אליו רק מבחינה חיצונית ומבחינת „היהירות", כביכול. מה שאין כן הדוד ישראל. הוא היה דומה לסבא מבחינה נפשית. סגור היה ומסוגר בתוך עצמו. שתקן מובהק, שמלה אצלו „עלתה באוצרות קרח". ואין חידוש בדבר. הדוד ישראל היה למדן מופלג, ולמדנותו לא באה לו בהיסח הדעת, בשל תפיסתו המהירה ו„כליו" הטובים. הוא חצב לו את תורתו מתוך נפשו, נתן תמורתה את זמנו, את נערותו, את הכל — את כל תענוגות העולם הזה. מתמיד היה, ומי שלא ראה אותו בבית־המדרש, תמיד יושב באותו מקום עצמו, תמיד שותק, תמיד לומד בדומיה, תמיד שקוע בספר שלפניו, מן השעה הקדומה בבוקר עד השעה המאוחרת בלילה — מי שלא ראה אותו לא ראה מתמיד מימיו.

התורה נשארה משוש חייו גם לאחר שהתחתן, שלא כרבים אחרים, חובשי בתי־המדרש שעם כניסתם לחיי המעשה נוטלים עמהם את החריפות ואת העמקות של ים התלמוד ומשתמשים בהן, שלא בידיעתם, בחיי יום־יום, נשאר הוא זר ומוזר בחיי המעשה. בעולם המסחר, שלפי כל החוקים המקובלים בחיי אנשים כמותו, עמד להיות עולמו. מימיו לא הצליח, אפילו הצלחה ארעית ואפילו „בשבע שנות השובע", לרכוש לו מעמד איזה שהוא בחיי המעשה. חיש מהר הפסיד את הנדוניה שניתנה לו משני הצדדים, וחיש מהר הפך למחוסר פרנסה. וגם למרות החוסר בפרנסה לא מש מאוהלי התורה. בה היה כל מעיניו יום ולילה. בטוח אני בו, כי אחרי יום של תלאות היה מחכה לבוא הלילה, כדי שיוכל בשקט, בלי דאגות יום־יום ובלי המולת הילדים, לשקוע בים התלמוד, והפוסקים והמפרשים הראשונים והאחרונים.

כך חי את חייו, כשו"ב שלא מן המנין, תחילה בזבירציה ואחרי כן בלודזש. תמיד „רכוס על כל הכפתורים", שיתק וצנוע, איש שהתורה היא משוש חייו, נחמתו האחרונה והיחידה בחיים, וכך ניספה. שני בניו ובת אחת ניצלו. ושלשתם בארץ.

הדוד חיים

אם אחיו הקרובים לו, — לדוד חיים, — ברוח ובגיל, הירשל וישראל, היו רק אנשי תורה וחסידות, הוא היה מזיגה יפה של תורה עם דרך־ארץ, אינטליגנט יהודי־דתי במובן היפה של המלה. היה בו „מכל טוב": גם תורה וגם חסידות, גם השכלה וגם עסקנות, גם עניני העולם הזה וגם ענינים של נצח.

הוא היה הראשון בפולין, בכל אופן בין הראשונים המעטים, שביקש למזג בין התורה והדת ובין הזמן החדש. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה,

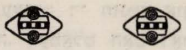
כאשר עצם המלה של „הסתדרות", של „ארגון" היה בחינת טריפה־פסול בעיניהם של יהודים חסידים, היה הוא הראשון שבא בדברים עם אנשי „אגודת ישראל" בגרמניה בכוונה ליצור מה שהוא מעין „אגודת ישראל" בפולין. מה שריחף נגד עיניו היתה האורטודוקסיה היהודית של פראנקפורט. בחינת תורה עם דעת. בצירוף דבר אחד, שפראנקפורט לא ידעה עליו: אהבת ארץ־ישראל.

הדוד חיים היה עסקן מטבעו, פעיל, שביקש לשנות, להיטיב, להוכיח. ומכאן באה אותה דחיפה שלו להקים „אגודת ישראל" בפולין. הוא הכיר בצורך בתיקונים בחיי העם, אך לא רצה לשפוך את הילד יחד עם המים הלא־נקיים. וכך נשאר עד אחרית ימיו. שומר תורה ומסורה, „מאוהב" בשפת עבר ובארץ־ישראל.

כן, נוסף לעסקנותו, „שנגמל הימנה" במידה רבה אחרי שנכנס לחיי המעשה, היתה לו אהבה רבה אחת — השפה העברית. הוא היה, כזכור, משנה לדוד בנימין בידיעת השפה ובאהבתה. ואף רעו קרוב אליו כלבו, יוסף ברוינר, מנאמני השפה היה. פעמים רבות חשדתי בו בדוד חיים, כי הוא נמשך אחרי יוסף לא בשל דעותיו — יש לי די נמוקים לחשוד ביוסף, כי בצנעה היה הרבה יותר חפשי בדעותיו מאשר הרשה שיכירו בכך בפרהסיה — אלא בשל אהבתם המשותפת.

הדוד חיים היה אחד מבניו של הסבא שנשארו סוחרים, — פעם פחות מצליח ופעם יותר מצליח. אך מימיו לא היה רק סוחר. ספרים ועניני רוח ונצח היו אווירת חייו, ועתונים — „היצר הרע" שלו. תמיד היו עתונים בכל השפות נושרים מתוך כיסי בגדיו ותמיד — אפילו כשהיה טרוד ביותר בעסקים — היה מוכן להיכנס לויכוח בענין „בוער", בשאלה שעמדה על הפרק.

הוא נספה ושני ילדים שלו ניצלו. בן, עתונאי, ובת בפולין.

זכרונות פון אַ געזעלשאפטלעך־טעטיקער שטוב

אין מאַשקאָוויטשס הויז

מיין טאַטן האָט מען בגניבה אַרויסגעפירט ביינאַכט פון פילק, ווייל די פילצער האָבן אויף אים נישט געוואָלט מוותר זיין. אויך זיין דעמאָלטיק הויז־געזינד האָט מען געמוזט, אַרויסגנבענען פון פילק — נאָך אַ געוויסער צייט. אין דעם טראַנספאָרט זענען געפאָרן: מיין מוטער, איך (דעמאָלט 2—3 יאָר אַלט) און מיין ברודער יוסף (1 יאָר אַלט). אַלע אונדזערע וווייטערדיקע קינדער זענען שוין געבוירן געווארן אין זאַוויערטשע.

דער ענין וואָלט זיך געענדיקט נישט אַזוי גלאַטיק, ווייל די פילצער ווויליע יינגען האָבן געדראָט מיט מעשים. אָבער אין פילק גופא האָבן זיך געפינען גוטע פריינט (האָכצייט — היינט קבלנים אין תל־אביב; גאָלדקאָן), און זיי האָבן איינגעשטילט דעם פילצער עולם.

* *

אַנגעקומען קיין זאַוויערטשע איז נישט געווען קיין פאַסיקע ווויננונג. די זאַכן האָט מען אַנגעלייגט ביי העגדל האָמער אין געוועלב און מען האָט געזוכט פאַר אונדז אַ דירה. דער אַלטער מאָשקאָוויטש פון מאַרשאַלקאָווסקע (דעם אַלטן מאַמעלאָקס איידעם) האָט געהאָט אַ דירה פון 5 צימער (אַ הילצערן הייזל נעבן אַ גרויסן סאַד). מען האָט אים געפרעגט, צי ער וויל פאַרדינגען די דירה דעם חזן. האָט ער געזאָגט: „צוערשט וויל איך אַנקוקן די חזנטע". ער האָט געוואָלט וויסן צו זי איז א ריינע.

מאָשקאָוויטש האָט אַנגעקוקט די חזנטע און ער האָט מסכים געווען צו פאַרדינגען דעם חזן די דירה. דעמאָלט האָט דאָרט געווינט בלויז דאָבע די בעקערין און דער אַלטער מאָשקאָוויטש.

מיר האָבן אין דער דירה אויף מאַרשאַלקאָווסקע געווינט אַרום 25—26 יאָר. דערנאָך איז זי געפאַלן אַ קרבן פון אַ גרויסער שריפה.

* *

אונדזער דירה איז באַלד געווארן אַ מין קלוב פאַר כלערליי שיכטן אין שטאָט. דער טאַטע האָט געשפילט פידל (צוערשט פון געהער, דערנאָך געלערנט נאָטן) און געזונגען אַרגאַניזירן באַלד אַ כאָר. דאָס איז געווען פאַר זאַוויערטשע אַן אַטראַקציע. זענען אין שטוב אַריינגעקומען סיי „דייטשן" (וויטשיץ, דער אַלטער

לעוונשטיין, דער אַלטער האַלענדערסקי, זילבערשטראָם), סיי יידן ווי שלמה באו־מאַץ, לייבוש פרענק, אברהם באָרנשטיין און סיי „עמך". פון פילץ פלעגן קומען אַלטע גוטע פריינט, — אפילו אויף איבערנאַכטיקן. „אורחים" פון די קאַנטן דושאַלאָשיץ (מיין טאַטנס געבוירן־פלאָץ) און סקאָלע, ביי אויצווו (מיין מאַמעס געבוירן־פלאָץ) האָבן נישט געפעלט קיינמאָל. איין שטוב איז געווען לכתחילה פאַרוועגדט אַלס אַ מין פּריוואַטע „הכנסת אורחים"־אינסטיטוציע.

דער אַלטער מאַשקאָוויטש איז באַלד געוואָרן אַ ידיד נפש מיטן טאַטן. אין זיין צוואה האָט ער געמאַכט דעם טאטן אַן אפוטרופוס איבער זיינע קינדער.

די פעלזנשטיינס

מיין טאַטע האָט געהאַט מזל צו אפוטרופסות. אין פילץ איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען פעלזנשטיין. פאַר זיין טויט האָט ער גערופן דעם טאַטן און אים געזאָגט: „איך האָב אַ ווייב אַ שלעכטע. נאָר מיין טויט זיי אַן אפוטרופוס איבער מיינע צוויי זין נחמיה און יעקל".

נאָר פעלזנשטיינס טויט, האָבן זיך, — נאָך אין פילץ, — געכאַווטע ביי אונדז די צוויי יינגלעך. איינער פון זיי איז געווען דער שניידער נחמיה פעלזנ־שטיין (חיימל לעווקאָוויטשס שוואָגער), און דער מאַלאָזש יאַנקל פעלזנשטיין, אַ רויט־האָריקער, וועגן וועלכן מען האָט אַמאָל געזאָגט אַז ער האָט אַוועקגעלייגט אינעם יאָר 1906, אָדער 1907 אַ פּאָליציאַנט. זיי האָבן געהאַט אויך אַ שוועסטער, סאַליע, איז זי געשטאָרבן, אומפאַרהיראַט, פון אַ פלעק־טיפוס אינעם ערשטן וועלט־קריג.

די מוטער פון די פעלזנשטיינס האָט געהייסן צירעלע, (געוופן: „צירעלע עסן זי"), — וויל זי פלעגט עסן בלויז פאַרן שפּיגל און פירן מיט זיך אַזאַ מין כאַרט מאַנאַלאָגישן דיאַלאָג: „צירעלע, וואָס איז מיט איהנען?, עסן זי", „אָבער, איך האָב דאָך נישט קיין אַפּעטיט". „צירעלע, מען מוז דאָך עסן. זעען זי ווי זי זעען אויס". „אָבער, איך האָב דאָך קיין אַפּעטיט נישט". צולעצט האָט זי צו זיך אַליין געוועדט אין שפּיגל, געקנייפּט זיך אין בעקל און געזאָגט: „צירעלע עסן זי דאָך. מען מוז דאָך עסן. זעען זי ווי זי זעען אויס".

און צירעלע האָט געגומען עסן.

* *

אַ היטלמאכער האָבן מיר געהאַט אין מאַשקאָוויטש'ס הויז, — אַ ייד אַן איינרייסער. ער האָט געהאַט אַ כוח איינצורעדן די קונים אַ „קינד אין בויך". אַז ער האָט געוואָלט עפּעס פאַרקויפן, — האָט ער עס אַדורכגעזעצט. טאַמער

האָט געטראָפן אַז אַ דאַרפישער קונה האָט נישט געוואָלט קיין היטל פון זיינע היטלעך, — האָט ער אים אָנגעטאָן דאָס לעצט־געמאָסטענע היטל אַזוי, אַז ער האָט צווישן דער „דענקע" פונעם היטל און צווישן דעם קליענטס שלייפן אַריינגעקוועטשט ווינקלדיק זיינע ביידע גראָבע פינגער. דאָס האָט שטאַרק וויי־געטאָן און דער קליענט האָט אויפגעשריגן פאַר וויי־טיק.

געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט

אינעם סאָד פון דער קעמפע וואָס האָט זיך געגרענעצט מיט מאַשקאַ־וויטשס סאָד האָבן געוואָקסן טאָמאַטעס. מיר, קינדער, פלעגן זאָגן אַז טאָמאַטעס זענען טריפה. יידן האָבן אין פוילן נישט געגעסן קיין טאָמאַטעס.

דערמאָנען מיר שוין מאַשקאַוויטשס סאָד מוזן מיר דערמאָנען די גרויסע קידוש־אויפנאָמען און די „שלש־סעודות" פאַר די שול־דאָוונער, וועלכע דער טאָטע (און מיר אַלע קינדער) פלעגן איינאָרדנען אינעם סאָד. די אָנטייל־נעמער, — צענדליקער, און טיילמאָל הונדערטער יידן פון אַלע שיכטן און פון פאַרשיידענע קולטורעלע ניוואָס האָבן זיך אָט־די אויפנאָמעס שבתדיק פאַרבראַכט, געזונגען, געזאָגט דברי־תורה און פאָליטיק, דערמאָנט וואָס די „הצפירה" שרייבט. עס איז געווען אַ מין חסידות אַן אַ רבין, אַ העכערע חסידות, — די חסידות פון חיבת־ציון, וואָס די נאָנטסטע פרייַנט פון מיין טאָטנס קרייז האָבן אַן אויפהער און ביי גרויסע שוועריקייטן פראָפאָגירט.

איך געדענק מיט וועלכן יראת הכבוד מיין פאָטער, לייבוש פרענק, שלמה באומאַץ, אברהם באָרנשטיין, זלמן מאָרגאָליס, יאָמע קלוגמאַן און אַנדערע האָבן אין שקאַטולקעס אָפּגעהיטן זייערע אָקציעס פון דער קאָלאָניאַל־באַנק.

אַ ספּעציעלע אָטראַקציע איז געווען שמחת־תורה. דעמאָלט האָט זיך געטאָן אויף טיש און אויף בענק. מען האָט געטרונקען פונטש, געקנאַקט ניסלעך און צוביסלעך האָט זיך די צונג גענג געלייזט. זיי די משכילים, וואָס אַ גרויסער טייל פון זיי זענען אין זייער יוגנט־צייט געווען חסידים, האָבן זיך געלאָזט אין אַ מצווה־טענצל.

בקיצור: עס איז געווען „לחיים".

אָט־די שבת־אויפנאָמעס האָבן געגעבן כוח פאַר אַ גאַנצע וואָך, די שמחת־תורה אויפנאָמע — פאַר אַ גאַנץ יאָר, כדי זיך וויידער קאָנצן ראָנגלען וועגן דעם ביסל פרנסה. דער רוב מיטלשטאַנד־מענטשן וואָס האָבן אָנטייל־געזונען אין די אויפנאָמעס האָבן זיך טאָקע געראָנגלט וועגן פרנסה. צווישן זיי זענען נישט געווען קיין רייכע.

* *

אין 1905 געדענק איך ווי עס זענען געגאַנגען און געטראָגן רויטע פענער: אניא באָרנשטיין (דערנאָך מאָרגאָלעס), גוטעק באָרנשטיין, ישראל און פיישע מאָרגאָלעס, איינער פון די טאָרגאָוויניקס, איטשע ערליך׳ס אַ זון. געהאַלטן רעדעס (אויפן באַלקאָן פון זייער שטוב) האָט ברוך אברבנאל. דערנאָך איז אַ טייל אַוועק. דער גרעסטער טייל איז ווידער געוואָרן באַלעבאָטים.

* *

איך וויל נאָך באַצייכענען אַז ביי מיר אינעם מאָדע־געשעפט האָבן זיך אויסגעפּיקט אַ סאָך זאָוויערטשער אינסטיטוציעס פון די יינגע: ביבליאָטעק „השומר" (דערנאָך „השומר הצעיר") „צעירי־ציון" א. א. וו.. ביי אונדז פלעגט מען פאָרקויפן בילעטן אויף פאָראַנשטאַלטונגען. עס איז געווען אַ מין קלוב. אויך גאַסט־פּרעלעגענטן פון אַנדערע שטעט, און בכלל טוער, פלעגן קודם־כל זיך וועגן צו אונדז אין געשעפט, — צו מיר אָדער צו מיין שוועסטער רחל (היינט: גאָלדקאָרן, וואָס איז געווען זייער אַקטיוו, צוזאַמען מיט רחל׳ע באָמאַץ, גוטקע לעווארטאָווסקי, איינע פון שלאָדאָווסקי׳ס־גרינפעלד, יענטל קלוגמאן א. אנד. אויך מיין שוועסטער שיינדל (היינט ברייל) איז געווען אַקטיוו ביז זי איז — 1924 — עולה געווען קיין ישראל.

טיפן אין דער שטאָט

איך האָב אַ חשד אַז קיינער וועט נישט דערמאָנען אַזעלכע טיפן ווי די שטאָט־משוגענע; ווי יאַנקעלע, וואָס איז געגאַנגען צופוס קיין פילק זיך אָפּשערן וויייל דאָרט האָט געקאָסט אַ קאָפּיקע ביליגער; ווי בערעלע בעטשקעס, אַ פאַקער, — אַ ייד עפּעס נישט מיט אַלעמען, וועלכער פלעגט זיך חברן מיט קינדער. ער איז געווען, אָבער, אַ פייערדיקער מאַטעמאַטיקער, געקאָנט ווי אַן עלעקטראָ־נישער מוח אויסחשבונען די פאַרפלאָנטערטסטע חשבונות. און ווער שרייבט וועגן די סטרוזשעס אין די יידישע הייזער, וואָס אַ טייל פון זיי האָט געריידט יידיש, — אפילו מיט חסידישער אינטאָנאַציע? און ווער דערמאָנט די שקצים אויפן גרויסן הויף צווישן אָפּטעטשנע און פאָרעמבסקא, ביים איבערגאַנג צו די מקווה וואָס לא די אז זיי האָבן געקאָנט יידיש, נאָר זיי האָבן געקענט אויך אַלע יידישע ברכות, געוווסט ווי צו לייגן תפילין און זיך געחברט מיט יידן?

* *

מיינע ענגסטע חברטעס זענען געווען: פּעלאַ באָרנשטיין־טאָבאַקסבלאָט (איר זון איז אַצט אַ דיריגענט אין דער ישראל־אָפּער) יענטעלע און שרהלע

שלאַדאָווסקי־גרינפעלד (זייערע שוועסטערן פייגעלע און מרימל זענען געווען יינגער און זיך געחברט מיט מיין שוועסטער רחל און איר קרייז), ווי אויך קור־לאַנדס 2 טעכטער (סאַלע און לעאָשיא. אַ זייער נאָנטע חברטע איז מיר געווען כאָנטשע זילבערשטיין (פייוול זילבערבערגס עלטסטע טאָכטער).

לייבוש, מאיר, ישראל פרענק

איך וועל נישט יוצא זיין אויב איך וועל נישט דערמאָנען די פאַמיליע פרענק. לייביש פרענק איז געווען אַ פיינער משכיל, אַן אַקטיוויסט חובב־ציון. איך געדענק אים שוין בעת ער איז געווען פאַרוויקלט אין אַ פראָצעס מיט דער פאַבריק וועגן זיינס אַ הויז ביי די פאַבריטשנע הייזער. ער האָט שוין גאָרנישט מער געטאָן און זיך פראָצעסירט. צו זיין לוויה איז געקומען כמעט די גאַנצע שטאָט.

* *

זיין זון מאיר פרענק איז מיט דער צייט געוואָרן דער אַנערקענטער פירער פונעם ציוניזם אין דער שטאָט און דער געגנט. זינט דעם 5־טן קאָנגרעס האָט ער פאַרטראָטן דעם גאַנצן בענדינער גליל אויף די קאָנגרעסן. ער איז געווען אַ סאָלידער רעדנער און דערציער צום ציוניזם, אָבער זיין עיקר־טעטיקייט איז געווען אַרגאַניזאַציאָנעל־פראַקטישע אַרבעט: שקל, קק"ל, אַרגאַניזאַציע, דערציאונג פון יינגע קאַדערן. ער איז אַ 17־יאָריקער שוין געווען אַרעסטירט פאַר טעטיקייט פאַרן קק"ל. זיין פריצייטיקער טויט האָט דערשיטערט די שטאָט, וואָס האָט אים זייער ליב געהאַט.

ישראל פרענק איז געווען אַן איבערגעבענער ציוניסט, וואָס זיינס גלייכן זעט מען זעלטן. קיין גוטער רעדנער איז ער נישט געווען, אָבער זינט דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אויף זיינע פלייצעס פלעגן דער גרעסטער עול פון ציונ. טעטיקייט אין דער שטאָט. טעטיק איז אויך געווען זייער שוועסטער. צווישן פרויען איז זייער טעטיק געווען פרוי צילא פרענק, — אַ זייער אינטעליגענטע, איידעלע און פייאיקע פרוי.

קאַפּל שמעון מינץ

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן קאַפּל שמעון מינץ, וואָס איז געקומען בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה פון זשאריק, ווו ער האָט געאַרבעט ביין זיין פאָטער אין אַ לעדער־געשעפט. דער פאָטער איז געווען צו פרום פאַר מינצס באַגריפן. אים איז אויך שווער געווען דער מסחר. איז ער אַריבער קיין זאַוויערטשע. מיר האָבן

אים אַרגאַניזירט די ערשטע עברית־קורסן און פון זינט דעמאָלט אָן ביז זיין פרי־צייטיקן טויט (נאָך אַ שווערער קראַנקהייט) האָט ער אין זאָוויערטשע אויפגעכאַ־וועט דורות וואָס האָבן זיך געלערנט אין שטאָט. ער איז געווען אַמאָל אַ לינקער (אין די רעוואָלוציע־יאָרן 1905—1906) און געמוזט אַנטרינען פון רוסלאַנד. ער איז צוריקגעקומען אָן אַנטי־סאָציאַליסט. ער האָט געהאַט ברייטע קענטענישן, אָן אַנאַליטישן קאָפּ. ער איז געווען אָן אויסגעצייכנטער, נישט טאָג־טעגלעכער רעד־נער, אַ גוטער חבר, — סיי צו זיינע חברים און סיי צו זיינע תלמידים. ליידער האָט ער געליטן פון אַ כראַנישן מאָגן־ליידן און דאָס האָט אים געשטערט עולה צו זיין. זיין זון סעדיה געפינט זיך אין ישראל, אין חיפה. אויך זיין טאָכטער נעמי, געפינט זיך אין ישראל.

אביסל שטוב־וואַרעמקייט האָבן מיר אויך געגעבן דעם יתום פנחס איינ־האָרן (שפּעטער שניידער אין וואַרשע און טשענסטאָכאָוו, איצט אין קאַנאַדע).

ש מ ש י ס

צווישן די זייער אָפּטע איינגייערס אין אונדזער שטוב זענען געווען אברהם־לייב שמש, דער שול־שמש, און משה זילבערשטיין, אַ מאָלער, אַ פּאָלקס־טיפּ, וועלכער פלעגט יעדן פּאָרנאָכט כמעט אַריינקומען, דערציילן מעשיות, אָנעקדאָטן פון רביים, זאָגן מאָנאָלאָגן אַ לאָ שלום עליכם. שפּעטער האָט ער אַדורכגעמאַכט אַ שווערע פּערזענלעכע טראַגעדיע. זיין הומאָר איז אַווען, ער האָט אויפגעהערט אַזוי אָפּט אַריינצוקומען צו אונדז אין שטוב אַריין.

אברהם־לייב שמש איז געווען אַ טייערער ייד. ער האָט גערעדט אַ דיאַלעקט־יידיש פון אַ ישובניק. פון פּאַך איז ער געווען אַ שוסטער. ער איז געווען זייער איבערגעגעבן דער שול, דעם רב און חזן. תמיד איז ער געשטאַרבן פּאַר אַ „פּייעס" (אַ פּייעס זענען געווען 3 אָדער 5 קאָפּיקעס. „פּייעס", — מיינט בעהם, אַ בעהמישע מטבע). אַז עס איז געקומען ווינטער האָט ער געמוזט אין איין באַקלאָגן זיך, אַז ער האָט נישט פון דער שול אפילו אויף אַ קאָרץ קוילן, אָדער אויף אַ קאָרץ קאַרטאָפל, אָזוי גייט עס דעם „עמיינעם" מאָן (אַלט־יידיש און דאָרפיש יידיש: „געמיין" — מיינט „אָרעם").

שמש אין בית המדרש איז געווען אַלטער שמש וויינגליק. ער איז געווען אַ באַשיידענער, שטילער ייד, — תמיד מיט אַ שמייכעלע אויפן פנים. אויף וויפל איך געדענק, פלעגט ער קומען צום טאָטן וויזן זיינע שניצעריין. זיין זון האָט שפּעטער אָנגעהויבן מאָלן „שיווית׳ס" און „מזרח׳ס" מיט אַ סאָך פלי־טערלעך און בלימעלעך. די זאָכן זענען געווען זייער שיין און האָבן עדות געזאָגט, אַז דער יינגער ישיבה־בחור האָט גרויס טאַלאַנט. ער האָט אויך

אריה (לוטעק) רעזניק — הירשעלעך (איילות) *

געצייכנט לויט מיכל אַנדושעלאָ׳ס צייכענונגען אין דער סיקסטינער קאַפליצע אין רוים, ווי אויך לויט אַנדערע באַרימטע צייכענער און מאָלער. אין זיינע קאָפּיעס האָט מען געמערקט שוין די גענויטע האַנט פון אַ קומענדיקן מאָלער. דער יינגער וויינגליק איז טאַקע אַוועק פון זאַוויערטשע קיין אויסלאַנד און איז געוואָרן אַ באַקאַנטער מאָלער.

עסקנים און אַרטיסטן

אין אונדזער שטוב פלעגן אָפּשטייגן אַלע עסקנים און אַרטיסטן, וועלכע פלעגן באַזוכן זאַוויערטשע. עס פלעגן קומען באַקאַנטע חזנים פון דער געגנט, ווי אַ שטייגער דער באַווסטער טשענסטאָכאָווער חזן א. ב. בירנבוים, אַדער

* לוטעק רעזניק איז, וואָס אַן אמת, נישט קיין זאַוויערטשער, נאָר אַ סאָסנאָוויצער, אָבער ער איז זייער באַקאַנט — כמעט אַ זאַוויערטשער, — די זאַוויערטשער „השומר הצעירניקעס" פון דער בראשית־תקופה. דערפאַר געבן מיר אַן אָפּבילד פון זיין סקולפטור, וועלכע שטייט אינעם פּאַרק פון חולון.

דער חזן שערמאַן פון בעגדין. שלמה באומאַץ איז געווען אַ גרויסער ליב־האָבער פון מוזיק און פון מוזיקער. ער פלעגט, טאַקע, תמיד זיין ביי אונדז, אַז עס איז אָנגעקומען עמעץ, וואָס האָט געהאַט אַ שייכות מיט מוזיק. בעת אַזעלכע באַזוכן האָט מען געשמועסט וועגן חזנות און מוזיק. אַמאָל האָט מען זיך פאַרהערט אין זינגען, אַדער דערציילט רכילות וועגן מוזיק און מוזיקער. אַזוי צי אַזוי — אַן אָטמאָספערע איז געשאַפן געוואָרן און זי האָט געהאַט אַ השפעה אויף אַ וויטערן אומקריין אין זאַוויערטשע. אמאָל פלעגן זיך אַריין־כאַפן אויך בעלי תפילות פון די שטיבלעך כדי זיך צו לאָזן הערן. מיין טאַטע איז, וואָס אַן אמת, נישט געווען באַגייסטערט פון די „האַפּקעס" און קאַזאַצקע מאַרשן אַדער פון די ניגונים, וואָס האָבן זיך דורך פאַרשיידענע גלגולים דער־קייקלט פון אָפערעטן־טעאַטערס אין די חסידישע שטיבלעך, אַבער ער האָט געאַכפערט און געשאַצט אַזעלכע ניגונים, וואָס זענען געווארן „פאַר־יידישט" אויף אַזאַ אופן אַז מען נישט געקאָנט דערקענען דעם מקור.

ר׳ שלמה טאַדראָסקעס

נישט איינמאָל פלעגן מיר זיך אַמוזירן, בעת מיר האָבן זיך דערמאָנט ווי ר׳ שלמה טאַדראָסקעס (שפּעטער דיין אין יענדזשעיאָוו, אַדער מיעכאָוו) האָט דערציילט דעם טאַטן, אַז ער האָט „אַליין" געהערט אין „פּייטערסבאַרג" אויף דער לוויה פון אַלעקסאַנדער דעם דריטן, ווי די מיליטערישע קאַפּעליע האָט געשפּילט זיין רבינ׳ס ניגון.... בדרך־כלל האָבן מיר געוווסט, אַז דער גאַנג איז אַ פאַרקערטער: פון מיליטער־קאַפּעליעס — צו די חסידישע שטיבלעך און צו „זמירות". מיר האָבן אויך געוווסט אַז ר׳ שלמה פלעגט שטאַרק מגזים זיין אין אַלע זאַכן, — אפילו אין הלכות אכילה און שאַך־שפּילן. אָבער וועגן דעם, אַז ביי אַלעקסאַנדער דעם 3־טנס לווייה האָט מען געשפּילט זיין רבינ׳ס ניגון, האָט ער דערציילט מיט אַזאַ ברען און דביקות, אַז אַ זייטיקער האָט באַשטימט געקאָנט גלויבן אין אָט־דעם.

* *

אַז איך דערציל שוין וועגן ר׳ שלמה׳ן, איז כדאי דערציילן אַ מעשה שהיה: ער איז געווען אַן אָפּטער אייניגייער ביי ר׳ שלום איסערוואוסקי (אין זאַוויערטשע האָט מען אים געראופן „שלום קעז", ווייל ער האָט אַמאָל, — איידער ער האָט זיך געמאַכט אַ שוך־געשעפט, — געהאַט אַ געשעפט פון פּוטער און קעז). דוכט זיך אַז ר׳ שלום (וואָס איז שפּעטער געווען פון די ערשטע מתישבים אין מגדיאל, ווו ער איז געשטאָרבן), איז געווען ר׳ שלמה׳ס לאַנדסמאַן. ר׳ שלמה האָט זיך דאָרט, ביי ר׳ שלום׳ען, געפילט ווי אין דערהיים.

איינמאָל, שבת נאָכמיטיק, קומט ר׳ שלמה אריין צו ר׳ שלום׳ען און זאָגט: „שלום, ס׳ברענט מיך שטאַרק אויפן האַרץ, נאָכן טשאָלנט. אפשר האָסטו אַביסל קאָווע?״ ר׳ שלמה האָט דאָס נישט געזאָגט כדי ר׳ שלום זאָל אים דערלאָנגען קאָווע, ווייל ער, — אַלס בן־בית כמעט, — האָט דאָס נישט נויטיק געהאַט: ר׳ שלמה איז אַליין צוגעגאַנגען צום קעך־אויוועלע, געזען אַ טאָפּ מיט אַ פּליסיקייט, וואָס האָט אויסגעזען ווי שוואַרצע קאָווע, געכאָפּט דעם טאָפּ צום מויל, געמומען זשלאָקען, און פּלוצעם, — אַ געשריי: „שלום, דו האָסט מיך פאַרסמט!״.

אַזוי ערנסט איז די זאַך נישט געווען, ווי קומט אזא ייד ווי ר׳ שלום, אז ער זאָל פאַרסמען, — מיר נישט, דיר נישט, — אַ בן־עיר? ר׳ שלמה האָט זיך פּשוט טועה געווען: אַנשטאָט דעם טאָפּ מיט קאָווע האָט ער געכאָפּט אַ טאָפּ, אין וועלכע די צוגעברענטע רעשטלעך פונעם שבתדיקן טשאָלנט האָבן זיך געווייקט...

ר׳ שלמה „טאַדראָסקעס״ איז אויך געווען אַ פאַרברענטער שאָך־שפּילער, אָבער דער טאַטע, וואָס איז געווען אַ פּאָפולערער שאָך־שפּילער אין שטאָט, האָט מיט אים נישט געוואָלט שפּילן, ווייל ער, ר׳ שלמה, האָט געמאַכט „שקרות״, פלעגט צוריקנעמען גענג און זיך אַמפּערן מיט זיינע פּאַרטנער.

יעדע פּאָר טאָג פלעגט ר׳ שלמה קומען און בעטן זיך: שבתי, נו, מאַכן מיר אַ שאָך? אַז דער טאַטע האָט נישט געוואָלט, האָט ר׳ שלמה דערציילט וועגן דעם אין יענע צייטן באַקאַנטן עלטערן פּאָליאַק, וואָס איז געווען שאַכ־מייסטער פון זאַוויערטשע, אַז „ער האָט מיך פּשוט געבע־עי־טן״, אָבער ער, שלמה, וויל נאָר שפּילן מיט שבתי׳ן. געזאָגט האָט דאָס ר׳ שלמה, — און אין זיין פליישיקן מויל, וואָס האָט אַרויסגעסטערטשעט פון זיין גרויסן קאָפּ מיטן גרויסן שטערן, האָט געשטעקט אַ ציגאַרעטן־שפּיצל, בערך 20 סענטימעטער לאַנג. די גאַנצע פיגור פון ר׳ שלמה׳ן האָט אונדז, קינדער שטאַרק אַמוזירט.

ר׳ שלמה איז געווען אַ ווילער ייד, אַ למדן, אָבער אַ שטאַרק־טעמ־פּעראַמענטפולער.

* *

אַז מען דערמאָנט ר׳ שלמה׳ן און זיין ליבע צום שאָך איז כדאי צו דער־מאָנען אַז יידן פלעגן שפּילן אַ סאָך שאָך מיט נישט־יידן, און די פּוילישע שאָך־שפּילער האָט גאָרנישט געאָרט אַז זייערע פּאַרטנער זענען יידן מיט בערד און פּיאות. דוכט זיך אַז אויך דער אַלטער קשיאָנדז דזשענטאַראַ פלעגט שפּילן מיט יידן שאָך.

אָבער די דאָזיקע אידיליע צווישן יידן און פּאָליאַקן אין זאַוויערטשע האָט געדויערט ביז 1912—1913, בעת די נ. ד. (די רעכטע „נאַראַוואָ דעמא־

קראציא") האָט פראָקלאָמירט דעם „סוואי דא סוועגא"־בויקאָט קעגן יידן. פאַר־ליאקן האָבן שוין מער נישט געוואָלט שפילן מיט יידן און די באציאונגען האָבן זיך פאַרשארפט.

פריער פלעגט זיך מיין טאַטע טרעפן מיט די קריסטלעכע דאָקטוירים אין שטאָט, ווייל ער האָט געהאָט אַ ידיעה אין מעדיצין און ביי ערנסטע פאַלן פלעגן די אָרטיקע דאָקטוירים צוציען דעם טאַטן (און דוכט זיך, אַז אויך שלמה באומאַץ) אָלס זייערע פאַרמיטלער מיט די פאַרדאגהטע משפחות פון די שלאַף־געוואָרענע.

חזנות און דעם טאַטנס כאָר

איינמאָל האָט שלמה באומאַץ געבראַכט צו אונדז אין שטוב אריין אַ יינגן בחורל, וועלכן ער האָט געטראָפן אין אַ נויט־לאַגע, בעת איינער פון זיינע נסיעות אויף דער באַן. דער בחור איז געפאָרן אויף „גאַפע". דער קאָנ־דוקטאָר האָט אים געוואָלט פאַרשפאָרן. האָט זיך ר׳ שלמה באומאַץ אָנגענומען פאַר אים. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, נאָך אַ קורצן שמועס אין דער באַן, אַז דאָס בחורל שטודירט אין ווין געזאַנג און איז אַן אויפגייענדיקער שטערן.

באומאַץ האָט אים געבראַכט צו אונדז אין שטוב, דער בחור האָט גע־דאַוונט שבת אין שול פאַרן עמוד. מען האָט, אַ חוץ די אייגנטריטס־קאַרטן, צונויפגעזאַמלט פאַר אים געלט אוֹן אים דערמעגלעכט ווייטער צו פאָרן. דער בחור איז דערנאָך געוואָרן אַ באַקאַנטער זינגער. זיין נאָמען איז געווען ראָבינאָוויטש.

* *

אָמאָל, — בעת מיר, קינדער פונעם חזן, זענען נאָך קליין געווען, — האָט אונדז אייגער פון די דירעקטאָרן געוואָלט שענקן אַ באַנוצטן פאָרטעפיאַן. האָט דער טאַטע מורא געהאָט וועגן „מה יאמרו" („אַן אַרגל אין שטוב, — פע", — האָבן געזאָגט די גאָר פרומע). ער האָט, טאַקע, נישט אָנגענומען די מתנה, הגם ער האָט שטאַרק געוואָלט אַז זייַנע קינדער זאָלן קאָנען שפילן.

אָבער דער טאַטע האָט געלערנט שפילן פידל אָלע זייַנע זין. 2 טעכטער האָבן געשפילט מאַנדאָלין (אַ זאַך וואָס איז געווען מאָדערן בעת דער דייטשער אָקופאַציע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה).

דאָך, דעם ערשטן גראַמאָפאָן אין זאַוויערטשע (דעמאָלט נאָך מיט אויערן־הערערלעך), — האָבן מיר געהאַט.

בכלל האָט זיך דער טאָטע געמוזט רעכענען מיט דער „אָפּיניע", מיט דער „עפּנטלעכער מיינונג" פון די עקסט־פרומע קרייזן, וועלכע האָבן געהאָט אַ גרויסע השפּעה אין דער שטאָט. איינמאָל, בערך אינעם יאָר 1911—1912, האָט דער בעזדינער „הזמיר" איינגעאָרדנט אין בעזדין אַ חנוכה־אָוונט. מיין פאָטער איז אַהינגעפאָרן מיטן כאָר און געזונגען דאָרט אויפן אָוונט. האָט ער דערנאָך געהאָט „צו זינגען און צו זאָגן" פון אָט־די קרייזן („אַ חזן דאַרף נישט זינגען מיט זיינע משוררים אויף אַ באַל").

* *

דעם טאָטנס כאָר און דער טאָטע אַלס חזן זענען געווען באַקאַנט אין דער געגנט. אַ פּאָר יאָר פּאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז, אָבער, אים באַשערט געווען אַ גרויסע טראָגעדיע: ער האָט פאַרלוירן, צוליב אַן אָנטצינדונג פון זיינע שטיפּ־בעזדער, זיין שטימע. און דאָס, — ערב זיין אָפּפאָרן קיין דובלין, אירלאַנד, וווּ ער איז נאָמיניערט געווארן אַלס חזן. פון דעמאָלט אָן איז אויך דער כאָר שוואָכער געווארן און מיין פאָטער האָט אויך אין מאָטעריעלער הינזיכט גליטן עוולות. קהל האָט געזומען שלעכט צאָלן די גאָזשעס. די בעסטע גוטע פריינט האָבן קעגן טאָטן געזומען אינטריגירן. צו זיין מזל איז ער שוין נישט מער געווען אָפּהענגיק פון קהל, — אַ דאַנק זיין פּרנסה פון פּעדאָגאָגישער טעטיקייט, פון כעמישער פאַבריקאַציע, און, — דער עיקר, — פון אונדזער מאַדע־געשעפט, וואָס איך האָב געגרינדעט.

זינט דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך מיין פאָטער, טאַקע, פאַר־נומען מער מיט פּעדאָגאָגיש־געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט (דער עיקר אין „מזרחי"), — און ווינציקער מיט דער מוזיקאַלישער טעטיקייט אַרום דער שול.

די „מזרחי"־טעטיקייט האָט צוגעצויגן צו אונדזער שטוב, אַלס אָפּטע באַזוכער, — נייע זאַוויערטשער פּערזענלעכקייטן, ווי: חיים קראָן, הרב ישעיה שפּירא א. א. וו. צווישן די פּערזענלעכקייטן פון מחוץ זאַוויערטשע וואָס האָבן באַזוכט, אַדער זיך אויפגעהאַלטן אין אונדזער שטוב, — געדענק איך: הרב זלאָטניק, הרב נייפעלד, הרב בראָט, דעם מטיף מילייקאָווסקי א. א. וו.

לייבל דימאַנט

לאָמיר אין אָט־די שורות פאַרצייכענען אויך לייבל דימאַנט, איסר די־מאַנטס זון. ר' איסר איז געווען אַ פיינער, איידעלער ייד, וועלכער האָט גע־זאָרגט וועגן דער דערציאונג פון זיינע קינדער. ער האָט געהאָט אַ גרויסן שנייי־דער־וואָרשטאָט מיט 8—10 געזעלן. ליידער האָט אין די דעמאָלטיקע זאַוויער־

טשער פֿאַרהעלטענישן אַז גרויסער פילוזייטיקער טאַלאַנט ווי לייבל דימאַנט, זיך נישט געקאָנט ווי געהעריק אַנטוויקלען. דאָס איז אויך געווען לייבלס גרויסע טראַגעדיע. ער האָט כסדר זיך באַקלאָגט אַז ער איז שטעקן געבליבן אין זאַוויערטשע.

לייבל האָט געמאַכט זיינע ערשטע מוזיקאַלישע שריט ביי אונדז אין שטוב, אָלס משורר אין טאַטנס כאָר. ער איז געווען אַ נאָנטער שטוב־מענטש. פריער האָט ער געאַרבעט אָלס גלאָז־מאָלער אין דער שקלאָרניע. ער האָט ממש געברויזט פון זיינע טיפּע, ברייט־פֿאַרצווייגטע פייאיקייטן: געווען אַ מוזיקער מיט וונדערבאַרן פידל־טאָן. געזונגען האָט ער זייער גוט. די מוזיק האָט ער געהאָט אין די פינגער־שפּיצן. ער איז געווען דער פֿראָטאַ־טיפּ פֿאַר אָלע יידישע יינגלייט אין זאַוויערטשע וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט מוזיק־אויסבילדונג. ווי איך הער האָבן זיך עטלעכע פון די יינגערע זאַוויערטשער שפּעטער אויסגעצייכנט אינעם מוזיק־לעבן.

אַ חוץ מוזיק האָט דימאַנט געשפּילט טעאַטער, געשאַפן אַ טעאַטער־טרופּע, געפירט כאָרן און אויך זייער פיין געמאָלט.

אים איז ענג געווען זאַוויערטשע. ער האָט געוואַנדערט מיט זיין פידל איבער פוילן. היטלער האָט אים צוריקגעשליידערט אין געטאָ אַריין, ווו ער איז, צוזאַמען מיט אָלע אונדזערע טייערע קדושים, אומגעקומען אויף קידוש־השם.

לייבוש יואל לעבער און לעווּאַרטאָווסקי

אין מאָשקאָוויטשס הויף האָט דערנאָך, אין שכנות מיט אונדז, געווווינט לייבוש יואל לעבער און זיין זייער טיכטיקע צווייטע ווייב (פייגל לאה, האָט זי, דוכט זיך, געהייסן). זי איז „געגאַנגען אין די הויזן", אַרומגעפאָרן, אַרומגערודערט, אויפגעכאָווועט די קינדער, געהאַנדלט־געווואַנדלט. לייבוש יואל איז געווען אַ העכסט־אַרנטלעכער מענטש, מיט אַ בלאָס, איידל פּנים (דערפֿאַר האָבן אים די קריסטלעכע קונים גערופן: „שמיערטש"). לייבוש יואל פלעגט שטיין אינעם קליינעם אויבסט־קלייט אין אונדזער הויף, אָבער תמיד פלעגט ער האַלטן פֿאַר זיך אַן אָפּן ספר. אין הלכות מסחר פלעגט זיין פלונית תמיד איינטענה'ן מיט איר מאַן: „לייבוש יואל, מען מוז דאָך וויסן ווען יאָ און ווען נישט"...

לייבוש יואל האָט געפֿאַלגט די באַפעלן פון זיין ענערגישער פרוי, אָבער אינעווייניק האָט עפּעס אין אים געעקבערט. ער פלעגט זאָגן: „אַז מען הערט אַ קאַפּעליע אויף אַ חתונה, וויסט מען ווי אַזוי עס וועט אויסזען נאָך דער חופּה.

די פידל שפילט: „ער און זי", דער קלאַרנעט שפילט: „רעכט אויף אים" און דער באַס, — דער באַס ברומט: „וועסט דיר אַ שוואַרץ־יאָר אויסראַכטן"...

* *

אַ צווייטע טיכטיקע פרוי אין אונדזער הויף איז געווען פרוי לעוואַר־טאָווסקי. איר מאַן איז געווען דער קאָנדיטאָר שמואל גדליה, אַן ערלעכער ייד, אַן אַרבעטסזאַמער, אָבער אַ רגזן. שרה לעוואַרטאָווסקי איז געווען בעריש דיין'ס טאָכטער פון טשענסטאָכאָוו. זי איז געווען אַ שיינע, ענערגישע פרוי, וואָס האָט געפירט די געשעפטלעכע זייט פון דער קאָנדיטאָריע. זי האָט צוזאַמען מיט פרוי העגדלער (קאָפל העגדלרס פרוי,אויך אַ טיכטיקע סוחרטע) געשאַפן אַ פרויען־פאַריין פאַר צדקה־צוועקן.

שמואל גדליה און זיין ווייב זענען געווען 2 וועלטן. שמואל גדליה'ס ברידער זענען נישט געווען געלונגענע. אייגער פלעגט שנאַרן אין דער געגנט אויף אַ העכסט אריגינלען אופן: ער פלעגט אַריין אין אַ בית־מדרש און פלעגט — מן הסתם דורך פאַרציען די אָטעם־מוסקולן, — חלשן. דער עולם האָט רחמנות באַקומען און פאַר אים געזאַמלט געלט.

אייגמאָל האָט ר' שמואל גדליה געהערט אַז זיין ברודער ליגט אַ פאַר־חלשטער אין בית מדרש און מען קאָן אים נישט דערמונטערן. איז שמואל גדליה אריין אין בית מדרש און געזאָגט דעם ברודער: „אויב דו שטייסט נישט אויף, וואַרף איך דיר אַ ציגל אין קאָפ אריין". דאָס האָט געפּועלט. דער ברודער איז באַלד אויפגעשטאַנען פון חלשות. אין זאָוויערטשע האָט דער פאָל געמאַכט אַן אויפזען.

אָט־דער שמואל־גדליה, וואָס איז נישט תמיד געווען שווה בשווה מיט זיין ווייב, איז אייגמאָל אַזוי שוואַך געווען פון זיין האַרזוואַניע, אַז מיין מאַמע האָט אים פאַרבעטן צו אונדזער משפּחה־דאָטשע אין סקאָלע, ביי קראָקע, ווו די מאַמע מיט די קלענערע קינדער פלעגן פאַרברענגען איטלעך יאָר. שמואל־גדליה איז געקומען פרייטיק נאָכמיטיק קיין סקאָלע. ער האָט זיך גוט געפילט, — ממש ווי אין אַ גן־עדן. נאָטירלעך האָבן מיר אים מכבד געווען מיטן קידוש פון פרייטיק צונאָכטס. ר' שמואל־גדליה הייבט אָן מאַכן קידוש און מיר זענען: אַ טרעפל קאָפּעט אים פון דער נאָז (תמיד האָט אים געקאָפּעט אַ טרעפל, בעת ער איז געווען אויפגערעגט). באַלד יאָווען זיך אַ טרער אין זיין אויג. אינמיטן קידוש צעכליפּעט ער זיך און ער קאָן דעם קידוש נישט ענדיקן.

ער האָט זיך פאַרבענקט אַהיים...

אַזוי שטאַרק איז געווען דעמאָלט דער צונויפבונד מיט דער משפּחה, אַז אַרויס פון דער משפּחה אויף אַ קורצע צייט, — איז שוין געווען אַ טראַגעדיע.

די לעוואַרטאַווסקי׳ס האָבן געהאַט אַ פיינע טאַכטער גוטקע. זי איז געווען אַ גוטע חברטע פון די ציוניסטישע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס, ווי „צעירי ציון", „הרצליה" א. א. וו.. די מענטשן פון אונדזער גענעראַציע דערמאָנען זי אָפט, צו איר ליכטיקן אָנדענק. באלד נאָך דער מלחמה, האָט זי חתונה געהאַט און אַ פּאָר יאָר שפּעטער איז זי געשטאָרבן מחוץ פון זאָוויערטשע, ווו זי האָט געווינט.

אין זעלבן הויף האָבן אויך געווינט: מאַנעלע ריינהערץ (אברהם ריינ־הערץ׳ס פאָטער), דער זייגערמאַכער האָמערמעסינג, סעווצע מאָשקאָוויטש און זיין שוואָגער מאָריץ ווייסבערג. די לעצטע, ווָאס האָבן זיך טאָפּלט פּאַרשוועגערט, זענען געווען אַסימילאַטאָרן, אָבער מיר אַלע אינעם הויף האָבן געלעבט ברידער־לעך צווישן אונז.

אין די גוטע קינדער־יאָרן

אין שוואַרצבוימס הויז

אין יאר 1924 האב איך פֿאַרלאָזט די שטאָט זאוויערטשע. דאמאלס האָבן מיר געווינט אויף דער אפטעשנע גאס נומער 26, אין שווארצבוימס הויז. דאָס הויז איז קיינמאָל נישט פֿאַרטיק געוואָרן. ס׳איז געווען סכנות נפשות אַרויפצוגיין אויפֿן בוידעם כדי אויפצוהענגען וועש. נישט איינמאָל האָט זיך צעבראָכן א ברעט אין טרעפּן־צימער, און מען איז שיעור נישט דערהרגעט געוואָרן. נישט איינמאָל האָט מען געמוזט ברענגען אַ טיש מיט בענקלעך און שטעלן איינס אויפן אַנדערן, ביז מען האָט זי אַראָפּגענומען....

געבוירן בין איך אין הויז פון רוזשא יאנאָווסקי. געווען איז דאָס א הילצערן הויז פון 2 שטאָק. מיר האָבן געווינט אינעם פֿאַרטער. רוזשע גופא האָט געווינט אויפֿן 2־טן שטאָק. בייַ איר האָט מען געקענט באַקומען אַ גוט געבראָטן ענדזל. שפּעטער האָבן מיר געווינט, קעגנאיבער ביים אַפּטייקער. דאָרט איז געווען אַ גרויסער הויף, ווו מיר קינדער פלעגן זיך שפּילן אין באַהעלטערלעך, „זבוקעס״, פֿאַלאַנטעס, האַרמע די לאָקשן און קויטעס. ווינטער־צייט פלעגן מיר זיך גליטשן, אַדער קוילערן זיך אינעם שניי, אַדער גאָר זיך באַוואָרפן מיט באַלן שניי. אין שמיגוס־צייט פלעגן די שקצים גיסן אויף אונדז וואַסער.

אויפן הויף, ביים אַפּטייקער, איז געווען אַ גרויסער גאָרטן, ווו מיר האָבן געריסן עפּל, באַרנעס, אַגרעסן און וויימפּערלעך. דעם גאָרטן האָט געהיטן אַ גרויסער הונט, וואָס האָט געהייסן „באַראָן״. איך פלעג שטענדיק רייטן אויף אים.

מיר האָבן געפלעגט אַרויפגיין אויפן דאַך פון אונדזער הויז און דאָרט מאָכן עפּעס וואָס אונטער אים פלעגן קינדער אַדורכלויפן...

מען מאָכט אַ לעבן

הויזן האָט מען מיר באַשטעלט ביים שטומען גאָדל. ער האָט געווינט בייַ יעקעלע „שפּיאָך״ (שלעפּער״) אויפן הויף. כאַלאָטלעך, ווידער, האָט מיר געמאָכט שלמה ניעגיס. אויך ער האָט געווינט אויפן זעלבן הויף. שיך איז נישט געווען וויכטיק, — וויל מיין פאָטער האָט אַליין געמאָכט שיך. געפונען האָט מען אים יאָסל שוסטער. ער האָט איינגעזעזן אַז מען קאָן אויך גיין אביסל באַר־וועס... געבעקס האָבן מיר געקויפט בייַ משה בעקער אויף דער מאַרשאַלקאָווסקא־גאַס אין אַ קעלער. אויף שבת האָבן מיר געבאַקן קוכן און חלות, וועלכע מיר

האבן געטראגן צו אברהם בער נאך צו שטעלן אין אויוון אריין. נישט־איינמאל האט זיך אינעם אויוון געמאכט א רעוואלוציע: די חלות און די קוכנס פון די באלעבאסטע׳ס האבן זיך איבערגעביטן...

נאך זאלץ, נאפט, קנויטן צום לאמפ האט מיך מיין מוטער געפלעגט שיקן צו בזשיקן. גרינס האבן מיר געקויפט ביים סלאמניקער. ער האט געהאט זיין קראם אין אלטן מארק, אין א קעלער. האבן מיר געקויפט א הינדל אדער א גאנז, — האבן מיר עס קודם־כל געטראגן אין שעכט־הויז, וואס איז געווען אויפן מקווה־הויף. נאך דער שחיטה האבן מיר עס געגעבן אפצופליקן ביי בערל לאזעלע... ווורשט (ביי אונז האט מען געזאגט: „דער ווארשט") האבן מיר געקויפט ביים לאמען קצב, ער האט געהאט זייער גוטע ווורשט ווען דער טעם ליגט מיר נאך עד היום אין מויל... פארשיידענע אייזן־צודאטן האבן מיר געקויפט ביי דוד זילבערשטיין אויף דער מארשאלקאווסקא גאס.

אויף דער חתונה פון משה דוד שקלארוש בין איך געווען. אבער איך געדענק נישט ווער ס׳איז דעמאלט געווען דער בדחן — לייבל מארשעליק אדער זישע מארשעליק, ווייל ביי אונז א חתונה אן א מארשעליק האט נישט געהייסן קיין חתונה כדת וכדין... שיין איז געווען, ווען מען האט אויסגערופן דאס דרשה־געשאנק. אלע האבן פייערלעך דערלאנגט די מחותנים זייער דרשה־געשאנק, כדי אלע געסט זאלן עס זען באשיינפערלעך...

האט מיר ווי געטוען א צאן, בין איך אריין צו וואלדבערגערן דעם פעלדשער, און ער האט אים מיר גלייך ארויסגענומען. געשווירן האב איך זיך ביי וואלוועלע פעלדשער אויף דער קאזשע גאס. היטלעך האבן מיר געקויפט ביי אברהם קאם. נאך צוקערקעס בין איך געלאפן צו יוסף פינקל. ער האט געהאט זיין קלייט אין אלטן מארק ביי פרץ קצב. קעז־קוכן — דאס איז געווען ביי יעקל קאלקע, ווען כער האט געווינט אין הענדל האמערס הויז אויף דער מארשאל־קאווסקא גאס. געווענזלטע הערינג זענען מיר געגאנגען קויפן ביי הלל שפירא.

ערב־שבת און יומטובים

יעדן פרייטיק זענען מיר געגאנגען אין די מקווה אריין זיך אנוואשן דעם שמוץ פון דער גאנצער וואך און אויך כאפן דארט א שווים. מיר האבן מיטגענומען מיט זיך פרישע און געוואשענע וועש, וואס מיר האבן דארט געביטן.

יעדן ראש השנה זענען מיר געגאנגען אויפן מקווה־הויף צו תשליך. דארט האבן מיר געזאגט די תשליך־תפילות און אריינגעווארפן בריזעלעך פון די קעשענעס אוך מיט זיי אויף אלע עבירות, וואס מיר האבן געטאן אן גאנץ יאר.

אפילו ארום ווען וואשן איז ביי אונז אין שטוב געווען א גאנצער רעש. מען האט „צוגענומען" א ווען. אינעם וואש־טאג האט מען אווקגעשטעלט א

גרויסע באליע, געבראכט וואסער פון אלטן מארק, געקאכט די וועש אין א קעסל אויוון. נאכן וואשן האט מען די וועש געטראגן אויפן בוידעם. דארט האט מען זיי אויפגעהאנגען אויף שטריק צו טריקענען (נישט איינמאל איז נישט געווען וואס ארפצונעמן, ווייל מען האט די וועש פשוט צוגעגנבעט) דערנאך האט מען די וועש געטראגן צו משה וואלף צום „מאנגלען".

די מוטער מיינע האט מען געהופן פראדל פון דער בוידע, וויל זי האט געהאט א בוידע, הארט ביים אפטייקער. זי האט געהאט צו פארקויפן פארשיידענע צוקערוואראגס, געבעקס און אויך אוגערקעס וואס זי גופא האט איינגעזעצט. איך האב ליב געהאט צו נאשן כאלווע. שרייב־געצייג האבן מיר געפלעגט קויפן ביי וואלווע וויגדערזאן (סמאטלאד).

ביי אונז אין שטוב האט מען מיך געפופן „דאלעד". דער נאמען איז מיר נעקומען וויל כ'האב שטענדיק צערישן די הויזן, אדער דאס כאלאטל מיט א „געוואלטריס" וואס האט אויסגעזען ווי דאס אות דאלעד. איך האב שטענדיק געבעטן דעם אויבערשטן אז ווען מיינע מלבושים וועלן זיך צורייסן, — זאלן די ריסן נישט אויסזען ווי א דאלעד. אבער מיינע תפילות און תחינות האבן נישט געהאלפן...

דאנערשטיק אויפן מארק

דאנערשטיק איז געווען ביי אונז אין זאוויערטשע א גאנץ געריידער — די שטאט איז געגאנגען אויף רעדער. ס'איז געווען מארק־טאג (יארמארק אויף פויליש), אויפן נייעם מארק איז געווען קאפ אויף קאפ פון מענטשן. אלע פויערים פון די ארומיקע דערפלעד פלעגן אין די דאנערשטיקן ברענגען צו פארקויפן — ווער בהמות, ווער תבואה, גרינס. וועגעלעך מיט קוילן און אנדערע זאכן. פארן פדיון האבן די פויערים געקויפט פאר זייערע שטיבער פון דער שטאט אלץ וואס זיי און זייער הויזגעזינט האבן געדארפט. דאס גערודער, דער טומעל האט מיך שטענדיק געצויגן. איך האב געוואלט זען איטלעכע זאך.

אויפן מקווה־הויף — אין „טייך", — האט הערשעל פישער געהאט א קאסטען מיט פיש. איך האב האלט געהאט צו זען ווי ער שלעפט ארויס מיט א שטעקעלע די פיש אין פירט זיי אויפן נייעם מארק צום פארקויפן פאר די שבת סעודות.

די צייט צווישן פורים און פסח האב איך זייער ליב געהאט. דער פרילינג איז געקראכן אין די ביינער אריין. דער שניי איז צעגאנגען, די בלאטעס זענען געוואקסן, און ביסלעכווייז זענען זיי פארשווונדן. עס זענען געווארן מחיהדיקע טעג און מען האט זיך געגומען באקן מצות אויף פסח. איך פלעג מיך ארויסגנבענען פונעם חדר און פלעג ארויף צו מאנע בעקער אויפן הויף. איך פלעג זיך מיט גרויס אינטערעס אוו הנאה צוקוקן ווי דער עולם באקט די

מצות. דער געדאנק, דער געהילף, דאָס האוועזן, דאָס זינגען הלל, דאָס שארן מיט די וואלגערהעלצער, און מיט די לעכער־רעדלעך, דאָס רופן: „א מצה אין אויוון אריין" — פון דעם אלעמען איז דאָס הארץ געוואקסן פון הגאה. וועד שמועסט נאָך ווי גרויס איז די פייערלעכקייט געווען ווען מען האָט אהיים געבראכט א גרויסן קאשיק מיט די מצות, בעת מיר קינדער פלעגן געוואַרנט ווערן חס וחלילה נישט צוגיין צו זיי מיט חמץ...

אַוועלכע פייגע זינגלעך זענען מיר געווען

געלערנט האָב איך ביי די מלמדים שיע וואַלף, ביים ווידיסלעווער, גרוינים לייביש, משה וואטעווקע אין אויך ביים טראטיויאק, צולעצט — ביי יאָסעלע פרדס. איין מאָל האָט ער מיר געגעבן א פאטש. איך געדענק, וואָס אן אמת, נישט פארוואָס, אָבער איך בין זיכער אז איך האָב דעם פאטש כשר פארדינט. צווישן די חברים פונעם חדר געדענק איך: איטשע זיסקינד, יידל בלאקאָווסקי, שלמה מאיר ווינגליק, יעקב שלמה פרדס, מרדכי סטאַראָזום (נבון), פינטשע (סנחס) וועקסלער, ישראל יצחק מאַרטענפעלד.

דער פאַטער מיינער האָט מיך שטענדיק געפלעגט שיקן נאָך א שעפּ וואסער אין אלטן מארק אריין און ער האָט מיר אָנגעזאָגט אז איך זאָל אים דאָס ברענגען פונעם פערטן רערל...

אברהמעלע׳ס חתונה

איך געדענק אויך וועז די שטאָט האָט חתונה געמאַכט אברהמה׳לען, טשופּע דעם וואסער־טרעגערס זון,—מיט חוה׳לע. פאר זאויערטשע איז דאָס געווען א גרויסער יום־טוב. אלע איינוווינער זענען געווען די מחותנים צו דער חתונה, אלע האָבן געגעבן געלט אזן פארשיידענע מתנות—ווער טאָרטן, וויין און ווער אַנדערע מתנות. אלע זענען געווען די אונטער־פירערס. אויף דער חתונה האָבן געשפּילט די באווסטע קלעזמערס פון זאויערטשע: זלמן קלעזמער, אנטשי יאָמע׳ס, נחום זכריהו, טוביה מיט דער באס. עס האָט זיך געטומלט אזן געדודערט: א חתונה אין שטעטל. אז עס איז געקומען די צייט פון דער חופה איז דער גאַנצער עולם געגאַנגען וויי אויף רעדלעך. אלע האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אויפן פלאַץ. מען האָט נישט געקאָנט וואַרפן אַ שפּילקע צו דער ערד. דעם חתן האָט מען געטראָגן אויף די הענט. די כלה האָט געהאַט פון אַלע זייטן אונטער־פירערס. ממש עס איז געווען „ליהודים". שפּיל און טאַנץ, געלעכטער און פאַר־שייטקייט. די חתונה האָט געדויערט אַ גאַנצע נאַכט. ווער עס האָט נישט געזען די חתונה האָט אין זיין לעבן נישט געזען קיין חתונה אין אַ שטעטל...

די שול און דער בית־המדרש

מאַנטיק און דאָנערשטיק האָט מען נישט געטאָרט זאָגן תחינות.

דער הויפּט־צענטער איז אין זאויערטשע געווען די שול און דער בית־המדרש. די שול איז געווען זייער שיין אייגעאָרדענט, פלעגט קהל קומען יעדן טאָג דאָוונענען. אויך אין בית המדרש האָט מען יעדן טאָג געדאָוונט. אַ גאַנצן טאָג, פון דער פרי ביז שפּעט אין דער נאַכט האָבן דאָרט געלערנט ישיבה־בחורים. די ניגונים פון די ישיבה בחורים „מאימתי קורין שמע" האָט מען געקאָנט הערן אַ סאָך מעטער פון דער ווייטנס. די ישיבות האָבן אַרויסגעגעבן אַ סאָך בתורים, וואָגיקע אין לומדות, וואָס האָבן געשמ׳ט אין דער גאַנצער וועלט. ביים אריינגאַנג אין בית המדרש איז געשטאַנען א לאַנגע באַנק. דאָרט האָבן זיך קאָנצענטרירט די „פאָליטיקער", וואָס פלעגן זיך אמפערן איינער מיטן צווייטן. דאָס איז געווען דער פאָליטישער קלוב ווו עס איז באַהאַנדלט געווארן די גאַנצע אויסערלעכע און אינערלעכע פאָליטיק.

דער שול־הויף איז געווען דער צענטער פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג. גרויס איז אונדזער ווייטיק, אז אָלץ איז חרוב געווארן און עס

איז פון דעם אַלעמען קיין זכר נישט איבערגעבליבן. מיר קאָנען דאָס נישט פאַרגעסן. עס קלינגט מיר נאָך אין די אויערן סרולקע (ישראלקע) בריגערס מנחה־דאָוונען, שבת אינעם בית מדרש, בעת ער פלעגט זאָגן מיט זיין באַס־קול: „אתה אחד ושמך אחד". אוי, ווי גוט איז עס דעמאָלט געווען...

איך געדענק וועז איך בין נאָך געווען א קליין ייִנגל: אין אונדזער אפטעטשנער גאס איז געשטאַרבן א ייִד מיטן נאָמען גינזבורג. ער איז געווען דער אלטער דירעקטאָר פון דער אקציע־פאבריק (ט.א.ז.). האָט זיין זון אָפגעטאָן א מעשה און אָפגעשמדט פארן טויט זיין פאָטער. די קריסטן האָבן דאָס שמדן לייטיש באַערט און געמאַכט אַ גרויסן „פאָגזשעב" (קריסטלעכע לוויה). ווי דער שטייגער פון אלע „וואשנע פאָגזשעבן" האָבן די גויים אויך גינזבורג'ס לוויה באגלייט מיט מוזיק. זיי האָבן דעם פריש־געשמדטן בר־מינן געפירט אין א שווארצן גרויסן וואָגן מיט צוויי גלאנציק־אויסגעפוצטע פערד, וואָס זענען געווען באדעקט מיט שיינע שווארצע דעקעס (דערעס האָט מען דאָס גערופן ביי אונדז). מיר יידן האָבן געפלאצט פאר עגמת־נפש, — ווייל מען האָט געגומען א ייִד, געמאכט פון אים א קריסט נאָכן טויט און באגראָבן אים אויפן קריסטלעכן צמענטאזש.

איך געדענק אויך ווי איינמאָל האָט שלמה מאיר ווינגליקן, — וועלכער האָט שפאצירט מיט א חבורה פריינט ביי דער אקציע־פאבריק. — באפאלן א שקץ און אָפגעטאָן אַ מעשה. דער פאָקט האָט דעמאָלט אויפגערודערט די גאַנצע יידישע באפעלקערונג אין דער שטאָט. אויך א טייל קריסטלעכע באפעלקערונג האָט פארורטיילט די טאט.

און מיר יידן אין זאוויערטשע, — וואָס האָבן מיר, אלס מינדערהייט, געקאָנט טאָן אין אזעלכע פאלן?

ד"ר ישעיהו באומגאָרטן

די אַנטוויקלונג פון געזעלשאפטלעכקייט און געזעלשאפטלעכן לעבן אין יידישן זאוויערטשע

מיר ווייסן אַז זאוויערטשע איז געווארן אַ שטאָט — ערשט ביים סוף פונעם 19־טן י"ה. טאַטע־מאַמע פלעגן אונדז דערציילן, אַז נאָך אין 1890 זענען אין זאוויערטשע געווען 200—300 יידישע פאַמיליעס. אַ גרויסער טייל פון זיי איז, אַ פאָר יאָר פאַר 1890, געקומען קיין זאוויערטשע פון פאַרשיידענע קליינע שטעט־לעך, — דער עיקר פון די אַזוי־גערופענע „מלך אביונס גיטער" אין דער קעלצער גובערניע, אָדער פון שטעטלעך אַרום טשענסטאָכאָוו. נאָטירלעך שטאַמען די אויר־זאוויערטשער פון די שטעטלעך און דערפלעך אין דער נאָנטסטער שכנות מיט זאוויערטשע (קרימעלעוו, פילץ, לאָשניץ, בלאָנאָוויץ, וולאָדאָוויץ, שעווער, אימזשיגליד א. א. וו.).

שפעטער אַביסל זענען צוגעקומען אַביסל „זיידענע יינגערמאַנטשיקעס", וועלכע האָבן חתונה געהאַט מיט טעכטער פון בעלי־בתים, איינגעפונדעוועטע שוין אַביסל פריער אין זאוויערטשע.

אָט־דער פאַקט, ווי אויך דער ווירטשאַפטלעכער יסוד פאַר דער יידישער עקאָנאָמיק אין דער שטאָט: „שאַריע"־קויף, פאַקערייַ אין דער פאַבריק, אַגענטורן פון דער ט. א. ז. — סיי פאַר אָפּנעמען אירע סחורות און סיי פאַר ליפערונגען פון סחורות, — האָבן באַדינגט די אַנטוויקלונג פון דער געזעלשאַפטלעכקייט און פונעם געזעלשאַפטלעכן געדאַנק אין יידיש זאוויערטשע.

דער אימיגראַציע־שטראָם פון די קליינע שטעטלעך

קיין זאוויערטשע זענען תחילת געקומען יידן פון אַזעלכע שטעטלעך, וועלכע האָבן אין יענער צייט פאַרלאָרן דעם באַדן אונטער די פיס. דאָס זענען, אַבער, נישט געווען שטעטלעך מיט אַן אַלטער פאַרטיפטער, לומדיש־יידישער טראַדיציע, מיט אַלט־יידישער דורות־פאַרקניפטער קולטור. אין אָט די אלטע שטעטלעך האָט דער יינגער עולם זיך פאַרט געהאַלטן צוזאַמען און וויטער געצויגן דעם גאַלדענעם פאָדעם פון משפחיש־לומדישער טראַדיציע. אין די נייע אינדוסטריע־צענטערן אין פוילן זענען אַנגעקומען יינגע מענטשן, לרוב פון שטעטלעך אַן באַזונדערס גרויסער לומדישער טראַדיציע (דאָס זעלבע איז געווען אין די ערשטע צענדליקער יאָרן פון עמיגראַציע קיין אַמעריקע).

דער שטייגער אין זאוויערטשע האָט זיך, טאַקע, אין די ערשטע צענדליק

יאָרן פון יידישע לעבן דאָרט אָנטשפּרעכנדיק אויספּאָרמירט: חסידישע שטיבלעך אָן אַ פּאָרטיפּטן לומדישן הינטערשלאָק; בעל־מלאכישע קרייזן אָן אַ זין פּאָר אָרגאַניזאַציע און פּאָר אָנטוויקלען אַ פּאָלקס־קולטור; סתם יידן וואָס זענען געווען אַזוי פּאָרהאָווען מיט דאגות־פּרנסה אָרום „שאריע" און אנדערע לופט־געשעפטן, אַז זיי זענען צופֿרידן געווען פון אָביסל מנוחה אום שבת, פון אָביסל אָרבעס און ביר ביי אַ ברית־מילה, פון אַ מלווה־מלכה־לע, מיט אַ גוטן הערינג און אָביסעלע ביר.

מלמדים האָבן אין זייערע שטיבער, — וווּ אויך די וויגעלעך פון זייערע קינדער זענען געשטאַנען, — געהאָלטן חדרים. אינעם בית־מדרש האָבן בחורים מיט גרויס מי אויפגעהאָלטן אַ מין ישיבה, וואָס איז אין די ערשטע צענדליק יאָר נישט געווען צו פאַרגלייכן מיט אַנדערע בארימטע ישיבות, ספּעציעל אין ליטע.

איבערן זאַוויערטשער ישוב האָבן אַ פּאָר חסידישע גבירים־תקיפים, נישט קיין גרויסע לומדים, און אויך נישט באַזונדערס פיינפּיליקע געזעלשאַפטלעכע טוער, — דיקטירט די נייַ־אָנגעקומענע קיין זאַוויערטשע זייער לעבנס־שטייגער.

„די דייטשן"

אָן אַנדערע כאַראַקטעריסטישע דערשיינונג פאַר זאַוויערטשע איז — די געשלאָסענע קאָלאָניע פון „אויפגעקלערטע", „דייטשן", וועלכע האָבן געארבעט אלס אָנגעשטעלטע אין דער פאַבריק.

מען האָלט זיי פאַר אסימילאַנטן און גויים־גמורים, — שוין מיט דער מיטער־מילך. דאָס איז אַ טעות. צווישן זיי זענען געווען אויך אַ פאַר געווען חסידים, מיט יידישלעכע רעמינעסצענצן און יוגנט־זכרונות. אויך די גרינדער פון דער גינסבערג־פאַבריק זענען געווען יידן, וואָס האָבן זיך לכתחילה אינטערעסירט מיטן גורל פון זייערע קליין־שטעטלדיקע „פאָלקס־גענאָסן" (געבויט פאַר זיי אַ מאָדערנע שול, — נישט דווקא צוליבן צוזאָג נישט צו קויפן „שאריע", נאָר כדי זיי „אויסצומענטשלען"). זיי האָבן געשאָפן דעם „דאָבראָטשינאָשטש", געווען „דאָזאָרעס" (אגב מיט דער הילף פון די פאָנאָטישסטע חסידים), זיי האָבן געשאָפן דעם אַלגעמיינעם „באַנק וווּאיעמני", פון וועלכן יידישע סוחרים האָבן אממייסטן גענאָסן.

אָבער קיין געמיינזאַמע שפּראַך מיט זייערע קליינשטעטלדיקע מיט־בריידער האָבן זיי נישט געהאָט.

די צייט איז שנעל גענאָפן. זיי זענען אַריינגעצויגן געווארן אין די ראָטאַציע פון די פאַבריק־מאשינען. דער פּעריאָד איז געווען אַ פּעריאָד פון גלייבן

אין נייע וועלטן: אינדוסטריאַליזאַציע, „תכלית", „אָן דאָגמע". זייער לעבן איז וואָס אַמאָל שטאַרקער געווארן פאַרוועבט מיטן לעבן פון אַ מאַדערנער פאַבריק, וואָס האָט געהאַט העכסטע פּראָספעריטי. מיט יעדן יאָר האָט זיך, אַלזאָ, פאַר־טיפט דער תהום צווישן זיי און צווישן די חסידיש־דבקותדיקע לופט־יידן פון די הינטערשטעלקסטע שטעטלעך.

די אינדוסטריע־פּראָספעריטי האָט געשטאַרקט די פּאָלאָניזאַציע, — די תכליתדיקע, — פון אַ געוויסן קרייז יידן. אין דער פאַבריק־לייטונג ווערט דער אַמאָליקער יידישער באַאַמטן־רוב מינאָריזירט. תכליתדיקע געזעלשאַפטלעכע פאַרפליכטונגען מאַכן ענגער זייער קאָנטאַקט מיט נישט־יידן. זייערע שטיבער האָבן ווינציק גייסטיקייט. אַלץ ווערט דאָרט תכליתדיק. עס איז נישט תכליתדיק צו שיקן די קינדער לערנען אין חדר פון ר' איטשע מאיר, — אַנדערע יידישע שולן זענען נישט פאָראַן. הייבן זיך אָן זייערע קינדער שטאַרק חברן מיט נישט־יידישע קינדער. מיט יידישע קינדער און יוגנטלעכע האָבן זיי קיין קאָנטאַקט נישט. זיי זענען מזלזל יידישע קינדערלעך מיט לאַנגע קאָפאָטקעס און פּיאָהלעך. ויערט אַזוי צוגעגרייט דער באָדן צו שמד.

די אונטערוואָקסנדיקע קינדער, ווידער, ווירקן אויף די עלטערן אין פּרט פון גאַלאָפּירנדיקער אַסימילאַציע. דאָס ביסל יידישע זאַפּטיקייט ווערט ביי זיי אויסגעטרוקנט, — ווייל זיי ווערן אָן עדה וואָס האָט שוין נישט די געמיינזאַמע שפּראַך מיט די איבריקע יידן.

דאָך, מען טאָר נישט גענעראַליזירן: צווישן דעם עלטערן דור „דייטשן" פּולסירט נאָך אַ יידישלעך האַרץ (ווייצען, ווישניץ, בראַנדעס א. א. וו.). וואָלט דער ניוואָ פּונעם אַנטשיידנדיקן רוב יידן געווען אַן אַנדערער, אַ ווועלטלעכער אַביסל, — אפשר וואָלט זיך אויסגעפורעמט אַן ענגערע צוזאַמענארבעט און אַ בריטערער פאַרנעם פון דערציערישׂ־קולטורעלער טעטיקייט.

משכילים

די עכטע משכילים־שיכט מיט אַ יוסטער יידישער בילדונג און מיט אַ סאָלידער אַלגעמיינער בילדונג זענען אין זאַוויערטשע אין די ערשטע צענדליק יאָרן געווען אַ גאָר דינע שיכט. זייער שוואַכע עקאָנאָמישע לאָגע און זייער קנאַפּע וואָג אינעם לעבן פונעם זאַוויערטשער כלל האָט, אָבער, זיי שטאַרק געצוימט אין זייער דראַנג צו טאָן פאַר דער עקספּאַנזיע פון דער השכלה. די צייט איז אויך נישט געווען דערפאַר: די אַלטע פאַרם פון השכלה איז שוין אַ שטיק פאר 1882 (וועז די פאַגראָמען האָבן דער השכלה געגעבן דעם טויט־קלאַפּ) געווען אַ בר־מינן. חיבת־ציון האָט זיך אָנגעהויבן יאָווען אויפן האָריזאָנט. אָבער אין נייע שטעטלעך ווי זאַוויערטשע, — ווייט פון די השכלה־צענטערן און פונעם

היבת־ציון צענטער, — איז חיבת ציון נישט געווען אָט־די געזעלשאַפטלעכע פילאַזאָפיע, ווי אין אָדעס, ווילנע אָדער וואַרשע. מען האָט געזאָמלט פאַר „ישוב ארץ־ישראל", אָבער מען האָט נישט געוואָלט מאַכן אַ געזעלשאַפטלעכע רעוואָ־לוציע אין זאַוויערטשע. אַזאַ זאַך וואָלט געהייסן קאַמף, און צו קאַמף איז דאָס הייפל משכילים אין זאַוויערטשע נישט געווען גרייט.

זענען זיי אַלזאָ, געווארן בטל בששים אין יענעם אומאויספאַרמירטן יידישן לעבנס־שטייגער אין זאַוויערטשע, מיט אירע סענסאַציעס אַרום מחלוקתן וועגן אַ רב, וועגן אַ שוחט א. א. וו.

נענטער צו די משכילים זענען געווען גרויסע סוחרים, ווי די העלבערגס, די בוכנערס, די פּאַטאַקס. אָבער קיין אנטייל אין געזעלשאַפטלעכן לעבן האָבן זיי כמעט נישט געגומען.

משכילים־ציוניסטן

אזוי האָט זיך געפירט לאַנגע יאָרן אַן אידיליע ביי די זומפּן פונעם וואַרטאַ־סטאַוו.

אַ געוויסע דערוואַכונג איז געקומען אין דער תקופה פונעם קישענעווער פּאָגראָם און פון דער ערשטער רוסלענדישער רעוואָלוציע. שוין דעמאָלט איז געווען אַ בולטע דיפערענציאַציע צווישן דער נאַציאָנאַל־באַוווסטער יידישער יוגנט. עס האָט זיך שוין אויספאַרמירט דער ציוניסטישער קרייז און יידיש־סאָציא־ליסטישע קרייזלעך (פועלי ציון, בונד), דער אַלגעמיין־ציוניסטישער קרייז איז געשאַפן געווארן שוין אַסאַך פריער, — טאַקע פון די משכילים. איינער פון די טיפע משכילים איז געווען לייבוש פרענק, אַן איבערגעבענער חובב ציון. פון די ציוניסטישע וואַרט־זאָגער זענען דעמאָלט געווען: שבתי שפיעוואָק (שבתי חזן), שלמה באומאַן, אברהם באַרענשטיין, וועלכער האָט זיך שפעטער אַזוי באַ־זונדערס אויסגעצייכנט מיט זיין געזעלשאַפטלעכן טעמפּעראַמענט, מיט זיינע גלענצנדיקע רעדעס לטובת דעם ציוניזם, און אַלס קהילה־פּאַרזיצער און וויצע־בירגערמייסטער פון זאַוויערטשע. איבערגעבענע חובבי־ציון און ציוניסטן זענען געווען אויך: זילבערמאַן, דער „אַלטער פּאַקער" און זיינע איידעמס בירך בלאט און יוסף סאָבעלמאַן, זלמן מרגלית, גאַלסטער, וויטשיץ, און פון די יינגערע — מאיר פרענק און בנימין (יאָמע) קלוגמאַן, דער זון פונעם חסיד מנחם מענדל קלוגמאַן. אַ געוויסן אַנטייל האָט אויך געגומען שמואל העלבערג, בנימין סויקע, שניידערמאַן פונעם סאַדע־פאַבריקל, ווי אויך אַ פאַר האַנטווערקער ווי זעליג שטיינקעלער, איסר דיאמאַנט און נאָך אַ פאַר וועלכע איך געדענק נישט מער.

אַ טייל פון זיי האָבן נאָך געשטעקט אין די אַלטע לאַטשן פון חיבת ציון.

בעת דער יובל־קאָנפערענץ אין קאַטאָוויץ, לכבוד דעם 25־טן באַשטאַנד פון די אַרגאַניזאַציע חובבי ציון האָבן זיך באַטייליקט פון זאַוויערטשע שלמה בוימאַן, בירך בלאט און וויטשיץ (ווי זיין זון, וואָס איז איצט אין ישראל, פאַרזיכערט). איך געדענק דאָס גוט, ווייל מיין פאָטער האָט מיך דעמאָלט, — נאָך אַלס קינד מיט־געגומען צו דער קאָנפערענץ, כדי אין מיר אייגנפלאַנצן דעם ציוניזם. אין אָט־דער קאָנפערענץ האָט זיך אויך באַטייליקט, לויט ווי איך געדענק, שמריהו לעווין.

דער דאָזיקער קרייז ציוניסטן איז שוין אין די יאָרן 1903—1905 געווען אַזוי אַקטיוו, אַז זיי האָבן אַרגאַניזירט אַ ציוניסטיש־באַאיינפלוסטן „חדר" פאַר זייערע קינדער. מיט די קינדער האָט געלערנט אַ מאַדערנער לערער (נאָכן ליקווידירן די שולע האָט ר' שבתי שפיעוואָק געעפנט זיין חדר מתוקן, וואָס האָט אַרויסגעגעבן כמעט די גאַנצע זאַוויערטשער מענלעכע אינטעליגענץ, וואָס האָט טפּעטער שטודירט).

אָט־דער קרייז האָט אויך אַרגאַניזירט ביי יאָמע קלוגמאַן אַ קאָלעקטיוו שפּייז־קראָם וואָס אירע רווחים זענען געווען געווידמעט דער התישבות, אָט־דער קרייז האָט געשיקט צום ציוניסטישן קאָנגרעס, וואָס איז פאַרגעקומען אין ווין, 2 דעלעגאַטן: מאיר פרענק און שלמה באומאַן.

דער קרייז פלעגט איינאַרדנען פאַרזאַמלונגען און מיטינגען אין דער שול. פאַקטיש איז די שול געווען די פעסטונג פונעם ציוניסטן־קרייז, ווייל זיי האָבן אין איר געגעבן דעם טאָן. אויך די „דייטשן" האָבן אימפּאָנירט אָט־די יידן־ציוניסטן, מיט וועלכע זיי האָבן זיך מער געקאָנט צונויפּריידן ווי מיט די אַנדערע. די גאָר־פרומע און שטאַרק אָרטאָדאָקסע קרייזן האָבן גאָר אינעם בית מדרש און אין שטיבלעך. אין דער שול פלעגן אויך אין מיינע יוגנט־צייטן קומען פאַרשיידענע ציוניסטישע מטיפים מיט רעדעס מעניני דיומא, — אוּן די „דייטשן" האָבן געהערט דערפון אָפּקלאַנגען.

דעמאָקראַטישער גייסט אין דער שול

אין דער שול האָט געהערשט אַ שטאַרק־דעמאָקראַטישער גייסט, הגם דאָרט האָט אין אויבן־אָן, ביי דער מזרח־וואַנט, געדאָוונט די „אַריסטאָקראַטיע". עס איז, אָבער נישט געווען קיין שום דיסקרימינאַציע לגבי די בעלי־מלאכות און פאָלקס־מענטשן, וועלכע האָבן נישט געהאָט זייערע „שטעט" אין סאָמען „מזרח־פראָנט". ביי געוויסע געלעגנהייטן, — און ספּעציעל אום שמחת־תורה פלעגט כמעט די גאַנצע שול זיך צונויפּנעמען ביי שבתי ספּיוואָק'ן אין דעם בריוחדיקן הילצערן הויז פון 5 גרויסע צימערן, וואָס איז געווען האָרט ביי מאָשקאָוויטשס גאָרטן. דאָרט, אינעם גאָרטן, פלעגט דער גרויסער עולם זיך ווויל־גיין ביי גרויסע

געדעקטע טישן. יוסף סאָבעלמאַן, שניידערמאַן און גאַלסטער זענען געווען ספּעציאַליסטן אויף צו מאַכן „פּאַנטש" (פון וויין און אתרוגים, געקאָכטע מיט צוקער און נעלקן־בשמים). מען פלעגט דאָרט זינגען, דערציילן שפּאַסיקע מעשיות, רעדן וועגן פּאָליטיק, — און דער עיקר וועגן ערנסטע יידישע און ציוניסטישע ענינים. אַ זייער וויציקער און גייסטרייכער קאָנפערענסיער איז געווען ר' אברהם באָרנ־שטיין. אויך אין אנדערע יומטובים אָדער צו „שאָלעשידעסן" (שלש סעודות), — פלעגט זיך זאַמלען ביי ר' שבתי'ן אַן עולם, אָבער דאָס איז שוין געווען אַן ענגערער קרייז פון די ציוניסטישע אַקטיוויסטן אין שטאָט און פון זייערע סימפּאַטיקער.

אַ וויכטיקע ראָליע ביים צעוואַרעמען דאָס איז ארום די ערשטע משכילים־ציוניסטן אין שטאָט איז אויך געווען דער פּאָקט, אַז די מענטשן פון דעם קרייז האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין די פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס, וואָס זענען אַנטשטאַנען אין שטאָט: ר' אברהם באָרנשטיין איז יאָרן לאַנג געווען סעקרעטאַר פון „דאָבראָטשינאָשטש" און ער האָט אין איר געהאָט אַ דעה. מיין פאָטער איז געווען אַקטיוו טעטיק אין „לינת הצדק" און אין גמילות־חסד קאָמיס. וויטשיץ האָט זיך אינטערעסירט מיט קהילה־ענינים און געווען אפילו אַ געווייסע צייט דאָזאָר. זלמן מרגלית האָט געהאָט אַ גוטן נאָמען אַלס פילאַנטראָפ און געווען באַקאַנט מיט זיינע צדקה־אַקציעס. אויך דער „אַלטער פּאקער" האָט געגאָסן פון אַלגעמיינער סימפּאַטיע. ר' שבתי'ס ברייט־פּאַרצווייגטע טעטיקייט אַלס חזן און אַנפירער פון אַ גרויסן כאָר, וואָס האָט געשמט אין דער געגנט, ווי אויך אַלס פּעדאַגאָג און דערציער פון די „בעסערע" קינדער, און דערצו נאָך זיין פאָלקס־טימלעכקייט, האָבן אים געשאפן פאָפולאַריטעט אויך צווישן די נישט־ציוניס־טישע, אָדער אַנטי־ציוניסטישע קרייזן.

עס האָט זיך אַ ריר געטאָן אין אט־דעם זאָוויערטשע פון אַנהויב 20־טן י"ה. אין די גאָסן פון זאָוויערטשע האָט מען שוין דעמאָלט אפילו געמאַכט בלי־מעלעך־טעג לטובת דעם קרן קיימת, הגם דאָס איז אין די צאָרישע צייטן געווען פאַרבאָטן. עס זענען אויך געווען שפּראָצונגען פון ציוניסטישער טעטיקייט צווישן פּרויען.

מען קאָן זאָגן וועגן יענער תקופה, אַז דער אַנטשיידנדיקער רוב זאָוו־יערטשער יידן איז דעמאָלט געווען חסידיש־ארטאָדאָקסיש און האָט ווייטער געטאָפּטשעט אין זיין אָקסן־שפּאַן. ער האָט ווייטער געלעבט לויט די קליינ־שטעטלדיקע באַגריפן פון האָבן אַ תענוג פון אַ צווייפלהאַפטן בעל תפילה און אַ נאָך צווייפלהאַפטערן בעל מופת, פון אַ וואַרעמער, חסידיש־דביקותדיקער, אָבער נישט תמיד עסטעטישער מלווה־מלכא, אָדער פון טרינקען תיקון ביי אַ יאָרצייט.

דאָך האָט די שיכט משכילים־ציוניסטן וואָס טיפער און בריייטער אַריינ־געטאָן דאָס נאַציאָנאַלע אויפקלערערישע אָקער־איינס אין פּאָסנעם באָדן פון יידיש זאָוויערטשע.

פאר דער יוגנט וואָס איז אונטערגעוואָקסן אין אָט־די פאַרטגעשריטענערע הייזער איז דאָס אָבער נישט געגוג געווען. אַז די רעוואָלוציע פון 1905 איז אויסגעבראָכן האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז עס זענען שוין פאַראַן געוויסע קרייזן פון יידישע סאָציאַליסטן. צו די ס. ס. האָבן באַלאַנגט גוטעק און אַניא באַרנשטיין (שפּעטער אניא מאַרגוליס). זיי זענען געווען טעטיק אין טשענסטאָכאָוו. צום „בונד" האָט באַלאַנגט ברוך אברבנאל, וועלכער האָט אפילו געהאַלטן פייערדיקע רעוואָלוציאָנערע רעדעס אויף אַ באַלקאָן אויפן נייעם מאַרק. איטשע ערליכס אַ זון און איינער אַ געשטופלטער, וואָס איז נאָכדעם אַוועק קיין גאַלווסטאָן, וי אויך אַ קריז יינגערע אַרבעטער — וי צום ביישפיל יאַנקל פעלזנשטיין — וועגן וועלכע איך וויים נישט צו זיי זענען אויך נאָך דער רעוואָלוציע געבליבן געטריי דעם „בונד". אַלנפאַלס האָט אין די שפּעטערדיקע יאָרן דער „בונד" זיך נישט געמעלדעט צום וואָרט אין זאַוויערטשע. דאָס זעלבע קאָן מען זאָגן וועגן פועלי ציון. פון די אַקטיוויע פועלי ציון איז געווען ישעיה טאָרגאָווניק, וועלכער האָט עמיגרירט קיין אַמעריקע אַ סאָך יאָרן פאַר דער וועלטמלחמה. אויך דער שפּעטערדיקער עברית־לערער אין זאַוויערטשע, קאַפּל מינץ פון זשאַריק איז געווען באַטייליקט, דורך זיך, אין דער פועלי־ציון־באַוועגונג. ער איז אַנטלאָפן נאָך 1905 (דוכט זיך קיין ענגלאַנד) און איז דערנאָך צוריקגעקומען — אַ קעגנער פון סאָציאַליזם. עס איז אַוודאי געווען אויך אַן ענגער קרייז פועלי־ציון אין זאַוויערטשע וואָס האָט שטילערהייט געווירקט נאָך אין די צאָרישע צייטן, אָבער קיין גרויסן איינפלוס האָבן זיי נישט געהאַט אויף די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט.

דער באַיקאָט פון די ענדעקעס (ג. ד.) אין 1912 האָט אין זאַוויערטשע נאָך פאַרטיפט דאָס גיפּיל, וואָס האָט געקבערט נאָכן קישענעווער פאָגראָם די געמיטער, אַז אין פוילן וועלט עס ענגער און ענגער פאַר יידן. מען האָט זיך אָנגעהויבן אינטערעסירן מיט עליה קיין ארץ־ישראל (3 עולים, האָרט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה: הלל שפירא, יוסף ספיבק, ידידיה דימאַנט). די מלחמה האָט אָט־דעם פראָצעס איבערגעריסן. עולם איז אויך געפאָרן קיין אמעריקע (ביי אונדז האָט דאָס פאַלק געזאָגט „ער איז געפאָרן קיין גאַלווסטאָן", אָנשטאָט: „ער איז געפאָרן קיין אַמעריקע", — אַ פנים וויל די ערשטע עמיגראַנטן זענען געפאָרן קיין גאַלווסטאָן, אין שטאָט טעקסאָס פון די פאַר. שטאָטן).

אין אָט־דער אַטמאָספער פונעם געפיל, אַז אין זאַוויערטשע — און אין פוילן בכלל — שמעלערט זיך דער באַדן פאַר יידן און ספּעציעל פאַר דער אונטער־וואָקסנדיקער יוגנט, האָט אַ טייל יוגנט געזומען אויסוואַנדערן שוין פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה פון זאַוויערטשע — קיין אויסלאַנד, אין אַנדערע שטעט פון פוילן, ווו זיי האָבן זיך איינגעאָרדנט ביי אַרבעטן, אָדער זיך דאָרט איינ־געאָרדנט געשעפטן. צווישן די וואָס האָבן אויסגעוואַנדערט זענען געווען זין פון די פאַרפונדעוועטסטע משפחות אין זאַוויערטשע, וואָס האָבן חתונה געהאַט און זיך געשאַפן פאַבריקן און געשעפטן אין גרעסערע שטעט אין פוילן.

עס זענען אָנשטאָט זיי צוגעקומען פריש־איינגעוואַנדערטע קיין זאַוויער־טשע, אָבער שוואַכערע אין עקאָנאָמישן פּרט און אין וועלט־באַהאַוונטקייט. אויך זיי זענען געקומען פון דער הינטערשטעליקסטער פראָווינץ. אויסבאַלאַנסירט איז שוין מער נישט געווארן דער אָפּפלוס דורכן נייעם צופלוס פון מענטשן קיין זאַוויערטשע.

* *

די אַלע פראָצעסן האָבן געהאַט נאָך אַ פעולה: אין אָט־דעם זאַוויערטשער קאָנגלאָמעראַט פון חסידיש־ארטאָדאָקסישן שטייגער, וואָס איז אַדורכגעפלאָכטן געווארן מיט אַ דינעם שנירל פון משכילישער און אַסימילאַטאָרישער (אַדער האַלב־אַסימילאַטאָרישער) אינטעליגענץ און האַלב־אינטעליגענץ, — האָט זיך געזומען ביי דער יוגנט דער דראַנג צו העכערער בילדונג. אַ מיטל־שול איז, דוכט זיך, נישט געווען אין זאַוויערטשע אַ פאַר יאָר פאַר דער ערשטער מלחמה (געווען בלויז אַ נישט־יידישע „פּענסיע" פאַר מיידלעך פון דער פרויי קאַר־טשעווסקאַ).

האָט, טאָקע, די יידישע יוגנט געמוזט זוכן איר שול־בילדונג אין אַנדערע שטעט אין פוילן. אַ טייל האָט אפילו געלערנט אין מיטל־שולן אין אויסלאַנד (קראָקע איז אויך געווען אויסלאַנד אין יענע צייטן פאַר 1914), שפּעטער האָט אָט־די יוגנט געלערנט אויך אין הויכשולן אין אויסלאַנד.

אין אַנדערע פוילישע שטעט און אין אויסלאַנד האָבן שטודירט פאַר דער מלחמה: דער זון פון נתן לעווענשטיין; די זין פון ש. העלבערג (אין דער שווייץ), איין זון פון ש. העלבערג; פאָטאָקס אַ זון, ישעיה באומאַץ (ווין, דער־נאָך שווייץ), רעגינע ווינדמאַן און דאָרע העגדלער, דויד שניידערמאַן (איצט באַריידא, וויצע־מיניסטער אין פוילן). אזוי אויך עטלעכע פון די „דייטשן", וועלכע איך געדענק נישט. אין העכערע טעכנישע שולן אין פוילן האָבן געלערנט: יהושע בוכנער (וועלוול בוכנערס זון) א. א. וו.

דוכט זיך אַז פון יידן איז דער ערשטער וואָס האָט באַקומען מאַטורע אין דער זאָוויערטשער „מאַטשיעזש־גימנאַזיע" געווען רפאל יאַנאָווסקי. א יאָר שפּעטער — זיין ברודער דויד יאַנאָווסקי.

פון דעם איז אַרויסצודרינגען: ביז צו דער מלחמה זענען אין זאָוויערטשע געווען געציילטע יידן וואָס האָבן פאַרענדיקט א מיטל־שול. אויב זיי זענען אַוועק־געפאָרן לערנען, — זענען זיי נישט צוריקגעקומען קיין זאָוויערטשע.

יידיש זאָוויערטשע האָט אַלזאָ נישט געהאַט קיין היימישע אינטעליגענץ, וואָס האָט פאַרענדיקט מיטלשול און העכערע אויסבילדונג, וועלכע וואָלט זיך געווידמעט דעם אַנטוויקלען מאָדערנע יידישע געזעלשאַפטלעכקייט אין זייער געבורט־פלאַץ. אַזאַ יידישע אינטעליגענץ איז אין אַלע יידישע צענטערן געווען א וויכטיקער פאַקטאָר. אין זאָוויערטשע (ביז 1916—1917) — נישט.

דאָך מוז געזאָגט ווערן אַז אָט־די פיאַניר־אינטעליגענץ, האָט, — פונ־דערווייטנס און אומדירעקט, — געווען ביי דער יינגערער געניעראַציע פון דער יוגנט דעם דראַנג צו בילדונג.

דער יינגערער דור

אין די מלחמה־יאָרן 1915—1918 איז דאָס געקומען צום אויסדרוק: צענדליקער יינגלעך און מיידלעך אין זאָוויערטשע האָבן גענומען לערנען אין מיטלשולן. זיי זענען אין יענע יאָרן געווען די הייוון פאַרן אויפברויז פון יידישער געזעלשאַפטלעכקייט אין זאָוויערטשע. זיי האָבן משפּיע געווען אויך אויף זייערע עלטערע געשווויסטער, ווי אויך אויף די עלטערן. יידיש זאָוויער־טשע פון אַלע שיכטן האָט אַנגעהויבן אַפּשאַצן דעם ווערט פון אַרגאַניזאַציע און פון א מאָדערנערער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט.

די דייטשע אָקופאַנטן האָבן געוואָלט געווינען יידן אַלס קעגנגעוויכט צום פּוילישן פאַטריאָטיזם. נישט בלויז אַז זיי האָבן נישט שיקאַנירט און געשטערט, — ווי די צאַרישע מאַכט האָט עס געטאָן, — נאָר זיי האָבן די אַנטוויקלונג אפילו סטימולירט. זיי איז צו פאַרדאַנקן די פראַפאַגאַנדע־טור פון די פראַנקפורטער רבנים כהן און קאַרלעבאַך, וועלכע האָבן באַזוכט זאָוויערטשע, — און עס איז געשאַפן געווארן די „אגודה" (לויט ווי איך געדענק זענען אין זאָוויערטשע די גאָר־פרומע נישט געווען שווה בשווה אפילו מיט דער „אגודה"). די דייטשע מאַכט האָט דערלויבט, — און אין א געוויסער מאָס סטימולירט, — די ציוניסטישע טעטיקייט (און ספּעציעל די ספּאָרט־טעטיקייט) אינעם קאָנט און אין דער שטאָט.

אין אָט־דער צייט איז געשאַפן געווארן דער „המזרחי" (הרב לאַנדוי, הרב

ישעיה שפירא ,שבתי שפיעוואק, חיים קראן, י. ד. ערליכמאן, לוי האבערמאן א. א. וו.).

אויך די אַרבעטער־קרייזן (גרופן פון „פועלי ציון", „בונד", ס. ס. — דערנאך „פאַרייניקטע",) האבן זיך געזומען רירן.

* *

די ציוניסטישע יוגנט האט געזומען דערוואכן פון איר לעטאַרגיע. ביי מאַטילדע שפיעוואק אין קלייט איז באשלאסן געווארן צו שאפן די ערשטע יידישע עפנטלעכע ביבליאטעק אין שטאט. מיר האבן מאביליזירט צווישן דעם עולם ביכער, ווי אויך געלט כדי צו קויפן ביכער. מיט דער צייט איז געשאפן געווארן א שיינע ביבליאטעק. די ביבליאטעק איז געווען אין בעריש שניידער־מאַן'ס הויז, אויף דער מארשאלקאווסקא־גאס. אין ערשטן קאמיטעט זענען געווען: מאטילדע שפיעוואק, ד"ר פאטאק, מתתיהו־מאטעס העלבערג, ישעיה באו־מאן, י. היפשער, — און דוכט זיך אז אויך די עלטערע ישראל פרענק, ישראל מארגוליס און איציק ראטמענטש. אקטיוו מיטגעהאלפן האבן ביי דער ארבעט די יינגערע: רחל באומאן, רחל שפיעוואק, יצחק שפיעוואק, דארע שניידערמאן, יעקב העלבערג, גוטשיא בוכנער, יענטל קלוגמאן און אין א געוויסער מאס דויד שניידערמאן (איצט באריידא).

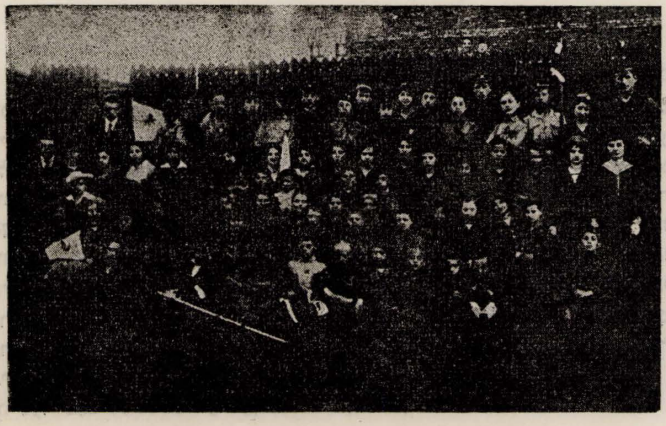
איך בין יענע יארן געווען זייער טעטיק אין ציוניסטישן און יידיש־קולטורעלן לעבן אין זאויערטשע.

„צעירי ציון"

גלייך דערויף האט זיך געשאפן די „צעירי ציון". צווישן די גרינדער זענען צו דערמאנען: שבתי קלוגמאן (היינט ק. שבתאי, באקאנטער זשורנא־ליסט, רעדאקציע־מיטגליד פון תל־אביבער „דבר"), מאטעס העלבערג, דויד לאנדוי, ישעיה באומאן, ישראל פרענק, מאטילדע און רחל שפיעוואק, רחל באומאן, יענטל קלוגמאן, גוטקע לעווארטאווסקא, סאלטשע זילבערשטיין, די שוועסטערן: פעלא און עווא בארנשטיין (אניא בארנשטיין האט שפעטער מיט־געהאלפן. פעלא און עווא זענען שפעטער געווארן פירערינס פון „השומר־הצעיר"), ישראל מארגוליס און די שוועסטערן גרינפעלד־שלאדאווסקי, טעכטער פונעם דיין.

מיר האבן געשאפן א ציוניסטישן לאקאל. דארט האבן מיר אפגעהאלטן קורסן, געהאלטן און געהערט פארטראגן. דארט האבן מיר זיך פארזאמלט און דיסקוטירט ציוניסטישע פראבלעמען ווי אויך דעבאטירט איבער ריכטונגען

אינעם ציוניזם. מיר האבן פארבעטן ציוניסטישע רעדנער פון אנדערע שטעט. מיר האבן ארגאניזירט קאנצערטן און האבן געשפילט טעאטער לטובת ציוניס־טישע און יידישע צוועקן. מיר, יידישע יוגנט, זענען אויך געווען ארגאניזירט אין „השומר הצעיר" — און מיר האבן ארגאניזירט אויספלוגן.

בײם וויגעלע פון „השומר הצעיר" אין זאוויערטשע
די ערשטע גרינדער

איך געדענק ווי איינמאל זענען מיר אלע צוריק געקומען פון אזא אויספלוג. דאס האט געמאכט אזא איינדרוק, אז דער אין זאוויערטשע פאפולערער דאקטאר, דער אנטיסעמיט ד״ר פערלאווסקי, איז געשטאנען אויפן באלקאן און דערנאך געזאגט (אויף פויליש): „עס איז געווען שיין. דאך איז פוילן נישט פאלעסטינע. דאס איז דאך א מדינה אין א מדינה".

נאך א געוויסער טעטיקייט האבן מיר געשיקט א דעלעגאציע צום ערשטן צוזאמענפאר פון די צעירי־ציון אין ווארשע. די דעלעגאציע איז בא־שטאנען פון: שבתי קלוגמאן, מאטעס העלבערג, ישעיה באומאן. נאך אונדזער אוועקפארן זענען געווען באזונדערס אקטיוו: שבתי קלוגמאן און דויד לאנדוי. נאך לאנדויס עולה זיין זענען געווען זייער אקטיוו: שבתי קלוגמאן, דויד ווערדיגער און אנדערע.

די „צעירי ציון" האט אנטוויקלט א בריט־פארצווייגטע פאליטיש־קול־טורעלע טעטיקייט. עס זענען איינגעארדנט געווארן רעפעראטן און קורסן. עס איז געשאפן געווארן אן אמאטארן־טרופע (רעזשיסער איז געווען הארוויץ, בוכהאלטער אין דער יידישער „ווזאיעמנא קאסא". אין קאנצערטן האבן זיך

באַטייליקט לייבל דימאַנט, פריילין בראַנדעס. אויך איז אַמאָל געקומען פון בענדין דער חזן שערמאַן. זיין זון האָט געשפּילט קלאַווייר.

קיין זאַוויערטשע איז געקומען די ווילנער טרופּע, אסתר רחל קאַמינסקאַ א. א. וו.

אין דער קולטור־טעטיקייט האָט זיך שטאַרק באַטיליקט יצחק (איציק) ראָטמענטש.

איינע פון די ציוניסטישע קולטור־כינוסים אין יענער צייט אין זאַוויערטשע

א סאַך פון אונדזערע חברים זענען עולה געווען, אַדער אַוועקגעפאָרן פון זאַוויערטשע. דאָס האָט דערשיטערט אביסל די רייען פון „צעירי ציון". דער־נאָך איז געקומען די פאַרייניקונג מיט די „צ. ס. פועלי־ציון" (רעכטע פוע"צ) וואָס האָט אַרויסגערוקט אין פאַדער־גרונט נייע מענטשן, וועגן וועלכע איך וויס נישט א סאַך, ווייל איך בין שוין נישט געווען אין זאַוויערטשע.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה בין איך אַוועק קיין שווייץ, וו איך האָב וווייטער געפירט מיין ציוניסטישע טעטיקייט. א סאַך בין איך שוין נישט געווען אין זאַוויערטשע, א חוץ וואָס איך בין געקומען באַזוכן מיינע עלטערן.

מיר קאָנען אַלע שטאַלץ זיין אויף אונדזער שטעטל זאַוויערטשע.

די וואָס זענען געבליבן נאָך מיין אַוועקפאָרן פון דער שטאָט, וועלן האָבן א סאַך מער צו דערציילן. אָבער מיינע זכרונות האָבן זיך שארף אייניגעפרעסט אין מיר.

דעם גרויסן חורבן וואָס האָט אונדז געטראָפן קאָן קיין שום מצבה נישט קאַמפּענסירן.

יחיאל דאַנציגער

זכרונות פון זאַוויערטשע

איך בין אין זאַוויערטשע געבוירן

מיין מזל איז עס געווען אַז איך האָב פאַרלאָזט זאַוויערטשע, — און פּוילן בכלל, — שוין אינעם יאָר 1919. אָזוי אַרום בין איך ניצול געוואָרן פונעם שרעקלעכן גורל פון מיינע עלטערן, פון מיינע געשוויסטער, — און פון אַלע זאַוויערטשער יידן. דערפאַר־זשע קאָן איך דערציילן בלויז וועגן זאַוויער־טשע פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה.

איך וויל אָנהויבן מיטן יאָר 1894 (מיין געבורטס־יאָר).

* *

מיין מאַמע פלעגט מיר דערציילן (און דערביי געלאָזט פונעם אויג אַ כּרער) וועגן מיין ברית־מילה. געווען איז עס אין אַ פאַרעגנטן און פאַרשנייטן חודש שבט.

אין זאַוויערטשע זענען יענע יאָרן די בלאָטעס געווען „ביז איבער די אויערן"; געפלאָסטערטע גאַסן זענען דעמאָלט נאָך נישט פאַראָן געווען, — און ערשט רעכט נישט אינעם קוואַרטאַל וואָס האָט זיך געהרופן „קליין זאַוו־יערטשע" הינטער דער פּלושאָווניץ (פּלוש־אָפּטיילונג פון דער ט. א. ז.).

און אָט איז אין איינעם אַ פרייטיק צו נאַכטס געבוירן געוואָרן אַ יידיש יינגל וועמענס פאָטער האָט זיך געפינען אין מאָסקווע בייַם רוסישן מיליטער.

האָבן זיין מאַמע און איר אַלטער טאָטע (דער זיידע פונעם נייגעבוירע־נעם) געמוזט זאָרגן וועגן דעם ברית. איז צו וועמען גייט מען? מען גייט, טאָקע צו ר׳ משה שוחט (משה זאקס), וועלכער איז אויך געווען אַ מוהל. ר׳ משה שוחט האָט צוגעזאָגט צו קומען צום ברית.

און טאָקע: שבת נאָכן דאָוונען זענען געקומען ר׳ משה שוחט און מיט אים: ר׳ איסר דימאַנט, ר׳ איטשע דוד קיפקעוויטש, ר׳ דוד בלאָכאַזש, ר׳ ליפע דוד דער ברוקער, ר׳ בערל (דער שמש פון דער שול), ר׳ פּיניע וויגדערזאָן, ר׳ ישראל לייב באַשיקאָווסקי (שוסטאַק" פלעגט מען אים רופן), הערמאַן שיין, דער אַלטער פעלדשער פון דער פאַבריק, שמואל דאַנציגער, מיין מאַמעס אַ פעטער, און אויך מיין זיידע, דער אַלטער דאַנציגער. דאָס איז געווען דער מנין.

אַלע די זענען געקומען קיין „קליין־זאַוויערטשע" נישט געקוקט אויפן

רעגן און שניי, כדי מקיים צו זיין די מצווה פון באַטייליקן זיך אין אַ ברית־מילה. דאָס באַווייזט די איבערגעבנקייט פון די זאַוויערטשער, — איינער צום צווייטן, — שוין ביי די אָנהויבן פון זאַוויערטשע. אַזוי איז עס אויך געווען שפעטער, — און, לאָמיר האָפן, — ביזן היינטיקן טאָג.

אָנהויבן פון זאַוויערטשע

ביז אין די זעכציקער יאָרן פונעם פאַרגאַנגענעם י"ה, איז זאַוויערטשע באשטאנען נאָר פון אַ פאָר צענדליק קליינע הייזער און סטאָדאָלעס. געוויסן האָט מען דאָס קליינע אָרט זא — ווארטשע. דאָרט האָט א קליין וואָסער געפלאָסן, נישט וויט פון דעם קליינעם דאָרף, מאַרטשישאָוו. די געגנט אַרום, ווי למשל, זאַוויערטשע, בלאנאָוויץ, לאָשניץ, מאַרטשישאָוו און נאָך אנדערע קליינע ערטער, זענען אויף דער מאפע איבערהויפט נישט פאר־צייכענט געווען. אָלע די באַצייכנטע ערטער, האָבן באַלאַנגט צו קראמאלאוו (קרימעלעוו). דאָס שטעטל קרימעלעוו האָט זיך שוין געפונען אויף דער מאַפע. דאָרט איז טאקע געווען די גמינע פאר אלע ארומיקע דערפער. קרימעלעוו איז אויך געווען דער הויפט־צענטער פאר די ארומיקע יידן. אין קרימעלעוו גופא האָבן, לויט די דעמאָלסדיקע באַגריפן שוין געווויינט אַ סאַך יידן. דאָרט האָבן געווויינט, די באקאנטע ברידער האבערמאן. די גרויסע משפחה האבער־מאן איז דער נאָך שטאַרק באקאנט געוואָרן אין זאוויערטשע. געווויינט האָבן אין קרימעלעוו אויך די ברידער גאָלדמינץ און נאָך יידן, צווישן זיי אויך מיינע עלטער־זיידעס.

אַ סאַך יידן האָבן עמיגרירט, — ריכטיקער געזאָגט, זיי זענען אנטלאָפן קיין עסטרייך, צוליב דער גזירה וועגן 25־יאָריקן, מיליטער־דינסט, („קאַנטאָני־סטן"). אין די יאָרן 1873 — 1875 ווען מען האָט אָנגעהויבן בויען די פאָבריק פון די ברידער גינזבורג, האָבן שטאַרק געפעלט אַרבעטער, היות די דאָרפישע באפעלקערונג פון דער סביבה איז נישט געווען געווויינט צו ארבעטן אין פאברי־קן, דעריבער האָט די רוסישע רעגירונג אמנעסטירט די אלע דעזערטערן מיטן באדינג, אז זיי וועלן ארבעטן אין דער פאברי־ק. צווישן די אַמנעסטירטע, איז אויך געווען מיין זיידע, צוויי זיינע ברידער און נאָך אנדערע יידן. די צוריקגעקומענע האָבן געמוזט, — נישט בלויז צוליב זייער התחייבות נאָר פשוט צוליב פרנסה, גיין צוזאמען מיט זייערע קינדער, ארבעטן אין דער דאָזיקער פאברי־ק. מיין מאמע פלעגט אונדז קינדער תמיד דערציילן, אז זי איז געווען א 6 — 7 יאָריקע בעת מיין זיידע פלעגט זי נעמען אויף די פלייצעס און טראָגן זי צו ארבעט, וויל דער שניי איז דעמאָלט זייער טיף געווען. מען האָט אין יענע ווינטער־טעג אויך מורא געהאט, פאר וועלף, וואָס האָבן זיך דעמאָלט ארומגעדרייט אין דער געגנט. געווויינט האָבן דעמאָלט מיין

מוטערס עלטערן אין דעם אזוי גערופענעם קליין זאוויערטשע, האָרט ביי דער פאַבריק. שפּעטער איז דאָרט געווען דער קאָנזום.

פּאַרשיידענע סיבות האָבן זאוויערטשע געהאָלפן צו ווערן די באַקאַנטע אינדוסטריע־אָן האַנדלס־שטאַט.

א) די איזנבאַן־שטרעקע וואַרשא—ווין, וואָס איז געווען זייער וויכטיק פאַר דער אינדוסטריע. ב) דער פלאַכער און זייער גראָדער באָדן פון דער גאַנצער געגנט, — אַ זאַך וואָס איז דעמאָלטיקע צייטן געווען וויכטיק ביים בוי פון אונדוסטריע־אינטערנעמונגען. ג) די וואסער־קוועלן פון דער „וואַרטע", וועלכע זענען געפלאָסן פון קרימעלעוו. זיי האָבן זיך — נישט ווייט ביי דער וויידרא — פאראייניקט מיט די וואסער־קוואלן פון אגראָדשענעץ. אַביסל ווייטער האָבן זיי זיך פאַרייניקט מיט די וואַסערן וואָס פליסן אין די גערטנער פון לעווענשטיין. דאָס געאייניקטע וואַסער האָט זיך צעשפרייט אין דער מיט פון דער שטאָט: צווישן די אַלייען און אויך נישט ווייט פונעם אַלטן מאַרק.

די דריי אויבן־באַצייכנטע סיבות האָבן גורם געווען דערצו אַז עס איז אויפגעקומען די שטאָט און אַז עס האָבן זיך אַנטוויקלט אירע אינדוסטריען. גלייכצייטיק מיטן בוי פון דער טעקסטיל־פאבריק האָבן די דייטשע קאַפּיטאַליסטן אָנגעהויבן בויען די צווייטע, גרויסע פאַבריק פאַר אייזן, — די הוטשינסקי־פאַבריק. א קורצע צייט שפּעטער האָט מען געבויט די „שקלארניע" עס האָבן אָנגעהויבן איינוואַנדערען יידן פון דער סביבה קיין זאַוויערטשע. נישט נאָר זאַוויערטשע נאָר אויך פילק, וואַלבראָם, שטשיעקאָצין זשארקי האָבן זיך אָנגעהויבן אנטוויקלען, אָבער דער האַנדלס־צענטער איז געווען זאַוויערטשע, דעריבער האָבן יידן איינגעוואַנדערט און אָנטוויקלט די שטאָט. דער האַנדלס־צענטער איז געווען אין אלטן מארק, די ערשטע סוחרים זענען געווען: יחיאל ווינדמאן, א גרויס שניט געשעפט, מענדל מאיר קלוגמאן, — אויך א מאנופאקטור געשעפט. עס פלעגן קומען סוחרים פון די ארומיקע שטעט ווי אויך פון וויטערע ערטער כדי צו האָנדלען. א חוץ זיי זענען געווען נאָך אנדערע סוחרים: דוד טורנער, בראנדעס, בונים פעלדמאן וואָס האָט געהאט א גרויס קאַלאָניאל־געשעפט א. א. וו. (דערנאָך האָט עס עזור זייפמאן איבערגענומען), פייבל אקסענהענדלער, א. א. וו. וועלכע האָבן געהאט פאַרשיידענע שפּייז־געשעפטן. לייבוש ווייגשטאק, בערל שטיבל, נפתלי האניג, יאסל זיעלנקע, זענען געווען מעל־סוחרים. א גרויסער סוחר איז געווען הענדל נאָפּטשאָרוש און אַ סאָך אַנדערע. אַ גוט ביסל לאָדעס האָט ביי קראמען נישט געפעלט, גוטע וואָרשט האָט געהאט דער קצב באַשיקאָבסקי. א גוט שטיקל ברויט האָט געליפערט משה בעקער וואָס האָט געהאט זיין בעקעריי אינעם קעלער ביי דער טאדריסקע אין הויז. דאָס בעסטע

און שענסטע אין געווען אין ווינטער ביים ברונעם. אָהין פלעגט מען גיין זיך גליטשן אין ווינטער. און ערשט דאָס קריגעריי און די זידלעריין פון די באווסטע וואסערטרעגערס, צווישן וועלכע עס איז געווען דער גרויסער רודאָלף. האָט זיך זאָוויערטשע געבויט, אַנטוויקלט און געוואקסן פון טאָג צו טאָג. יידן האָבן זיך פון דער שטאָט לייטיש מפרנס געווען.

ערב דער רוסיש־יאַפאַנישער מלחמה

אינעם יאָר 1904, ערב דער רוסיש־יאַפאַנישער מלחמה, איז געווען אַ גרויסע פּראָספּעריטי אין פוילן, — ובתוכה זאָוויערטשע. די גרויסע פאַבריקן האָבן געארבעט מיט פולער פּאַרע און א סאָך קלענערע פאַבריקעלעך זענען דעמאָלט אַנטשטאַנען אין זאָוויערטשע. עס האָבן געפעלט אַרבעטס הענט. די צאָרישע מאכט, ווידער, האָט זיך געניטיקט אין סחורות פּאר קריגס־צוועקן. זי האָט דערפּאַר געשיקט סאָלדאַטן אַרבעטן אין די זאָוויערטשער פאַבריקן. צווישן די סאָלדאַטן זענען געווען אַ סאָך יידן. דער רוב איז געקומען שבת אָדער אום יום־טוב אין שול אריין דאָוונענען. נאָכן דאָוונענען פלעגן די באלעבאטים פארבעטן די יידישע סאָלדאטן צום טיש.

מיטן אויסברוך פון דער רוסיש־יאפאנישער מלחמה האָבן די רוסן ארויסגענומען די סאָלדאטן פון די פאבריקן און זיי געשיקט אויפן פראָנט.

גראָד איז עס געווען דעם ערשטן טאָג פסח. די זאָוויערטשער יידן האָבן נישט איינגערוט ביז זיי האָבן געזיכערט פסחדיק עסן פאר די יידישע סאָלדאטן.

נאָך גרויסע באַמיאונגען פון די איבערגעבענע יידישע כלל־טוערס האָט נאָטשאָלסטוואָ דערלויבט צו באָזאָרגן די יידישע סאָלדאַטן מיט פּסחדיקע מאכלים. אין פּאַרלויף פון עטלעכע שעה האָבן די גוט־האַרציקע זאָוויער־טשער יידן צונויפגעקליבן מכל־טוב: פלייש, מצה, פיש, אייער אָז עס האָט געקאָנט קלעקן יעדן יידישן סאָלדאָט פאר די גאַנצע 8 טאָג פסח.

אין אָט־דעם פּעריאָד האָבן זאָוויערטשער בחורים געשאָפן אַ ישיבה אינעם בית המדרש, ווו זיי האָבן געלערנט „פאר זיך" און אויך געגעבן שיעורים אנדערע בחורים. זיי האָבן געלערנט תורה לשמה. ווי ווייט איך געדענק זענען צווישן די בחורים געווען: זעליג מיימאָנס א זון; אהרן, ר' איסער דיאמאנטס א זון; איילע גליקשטיין; ר' אברהמעלע גאנצווייד'ס צווייי זין (שלמהלע און וועלוועלע); משה, ר' שלומ'עלס א זון. באוונדערס איז צו פארצייכענען דער שפעטערדיקער ראש ישיבה, ר' שמחה מענדל נייגעבויער, אַ זון פון ר' בער שניידער. די זאָוויערטשער ישיבה, איז באווסט געווארן אין פארשיידענע קאנטן פון פוילן. זי האָט צוגעצויגן אַ סאָך בחורים און אומעטום אין פוילן. עס האָט זיך דערפּאַר געשטעלט די פּראָגע וועגן עסן און שלאָפן פאַר די צוגעוואַנדערטע בחו־

רים. ווידער האָבן די זאַוויערטשער יידן, און באַזונדערס די בעלי מלאכות אַרויסגעווינן זייער כוח: זיי האָבן זיך פרייוויליק געמאַלדן און געגעבן דו ישיבה־בחורים קעסט, — א טאָג אַדער צוויי א וואָך.

די דאָזיקע הילף האָט צוגעצויגן קיין זאַוויערטשע גרויסע עילויים. אַ סאָך וואָס האָבן געלערנט אין דער זאַוויערטשער ישיבה זענען געוואָרן גרויסע למדנים, וועלכע האָבן געשמ׳ט איבער גאַנץ פוילן.

די ישיבה איז געווען דער שטאָלץ פון די זאַוויערטשער יידן, — גוטע טייערע יידן, וועלכע זענען שטענדיק גרייט געווען זיך מקריב צו זיין איינער פאַרן צווייטן.

אויך א חברה „לינת הצדק" האָט אין זאוויערטשע נישט געפעלט. עס זענען געווען מענטשן וואָס פלעגן זיצן בייַ קראנקע גאָנצע נעכט. זיי האָבן אויך באטאָג געפלעגט, אַן אָפּצאל, קראנקע. מיט ליבע איז מען געגאנגען טאָן די פליכט. מען האָט קיין שאלות נישט געפרעגט, און מען איז געגאַנגען, ווייל יעדער האָט געוווסט אז די הילף איז קעגנזייטיק.

וווּנדער־שיין איז געווען צו זען וויּ אַן עולם זאמלט זיך יעדן פארטאָג אין בית המדרש, זעצט זיך בייַ לאַנגע טישן און לערנט תורה, אַ טייל פלעגן זאָגן אַ קאַפּיטל תהלים מיט גרויס התלהבות. מאנכע האָבן שוין געהאָט אָפּגעדאַוונט, און זיי פלעגן טרינקן אַ גלעזל טיי בייַ ר׳ משה, ר׳ מאיר לעלעווער׳ס אַן איידעם. משה האָט געהאָט אַ ריזיקן טיי־סאַמאָוואָר אינעם ווינקל ביים גרויסן קאָל־אויוון און פון דעם געצויגן חיונה. עס איז געווען א מחיה: אין דרויסן איז נאָך שטארק פינצטער געווען. עס איז געווען קאלט, אָבער דרינען אין בית המדרש איז שוין געווען ליכטיק און וואַרעם. ווי ערליך און געטריי איז געווען דער „גוט מאָרגן" וואָס איין ייד האָט דעם צווייטן געזאָגט. ענטפערן פלעגט מען אַזוי האַרציק: „גוט מאָרגן, גוט יאָר"... די יידישע וואָרעמקייט פון אָמאָל, די ברידערלעכקייט לאָזט זיך שווערלעך באשרייבן אויף פאפיר. יאָ־יאָ, געווען צייטן.

אין אונדזער יוגנט־צייט האָבן מיר 13—14 יאריקע חברים, וואָס האָבן צוזאַמען געלערנט אינעם „חדר", געגרינדעט אַ חברהב בחורים וווּ מיר פלעגן זיך יעדן שבת און יום־טוב צונויפקומען. מיר האָבן געהאט אן אייגענעם מנין (בייַ אפרים „קאָטשער" אין הויז). הייַנט זענען נאָך עטלעכע בחורים פון יענער חברה בחורים דאָ אין ישראל: יוסף פינקל, אברהם בער נאָרך,— אויב איך בין מיך נישט טועה איז צווישן זיי אויך געווען מלך גוטמאַן, — און איך. דאָס איז געווען אין יאָר 1910—1912. אין דער זעלבער צייט האָבן מיר שוין אויך געלערנט פאַכן. דאָן זענען מיר געווען צוויי גרופן לויטן עלטער: די ערשטע גרופּע, — וואָלף טאָפּער, שמואל מעסער, ליפּע ראָטמענטש. די צווייטע — דוד וואַרצמאַן, דוד מאיר גרינבלאט, איטשע מעסער, לייזער דאָמבראָווסקי, משה יצחק מאַנאָוויטש

הערשל יאבלאָנסקי, אפרים דאנציגער אין איר, זענען געווען מאלאזשעס (צבעים). פון די אנדערע פאַכן זענען געווען: חיים וואַרצמאַן — אַ בלעכער; שמואל טאַפֿער — אַ היטלמאַכער; דוד טאַפֿער — אַ שניידער. דאָס זענען מיר אלע געווען חברים פון איין חדר. פאַריינען זענען דעמאָלט אין זאַוויערטשע נישט געווען. האָט טאקע די יוגנט ארומגעבלאָנדזשעט: ווער א ביכעל גלעזייענט, ווער אנדערש פאַרברענט. מען איז פון אַלדינג צופרידן געווען. אַזוי פיין און האַרמאָניש האָבן מיר געלעבט ביז עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה אין יאָר 1914, דאן אנגעהויבן די זאַוויערטשער יוגנט זיך צעפאלן, און איז לויטער צעברעקעלט געוואָרן.

אין דער מלחמה צייט 1914—1918

די לאגע איז דאמאָלט אין אונדזער שטאט נישט גוט געווען. א טייל פון אונדזערע חברים איז אַוועק קיין דייטשלאַנד כדי צו אַרבעטן אין קוילן־גרובן. אַ טייל האָט זיך באַשעפטיקט מיט שוואַרצן האַנדל, אַדער אַלס שמוקלערס. ביי עטלעכע פאמיליעס איז די ווירטשאפטלעכע לאגע געווען זייער שווער. האָבן מיר ווידער, ווי עס שיקט זיך פאַר זאַוויערטשער, אַרויסגעוויזן קעגנזייטיקע הילף.

ווען די מלחמה האט זיך ענדלעך געענדיקט האט די יידישע יוגענט אַנגעהויבן אַביסל אויפלעבן. עס האָבן זיך געגרינדעט פאַרשיידענע פאַראיינען, און די עלטערע ווי אויך די אונטערגעוואקסענע יוגענט האבן זיך צעשפרייט צווישן די פאַריינען. איך האָב באַלאַנגט צו דער פאַראייניקטער פאַרטיי („פאַראייניקטע"), — דער המשך פון דער ס. ס.־פאַרטיי. ד"ר יוסף קרוק פלעגט דעמאָלט קומען קיין זאַוויערטשע אויף רעפעראטן און דיסקוסיעס. די דיסקוסיעס האבן אביסל אויפגעלעבט אונדזער יוגנט. פועלי ציון און ציוניסטן פלעגן תמיד פירן צווישן זיך דיסקוסיעס. יעדער האָט אויף זיין שטייגער געזעלשאַפטלעך געאָרבעט און יעדער איז געווען טעטיק אין זיין קרייז. איך האָב מיך דעמאָלט נישט געקאָנט א סאך אפגעבן מיט דער פארטיי וויל איך האב געהאט מיין אייגענע פאַרטיי — אַ פרוי מיט אַ קינד. די לאָגע ביי מיר איז דעמאָלט נישט געווען פויגלדיק. אינעם יאָר 1919 האָב איך פאַרלאָזט זאַוויערטשע און אפשר בין איך אַ דאַנק די דעמאָלטיקע פאַרהעלטענישן אין זאַוויערטשע איצטער אין ישראל.

מוצאי שבת חנוכה 1915, — צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. איך בין מיט מזל געוואָרן חתן, דאָס איז, פאַרשטייט זיך, פאַר מיר, מיין כלה און מיינע קרובים, געווען אַ גרויסע שמחה. זאָוויערטשע האָט זיך געקאָנט שוין פאַרגינען צו פראָווען פיינע, הגם באַשיידענע שמחות, ווייל די מלחמה־פראָנטן זענען דעמאָלט שוין געווען אַ שטיק נאָך זאָוויערטשע.

דער זאָוויערטשער קאָנט, — און זאָוויערטשע גופא — איז, לויטן לויף פון דער באַן־ליניע איינגעטיילט געוואָרן צווישן דער דייטשער און עסטרייכישער אָקופאַציע־מאַכט. דער רעכטער טייל זאָוויערטשע און די סביבה וואָס ליגט רעכטס פון די באַן־רעלסן (קרימילעוו, פילק א. א. וו.) איז געווען עסטרייכיש געביט. די לינקע זייט (מיט פאַרעמבע, שעווער א. א. וו.) איז געווען דייטש אָקופאַציע־געביט.

די גרענעץ איז געווען שארף באָוואַכט דורך ביידע אָקופאַציע־חיילות, ווייל עס האָט זיך געפירט אַ לעבעדיקער שמוקל. דאָס עסטרייכישע אָקופאַציע־געביט איז געווען אין די בעסטע לאַנדווירטשאַפטלעכע קאָנטן פון פוילן, דאָס דייטשע געביט איז געווען קנאַפּער אין לאַנדווירטשאַפט און מער אינדוסטריאַליזירט. קיר"ה (ד. ה. עסטרייך־אונגאַרן), איז גופא געווען אַ לאַנד מיט אַ שטאַרקער לאַנדווירטשאַפט, דייטשלאַנד — מיט קנאַפּער אַגרי־קולטור. האָט דייטשלאַנד מער אַרויסגעשלעפט קיין דייטשלאַנד פון איר טייל פוילן, איידער דאָס האָבן געטאָן די עסטרייכער.

אין עסטרייכישן אָקופאַציע־געביט האָט נישט געפעלט שפייז, אין דייטשן געביט, — יאָ. האָט זיך געלוינט צו שמוקלען. יעדער האָט געשמוקלט: איינער אַ קילאָ פוטער און אַביסל אייער אין די קעשענעס, — פאַר די הצטרכותן פונעם אייגענעם הויז־געזינד, אַן אַנדערער — גרויסע טראַנספאָרטן צום פאַרקויפן, און פאַרדינען אַזוי אַרום אַביסל פרנסה.

עס האָט זיך אויך געפירט אַ לעגאַלער האַנדל מיט דער הסכמה פון ביידע אָקופאַציע־מאַכטן, כדי צו זיכערן די צוטיילונג פון שפייז פאַר דער באַפעלקערונג אין זאָוויערטשע און דער סביבה אויף דער לינקער זייט.

* *

היות דאָס הויז פון דער מיליטער־פאַרוואַלטונג איז געווען נישט ווייט פונעם הויז פון מיינע עלטערן (ביים פּושעאַזד), פלעגן קומען צו אונדז אין שטוב אַריין יידישע אָפיצירן פון דער עסטרייכישער אַרמיי. בין איך מיט זיי גוט באַקאַנט געוואָרן.

איינמאָל האָט מיך איינער פון די אָפיצירן געפרעגט צי איך ווייס ווער עס קאָן באַזאָרגן מעל, אויף צו באַקן ברויט פאַר דער זאָוויערטשער באַפעלקע־

רונג. איך האָב געזאָגט, אַז איך בין גרייט דאָס צו טאָן. איך האָב געאַרבעט בשותפות מיט לייב רושינעק.

היות די באַן־בריקן זענען געווען צעשטערט, האָט מען געמוזט אַלץ טראַנספּאָרטירן מיט פערד־געשפּאַן.

מיר זענען אַלזאָ אַרומגעפּאָרן אין דער געגנט, — אין פּראַדלע, זשאַריק א. א .וו. און מיר האָבן געאַרבעט מיטן פולן ברען.

* *

און אַזוי, — אין סאַמען מיטן ברען פון אָט־דעם מסחר־פּעריאָד, — בין איך, ווי געזאָגט, חתן געוואָרן. אין דער תנאים־נאָכט, האַלב 11 אַ זייגער, — נאָכדעם ווי איך האָב מיך געוויילט מיט מיין כלה און מיט די „תנאים"־געסט, איז געקומען לייבוש רושינעק, און מיר איינגערוימט אין אויער, אַז מען מוז פּאָרן קיין זשאַריק, — און איך טאָקע, מוז פּאָרן, ווייל די דערלויבעניש צום אָנדלען איז אויף מיין נאָמען.

אַ ברירה האָט מען? פּאָרט מען.

פּאָרן מיר אַדורך דעם פּושעיאָזד צווישן זאַוויערטשע און זשאַריק, ווו עס פלעגט שטיין אויף פּאָסט אַן עסטרייכישער סאָלדאָט, וועלכער האָט קאָנטראָלירט, צי די אָדורכפּאָרער האָבן פּאָסיר־שיינען.

— „פּרע פּו סקו" (פּושעפּוסטקע), — גיט אַן עסטרייכישער סאָלדאָט, אַן ארנגאָר, — א זאָ.

איך שטעק גיך אַריין מיין האָנט אין מיין בוזעם־קעשענע, מיט דער כוונה אַרויסצונומען פון דאָרט מיין פּאָסירשיין, מיין פּושעפּוסטקע. איך נעם אַרויס אַ גרויסן בויגן פּאָפּיר, — די מיט אַ פּאָר שעה פריער געשריבענע תנאים, — און דערלאָנג דאָס דעם עסטרייכיש־מאָדיאָרישן סאָלדאָט. איך האָב מיך באַלד געכאַפּט, אַז ביים איבערטאָן זיך, האָב איך געגומען, אָנשטאָט דער פּושעפּוסטקע, די תנאים.

דער סאָלדאָט דרייט דאָס פּאָפּיר אָהער און אָהין און כאַפּט זיך נישט וואָס דאָס איז. לייבוש איז אויך פּאָרבליפּט: „וואָס גיסטו אים? — פרעגט ער מיך.

אינעם מאָמענט, ווען איך האָב מיך געכאַפּט וואָס דאָ איז געשען, האָב איך מיך נישט געקאָנט איינהאַלטן און אַרויסגעפּלאַצט מיט אַ געלעכטער.

דער סאָלדאָט ווערט אין כעס און כאַפּט די ביקס פון זיין אַקסל. ער גיט צו מיר אַ געשריי: „נאָ קאָ־מען־דאַנ־טורע" (אין די קאָמענדאַנטור), און ווייזט דערביי מיט דער האָנט אויף אַ דערנעבנדיק הייזל.

דאָס וואַכט־הייזל איז געווען נידריק און קליין (קוים 2—3 צימער). פריער האָט עס געדינט אלס דינסט־ווויינונג פאַר די היטער פון די באַן־איבער־גאַנגען.

אַריינקומענדיק אין ערשטן צימער האָט מיר אַנטקגענגעפראַלט אַ וואַרעם־קייט, וואָס האָט אַדורכגעדרונגען מיינע פאַרפרוירענע ביינער. אין די צימערן פונעם וואַכט־הייזל זענען געווען נאָך סאָלדאַטן און זיי האָבן געזאָרגט אַז די צימערן זאָלן זיין גוט־געהייצט.

דער סאָלדאַט, וואָס האָט מיך אַריינגעפירט פון דרויסן, האָט מיך איבער־געלאָזט ביי די סאָלדאַטן פונעם וואַכט־הייזל. ער איז, — מיט די תנאים אין האָנט, — אַריין צום וואַך־קאָמענדאַנט, וועלכער איז געווען אַן עסטרייכישער ייד.

נאָך אַ פאָר מינוט איז דער קאָמענדאַנט אַריין צו מיר אין ערשטן צימער. מיט די תנאים אין האָנט איז ער צו מיר, הויך אויף אַ קול געווינטשט מיר „מזל־טוב, חתן" און דערלאַנגט מיר די האָנט.

„איך פריי מיך שטאַרק, גאָר־שטאַרק, אַז איר זענט היינט געקומען צו מיר".

וונדערט עס מיך פאַרוואָס דער ייד פרייט זיך אַזוי. אָבער לאַנג קאָן איך זיך נישט וונדערן. דער יידישער סאָלדאַט בעט מיך אַריין צו זיך אין צימער. ער זאָגט מיר דערביי, אַז דאָס טוט ער וויל ער ווייל נישט די גויים זאָלן זען וויי ער פרייט זיך מיט מיר.

„פרייען טו איך מיך וויל איר און די אַנדערע יידן וואָס זענען אין דרויסן געבליבן זענען מיר ווי פון הימל געשיקט". — האָט געזאָגט דער וואַך־קאָמענדאַנט".

דער סאָלדאַט, וואָס האָט מיך פון דרויסן אַריינגעפירט, שטייט אַ גע־פלעפטער, קלאָפט, מעשה־סאָלדאַט, צוזאַמען די פיס „גאָ באַטשנאַשטש" און גיט אַ באָפעל צו די אנדערע סאָלדאַטן: „האָב אכט". ער סאָלוטירט מיטן האָנט ביים היטל און דאָס זעלבע טוען אים נאָך די אַנדערע סאָלדאַטן.

* *

ווי איך בין געבליבן מיטן יידישן וואַכט־קאָמענדאַנט אַליין אין זיין צימער, זע איך ווי ער ווינט און קאָן מחמת דעם נישט רעדן מיט מיר.

איך פרעג אים גאַנץ דערשראָקן וואָס עס האָט פאַסירט, פאַרוואָס ער ווינט.

ער בעט מיך זיך אַוועקזעצן, און פרעגט מיך וויפל יידן זענען געבליבן אין דרויסן. איך זאָג אים: 11.

ווי נאָר ער הערט דאָס, — וועָרט זיין פּנים אויפגעהעלט פון פרייד.

— גוט, זאָגט ער, קומט אַרויס דרויסן צו די אַנדערע יידן. איך וועל אייך אַלע צוזאַמען דערציילן מיין געשיכטע.

מיר זענען אַרויס און ער האָט אונדז פאַלגנדיקס דערציילט: איך הייס שלמה בלאָט און בין ק. ק. (קייזער־קעניגלעכער) סאַלדאָט. אַ סאָך האָב איך שוין מיטגעמאַכט. איך בין געווען אויף די פאַרשיידנסטע שלאַכט־פעלדער. איצט איז מיין רעגימענט געקומען זיך אָפרוען אין אייער געגנט. איך האָב מיך געפרייט, אַז איך וועל מיך אויסרוען אביסל און זאַמלען פרישע כוחות. איז, אָבער, נישט אַזוי ווי דער מענטש וויל. נאָך אַ לענגערן איבערריס, האָט מיר די פעלד־פאָסט געבראַכט אַ בריוו פון דערהיים. תחילת האָב איך מיך זייער געפרייט, אָבער אַז איך האָב אים געעפנט האָב איך אין אים געלייענט אַ שרעקלעכע, טרויעריקע ידיעה, אַז מיין מאַמע איז געשטאָרבן.

* *

ער מאַכט אַ קליינעם איבערריס, ווייל ער קאָן נישט וויטער רעדן. דער־נאָך זאָגט ער:

— דאָס איז געשען, לויט ווי מען שרייבט מיר, פונקט פאַראַיאַרן. טאָקע היינט איז דער יאָרצייט נאָך מיין מאַמען. לויטן דין האָב איך מוצאי־שבת זיך אַוועקגעזעצט צו שבעה אויף אַ שעה. איך האָב געטראַכט און געטראַכט וווי אַזוי קאָן איך קדיש זאָגן. בעט איך אייך טאָקע, ליבע יידן, דערמעגלעכט מיר צו זאָגן דעם ערשטן קדיש נאָך מיין מאַמען.

דער יידישער וואַכט־קאָמענדאַנט האָט אַרויסגענומען אַ קליין תהילימל, געזאָגט אַ קאַפּיטל תהילים, און דערנאָך האָט ער געזאָגט דעם ערשטן קדיש דרויסן אונטערן פרייען הימל, אין אַ פרעמד לאַנד, ווו ער קען קיינעם נישט.

— און איצט, מיינע ליבע יידן, — זאָגט ער צו אונדז. — פאָרט שנעלער און זעט, אַז איר זאָלט גאָנץ פרי צוריקקומען אין אייערע ווויז־פלעצער. מאַכט דאָס גיך וווייל דער קאָמענדאַנט־אָפיציר קומט אַהער אינדערפרי און ער קאָן אייך מאַכן שוועריקייטן.

ער האָט אונדז געבעטן ווידערצוקומען און צו ברענגען חנוכה־ליכט (עס איז דעמאָלט געווען חנוכה).

מיר האָבן געטאָן וואָס ער האָט געזאָגט. מיר זענען שנעל אַוועק קיין זאָוויערטשע. גאָנץ פרי, באַצייטנס זענען מיר ווידער געווען ביים פאָסטן, מיט־געבראַכט דעם יידישן קאָמענדאַנט חנוכה־ליכט, שנאַפּס אויף לחיים, ווי אויך עפּעס אויף צו פאַרבייסן.

ווידער האָט דער ייד געזאָגט אַ פאָר קאַפּיטלען תהילים און געזאָגט קדיש.

נאָך דער תפילה האָט זיך דער יידישער סאָלדאָט פון ריישע מיט אונדז געזעגנט און זיך האַרציק ביי אונדז באַדאַנקט.

ער האָט אונדז געבעטן מיר זאָלן איטלעך יאָר אום חנוכה זיך דערמאָנען אין אים און אינעם יאַרצייט פון זיין מאַמען.

יאָר ביי יאָר, אין מוצאי־שבת חנוכה דערמאָן איך מיך אין דעם פּאַל, אָבער עס איז מיר שוין ביז־גאָר קאַלעמוטנע אויפן האַרצן, נאָכן נאָכישן בלוט־באָד, בעת איך דערמאָן מיך, אַז עס זענען געווען אַמאָל בעסערע צייטן, — אפילו אונטער די דייטשן.

אמאָל, אמאָל...

שלמה אלעקסאַנדער דאַנציגער

סאָציאַליסטישער גראַנגל אין פוילן

אָנהויב 20־טן י״ה איז די סאָציאליסטישע באַוועגונג אין פוילן געשטאַנען פאר א סאָך שוועריקייטן - וואָגיקע פראָבלעמען. געהערשט האָט די צאַרישע קאָזאַקישע טיראַניי און מען האָט געמוזט פירן אַן עקשנותדיקן און סיסטעמאטישן קאמף פאר פרייהייט און זעלבסט־שטענדיקייט פונעם לאנד. דאָס פוילישע פּאָלק איז באזונדערס שטארק געווען אונטערדריקט דורך די צארישע טיראַנען. די סאָציאַליסטישע באַוועגונג האָט דעריבער געפירט אַ האַרטנעקיקן קאמף קעגן דעם צאריזם אלס נאציאָנאלן און סאָציאלן אונטערדריקער.

אויך אין זאוויערטשע איז געווען טעטיק א קאמפס־אפטיילונג פון דער פ. פ. ס.־אַרגאניזאציע. מיין פאָטער איז אין איר געווען אַן אקטיוויסט חבר.

אין פוילן האָט געהערשט דער ענערגישער־גובערנאטאָר סטאָליפין. ער איז געווען אלעמען באקאַנט אלס טיראַן, הענקער און מענטשן־פיינט. לויט זיינע באפעלן זענען צענדליקער חברים פון פ. פ. ס. געוואָרן אויפגעהאָנגען. סטאָליפין איז געקומען קיין פוילן האָרט נאָכן אטענטאט פון דער פ. פ. ס. - חבר׳טע קראכעלסקא אויפן פריערדיקן ענערגישער־גובערנאטאָר סקאלאָן.

מיין פאָטער, יוסף דאַנציגער, האָט באַלאַנגט צו דער באַקאַנטער פ. פ. ס. ישער קאמף־אָפטיילונג, וואָס האָט געטראָגן דעם נאמען „פינף", ווייל זי איז באַשטאַנען פון 5 ווייל־באַקאַנטע פ. פ. ס.־חברים. אָחוץ מיין פאָטער זענען אין

דער גרופע געווען: פעליקס בערעזא, יאן קוואפינסקי, וורובלעווסקי און נאך איינער, וועמענס נאמען איך געדענק נישט.

מיין פאטער פלעגט שמוקלען פאר דער פארטיי געווער פון עסטרייך און דייטשלאנד. ער פלעגט אויך אויספירן פארשיידענע אקציעס אונטערן פארטיי־נאמען „קאגין".

איינמאל האט זיך די פ.פ.ס.־פארטיי דערווווסט אז סילווועסטער פודלא איז א שפיצל פון דער אכראנע און ער פארראט די פארטיי. פודלא ווערט פאראורטיילט דורכן אונטערגרונט־גערייכט צום טויט.

יאנואר 1907, אין איינעם א קאלטןווינטער־אוונט, ווערט דער פסק־דין אויסגעפירט אויף אזא אופן: פודלא שפאצירט מיט זיין געליבטער אין א זייטן־געסל פון דער אפטייק־גאס. בעתן שפאציר ווערט ער דערשאסן.

צומארגנס איז געווען א גערודער: רעוויזיעס, ארעסטן. די קאזאקן מאכן אויך א רעוויזיע ביי מיינע עלטערן אין שטוב. זיי דרייען אלץ איבער אין דער שטוב. עס ווערן ארעסטירט חברים פון פ.פ.ס. —און מיין טאטע בתוכם.

די צארישע מאכטהאבער שיקן די ארעסטירטע קיין בענדין אין די טורמע. פון דארט שיקט זיי די אכראנע נאך 3 חדשים קיין טשענסטאכאוו און דערנאך צום פיאטריקאווער טריבונאל. דארט ווערן 2 פ.פ.ס.־חברים פארמשפט צום טויט. דער פסק־דין בנוגע מיין פאטער איז: פארשיקן, א געשמידטן אין קייטן, קיין סיביר. מיין מאמע לויפט צום פאליצמייסטער. זי שרייבט צום גובערנאטאר קיין ווארשע און אפעלירט קעגן דעם פסק־דין. דערויף ווערט אויך מיין מאמע ארעס־טירט און געשיקט קיין טשענסטאכאוו אין די תפיסה. פון קלעפ און צרות ווערט זי שווער קראנק. א קראנקע און צעבראכענע ווערט זי ערשט, נאך א פאר חדשים אפזיצן אין דער תפיסה, באפרייט. די פ.פ.ס.־פארטיי גיט איבער מיין פאטערס פאל צו די בעסטע אדוואקאטן.

נאך 4 יאר קאטארגע אין סיביר קומט מיין פאטער אהיים קיין זאוויערטשע. די גאנצע שטאט פרייט זיך. אבער די פרייד דויערט נישט לאנג. מיין טאטע ווערט ארעסטירט, אלס פאליטישער טוער און ער ווערט ווידער פארשיקט.

איך בין דעמאלט אלט געווען 6 וואכן. איך פארבלייב מיט מיין מאמען. וועמענס גורל עס איז געווען צו בלייבן איינע אליין. אן איר מאן, אין אירע שענסטע יוגנט־יארן. אירע בעסטע יארן זענען אוועק,— געפייניקט פון זארג, בענקשאפט און דערוואַרטונג אויף מיין פאטערס אהיימקומען.

אויפן קאלענדער שרייבט זיך שוין 1914. איך בין שוין אלט 4 יאר. מען רעדט שטארק וועגן מלחמה. אין אויגוסט 1914 איז מיין מאמע, א דערשלאגענע און פארביטערטע, אהיימגעקומען און דערציילט מיר, אז עס האט אויסגעבראכן די מלחמה.

מיט מיין קינדערשן שכל האב איך געמוסען איבערצייגן מיך מאמען זי זאל נישט ווינען וויל איצטער וועט דער טאטע זיכער אהיימקומען בקרוב.

באלד ביים אויסברוך פון דער מלחמה ווערט אין זאוויערטשע די לאגע גאר הארב: עס פעלט אויס עסן. ארבעטס־מענטשן און אָרעמערע שיכטן הונגערן. די רוסן פארלאזן די שטאָט. די דייטשן מארשירן אריין דורך שעווער און אָקופירן זאוויערטשע. אין דער שטאָט ווערן געשאפן הילפס־אקציעס. עס ווערן געגרינדעט קאָמיטעטן מיטן ציל צו געבן הילף צו קראנקע, אָרעמע א.א.וו.

די יאָרן זענען פאמעלעך אוועק, פול מיט זאָרג אין דאגות. פלוצעם דער־ווײַל מיר זיך אז מיין טאטע לעבט: אין דער צייט פון דער רוסישער רעוואָלוציע ווערט ער באפרייט אלס פאָליטישער טויער, און אינעם יאָר 1918 קומט ער אהיים קיין זאוויערטשע. הונדערטער מענטשן האָבן אים מקבל־פנים געווען. איך בין דערמאָלט אלט געווען 8 יאָר.

אינעם יאָר 1919 ווערט מיין טאטע מאָביליזירט אין די פוילישע ארמיי. דאָס איז געווען אין דער צייט בעת גענעראל סאָסנקאָווסקי איז געגאנגען קיין קיעוו כדי צו „באפרייען" פוילן. באלד ווערט מיין פאָטער פארשיקט דורך סאָסנקאָווסקי׳ס קליקע קיין יאבלאָנקא, ווו די פוילישע רעגירונג האָט געשאפן א קאָנצענטראציע־לאגער פאר פאָליטיש אקטיוו יידן. ערשט אינעם יאָר 1921 ווערט מיין פאָטער באפרייט.

די פויליש־סאָוויעטישע מלחמה ענדיקט זיך. די צייט ווערט ווידער נאָרמאל. זאוויערטשע אנטוויקלט זיך ווידער. די אינדוסטריע ארבעט און עס דוכט זיך אז די לאגע ווערט זיך וואָס אמאָל מער נאָרמאליזירן.

אינעם יאָר 1932 באקומט מיין פאָטער פארשיידענע אויסצייכענונגען אינעם נאָמען פונעם פרעזידענט פון דער פוילישער רעפובליק פאר זיין אקטיוון אָנטייל אינעם קאמף פאר פוילנס באפרייאונג. אלס געווענער פאָליטישער ארעסטאנט, פאר זיין קאמף פאר פוילנס אומאָפהענגיקייט האָט ער באקומען א חודשלעכע עמעריטור־פענסיע.

מיר האָבן נאָך אָט־דעם געפירט א שיין, רואיק און צופרידן לעבן,— ב׳ה, עס איז אויסגעבראָכן די דייטש־פוילישע מלחמה און דער נאצישער מערדער האָט חרוב געמאכט אונדזער הים. אינעם יאָר 1940 ווערט מיין טאטע פארשיקט קיין דאכאו. אין יאָר 1941, בעת דער ערשטער אויסזידלונג פון די זאָוויער־טשער יידן, ווערט אויך מיין מאמע,— א קראנקע,— צוזאמען מיט א סאָך אנדערע זאוויערטשער יידן געבראכט מיט כוח אויפן מארק און פון דאָרט פארשיקט קיין אוישוויץ. מיינע צווי שוועסטערן קלאמערן זיך פעסט אָן אירע, אָבער דאָס פועלט נישט.

אין יענער צייט ווען די נאצישע בעסטיעס האָבן געשיקט מיין מאמען צום פאָרניכטן ווערט מיין טאָטע באָפרייט פון דאכאו. ער האָט געלעבט, פונקט ווי אָנדערע זאָוויערטשער יידן אינעם געטאָ. צוזאמען מיט אָלע זאָוויערטשער יידן ווערט ער פארניכטעט אין אויגוסט 1943.

אהרון בנימין לוגערנער (ניו־יאָרק)

אין די יאָרן 1905—1906

דאָס אונטן־באַשריבענע האָט, וואָס אַן אמת פּאַסירט אין בענדין (מיין גע־בורט־שטאָט), איידער איך בין געוואָרן אַ פול־בלוטיקער זאַוויערטשער. מיר דורכט זיך אָבער, אז היות ענלעכעס האָט אין יענע יאָרן פּאַסירט אויך אין זאַוויערטשע, און היות אינעם סיפור־המעשה זענען פּאַרוויקלט זאַוויערטשער (און נאַטורא־ליזירטע זאַוויערטשער, ווי איך), האָט די באַשרייבונג אַן אָרט אינעם זאַוו־יערטשער בוך.

* *

קוים אַ בחור פון 14 יאָר האָב איך געפילט אַ רעוואָלוציאָנערן אויפברויז צווישן דער יוגנט, דער עיקר צווישן דער אַרבעטנדיקער יוגנט, — געזעלן ביי טאַנדייטערס (בעלי מלאכות פון שטיוול, שיך, קאַנפעקציע־מלבושים, גאַטקעס, שענקעס, שטרימפ א. א. וו.). געזעלן בייַ מאַס־שניידער זענען וויניק מיט־גערסן געוואָרן מיט אָט־דעם אויפברויז, וויל זיי האָבן פּאַרהעלטענש־מעסיק בעסער פאַרדינט. אויך די אַרבעטס־באַדינגונגען זענען בייַ זיי געווען בעסערע, זיי זענען נישט געווען אָזוי פּאַרשקלאַפט וויַ די געזעלן בייַ די טאַנדייטניקעס. זיי זענען מענטשלעכער באַהאַנדלט געוואָרן: נישט געניטיקט געווען אויס־צוגיסן דעם פּאָמעשאַך אין רינשטאָק אַריין; אַרייַנצוברענגען קויל־ן פונעם קעמערל, וואשן די פּאַרקויטיקטע ווינדלען.

די פאַרביטערונג איז דערפאַר געווען, דער עיקר, בייַ די געזעלן פון די טאַנדייטניקעס. זייער ביטער האַרץ איז געווען אויף די אַלגעמיינע באַדינגונגען און נישט אָזוי שטאַרק אויף זייערע באַלעבאַטים, וועלכע זענען דעמאָלט נאָך מער געווען פּאַרשקלאַפט. זיי, די מייסטערס האָבן געמוזט צושניידן, פּרעסן די פּאַרטיק־געוואָרענע מלבושים. האָט זיי געקלעקט אָביסל צייט, פלעגן זיי זיצן און נייַען פּאַדשעווקעס אָט אָזוי: מיטן רעכטן פוס האָבן זיי געטראָטן אויפן מאַשין־טרעטער, מיטן לינקן — דאָס וויגעלע. אין אָזאַ וויגעלע פלעגן ליגן די קינדערלעך אויף אזאַ אופן אַז אַיין קינד האָט באַרירט מיטן פיסעלע דאָס קעפּל פון צווייטן.

אַ בעל־מלאכה האָט געמוזט טאָן אָט־די צווויי מלאכות מיט איין מאָל, וויַיל זיין אשת־חיל איז געווען פּאַרנומען ביים אויוון און געגרייט וועטשערע. חז"ל זאָגן דאָך: „אין מלאך אחד עושה שתי שליחויות" — און בפרט איז דאָס געזאָגט געוואָרן וועגן אַ יידענע, ר"ל. טוט זי דאָך, סיי־ווי, מיט איינמאָל מער ווי צוויי זאַכן: זי זעט צו אַז דער קרופניק זאָל האָבן גענוג וווייכע פערל־גרויפן, אַז די קעלבערנע פיסלעך זאָלן זיין פעט און גוט געקנאַבלט...

עס איז, אַלזאָ, קלאָר: דער געזעלן האָט צום בעל בית חס וחלילה נישט געהאָט קיין בייז האַרץ, און אין אים האָט נישט געבושעוועט קיין שנאה צום בעל בית און דער באַלעבאָסטע נאָך אַזאַ מין סעודה, וואָס ער פלעגט צובייסן מיט אַ שטיק קאָזאַצקע ברויט, ווי מען האָט געגעסן אין אונדזערע קאַנטן.

* *

צודאָך איז ביי די געזעלן, אַלס שקלאָפן־אַרבעטער, די אומצופרידנקייט געוואַקסן פון טאָג צו טאָג. דאָס האָט זיך אויסגעדריקט אין פאַרשיידענע קליינע שיקאַנעס, למשל, לגבי די מלבושים־סוחרים. אַלס געבוירענער אין בענדין, געדענק איך די דאָזיקע זאַכן פון דאָרט. אַלע מלבושים־סוחרים זענען דאָרט געווען יידן.

צו אָט־די געזעלן זענען צוגעשטאַנען אַ צאָל קינדער פון רייכערע לייט. דאָס האָבן זיי געטאָן פון אידעאַליסטישע טעמים.

צוערשט האָט די יינגע באַוועגונג געפירט אַן אינערלעכע פּראָפאָגאַנדע, אָבער באַלד איז זי אַריבער צו אַקטיוויזם מעשים.

איך געדענק: איינמאָל אין אַ שבת, בעת יידן זענען געגאַנגען פון דאַוונען, האָט מען פלוצעם דערזען אַז קאָזאַקן לויפן אין די גאַסן און שיסן אויף יעדן, ווער עמען זיי האָבן געזען.

צוויי שעה האָט געדויערט אָט־די שיסעריי. אַ סאַך הרוגים זענען נישט געווען, ווייל יידן זענען באַלד צוריק געלאָפן אין די הייזער. די קאָזאַקן האָבן נאָר געהאַט אַ באַפעל צו שיסן אין די גאַסן.

תחילת האָט מען נישט געוווסט וואָס איז די סיבה פון דער שיסעריי, אָבער מען האָט באַלד אויסגעפינען די סיבה:

רעוואָלוציאָנערן, — אַ פּנים פונעם „בונד", — האָבן געפירט אַ „פּאָגזשעב" פון אַ דערשאָסענעם רעוואָלוציאָנער צום צמענטאָזש (קריסטלעכן בית־קברות).

דער קרבן איז געווען אַ רינגל אין דער לאָנגער קייט פון טעראָר און קעגן־טעראָר פון יענע יאָרן.

די מעשה האָט זיך אַנגעהויבן אָט אַזוי:

אין בענדין איז געווען אַ סטראָזשניק, וועלכער האָט אַנגעטאָן די רעוואָלוציאָנערן אַ סאַך צרות.

איינמאָל איז אָט־דער פּאָליציאַנט געשטאַנען אויף דער וואַך, איז צו אים פון הינטערווייַלעכץ צוגעלאָפן איינער פון אַ גרופּע רעוואָלוציאָנערן און

האָט אויפֿס טויט דערשאָסן דעם סטראָזשניק. באָלד דערנאָך זענען די קאָזאַקן אַרויס מיט זייער בלוט־דורשטיקער נקמה. דערביי האָבן זיי דערשאָסן עטלעכע זייטיקע, אומשולדיקע מענטשן.

איינער פון די אומגעקומענע איז געווען אַ פּ. פּ. ס.־ניק, אַדער אַן אַנדער־רער קריסטלעכער רעוואָלוציאָנער, וועלכן די רעוואָלוציאָנערן אין בענדין (לרוב יידן) האָבן געמאַכט אַן אימפּאָזאַנטן פּאָגזשעב. ביי אַט־דעם פּאָגזשעב האָבן זיך די קאָזאַקן ווידער צעווילדעווט און געשאָסן אין עולם אַריין.

* *

גראָד האָט זיך דעמאָלט ביי אונדז אין שטוב, אין בענדין, אויפגעהאָלטן מיין קומענדיקער שוואָגער, בעריש נייַמאַן, ר' לאָזער מלמד'ס אַ זון. ער איז געקומען צו אונדז אויף שבת מיט אַ מתנה פאַר מיין שוועסטער, זיין כלה'ן ליבעלע.

די מעשה פונעם שידוך איז געווען אזא:

מיין פאָטער פלעגט אָפט פאָרן צום קרימעלעווער רבי'ן אויף שבת. איך געדענק זייער גוט ווי איינמאָל האָט מיך מיין פאָטער מיטגענומען אויף שבת.

אין זאָוויערטשע ביים פשעיאָזד האָבן תמיד געווארט בעלי עגלות פון קרימעלעוו, גרייט אויפצונעמען די חסידים קיין ק"ק קרימעלעוו. דער פּרייז פאַר אַ גאַנצן חסיד איז געווען 15 קאָפּיקעס, און פון אַ שטיקל חסיד, — ווי איך אַ שטייגער — נאָר 10 קאָפּיקעס. דער הנחה־פּרייז פאַר מיינעטוועגן איז געווען, ווייל מיך האָט מען אַריינגעקוועטשט צווישן די וואַליזקעס, ביים עק פונעם „פּולקאָשעק". בעת איך בין פון דאָרט אַרויסגעקראָכן, האָט מיין ייבעצט אויסגעזען ווי אַ צעקנייטשטע שמאָטע. אָבער דערפאַר־זשע, בעת איך בין אַריינגעקומען צום רבין, האָט מיר זיין זון, חיים'ל, דערלאָנגט אַ האַרציקן שלום־עליכם, ווייל איך בין דעמאָלט געווען פונקט אזא גרויסער למדן ווי ער. דעריבער טאָקע זענען מיר געווען גוטע חברים. מיר האָבן באָלד אָנגעהויבן רעדן וועגן תורה. אזוי ווי זיין מלמד איז געווען דער אָלטער ר' טוביהו, און דער האָט געזאָגט אַז איך בין מער באַהאָוונט אין לערנען ווי חיים'ל, האָט ער געזאָגט די רביצין, זי זאָל מיר געבן אַ צוקער־קיכל אַלס מתנה, וואָלט איך מיך דעמאָלט נישט געשעמט, וואָלט איך זי געבעטן נאָך אַ צוקער־קיכל, וואָרום איך בין געווען גאָר שטאַרק הונגעריק... היות איך האָב געהאַט נאָך אַ חבר אין קרימילעוו, יאשע בער — אַ זון פון ישראל בעקער — האָט ער שוין געזאָרגט, בעת איך בין געקומען צו זיי אויף אַ באַזוך, אַז מיין מאָגן זאָל נישט זיין ליידיק.

איינמאָל, בעת דער קרימעלעווער האָט שוין געווינט אין זאָוויערטשע, האָט געטראָפן אַז מיין פאָטער האָט מיך מיטגענומען פון בענדין קיין זאָוויערטשע צום רבין. דאָרט האָבן מיר זיך דאמאָלס דערוווסט, אַז דער רבי איז געפאָרן צו זיין ברודער קיין ראָדאָמסק. זענען מיר טאָקע געצוונגען געווען צו האָלטן שבת ביי יאָסעלע זאָלצבערגער.

דאָרט איז געקומען אַ בחור פון עטלעכע און צוואַנציק יאָר. יאָסעל זאָלצבערג'ס ווייב האָט מיין פאָטער איינגערוימט אַ סוד, אַז דער בחור איז אַ פאַסיקער שידוך פאַר מיין שוועסטער און ער וועט זיך באַגניגן מיט 400 רובל נדן.

אַזוי איז עס געקומען צום שידוך צווישן בעריש ניימאַן און מיין שוועסטער ליבעלע.

* *

אַזוי ווי בעריש איז געווען אַ ביסל אַ שעמעוודיקער, האָט ער מיטגעבראַכט אויפן וויזיט צו זיין כלה זיין חבר און ידיד, זלמן וויגאָדסקי. עס איז געווען שוין בין מנחה למעריב, מיר זיצן אַלע אין אַ גוטער שטימונג, פלוצעם הייבט אַן צו קנאַלן אַ שיסעריי אַן אויפהער. יינגע לייט זענען אַרײַנגעלאָפן צו אונדז און צו שכנים. בלוט האָט זיך געגאָסן פון מאַנכע פון זיי. מיר אַלע זענען געוואָרן אויפגעציטערט, און מיר האָבן מורא געהאַט, אַז די קוילן זאָלן נישט אַרײַן צו אונדז דורכן פענסטער. מיר האָבן גראָד געהאַט אַ זייטיק אַלקערל מיט אַ קליין פענסטערל, וואָס איז אַרויס אויף אַ נידריקן בנין. זענען די בחורים אַרויסגע־שפרונגען דורכן פענצטערל צום דאָך, פון דאָרט זענען זיי אַראָפגעשפרונגען, און אַזוי אַרום האָבן זיי זיך געראַטעוועט. דערנאָך זענען מיר געוואָר געוואָרן, אַז די שיסעריי איז געווען אַ רעזולטאַט פון אַ מסירה, און אַט צוליב וואָס:

אין יאָסעלע ערליך'ס בית המדרש, וואָס איז געווען בשכנות מיט אונדזער שטוב, זענען אַריין אין בית המדרש עטלעכע מיטגלידער פונעם „בונד", און האָבן פאַראַרדענט, אַז די גערער חסידים, וועלכע האָבן דאָרט געדאַוונט מנחה, זאָלן דאָס בית המדרש אָפגעבן זיי, כדי זיי זאָלן אָפהאַלטן אַ מיטינג. בעת דער מיטינג איז געווען אין סאָמע ברען, זענען, לויט אַ מסירה, אַנגעקומען די קאָזאַקן, און האָבן גלייך אַנגעהויבן שיסן אין די פאַרזאַמלטע. די מיטינג־אָנטיילנעמער האָבן געמוזט לויפן און געמאַכט אַ טומל אין גאַנצן הויז. די קאָזאַקן האָבן געשאָסן נאָך זיי...

קלאָר, אַז מיר זענען די גאַנצע נאַכט נישט געשלאָפן.

משפחות ראשונים בזבירציה

עזבתי עם הורי ובני משפחתי את זבירציה, על מנת לעלות ארצה, — ואני עדיין לא בן 18. יתרה מזו: למעשה עשיתי כמה שנים מחוץ לזבירציה גם קודם (החל מגיל 13), בלמדי במקומות אחרים בישיבות.

למרות זה, — היו כל הגיגי וגעגועי, בדומה לאלה של חברי, נתונים לזבירציה. זכורני כיצד היינו, — קבוצת חברים, בני זבירציה, — מטיילים בלילות שבת וחג ברחובות תל־אביב, ולרוב היה נושא שיחתנו: זבירציה, היינו משיחין בשבחה של זבירציה, בייחודה מבחינת צביונה שהיה מבדיל אותה מערים אחרות. על קבוצה זו של בני זבירציה הצעירים היו נמנים: מרדכי בוים, הי"ד (אחיו היה המו"ץ, ר' חיים בוים), יעקב לובלינג (כעת בארה"ב) ואחרים.

בל תחשדוני כי משוחד אני מרוב אהבתי וזיקתי לזבירציה שלי. אבל היה משהו אפייני בתכונות יהודי העיר: עדינות, אדיבות, אידיאליזם וזיקה טבעית לתורה ודעת (אינטליגנציה בלע"ז). בן־זבירציה, — יהודי, כמובן, — נשא על מצחו תו של תכונות אלה, בכל מקום בעולם שנקלע. בכל אתר בעולם היהודי היו מיד מכירים, לפי תכונות אלה, שפלוני הוא בן זבירציה, — אף כי לא ידעו מראש מהו מקום מוצאו.

תכונות אלה לא באו לה, לדעתי, מן ההפקר. אישים רבים טרחו ועמלו שהדור הצעיר המסורתי ובני העיר המסורתיים בכלל ישיגו תכונות אלה. אזכיר כאן רק אחדים, — מהבולטים ביותר, — שהאצילו מרוחם על צביון בני העיר: הרבי מקרימעלעוו ובני ביתו, הרב מקאזשיגליוו, ר' יואל צווייגל, ר' שמעון קארניצער, המשפחות: ערליך, בערגער, האבערמאן, הערצבערג, ווינדמאן, לאנדוי, ליבערמאן, בארנשטיין, פראמאן, קראן, קליינער, ראזענבערג, רושינעק ועוד.

כן היו בקרב חוגים אחרים של הישוב היהודי בזבירציה אישים דגולים, בעלי תכונות תרומיות שהאצילו מרוחם על השכבות הקרובות להם.

צאצאי ר' ישעיה האבערמאן

צאצאי ר' ישעיה בן הרב צבי האבערמאן היו מהראשונים שהקימו בית בזבירציה. ר' ישעיה, — ואולי עוד אביו — השתקעו בקרימעלעוו שהיא עיר עתיקה (המבצר, אשר משפחת האברמאן היתה גרה בו הוקם בימי קאזימיר הגדול, כלומר: לפני 500 שנה).

ר׳ ישעיה עסק בקרימעלעוו, — עוד לפני ייסוד זבירציה, — בייצור אריגים עבים למעילי חורף. הוא עשה, כנראה, חייל בעסקיו, כי היה מלווה ל„פריץ" של קרימעלעוו והסביבה כספים. כאשר התקשה הלה לסלק חובו, — מכר להאבערמאן כל שטחי האדמה של קרימעלעוו והסביבה, — ובכלל זה שטחים בזבירציה העתידה לקום.

ר׳ ישעיה היה חסיד ראַדאָמסק. בהשפעת אשתו הוצע להרב נ. נ. ראַבי־נאָוויטש, — בנו של בעל „חסד לאברהם", שהיה הרבי מראדאָמסק, — שישתקע בקרימעלעוו. הרב נ. נ. ראַבינאָוויטש כונה אחר כך „הרבי מקרימעלעוו". אשתו של ר׳ ישעיה טענה שהזמנה זו היא סגולה לגידול בנים טובים.

הרב נ. נ. ראַבינאָוויטש, שנעתר להזמנה זו, יסד בקרימעלעוו ישיבה, אליה נהרו תלמידים מקרוב ומרחוק. אף ראש הישיבה „כתר תורה" בטשענסטאָכאָוו, אשר בה למדתי בשנת תר״ץ, למד בזמנו, — כפי שסיפר לי, — בישיבת קרימילעוו.

ר׳ ישעיה כלכל מכספו את הישיבה, וכל בחורי הישיבה אכלו על שולחנו.

מבניו של ר׳ ישעיה היה ר׳ שלמה האַבערמאַן, ה„דושעדזיץ" של קרימעלעוו וזבירציה. הוא נשא לאשה את נכדתו של בעל ה„תפארת שלמה" מראַדאָמסק, וקבל מאביו שמינית מאחוזת ההאַבערמאַנים בקרימעלעוו־זבירציה.

ביתו היה פתוח לאורחים לרווחה. הוא היה נדבן ותמך בתלמידי חכמים.

הוא נדב את מגרש בית הכנסת ובית המדרש (שעליו בנתה הנהלת ביהח״ר גינסבערג—ט. א. ז. את ביהכ״נ וביה״מ). כן נדב מגרש לבית העלמין היהודי של זבירציה, ולשם איזון — גם את הנוצרי.

בנדבתו לקופת מאיר בעל הנס, בסך 2,000 רובל, הוקם בזמנו על שמו בית במאה שערים שבירושלים.

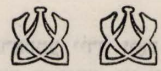
הוא היה חותנו של ר׳ שמעון קאַרניצער; של יוסף לאַנדוי (בנו של בנימין משה), וכן של הרב ב״צ גראַספעלד, שכיהן כרבי בלאזי ובשטשעקאַשטין. מלבד בנות אלה היו לו עוד 2 בנים ו־5 בנות. בתו אסתר בענעט גרה בירושלים, ובתו רחל מרים לאַנדוי, — בתל־אביב.

* *

זבירציה התפתחה, כידוע, עם הקמת כמה בתי חרושת, — ובראש וראשונה הודות לבית החרושת הגדול לטכסטיל שנוסד ע״י האחים גינצבערג, יחידי טשענסטאָכאָוו, שבאו לעירנו מברלין, הם היו קרובי ר׳ חנוך (הענדל) לאַנדוי

מבענדין. עם ייסוד בית החרושת קיבל הנ״ל את אפסקת העצים לבית החרושת והשתקע בזבירציה. כך התרכזה בזבירציה משפחת לאַנדוי העניפה, וכן השתקעו ר׳ לייבל בערגער, שהיה חתנו של ר׳ הענדל לאנדוי, ואחיו ר׳ מענדל בערגער. איטשע מאיר לאנדוי המשיך אחרי מות אביו, ר׳ הענדל, באספקת עצים לביהח״ר ט. א. ז. ואילו בנימין משה לאנדוי (סבי) היה סוכן וספק ראשי בט. א. ז.. שניהם היו בני אורין. ר׳ בנימין משה (יאַמע משה) היה למדן גדול, מגדולי התלמידים והחסידים של בעל ״אבני נזר״ מסאַכאַטשאָוו. הוא היה בעל מוח חריף, פיקח ושנון, שעסק יומם ולילה בתורה. עוד בהיותו אברך בבנדין היה מלמד גפ״ת לבחורים ולאברכים, — ובין היתר להרה״ג מקאָזשיגלאָוו. גם בזבירציה המשיך, למרות טרדותיו בעסקים המרובים שלו, להרביץ תורה ברבים, ב״שטיבל״ הסאַכאַטשאָווער, כל בוקר וערב.

ר׳ איטשע מאיר לאנדוי היה אהוד בזבירציה. בנו היה דוד לנדוי (שחי בישראל ונפטר בירושלים) ויחזקאל לאנדוי, מראשוני עולי זבירציה לאחר מלחמת העולם הראשונה. נפטר בחיפה.

דוד לאַנדוי ז״ל

שלמה־לעס קינדער־יאָרן

דער יידישער טייל זאַוויערטשע — קרומע, נישט־געפלאַסטערטע גאַסן און געסלעך. הייזלעך, — מייסטנס הילצערנע, איינגאַרנדיקע. דעכער — באַדעקט מיט שינדלען אָדער שוואַרצער פאַפּע, — און זענען אויס ווי גרויסע היטלעך, טיף־אַראָפּגעדרוקטע אויף די קעפּ פון די פרומע הייזלעך, וואָס זענען זייער נזהר אין הלכות גילוי־ראש. די געציילטע, געמויערטע הייזער, — געבויטע פון רויטע ציגל, נישט געטינקעוועטע. צעוואַרפענע זענען זיי דאָ און דאָרט און זענען אויס אַ שטייגער זיי וואָלטן האָפּערדיק־שטאָלץ פאַריסן זייערע קעפּ צום הימל און גערופן צו די נידעריקע הייזלעך: ״אַ וואַרע, קבצנים! דרך־ארץ פאַר אונדז!״

אינעם נישט־יידישן טייל — פאַבריקס־הייזער (״פאַבריטשנע הייזער״). דאָרט ווינען פאַבריקס־באַאַמטע, — יידן און קריסטן, מייסטער און אַרבעטער. די הייזער דאָרט — געמויערטע, אַרומגערינגלט מיט גערטנער. די הייזער פון דער טעקסטיל־פאַבריק זענען געווען די שענסטע אין שטאָט. דער קוואַרטאַל — אַן אמת׳ער גאָרטן.

טויזנטער אַרבעטער פלעגן שטראָמען אין די פאַבריק און פון איר, — לויט די פאַרשידענע שיכטן. אַ שווערקייט איז געווען אין זייער הילוך. אַ מידע מאַטקייט אויף זייערע פנימער. אַ באַזונדערס שטאַרקן איינדרוק האָבן געמאַכט די אַרבעטער אין די קוילן־גרובן, מיט זייערע שוואַרצע פנימער און הענט. וויפל מען האָט זיי געוואָשן, — אַ לייכטע שוואַרצקייט איז תמיד געבליבן, ווייל אין די הויט־פאָרעס האָט זיך אײַנגעפרעסן די שוואַרצקייט. די קוילן־גרובן זענען געווען עטלעכע קילאָמעטער פון דער שטאָט, און די קוילן־גרעבער האָבן געמוזט פאָרטאָגס אויפשטיין, — אַ סאָך פריער ווי די אַרבעטער וואָס האָבן געאַרבעט אין שטאָט. האָט מען טאָקע, נאָך פאַרטאָגס געזען אַרבעטער, מיט פּעק־לעך עסנוואָרג און קריגעלעך קאָוול, אָדער טיי אין די הענט.

* *

די יידישע באַפעלקערונג — מייסטנס בעלי מלאכות, גרויסע און קלייניע סוחרים, אַ פּאָר פאַבריקאַנטן, אביסל מלמדים און כלי־קודש (פאַרשטייט זיך, — מיטן רב אין דער שפּיץ).

די בעלי־מלאכות — פּראָסטע יידן, וואָס זענען פון באַגינען ביז חצות פאַרנומען מיט דער נאָדל, אָדער קאָפּיטע. זיי ווייניגן אין איין צימער, צוזאַמען מיט אַ האַלבן טוץ קינדערלעך. דאָרט איז געווען סיי אַ וואַרשטאָט, סיי אַ קעך, סיי אַן עס־צימער און סיי אַ שלאָפצימער. אַלץ האָט זיך דאָרט געפינען: פון אַ „פּאָמיניצע" ביז אַ שויבן־שאַנק, מיט מעשענע לייכטער און אַ מנורה אין איר. אַ גרויסער וונדער, אַז אַלץ האָט זיך „פּאָמיעשטשעט" אין איין צימער.

אַזעלכע יידן גייען זיך זייער אָקסן־שריט. מען גיט אַפּ כבוד אַ וואַזשנערן פון זיי. זייער וועדט וויסן זיי, „אומשטיינס־געזאָגט". דאָס זענען פּראָסטע יידן, — קוים וואָס זיי לערנען אַ פּרשה חומש אַן רש"י, אָדער וואָס זאָגן אַ קאָפּיטל תהילים מיט אַ צוביס פון „מעמדות".

דאָס „אויבערשטע פון שטייסל" אין יידיש זאָוויערטשע זענען געווען: די סוחרים, די חסידים און לומדים, אָדער די „גלאָט־שיינע יידן".

אַ באַזונדערס בכבודיקן פּלאַץ האָבן פאַרנומען די יידישע באַאַמטע פון דער טעקסטיל־פאַבריק. זיי — געוועזענע משכילים, אָדער חסידים, וואָס זענען געוואָרן אפיקורסים, אַ ביסיטשקעלע, אָדער שטאַרק אַסימילירט.

זיי האָבן אַ מגע געהאַט מיט יידן־סוחרים, וואָס האָבן געהאַנדלט מיט דער פאַבריק. „גוטע" מענטשן זענען דאָס געווען און זיי פלעגן אַנגענעמען די מתנות וואָס די סוחרים פלעגן זיי שיקן אויף פסח און צו „נאָווי ראָק", זיי האָבן געהאַלטן אַז „המהדרין יוצאים ידי שניהם".

אין אַ געסל דאָרט, אין איינעם פון די יידישע הילצערנע הייזער, אַפּגע־

רוקטע איינס פונעם צווייטן, — קעגנאיבער אַ ריי גויעשע הייזלעך, מיט געדטנ־דלעך פֿאַר די פענסטער און מיט „סצעקנדיקע" גרויסע, בייזע הינט, — איז שלמה׳לע געבוירן און אויפגעוואַקסן אין אַ סוחרישׂ־חסידישער און לומדישער משפּחה.

אינעם איינגאַרנדיקן הייזל וווּ שלמה איז געבוירן געוואָרן האָבן געווינט 3 יידישע פֿאַמיליעס, — שוועגער־לייט. דאָרט האָט אויך געלעבט די משפּחה־מאַטראָנע, די באָבע פון שלמה׳לען און פון די אַנדערע קינדער אינעם הייזל, — צוזאַמען מיט איר יינגסטער טאָכטער.

די שוועגער־לייט זענען געווען גרונט־פֿאַרשיידן איינער פונעם אַנדערן. בלויז אין איין זאַך איז קיין חילוק צווישן זיי נישט געווען: אַלע זענען זיי געווען מטופל מיט אַ סאַך קינדערלעך אָן עין־הרע.

שלמה׳ס פֿאָטער, — אַ ייד אַ בן־תורה, וואָס האָט ליב געהאַט אַ בלאַט גמרא מיט אַ שיינער סברא פון תוספות. אָבער גלייכצייטיק איז ער געווען אריינגעטאָן אין תהילים. אָן תהילים׳ל האָט ער נישט געקאָנט אָנהייבן זיין טאָג. ער פלעגט פון צייט צו צייט פֿאַרן צום אַלטן רבין זצ״ל, און טיילמאָל פלעגט ער אַריינקוקן אין אַ ספר, נישט תמיד אַ גלאַט־כשר׳ס. געווען איז ער שוין אַזוי וויט, אַז ער איז געווען אפילו פון די ערשטע „שקל״־קויפערס.

אַ ייד איז דאָס געווען מיט אַ מילדן, גוטן שמייכל אויפן פּנים, מיט אַן אָפענער האַנט. תמיד האָט ער געהאַט אַ גוט וואָרט פֿאַר יעדן נויט־באַדערפטיקן. געווען איז ער אַ ייד אָן קונצן, נישט קיין „אייניריסער" אין געשעפטן. אַ פֿאַמע־לעכער, אַביסל פלעגמאַטיש. יעדן האָט ער געגלויבט. יעדן געהאַלטן פֿאַר זיינס־גלייכן. ער איז געווען אַ גוטער טאַטע, אַ ליבער פעטער, אַ פריינט און אַ צו־ציאונגס־מאַגנעט פֿאַר אַלע קינדער. ווי בינען צו האָבן זיי געצויגן צו אים. בקיצור: חסד שבחסד.

שלמה׳ס מוטער איז געווען אַ העפטיקע נאַטור, אַ שרייערין. רק זי בייזערט זיך און שרייט וועגן יעדער נאַרישקייט, — אפילו די זאַך איז ווערט אַ שושקע פולווער. אָבער אין דער אמתן האָט זי פֿאַרקערפערט גוטס און שלעכטס אינאיינעם. זי איז געווען אַ צדקה־קלאַפערן. ביים ערגסטן וועטער, — בעת יעדער זיצט אונטערן אויוון, — פלעגט מען זי טרעפן אַרומגיין און קלייבן נדבות פֿאַר אַ בכבודיקער משפּחה. מייסטנס איז זי געווען אַריינגעטאָן אין די וווירטשאַפט. זי פלעגט שטאַרק אָנשרייען די דינסטן און פלעגט זיין שטאַרק איבערגעבן די קינדער — ממש מקריב געווען זיך אַזש ביז פֿאַרגעסן זיך אַליין. אַזוי איז נאָר אַ יידישע מאַמע פייאיק צו זיין. זי איז געווען פרום, ווי צען נשים־צדקניות. איר גרעסטער אידעאַל איז געווען צו האָבן אַ זון אַ רב.

אַ גאַנץ אַנדערער טיפּ איז געווען דער שוואָגער פון שלמה׳ס פֿאָטער, ר׳ לייבל. געווען איז ער אַ למדן, אַ קליינער מיט אַ שוואַרץ בערדל. ער האָט

געטראָגן ברילן, וואָס האָבן פֿאַרשטעלט זיין בייזן שטעכעדיקן בליק. ער איז געווען פֿרום ביז גאָר. געווען איז ער אַ לאַנגזאַמער, סיי אין וואַרט און סיי אין זיינע טריט. געווען איז ער אַ פֿאַבריקאַנט, וואָס האָט געוווסט אַז 50 אַרבעטער אַרבעטן פֿאַר אים, ד. ה. אַ ייד וואָס „מלאכתו נעשית ע"י אחרים".

אַ ייד, איז ער, ר' לייבל, געווען, וואָס האָט געהאַלטן פון זיך. ער האָט זיך נישט אָפּגעבן מיט יעדן איינעם. געווען איז ער אַ קרוב צום רבין'ס זון, וואָס איז שפּעטער געוואָרן רבי. אַ האַרטע נאַטור, מיט אַ קאַלטן בייזן שמייכל אויף די ליפּן. ער האָט פיינט געהאַט אַז מען שטערט אים. ער האָט ממש נישט געקאָנט אָנקוקן קיינדער. מיט זיין בלויזן בליק פלעגט ער זיי פֿאַרטרייבן „ווי דער פּעטער וואַקסט". הקיצור: „דין שבדין", אייגער פון די תלמידי בית שמאי.

זיין פֿרוי, — אַ קלוגע יידענע, אַ סוחרטע (אַ חוץ דער פֿאַבריק האָט ר' לייבל אויך געהאַט אַ געשעפט). זי האָט געהאַט אַ שאַרף צינגל און קלוגע, שטעכנדיקע אויגן. זי פלעגט זעלטן זיצן אינדערהיים. זי פלעגט ליב האָבן צו „מאַטלען" און האָט זיך פֿאַרלאָזט אויף די 2 דינסטן בנוגע דער ווירטשאַפט. די שטוב־זאַכן האָבן פֿאַרשטייט זיך, אונטערגעהינקן. באשר די קינדער, — האָט זי געוווסט: כל זמן דער ברודער (שלמה'ס פאָטער) און די שוועגערין וווינען אין זעלבן הויז, וועט זיי גאָרנישט פעלן. אומעטיק וועט זיי אויך נישט זיין.

דער צווייטער שוואָגער, ר' חיים, איז געווען כמעט כולו אַ צונויפגעשטעלט פון זיינע צוויי שוועגער־לייט. אַ ייד אַ הויכער, אַ דאַרער, מיט ווייכע בלאָנדע האָר, — האָט ער תמיד געהאָט אַ מילדן, שוואַכן שמייכל אויף זיין איידל פּנים. ער איז געווען אַ בן־תורה. אַ שטילער, אַ פֿאַמעלעכער, — קוים וואָס מען האָט געהערט זיינס אַ וואָרט. ער איז געווען אַ ייד פון פּשרות, — אַ פֿאַרטיקער און אַ ציטערדיקער פֿאַר גאָט און לייטן. ער איז געווען פייער פֿרום, זייער אָפּ־געהיטן פון אַ שמץ עבירה. געווען איז ער אַ סינטעזע פון דין און רחמים. זיין פֿרוי איז געווען אַן אשה צנועה וכשרה, אַן ענערגישע, שטאַלצע, שוואַרץ־חנוודיקע פֿרוי, וואָס האָט געוווסט איר ווערט און געטאָן וואָס עס שטייט גע־שריבן אין די הייליקע ספֿרים. זי האָט געהאָט אַן אָדער פון אַ קאָזאַק. מען האָט זי פֿאַרערט און געליבט. זי איז געווען אַ גוטע, ווייל עס שטייט אין די הייליקע ספֿרים, אַז מען זאָל גוט זיין. אַ צדקה־קלאַפֿערין, האָט זי געריידט מיט אַ באַפעלערישן טאָן. זי האָט געהאָט אַ סאָך חסידישע זעלבסט־זיכערקייט און חוצפּה.

שלמה'ס באָבע, חווה לאה, איז געווען אַ קלייניע, בריימבייניקע פֿרוי, אין קופּקעס לויטן טאָג, — וואַכעדיקע און שבתדיקע. זי פלעגט דאַוונען 3 מאָל אין טאָג, — מעשה עכטער מאַנספּערשוין... זי פלעגט באַדויערן אַז זי האָט נישט נאָנט אַ מניין, זי זאָל קאָנען דאַוונען בציבור.

די באָבע חווה לאה פלעגט געדענקן אויסנווייניק כמעט די גאַנצע „צאינה

וראינה". זי איז געווען גוט באַהאַוונט אין „רבנו בחיי", אינעם „של"ה הקדוש", אינעם „קב וישר" וכדומה. זי האָט געלעבט מיט זכרונות פון איר, — מיט אַ לאַנגער צייט צוריק פאַרשטאַרבענעם — מאַן ר' חנוך הענדל, וואָס איז געווען אייגער פון די באַקאַנטע פיגורן אין פוילישן יידנטום. זי האָט איר מאַן דערמאָנט מיט טיפער פאַרערונג און זיך געפילט נאָענט צום רבש"ע (אַ קליניקייט, — אַזאַ מליץ יושר ווי זי האָט אין הימל). די מעשיות פון דער „צאינה וראינה" און די צוקונפט אירע אינעם גן־עדן איז ביי איר געווען מער ווירקלעכקייט, ווי די ווירקלעכקייט גופא...

זי איז געווען אַ מקור פון תענוג און שמחה פאַר אירע אייניקלעך: „לעצט־געלט", „קום־געלט", „חנוכה־געלט", „שלח־מנות־געלט", „שבת־אויבס". און ווער שמועסט די מאָנטיקס און דאָנערשטיקס, ווען מען פלעגט ביי איר באַקומען אַ קאָפּיקע, אַ „דרייער".

אויף אַלע יידישע קינדער געזאָגט אַזאַ באָבע...

זי איז אויך געווען די ערשטע לערערין און פּרעדיקערין פון חיבת־ציון און פון עבודה מעשית אין ארץ־ישראל.

ווי אַזוי זי קומט דערצו — איז טאַקע אַ גרויסער חידוש, איז דאָך אין די חסידישע קרייזן אין פוילן ארץ־ישראל דעמאָלט געווען אַ הילכתא למשיחא. אפּנים, אַז איר מאַן, ר' הענדל האָט געווירקט דערויף. עס איז באַקאַנט אַז ער האָט געוואָלט זיך באַזעצן אין ארץ־ישראל.

די באָבע האָט אונדז, אייניקלעך, איבערגעגעבן פאַרשיידענע פונקציעס כדי צו זאַמלען געלטער פאַר ארץ־ישראל, למשל: זאַמלען ביינער נאָך יעדן מיטאָג, — אויך ביי שכנים (אפשר איז דאָס די סיבה, הלמאי די שכנותדיקע גויעשע הינט האָבן אונדז פיינט געהאַט און תמיד „געסצעקעט" אויף אונדז). יעדע וואָך האָבן מיר געזאַמלט אַ זעקל ביינער און זיי דערנאָך פאַרקויפט. דעם פּדיון האָבן מיר איבערגעגעבן דער באָבען און זי האָט עס געשיקט קיין ארץ־ישראל. אויך קופּערנע ניטן און שייבקעס פלעגן מיר אַרויסהאַקן פון אַלטע קעסלען, וואָס די צוויי פעטערס האָבן געבראַכט אויפן גרויסן בשותפותדיקן משפּחה־הויף. זיי האָבן עס באַקומען אין דער טעקסטיל־פאַבריק פאַר חצי חינם און דערנאָך עס פאַרקויפט אַלס אַלט־אייזן.

אַט־די זאַכן האָבן מיר חס ושלום נישט געגנבעט. מיר האָבן זיי גלאַט צוגענומען. דאָסגלייכן, — די גאַרן־אָפּפאַלן פון דער פאַבריק אינעם הויף פון די פעטערס. די אייניקלעך פון דער באָבען חווה לאה האָבן געפלעגט דאָס „צולאַטכענען" און דערנאָך פאַרקויפן אַ יידן. דאָס גאַנצע געלט איז געגאַנגען פאַר ארץ־ישראל.

ליידער האָבן אַט־די הכנסות נישט לאנג געדויערט: די פעטערס האָבן אַטנדעקט אַז מיר גנבענען. זיי האָבן אונדז דערמאָנט דעם פסוק „לא תגנוב".

דעם זיידן ר׳ הענדל, וועלכער איז געשטאַרבן יינג, און האָט געווינט אין שכנותדיקן בעגדין, האָט שלמה׳לע ווינציק געקענט. אָבער זיין גייסט, די פאַרעָרונג פון זיינע זין און טעכטער און די יראת הכבוד וואָס אַלע יידן פונעם גאַנצן קאַנט האָבן אים אַרויסגעוויזן, האָבן געהאָט אַ השפּעה אויף די אייניקלעך אוך אויף זייער דערציאונגס־וועג. זיין נאָמען איז פאַר זיי געווען עפּעס דער־האָבנס. „ר׳ הענדלס אייניקלעך" — פלעגט דער עולם אונדז רופן. זיי האָט געקלונגען דער נאָמען ווי עפּעס פון אַן אַנדער וועלט, עפּעס משיח׳דיקס, וואָס האָט דערמאָנט ארץ־ישראל מיט מלכות בית דוד.

ר׳ הענדל איז געווען אַ מיטל־וואָקסיקער ייד מיט אַ שיינער שאַטין־באָרד. ער איז געווען אַ בריטבייניקער, מיט אַ סאַך לעבעדיקייט און רירעוודיקייט. ער האָט געהאַט אַ ליכטיקן בליק, אַ גאָלדענע האַנט. פול מיט ברען און התלהבות, — האָט ער געהאַט אַ טיף־פילנדיק האַרץ און דערביי אַ ליכטיקן מוח. ער איז געווען אַ פאַטער און באַשיצער פון שוואָכע, אַ טרייער ידיד, אַ מוסטער און אַן אָפשרעקענש פאַר פאַרטעמפּטע און שטומפּיקע גבירים, אַ טרייסט און הילף פאַר נויט־באַדערפטיקע און ליידנדיקע.

אָלץ האָט ער געטאָן מיט שמחה און התלהבות. געווען איז ער אַן ערלעכער סוחר מיט אַ סאַך געשעפטן, דערביי אַ ייד אַ למדן, וואָס האָט יעדע פרייע צייט געווידמעט דעם לערנען תורה. ער איז געווען אַ חסיד, און פאַרגעסן זיין חשבון ביים געבן. ער האָט נאָר געוווסט פון אייניציקן חשבון, — דעם חשבון פון די נויט־באַדערפטיקע.

ער איז געווען דער בעל־מוסף אין רבינ׳ס הויף אין די ימים נוראים. ער האָט געדאָונט מיט התלהבות, דביקות, מסירת נפש. זיין דאָוענען מוסף איז אים געווען דער שיר השירים פון דער אויסגעלייטערטער נשמה, וואָס שטרעבט און לעכצט צום קוואַל פון ליכט און פרייד, — צום רבונו של עולם.

* *

שלמה האָט געהאַט אַן עלטערן ברודער און אַן עלטערע שוועסטער. די שוועסטער, — ווי עס האָט זיך דעמאָלט געפירט אין חסידישע פאַרמעגלעכע פאַמיליעס, — איז געגאַנגען אין אַ פוילישע שולע. יידישקייט, וועט איר אַריין אין קאָפּ פון זיך אַליין, פון איר טבע שוין, — האָבן טאָטע מאַמע געטראַכט. עברי און לייענען אין סידור האָט זי געלערנט ביי אַ מלמד, — אַ ייד מיט אַ געלער באָרד, אַ שיקלדיקן.

די קינדער אינעם משפּחה־הויז לערנען ביי די זעלבע מלמדים, — שלמה׳ס עלטערער ברודער מיטן עלטערן קוזין לערנען ביי אַ „גרעסערן" מלמד. שלמה מיטן יינגערן קוזין — ביי אַ „קלענערן" מלמד.

שלמה און דער ברודער נחום זענען 2 וועלטן. דער עלטערער ברודער

איז פון מיטעלן וווקס. ער איז ענערגיש, אַ רודערער, אַ שרייער, אַן אומ־רואיקע נאַטור. ער קאָן נישט איינזיצן אויפן אָרט. מיט דער גמרא איז ער נישט שווה בשווה. פיינט געהאַט האָט ער נישט די גמרא, אָבער אירס אַ גרויסער ידיד איז ער אויך נישט געווען. ווי מען האָט געשמועסט האָט נחום געמאַכט אַזאַ הסכם: מיט דער גמרא: זי וועט אים נישט טשעפען, וועט אויך ער זי נישט טשעפען... אים האָט געצויגן צום פראַקטישן לעבן, צום מסחר.

שלמה, ווידער, איז געווען שטיל, רואיק, תמיד פאַרטראַכט, פלייסיק, גע־פאַלגט די עלטערן און דעם מלמד, איבערגעגעבן דער גמרא מיט לייב און לעבן. ביידע האָבן געהאַט דעם הויפט־שטריך פון דער משפחה: אַ רחמנותדיק, גוט האַרץ.

שלמה איז געווארן דער ליבלינג פון טאַטע־מאַמע. דעם אמת געזאָגט, האָט ער נישט אויסגענוצט זיינע פריווילעגיעס. מיט פאַרדרוס האָט ער פאַרנומען די שאַרפע קריטיק פון די עלטערן קעגן דעם ברודער, און מיטן זעלבן פאַרדרוס — די קאַמפּלימענטן און שבחים אויף זיין קאָנטאָ. אָבער צוליב כיבוד אב ואם האָט ער נישט געוואָגט צו פראַטעסטירן. צום ברודער האָט זיך שלמה באַצויגן דעליקאַט און וואַרים־ברודערלעך.

שלמה איז געווען געגליכן צו אַ שטיל וואַסערל, וואָס גראָבט טיף. ער רוישט נישט, אָבער זיין גייסט האָט זיך צעוואקסן — טיף אין דער פאַרגאַנגענ־הייט, — טאַקע אַזש ביז ששת ימי בראשית. די געגנווארט איז געווען צו אַרעם, טריב, גרוי...

א. ליטווין

אַ זשורנאליסט באזוכט זאוויערטשע

וואָס איז אַזוינס זאַוויערטשע?

א וואַרט וואָס זאָגט גאָרנישט: א סטאציע, וואָס האָט אפילו קיין בופעט נישט. אין „ראָזקלאָד יאזדי", אין דעם „וועג־וויזער" פֿאָר די פּוילישע באַגען פֿארלירט זיך דער דאָזיקער נאָמען צווישן דער מאסע אנדערע נעמען פון קליינע סטאציעס, וווּ דער צוג שטעלט זיך אָפּ, גיט א פּייף און פֿאָרט ווייטער.

אָבער פֿאר דעם וואָס אינטערעסירט זיך מיט פּוילישער קולטור און עקאָנאָמישער אנטוויקלונג זאָגט „זאוויערטשע" א סאָך, אלס וויכטיקסטער פונקט אין דער גרעסטער בראָנזשע פון דער פּוילישער אינדוסטריע (טעקסטיל־אינדוס.). דאָ געפֿינען זיך די גרעסטע מעטאל־הוטעס אין פּוילן. זאוויערטשע איז א זייער אינטערעסאנטע שטאָט פֿאר יעדן אינטעליגענטן טוריסט, און איז באזונדערס באלערנדיק פֿאר א יידישן עקסקורסאנט. איך קאָן אן עצה געבן יעדן יידישן זשורנאָליסט און בכלל יעדן יידישן אינטעליגענט, וועלכער פֿארקלערט זיך וועגן דער לאגע פון דער יידישער באפעלקערונג אין פּוילן, — אז ער זאָל באזוכן זאוויערטשע. זאוויערטשע איז א גאנצער באגריף, א סימבאָל, א מוסר־השכל.

אחוץ די מעטאל הוטעס און פאבריקן האָט זאוויערטשע גרויסע וועבע־רייען. אירע טעקסטיל־פאבריקן שפּילן אין דער פּוילישער אינדוסטריע נישט קיין קלענערע ראָליע, ווי אירע אייזן ווערק. די טעקסטיל־פאבריקן ציען זיך אין זאוויערטשע גאנצע וויאָרסטן לאנג. מער נאָך: זאוויערטשע איז געבויט געוואָרן מיט א 25 יאָר צוריק אדאנק אָט־די ריזיקע טעקסטיל פאבריקן.

און געבויט האָט זאָוויערטשע אַ יִיד. גינצבערג הייסט ער. נאָך פֿאָזנאָנסקי׳ן איז ער דער גרעסטער יידישער טעקסטיל־קעניג, דער גרעסטער יידישער מיליאָנער אין פּוילן.

פֿארבראכט האָב איך אין זאוויערטשע בלויז עטלעכע שעה׳ן. איך בין די שטאָט אויסגעגאנגען אין דער לענג און אין דער בריים — אין באגלייטונג פון אן ארטיקן יינגען מאן. אומעטום האָב איך אריינגעקוקט, — און דעם איינדרוק, וואָס איך האָב דאָ באקומען, וועל איך קיינמאָל נישט פֿארגעסן.

איך האָב געזען די זייט פון דער שטאָט, וואָס ליגט רעכטס פון דער באן־ליניע. דאָרט איז דער „גן עדן".

איבער א וויאָרסט האָבן זיך געצויגן די געביידעס פון די פאבריקן. אינעווייניק האָט געקאָכט די ארבעט. פון דרויסן איז געווען שטיל: דאָ זענען באשעפטיקט — בייִם יידן גינצבערג,— ביז 10,000 פּוילישע ארבעטער. יידישע וועבער — קיין

אײנער נישט. א מייסטער א מאשיניסט איז אמת דאָ אײנער א ייד. איז דאָס, נאטירלעך, צופעליק.

מיר זענען געגאנגען וויטער און אריינגעפאלן אין א מין גאָרטן־שטאָט. קליינע, 2־שטאָקיקע הייזלעך, צו 4 ווינונגען אין א הייזל, באשטימט פאר 4 פאמיליעס: 2 אונטן, 2־אויבן. יעטוועד הייזל האָט פונעם פראָנט א בלומען־גאָרטן. איין מויערל איז אָפגעטיילט פונעם אנדערן דורך א פרייען הויף. בערך יעדע 4 הייזלעך בילדן א קוואַרטאל. דאָס גאנצע שטעטל איז אדורכגעשניטן מיט רעגלמעסיקע בריטע גלייכע און גלאט אינגעטראמפעטע גאסן אין דער לענג און אין דער קווער, מיט ביימער וואָס שאפן אלייען. ביי יעדע צוויי הייזער פון דרויסן שטייט אַ פלומפּ. קינדער מיט פאַרבראַנטע פנימער, — לייכט, פשוט געקליידט, מייסטנס באָרוועס, — לויפן דאָ לוסטיק אַרום, שפילן זיך אויף די הויפן און דרויסן אין גאס. יינגע און עלטערע פרויען, ווי אויך מיידלעך גייען אָפּס אריין און אַרויס פון די הייזער צו די פלומפּן, זענען זיך עוסק מיט הויזווירט־שאפטס־ארבעט, שייערן כלים, וואשן אָדער הענגען צום טרוקענען וועש אויף שטריקלעך, פארצויגן אויף די הויפן.

אלץ איז דאָ פול מיט באוועגונג, אָבער עס מערקט זיך דאָ נישט קיין האוועז, קיין שמייען. די באוועגונגען זענען רואיק, געלאסן, ערנסט. אלץ אָטעמט דאָ מיט רעגלמעסיקן ריטם. אלץ ווערט דאָ געטאָן שטיל, מיט סדר.

אלס גאנצקייט זעט אָט־דער טייל שטעטל אויס ווי א ווילע, איינגעטונקט אין ביימער און בלומען פון אלע זייטן. אין די גאסן זעט מען זעלטן א מענטשן אדורכגיין. די ארבעט קומט פאָר בלויז אין די הייזער אָדער ארום די פלומפּן. די געשטאלטן, וועלכע באוועגן זיך, זענען אויסשליסלעך פרויען. קינדער ווינציק. דאָס רוב שפילן זיי זיך. ערטערוויין העלפן זיי אונטער די עלטערע.

דער טייל שטאָט ענדיקט זיך מיט 2 פרעכטיקע, פרייַ בולוואַרן רעכטס און לינקס. רעכטס שטייט אינמיטן א בולוואר א גרויסע פיר שטאָקיקע געבוידע פון מאָדערנער אייַדעלער ארכיטעקטור. דאָס איז א קינדער־שול פאר די איינווויינער פונעם קוואַרטאָל. אביסל אַן אַ זייט דערפון שטייט אַ קלענערע געבוידע, אויך פון זייער א שיינעם אויסזען. דאָס איז א באָד־הויז מיט וואנעס און טושן און מיט אָנדערע מאָדערנע אייַנריכטונגען, — אלץ לויטן לעצטן ווָארט פון סאַניטאַרער טעכניק. דערצו נאָך — אַ „דאָם־לודאָווי", שול־הייזער, אַ „רעסורסע", ספאָרט־זאָלן א. א. ו. ווי אויך אַ קאָאָפּעראַטיווער קאָנסום, פון געזעלשאָפטלעכן מסחר. דאָס איז פאָר זיי אַן אויסגעצייכנטע שולע פאָר העכערער סאָציאַלער, נאציאָנאַלער און פּאָליטישער זעלבס־דערציאונג".

אין דער לינקער זייט זאָוויערטשע ווויינען יידן. זיי זענען אָרעם, אָן עקאָנאָמישער באָזיס — גרייט יעדע מינוט איבערצוווָאַנדערן ערגעץ אנדערש, ווו די מינדעסטע האָפענונג איז פאַראַן אויף אַ גראָשן פרנסה.

אפנים, אז גינצבערג, — בעת ער האָט געבויט זאוויערטשע, — האָט ווינציק געטראכט וועגן זיינע אָרעמע יידישע קרובים פון די אלטע שטעטלעך, וואָס זענען שוין פול אָנגעפאקט און איבערגעפאקט, און ווו עס איז שוין פרנסה נישט פאראן. ער האָט נישט געטראכט וועגן זיינע פעטערס און מומעס וואָס זענען גרייט — מיטן שטעקן אין די האָנט, מיט דער טאָרבע אויף די פלייצעס. דערפאָר האָבן זיי אָ סאָך געטראָכט וועגן רייכן פלימעניק. ווי אָ פייל פון בויגן האָט זיך אין די אלטע געפאקטע יידישע ישובים פארשפרייט דער קלאנג וועגן דעם נייעם ישוב.

נישט געבעטענע — זענען זיי אליין געקומען...

פון פארשיידענע קאנטן זענען אהער געקומען יידעלעך, וואָס האָבן נויטיק חיונה. ביסלעכווייז האָט זיך אויף דער לינקער זייט זאוויערטשע געבילדעט א יידישער ישוב, א יידיש זאוויערטשע. דער רייכער פלימעניק האָט זיך וועגן דער לינקער זייט זאוויערטשע וויבאלד געקימערט, זיי, ווידער, — די יידן פון דער לינקער זייט,— האָבן נישט געוואגט צו גיין אין די „פאָקאָיעס", זיך בעריבן הינטן ארום, און געזאָגט זיך: יידן האָבן א גאָט און גאָט וועט שוין זאָרגן פאר פרנסה...

אפנים אז דער רייכער פלימעניק האָט מסכים געווען מיט אָט־דער מיינונג פון זיינע אָרעמע קרובים, והא ראיה — — — ער האָט זיי .. געשטעלט אָ שול. זאָלן זיי בעטן פרנסה ביים אויבערשטן, נישט ביי אים. די שול איז אָ געוויסע, אָ שיינע.

דער רייכער פלימעניק האָט נישט געטראכט וועגן זיי, אָבער זיי האָבן די מעגלעכקייטן צו זאָרגן פאָר זייערע באָדערפענישן. דער פאָבריקאָנט גינצבערג, האָט אין זיין מענטשלעכער באציאונג צו זיינע ארבעטער זיך נישט בלויז געהאלטן מיט יושר־געפילן אליין. דאָ איז אויך געווען א פאָליטישער קוק. זאָוויערטשע, מיט איר באָפעלקערונג פון 20,000 גוט־אָרגאָניזירטע, אָנטוויקלטע אינדוסטריעלע ארבעטער, האָט געשפילט א גרויסע ראָליע מיט א פאָר יאָר צוריק (בעת דער רעוואָלוציע 1905 — ש. ס.). פריער אָדער שפעטער וועט זאוויערטשע ווידער באקומען איר מאכט. עס לוינט זיך א סאָך בעסער נישט צו פארשארפן, נאָר ווייכער צו מאכן די באציאונגען צו אָט־דער צוקונפטיקער מאכט, פארטושן מיט עפעס דעם קאָנטראסט צווישן ארבעטס־לוין און קופאָן.

אָבער, — צי פון גאָט, צי גאָר פונעם גוי, דעם קונה, — יידן האָבן זיך געלאָזט קיין זאָוויערטשע. זיי מוטשן זיך צוליב דער קאָנקורענץ פון די קאָנסומען.

אין זאָוויערטשע לעבט נאָך אָ סאָרט יידן. „אינדזל־יידן", באָאָמטע פון דער פאָבריק.

צום טייל זענען אויך אָט־די יידן אומגערופן אהערגעקומען, צום סייל האָט מען זיי גערופן. זיי זענען דעם פאבריקאנט גינצבערג, פונקט ווי אנדערע יידישע פאַבריקאַנטן, נויטיק געווען אַלס באַאַמטע, אַלס פאַרוואַלטער פון זיין גרויס פארמעגן. אַנפארטרויען דאָס פארמעגן צו מענטשן, וועלכע זענען מיט די ארבעטער פון איין טייג געקנאָטן, — דאָס איז נישט געווען לחלוטין זיכער דעם קאַפּיטאַליסט. דערפאַר האָט ער, — ווי אין אַנדערע אינדוסטריע־שטעט אַנגע־שטעלט „מענטשן״־יידן. די זענען גאָר אַ באַזונדער סאָרט יידן: זייער פונקציע איז צו דינען אלס מחיצה, אלס שייד־ווענטל, אלס בופער־עלעמענט, צווישן דעם אַרבעטער און פאַבריקאַנט. גלייכצייטיק — נאָך אַ וויכטיקע פונקציע: זיי האָבן פארנומען א מיטל־פלאץ צווישן די אַרעמע פעטערס און מומעס און צווישן דעם רייכן פלימעניק. ער גופא — דער פלימעניק, — איז שוין לאנג אוועק.

די „אינדזל־יידן״ — דאָס זענען אויך געווען אַ מין רייכע קרובים, צו וועלכע מען פלעגט זיך וועגן וועגן הילף.

האָט ביי די אונטערשטע שטויב־און מילבן־מענטשן נישט געקלעקט וואָס די אויבערשטע קרובים פון די הויכע הייזער האָבן צוגעוואַרפן, — אַיז געווארן אַ קאַמף וועגן דעם גוי. איינער האָט אים געצויגן צו זיך. אַן אַנדערער — צו זיך.

אין זאַוויערטשע לעבט דער סאָרט אינדזל־יידן אויף אַן אינדזל צווישן דער לינקער און רעכטער זייט פון דער שטאָט. דאָס איז נישט צופעליק: זייער גאנצע פסיכאַלאָגיע איז צו זיין „צווישן״. זייערע אינטערעסן זענען נישט פארבונדן נישט מיט די פון רעכטס, נישט מיט די פון לינקס. זיי לעבן, אין שיינע ווילעס גאָנץ באַקוועם. אָלע זייערע געדאַנקן און שטרעבונגען דרייען זיך תמיד אַרום דעם פארבאהאלטענעם וווּנטש צו ווערן אליין פאבריקאנט. אויב נישט פאבריקאנטן, — טאָ זאָל זיין גלאט א פירמע וואָס קאָן געבן און נעמען וועקסעלעך.

אין דער לינקער זייט זאַוויערטשע איז אַ פולקומענער חורבן, אַ גהינום, וואָס איז שרעקלעכער און אימהדיקער, ווייל אויבן־אויפיק איז גאָרנישט געשען. אלץ שטייט אויף זיין אָרט: די גרויסע הייזער, די אלטע איינגעבויגענע קרעמלעך, די שיינע גרויסע שול. די קראָמען זענען אָפן, ווי אמאָל. ארום די סטראגאנעס זיצן אלטע יידן און יידענעס ווי אמאָל. אָבער דאָס שטעטל איז וויסט, שטיל... מען הערט קיין שריט נישט, מען זעט קיין נפש נישט. עס זיצן די קרעמער און קרעמערקעס ביי די געוועלבער, בודקעס און סטראגאנעס און קוקן אַנגעשטרענגט מיט די אויגן אין עק גאס אריין, העט־וויט צום סאמען עק: טאָמער גייט עמעצער פון דאָרט, פון יענער זייט. אָבער קיינער גייט נישט.

זיצן, טאקע, די קרעמערס און חלשן, געענצן, ווארטן...

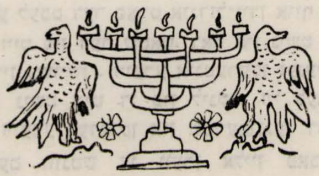
נאָר אָט יאוועט זיך עפעס א נפש, — נישט פון דאָרטן, פונעם עק גאס,

נאָר פון א שכנותדיקן הויז: א קליין יידיש יינגל לויפט צו צו א קעסטל און וויל קויפן פאַר אַ פּאָר גראָשן קאַרשן. כאָפּן אים: — דער אַלטער, פון אײַן זייט, די אלטע פון דער אנדערער זייט. זיי שפּארן אים אין די האנט די קארשן און רייסן אים פון אַנדערן האַנט זשעדנע די פּאָר גראָשן...

אזוי איז זאוויערטשע מקיים דעם פּאַראַגראַף: „לכו והתפרנסו זה מזה" — יידן, זייט אייך מפרנס פון יידן...

קיין יוגנט איז אין זאוויערטשע נישטאָ. ווער עס האָט כוח געהאט צו אנטלויפן און ראטעוועז זיך פון הונגער, — איז אנטלאָפן: אייניער קיין בענדין, קיין סאָסואָוויץ, אנדערע קיין וואַרשע און גאָר אנדערע — העט־וויטער, קיין אמעריקע. די שלאפע, די אלטע זענען געבליבן: צו היטן די פוסטע קראָמען און הייזער.

(פונעם בוך „יידישע נשמות")

משה דוד קעשיר (קאַסיער)

אַ שטאָט האט זיך געבויט

(אַ מעשה, האַלב־וואָר און האַלב פאַנטאַזיע)

אַ סאָך הונדערטער יאָרן איז הינטערן שטעטל, אויף די „פּיאַסקעס" געשטאַנען אַן אַלטער האַלב־חרובער, אומבאַווויינטער שלאָס.

קינדער פלעגן צווישן זיך שושקען, אַז באַנאַכט כאָפּן זיך דאָ אַריין שדים, בייזע ווינטן פייפן דאָ דורך אַלע לעכער, — אַזש עס כאָפּט אַרום אַ שרעק.

דערפאַר אָבער, באַטאַג, —

באַטאָג פאַרכלינעט דאָ די זון־שיין יעטוועדע זעמדל, איטלעך שטיינ־דעלע, יעדן חדר־ייגל, וואָס קומט זיך אַ גליטש טאָן פון סאָמען שפּיץ בערגל, ווו דער שלאָס איז געשטאַנען. די יינגלעך גליטשן זיך פון העט־העט, דורך שמאָלע פּאָסן ליים, אויף אויסגעריבענע געזעסלעך, — זשופּאי, קינדער, ביז אַראָפּ.

* *

אַזוי יאָר־אויס, יאָר־אויס, — ביז אייגמאָל איז געקומען אַ געלאָסענער, גלייך־געווירעטער יינגערמאַן, מיט אַן אונטערגעשווירן בלאָנד בערדל, מיט אַ שטעקעלע אין האַנט: וואָלטשאק. ער האָט געהייסן פירן וועגעלעך זאָמד, כדי צו פאַרשיטן די טיפע גרוב וואָס איז געווען אויף די „פּיאַסקעס" אַרום דעם שלאָס.

אין שטעטל האָט מען געשמועסט אַז וואָלטשאק בויט אַ שטיקעריי. ער קומט פון לאָדזש, אָדער טשענסטאָכאָוו, — האָט מען געזאָגט אין שטעטל, — מיט די סאָמע נייעסטע מאַשינען. און „פּאַ אַמעריקאַנסקי", גיך־גיך: און עס שטייט שוין אַ געביידע, ממש אַ פּעסטונג".

* *

ביז דעמאָלט זענען „די פּיאַסקעס" באַקאַנט געווען אַלס קליינער ישוב. זינט עס האָבן זיך אין דער געגנט אָנגעהויבן בויען פאַבריקלעך, האָט די, מיט אַ סך יאָרן פריער געלייגטע, באַן־ליניע געגעבן דער געגנט חשיבות. דער פונקט אַרום די „פּיאַסקעס" איז אויף דער מאַפּע פון פּוילן געוואָרן אַ יש.

וועגן וואָלטשאקן האָט מען געזאָגט, אַז ער איז רייך. ער איז רייך גע־

בוירן. ער ווינט אין 8 צימערן, — און דאָך איז ער נישט קיין גרויס־האַלטער. נישט איינמאָל קומט ער אין די „פּיאַסקעס" באַזוכן זיינע אַרבעטער. מייסטנס זענען דאָ די טירן פֿאַרמאַכט אינמיטן טאָג. אָבער ער קומט און לאָזט שפּורן פון אַ שוואַרץ לאָקירט שטעקעלע. מען האָט זיך אַנגעשטויסן: „דאָ געווען".

אַז וואָלטשאָק גייט אַוועק פון אַ באַזוך, זאָגן די שטוב־באַווינער, אַז הער וואָלטשאָק איז אַ פיינער, אַ צוגעלאָזענער מענטש. אַזעלכע ווי פּראָדלס מאַמע, וואָס איז אַ מאַרק־זיצערקע און זיצט אין מאַרק מיט אירע 2 פּיצלעך קינדער, ביז גאָט שענקט די נאַכט, אָדער ווי כייטשעס טאַטע, וואָס זיצט כסדר אין בית־מדרש, בעת זיין ווייב איז אַ נייטאָרין, אָדער ווי חנה'ס טאַטע, ר' שמואל דויד טינטן־מאַכער, — האָבן אַזוי צווישן זיך אָפּגעמאַכט.

אָבער די מעלה פון דער אַרבעט איז געווען, אַז זי האָט געקאָנט געטאָן ווערן פון ייִנגע קינדער, ווי פּראָדל, כייטשע, חנה. אָדער יאָקוב, דעם שטריקל־דרייערס זון. זיי זענען געווען קינדער. די אַרבעט האָט נישט פֿאַרלאַנגט פון זיי באַזונדערע אויסבילדונג, — נישט מער ווי דאָס אַז זיי האָבן געמוזט זיין ביי זייער ארבעט גיך. גאָר־גאָר גיך.

זיי, די קינדער, און די אַנדערע אין דער פאַבריק האָבן געטראַכט אַנדערש. פאַר זיי שטעלט זיך וואָלטשאָק אָפטמאָל אַוועק אַ נישט־אויסגעקעמטער... דאָס איז, בעת ער פאַרגעסט זיך טיילמאָל, בעת ער לויפט צו מיט רוגזה צו אַ מאַשין, רייסט אַפּיר אַ שטיק אַרבעט און ווייזט בלויזן. נאָ, פאָכעט ער פאַרן פאַר־שעמטן אַרבעטער.

אָבער באַלד דערנאָך כאַפּט ער זיך, אַז אויסער אַ פאַבריקל איז ער דאָך געקומען אַהערצו בויען אַ נאָמען — וואָלטשאָק! כאַפּט ער זיך דעמאָלט פֿאַרן שטעקעלע, ציט אַריף זיין געהאַקטן פּאַלטן און נעמט גיין איבער די היימען אויף די „פּיאַסקעס".

* *

זיי, די אַרבעטער נעבן די מאַשינען, ווייסן שוין: דאָ זעצט די מאַשין — דאָרט שטייט ער, וואָלטשאָק, מן הסתם, פאַר זייערע שטיבער. ער שאָרט מיטן שטעקעלע אין זאַמד, דאָ מוז מען אַרויסיאָגן די קישקעס כדי אויסצופאַרטיקן די אַרבעט וואָס ער האָט זיי פאַרגעצייכנט. וואָס שטייט ער דאָרט און רעדט? זעט ער דען נישט, ווי עס גיסט זיך פון איר? וואָס שטייט ער צו אַלדי שוואַרצע יאָר?

עס פאַסירט, אַז אַ סאָך אַרבעטער רעדן אין איין און דער זעלבער רגע אַריין אין זייערע מאַשינען... זיי שטייען פלייצע צו פלייצע, אָבער דורך די וואָלצן וועבט זיך אַ בשותפותדיקער מאָטיוו. עס דוכט זיך טיילמאָל, אַז זיי

זינגען אַ לויב־געזאַנג צום גרוב, וואָס איז פֿאַרשיט געוואָרן און וואָס אויף אים איז אויפגעשטעלט געוואָרן די פֿאַבריק, טיילמאָל, אָבער, קומט אויס אַז דאָס שרייען זיי איבער די מאשינעס, — צו זייערע מאַמעס אַריבער, זיי זאָלן נישט גלויבן וואָס ער, וואָלטשאָק, זאָגט. ווי זיי וואָלטן געזאָגט: „ער איז אַ ליגנער!"

דאָס האָבן געזאָגט און געשריגן, — חנה, כייקע, יאקוב, און נאָך און נאָך — — —

אין שטעטל האָט זיך עפּעס געגנומען פּיקן, אָבער וואָס עס איז — האָט קיינער נישט קלאָר געוווסט. מען האָט געזאָגט, אַז עס איז אַנטקעגן דעם וואָס די וואָלצן גייען צו שנעל, — און צופיל שעה אין טאָג. פון דעם נעמען די קינדער אויף די „פּיאַסקעס" אויסקוקן בלייך...

אויפן בית־המדרש הויף האָט מען גערעדט, אַז עס איז אַ חרפה. מען דאַרף בשלום אַדורכקומען. עס איז אַ בושה אַז די „אחדות"־יינגן שטעלן זיך אַוועק רעדן ביים באָלעמער. טמאים, פּושעי ישראל!...

* *

פּראָדל, דער אַלמנה'ס טאָכטער, מיטן בלאָנדן צעשויבערטן קאָפּ האָר, האָט זיך נישט געמישט. זי איז געווען אַזוי אַ ווילדע רויז אין פּעלד. זי איז געווען צופרידן, אַז זי האָט איר חתן עליען. אַז פּראָדל גייט מיט עליען פּאַר־נאָכט שפּאַצירן, מערקן זיי קיינעם נישט אויף זייער וועג.

שפּעט אין אָוונט גייען פּראָדל און עליע אהיים. עליע איז ווי אַ הויכער שטאַרקער דעמב, פּראָדל — ווי אַ וויעטקע צווייג.

די לעצטע צייט האָט פּראָדל געגנומען אויסקוקן בלייכער אָבער שענער. שלאַנק און בויגעוודיק איז זי געוואָרן. אַ ביסעלע צוריקגעהאַלטן, — ווי אַ כלה.

שוין אַ שטיק צייט ווי זי האָט געגנומען שפּייען מיט פּעדים. איצט האָט זיך אַ פּאָדים פּאַרהאַלטן און עס האָבן געגנומען אויפשטירצן בלוטיקע סטענגעס. אין אַ פּרימאַרגן אַזאַ, אַנטקעגן גרויסע מויערן, האָט דער 20 יאָרי־קער טייוול, — וואָס איר בליק האָט קאָנטראָלירט יעדן ווינקל אין איר פּאַבריקס־אָפּטייל, — אין סאָמע אָנהויב פון איר ליד, איר לעצטן אָטעם אויס־געשפּיגן.

(פונעם בוך „צוישן וועלט", ניו־יאָרק, 1939).

סביבות זבירציה

טוביה פאגעל

זכרונות פון קרימעלעוו

לויטן פנקס העיר, וואס איז געווען ביזן אויסברוך פון דער מלחמה אין מיין באזיץ אלס פון דער חברה קדישא, איז שוין אין 1852 (תרי״ב) געווען אין קרימעלעוו די משפחה פאגעל, ווי אויך די משפחות: גאלדמינץ, האבערמאן, ראטמאן, זאקס, בראט, זאנדבערג, ר׳ מאיר מענדלסאן און זיינע איידעם׳ס לעוועניטשטיין און האלענדערסקי. לעווענשטיין שטאמט פונעם באריימטן גאון ר׳ עקיבא אייגער. אויך די יינגערע לעווענשטיינס און האלענדערסקי׳ס, — הגם, ווי עס ווייזט אויס, געבארענע אין זאויערטשע, — זענען געווען צוגעבונדן צו קרימעלעוו. ד״ר לעווענשטיין, וועלכער איז געווען א כירורג אין דער ראנגע פון א פולקאוו־ניק, האט — נאכן צוריקקומען פון ערשטן וועלט־קריג, — געהאלטן אלס זיין ערשטע אויפגאבע צו ארגאנזירן דעם גדר ארום דעם בית עלמין אין קרימעלעוו. ער האט אליין פינאנסירט די זאך און אכטונג געגעבן אויף די ארבעטן. סטא־ניסלאוו האלענדערסקי האט זיך געשמדט, ערשט נאכדעם ווי זיינע עלטערן זענען געשטארבן. ער האט נישט געוואלט מצער זיין די מוטער. ער האט וויייטער גע־שטיצט די קהילה קרימעלעוו מיט „קמחא דפסחא", „דמי־רגל". יעדן יארצייט איז ער געקומען אויפן בית־עלמין צו די קברים פון זיינע עלטערן. האלענדערסקי׳ן האט אפגעשמדט דער גלח דושינאראַ.

אויפן קרימילעווער בית־עלמין האט, — א יאר אדער 2 יאר פארן אויס־ברוך פון דער 2־טער וועלט־מלחמה, — א גרופע יינגע גלחים געפארשט די מצבות, וויייל עס איז דאך באקאנט, אז קרימעלעוו איז אייניע פון די עלטסטע שטעט אין פוילן. פאקטיש האבן די גרופע גלחים־פארשער געפינען א מצבה, וואס איז דעמאלט אלט געווען איבער 440 יאר. ווי ראובן בענעט דערציילט, איז נישט געבליבן קיין זכר פון אט־די מצבות. בלויז די מצבות זענען געבליבן אויף די

קברים פון: שלמה האַבערמאַן, שמואל שוחט (שמואל זאַקס), מיין פאַטער אברהם שלמה בן־צבי פאַגעל ז״ל.

* *

וועגן קרימילעווער פאַרצייטנס גיב איך דאָ איבער וואָס איך האָב געהערט פון עלטערע יידן בכלל און פון מיין פאַטער ז״ל בפרט. זיי האָבן דערציילט אַז אין תרי״ב (1852) איז אין קרימעלעוו אויסגעבראָכן די גרויסע מגיפה. מענטשן זענען דעמאָלט פשוט געפאַלן אין גאַס. עס זענען נישט געווען קיין יידן אויף צו בערגען די פאַרשטאָרבענע צו קבר־ישראל. האָבן 3 ברידער פאַגעל, ייִנגע, קרעפטיקע מענטשן, זיך מוסר נפש געווען, זיך מטפל געווען מיט די קראַנקע, און געטראָגן די פאַרשטאָרבענע אויף זייערע רוקנס כדי זיי קובר צו זיין. זיי, גופא, זענען לא עלינו אומגעקומען און האָבן איבערגעלאָזט ייִנגע יתומים, וועלכע האָבן זיך, נאָכן טויט פון זייערע טאַטעס, מיט אייגענע כחות אויסגעהאַלטן. זיי זענען אויסגעוואַקסן אין קרימעלעוו, און דערנאָך האָבן זיי זיך צעשפרייט.

די קברים פון די פאַרשטאָרבענע פון כאָלערע זענען אויפן בית הקברות אין קרימעלעוו געווען קאַנצענטרירט אויף איין פלאַץ. אַ געוויסע צייט פאַר 1939 זענען די מצבות שוין געווען איינגעזונקען אין דער ערד. יידן פלעגן ביי יעדער געלעגנהייט, — און בפרט תשעה באב, נאָך די קינות, — קומען צו אָט־די קברים.

די קרימעלעווער שול מיטן בית־מדרש האָט בערך מיט 400 יאָר צוריק געעשענקט די „פריצה" פון דער שטאָט. דאָרט איז אַמאָל געווען אַ טעקסטיל־פאַבריקל מיט האַנט־שטולן. נאָכן טויט פונעם זון האָט די פריצה דאָס דאָזיקע הילצערנע געביידעלע געשענקט אַלס אַ שול און אַ בית מדרש. דאָרט איז אויך אַראַנזשירט געווארן אַ ווינונג פאַרן שמש.

רבנים. לויט ווי איך האָב געהערט איז קיין קרימילעוו געקומען בערך מיט 80 יאָר צוריק פון „ניישטאָט (נאָווע מיאַסטאָ) ר׳ ישראל לייב. ער האָט געשטאָמט פונעם ניישטאָטער „גוטן יידּ" און איז געווען אַ קרוב פונעם כאַנטשינער רבי׳ן. ער איז אייגנטלעך געווען אַ מאַנופאַקטור־סוחר. אין קרימעלעוו האָט ער באַקומען אַ כתב־רבנות, אָבער אַן געהאַלט. נאָכדעם ווי ר׳ ישראל־לייב איז נסתלק געווארן (בערך 1899—1900), איז געווארן רב אין קרימעלעוו ר׳ מרדכי יוסף. אינצווישן איז ר׳ ישראל לייב׳ס זון, ר׳ אברהם׳טשע אַריבער קיין זאַוויערטשע. דעמאָלט האָט די שטאָט אויפגענומען ר׳ יעקב בערן, וועלכער האָט געפירט די שטאָט ביד רמה. ער האָט געפירט אַן אַפּן, ברייט הויז. זיין אייניקל, בוקסבוים, איז געווען דירעקטאָר פון דער זאַמבקאַוויצער גלאָז־פאַבריק. ר׳ יעקב בער איז נסתלק געווארן בערך 1901.

דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן דער ענין פון ברענגען קיין קרימעלעוו דעם

רבי'ן וואָס איז שפּעטער באַקאַנט געוואָרן אַלס „קרימעלעווער רבי". די „פּני" פון דער שטאָט זענען געווען די האַבערמאַן'ס און די גאָלדמינץ'ס. אויך זייער פּאָטער , איסר הכהן (שפּעטער פּירשטנבערגס שווער), איז געווען פון די רייכסטע יידן אין קרימעלעוו. די משפּחה גאָלדמינץ האָט (אונטערן איינפלוס פון גרויסן חיים דאַנציקער, וועלכער איז געקומען קיין קרימעלעוו פון וואָל־בראָם — 45 יאָר פּאַרן אויסברוך פון דער 2־טער וועלט־מלחמה) מצדד געווען צו פּאַרבעטן דאָס אייניקל פון „תפּארת שלמה" אַלס רבי אין קרימעלעוו. די האַבערמאַן'ס זענען געווען סאָכאָטשעווער חסידים און זיי האָבן געוואָלט ברענגען דעם וויישגראָדער, וועלכער איז געווען אַ סאָכאָטשעווער אייניקל. די משפּחה גאָלדמינץ האָט געפּועלט און ר' נחום נתן ראָבינאָוויטש זצ"ל, — דעמאָלט נאָך אַ יינגערמאַן, — איז געוואָרן רבי אין קרימעלעוו.

וויבאַלד די משפּחה האַבערמאַן האָט געזען וויער עס האָט געזיגט, האָבן זיי אויך נאָכגעגעבן. ר' ישעיה האַבערמאַן האָט זיך דאָך משדך געווען מיטן ראָדאָמסקער (זיין זון שלמה חתונה געהאַט מיט אַ ראָדאָמסקער טאָכטער). זיי האָבן דעם רבי'ן אָפּגעגעבן אַ גרעסערן טייל פון זייער פּאַלאַץ, וואָס האָט נאָך געשטאַמט פון די צייטן פון קאָזשימיר דעם גרויסן. דאָרט האָט דער רבי געהאַט זיין „הויף". דער רב, ר' יעקב בער האָט דערנאָך נאָך געלעבט אַ לענגערע צייט. דער רבי האָט אים מכבד געווען אַלס מרא דאתרא, פּונקט ווי יעדער בעל־בית. ער פלעגט שיקן דעם רב מתנות צו פּורים און צו יעדן יום־טוב.

נאָכדעם ווי ר' יעקב־בער איז נסתלק געוואָרן האָט קהל באַשטעטיקט דעם רבי'ן אויך אַלס רב, ווייל די הכנסות פונעם קהל זענען דעמאָלט געווען שיין, צוליב דעם ווייל קרימעלעוו האָט געשחטן אויך פּאַר זאַוויערטשע און סביבה. לויט די דעמאָלטיקע תקנות האָט דער שוחט באַקומען 55 פּראָצענט פון דער שחיטה־הכנסה און דער רב 45 פּראָצענט. היות אַ רבי קאָן זיך נישט פּאַרנעמען מיט דין־תורות און שאלות, האָט מען דעמאָלט געבראָכט פון טאָמאַשאָוו ר' יצחק שמואלעוויטש (אַ לאָדזשער) אַלס דיין. מען האָט אים גערופן ר' יצחק טאָמאַשאָווער (ער איז געווען ר' הערצקע ליבערמאַן'ס שוואָגער). ער האָט געמוסען אַ טייל פונעם רבין'ס הכנסה פון דער שחיטה. כדי צו האָבן פּרנסה בריווח האָט ער געגרינדעט אַ ישיבה מיט בערך 20 בחורים.

צווישן דעם רבי'ן און דער שטאָט האָט געהערשט שלום. דער רבי האָט באַשלאָסן, בערך 1912—1913, איבערצוגיין קיין זאַוויערטשע, ווייל די חסידים האָבן אים געבעטן צו ווינען אין אַ שטאָט מיט אַ באַן־סטאַציע. אין צו־זאַמענהאַנג דערמיט האָט זיך דער רבי געוואָנדן צו די „פּני־העיר", אַז היות ער מוז מאָכן דעם שריט און איבערגיין קיין זאַוויערטשע, בעט ער אַז זיין זון שלמה אלימלך (דערנאָך קאָמינסקער, און שפּעטער זאַוויערטשער רב), וועלכער איז אַן איידעם פון זיין ברודער, דעם ראָדאָמסקער „כנסת יחזקאל", — זאָל

באַשטימט ווּרען אַלס קרימעלעווער רב. קהל האָט איינשטימיק מסכים געווען דערצו, ווייל מען האָט געזאָגט: דער יינגערמאַן איז אויפגעוואַקסן אינעם שטעטל, ער איז ראוי צו זיין רב אין קרימעלעוו. ער קען אויך זייער גוט די ענינים אינעם שטעטל. ר' שלמה אלימלך איז, אַלזאָ, געווארן רב אין קרימעלעוו.

אָבער יענע צייט איז בנוגע די הכנסות פון דער שחיטה געקומען אַ שינוי: דעמאָלט איז שוין זאַוויערטשע געווארן אַ שטאָט און אַ גרויסער טייל קצבים זענען אַריבער קיין זאַוויערטשע (למשל, חיים סאלדין, מנחם העכט א. א.). איז במילא די הכנסה קלענער געווארן און עס וואָלט נישט געקלעקט סיי פאַרן ר'ב, סיי פאַרן דיין. האָט דער רב' געגעבן דעם דיין ר' יצחק אַ פאַסיקע אַנטשע־דיקונג, ער זאָל מוותר זיין לטובת זיין זון. דעם דיין איז עס אויך געווען רעכט, וויל עס האָט זיך נישט געשיקט, אַז ער, דער עלטערער, זאָל זיין דיין מיט אַ יינגערן רב. ר' יצחק איז געגאַנגען קיין לאָדזש אַלס מורה הוראה. (אין לאָדזש האָט מען אים גערופן „קרימעלעווער רבי").

אין קרימעלעוו איז דעמאָלט געווען ראש הקהל און גבאי פון דער חברה קדישא ר' חיים האבערמאַן. פרנס און גבאי פון דער חברה קדישא איז אויך געווען מענדל זעליג שווארץ (זעליג שווארץ'ס אַ שוואָגער און געשוועסטער־קינד), זיי האָבן ווייטער גע׳פירט די שטאָט אויף גרויסן פאַרמאָט. בעת עס איז אויסגע־בראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה האָט זיך די קהילה ווייטער גע׳פירט אומגע־שטערט. רב איז יענע׳ צייט ווייטער געווען ר' שלמה אלימלך ראַבינאָוויטש. אין דער שטאָט איז דעמאָלט געווען פרנסה בשפע, צוליבן האָנדל מיט די דייטשן אין זאַוויערטשע (קרימעלעוו איז געווען עסטרייכיש אָקופאַציע־געביט). אינצווישן האָט מען (1919—1920) פאַרגעשלאָגן ר' שלמה אלימלך'ן דאָס רבנות אין קאָמינסק בייַ ראָדאָמסק. די שטאָט האָט דעמאָלט זייער באַדויערט אַז דער באַליבטער ר' שלמה אלימלך פאַרלאָזט זי. אָבער יעדער האָט געוווסט: מען האָט נישט קיין רעכט צו שטערן אַ מענטשן, וועלכער וויל זיך פאַרבעסערן די לאָגע.

דאָן האָט דער רבי געמאַכט אַ פאַרשלאָג אויפצונעמען אַלס רב דעם סאָכאָטשעווֹער רבין'ס זון ר' אלימלך באַרנשטיין, אָבער צוליב פאַרשיידענע ענינים צווישן די „פני־העיר" איז דערפון גאָרנישט געווארן און מען האָט פון פילץ געבראַכט ר' אלחנן דויד שידלאָווסקי, וועלכער איז געווען אַ תלמיד פון ר' יצחק אלחנן ספעקטאָר פון קאָווּנע.

קרימעלעווער יידן האָבן זיך באַשעפטיקט מיט פי־מסחר אין גרויסן מאָס־שטאָב (בערך 10 משפחות). אַלע בעקעריַען זענען געווען יידישע. די ברויערייַ איז געווען אין יידישע הענט. זי איז פריער געווען האבערמאַן'ס. דערנאָך האָט זי איבערגענומען ר' משה ברעווּדא, אַ יִיד פון לאָוואָוויטש (ליטע). ער האָט עס געבויט האַבערמאַנען די ברויערייַ און זי געפירט אַלס פאַכמאַן און דער־נאָך האָט ער אַליין אָפגעקויפט די ברויערייַ. ברעווּדא איז געווען אַ גרויסער בעל־צדקה. די ברויערייַ האָט געהייסן „בראָווּאַר נאָד וואַרטאָן". ליידער איז

פון דער גאַנצער משפחה געבליבן בלויז 1 טאָכטער. זי לעבט אין ישראל און איז באַשעפטיקט אַלס באַאַמטין אין משרד הסעד.

שיינע פרנסה האָבן געהאַט: יידישע שניידער און אַנדערע בעלי מלאכות, יידישע שפּייז־קראָמען. יידן זענען געווען גרעסטערע סוחרים. זיי האָבן געהאַנדלט מיט די פּריצים. גויים האָבן זיך פאַרנומען מיט האַנט־ווערקערייַ, טעפּעריי א. א. אין די לעצטע יאָרן, אַ פּאָר יאָר פאַרן אויסברוך פון דער 2־טער וועלט־מלחמה האָבן זיי אויך אין מסחר צוגעלייגט אַ האַנט. זיי האָב שטאַרק קאָנקורירט מיט די יידישע געשעפטן. און עס איז געווארן שווער מיט פרנסה, האָבן יידן שוין געזוכט וועגן צו פאַרלאָזן פאַמעלעך קרימעלעוו. קיין שום אַרגאַניזאַציע איז נישט געווען אין קרימעלעוו.

* *

און איצט אַ פּאָר וועלטער וועגן מיינע איבערלעבונגען אין דער מלחמה. דעם 24־טן אויגוסט 1939 בין איך מאָביליזירט געווארן אין ד. א. ק. קראָקע. דאָס איז געווען די ערשטע מאָביליזאַציע אידער די מלחמה איז אויסגעבראָכן. אויפן וואָקזאַל אין זאָוויערטשע זענען געווען זאָוויערטשער יידן. זיי זענען געווען שטאַרק פאַרדאגה׳ט. מען האָט מיך באַדויערט. ר׳ דויד זשעריקער האָט זיי געזאָגט: „איך בין איבערצייגט, אַז ער איז גליקלעכער פון אונדז, ווייל ער גייט אין מילליטער. ביזן 4־טן סעפּטעמבער בין איך געווען סטאַציאָנירט אין קראָקע. פון קראָקע זענען מיר אַוועק אין די ריכטונג פון רומעניע. מיר זענען געווען פון די לעצטע וואָס זענען אַנגעקומען קיין רומעניע. מען האָט אונדז געבראַכט אין אַ מיליטער־לאַגער. אינעם לאַגער זענען געווען 2.600 פוילישע זעלנער, צווישן זיי 9 יידן, און פון זיי זענען געווען עטלעכע זאָוויערטשער. אַלע 9 יידן פון יענעם לאַגער זענען איצט אין ישראל.

אינעם לאַגער איז געווען שרעקלעך: אַ העלפט לאַגער־אינזאַסן איז אויס־געשטאָרבן. מיר האָבן געזען אַז עס איז ביטער. האָב איך פאַר געלט אַרויס־גענומען אַלע 9 יידן (און איך בתוכם) פונעם לאַגער אַלס ציווייל־פליכטלינגע.

די פאַליאַקן האָבן באַלד דערנאָך באַקומען אַ דערלויבעניש איינצוואַנדערן פוילישע שולן. די רומענער האָבן געשטעלט איין באַדינג: צי זיי האָבן אייגענע, פוילישע פראָפעסאָרן, א רב און אַ גלח. איך האָב באַקומען אַ פּאָסטן אַלס רב צו לערנען יידישע תלמידים. גלח איז געווען פרעזידענט מאָשטשיצקי׳ס גלח, הומ־פאלא, וועלכער פלעגט אפּנעמען די שבועה פון דיפּלאָמאַטן אין פוילן.

געווען בין איך אין רומעניע ביז 1944. היות איך האָב געהערט די טראַ־גישע ידיעות פון פוילן האָב איך באַשלאָסן צו פאָרן קיין ישראל, הגם איך האָב געהאַט אַנדערע מעגלעכקייטן. הרב ישעיה שפירא ז״ל האָט מיר פאָרגעשלאָגן אַ סערטיפיקאַט, דערוויסנדיק זיך אַז איך געפין מיך אין רומעניע און ווייל עולה זיין קיין ישראל. געקומען בין איך מיט דער שיף „בולבול".

יהודה (לייבל) דימאנט

קרימעלעוו די מוטער פון זאוויערטשע

די באַן־ליניע האָט געמאַכט זאַוויערטשע צו אַ שטאָט. פריער איז קרי־מעלעוו געזונן די שטאָט און זאַוויערטשע — אַ דערפל. מיט דער צייט זענען טאָקע אַ סאַך קרימעלעווער איינוווינער אַריבער קיין זאַוויערטשע. געבליבן זענען אין קרימעלעוו בלויז אַ פּאָר מנינים יידן. געווען איז אַ רב, א שוחט א. א. וו. דאָס שיינדל פון קרימעלעוו איז געווען די אַלטע שול וואָס האָט געהאַט אין דער גאַנצער געגנט אַ שם מיט איר קונסט־מאַלעריי. אויך דאָס אַלטע בית־המדרש פונעם רבי'ן, הגם ער האָט שוין אַ לענגערע צייט געווינט אין זאַוויערטשע, — האָט ווייטער עקזיסטירט. אויך דער היסטאָרישער פּאַלאַץ וואָס האָט באַלאַנגט צו די יידישע „דזשעדזשיצעס", די האָבערמאַן'ס איז געווען אַ צירונג פּאָר קרימעלעוו.

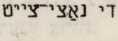
אין קרימעלעוו זענען געווען עטלעכע פערזענלעכקייטן:

הרב ר' אלחנן דויד הלוי שידלאָווסקי. ער האָט געהאַט אַ גאונישן קאָפּ: ער האָט געלערנט ש"ס מיט פוסקים פון אויסנווייניק.

ר' מענדל שוואַרץ, וועלכער האָט זיין גאַנץ לעבן געווידמעט דער קרי־מעלעווער שול.

ר' יעקל דיאמאנט (מיין פאָטער), איז געווען אַ גרויסער מכניס אורחים און קיין יידן נישט אַדורכגעלאָזט, ער זאָל בייַ אים נישט טועם זיין.

ר' חיים דאַנציגער מיט זיין שיינער, לאַנגער, ווייסער באָרד (אַ געוויסע צייט, הגם די דייטשן האָבן שוין געשניטן בייַ יידן די בערד, האָבן זיי זיינע געלאָזט אַלס שיינקייט).

די נאַצי־צייט

אַנהויב 1940 האָט די נאַצישע בעסטיע שוין געהאַט שליטה איבער גאַנץ פוילן. קרימעלעוו איז געווארן אַ גרענעץ־שטאָט צווישן דעם „רייכסגעביט" און דעם א. ג. גענעראַל־גוווערנעמענט.

אין שטעטל זענען אַנגעקומען עטלעכע הונדערט דייטשע סאָלדאָטן פון דער גרענעץ־וואַך, ד. ה. אויף יעדן יִד 3—4 סאָלדאָטן. דעמאָלט האָבן זיך אַנגעהויבן די יידישע צרות.

ערשטנס האָבן זיי בייַ אונדז צוגענומען די ווינונגען, די מעבל, די שטוב־כלים, כדי זיי צו נעמען צו זיך אין זייערע קוואַרטירן. צווייטנס האָבן זיי גע־

נומען רייסן ברעטער פון דער שול כדי צו בויען פון זיי ביידלעך פאַר זייערע גרענעץ־פאַסטנס. פאַרברענען די שול האָבן זיי סיי־ווי נישט געקאָנט, ווייל אַרום איר זענען געווען הילצערנע הייזקעס פון די קריסטן און פאַר זיי וואָלט עס געווען אַ סכנה ווען די שול וואָלט געברענט.

האָבן זיי, טאַקע, געמומען רייסן פון דער שול שטיקער, — און יידן האָבן נעבעך, געמוזט טאָן אָט־די אַרבעט, אין משך פון וואָכן. עס האָט געשטאָכן ממש אין האַרץ.

אַז די קריסטלעכע שכנים האָבן געזען, אַז מען רייסט, — האָבן אויך זיי געריסן.

אין דער צווישנצייט האָב איך און נאָך עטלעכע בחורים אַרויסגענומען ביינאַכט די ספרי־תורה און זיי צעשטעלט אין פריוואַטע הייזער.

אַ טייל יידן האָט מורא געהאַט אונדז אַרייננצולאָזן מיט די ספרי־תורות, מיר האָבן איינמאָל באַנאַכט, — ממש אין סכנת־נפשות, — אויסגעגראָבן אויפן שול־הויף אַ גרויס גרוב און דאָרט באַגראָבן אַלע ספרים: צוויי גרויסע ווילנער ש״ס און נאָך הונדערטער טייערע ספרים.

היות, ווי שוין געזאָגט, ס׳איז אויסגעפאַלן 1 ייד אויף 3—4 דייטשן זענען מיר אַלע געווען באַשעפטיקט מיטן באַדינען זיי. מיר האָבן, דערפאַר, קיין צייט נישט געהאַט צו פאַרדינען פאַר אונדזער פרנסה.

הונגעריק און בארוועס האָבן מיר ביי זיי געאַרבעט, — פון פרי ביז נאַכט: פרויען ביים וואַשן, שייערן. מענער — ביי אַנדערע שווערע, מיאוסע ארבעט.

איבער זקנים פלעגן זיי ליצנות מאַכן, שניידן בערד, הייסן מאַכן גימנאַסטיק א. א. וו. אָפט פלעגן זיי פאַרשטעלן יידן אַלס שמוגלער און געריצט אויף זיי ספּעציעל־דרעסירטע הינט. נישט איינמאָל האָבן די הינט צעביסן יידן ביז בלוט.

די קריסטלעכע שכנים האָבן אונז מכלומרשט באַדויערט. אָבער אינגער־לעך האָבן זיי געהאַט אַ נקמה אין אונדז. נישט איינמאָל האָבן זיי אונדז פאַר־מסרט און גורם געווען צו פאַרשיידענע צרות.

עס איז פאַראַן געווען אַ שטיקל יידנראַט. אָבער קיין גרויסע השפּעה האָט ער נישט געהאַט, סיידן וואָס ער האָט צוגעשטעלט אין די לאַגערן קיין דייטשלאַנד, — איינמאָל עטלעכע בחורים, דאָס צווייטע מאָל, — עטלעכע מיידלעך.

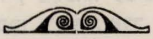
מערץ 1941 האָט די דייטשע פאָליציי באַלאַגערט דאָס שטעטל און אַוועק־געגומען אַלע יינגע מענטשן. דעמאָלט איז חיים גאָלדשמידט דערשאָסן געוואָרן. מיר, — מיט נאָך עטלעכע, — איז געלונגען צו אַנטלויפן. מיר האָבן זיך אָפּ־געפּיניקט נאָך אַ יאָר.

פעברואר 1942 — ווידער אַן אָבלאָווע. דעמאָלט בין אויך איך געווען דער קרבן. אַלץ האָט זיך געענדיקט.

עס זענען דעמאָלט געבליבן אין קרימעלעוו בלויז אַ פּאָר צעבראָכענע זקנים.

בעת איך בין געווען אינעם לאַגער האָב איך באַקומען אַ בריוו, אַז מען האָט די פּאָר זקנים געשיקט קיין זאַוויערטשע, ווו די דייטשן האָבן געמאַכט אַ געטאָ. מער קיין ידיעות האָב נישט דערהאַלטן.

אזוי־אַ איז געשטאַרבן די מוטער־קרימעלעוו צוזאַמען מיט איר קינד זאַוויערטשע.

קרימעלעוו — אַ שטעטל ווי אין שלום עליכם׳ס מעשיות

אַ שטעטל, — לויטן אויסזען ווי די שטעטלעך, געשילדערטע אין שלום־שליכם׳ס מעשיות. קרימעלעוו, 7 קילאָמעטער הינטער זאַוויערטשע, איז אַן אַלטער ישוב. א פּאָר צענדליק יאָרן פּאָר דער ערשטע ווועלט־מלחמה איז קרימעלעוו געווען אַ שטאָט בעת אַ טייל פון זאַוויערטשע האָט באַלאָנגט, אַלס דאָרף, צו דער קרימעלעווער גויעשער גמינע און צו ק״ק קרימעלעוו. א זאוויערטשער יד פלעגט מען ביז 1904 ברענגען צו קבר ישראל אויפן קרימעלעווער בית הקברות.

אין יענע צייטן פלעגן אין קרימעלעוו פּאָרקומען ירידים, אויף וועלכע עס פלעגן זיך צונויפפּאָרן לייט פון די ארומיקע שטעטלעך און דערפער. קריסטן פון דער געגנט פלעגן קומען אַפּריכטן תפילות אינעם קרימעלעווער קאַשטשאַל.

וועגן קרימעלעוו געדענק איך פון די קינדער־יאָרן פאַלגנדיקס:

פון קרימעלעוו איז קיין זאַוויערטשע געקומען דער קרימעלעווער רבי, וועמענס זון איז געווען זאוויערטשער רב ביז צו דער ליקווידאציע. צום קרימעלעווער רבין׳ס פלעגן קומען חסידים פון ווייט קאַנטן.

אין קרימעלעוו איז געווען אַ גרויסע יידישע ברויערייַ „בראָוואר נאָד וואַרטאַן״ די ברויערייַ האָט באלאנגט פון דור דורות צו דער משפחה ברעודא.

לויט אלטע לעגענדעס איז קרימעלעוו מיט הונדערטער יאָרן צוריק נישט געווען קיין ישוב. איינמאָל איז אין דער געגנט געשטאַנען אויף דער וואַך אַ זעלנער, אַ קאָוואַלעריסט. זיין פערד האָט פלוצעם געגעבן אַ קאָפּע און פון דער ערד האָט געגומען אַרויסשטראָמען אַ קוואַל וואַסער. היות דער זעלנער האָט געהייסן

קראַמאַלאוו, האָט מען דעם ישוב וואָס איז אין דער סביבה אויפגעקומען געדופן לויטן נאָמען פונעם קאוואלעריסט.

אינעם לעצטן פערטל פונעם 19־טן י״ה האָט זיך זאַוויערטשע געגומען אַנטוויקלען אַלס וויכטיקע אינדוסטריע־שטאָט מיט אַ באַן־סטאַציע. קרימעלאוו איז געווארן הינטערשטעליק און געבליבן אַ קליין שטעטל.

מיט אַ סאָך יאָרן צוריק האָבן אין קרימעלאוו געלעבט זייער רייכע יידן, — גרויסע סוחרים און גוטסבאַזיצער.

פאָר מיינע צייטן זענען נאָך געווען די משפחות: 1. ר׳ טוביה פאָגעל, וועל־כער פלעגט האָנדלען מיט גרויסע פריצים פון דער גאָנצער געגנט; 2. ר׳ יוסף גאָלדמינץ, וועלכער האָט מיט זיין משפחה עמיגרירט קיין פראָנקרייך, נאָכדעם ווי ער האָט פאַרקויפט צו קריסטן זיינע גיטער און זיין איבריק פאַרמעגן. זיין משפחה לעבט נאָך עד היום אין פאַריז, אָבער ער גופא איז אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשע מערדער אין אַשוויענטשים.

מען פלעגט אויך דערציילן אַז דער עושר לעווינשטיין, וועלכער האָט געשטאָמט פון קרימעלאוו, האָט אויסגעהאָלטן דעם יידישן בית הקברות.

אין קרימעלאוו האָט יעדער ייד געהאָט זיין אייגן הייזל, וואָס איז אים געקומען בירושה. די קריסטלעכע באָפעלקערונג איז על פי רוב געווען אַ פוי־ערישע, מיט אייגן פעלד און ווירטשאַפט. די יידישע באָפעלקערונג האָט זיך באַשעפטיקט מיט מלאכה און מסחר. יידן זענען אויך געווען סוחרים, בעלי־עגלות א. א. וו.

וועגן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין קרימעלאוו געדענק איך, אַז דאָרט האָט זיך אין די 30־ער יאָרן געגרינדעט אַ רעוויזיאָניסטישע פאָרטיי (מיט מאיר שוואַרץ בראש). אָבער צוליב מיר אומבאַקאַנטע סיבות, איז די פאָרטיי אַ קורצע צייט שפעטער אויפגעלייזט געוואָרן. אַנדערע פאָרטייען האָבן זיך נישט געגרינ־דעט. דעריבער איז אין קרימעלאוו נישט געווען קיין געזעלשאַפטלעך לעבן.

אויך אין קרימעלאוו האָבן די פאָליאקן ערב דער מלחמה פון 1939—1945 זיך מאָביליזירט. צווישן די מאָביליזירטע איז געווען אַן איינציקער ייד: ר׳ טוביה פאָגעל, וועלכער געפינט זיך איצט אין ארץ־ישראל. זיין גאָנצע משפחה איז אומגעבראַכט געוואָרן אין אַשוויענטשים.

דאָס אַלטע שטעטל קרימעלעוו

אין קרייז פון זאַוויערטשע געפינט זיך אַן אַלט קליין שטעטל קרימעלעוו. כמעט יעדער זאַוויערטשער תושב פון עלטערן דור האָט געשטאַמט פון אָט־דעם שטעטל.

פונעם קליינעם שטעטל זענען אויסגעוואַקסן רבנים און גרויסע פּערזענ־לעכקייטן: דער קרימעלעווער רבי און זיין זון, דער שפּעטערער זאַוויערטשער רב.

עס איז צו דערמאָנען די פאָמיליע ברעווּדא, ווי אויך ר׳ חיים דאנציי־גער, אַ ייִד אַ הדרת־פּנים פון בערך 80 יאָר. אים האָבן די בלוטיקע היט־לעריסטישע מערדער אַרויסגענומען אין מאַרק אַריין כדי אַלע זאָלן זען ווי זיי רייסן אים אויס די אַלטע גרויע באָרד. ער האָט נאָך דער דאָזיקער שפּל׳ער ברוטאַליטעט, אומאויפהערלעך געקלאָגט און געווײַנט. איינמאָל האָט ער מיר געזאָגט, אַז ער איז מקנא מיין פאָטער וועלכער איז געשטאָרבן אינעם יאָר 1936 אויף זיין אייגן בעט און מען האָט אים אחרי מותו אפגעגעבן כבוד המתים און אים קובר געווען כדת וכדין. געקלאָגט האָט זיך ר׳ חיים הלמאי ער האָט נישט זוכה געווען און זיין גורל איז צו קומען אין די היטלעריסטישע מערדער־הענט.

אין אונדזער שטעטל האָט אויך געלעבט הרב אלחנן דוד שידלאָווסקי מיט זיין גרויסער פאמיליע, פון וועלכער עס איז געבליבן בלויז איין טאָכטער וואָס לעבט אין ישראל. די היטלעריסטישע מערדער האָבן אים געפיניגט מיט יסורים און בזיונות: זיי זענען געקומען צו אים אין הויז אַריין. האָבן זיי אים יעדן טאָג אַרײַנגעזעצט אין אַ וועש־באַליע און געגאָסן אויף אים עמערס קאַלט וואַסער. דערנאָך האָבן זיי אים געהייסן אָנטאָן טלית און תפילין און אַרויסגיין אין גאָס בעטן צו גאָט. אין אַנוועזנהייט פון אַ פאַרזאַמלטן קריסטלעכן עולם האָבן זיי געמאַכט פון אים ליצנות.

אלע די אויסגערעכנטע און נישט־אויסגערעכנטע יידן פון קרימעלעוו, צווישן זיי מיין משפּחה, האָבן די מערדער, בעת דער ליקווידאַציע־אַקציע אינעם זאַוויערטשער גטאָ, געשיקט קיין אַשוויענטשים. פון מיין משפּחה זענען בלויז איך און מיינע צוויי ברידער לעבן געבליבן.

איך בין נישט אומשטאַנד אויסצורעכענען אַלץ וואָס די מערדער, האָבן אָפּגעטאָן ביי אונדז אין שטעטל. איך וועל געבן בלויז אַ פּאָר ביישפּילן: גלייך נאָך זייער אָנקומען האָבן זיי פאַרברענט די אַלטע שול מיטן בית־המדרש וואָס איז געווען געפּאַקט מיט טייערע ספּרים. די ספּרי־תורות האָב זיי געמומען אַלס דיוואַנעס אין זייערע קאַרידאָרן.

שמעון געלדנער

אימזשיגליד

מיין קליין געבוירן־שטעטל אימזשיגליד (מזשיגלאָד), מיט איר קליינער יידישער באָפעלקערונג, האָט אַ שיינע פאַרגאַנגענהייט, דערפאַר שיקט עס זיך, אַז אויך אונדזער שטעטל זאָל באַצייכנט ווערן אינעם זאַוויערטשער „ספר זכרון".

אימזשיגליד איז איינס פון די שטעטלעך אין שכנות מיט זאַוויערטשע. אין דער אמתן איז אונדזער שטעטל עלטער פון זאַוויערטשע גופא.

אין אימזשיגליד זענען אַלע יידן געווען זייער געשעצט דורך די קריסט־לעכע איינווינער. דאָס שטעטל האָט פאַרמאָגט אַ שול מיט אייניקע מנינים, אַ חזן, אַ שוחט. אויך דער פאָרעמבער שוחט, ר׳ הענדל, האָט געשטאַמט פון אונדזער שטעטל און ביז צו זיין אַריבערגיין קיין פאָרעמבע האָט ער געווינט אין אימזשיגליד.

דאָס שטעטל איז געווען פרום: יידישקייט איז געווען זייער שטרענג אָפּ־געהיטן סיי דורך עלטערע לייט און סיי דורך דער יוגנט.

פון די גאָר אַלטע איינווינער זענען געווען טשעבינער און בוטניק. זיי זענען דערנאָך אַריבער קיין זאַוויערטשע און אויך דאָרט זענען זיי זייער באַ־ליבט געווען און געשעצט געוואָרן דורך די אָרטיקע יידן.

צוביסלעך איז זאַוויערטשע געוואָרן דער צענטער פון דער גאַנצער גע־גנט, — אויך אין לערנען. אָזוי, למשל, האָט דער בעל־קורא, ר׳ וואָלף שאַנצער, געלאָזט איינעם פון זיינע צווייַ זין לערנען אין זאַוויערטשע.

דער נאָטירלעכער פראָצעס פון קאָנצענטרירן זיך אין גרעסערע ישובים, האָט אויך נישט אויסגעמיטן אימזשיגליד. בעלי בתים זענען אַריבער אויך אין אַנדערע שטעט, און נישט בלויז קיין זאַוויערטשע. אָזוי, למשל, האָבן דער אייג־טימער פון דער מאָרטשישאַוויער מיל בנציון, און אַן אַנדערער אימזשיגלידער, איסר, זיך באָזעצט אין טשענסטאָכאָוו. פון אימזשיגליד איז אויך אַרויס דער חזן שענטאַל, אַ זייער אָנגעזעענער יד, וועלכן מען האָט געקאָנט באַמערקן פון דערווייטנס צוליב זיין שוואַרצער באָרד. שענטאַל איז אין דער שול געווען פון תמיד אַן בעל שחרית און די מתפללים פלעגן שטאַרק לויבן זיין דאָוונען.

אויך דעם חזן שענטאַל׳ס זון, שמואל שענטאַל, איז אַריבער אַלס אַ חזן קיין דאָמבראָווע (דאָמבראָווא גורניטשא). דאָרט איז שמואל שענטאַל געווען זייער געשעצט דורך די מתפללים.

ר׳ שמואל קרייצער, וואָס איז געווען באָווסט אַלס אַרנטלעכער און רייכער יד, האָט געלאָזט אַלע זיינע קינדער לערנען אין זאַוויערטשע, ווו זיי האָבן זיך

שפּעטער אויך באַזעצט. פונדעסטוועגן זענען זיי געווען זייער געבונדן מיט זייער אָפּשטאַם־שטעטל אימזשיגליד. זיי פלעגן אָפט קומען אויף אַ באַזוך צו די עלטערן.

איינער פון ר׳ שמואלס קינדער, ר׳ איטשע, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע גוטע מעלות, אַלס מליץ־יושר פאַר די זאַוויערטשער יידן. פאַר אים זענען אָפּן געווען אַלע טירן פון די רעגירונגס־און מוניציפּאַל־אַנשטאַלטן אין דער שטאָט. האָט עמעץ געהאַט שווערִיקייטן אין די אַמטן, האָט ער אַלץ פאַר אים געטאָן כדי אים צו העלפן. געטאָן האָט ער דאָס אַלץ, — נישט צוליב פרנסה, נאָר לשם מצווה.

צוויי טעכטער פון ר׳ שמואל קרייצער, — חיה (העלא) און מלכה׳לע, — זענען געווארן אָנגעזעענע לערערינס אין זאַוויערטשע. די דריטע טאָכטער, חוה, וועלכע געפינט זיך ביים היינטיקן טאָג אין ישראל, איז אַוועק פון פוילן בערך מיט 40 יאָר צוריק. איך געדענק ווי חוה איז מיט 30 יאָר צוריק געקומען אויף אַ באַזוך קיין פוילן מיט איר קליין יינגעלע חנוך (ער פאַרנעמט היינט אַ חשובן אָרט ביי אַ פּראָדוקטיוועָר אַרבעט). בעת איר באַזוך האָט חוה נישט פאַרגעסן צו באַזוכן איר געבורט־שטעטל אימזשיגליד.

* *

מיין אימזשיגליד האָט זיך אזיסגעלעבט אין דינען דעם בורא — ביים עמוד. אין מיין זכרון איז פאַרבליבן דער שטענדיקער קאַמף צווישן די מתפללים וועגן חזקה אויפן עמוד. אין אונדזער שול פלעגט מען זיך רייסן צום ברעטל. פון צייט צו צייט פלעגט דאָס אַרויסרופן קאַנפליקטן צווישן די מתפללים. איינער האָט דעם צווייטן נישט צוגעלאָזט צום עמוד דאַוונען. זיי האָבן דאָס געמיינט ערלעך. איך דערמאָן מיך די אימת הציבור פאַר די ימים־נוראים — ראש השנה און יום הכיפורים. שוין אַ סאָך טעג פאַר די ימים־נוראים האָט זיך געלאָזט מערקן דער „פּחד" פון די הייליקע טעג. איך דערמאָן מיך ווי עס האָט זיך גע־פאַרעט אין יענע טעג מיין אומפאַרגעסלעכער פאָטער, וועלכער איז געווען זיינע אַלע יאָרן גבאי אין דער שול. ער פלעגט פריער פאַר אַלץ קומען, — באַגלייט דורך אונדז, זיינע דריי זין, צום דאַוונען און ער פלעגט אַכטונג געבן, אַז אַלץ זאָל זיין אין אַרדענונג. ערב יום־כיפור פלעגט אַן אָרטיקער קריסט, — יאָר איין יאָר אויס, — באַזאָרגן פאַר אַן אָפּצאָל היי וואָס האָט געדינט צום אויסבעטן דעם באַדן פון דער שול, כדי מיר, מתפללים, זאָלן קאָנען דאַוונען אין די זאָקן. אין דער שול האָבן שימערירט די ווייסע קיטלען. מען האָט זיך געגרייט צו כל־נדרי.

ווי נאָר עס האָבן זיך געהערט די ערשטע ווערטער פון כל נדרי, וואָס ר׳ איטשע שענטאַל האָט אַרויסגעזאָגט, האָט דער עולם אָנגעהויבן ציטערן און איבערחזרן די ווערטער פון דער הייליקער תפילה.

אימזשיגליד איז אויך געווען, טראָץ דער קליינער צאָל יידישע איינ־ווינער, אַ שטעטל פון בעלי־צדקה. האָט זיך ווער געניטיקט אין וואָסער נישט איז הילף האָבן אים די היימישע יידן נישט געלאָזט פאַלן. אויך אַרעמע לייט האָבן געהאַט אין אונדזער שטעטל זייער אמת׳דיקע און וואַרעמע הייס.

איך געדענק ווי מיין פאַטער פלעגט אָפט גיין שפּעט באַנאַכט אין שול אריין: טאָמער איז עמעץ געבליבן, חס ושלום, אַן אַ מקום־לינה.

האָט פאַסירט אַז ער האָט דאָרט עמעצן געטראָפן, האָט ער אים גלייך צו זיך אַהיימגענומען צום איבערנעכטיקן. איך געדענק, ווי אורחים פלעגן צומאָרגנס, באַפרידיקטע פון אונדז אַוועק. אַזוי איז אויך געווען די מידה פון אַנדערע אימ־זשיגלידער בעלי בתים.

ווי מוראדיק און אומפאַרגעסלעך איז דער געדאַנק אַז די יידן פון מיין אימזשיגליד זענען אַזוי שוידערהאַפט און בעסטיאַליש פערלענדט און פאַר־שניטן געוואָרן.

בחרג, בחנק, באונס...

פארלענרט, דערשטיקט, פארשוועבט...

פ״יצו און אומקום
אֵש וְחֶדְלוֹן

משירי השואה

אלכסנדר־שלמה דאנציגער

אש

אש, אש... וווּ נאר אַ וואלקן אין הימל
זע איך אש. וווּ נאר אַ שטויבעלע אינעם אוועך
זע איך אש, — דאס אש פון אלע נאנטסטע אין געריכטל,
אש פון טאטע־מאמע, שוועסטער, ברודער, פריינט און חבר.

נאציש פייער האט זיי פארשלונגען־פארברענט
מיט קליינע קינדער אויף די הענט.

עס רייסן זיך קולות. עס וויברירט אין געיאמער די לופט
פון זייער לעצטן פארצווייפלט־תחנונים'דיקן אויפגעשריי.
פלוצעם — שאַ אוּן שטיל. אַ סאוועט רופט.
אין אויפגייענדיקן באגינען ווערט רויך און אש, — פון זיי.

נאציש פייער האט זיי פארשלונגען־פארברענט
מיט קליינע קינדער אויף די הענט.

אש, אש — אש פון זייער קערפערלעכן איבערבלייב
האבן ווינטן צעטראגן ארום אוּן ארום
וווּ נאר אַ ווינט אוּן אַ שטורעם פאטשט אין מיין פענצטער־
שייב
הער איך זייער יאמער, חגם זיי זענען טויט אוּן זענען שטום.

נאציש פייער האט זיי פארשלונגען־פארברענט
מיט קליינע קינדער אויף די הענט.

אונדזער לעבן איז פאסנע איצט. ס'איז ניווענ. וואס טויגן
מיר אָן זיי?
איך גענפין מיר קיין רו נישט. איך גענפין קיין נחמה, —
בלויז אין גארגל ווערט דערשטיקט אַ קול, אַן אויפגעשריי:

נ ק מ ה. נ ק מ ה!

בהלך על פני חרד

כהלך על פני חלד, נטול בית וגג
מציץ לאחור, רווי געגוע והגיג, —
לבי עליך, עירי. בא שודד — רוצח והרג,
הבעיר אש, רמס. הותיר באפר אך זיק.

זיק של זכר לכל שקרם עור, בשר, גידים,
תוך המיית עדה, ששונה, יגונה ברחבי קרתא:
המון־עם — נאור ואדוק, פשוטי עם ונגידים.
יקרה מיקר, ערש נעורי, זבירציה על הוואַרטה!

מה טעם שמכונות לנוע לא חדלו? מה ערך לפיח
בוקע מארובות בתי ייצור בעיר?
חמק הכל, נותר אך הד. אין האגם. אין בפאַדוואַמטשע הצריח.
גם הפאַרק והשדרות אינם, כי אין מבקר שם הדור היהודי הצעיר.

צל ממרחק מגיח, פיח כבשוני אַשוויענטשים מתמר לאף
כיתושו של טיטוס רשע: צור ישראל, את בית הכנסת השארת,
אך היכן יהודיך הקדושים, הנשים וטף
בזבירציה, העיר על פלגי הוואַרטה?

ווי אַ וואַגלער איבער ערד, אַן הויז, אַן דאַך, אַן שטוב,
וואָס קוקט טרויעריק צוריק, אין בענקשאַפט פאַרזונקן, —
באַווײַן איך מײַן שטאָט. געקומען אַ גזלן, געהרג׳עט,
געוואָרפן אין גרוב.
אַ פייער צעבושעוועט. צעטראָטן אַלץ. אין אַש געלאָזט
בלויז עטלעכע פונקן.

פונקן פון אָנדענק נאָך אַלץ, וואָס איז געווען פלייש און בלוט,
ביין און גליד,
אינמיטן פרייד־און טרויער־קולות, אין טעג און יאָרן, —
ליבע, האַרטע.
אַ סאַך יידן אין שטאָט געווען, — אַרעם און רייך,
אַ פרייער און אַ פרומער ייִד.
מײַן טייער שטעטל, יוגנט־וויגל, — זאַוויערטשע מיינס
אויף דער וואַרטע.

וואָס טויג אַז מאַשינען באַווגן זיך דאָרט איצטער?
דער רויך, — צוואָס?
צו וואָס־זשע די פּאַרע, וואָס דרינגט פון אונדזער שטאָטס פאַבריקן?
אַז אַלץ איז פאַרביי. געבליבן אַן עכּא בלויז. קיין סטאָוו נישט.
נישט פּאָדזאַמטשער שלאָס.
אויך פּאַרק און אַלייען נישט, — אויב יידיש יינגוואַרג
וואַרפט אויף זיי נישט חן־בליקן.

אַ שאָטן פון וויטנס זיך יאָווט. סאָדזע־רויך עקבערט
די נאָז אַצינדער
ווי דאָס מיקל פון טיטוס הרשע: גאָט אין הימל, די שול
האָסטו געלאָזט אַ פאַרשטאָרטע —
אַן יידן. וווּ זענען זיי? וווּ זענען דייַנע יידן, — הייליקע, —
פרויען און קינדער?
וווּ זענען זיי, די יידן פון זאַוויערטשע, דער שטאָט
אויפן קלאָרן טייכל וואַרטע?

שטאָט פון מיין געבוירן

זאַוויערטשע, מיין שטאָט, — שטאָט פון מיין געבוירן,
קבר פון יידן־קדושים, פון היימישע, — מזבח פון מאַמע,
טאַטע, שוועסטער, ברידער.
מיט זיי האָב איך דאָס גאַנצע חיות מיינס, מיינע וואָרצלען
פאַרלוירן
און כ׳קאָן מיך נישט פאַרוואָרצלען ווידער.

מיין מאַמען — קיין אוישוויץ פאַרשלעפט. מיין טאַטן און
שוועסטער — אין געטאָ פאַרשפּאַרט.
דער זיידע אין אָגאָנעק, צו באַקומען פאַר די אייניקלעך
ברויט,
איז פון אַ דייטשן סאָלדאַט געקיילט געוואָרן ביז טויט,
בעת ער האָט, — מיט תחנונים־תפילות צו גאָט, —
אויף אַ נס געוואַרט.

פרעגט מיין קינד מיך: אבא,
ווו זענען מיין סבתא און מיין סבא?
וואָס זאָל איך אים זאָגן? ווי זאָל איך פאַרטייטשן
אַז גערצחנט האָט אַ פאָלק, — אַמאָל אַ פאָלק פון גרויסע
גייסטער, — דאָס פאָלק פון דייטשן?

זיי האָבן אויסגעטראַכט ווי „ווייסנשאַפטלעך" צו פאַרלענדן
מיליאָנען יידן און מיליאָנען מענטשן סתם.
אָן מצבה, אָן איבערבליב, אָן זכר, — מענטשן־לעבנס
צו פאַרשוועדן.
און די וועלט? זי האָט געהערט, געשוויגן, פאַרדייט עס, —
אָן פּראָטעסט און טאַראַראַם.

נ ק מ ה

ממעמקי האדמה הספוגה
מדם יהודים קדושים
מתפרצים קולות ובנות
קולות הקוראים —

נ ק מ ה !

לחט השמים האדומים
מאש עיירות שעלו
על המוקד על יושביהן
עונה לעומתם —

נ ק מ ה !

רק שיר אחד יודעים
הכוכבים, אותם העדים
הנצחיים למעשים
שהיו ושמם

נ ק מ ה !

וחים בזעפו ובקצפו
מטיח ראשו
בחופי סלעים
וצורח —

נ ק מ ה !

וכל היקום בעלבונו
וצערו שואג
ממכאוביו —

נ ק מ ה !

„בצל הזוועה"

כספרנו של „חיים" („בצל הזוועה". הוצאת המשמרת הצעירה למפא"י) מובא סיפורו של בחור יהודי מפולין על חיסול 3000 מיהודי זבירציה, שהובאו לאַשוויענטשים מ„אקציה" אחת. אם כי אין אפשרות לוודא מהימנותו של סיפור קצר זה, השאוב מכלי שני, נביא כמה קטעים.

„— — — 3000 יהודים. ראש הקהל, יהודי תם וישר, יהודי מכובד על עדתו, — אף הוא עמהם. והבאים — אנשי עבודה ברובם, כי לשם עבודה הובאו, כידוע. הן בתי חרושת חדשים נבנו כאן...

באו למקום, — ונצטוו בראש וראשונה ללכת להתרחץ ולהחליף בגדים. כבר בתחנה הקביל פניהם ראש המחנה ונאם לפניהם דברים חותכים על הצורך בנקיון והיגיינה, כיאות לפועלים במשטר החדש...

באו יהודים לפרוזדור של בית המרחץ. הציצו לתוך האולם הגדול והרחב, — ראו מזלפי מקלחת מותקנים בתקרתו ומערכת צנורות המצטלבים בה לאורך ולרוחב. לבם נקפם בכל זאת. ראש הקהל ניסה להרגיעם: „הן לא ייתכן שעדה שלמה בת 3,000 נפש תומת כאיש אחד. עד כדי כך לא יגיעו...

משעמדו היהודים בסירובם ונוגשי הס. ס. עומדים עליהם ומאיימים בנשקם, — קם ראש הקהל ואמר: „אחי, הלא אתם מכירים אותי, כל הימים הקשים בגיטו הייתי משרת אתכם באמונה ואף אתם רחשתם לי אימון. עשיתי הכל כדי למנוע אסון בידיכם... ואף עתה שלטו־נא ברוחכם, כי ידו של הצורר נטוייה. הנני ואלך למנהל המחנה ואמסור לו את חששותיכם".

כאן מוסר הסיפור כיצד ראש הקהל מסר למנהל המחנה על רחשי בני עדתו ועל חשדותיהם. המנהל שקיבל את ראש הקהילה באדיבות נשבע לו שלא יאונה להם כל רע, כי תחת חסותו הם ואך לעבודה באו. ראש הקהל מסר לבני עדתו את דברי ראש המחנה. כדי להפיג את פחדם הכריז ראש הקהל, שהוא ייכנס הראשון.

„וכך הווה" — ממשיך הספרון: — הראשון נכנס ראש הקהל ואחריו נהרו יתר בני העדה. תא הגזים שהיה מיועד ל־3,000 איש נתמלא כולו, — ומיד נסגרה מאחוריהם בכוח הדלת ההרמטית. כעבור דקה אחת פרצה מתוך „בית־המרחץ" יללה איומה פולחת כליות ולב...

כעבור 10 דקות, — ירדה דממה גדולה.

במערבולת הימים והדמים

ביום פרוץ המלחמה לא הייתי במקרה בזבירציה, אלא — בקשר לאיזה ענין בלודז. בעיר זו היה, כידוע, מיעוט גדול של גרמנים, והילכך נתגלה בה, — ממש ביום פרוץ המלחמה — באופן בולט ביותר רקבונה של פולין ורקבון הצבא הפולני: במקום לבנות ולבצר מדינה וצבא עודדה אז ממשלת פולין אנטישמיות ברוטאלית לפי האופנה של שכנתה גרמניה. הבגידה פשתה איפוא בכל אתר ואתר. אפשר היה לראות כיצד היו ברחובות לודז' בוגדים למיניהם מאותתים לאירונים הגרמנים, אשר עטו על העיר כדי להתקיפה, ואכן בעטייה של בגידה זו נפגעו לודז'אים רבים כבר ביום פרוץ המלחמה.

ב־5 בספטמבר 1939 הודיע הרדיו בלודז' על יציאה כללית של כל הגברים לברזיני, לשם התיצבות לצבא הפולני. בהתאם לצו זה עזבו אלפי אנשים את העיר למחרת בבוקר. בעיר נשאר, כמובן, כל הגייס החמישי של ההיטלריסטים שהתכוננו לקבל בתרועת־גיל את פני הצבא הנאצי. כאשר הגענו לברזיני לא היה כבר זכר לצבא הפולני. אש והרס היה מסביב. דרך קשה ומיגעת עברה עלי ועל חברי לצרה עד שהגענו לוורשה.

על כל צעד ושעל ראינו במו עינינו את בגידת המנהיגים הפולניים דאז, — בגידה שהביאה להתפוררות הצבא והמערך הצבאי. ראינו נשק רב שהיה מונח ככלי ריק ונעזב בדרכים.

הגענו לוורשה כאשר טבעת המצור הודקה סביבה. החלו ההפצצות וההרס.

אויסזידלונג אויף פורן

לא היה באל ידה של וורשה הנצורה, שנשארה אי בודד ועזוב, לעשות רבות למען הגנתה.

עד לכיבוש וורשה ישבתי, בצוותא עם פולנים, בבונקר שברחוב קרמליצקה. ההפצצות היו איומות. האוכל היה זעום והיה צריך להתרוצץ למען השג מעט מזון. בוורשה היה אז רווחות שמועות כי הצבא הסובייטי, בהנהגת הגנרל סוסנקוב־סקי, עולה על העיר. הפולנים ציפו בהתלהבות לבואם של הרוסים, לשם פריצת טבעת המצור סביב וורשה. מיום ליום נעשה המצב הלוך ורע. נפסקה אספקת החשמל והמים. הרעב החל להציק. מרוב כפן היו אוכלים בשר סוסים (הסוסים נהרגו ע"י פגזים). מחלות פרצו מרעב ומהסאניטאציה הירודה.

בכל המחזה הזה של חוסר־אונים, בגידה וקלות דעת היו גם בימים טרופים אלה כמה גילויי־גבורה מצד הצבא הפולני: פה ושם הופלו אוירונים ונלקחו שבויים גרמניים. הייתי נוכח עת הפיל חייל פולני, ביריות מרובה רגיל, אוירון גרמני. מתוך האוירון שהיה נאלץ לחנות, הוצאו שני טייסים גרמניים, — שניהם בלונדיים, גבוהים גלויי־ראש, ההמון הסתער עליהם בריתחה. נשים פולניות ירקו עליהם. אך בקושי חילצו אותם אנשי המשטרה מידי ההמון הנרגז והעבירום לבית הסוהר המפורסם „פאוויאק".

מפקדת העיר וורשה החליטה אז לא להיכנע, אף באם הדבר יגרור אחריו הרס העיר. המונים גוייסו לעבודת־ביצורים ולניקוי רחובות. גם אני הייתי בין המגוייסים לעבודה.

רושם רב השאירו הנאומים הנלהבים של סטאזשינסקי, אחד מאישי הצמרת הפולנית בימים אלה. איש זה, שהיה דימוקרט ואדם ישר־מידות, רשם אחר־כך בתולדות וורשה שבתקופת הכיבוש הגרמני, פרק עילאי של גבורה ועמדה ללא־חת.

נחושה היתה, איפוא, ההחלטה להחזיק בוורשה ויהי־מה. אולם לפתע באה תהפוכה: המפקדה החליטה להיכנע לגרמנים. העיר נותקה ממוקשים, החיילים זרקו נשקם. נעלמו המטרסים (הבאריקאדות) מהרחובות. כוחות הצבא והמשטרה הפולנייים הלכו מרצונם לשבי וכל הפליטים נצטוו לחזור לבתיהם ולמקומות מגוריהם. נחרתה בזכרוני ולא אשכח לעולם כניסתו הגאוותנית והשחצנית של הצבא הנאצי לוורשה, שהתחיל בו ביום בתעלוליו נגד היהודים.

בפרברי וורשה נאספו עשרות אלפי פליטים והובלו לפרושקוב. משם הוגלו תוך ייסור ואלימות, למקומות שונים. אם זכרוני אינו מטעני רוכזו אלה אחר כך ביאבלונקה.

לאחר הגלייה זו עזבו אותנו לנפשנו. חזרתי איפוא ללודז'. בלודז' קבלתי רשיון־יציאה מהעיר. החלטתי לחזור הביתה. נזדמן לי להשיג מקום ברכבת־משא שהיתה בדרך לזגלמביה וכך חזרתי לזבירציה.

בעירנו השתרר פחד ודכאון. קשה היה להשיג משהו. מפה לאוזן היו אז מספרים כי הלאנדראט („סטארוסטה" גרמני) קרא אליו את הרב דמתא, ר' אלימלך רבינוביץ, ויעץ לו כי יודיע לכל יהודי העיר שיצאו לרוסיה, הואיל ונראה לו כי מצבם של היהודים יהיה במשטר הגרמני בכל רע. הוא הבטיח לרב כי כל עוד רסן השלטון על העיר יהיה בידו הוא ישתדל לטובתם. גרמני זה ידע, כנראה מראש פשר־דבר.

לשמע דברים אלה, עזבו אז, כמובן, צעירים רבים, — ואני בתוכם, — את זבירציה. לאחר טלטולי־דרך ויסורים מרובים, נתברר, שאין לעבור את הגבול באותו קטע, אשר אני ואחי יצחק נסינו לעברו.

חזרנו, איפוא, שוב לזבירציה: אחי — קודם, ואילו אני — כמה חדשים לאחר מכן (לפני שנת 1940).

בזבירציה היה כבר אז „יודנראט" (בבנין הבנק הספולדזשעלטשי). קשה מאד להעלות פרקי־זכרונות מהזמן הזה, כי טובי אנשינו סטו מדרכם האנושי והציוני ומסרו את עצמם לשטן. הם נלכדו במלכודת זו ועבדו את השטן במסירות ובנאמנות. הם מסרו כל הזמן אנשים לגסטאפו על שלא שילמו מסים או לא התיצבו לשם מילוי מכסות המשלוח למחנות העבודה.

באותו קיץ עבדתי בעיר כפועל בעבודות כפייה, שעבורן שילמה עדיין, בתקופה זו, הקהילה היהודית המקומית שכר כלשהו. אולם בשנת 1940 (בערך בסוכות) באו מסוסנוביץ לעירנו בוגד ומשתף פעולה עם הצורר. הוא ציווה לכנס את יהודי זבירציה לבית הכנסת והודיע שם כי נפש אחת מכל משפחה תהא חייבת להתיצב לשם יציאה לגרמניה למחנה עבודה. זכורני שבר־נש זה איים כי באם מישהו לא יתיצב מרצונו הטוב, — סופו שיקחוהו בכפייה. הוא גם לא הסתיר כי במחנות אלה לא יטעמו הנשלחים טעמם של חיי גן־עדן...

מתוך רצון להציל את משפחתי, הסכמתי כמובן גם אני ליציאה. היודנראט הבטיח תשלום מלא להורים או ליוצאים, והמדובר היה בתקופת־עבודה של שלשה חדשים בלבד. כל זה לא קויים.

בי וכן בנאטע קאלין ובאחרים, הפצירו חברים בל נצא לנכר ולא נרשה גם ליתר צעירי זבירציה לצאת אם לא ילוו אותנו אנשים אחראיים, המכירים את התנאים בגרמניה. ערב יציאתם הלכו איפוא כמה אנשים, שעמדו לצאת למחנה, להתיצב בפני ה„פרזס" (יו"ר) של היודנראט. במועצת היהודים אמרו לנו שאין לנו צורך לחשוש וכי יציאתנו למחנה הריכוז הוא כעין יציאה להכשרה המשמשת פתח לעלייה לארץ־ישראל. הם הבטיחו לנו ממש הרים וגבעות.

* *

למחרת, — ב־11.11.40, — התיצבו בביה"ס ברחוב שקלרסקה. במקום שרצו כבר שתדלנים למיניהם ו„סדרנים" מהעולם התחתון מבנדין וסוסנוביץ, —

וביניהם האַלבריידְ, איש כנופיה, פוחז־סאַדיסט ונוכל ידוע, שהיה ממשרתי־הגרמנים המושבעים.

כאשר יצאנו בסך מחצר בית־הספר בכיוון לרכבת, היינו מוקפים כנופיות היטלריסטים למיניהם שהעלו צוחות גסות וירו באויר לשם הפחדה. כך שרכנו דרכנו עד לתחנת הרכבת.

לפנות ערב הגענו למקום מסויים שבמחוז אופולה (אופלן). העבירו אותנו למחנה. שם קבלנו „טבילה ראשונה" על ידי מיסדר שכל תכנו היו אימונים משפילים „והרבצת התורה" על סדרי המחנה.

לא עברו ימים רבים והאלבריידְ נתמנה לראש יהודי המחנה (יודן עלטעסטער). הוא ריכז סביבו עוזרים מתוך הטיפוסים השפלים ביותר שבמחנה. בעטיים של אלה פשה נגע השכרות והזנות. הם היו מכניסים משקאות חריפים למחנה והיו מוכרים אותם, כי במחנה זה היה עדיין מותר להחזיק כסף.

מהמחנה במחוז אופולה נשלחו אנשים רבים, — ואני בתוכם, — (במרמה: (כביכול, על מנת לעבוד כבעלי מקצוע) למחנה העונשים, הידוע לשמצה, — לגראָס־ראָזען שבצ'יכיה. במחנה זה שוב נפגשתי עם האלבריידְ, אשר הספיק בינתיים לעלות בסולם „הקריירה" שלו. בגראָס־ראָזען היתה העבודה מפרכת מאוד ותנאי־החיים היו ללא־נשוא. כל יום א' בשבוע היו עורכים, באמתלות שונות מיפקדים מיוחדים, שהיו מסתיימים לעתים קרובות בפציעתם ודריסתם של יושבי המחנה.

משום כך ארגן מספר בחורים, — במגמה להיאבק בגילויי הירידה המוסרית שהחלו נותנים את אותותיהם בקרב הנוער העצור, — חוג תרבותי־מחנך, אשר בו נדונו בעיית מוסר וחינוך, וכן בעיות תרבותיות שונות. לעתים היינו מבלים גם בצוותא.

עינו של האלבריידְ היתה צרה בכל זה. הוא היה מתפרץ לתוך החוג שלנו והיה מתעלל בנו גסות במעשים שאין כבוד אדם מרשה להעלותם על הנייר.

מצבי נעשה ללא־נשוא כי העבודה היתה מפרכת מאוד והמזון מאוד לקוי: נחלשתי מאוד־מאוד וחשתי כי הנני מגיע עד לאפיסת הכוחות.

כנס מהשמים ראיתי את דבר התארגנותו של משלוח אנשים מגראָס־ראָזען למחנה אחר החלטתי להצטרף למשלוח זה.

ואכן נשמתי לרווחה כאשר עזבתי את גראָס ראָזען ועברתי באביב 1941 למחנה „הערמאנסדאָרף" ע"י גערליץ.

במחנה זה היתה שוררת אוירה אחרת והיה גם משהו מיוחד בו:

מנהל המחנה, העלגאר פיכנער, התנהג כלפנו בצורה אנושית, וכדוגמתו — גם השומרים. אפשר היה לנוח אחרי העבודה, או בימי א' בשבוע. גם האוכל היה משופר יותר מאשר במחנה הקודם. היה תענוג מיוחד, — עת יצאנו לעבודה

ועת באנו ממנה, — לשיר שירים עבריים, גם האחראי למחנה הקשיב להם. במחנה זה כמעט שלא היו מלקים או מענישים איש.

דבר מוזר קרה פעם באותה מחנה: בבוקר מסויים, ביום א' בשבוע, התפשטה שמועה בכפר השכן ליד מחננו, כי יהודים הובאו למחנה. והנה צצו פתאום ליד גדר התייל נשים זקנות. הן קראו לעברנו שנגש אליהן. פחדנו לגשת, כי בכל מחנה היה איסור גמור לגשת לגדר. שומרי המחנה השגיחו בנשים, ולא הניסו אותן. הן בקשו מהשומרים שירשו לנו, לאנשי המחנה, לשוחח עם הזקנות. הדבר הותר ועל כן נגשו כמה אנשים לגדר. שאלתן הראשונה היתה: מי אנחנו. ענינו: יהודים.

לשמע התשובה הזאת פרצו הזקנות בזעקה: „אלהים אדירים, כלום אלה הם — יהודים? הרי אלה הם אנשים כמונו. כזב הוא כל הפטפוט הזה כי ליהודים יש אף עקום־חטוטרת וראש מגודל". כנראה, לא היו יהודים מתגוררים בסביבה זו והילכך תוארו היהודים כמפלצות.

לבסוף הפליטה אחת הזקנות: „נאצים ארורים, נבלים". והסתלקו.

מחנה זה היה היחידי בו ניתן לעצורים להאזין לרדיו (היו אז קרבות בטוברוק). היינו נהנים בו מקמצוץ של חופש. המזון היה נבדק על איכותו. אף העבודה היתה קלה במקצת. לעומת מחנות אחרים היה זה מחנה טוב. לדוגמה: ביולי 1941 הייתי במחנה רוגאו על האורד. משם נשלחתי למחנה אחר (מחנה קאַכאַוויטש על יד לובלינג), אשר עדיין לא היה מוכן כדי קליטת העצורים שנשלחו אליו. הועברנו איפוא למחנה־מעבר („דולאג") ליד סוסנוביץ. הודעתי הביתה על מקום המצאי. ימים מספר אחרי הודעתי באה אמי לראותני, — לפגישה אחרונה בינינו. הורשיתי לגשת לאמא אך דרך סורג־התיל. מראה פניה

אויסזידלונגס־אַקציע אין זאַוויערטשע

הטיל אימה. הוא היתה נרגשת, מבוהלת ומיוסרת בעטיו של הריחוק והניתוק ממני, שארך כמעט שנה. היא תפסה אותי בידיה. התנשקנו, — ובכי פרץ מלבה הדווי. הפגישה היתה חטופה, כי הלפו אך דקות מספר ושוטרים הופיעו. הם הפרידו בינינו בכוח. כך נעלמה לעד דמותה היקרה של אמי מאופק ראייתי.

שוב נקלעתי למחנות רבים. שוב עברו עלי יום־יום תלאות, צרות ויסורים. יום רדף יום והם הכילו 24 שעות של מלחמת־קיום, פשוטו כמשמעו. מדי יום ביומו היה נטוש מאבק חדש על החיים.

באחד המחנות (בהובערטוס־הוטע ליד קעניגס־הוטע), שהייתי בו עצור ב־1942, ירדתי במידה כזאת מכוחותי ששקלתי אז 38 ק"ג. העבודה היתה שם מפרכת. נאבקתי עם גורלי עד שהגיעה שנת 1944. בשנה זו חל מפנה חד לטובת בנות הברית. הייתי במחנה ליד גילאָוויץ, כאשר החלו ההפצצות. עבדנו אז למען חברה גדולה אשר בפיקוחה ובבעלותה היו מפעלים לייצור חמרי מלחמה. עבדו בו שבויים ועובדי־כפיה מכל ארצות הכיבוש באירופה. במחנה זה היו 5.000 עצורים (יהודים ובני עמים אחרים, — ואף גרמנים). המחנה הועבר לידי הס. ס., בדומה ליתר המחנות שהס. ס. השתלטה עליהם בתקופה זו. מספרי־קעקע הוטבעו על זרועותינו השמאליות. הולבשנו גם בגדי־קאָצעט (בגדי אסירים במחנות). חשתי כי אנו גולשים לתקופה גורלית, — לכאן או לכאן. זה היה ברור גם מתוך כך שהנאצים החלו להקים חומות סביב המחנות. הותקנו תצפיות למשמרות הס. ס. שהיו מצויידים במכונות יריה.

עם כל זה היה בפנים המחנה „לאַגער־עלטסטער" יהודי בשם דעמערער. אפשר להגיד כי בדרך כלל היה דעמערער איש לא־רע. הוא היה מרסן את כנופיות ה„קאפו" (יהודים או עצורים אחרים שכיהנו כמפקחי בלוקים במחנות).

תקלה חמורה, — שגבלה כמעט בחדלוני, — אירעה לי בקשר עם בחור יהודי מהולנד, שהיה מקבל כספים מחו"ל, בשטרות של מאה מארק. הוא פנה אלי שאסייע לו לפרוט שטרות גדולים אלה לשטרי כסף קטנים יותר, יכולתי לבצע זאת כי עבדתי בצוותא עם עצורים נוצרים מפולין, והם היו מסייעים לי ככל האפשר.

ההיענות לבקשת הבחור היהודי מהולנד היתה כרוכה בסיכון רב מצדי. עלי היה להוציא את שטרי הכסף הגדולים מהמחנה, לפרטו במקום העבודה ואחר־כך להחזיר לבחור מהולנד את תמורתם בשטרי כסף קטנים. דבר זה היה אסור בהחלט. לאחר כמה פעולות מוצלחות אִתרע מזלי וגרמני שהיה לבוש אזרחית הבחין בכך שמסרתי לבחור ההולנדי כסף. הוא רשם את מספרי־הקעקע שלנו ומסר את הענין לס. ס.

זמן־מה אחר כך הופיע איש הס. ס. אצלנו והדבר החל להתגלגל בכיוון רע. הנאצי דרש שנגלה לו מה טיבו של כסף זה והיכן הסתרנו אותו. לא גליתי שמץ דבר. עבר עוד זמן־מה וחוקר פוליטי נכנס לעובי החקירה. הוא הלקה אותנו עת חקירתו, עד זוב דם. קשות הרביצו בנו כאשר נחקרנו ע"י צוות

חוקרים.הבחור מהולנד נשבר, ואילו אני עמדתי בסירובי לגלות דבר כלשהו. אך כאשר לא היתה לי ברירה אחרת הסברתי לחוקר (שהיה ממש סאדיסט) שהכסף נחוץ היה לי על מנת להשיג קצת לחם או מזון כלשהו, ושאין יסוד להאשמה שיש לי קשרים עם חוץ לארץ (אז אשמה חמורה מאוד). תשובה זו עוד החריפה את רוגזתו והבר־נש המשיך להרביץ בי עד זוב דם. לבסוף הפסיק.

„הפעם" — אמר החוקר (כשלצדו יושב מזכיר יהודי של המחלקה לחקירות) — „כיון שזוהי הפעם הראשונה, יהיה העונש קל". הוגש לי דו"ח חקירה, שהיה צריך להישלח לברלין. בהתחלת החקירה סירבתי לחתום עליו, אבל לאחר ששמעתי כי העונש יהיה הפעם קל, ומשום שחששתי להרבצות חדשות שהיו עלולים להביאני עדי שאול, — נכנעתי וחתמתי.

חזרתי לצריף שבור ורצוץ. בקושי סחבתי את רגלי. אולם למחרת קמתי ויצאתי לעבודה, כי משום סיכון היה להישאר במחנה כחולה.

הימים שלאחר מכן היו ללא־נשוא עד שהתאוששתי במקצת. למזלי היה לי באותם הימים מקום־עבודה טוב.

שוב עברו ימים בצפיה מורטת עצבים בדבר הצו מברלין. הוא הגיע. אני ועצורים אחרים של המחנה, — שהואשמו כי עברו, כביכול, על עבירות, — נדרשנו להתיצב בפני מפקדת המחנה. הוקראו פסקי הדין מברלין. העונש שלי היה: 15 מלקות בעץ בוק עבה. פסק הדין מברלין כלל אף פרטי הביצוע של העונש.

אותו זמן עבדנו, — אני ועוד 2 יהודים — אצל גרמני מווסטפליה, בשם קאַרל. הוא היה מהמועטים ששמרו על צלם־אדם. הוא, אשתו ובנו — היו קומוניסטים. הוא היה אינטליגנט ובעל לב טוב. תפסוהו פעם על שהיה פעיל במחתרת שנים רבות וישב בבית־סוהר. שוחרר ונשלח לעבודה. על אף תלאותיו היה ממשיך לנהל תעמולה אנטי־נאַצית בין חיילים ופועלים. הוא היה אוהב לפטפט כמה מלים ברוסית. הוא היה בעל מקצוע טוב (מומחה לבידוד נגד חום וקור). אהב לעבוד וגם להתבטל. עתים היה ישן באמצע העבודה ואני הייתי עומד בתצפית־שמירה בל ייתפש בקלקלת שינתו.

היה משוחח אתנו כשווה עם שווה. בגלוי הביע לנו דעותיו. היה מסייע לנו גם בהשגת מזון.

היה זה בתחילת דצמבר 1944. המקום הופצץ קשה מאוד. הרוסים ובעלי־בריתם התקדמו, והסתמן מפנה חד לרעת גרמניה. קאַרל חש שהגיעה שעת ההכרעה, שהיא שעת הכרעה לגורלו.

בבוקר מסויים בא עצוב לעבודה, שלא כרגיל אצלו. כי יום־יום ראינוהו בא עליז ורענן. שאלנו אותו מהי סיבת עצבותו. להפתעתנו השיב כהאי לישנא: קודם כל אני גרמני. נכון הדבר שהנני בעד גרמניה סוציאליסטית וחדשה,

ואפילו בהשפעת רוסיה. ברם רוסית אינני יודע. ובאם יתפסוני הרוסים כאן ועד שאוכל לבאר להם מי אני — עלול אני ליפול כקרבן. אסע איפוא הביתה אל משפחתי בגרמניה, וגורלי יהיה כגורל כל הגרמנים שם.

הבינונו. חשבונו היה נכון.

קארל נפרד מכל אחד מאתנו בלחיצת־יד והסתלק באופניים בדרך מסוכנת במקצת. אחר כך חפשו אותו הנאצים אך לא מצאוהו. בינתיים הגיע חג המולד ובכנפיו גם מפנה מכריע לגורלי ולחיי. הגרמנים הרגישו כי קצם מתקרב. נעשו איפוא נדיבי לב לקראת חג הנוצרים המקודש. חולק לנו שומן חזיר (שהיה מקולקל וחליתי, לאחר שאכלתיו, במחלת הטיפוס, ודלקת ריאות בצדה). נכנסתי לבית חולים של המחנה בלב קשה מאד, וזאת — לאחר שקבלתי 41 מעלות חום. כל יום הייתי נתון בסכנה. שיחק לי המזל.

אחד הרופאים טיפל בי בצורה אנושית. אמנם תרופות לא היו במחנה. הוא נטל, איפוא, מצרכי מזון ופקד להשיג בעיירה הסמוכה גלולות שהיה קשה לקבלם. הודות לתרופות אלה חל מפנה לטובה.

לאחר שכיבה במשך שבועיים קמתי. אולם לאחר קומי הייתי נחלש מאוד ולא היה לי כוח לעמוד על הרגלים. למרבה הצרה שותק גופי לגמרי. מיד עם קומי ממשכב הדווי שלי לא הייתי מסוגל לרדת מהמיטה כאשר הגיע 12 בינואר 1945, עת פונה המחנה מערבה. חולים עם חום עד 38 מעלות נצטוו להצטרף למפנים. במקום נשארו כ־250 חולים ואני בתוכם. ביום הפינוי, בבוקר, הופיע הרופא שטיפל בי בפתח המבנה, בו שכבנו. הוא איחל לכולם החלמה טובה ומהירה, יצא והצטרף לטרנספורט פינוי. אחר הפינוי הגיע המשבר לשיאו. ההפצצות היו איומות. הכפור היה גדול. לא היו מים, חשמל, וכמובן שלא השאירו אוכל. לא נשאר אתנו אף חובש. כל המשמר הסתלק. רק בצהרי יום הפינוי נכנסה למחנה פלוגת חבלה, שהרסה ופצצה את כל המבנים של הס. ס. ומבנים אחרים בכדי לטשטש את עקבות המחנה. נורו גם יריות לעבר צריפינו והן גרמו מהומה במחננו. עשו מלאכתם והסתלקו.

נשארנו לבדנו — מופקרים, ללא אמצעי קיום. ראשית כל דאגנו שיונף דגלו של הצלב האדום, על מנת שייראה ע״י האוירונים וכך ניצל מהפצצות. עברה עלינו אז תקופה קשה מאוד. בינתיים, — עד יום שחררנו ב־28.1.45 — מתו הרבה אנשים מבין החולים. ב־28 לינואר 1945 שוחררנו ע״י הצבא האדום. מה גדולה היתה שמחתנו כאשר הביאו לנו מזון בשפע. הרוסים שנכנסו למחנה התרגשו מאוד. החולים נבדקו בדיקה אמבולאַטורית. בקרבת המקום סודר בית־חולים, לשם אישפוז חולים שמחלתם קשה. ליתר החולים יעצו הרוסים לצאת מהמחנה ולהבריא בבתי הסביבה. היינו מזדמנים לבתים של גרמנים מהסביבה. הללו קבלונו יפה. פעם נכנסתי עם עוד 2 יהודים לבית בו התגוררו 3 נשים זקנות. הן נפלו לרגלינו והתחננו בל נשחוט אותן. תמהנו מאוד לדבריהן וענינו להן

שלא נעשה להן שום דבר, כי בני אדם אנו ואין אנו רוצחים. הן יבבו ונשבעו שאין להן כל חלק במה שעוללו הנאצים ואף קיללו את היטלר.

לעולם לא אשכח את רגע יציאתנו משער המחנה, — חפשי, בלי ליווי כל משמר, כפי שהייתי רגיל לכך במשך 5 שנים. נשמתי לרווחה, אבל חדשים רבים אחרי שחרורי הייתי מסתכל אחורנית אם אין מאחורי מלווים.

כמהתי ממש לזבירציה. כמובן שלא מצאתי שם נפש חיה ממשפחתי. נשארתי בודד ועירירי — ללא הורים, אחים ואחיות, דודים או דודות בעיר. החלו לחזור יהודים — מי ממחנות, מי מרוסיה או ממקומות אחרים. התחיל להתארגן ועד מקומי וקבלנו עזרה, הן מהעיריה והן ממוסדות יהודיים. קשה היה בענין דירות. אף כי נרשמו בלשכת העבודה שוחררו היהודים מכל עבודה. קבלנו כרטיסי מזון סוג א' ברכבת אפשרו לבעלי תעודות, המוכיחות שהיה במחנה ריכוז, לנסוע חינם אין כסף. מצד שלטונות הפולניים היתה בהתחלה, — בערך באפריל 1945 — גישה מיוחדת בנוגע ליהודים, והיה אפשר לצפות שאפשר יהיה היטב להסתדר. ברם, מצב זה לא נמשך זמן רב. בעיר היתה מורגשת מועקה, יאוש וריקנות. לנוער היתה רק דרך אחת, — לעזוב את פולין. החלטתי לעלות ארצה כי לא קסמו לי דרכי־שוא, לאחר כל מה שעבר עלינו. ב־17 ליוני 1945 עזבתי את זבירציה דרך סוסנוביץ, קרקוב, הונגריה, ומשם לאוסטריה. באוסטריה עברנו את הגבול הרוסי לאיזור הבריטי. סודרנו שם במחנה פליטים ובעזרת הבריגדה העברית מארץ ישראל הובאנו לאיטליה. שם טולטלנו לכמה מחנות ולמקומות שונים עד שהגענו לבסוף לרומא. בסביבת רומא יסדנו קבוץ הכשרה של השומר הצעיר „בחזית". באופן זה נכנסנו למסלול החיים התקין, עבדנו במקצת ונתמכנו ע"י „אונר"א" וע"י „הג'ונט". שני המוסדות האלה עשו גדולות ויש להזכירם לשבח.

בקיבוץ נשאתי את חברתי חניכת „החלוץ", מיוצאות ליטה, אשר כמוני סבלה במחנות קשה. ב־27 לדצמבר 1945 עלינו ארצה בעליה ב' דרך גינואה, באניה „אנצי סירני". המשמעת במיבצע זה היתה חמורה. עם שחר עלינו על הספינה ויצאנו לדרך הפלאית והמסוכנת. לא ידענו אם וכיצד נגיע. הגענו לאחר 12 יום. לאחר שעשינו בערך 40־50 מילין נתגלינו ע"י אוירונים בריטיים ונתפסנו. הובאנו תחת משמר של אניות בריטיות לחיפה.

נתגלה לאנגלים כי בספינתנו נמצאים 916 מעפילים והשתוממו כי ספינה כה קטנה עשויה להביא מספר כה גדול של אנשים. ב־18 לינואר הגענו לחופי הארץ. הספינה עגנה בחיפה. מפינו פרצה שירת „התקווה". בהתקרבנו לחוף מהנמל הועברנו למחנה עולים עתלית. טפלו בנו יפה הגורמים השונים (הסוכנות היהודית ארגון אמהות עובדות בחיפה), בעתלית נחנו 16 יום. אחר כך התפזרנו לכל קצוות הארץ — מי לעיר מי למשק, מי לקבוצה או לקרובים, במטרה לבנות חיים חדשים, חיים טובים יותר במולדתה החדשה והמתחדשת של האומה, שרוב מניגה ובניגה נכרת באירופה.

דוד ז׳ריקער

ממעמקים קראתיך

הגנו מביאים כאן מכתב של ר׳ דוד ז׳ריקער לר׳ יוסף לאַנדוי. הן אישיותו של כותב המכתב והן תכנו המזעזע של המכתב הניעוני לפרסמו בספר זה.

המערכת.

שלום וברכה לידידי הנכבד מו״ה יוסף לאַנדוי נ״י וכו׳.

מכתבך מן 3.9 לנכון קבלתי ותהילה לאל שזכיתי עוד לכתוב מכתבים עם ידידינו מכבר ולהודיע להם שעוד אני ומעט מבני היקרים חיים ונזכה כולנו לבוא אל המנוחה והנחלה בארצנו הקדושה. כי עתה ידענו מה לנו לשבת חוץ גולים מעל שולחן אבינו כמאמר ה״אור חיים״ הקדוש ז״ל בפרשת בהר — ועתה אכתוב לכם: היינו נע ונד שבע שנים בארץ רוסיא בסיביר עם בני יצחק ואשתו ובנו. גם בני מאַטיל־מרדכי ובני יעקב הנקרא יענקיל ברחנו עוד 2.9.1939, בתחילת מלחמה ואחרנו עד עתה רק ר״ל לא כיעקב אבינו, כפירוש רש״י ז״ל ושם עבדנו עבודות הפרך ות״ל (תודה לאל) שחזרנו לארץ מולדתנו לדירת עראי והשי״ת ירחם עלינו להושיב אותנו לביתנו וכו׳...

— — — בכלל חיים צבוריים פה ליתא (אין, לית). נשארו פה רק צעירים לא ידעתים אותם עד הנה. לעת עתה נשארו לערך עשרים נפשות. הרבה נסעו מפה. מיואל צווייגל נשארו שני בנים ובת וכולם נסעו לגרמניה. מהזקנים נשארתי אחד, ודירתי — עם בני אליהו־אַלוש ובתו, הילדה בת שבע שנים, שהמשרתת שלו הצילה אותה מידי הרצחנים היטלעראַווצעס.

מי שאמר לעולם די, — יאמר לצרותנו די, כי גדלה עוניינו מלנשוא. ידידינו ומשפחתנו וכל בית ישראל הקדושים הלכו לגן העדן העליון ואנחנו נשארנו בגיהנום התחתון. ד׳ יעזור לנו בתוך שארית הפליטה אחב״י (אחינו בני ישראל) — — — מי יתן שהשי״ת ((שהשם יתברך) יופיע מסערות אירופה ויבואו כל האובדים יחד לארצנו הקדושה.

ידידו הדו״ש ושלום כולם

זאַוויערטשע, 1946.

ישראל דרעזנער

אויף וועגן פון חורבן און אומקום

27־טער אויגוסט 1939

ישראל דרעזנער
אלס קאצעטלער

אויך זאוויערטשע לעבט פיבערנדיק איבער דעם נערוון־קריג. טאג און נאכט שטראמען צו דער דייטשער געגנט צוגן, — צווישן זיי פאנצער־צוגן. מען זעט הארמאטן און טאנקן פון פארשיידענע גרויסן אויף די צוגן. עס הילכן מיליטעריש לידער.

פארן צווישן פוילישן מיליטער אויך א סאך יידן. זאוויערטשער עלטערן, וואס האבן געהאט קינדער אין דער ארמיי, — באזונדערס יידן — שטייען ביים פרושעיאזד: טאמער פארט זייער זון אדורך מיטן מיליטער. אפשר וועלן זיי זיך קאנען געזעגענען.

אויך רעזערוויסטן וועלן מאביליזירט: דער וואקזאל אין זאוויערטשע איז איבערפולט מיט רעזער־ווייסטן און מיט קרובים וואס באגלייטן זיי. די ציי־טונגען וועלן אויפן וואקזאל צעכאפט. ביי דארא קרעבס אינעם קאפע־הויז און אויך אין דער גאס פארן קאפע־הויז איז פול: מען הארכט וואסערע נייעסן דער ראדיא ברענגט.

די פאניק איז גרויס. א סאך יידישע יונגענטלעכע לאזן זיך צו דער רוסישער גרענעץ, אידער מען מאביליזירט זיי אין פוילישן מיליטער. דאס געזעגענען זיך מיט די עלטערן איז הארץ־רייסנדיק.

בעלי מלאכות הערן אויף צו ארבעטן. קיינעם ליגט איצט נישט אין קאפ פרנסה. פרויען לויפן אין די קלייטן אינקויפן די נויטיקסטע פראדוקטן. מען הויבט אן גרייטן רוקזעק פארן פאל אז מען וועט ברויכן אנטלויפן. אין יידישע היימען איז די שטימונג א פינצטערע. עלטערן באקומען נאך די לעצטע בריוועלעך פון זייערע זין אינעם מיליטער. דער ציוויל־פארקער אין די באנען וועלט אפגעשטעלט. יידישע צייטונגען קומען נישט מער. איך געפין מיך אין יענע טעג אין קראקע. מיין פרוי האט געבוירן א זון אין אט־דער צייט אין יידישן שפיטאל. זי האט געדארפט נאך פארבליבן עטלעכע טעג אינעם שפיטאל. אבער צוליבן אפרופן דעם ציוויל־פארקער בין איך געווען געצוווונגען זי אהיים־צונעמען. איך בין געפארן צו מיין שוועסטער דאברישׂ, וועלכע געפינט זיך מיט איר קינד אינדערהיים. איר מאן איז שוין געווען ביים מיליטער און עס

זענען שוין נישט אַנגעקומען פון אים קיין ידיעות. אויך פונעם ברודער משה שמואל האָבן מיר נישט באַקומען קיין ידיעות.

28־טער אויגוסט

אלגעמיינע מאָביליזאַציע: די פאניק ווערט נאָך גרעסער. יענע יינגע מענטשן, וועלכע האָבן זיך ביז דעמאָלט נאָך נישט געמוזט מעלדן, געזעגענען זיך אין איין אָטעם מיט זייערע פּאַרצוויפּלטע קרובים און לויפן זיך שטעלן צו זייערע פּאַרמאַצייעס: מען ריכט זיך אז אילע מינוט ברעכט אויס אָפּיציעל די מלחמה.

דאָס ראַדיאָ איז מודיע דער באַפעלקערונג אַז זי זאָל צו אַלץ גרייט זיין. דער מאָגיסטראַט פּאַראַדנט צו פּאַרקלעבן די פענצטער.

פּרייטיק צונאַכטס, דעם 1.9.39, גייט נאָך מיין ברודער צריאל, וועלכער איז נאָך געווען אינדערהיים, צו זיין וואַכט־דינסט ביי דער לאזער באַן־בריק. צו־מאָרגנס 5 אַ זייגער אין דער פרי קומט ער צו לויפן אַהיים, אַ פּאַרמאַטערטער און אַ צעטומלטער. ער דערציילט אַז די דייטשן האָבן באָמבאַרדירט די בריק. שבת איז שוין אָפּיציעל פּראָקלאַמירט געוואָרן די מלחמה.

דער שבת־טאָג איז ביים עולם שוין אַ צעשטערטער.

די יידישע באַפעלקערונג פון זאָוויערטשע איז אַרויס אין די גאַסן, האָרכן די ראַדיאָ־נייעסן. עס פּאַרשפּרייטן זיך קלאַנגען אַז די דייטשן האָבן אַדורכ־געבראָכן די פּוילישע מיליטעריש אָפּוועך־ליניעס ביי דער גרענעץ. די פּאַניק איז אומבאַשרייבלעך. יידן פילן אַז אָט־די שעה'ן אַנטשיידן זייער גורל, אַז זייער לעבן הענגט אויף אַ האָר. עס פּאַרשפּרייטן זיך קלאַנגען, אַז די היטלע־ריסטן וועלן אַלע יידישע מענער אויפהענגען. דאָס האָט זיך געלאָזט גלויבן. וויייל מען האָט שוין געווסט וואָס היטלער ימ"ש האָט געמאַכט מיט די דייטשע יידן. די יידן פון זאָוויערטשע און דער סביבה טראָכטן וואָס גיכער זיך צו דערווייטערן פון דער גרענעץ.

די שאָסייען זענען שוואַרץ פון מענטשן. יעדער איינער נעמט מיט זיך בלויז דאָס וואָס ער קאָן טראָגן, — בלויז דאָס נויטיקסטע.

ווער עס האָט פערד און וואָגן, שפּאָנט אים דעם וואָגן, רופט זיין משפּחה, לייגט אַרויף זיינע „בעבעכעס"און שטוב־זאָכן אויפן וואָגן און לאָזט זיך אויף אומזיכערע וועגן. אנדערע לאָזן זיך צופוס, מיט רוקזעק אויף די פּלייצעס. יעדער וויל וואָס גיכער זיך אָפּטראָגן פון דער דייטשער גרענעץ. מען לאָזט שטיבער, קלייטן, געשעפטן אויף גאָטס באַראָט. אויפן וועג חלשן מענטשן. מען דער־מונטערט זיי און מען גייט ווייטער. אַ סאָך דערגרייכן קרימעלעוו, אָדער פילץ. אַ גרויסער טייל לאָזט זיך ווייטער מזרחדיק — צו דער רוסישער גרענעץ.

איך און מיין ברודער צריאל שטייען מיר ביים געשעפט פון דער משפחה קרעבס. מיר הערן ווי זיי רופן זייער ברודער נחום. ער קומט צו לויפן. זיין שוועסטער דאָראַ הייסט אים שפּאַנען זיינע פערד און וואָגן און קומען מיט זיין משפּחה כדי זיי אַלע זאָלן זיך לאָזן אין ווע אַריין. אין דעם מאָמענט איז געקומען דאָרעס שוועסטער זיסעלע מיט איר מאַן יחיאל יוסף און זייערע קינדער אברהם און לאָלע, ווי אויך אונדזער מומע חנה׳לע. זאָגט מיר דאָרע קרעבס איך זאָל רופן מיין שוועסטער דאָבריש מיט איר קינד, ווייל עס איז פאַראַן אַ פּלאַץ פאַר זיי. איך האָב זיי באַלד געברענגט און זיי האָבן זיך גלייך געלאָזט קיין פילץ.

איך און מיין ברודער, ווי אויך אונדזערע פרויען, — מיר זענען געבליבן. מיר האָבן פיל נישט געקאָנט טראַכטן ווען אַוועקפאָרן, אַדער אַוועקגיין. מיין פרוי צירל איז געווען שוואַנגער נאָך דער געבורט. מיין ברודערס פרוי מאַניע האָט זיך דעמאָלט געפינען ביי אירע עלטערן, ווייל איר מוטער האָט געהאַט אַ צע־בראָכענעם פוס און איז געלעגן אין בעט. מיר זענען געבליבן און געטראַכט, נישט וויסנדיק וואָס ווייטער צו טאָן.

שפּעטער אַביסל האָבן מיר זיך געטראָפן מיט אונדזערס אַ קרוב אברהם הירש דרעזנער אין שטוב. דאָרט זענען מיר אברהם הירשן, זיין פרוי יוכבד און זייערע קינדער, אברהם זילבערגאָלד, זיין פרוי זלאַטע און קינדער, משה פייפ־קאָפ און זיין פרוי יוטקע, ווי אויך יקותיאל פורמאַן מיט זיין גאַנצער פאַמיליע. זיי גרייטן זיך צו פאָרן.

יקותיאל שפּאַנט אין פערד און וואָגן און אַלע אויבנדערמאַנטע לאָזן זיך גלייך אין ווע אַריין קיין שטעטקאָטשין. מיר בלייבן וויייטער פאַרצווייפלט.

איך קום אַהיים און איך טרעף מיין פרוי פאַרווויינט צוליב די שמועות אַז די דייטשן וועלן אויפהענגען די יידישע מענער און זי בעט מיך איך זאָל גלייך אַוועק. איך האָב זיך דאָן געוואַנדן צו מיין שוועגערין פייגעלע אַז זי זאָל בלייבן ביי מיין פרוי, כדי איך זאָל מיך קאָנען לאָזן אין ווע אַריין. איך קום צוריק אַהיים און איך טרעף אויף די טרעפ צוויי צעבראָכענע, קראַנקע מענטשן: חיים גבאי (אַ סגי נהור; אַ בלינדער), און זיין פרוי. זיי זאָגן אַז זיי לאָזן זיך אין ווע אַריין קיין קרימעלעוו.

געווען איז דאָס שוין אין די אַוונט־שעהן.

איך און מיין ברודער האָבן באַשלאָסן צו נאָכטיקן אין ז. צומאָרגנס אינדערפרי וועלן מיר זען וואָס עס איז צו טאָן, — האָבן מיר געטראַכט.

ביינאַכט זעט מען נאָך די מאָרשירנדיקע גרופּעס. די נאַכט האָט זיך געצויגן אָן אַ סוף.

זונטיק פרי בין איך צוגעגאַנגען צו מיין ברודער וועלכער האָט זיך געפונען ביי זיינע שוויגער־עלטערן צוזאַמען מיט זיין פרוי, מיין שוועגערין מאַניע.

מיין ברודערס פרוי, וואָס האָט אויך געהערט דעם קלאנג אז די דייטשן וועלן אלע יידישע מענער אויפהענגען, איז צוגעשטאנען צו אונדז, אז מיר זאָלן אוועק.

האָבן מיר באשלאָסן אוועקצופאָרן אויף מיין ברודערס ראָוער זאלבענאנד אין די ריכטונג קרימעלעוו. מיר זענען ארויס זונטיק פארטאָגס. די גאסן זענען שוין געווען אינגאנצן ליידיק: יידן זענען ענטוועדער אוועק אָדער זיך באהאלטן.

קוים אָפגעפאָרן אויפן ראָוער עטלעכע קילאָמעטער, האָבן מיר געטראָפן אַ סאַך שטאָטישע יידן, אויסגעמאָטערטע פונעם לאָנגען נאָכט־מאָרש, — צווישן זיי אַ פּאָרפאָלק מיט שיך אויף די אָקסלען מיר דערנענטערן זיך און מיר זענען: הערשל לאנדוי מיט זיין פרוי. זיי האָבן שוין געהאט אָפגעריבענע פיס. מיר האָבן געפרווט זוכן פאַר זיי אַ פּוילישן פורמאַן, אָבער קיינער פון זיי האָט נישט געוואָלט פאָרן.

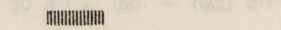
וואָס וויטער מיר זענען געפאָרן אויפן ראָוער, אלץ שווערער איז געווען דער וועג. ער איז געווען פול מיט אָנטלויפנדיקע ציוויליע און מיט מיליטער־לייט. אין דאָזיקן געדראַנג וועלט אונדזער ראָוער צעדריקט פון צווי געשפאַנען, אָלס רעזולטאַט פון אַ צוזאַמענשטויס צווישן זיי.

מיר גייען אלזא צופוס און עס אנטפלעקט זיך אונז נענטער דער גרויל: טויטע פון געשפאַנ־קאטאסטראָפעס, פארוווונדעטע, וועלכע קיינער העלפט נישט. זיי ליגן אויף די וועגן און אין די ראָווען. קיינער אינטערעסירט זיך נישט וועגן געבן הילף. יעדער איינער קוקט פאַר זיך, אָבי ווייטער צו קומען. דאָס ערגסטע איז געווען בייגאָכט, בעת די קינדער פלעגן אַוועקקומען. אָזוי אָרום זענען אַ סאַך יידישע פאָמיליעס צעריסן געוואָרן, נישט וויסנדיק איינער פון אָנדערן.

ינגגוואַרג האָט זיך צעשיידט פון זייערע עלטערן, וועלכע האָבן פון שוואכקייט נישט געקאָנט גיך גיין. די יוגנט האָט געוואָלט וואָס שנעלער אריבער די רוסישע גרענעץ.

די עלטערן האָבן דערויף קיין אָכט נישט געלייגט און זיי האָבן געלאָזט די קינדער גיין: אפשר וועלן זיי זיך ראַטעווען.

ווי מיר גייען אָזוי האָבן מיר געטראָפן אַ סאַך באַקאַנטע, צווישן זיי יקותיאל פורמאַן מיט זיין גאַנצער משפּחה. מיר האָבן זיך שוין געהאַלטן צו־זאַמען. עס איז שוין געווען נאָכט צו שטשעקאָטשין. דעם גאַנצן וועג זענען מיר געגאַנגען צופוס, אָבער בעת די פּור איז געגאַנגען באַרג־אַראָפּ האָבן מיר זיך אָביסל אַרויפגעכאַפּט אויפן וואָגן.

פון אַ שטורעם אַרויס אין אַ פייער אַריין

מיר זענען אָנגעקומען קיין שטשעקאָטשין. מיר זענען געגאַנגען זיך אָביסל איבערוואָשן אוּן מיר זענען אַרויס זוכן עפעס עסן, אָבער עס איז אום־

מעגלעך געווען עפּעס צו געפינען: אָלץ איז שוין געווען אויספאָקויפט און **די קלייטן זענען געווען פארמאכט. איז נישט געגוג די הונגער־צרה, טאָ האָט** זיך נאָך צווויי שעה אויפהאַלטן זיך אין שטשעקאָטשין דראָסטיש געביטן די לאַגע: פּוילישׁ מיליטער האָט זיך דאָ קאָנצענטרירט און געשאָפן אַן אָפּווער־ליניע. די באָפעלקערונג האָט באָקומען אַ עצה צו פאַרלאָזן די שטאָט. מיר זענען געלאָפן **קיין אפט (אָפּאטאָוו).**

איז ווידער „ויחנו ויסעו", — צו דער רוסישער גרענעץ, מיטן ציל אַריבערצוגיין דעם סאן. אָבער קוים אָפּגעפאָרן עטלעכע קילאָמעטער פון שטשעקאָטשין, האָבן מיר געזען און געהערט דייטשע עראָפּלאַנען באָמבאַרדירן דאָס שטעטל, וואָס האָט געגומען ברענען. דייטשע עראָפּלאַנען האָבן אויך באַשאָסן מיט מאַשין־געווער די ציווילע באָפעלקערונג, וואָס איז געלאָפן אויף די וועגן. מיר זענען האָסטיק אַראָפּ פון די פורן.

צוגעלאָפן זענען מיר צו די פעלדער און זיך דאָרט, — סיי דערוואָקסענע, סיי קינדער אַוועקגעלייגט. בעת עס איז שטילער געוואָרן האָבן מיר זיך ווידער צונויפגעזאַמלט. צו אונדזער מזל האָט פון אונדזער גרופּע קיינער נישט געפעלט. אָבער אויפן וועג האָבן מיר געזען אַ סאַך טויטע און פאַרוווּנדעטע יידן. מיר האָבן זיך ווייטער געלאָזט אין וועג אַריין. מיר זענען געפאָרן זייער פאַרזיכטיק און אויפגעפאַסט צי עס קומען נישט אַן דייטשע פליער. פול מיט שרעק זענען מיר אָנגעקומען אין די שטאָט אָפּאָטאָוו (אָפּט).

בעת מיר זענען אַריין קיין אָפּט. האָבן מיר געהערט אַז מען האָט באָמבאַרדירט די שטאָט. זענען מיר אַלאַ, ווידער אַריין אין וואַלד אַריין, כדי דאָרט צו בלייבן איבער נאַכט.

צומאָרגנס האָבן מיר געהערט אַז די דייטשן האָבן צעשמעטערט די בריק און אַז מען קאָן נישט אַריבער די בריק. זענען מיר, אַלאַ, געבליבן אויפן אָרט. אַז עס איז אַריבער אַבּיסל צייט זענען מיר אַריבער אין אַ זייטיק דערפל, וווּ עס האָט געווויינט אַ יידישע משפּחה. דאָרט האָבן מיר זיך אבּיסל אויפגעגעהאַלטן. עטלעכע פון אונדז זענען צוגעגאַנגען צום הויפּט־שאָסיי כדי צו הערן עפּעס נייעס. מיר האָבן געהערט פון פאַרבייגייער, אַז די דייטשע אַרמיי איז נישט ווייט פון דער שטאָט און אַז די פּוילישע אַרמיי האָט שוין פאַרלאָזט די שטאָט.

זענען מיר, טאָקע, צוריק אין דאָרף אַריין און צווויסן געגעבן די אונדזער־ריקע ווי עס איז די לאַגע.

אָט־אַזוי האָבן מיר געוואָרט אויף אונדזער גורל. לאנג האָבן מיר נישט געדאָרפט וואַרטן. צומאָרגנס פרי, דעם 7־טן סעפּטעמבער 1939, האָבן די דייטשן באַזעצט דעם קאָנט. מיר האָבן געזען קודם כל אַ מיליטער־קאָלאָנע אויף מאָטאָציקלען. געמיינט האָבן מיר תחילת אז דאָס איז פּוילישׁ מיליטער,

אָבער אַז די קאַלאָנע איז געקומען נענטער, האָבן מיר געזען די דייטשע אָפּ־צייכנס אויף די אייזערנע העלמען.

מיר האָבן נישט געוואָגט אַרויסצוקוקן דורך די פענצטערס, ווען די דייטשע קאַלאָנע זענען אַדורך די געסלעך פונעם דאָרף. עס האָבן זיך אָנגעהויבן שיסעריי־ען. דערפאַר האָבן מיר זיך אַוועקגעלייגט אויף די פאָדלאָגעס פון די הילצערנע געביידעס. באַלד האָבן די הייזער אָנגעהויבן ברענען און דער גאַנצער עולם האָט אין גרויסער פאַניק פאַרלאָזט די ברענענדיקע הייזער.

אַרויס אינדרויסן, האָבן מיר געהערט הילכיקע געשרייען: „העגדע האָך". מענער מיט קינדער אין די אַרעמס האָבן די דייטשן באַלד אָפּגעלאָזט. די אָנדערע האָבן זיי צוגוי־פגעטריבן אויף אַ גרויסן פעלד־פלאַץ.

מיר האָבן דאָרט געטראָפן אַ סאַך באַקאַנטע. פון די אונדזעריקע זענען דאָ געווען: איך, מיין ברודער צריאל און משה פייפקאָפ. פרומע יידן זענען פון די דייטשן געכאַפּט געווארן אין טלית און תפילין. די דייטשן האָבן גע־פרעגט: וואָס איז דאָס? האָט מען זיי געזאָגט: עס איז צום בעטן. די דייטשן האָבן די יידן געצוונגען אַוועקצוווארפן זייערע טלית און תפילין. יידן האָבן קיין ברירה נישט געהאַט, — האָבן זיי פאַרצווייפלטע, געטאָן וואָס די דייטשן האָבן באַפוילן. אַלע יידן האָבן זיי רעווידירט און געהייסן זיך אַוועקזעצן. זיי האָבן אָנגעהויבן צילן מיטן געווער צו אונדז. די פרומע יידן האָבן אָנגעהויבן זאָגן וידוי. מיר האָבן אַראָפּגעלאָזט די קעפּ, בכדי זיך נישט צוצוקוקן צו אָט־דעם.

נאָך אַ שעה אָפּזיצן אויפן באָדן איז געקומען אַ פעלדוועבל און באַפוילן די געפאַנגענע אַרויסצוגעבן דעם, וואָס האָט געשאָסן פונעם וואַלד. וועט מען דעם פאַרשוין נישט גיפינען ווילן אַלע דאָ־גיפונגען דערשאָסן ווערן — האָבן די דייטשן געוואָרנט. אַלעמען איז באַפאַלן אַ טויט־שרעק. אָבער באַלד דערנאָך האָבן די דייטשן געבראַכט אויפן זאַמל־פלאַץ אַ יינגן פאַליאַק, אַ קריסט, וואָס האָט נאָך גיהאַלטן דעם רעוואָלווער אין האַנט. די דייטשן האָבן אים דער־שאָסן. זיי האָבן אויך מיטגענומען מיט זיך דריי פרומע יידן, וואָס האָבן זיך אַ לענגערע צייט נישט אומגעקערט. צוריקגעקומען, האָבן זיי אונדז דערציילט, אַז זיי האָבן, לויט אַ באַפעל, באַגראָבן דעם דערשאָסענעם בחור.

די בראָבאַרישע דייטשן האָבן זיך כסדר געשפילט מיטן געווער קעגן אונדז.

פאַרנאַכט האָבן די דייטשן אונדז איבערגעפירט אין אַ לאַגער, אין וועלכן עס זענען געווען פאַרזאַמלט יידן און קריסטן. דער לאַגער איז געווען באַלויכטן מיט רעפלעקטאָרן. מיר זענען אין דעם לאַגער געווען אַ גאַנצע נאַכט. פאַרטאָגס האָבן די דייטשן פאַרטיילט אַביסל ווארעמע קאַווע. אַרום 10 אַ זייגער איז געקומען אַ באַפעל אַז מען זאָל אַלע באַפרייען און יעדער זאָל גיין צוריק אַהיים. צוערשט זענען באַפרייט געווארן די פאַליאַקן, דערנאָך די יידן.

מיר דריי האָבן געגומען זוכן די אונדזעריקע, דאָרט ווו זיי זענען פריער געווען. מיר האָבן זיי, אָבער, נישט געטראָפן. מיר האָבן, דערפאָר־זשע, באַשלאָסן אַלייך אַהיימצוגיין.

צוריק אַהיים

דער ערשטער עטאַפּ אין דער ריכטונג זאַוויערטשע איז געווען ווידער אַפּט (אָפּאַטאָוו). אונדזער האָפענונג דאָרט צו געפינען אונדזערע קרובים איז נישט מקויים געוואָרן. אונדזער זוכן איז געווען אָן אויסזיכט. דערצו נאָך איז עס געווען פאַרבונדן מיט גרויסער געפאָר. די דייטשן האָבן געכאַפט יידן מיט בערד (ווייל זיי האָבן זיך באַלד געוואָרפן אין די אויגן אַריין), צו פאַר־שיידענע אַרבעטן און באַזונדערס צום אַוועקרוימען די טויטע קערפּערס צווישן די הייזער־חורבות. זענען מיר דערפאָר געגאַנגען מיט זייטיקע וועגן, כדי מען זאָל אונדז נישט דערקענען אַלס יידן.

אויפן וועג צוריק, אין דער ריכטונג פון זאַוויערטשע, האָט מען געקאָנט זען אַ סאַך טויזנטער מענטשן וואַנדערן צוריק צו זייערע היימען. מען וואַנדערט און וואַנדערט, נישט קוקנדיק אויף די טויטע, וואָס זענען געלעגן אַרום און אַרום. יעדער האָט געהאָפט אַז זיין משפּחה וועט בלייבן לעבן און זיך וויידער צו־נויפטרעפן.

דאָס איז געווען אין יעדן שטעטל, ווו מיר זענען פאַרביי, אָבער זייער טראָגיש איז געווען בעת מיר זענען אָנגעקומען קיין שטשעקאָטשין. יעדן האָט אַרומגענומען אַ מורא: פון דער גאַנצער שטאָט איז געבליבן נאָר אַ האַלבע שול און די קירכע. די דייטשע תלייגים לויפן דאָרט אַרום ווי משוגע. זיי כאַפּן יעדן. זיי שערן בערד. זיי שלאָגן מיט די קאָלבעס און לאָזן אויף יידן זייערע הינט. די הינט בייסן די יידן ביז טויט.

מיר גייען ווייטער, מיט אונטערוועגן. הינטער דער שטאָט טרעפן מיר אַביסל איבערגעבליבענע יידישע אייגנווינער. זיי האָבן שוין נישט געהאָט מער זייערע היימען. אַ סאַך פון די אייגנווינער זענען געבליבן אונטער די חור־בות. מיר האָבן זיך דערווווסט פון זיי אַז דאָס פּוילישע מיליטער האָט געשטעלט אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד, ביי וועלכן עס זענען געפאַלן אַ סאַך דייטשן. דערפאָר האָבן זיי פאַרניכטעט די שטאָט שטשעקאָטשין און איר באַפעלקערונג.

מיר האָבן זיך צוגעאיילט, ווייל מיר האָבן מורא געהאָט צו גיין ביינאַכט. און עס איז געווען שוין פאַרנאַכט.

גייענדיק אַזוי האָבן מיר געטראָפן אונדזערע פאַמיליע.

צווישן זיי איז געזעסן דער אַלטער יקותיאל, אַפּגעשוירן די בערד. ער

האָט געהאַט פאַרבונדן דאָס פּנים, מען זאָל נישט זען וואָס מען האָט אים אָפּ־געטאָן.

אונדזער פרייד איז געווען גרויס, ווייל מיר האָבן זיך ווידער געטראָפן און מיר זענען ווידער צוזאַמען. מיר האָבן אַלע געמוסן גיין כדי וואָס שנעלער צו קומען קיין קרימעלעוו.

אָנגעקומען קיין קרימעלעוו האָבן מיר באַקומען אַ ידיעה, אַז זאַוויער־טשע איז גאָנץ און אַז אַ סאַך יידן זענען שוין ווידער אין זייערע היימען. עמעץ האָט אונדז אויך דערציילט אַז אונדזער שוועסטער דאָבריש און אונדזערע פרויען גייען אַרום ווי צעמישטע און זיי ווייגען. זיי האָבן געהערט אַז מען האָט מיך און מיין ברודער דערשאָסן אויפן וועג.

מיר האָבן נישט געוווסט וואָס מיר זאָלן טאָן: עס איז שוין געווען נאַכט, — און ביינאַכט איז געווען פאַרבאָטן צו גיין אינדרויסן. האָבן, מיר טאַקע, געמוזט וואַרטן ביז אינדערפרי. די נאַכט האָט זיך געצויגן אַן סוף.

גאָנץ פרי האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג אַריין און געזאָגט אונדזער זאַוויערטשער חברה זיי זאָלן נישט וואַרטן אויף אונדז און אַז מיר גייען אַהיים.

דער וועג איז גיך אַדורך. בעת מיר זענען אַריבער דעם פּשעיאַזד האָט אונדז די פאַמיליע קרעבס באַגריסט מיט פרייד, מיר זענען גלייך אַהיימגע־גאַנגען. די פרייד אין דערהיים איז שווער איבערצוגעבן. שכנים זענען געקומען צו לויפן זען צי מיר לעבן. מיר האָבן זיך דעם טאָג אַביסל אויסגערוט און מיר האָבן געזען דורכן פענצטער די צוריקגעקומענע מענטשן.

גלייך צומאָרגנס האָט מען געמוזט גיין, — לויט דער געסטאַפּא־פאַרשריפט, — זיך מעלדן. יעדן טאָג זענען געווען פרישע פאַרשריפטן (למשל, וועגן ראציאָנירונג וועגן דעם פאַרבאָט זיך צו באַווועגן אין די גאַסן א. א. וו.). עס האָט זיך גלייך געפילט אַז עס קומען אַן שווערע טעג.

אין די גאַסן פלעגן זיך באַווייזן געסטאַפּא־לייט, וואָס האָבן זיך צע־הוליעט אויפן חשבון פון יידישע מענטשן.

וואַרטענאו

דער נאָמען זאַוויערטשע עקזיסטירט נישט מער, די שטאָט הייסט: „וואַרטענאו". עס הייבן זיך אָן די אומזידלונגען. פון דער 3־טער מאי גאס ווערן אַלע יידן פאַרטריבן: די גמינע־לייט („יודנראַט") האָבן גלייך געלאָזט רופן אַביסל יידן און זיי געשיקט די ארבעט אויספירן. בעת די געסטאַפּא־לייט

האָבן זיך שוין געהאַט איינקוואַרטירט האָבן זיך אָנגעהויבן די טרויעריקע טעג. יעדער טאָג — אַ נייע גזירה.

די יידישע געשעפטן ווערן געפּענט. אין יעדן געשעפט ווערט אַריינגעזעצט אַ קאָמיסאַר, עס ווערן איינגעפירט לעבנסמיטל־קאַרטן. יעדן טאָג קומען יידן אַהיים מיט צעקלאַפּטע קעפּ, — אַזוי האָט מען זיי געשלאָגן ביים שטיין אין דרייען. אינצווישן קומט אָן אַ באַפעל פונעם צ. ק. אין סאָסנאָוויץ מיט מערין בראש, אַז די זאָוויערטשער געמיינדע מוז צושטעלן קאָנטריבוציע־געלט און גאָלד און אַז יעדער יד מוז זיך באַטיליקן אינעם הייליקן „חוב". אויב נישט דראָט אים אָוועקגעשיקט צו ווערן. באַלד דערנאָך קומט אַ פרישע גזירה, אַז מען טאָר זיך נישט באַוועגן אין אַלע גאַסן. ווער עס וועט נישט אויספירן די פאָרשריפטן וועט דערשאָסן ווערן.

עס זענען, טאַקע, געווען אַ סאַך קרבנות.

באַלד זענען איינגעפירט געוואָרן די אָפּצייכן פאַר יידן (יידן־צייכנס"). אַז די געסטאָפּאָ־לייט האָבן זיך באַוויזן אין גאַס איז געפאַלן אַ שרעק אויף אַלע. איינער האָט דעם צווייטן געטרייסט, עס זאָל נאָר חלילה נישט זיין ערגער.

אין אַ געוויסן טאָג האָבן די דייטשן געשאָסן דריי יידן. זיי האָבן די

טויטע יידן געבראַכט צו דער יידישער גמינע. די גמינע־לייט האָבן געמוזט אונטערשרייבן אַז די יידן זענען געשטאַרבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט.

טאָג־טעגלעך זענען געווען אַזעלכע פאַלן.

אינצווישן האָבן זיך פאַרשפרייט קלאַנגען, אַז מען האָלט ביים באַפרייען די יידישע געפאַנגענע פונעם מיליטער. מיר זענען אויך געווויר געוואָרן אַז אונדזער ברודער משה שמואל געפינט זיך אין געפאַנגנשאַפט אין טשענס־טאָכאָוו.

עס הויבן זיך אָן פאַרהאַנדלונגען וועגן אַ קאָנטריבוציע מיטן צוועק אויסצולייזן די יידישע מיליטער־געפאַנגענע. מיר האָבן געהערט אַז דער טראַנספּאָרט פון די געפאַנגענע זאָל אָנקומען קיין לובלין. די יידישע געמיינדע פון לובלין זאָל זיי אויסלייזן.

עס איז, טאַקע, אזוי געווען. דער ערשטער טראַנספּאָרט איז אָנגעקומען קיין לובלין, אָבער די קהילה אין לובלין האָט נישט באַווייזן אָזוי שנעל צו־צוגרייטן דאָס געלט. דערפאַר האָבן די דייטשן געגומען דעם גאַנצן טראַנספּאָרט קיין ביאַלאַ־פּאָדלאַסק און אים דאָרט דערשאָסן. צוויישן די געפאַלענע איז געווען אויך אונדזערס אַ שטעטישער מיטן נאָמען אלימלך זאָנענשיין. בעת די שפּע־טערדיקע טראַנספּאָרטן פלעגן אָנקומען קיין לובלין איז די קהילה שוין געווען פאַרזיכטיק און זי האָט באַצאָלט די קאָנטריבוציע.

אָזוי אַרום זענען אָנגעקומען צוריק קיין זאָוויערטשע די געפאַנגענע. פון זיי האָבן מיר זיך דערוווסט אַז אונדזער ברודער איז פון דאָרט אָנטלאָפן און אַז ער איז אויפן וועג אַהיים.

עטלעכע טעג שפּעטער באַווייזט זיך אונדזער ברודער, אַ פאַרמאַטער־טער. באַלד צומאָרגנס דאָרף ער זיך גיין מעלדן אין דער געמיינדע. דערווייל געפינט ער זיך ביי אונדזער שוועסטער.

אין דער שטאָט האָבן זיך ביסלעכווייז אָנגעהויבן קאָנצענטרירן וואָס אַמאָל מער יידן. עס וועלט וואָס אַמאָל ענגער. יעדן טאָג נעמט מען צו צוואַנגס־אַרבעט, — און תמיד די זעלבע „עמך"־מענטשן, ווייל די געשעפּטס־מענטשן האָבן באַצאָלט געלט און דערפאַר האָבן זיי באַקומען אַ „זאָנדער", אַז זיי זענען פריי פון דער אַרבעט. צווישן דער באַפעלקערונג מאַכט זיך אַ פּאָניק.

אינעם יאָר 1940 קומט פּאָר דער ערשטער אַרבעטס־איינזאַץ. די גמינע־לייט זאָגן אַז די מענטשן זאָלן גיין פרייוויליק, ווייל עס איז בלויז אויף עטלעכע חדשים און אַז זיי וועלן באַקומען געצאָלט. אַ סאַך האָבן זיך צוגעשטעלט און מען האָט זיי אַוועקגעפירט קיין דייטשלאַנד.

באַלד זענען פון דאָרט אָנגעקומען טרויעריקע בריוו. די מענטשן האָבן געבעטן מען זאָל זיי שיקן עסן, ווייל זיי הונגערן.

די פאַמיליעס, וויידער, האָבן זיך געוואָנדן צו דער גמינע וועגן אויסצאָלן פאַר דער אַרבעט, אָבער עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דער צוזאָג פון אויס־צאָלן געלטער צו די קרובים פון די וואָס זענען אַרויסגעפאָרן קיין דייטשלאַנד, וויי אויך אַז זיי וועלן דאָרט זיין בלויז אַ פאָר חדשים, — איז געווען אַ בלאָף. די פאָר חדשים זענען געוואָרן אַן אייביקייט.

דאָס האָט אַרויסגערופן ביי דער באָפעלקערונג אַן אויפרעגונג. גלייכ־צייטיק גייט אונטער דאָס סאָליդאַריטעטס־געפיל. יעדער ווערט עגאָאיסטיש. מען מאַכט זיך שוין נישט דערפון אַז פון די שאָסן פאָלן פון צייט צו צייט מענטשן. מען איז מקנא די געשטאָרבענע: מיט אַ נאָטירלעכן טויט, וואָס זייערע משפחות פירן זיי אויפן בית הקברות און זיי ווערן באָאַנדלט דורך דער חברה־קדישא, וואָס איז נאָך געווען טעטיק. צווישן די עסקנים פון דער חברה־קדישא זענען געווען: ברוך גאָלדמאַן, משה'לע ראָטבלום, עזל פאַריזער.

אין דערזעלבער צייט לאָזט זיך פילן אַ דערלייכטערונג: די יידישע משפחות פלעגן באָקומען בריוו פון זייערע קינדער פון רוסלאַנד, נאָכן אָפשליסן דעם סאָוויעטיש־דייטשן אָפמאַך.

עס הייבן אָן אָנקומען ידיעות וועגן זאוויערטשער און די געביטן, אין וועלכע די רוסן זענען אריין נאָכן רוסיש־דייטשן אָפמאַך. דער רוב פון זיי איז געווען אין לעמבערג.

עס ווערט לייכטער אויף די געמיטער פון די עלטערן און קרובים, וועלכע האָבן באַלד געשריבן צו די קינדער.

מיט דער צייט ווערט עס אַביסל לייכטער אין הלכות געשעפטן. זאָוויערטשער עלטערן רופן צוריק זייערע קינדער. אָנגעקומען צוריק קיין זאוויערטשע מוזן זיי זיך מעלדן אין די געסטאפאָ, און דערנאָך מאכן זיי אַדורך אלע פארניכטונגס־צרות.

אינצווישן קומען אָן טראָנספאָרטן מיט יידן פון טשעכיש־שלעזיע, וועל־כע די דייטשן האָבן אויסגעזידלט פון זייערע ווויין־ערטער און איבערגעפירט אין אונדזער געגנט. אין דערזעלבער צייט ווערט מיין ברודער צריאל ערנסט קראָנק אויף אַ לונגען־אָנטצינדונג. מיר האָבן גרויסע שוועריקייטן ביים אַריינ־נעמען אים אין יידישן שפּיטאָל, וואָס געפינט זיך אין הויז פונעם קרימעלעווער רבי'ן. דער הויפט־דאָקטאָר איז דאָרט לעווקאָוויטש. נאָך גרויסע באָמיאונגען נעמט מען אים אַריין אין שפּיטאָל. דאָרט ווערט אים בעסער.

אינעם יאָר 1941 ברעכט אויס די מלחמה מיט רוסלאַנד. אין דער נאכט פונעם מלחמה־אויסברוך פאלן די זאוויערטשער יידישע קאָמוניסטן, און מיט זיי אזעלבע וואָס האָבן קיינמאָל נישט געהאט קיין שייכות מיט דער קאמוניסטישער פאַרטיי, ווי למשל: אברהם קרעבס, יהודה גרינקרויט און אנדערע. זיי ווערן תיכף געשיקט אין די גאז־קאמערן.

עס הייבן זיך אָן די שרעקלעכע טעג און נעכט. בייטאָג האָט מען מורא זיך צו וויזן אין די גאַסן. די געסטאַפּאָ־לייט לויפן אַרום ווי משוגעים. וועמען זיי טרעפן שיקן זיי גלייך אַוועק. אין די נעכט פלעגט מען שלאָפן אויף די בוידעמס, ווייל ביינאַכט פלעגן די געסטאַפּאָוועס אַרומלויפן איבער די שטי־בער. אַזוי האָט דאָס אָנגעהאַלטן אַביסל צייט. בעת די דייטשע אַרמיי האָט אָנ־געהויבן זיגן, האָט עס זיך אַביסל באַרואיקט. אינצווישן האָט זיך געהערט וועגן אַן אַרבעטס־אייזאַץ. דאָסמאָל האָבן די ס. ס.־לייט אַדורכגעפירט מיט דער הילף פון די גמינע מענטשן די דאָזיקע אַקציע.

יענע צייט געפין איך מיך אין מיין ווינונג אין לאָז. דאָס איז געווען אין אַ מיטוואָך־טאָג, בעת עס האָט אָנגעהויבן טאָגן. דער הויף איז געווען אַרומגעשטעלט מיט געסטאַפּאָווצעס. עס הערט זיך קלאָפן אין די לאָדנס. זיי רופן מען זאָל אויפמאַכן, — און דאָס שנעל. מען כאַפט זיך אויף פונעם שלאָף מיט שרעק. אין דעם מאָמענט פאַלט מיר אייַן אַ געדאַנק זיך צו באַהאַלטן. איך באַהאַלט מיך צופיסנס פון מיין קינד, וואָס איז געלעגן אין בעט מיט מיין פרוי. איך זאָג מיין פרוי זי זאָל טענה'ן אַז איז איך געפין מיך נישט אין זאָוויערטשע.

צוזאַמען מיט מיר אין דער ווינונג ווינט אַ משפחה לעהמאַן. איך בעט לעהמאַנען, אַז ער זאָל אויפמאַכן די טיר. בעת ער עפנט די טיר, קומען גלייך אַריין עטלעכע געסטאַפּאָווצעס און זיי רופן גלייך ביי די נעמען: דרעזנער און לעהמאַן זאָלן זיך גלייך אָנטאָן און מיטגיין מיט זיי. מיין פרוי זאָגט: מיין מאַן איז אין זאָוויערטשע. זיי הייבן אָן שרייען און פרעגן אַ צווייט מאָל. די פאַמיליע לעהמאַן שטייט אין איין שרעק. דאָס רופט אַרויס אַ פאַרדאַכט ביי די געסטאַפּאָוו־צעס. זיי הויבן אָן פונדאָסניי זוכן. אַ דאַנק מיין קינד, וואָס איז גוט געשלאָפן, ווער איך אָפגעראָטעוועט.

נאָכדעם ווי די תליינים זענען אַרויס בין איך אויפגעשטאַנען. איך האָב מיך אָנגעטאָן און איך האָב געבעטן מיין פרוי, זי זאָל מיך פאַרשליסן אין דער קאַמער. מיין פרוי איז צו יענע צייט זייער וואַכזאַם. איטלעכע פאָר מינוט גיט זי מיר צו וויסן וואָס עס טוט זיך. זי דערציילט מיר אַז מען האָט אַלע לאָזער מענער, צוזאַמען מיט די גמינע־מענטשן, אַרויסגעפירט קיין זאָוויערטשע.

אין דעם מאָמענט פאַלט מיר איין אַ געדאַנק, אַז מיין פרוי זאָל אַרויפ־גיין צו דער פאַמיליע פשעכאָדניק און בעטן זיי זאָלן מיך אַריינלאָזן אויף עט־לעכע טעג. פרוי פשעכאָדניק זאָגט מיר נישט אַפּ. זי האָט אויך נישט וואָס מורא צו האָבן. האָט מען דאָך שוין איר מאַן צוגענומען. איך טראַכט נישט לאַנג, און איך בעט מיין פרוי זי זאָל אויפפאָסן. איך שלעפ אַראָפּ מיין היטל טיפער, כדי מען זאָל מיך נישט דערקענען, אַדורכגייענדיק אין גאַס.

אַזוי איז אַדורך דער גאַנצער טאָג. אין די אָונט־שעה'ן האָבן אָנגעהויבן

צוריקקומען די גמינע־מענטשן און מענטשן וואָס האָבן געהאַט „זאָנדער"־קאָרטן, ווי אויך קראַנקע, וועלכע מען האָט באַפרייט.

נאָך עטלעכע טעג ווערט ווידער שטיל. איך גיי ווידער אַהיים.

איך הויב אָן זוכן אַן אויסוועג. איך פאָר קיין זאָוויערטשע. איך ווער געווויר, אַז עס גרינדעט זיך אַ שנייידער־שאפּ. מיין ברודער איז שוין געווען דאָרט פאַרשריבן. איך איך האָב מיך גלייך פאַרשריבן. מען האָט גלייך אָנגענ־הויבן אַרבעטן (פאָר דער לופט־וואָפע). עס ווערט געשאַפן אַ פאַרוואַלטונג פון שנייידער־שאפּ מיט משה'ל ראָטבלום, אהרון דרעזנער און חיימל לעווקאָוויטש אין דער שפּיץ. אָבער די אויסזידלונגען, דאָס פּארכאפן צו „ארבעטס־איינזאצן" הערט נישט אויף. מענער און פרויען פון 12 ביז 40 יאָר זענען געשיקט געוואָרן אין די לאגערן צו ארבעט. עלטערע מענער און פרויען מיט קליינע קינדער זענען געווען פארמשפט צום טויט.

מענטשן ראַנגלען זיך דעמאָלט מיט אַלע מיטלען קעגן דעם ביטערן גורל. מאמעס וואַרפן אונטער זייערע קינדער ביי קריסטלעכע שטובן, — טאָמער וועלן די דאָרטיקע קריסטן רחמנות האָבן. פּאַראַן אויך ווינציקע מאמעס, וועלכע עס געלינגט אינצוואָרדענען די קינדער ביי די קריסטלעכע באַקאַנטע. אַ סאַך לאָזן די קינדער ביי עלטערע לייט און מעלדן זיך פריוויליק אין די לאגערן. די עלטערע מענער ראַזירן זיך אַפּ די בערד, זיי זאָלן יונגער אויסזען. נישט יעדן געלינגט עס.

דאָס שוידערלעכסטע איז געווען מיט די קליינע עופהעלעך־קינדער, וועלכע האָבן זיך ארומגעוואלגערט, די ס. ס. מערדער האָבן זיי אריינגעטאָן אין זעק און זיי מערדעריש געטייט.

דעם 15.3.42 איז אַן „אייזאַץ"־אַקציע. איך בין געווען זיכער אַז מען וועט מיך נישט נעמען, — אַלס שאפּ־מענטש.

באַלד ווי עס האָט זיך געהערט אַ קלאַפן אין טיר, האָב איך געעפנט. מען האָט מיר געהייסן אָנטאָן. איך האָב די דייטשן געווינן דאָס צייטווייליקע צעטל פונעם שאפּ. געזאָגט האָבן זיי מיר אַז מען וועט מיך אין זאָוויערטשע באַפרייען אויפן אָרט.

אַז איך בין אריינגעקומען קיין זאָוויערטשע אויפן זאָמל־פּלאַץ (אינעם בית המדרש), — האָב איך דאָרט געטראָפן אַ סאַך מענטשן, — אויך מיין ברוי־דער צריאל, ווי אויך דעם שוואָגער איסר. עס הערן זיך קלאַנגען אַז מען וועט באַפרייען די מענטשן פונעם שנייידער־שאפּ, דערווייל וועלן באַפרייט 8 מאָן פון די ערשט פאַרשריבענע אינעם שאפּ.

אינצווישן קומט אַ באַפעל מען זאָל אונדז אריינפירן אין דורכגאַנגס־לאָגער („דולאג") אין סאָסנאָוויץ. נישט געקוקט אויף די באַמיאונגען

פון דער לייטונג פונעם זאוויערטשער שניידער־שאפ, ווי אויך פונעם אייגנטימער פונעם סאסנאוויצער שניידער־שאפ, ראסנער, באפעלט דער מענטשן־פרעסער, מאיאר לינדנער, אז מען זאל אונדז אוועקשיקן אין די לאגערן.

לאגערן מארקשטאט און אטמוט

פונעם ערשטן לאגער, אין וועלכן די פארהעלטענישן זענען געווען אביסל לייכטער האט מען אונדז געשיקט אינעם לאגער מארקשטאט. אין אט־דעם פלאץ זענען געווען יידישע קאט־מענטשן וואס פלעגן אויף א מערדערישן אופן אומברענגען אייגענע ברידער. אין די ווינטער־טעג, בעת מענטשן זענען ארויס צו דער ארבעט זענען זיי געפאלן און געשטארבן פון קעלט. אינעם לאגער פלעגן אנקומען טראנספארטן מיט קליידער פון אומגעקומענע יידן, ווי אויך זייף, פאבריצירט פון יידישע קרבנות. די באראקן זענען געווען פול און נישט פאסיק פאר די נייע טראנספארטן. דער „יודן־עלטעסטער" אינעם לאגער איז געווען א גרויסער סאדיסט, ברוך מייסטער. ער איז געווען פארדארבן און הארב צו די יידן. יעדע גרופע באקומט א קאפא. מען מוז אויפשטיין און גיין צו דער ארבעט 3 אזייגער פארטאגס. יידן זענען געפאלן פון מידקייט. נאך דער ארבעט האט מען זיך געמוזט שטעלן אין די ריי, כדי נישט צו פארפעלן דאס קנאפע ביסל עסן, ווייל עס האט נישט געקלעקט פאר אלעמען. א העלפט לאגער־פארשפארטע פלעגט אווען אן עסן, ווייל עס איז שוין פאר זיי קיין עסן נישט געווען.

די פירמעס, ביי וועלכע די דייטשע לאגער־אינטערנירטע האבן געארבעט, האבן געפאדערט מער עסן פאר זייערע ארבעטער, ווייל זיי האבן פון אפגע־שוואכטקייט נישט געקאנט ארבעטן. אנשטאט צו רעקלאמירן ביים לאגער־פירער וועגן געבן מער עסן, האבן די קאפאס מיט ברוך מייסטער אין דער שפיץ געשלאגן די לאגער־אינטערנירטע יידן מיט גומי־שטעקנס. צענדליקער קרבנות זענען טעגלעך געפאלן פון דעם שלאגן. ווען דער „לאגער־פירער" (א דייטש) האט זיך דערוווסט פון דעם אלעמען, האט ער זיך געמומען ארויסמישן אין די ענינים און עס איז געווארן א ביסל לייכטער.

מיר זענען געווען עטלעכע שטעטישע (אויך מיין שוואגער איסר פייגל־בלאט). מיר קומען אן אין לאגער אטמוט, ביי גאגאלין. די ערשטע צייטן האבן מיר געהאט שווערע. די געדאנקען זענען נאך געווען אינדערהיים, — און אט, מיט איינמאל, זיצן מיר אין א פארמאכטן לאגער. פאמעלעך האבן מיר זיך צוגעווויזן צו די לאגער־צרות. מען האט נאך געקאנט אהיימשרייבן. מיר באקומען פעקלעך פון דערהיים.

עס הערן זיך קלאנגען, אז עס זאלן אנקומען פרישע טראנספארטן און אז מיין ברודער משה שמואל געפינט זיך צווישן זיי.

אָבער ליידער, זענען די טראַנספֿאָרטן נישט אָנגעקומען.

דערווייל דערוויס איך זיך, אַז מיין ברודער משה־שמואל איז אינעם לאַגער, ווו ער איז געווען אינטערנירט, געהרג׳עט געוואָרן דורך אַ יידישן קאַפּאָ, אַיידער ער האָט געזאָלט טראַנספֿאָרטירט ווערן.

דאָס איז געווען אין 1943.

עס האָט זיך געלאָזט הערן אַז מען וועט אינגאַנצן אויסזידלען די יידן פון אונדזער שטאָט. אינעם לעצטן בריוו פון מיין פרוי באַקום איך אַ בילד פון מיין קינד, וואָס איז אַלט געוואָרן 3 יאָר. דערנאָך באַקום איך אַ בריוו פון מיין שוועסטער, אַז מען האָט אויסגעזידלט מיין פרוי מיטן קינד, — פון בענדין, ווו זיי האָבן זיך געפינען ביי מיין פרוי׳ס עלטערן.

עס האָט זיך נישט געלאָזט גלויבן אַז איך וועל מער נישט זען מיין פרוי מיטן קינד. איך האָב כסדר געטראַכט אַז די ידיעה איז אַ ליגנט.

אַ קורצע צייט שפּעטער, הערט מען אַז מען האָט אויסגעזידלט זאַוויער־טשע. עס איז שוין קיינער נישט געווען וואָס זאָל אונדז לכל הפחות העלפן מיט פּעקלעך עסן.

עס איז אָנגעקומען אַ גרופּע צוריקגעשיקטע פון רוסלאַנד. דאָס איז געווען אַ ספּעציעלע אַרבעטס־קאָמאַנדאָ, וועלכע מען האָט געהאַלטן אָפּגעזונדערט אינעם לאַגער. אין איינעם אַ פּרימאַרגן האָט מען די גאַנצע גרופּע אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ. צווישן זיי זענען געווען עטלעכע זאַוויערטשער, ווי ראובן זילבער־שטיין און הערשל רייזמאַן. מיט זיי האָבן די דייטשן אויך מיטגעשיקט די קראַנ־קע, וועלכע זענען געקומען צו אונדז מיט דער לעצטער אויסזידלונג. צווישן זיי געפונט זיך אויך דער זאַוויערטשער מענדל דרעזנער.

אינעם לאַגער פֿאַלן אַסאַך יידן טאָג פון הונגער. צווישן זיי זענען אויך זאַוויערטשער ווי: טוביה דזשעוואָ, יעקב דרעזנער. פון לאַזי — משה קליינער, נחום צימבלער.

אין אָט־דער צייט קומט אַ באַפעל אַוועקצושיקן 30 מאַן אין אַן אַנדערן לאַגער מיטן נאָמען „גרינבערג". איך געפין מיך צווישן די 30.

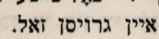
אין אָט־דעם לאַגער איז געווען נישט שלעכט. מיר האָבן געאַרבעט אין אַ פאַבריק, אין וועלכער עס האָבן געאַרבעט לויטער דייטשע („אַרישע") פרויען. זיי העלפן אונדז. פון צייט צו צייט ברענגען זיי אונדז צוביסלעך עסן. היות אינעם לאַגער גופא גיט מען בעסער צו עסן ווי אין די לאַגערן, ווו איך בין פריער געווען, קומען די יידישע לאַגער־אינטערנירטע וויידער אַביסל צו זיך. אָבער, צו אונדזער אומגליק ווערט אָט־דער לאַגער באַלד אויפגעלייזט. מען שיקט אונדז אין אַ לאַגער וואָס איז אַן אמתער גיהינום.

דאָרט זענען מיר געווארן איבערגעפירט אַלס שווערע פאַרברעכער און מען טוט אונדז אַן ווי אַרעסטאַנטן, אין נומערירטע מלבושים פון אַ שטאַף מיט גרינע און ווייסע פּאַסן. דער קאָפּ ווערט אונדז אָפּגעשוירן. אין דערמיט פונעם קאָפּ־שייטל ראַזירן די נאַצים אונדז אויס אַ שמאַלן פּאַס אַלס קען־צייכן. די בלאָקן זענען געווען ארומגענומען מיט טאָפּלטע עלעקטריזירטע שטאכל־דראָטן און ארומגערינגלט מיט שטרענג - באוואכטע טורעמס. ביינאכט איז דער לאגער געווען באלויכטן מיט רעפלעקטאָרן.

מען פירט אונדז יעדן טאָג צו דער ארבעט, שטארק־באוואכט, די ס.ס. לייט שלאָגן אונדז — אויסגעמוטשעטע שוין פון די פריערדיקע לאָגערן. פּאַמעלעך צאנקן א סאך פון אונז אויס, ווייל זיי קאָנען נישט אדורכהאלטן די יסורים. אויף אזא אופן שטארבט, נעבעך, אונדזער שטאָטישער לאנדסמאן איטשע גרייצער, — שוין האָרט פאר די גאולה, בעת די דייטשן האָבן זיך שוין געפינען אין פאנישן ריקצוג.

דאָס איז געווען סוף 1944, בעת די דייטשע אַרמיי ציט זיך צוריק פון די רוסישע פראָנטן. דאָס לאָזט זיך מערקן ווייל דער לאָגער־פירער מיט זיינע מענטשן הויבן אָן פונדאָסנייי אונדז צו פייניקן און ווייל מען האָט אָנגעהויבן מאַכן מיט אונדז אַ ספּעציעלן לאָגער־ספּאָרט. מיר ווערן פאַרמאַטערט און מיר פאַרלירן דעם חשק צום לעבן. פון טאָג צו טאָג ווערט ערגער, מען פאַרקלעי־נערט אונדז די פּאָרציעס עסן. אַ סאָך שטאָרבן פון הונגער.

1945, בעת די רוסן האָבן זיך דערנענטערט צום קאנט וו אונדזער לאגער האָט זיך געפינען, האָט מען אונדז פארשיקט קיין בוכנוואלד. אויפן וועג שטארבן ווידער אויס א סאך פון די לאגער־אינטערנירטע. ציגלער, חיים אָלמערס אידים ווערט דערשאָסן דורכן לאגער־פירער, ווייל די דייטשן האָבן אים געפאקט ווי ער אנטלויפט פונעם טראנספּאָרט קיין בוכנוואלד.

דער לאָגער פאָר פּאָליטישע אין בוכנוואָלד

אַריינקומענדיק אין לאָגער ווערט גלייך אָוועקגענומען פון די אָנפירער די גומענע שטעקנס דורך די פּאָליטישע געפאָנגענע. מען פירט אונדז אָדורך דורך די ס.־לייט אין איין גרויסן זאל. דאָרט פאַרזאַמלען זיך, אין די טוי־זנטער, די רעשטלעך, וואָס האָבן אויסגעהאָלטן אָלע לאָגערן.

עס איז געווען ביז־גאָר גרויליך: דאָס קרעכצן פון די קראנקע, דער געשטאנק פון די טויטע קערפערס, וועלכע ליגן איינער אויפן אנדערן. אינעם לאָגער געפינען זיך איצט אַ סאָך זאָוויערטשער, אָבער עס איז שווער זיי צו דערקענען, — אזוי צוואמענגעבראָכן זענען זיי.

עס פֿאַרשפּרייטן זיך קלאַנגען אַז די מלחמה האַלט זיך ביים ענדיקן, דערפֿאַר ווערט מצד די „אלט־אייגעזעסענע" בוכנוואלדער, — די פּאָליטישע לאגער־אינטערנירטע, — אַלץ געטאָן כדי צו פֿאַרמיידן פּראָוואָקאַציעס און אומזיסטע קרבנות. די פּאָליטישע געפֿאנגענע געבן צווויסן אלעמען, — און באזונדערס אונדז, די אַקאַרש געקומענע קיין בוכנוואלד, אז מען זאָל זיך רואיק פֿארהאלטן. ווייל די ס. ס.־לייט מאַכן צוגרייטונגען כדי צו פֿאַרלאָזן בוכנוואַלד, און די געפֿאַנגענע גופֿא נעמען איבער די פֿירונג פֿונעם לאגער. עטלעכע קילאָמעטער פון בוכנוואלד געפֿינען זיך שוין די אַמעריקאַנער. די נאַצט פֿאַלט צו. דורך די פֿענצטער זעט מען די רעפּלעקטאָרן פון די אַמעריקאַנער. עס הערן זיך קאַנאָנען־שאָסן. יעדער אייער וואַרט אומגעדולדיק אויף די באַפֿרייאונג. דערווייל שטאַרבן אין דער נאַצט אויס און פֿאַלן אין חלשות הונדערטער מענטשן. עס איז קיין טראָפּן וואַסער נישטאָ צו דערמונטערן די פֿארחלשטע. יעדער קעמפּט אין אָט־דעם אנטשיידונגס־מאָמענט אז ער זאָל זיך דערהאלטן ביים ביסל לעבן און זוכה זיין צו דער באלדיקער באַפֿרייאונג.

דער לעצטער טויט־מאַרש פון בוכנוואַלד

אַבער צומאַרגנס דערלעבן מיר א שרעקלעכע אנטוישונג: ס. ס. שלעפּט אונדז אַרויס פונעם לאַגער און צווינגט אונדז וויידער צו מאַרשירן, — דאָס מאָל מיט זיי אינעם ריקצוג־מאַרש. דאָס איז דער לעצטער טויט־מאַרש פון בוכנוואַלד. איבער דריי טויזנט מאַן גייען אין מאַרש. די ס. ס. שיסט ווידער אין אונז. מענטשן פֿאַלן. עס מאַכט זיך אַ געלויף. יעדער שטופּט זיך אין די ערשטע ריי. א סאָר פּרוווון צו אנטלויפן אין די וועלדער. די ס. ס. הייסט זיך אויסשטעלן אין רייען פון 5 מאן. אויך דאָס העלפט נישט. דער געוודער איז זייער שטארק. די ערשטע רייען וועלן דערשאָסן פון די ס. ס. די הונט בייסן.

אויפן וועג זענען אויסגעשאָסן געוואָרן בערך 200 מאַן.

מען האָט געזען באַשיימפּערלעך אַז אויף אָט־דעם מאַרש וועלן מיר פֿאַרלירן דאָס לעבן.

אויפן וועג באַגעגן איך אַ זאַוויערטשער, ישראל קאַראַנא. ער איז צעבראָכן, — קוים ער שלעפּט זיך. אַזוי האָבן אים די ס. ס. צעשלאָגן. איך נעם אים ביי דער האַנט און פּיר אים אין די פֿאַדערשטע רייען. ער גייט מיט אונדז נאָך 3 טעג. אַבער בעת ער איז צוגעלאָפן צו אַ קוואַל טרינקן אַביסל וואַסער, ווערט ער דערשאָסן.

די רייען פון די מאַרשירנדיקע ווערן וואָס אַמאָל שיטערער. איך פּיל אַז איך וועל צוזאַמענברעכן, אויב עס וועט מיר אויסקומען אויך צו מאַרגנס צו גיין אינעם מאַרש, וועל איך פֿאַלן אַ קרבן, — פּיל איך.

די נאַכט פאַלט צו און מיר בלייבן נעכטיקן אין אַ דאָרף. מיר געפינען זיך אין אַ פאַרמאַכטער סטאַדאָלע. אינדרויסן האָט אָנגעהויבן גיסן אַ שלאַקס־רעגן. מיר האַלטן זיך 4 מאָן צוזאַמען און מיר שמועסן זיך אָפּ צו אַנטלויפן. אָבער די חברים באַקומען דערנאָך חרטה און זיי זאָגן אַז עס איז בעסער צו וואַרטן ביז אינדערפרי.

מיר לייגן זיך שלאָפן. אָבער דער געדאַנק ציט מיך צום אַנטלויפן.

איך לאָז איבער אַלץ ביי מיינע חברים, און איך זאָג זיי, אַז איך גיי אַרויס זען צי עס איז פאַראַן אַ וועג צו אַנטלויפן. קום איך נישט גלייך צו־ריק, — זאָל עס זיין אַ סימן אַז איך בין אַוועק.

איך גיי צו צום וואַכמאַן און בעט אים ער זאָל מיר דערלויבן אַרויס־צוגיין אויף הצטרכותן. ער מאַכט מיר אויף די טיר, ער ווייזט מיר אַן דעם אָרט און גייט צוריק אויף זיין פלאַץ. נישט ווייט פונעם דאָרף, ווו מיר האָבן איבער־נאַכטיקט געפינט זיך אַ וואַלד צו וועלכן איך לאָז מיך לויפן. עס הערט זיך עטלעכע שאָסן, אָבער איך לויף ווייטער. דער רעגן האַלט אין אין פאַלן. איך בין אַזוי לאַנג געלאָפן, ביז איך בין אַוועקגעפאַלן, און אַ מידער, אינגעשלאָפן.

אין דערפרי האָב איך מיך אויפגעכאַפט, אַ דורכגעווייקטער, און אַ צו־בראָכענער. איך נעם זוכן אַ וועג.

איך געפין אַ שמאָלן וועג. פונדערווייטנס זע איך אַ געצעלט. איך ווייס נישט וואָס איך האָב צו טאָן. אָבער איך באַשליס אַריינצוגיין, — אפילו איך וועל זיין אַ קרבן.

איך קום צו צום געצעלט, און איך טרעף דאָרט שלאָפן ציווייל־לייט. זיי כאַפן זיך אויף פונעם שלאָף. ווער איך געווויר, אַז דאָס זענען געווען פוילישע אַרבעטער, וועלכע האָבן געאַרבעט אין דייטשלאַנד.

זיי נעמען מיך אַריין אין געצעלט. איך באַקום פון יעדן פון זיי אַביסל זאָכן צום אָנטאָן זיך. זיי ברענגען מיר אויך עסן פון זייער לאָגער, — אַביסל געפּעכטס.

דערנאָך גייען זיי אין זייער לאָגער צו די אַרבעט, איך בין, אַלזאָ, גע־בליבן אייגער אַליין אינעם געצעלט ביז פאַרנאַכט.

פאַרנאַכט קומט צו מיר אייגער פון דער חברה און ער זאָגט מיר, איך זאָל מיט אים מיטגיין. נישט ווייט פונעם געצעלט ווינט אַ דייטשער פויער. זאָל איך אַריינגיין און אים בעטן אַן אָרט צום נעכטיקן.

איך בין געגאַנגען מיטן פוילישן אַרבעטער. אַריינקומענדיק אין שטוב באַ־מערק איך דאָרט 3 דייטשע מיליטער־לייט. אייגער פון זיי רופט מיך אַוועק און ער זאָגט מיר איך זאָל אויסטאָן דעם קאַצעט־מונדיר, וועלכן מען האָט אַרויסגעזען פון אונטער די נייע מלבושים. זיי זאָגן מיר אַז ס. ס.־לייט קומען

אַהער נעמען עסן. אויב זיי וועלן מיך באַמערקן אין אַ קאַצעט־מונדיר, וועלן זיי מיך דערשיסן.

דער מיליטער־מאַן האָט מיר גלייך געבראַכט אַ ציווילישטן־העמד, ווי אויך ראַזיר־כלים צום ראַזירן זיך. איך וואַש מיך אַרום. דער פויער מאַכט מיר עפּעס צום עסן, ווי אויך אַ געלעגער אין שטאַל, צום שלאָפן. איך וואַרעם מיך גוט אַדורך.

אין דערפרי האָט מיך דער פויער אויפגעוועקט און ער האָט מיר געזאָגט, אַז איך מוז אוועק, ווייל דאָס מיליטער ציט זיך צוריק און זיי קאָנען מיך זען. ער גיט מיר מיט אַביסל עסן און איך גיי ווידער אין וואַלד אַריין.

אַ פּאָר שעה שפּעטער הויבן זיך אָן שיסעריי־ען, וועלכע דויערן אַ גאַנצן טאָג.

די נאַכט איז צוגעפאַלן. איך גיי צום זעלבן פויער און איך בעט אים ער זאָל מיך נאָך איינמאָל לאָזן איבערנאַכטיקן. איך בין שוין דרייסטער צו אים און איך פרעג אים ווו מיר גפּעפינען זיך.

ער האָט מיר געזאָגט אַז די אַמעריקאַנער געפּינען זיך 10 קילאָמעטער פּונעם דאָרף. האָב איך, טאָקע, געהאָפט אַז ביז אינדערפרי וועלן די אַמעריקאַנער שוין זיין אין דאָרף.

אינדערפרי וועקט מיך דער דייטשער פויער ווידער אויף, האַלטנדיק אַביסל עסן אין האַנט, איך פרעג אים וואָס עס הערט זיך. זאָגט ער מיר, אַז די אַמעריקאַנער האָבן שוין אַנגעהויבן אַ צווייטן פראָנט.

איך בעט דעם דייטש ער זאָל מיר ווייזן דעם וועג צו די אַמעריקאַנער. ער ווייזט מיר דעם וועג צו די שטאָט נוינבורג. דאָרט געפינען זיך די אַמעריקאַנער.

דאָס איז געווען 4 טעג פאַר דער באַפרייאונג.

8.1.45 ענדיקט זיך דער קריג. מען הויבט אָן זוכן די קרובים, איינצעלנע, צעבראַכענע, איבערגעבליבענע רעשטלעך פון אונדזער שטאָט. אָבער, ליידער, דערוויסט מען זיך דעם שוידערלעכן אמת:

נישטאָ מער די זאָויערטשער באַפעלקערונג, נישטאָ מער די קינדער וואָס פלעגן לויפן אין ייִדיש שולן. נישטאָ מער די מוטערס, וואָס פלעגן לויפן אינקויפן אויף שבת. נישט די פאָטערס וואָס פלעגן גיין מיט זייערע קינדער אין שול אַריין. דאָרט הערט מען נישט מער דעם חזן'ס קול. עס איז נישטאָ מער די שיינע יוגנט פון זאָויערטשע.

אַלץ איז אויסגעגאַנגען ווי א ליכט. אַלץ איז אַוועק מיטן רויך פון די קוימענס אין אַשוויענטשים, בירקענוי, מיידאַנעק, טרעבלינקע.

חורבן זאוויערטשע

22־טער יתי 1941. די ידיעה וועגן אויסברוך פון דער דייטש־סאוויע־טישער מלחמה האָט זיך בליץ־שנעל פֿארשפרייט אינעם זאוויערטשער געטא. מיר האָבן אלע געמיינט, אז דאָס וועט אפֿלענקן די נאציס פון זייער מאָרד־וואקאַנאליע קעגן יידן. האָבן מיר, טאקע, באלד דערלעבט אַ ביטערן טעות. ליידער איז אין זעלבן אוונט פון 22־טן יוני געקומען אויפן געטא אַ גרויסע צרה: אַ געיעג אויף לינקע עלעמענטן און ארעסטן פון כלומרשטע לינקע.

פאקטיש איז פאָר יעדן קלאָר געווען, אז וויבאלד דער סאוויעט־דייטשער פלירט האָט זיך פארענדיקט, — וועלן די נאציס מאכן ווילדע אבלאוועס אויף לינקע. האָבן, טאקע, די יעניקע אויף וועלכע דאָס היטל האָט געברענט, אדער וועלכע האָבן געהאט אַ גרונט צו מיינען אז מען וועט זיי פארדעכטיקן אין לינקע אריענטאציע, — זיך באצייטנס אויסבאהאלטן.

עס ווייזט, אבער, אויס אז די געסטאפּאָ האָט געמוזט געבן דער העכערער שטורם־קאמאנדאַ פון יעדער שטאָט אַ באשטימטע קוואָטע. היות אין זאוויערטשע האָבן זיך די לינקע באצייטנס אויסבאהאלטן, — האָבן די געסטאפּאוועס ארעס־טירט סתם יינגע מענטשן, — 7 יידישע בחורים פון זאוויערטשע, וועלכע זענען געווען ווייט פון לינקער אריענטאציע, ווי עס איז ווייט הימל פון ערד. צווישן די ארעסטירטע זענען אויך געווען אַ סאָך פאליאקן, וואס די דייטשן האָבן חושד געווען אין לינקע אריענטאציע.

* *

צווישן די ארעסטירטע 7 יידן איז געווען מיין צווילינג־ברודער יהודה־יידל, וואס איז געווען גאנץ ווייט פון קאמוניזם. ער איז גאָר געווען אַן אקטיוויסטער חבר אין בית״ר. דאָס איז געווען אַ גרויסע טראגעדיע פאָר אונדזער משפחה. מיר האָבן פשוט נישט געוווסט וואס צו טאָן כדי אים צו ראטעווען. צווישן די סתם־אזוי ארעסטירטע 7 יידישע יינגעלייט זענען אויך געווען יאָסל וואָרטסמאַן, שטיבל, קרעלבוים און אַנדערע, וועמענס נעמען איך געדענק נישט.

אונדזערע באמיאונגען וועגן ראטעווען דעם ברודער האָבן נישט געהאָלפן. די נאציס האָבן די ארעסטירטע געקאָטעוועט און געריבט אויף זיי זייערע ווילדע הינט, וואס האָבן זיי מערדערלעך צעביסן. מיר, ברידער און שוועסטער, האָבן געוווסט דעם ביטערן אמת, אבער די עלטערן האָבן מיר וועגן דעם נישט געזאגט. מיר האָבן זיי דערציילט, אז די ארעסטירטע האָט די געסטאפּאָ געשיקט אין אַ תפיסה קיין אפּעלן.

3 טעג נאָכן אַרעסטירן יידלען האָבן מיר באַקומען אַ טעלעגראַם אַז ער איז געשטאָרבן. די דייטשן האָבן זיך דעמאָלט נאָך געפירט פאַרמאַליסטיש. שפּעטער האָבן זיי אפילו אַזאַ פאַרמעלע זאָך, ווי אַ מעלדונג, נישט געשיקט.

נאָך 2 וואָכן זענען צוריקגעקומען יידלס מלבושים. אַ מזל אַז דאָס פעקל איז אריינגעפאַלן אין מיין ברודערס האנט און נישט אין די הענט פון די עלטערן.

אין משך פון 2 יאָר, — פון יוני 1941 ביז דער לעצטער אויסזידלונג אין אויגוסט 1943, — פלעגט מיין מוטער שטיין גאַנצע נעכט ביים פענצטער און ווארטן. אַז מען פלעגט זי בעטן זי זאָל גיין שלאָפן, פלעגט זי זאָגן: „אַט איז אַנגעקומען אַ צוג, אפשר קומט יידל. וועלן אים די זשאַנדאַרן נישט כאָפן אויב עמעץ וועט, באלד ווי ער וועט רופן, עפענען אים דאָס טויער".

אזוי האָט עס אויך אויסגעזען אין אַ סאָך אַנדערע משפחות, אָבער זיי זענען געווויר געוואָרן אָביסל שפּעטער וואָס עס איז געוואָרן פון זייערע אַרעסטירטע זין און ברודערס.

* *

אפריל 1942. ערשטע אויסזידלונג. עס גייען אַרום קלאַנגען וועגן אויסזידלונגען אין אַנדערע געביטן (לובלינער רעזערוואָט), הגם מיר האָבן שוין גוט געווסט אַז אין וואַלינער קאַנט פירן די נאַציס אַדורך מאָרד־ליקווידאַציעס.

4 וואָכן פאַר דער ערשטער אויסזידלונג אין זאַוויערטשע, זענען געקומען אין שטאָט אַריין 2 פאַרשטייער פונעם „פעלד־באַקליידונגס־אַמט דער לופט־וואָפע": לייטענאַנט גאַבריק און הויפטמאַן טייכערט. זיי האָבן אָנגעהויבן אַרגאַניזירן אין דער פאַבריק ט. א. ז. פאַרשיידענע שאָפן פאַר באַקליידונגס־אויסאַרבעטונגען, וואָס איז נויטיק געווען דער לופט־וואָפע. אין דער פאַבריק גופא האָבן זיי די מאַשינען דעמאָנטירט און אַרויסגעשיקט קיין דייטשלאַנד. אַ טייל מאַשינען האָבן זיי צעבראָכן.

אין די האַלב־לוידיקע פאַבריקס־זאַלן האָבן זיי געשאָפן פאַרשיידענע וואַרשטאַטן.

מאי 1942. עס קומט פאָר די ערשטע אויסזידלונג פון 2,000 יידן.

איך האָב שוין געווויגט ביי מיין שווער, אברהם קאַניצפאלסקי. דאָרט זענען אין אַ פאָר פלעצער געשאָפן געוואָרן דורך יינגעלייט עטלעכע בונקערס, כדי זיך דאָרט צו ראַטעווען און אויסבאַהאַלטן זיך פון דער אויסזידלונגס־אַקציע.

עס איז געשאָפן געוואָרן אַ הויז־קאָמיטעט, וואָס האָט געהאַט די אויפגאַבע צו היטן אויף די דעכער צי די געסטאַפאָוצעס דערנענטערן זיך נישט צום הויז.

אַ נאַכט פאַר דער אויסזידלונג האָבן מיר געווּוסט אַז אַלע מוזן אַריין אין די בונקערס. אין הויף איז די בהלה געווען גרויס. דאָרטן האָבן אין יענער צייט זיך אויפגעהאַלטן 48 פאַמיליעס (114 נפשות), אַנשטאָט 12 פאַמיליעס אין נאָר־מאַלע צייטן. עס זענען געווען פרויען, מענער און קינדער. מיר האָבן געקוקט דער עולם זאָל גיין אין די בונקערס. מיר האָבן דעם עולם געוויזן ווו די בונקערס זענען, אָבער קיינער פון אונדז האָט נישט געוואָלט נעמען אויף זיך די אחריות און אַנווייזן געגנוי אין וועלכן בונקער יעדער זאָל אַריין.

עס זענען געווען 2 צווישנפאַלן אין צוזאַמענהאַנג מיטן גיין אין די בונקערס.

דער ערשטער צווישנפאַל איז געווען מיט ר׳ שימעלע קאָרניצער. ער האָט בשום אופן נישט געוואָלט אַראָפּ אינעם בונקער. זיין פרוי האָט געהאַלטן אין איין בעטן אונדז, יינגע, אַז מיר זאָלן משפּיע זיין אויף אים, — אויב נישט מיט גוטן, טאָ מיט כוח. ליידער האָבן מיר זיך געמוזט באַנוצן מיט כוח כדי אים אַראָפּצושלעפּן אין בונקער אַריין.

דער צווייטער צווישנפאַל איז געווען מיט ר׳ יוסף שמעון מאַלץ. נישט בלויז אַז ער גופא האָט נישט געוואָלט אַראָפּגיין אין בונקער, נאָר ער האָט אפילו נישט דערלויבט זיין פרוי און קינדער אַראָפּצוגיין.

אין יענעם טאָג איז די פאַמיליע מאַלץ געווען די אייניציקע ייִדישע פאַמיליע אין אונדזער הויז וועלכע די נאַציס האָבן אַוועקגעשיקט מיט דער אויסזידלונג.

צומאָרגנס נאָך דער אויסזידלונג האָבן זיך אַרום די בונקערס געדרייט זשאַנדאַרן און ס. ס.־לייט. זיי האָבן גענישטערט און שפּיאָנירט. אָבער דער עולם אין אונדזער בונקער האָט זיך אויפגעפירט ביז גאָר דיסציפּלינירט און לייטיש. זיי האָבן די בונקערס נישט אָנטדעקט.

בונקערס פלעגן זיין פאַרשיידענע: קעלערס, מאַגאַזינען, פאַרמויערטע שטיגן־געגנ א. א. וו. וועגן די יידן וואָס די נאַציס האָבן קאָנצענטרירט אויפן מאַרק און דערנאָך אַוועקטראַנספּאָרטירט האָט מען תחילת נישט געוווסט וווהין מען שיקט זיי. אָבער נאָך אַ פּאָר טעג האָבן מיר זיך, ליידער, דערוווסט אַז מען האָט זיי געשיקט קיין אַשוויענטשים.

אַ פּאָר וווערטער וועגן די דייטשע וווּרמאַכט־אָפּיצירן טייכערט און גאַבריך. אינעם טאָג פון דער אַקציע זענען זיי אַרויס אויפן נייעם מאַרק, זיי זענען צוגעגאַנגען סתּם צו יידישע יינגעלייט וועלכע זיי האָבן אפילו נישט גע־קענט און געזאָגט: „וואָס שטייט איר דאָ? איר אַרבעט דאָך ביי אונדז אין דער לופטוואָפע?".

אַזוי, למשל, האָבן זיי געזאָגט מיין קוזין פּיניע: „דו ביסט דאָך אַן עלעקטריקער ביי אונדז, וואָס שטייסטו דאָ?".

עס זענען געווען צענדליקער אַזעלכע פאַלן.

דאָך זענען טייכערט און גאַבריך, ביי זייער בעסטן ווילן, געווען אַנ־מעכטיק לגבי דער גסטאַפּאָ און ס. ס. באַנדעס, וועלכע האָבן בלוטיק געבוי־שעוועט אין שטאָט, געשאָסן סתּם, געלאָזט הינט בייסן אומשולדיקע יידן, גע־שענדעט און געשלאָגן מיט קאַנטשיקעס, און גטאָן נאָך און נאָך בעסטיאַלישע מעשים.

דעם אמת מוז מען, אָבער, זאָגן אויך בנוגע רייקן, טייכערטן און גאַב־ריכן און די אַנדערע ליבעראַלע נאַציס, אַז יידישע „מתנות" האָבן אויך זיי נישט אָפּגעוואַרפן. דאָך האָבן זיי געטאָן אַלץ כדי צו ראַטעווען יידן, — אפשר, ווייל זיי האָבן געהאַלטן אַז יידן זענען גוטע אַרבעטער. אָבער פון דער צווייטער זייט זענען געווען אַסאַך פאַלן פון הילף מצד טייכערט און גאַבריך, אין וועלכע „מתנות", אָדער דער אַרגומענט פון אַרבעטס־פּיאיקייט פון די געראַטעוועטע, האָבן נישט געשפּילט קיין ראָליע.

מיט דער הילף פון די 2 אָפּיצירן, זענען ווי וויט מעגלעך וואָס מער אַריינגעצויגן געווארן יידן צו אַרבעט אין דער לופטוואָפע. די אַרבעט האָט זיך געמערט פון טאָג צו טאָג. געניטע שניידערס, אָדער שניידערס בכלל זענען נישט געווען אזוי פיל וויכל דער שאָפ האָט נויטיק געהאַט. האָט מען טאָקע אַריינבאַקומען צו דער אַרבעט אויך נישט־שניידערס (מענער און פרויען). למשל, אויף 6 שניידער האָבן געאַרבעט 30 נישט־שניידערס.

אַזוי אַרום זענען מיר אַנהויב 1943 דערגאַנגען דערצו, אַז בערך 2500 זאַוויערטשער יידן האָבן געאַרבעט אין דער לופטוואָפע.

מיר פלעגן אַרויסגיין אינדערפרי אין געשלאָסענע קאָלאָנעס און אַזוי פלעגן מיר אויך צוריק און געטאָ אַריין.

אין דער צייט פון 1942 ביז 1943 האָבן די נאַציס געמאַכט פאַרשיידענע אַקציעס. עס זענען געווען „אַרבעטס־איינזאַצן" און אויסזידלונגען. טאָג־טעגלעך, און נאַכט ביי נאַכט, איז אונדזער בלוט געצאַפּט געוואָרן. ווי נאָר עפּעס אַ שיסעריי, אַ בילן פון הינט, — האָבן מיר געמיינט אַז עס קומט אַ נייע צרה. אין צרות האָבן נישט געפּעלט.

אינעם חודש מאי 1943, נאָכן אויפשטאַנד פונעם ווּאַרשעווער געטאָ, האָבן די נאַציס געמאַכט אַן „אַקציע" פון זוכן כלומרשט געווער. פאַרשטייט זיך אַז אין אַזאַ אַקציע זענען תמיד געווען 100—150 קרבנות, — געהרגעטע און פאַרשיקטע אין די גאַז־קאַמערן. דאָך איז ביז דער 2־טער אויסזידלונג פאַר די פאַרבליבענע נאָך דער ערשטער „אויסזידלונג" געווען טאַקע אַ שווער לעבן, אָבער עס זענען נישט געווען קיין באַזונדערע דערשיטערונגען. ראָטער איז, טאַקע, געווען אַ סאַדיסט וואָס האָט זיך אַריינגעגריזשעט אין די ביינער פון די פאַרשפּאַרטע אין זאַוויערטשער געטאָ. ווער עס איז געפאַלן פון זיין האַנט, — איז געפאַלן, אָבער אויך ער האָט נישט דערשיטערט דאָס אַלגעמיינע יידישע לעבן אין זאַוויערטשער געטאָ, — ביז עס זענען געקומען די אומגליקס־טעג פון אויגוסט 1943.

פאַר ראָטערן איז געווען געסטאַפּאָ־שעף אין זאַוויערטשע, איינעו' אַ נאַצי מיטן נאָמען פאָלטער. דער איז געווען מער ליבעראַל ווי ראָטער. באָלד האָט מען אים אַוועקגעשיקט אויף אַן אַנדערן אָמט און מען האָט געשיקט אַ סאַדיסטישן באַנדיט קיין זאַוויערטשע.

אויסזידלונג אין זאַוויערטשע

24־טער אויגוסט 1943

4 אַ זייגער נאָכמיטיק האָבן מיר ביי דער אַרבעט אין דער לופט־וואָפע באָקומען אַ ידיעה אַז „עס מאַכט זיך די ריכטיקע חתונה". בענדין, סאָסנאָוויץ, דאָמברָוע זענען שוין דעמאָלט געווען יידן־ריין. אַ סאַך יידן פון אָט־די שטעט, וואָס זענען אַנטרינען, האָבן באָקומען אַ מקום־מקלט אין זאַוויערטשע.

מיר האָבן שוין נישט געהאַט קיין קאַפּ צו דער ארבעט. אייגער האָט דעם צווייטן געקוקט אין פּנים אַריין, אַנהענגענדיק אַ פרעגנדיקן בליק. מיר האָבן זיך קוים דערוואַרט, אַז עס זאָל שוין זיין 6 אַ זייגער, כדי אַהיימצוגיין אין זען צי די נאָנטסטע זענען נאָך אינדערהיים.

געקומען אין געטאָ אַריין האָבן מיר געזען אַז די יידן אינעם געטאָ זענען שוין אינפאַרמירט. די בהלה איז געווען גרויס. מיר האָבן אַלע פאַרגעפילט, אַז איצט — קומט שוין אונדזער סוף. מיר זענען אַרויס אין גאַס. אייגער האָט זיך געפרעגט ביים צווייטן וואָס ער האָט געהערט. אייגער האָט זיך באַראָטן

מיטן צווייטן. די נאַכט איז געווען פול מיט גרויל. יעדער האָט געפילט אַז דער מאָרגענדיקער טאָג ברענגט אונדזער אומקום. 8 אַ זייגער ביינאַכט איז געווען, ווי תמיד, „פאָליציי־שטונדע". די גאַנצע נאַכט האָבן מיר נישט געשלאָפן. יעדער־ האָט צוגעגרייט זיין ביסל אָרעמקייט, ווייל ביי יעדן האָט געטליעט אַ פונק פון האָפענונג: „אפשר, טאָמער, דאָך".

מיר זענען געזעסן אין דער פינצטער. איך בין געווען ביי מיין שוועסטער אברהם קאָניעצפּאָלסקי אין שטוב.

2 אַזייגער ביינאַכט הערט זיך אַ האָגל שאָסן. פונעם שול־הויף האָט זיך געהערט אַ געשריי, ווי אַ קויל וואלט עמעצן געטראָפן.

6 אַ זייגער אינדערפרי זענען מיר אַראָפּ אין גאָס. די בהלה איז נאָך געווען גרעסער ווי דעם פאַרנאַכט פריער: אויפן שול־הויף איז געלעגן טויט ישעיה פּלאָוונער (מאיר פּערלמוטערס איידעם). אויף דער שטעל האָט מען אים קובר געווען אין אַ ווינקל פונעם שול־הויף.

אין דערזעלבער נאַכט איז דערשאָסן געוואָרן לערנער, שמעון הוטניקס אַ קרוב, — אַ פּליט פון דייטשלאַנד, — ווי אויך יאַנקל באנקער, וועלכער האָט מן הסתם געגלויבט אַז אים קאָן אַ קויל, צוליב זיין פונקציע, נישט טרעפן...

אזוי האָט אויסגעזען אינדערפרי, בעת איך בין אַרויף צו מיינע עלטערן און זיי געזאָגט: „קומט צו אונדז, מיר וועלן טיילן אונדזער גורל מיט אייך און מיט אייערע אייניקלעך". איך האָב אַריבערגעפירט צו קאָניעצפּאָלסקין אין הויז מיינע עלטערן און אַלע זייערע אייניקלעך, וועלכן האָבן זיך ביי זיי אויפגע־ האַלטן, — אויך די אייניקלעך פון מחוץ זאָוויערטשע.

איך האָב זיי אַריינגעזעצט אין אַ בונקער. יעדער טאָג איז געווען אַ געווינס.

אין דעם טאָג זענען געווען עטלעכע זעלבסטמאָרדן. צב"ש די עלטערן פון ישראל איסר פולטאָראָק זענען באַגאַנגען זעלבסטמאָרד דורך סם. זיי האָבן געבעטן זייער זון אָוועקצוגיין אויף אַ געוויסע צייט. נאָך זייער טויט האָבן זיי אים געבעטן ער זאָל זיי קובר זיין און זאָגן נאָך זיי קדיש.

דער זון איז צוריקגעקומען. די עלטערן זענען שוין געווען טויט. אויך זיי האָט מען קובר געווען אויפן שולהויף. דער זון האָט געזאָגט קדיש.

זעלבסטמאָרד איז אויך באַגאַנגען אַ פרוי, אַ מוטער פון קינדער, — שטיינקעלער׳ס אַ קרובה, — ווי אויך נאָך עטלעכע יידן.

* *

אין געטאָ איז מען געלאָפן אַהין און צוריק. יעדער האָט געפרווט זיך צו ראַטעווען.

אָרום 9 אַ זייגער איז די אָנפירונג פון דער זאָוויערטשער „לופטוואָפע״: פאַבריק, — מיטן אָבערסט רייק, דעם הויפט־שעף בראש, — אַרויסגעקומען אויפן נייעם מאַרק, ווו עס איז געווען דער זאַמל־פלאַץ. זיי האָבן געפירט דעבאַטעס מיט די געסטאַפּאָ־אָפיצירן פון קאָטאָוויץ און אָפּגעלן, וועלכע זענען ספּעציעל געקומען, אין צוזאַמענהאַנג מיט דער אַקציע.

זאַמל־פלאַץ אין אַ ברענענדיקער שטאָט

ווי מיר זענען דערנאָך געווויר געוואָרן איז צווישן די לייט פון דער „לופטוואָפע״־פאַבריק און די געסטאַפּאָ־אָפיצירן פאָרגעקומען אַ שאַרפער וואָרט־געראַנגל. די אָפיצירן פון דער לופט־וואָפע האָבן געטענהט, אַז די אָסטפראָנט נויטיקט זיך אין די צושטעלונגען פון פאַבריקאַטן וואָס די לופט־וואָפע־שאָפן אין זאָוויערטשע פראָדוצירן. וועלן אָוועקגעשיקט ווערן די טויזנטער זאָוויערטשער יידן, וועלכע אַרבעטן אין דער „לופטוואָפע״, — איז די גאַנצע צושטעלונג פון אָט־די אויסאַרבעטונגען אין סכנה. „דאָס איז ממש סאַבאָטאַזש״ — האָבן די לייטער פון דער לופטוואָפע־פאַבריק געטענהט.

די געסטאַפּאָ־אָפיצירן האָבן געזאָגט: „טענה׳ט וואָס איר ווילט, אָבער מיר האָבן אַ באַפעל פון בערלין. העכסטנס קאָנען מיר וואַרטן נאָך אַ טאָג מיט דער ליקווידאַציע פונעם זאָוויערטשער געטאָ. איר קאָנט אינטערוועניר אין בערלין.

דאָס איז די סיבה פאַרוואָס די ליקווידאַציע איז אָפּגעלייגט געוואָרן נאָך אויף אַ טאָג. די קהילה־לייט האָבן זיך משתדל געווען, דורך זייערע פראָטעקציעס, אין קאָטאָוויץ, און אפילו אין בערלין. פון דאָרט איז געקומען אַ נעגאַטיווער ענטפער.

צוריקגעקומען אין ביורא, האָבן די לייטער פון דער פאַבריק באַשלאָסן צו קומען מיט אַן אָנדערן פאָרשלאָג: זאָל די געסטאַפּאָ כאָטש איבערלאָזן אַ פאָר הונדערט ספּעציאַליסטן פון אַלע אָפּטיילונגען, כדי די פאַבריק זאָל נישט בלייבן אינגאַנצן שטיין. מיט אָט־דעם פאָרשלאָג האָבן זיי מצליח געווען.

אָרום 11—12 אַ זייגער פאָרמיטיק זענען מיר אינעם געטאָ געווויר

געווארן, אז עס ווערט געמאכט א רשימה פון רעקלאמירטע — בערך 400 מאן. צווישן די רעקלאמירטע בין איך גופא געווען און אויך מיין שוועסטער (א ספעציאליסטקע אין דער וועש־אפטיילונג).

צופעליק האב איך אויפן וועג געטראפן דעם שעף פון דער לופטוואפע און אים געפרעגט: „וואס איז דאס? אין דער רשימה זענען אריינגעשמוקלט געווארן נישט־פאכלייט, בעת מיין פרוי, למשל, — א גוטע שניידערין, פון די ערשטע ארבעטער אינעם שניידער־שאפ, — איז נישט אין דער רשימה. איך גופא, הגם איך בין רעקלאמירט, — בין נישט אין דער רשימה.

בקיצור, איך האב געהאט א גרויסן קאמף, ביז איך האב אדורכגעפירט אז אויך מיין פרוי זאל ארײַן אין די רשימה.

ווי א בליץ האט זיך אינעם געטאָ גיך פארשפרייט די ידיעה וועגן דער רשימה פון רעקלאמירטע. דער עולם האט זיך גלאזט לויפן צום קאנסום. די דייטשן האבן אויף זיי געשאסן. עס איז זיי געווען לייכטער צו טרעפן ווייל דער עולם איז געקומען מיט רוקזעק און וואליזקעס. אפשר האט מיר אפגעגאלטן נישט געהרגעט צו ווערן, ווייל איך בין געווען אן געפעק. איך האב נאר געהאט א פעקל פאטאגראפיעס אונטערן ארעם. דאס געדרענג איז געווען זייער גרויס. אין געוויסע מאמענטן האט די גאנצע זשאנדארמעריע־אפטיילונג אריינגעשאסן אין עולם ארײַן מיט מ. פ. (מאשין־פיסטאלן). ביי אט דער שיסעריי זענען געפאלן דער צאן־טעכניקער סלאמניצקי, טורנער פון מישקאוו. קארפין איז געווארן שווער פארוונדעט.

איך וויס נישט וי אזוי עס איז געלונגען קארפינען, אלס שווער־פאר־וונדעטן אריינצובאקומען זיך אין די פאבריק ארײַן.

בעת איך און מיין פרוי זענען ארײַן אין די פאבריק, זענען שוין דארט געווען 12 יידן אין א נייעם זאל. מיר האבן געזען א שווער־פארוונדעטן. בלוט האט גערונען פון אלע זייטן, — ארום און ארום. א פאר מינוט נאכדעם ווי מיר זענען ארײַן אינעם זאל, איז אנגעקומען דער פוילישער כירורג ליפניצקי. ער האט אים, ביים ליכט פון א לעכטל, געמאכט אן אפעראציע, — אין באדינ־גונגען, וואס האט אוודאי נישט זייערס גלייכן אין דער געשיכטע פון דער כירורגיע. די „אפעראציע איז געלונגען. קארפין האט געלעבט און איז געווארן גאנץ געזונט, — ביז זיין פארשיקן קיין אשוויענטשים.

ד״ר ליפניצקי, האט נישט געטארט מאכן אן אפעראציע איבער א יידן. ער האט דערמיט פשוט איינגעשטעלט זיין לעבן. איז טאקע, ווערט צו דער־מאנען ביי דער געלעגנהייט, איינעם פון די חסידי אומות העולם. יידישע דאק־טוירים וואס האבן געהאט א שייכות צום יידנראט, האבן זיך א סאך ערגער אויפגעפירט. נאך דער מלחמה איז ד״ר ליפניצקי געווארן דירעקטאר פון דאמ־ברא־ווער שפיטאל „שוו. בארבארי״.

איך האָב געזען צווישן דעם אַריינגעקומענעם עולם חיימל לעווקאָוויטשן מיט זיין פרוי. האָב איך מיר געזאָגט: אויב די געסטאַפּאָ וועט זען צווישן אונדז עלטערע מענטשן, — זענען מיר אַלע אין סכנה. דאָס האָב איך אויך געזאָגט גאָבריכן. איך האָב אים דערפאָר פאָרגעשלאָגן צו מאַכן אַ בונקער אין דער פאָבריק, כדי די עלטערע לייט זאָלן זיך קאָנען אויסבאָהאַלטן ביז די געסטאַפּאָ וועט אויפהערן ווילדעווען.

גאָבריך האָט דערצו באַלד מסכים געווען און אין דער פאָבריק איז איינגעאָרדנט געוואָרן אַ בונקער, ווו אַ פּאָר עלטערע לייט האָבן געפינען אַ מקום מקלט.

אַ זייגער 2 האָט זיך אָפּגעשטעלט דאָס אַריינקומען פון יידן אין די פאָבריק, נאָך איידער די ליסטע איז באַשטעטיקט געוואָרן. עס זענען זיך צונויפגעקומען ביז 2 אַ זייגער בערך 30—40 מאַן.

אָרום 4 אַ זייגער איז אין פאָבריק אַריין אַ דעלעגאַציע פון דער „קולטוס־געמיינדע" און דערציילט אַז די ליסטע איז געפסלט געוואָרן דורכן שעף פון דער קאָמאַוויצער געסטאַפּאָ, ווייל אין איר געפינען זיך נישט־אמתדיקע פאָכלייט.

ערשט מיט גרויס מי איז גאָבריכן, מיט דער הילף פון אָבערסט רייק, געלונגען צו שאַפן אַ פרישע ליסטע, וועלכע איז געוואָרן אָנגענומען דורך דער געסטאַפּאָ.

דערווייל איז אָבער, צוגעפאָלן די נאַכט. דאָס אַריינגעמען מענטשן לויט דער נייער רשימה האָט זיך אָפּגעשטעלט. צומאָרגנס האָט די זאַך געזאָלט אויסגעפירט ווערן.

די יידן וואָס האָבן זיך פריער אַריינבאָקומען אין די פאָבריק אַריין האָבן אַ גאַנצע נאַכט נישט געשלאָפן. די מענטשן זענען געזעסן אויפן דיל ביים ליכט פון אַ לעכטל. זיי האָבן געווויינט, געזיפצט, געזאָרגט וועגן דעם גורל פון זייערע קינדער, פרויען, עלטערן.

אין דער נאַכט האָבן זיך געהערט פאַרשיידענע שיסעריין. ווי מיר האָבן צומאָרגנס געהערט, זענען ווידער דערהרגעט געוואָרן צענדליקער יידן פון אָט־די שיסעריין.

צומאָרגנס שוין גאַנץ פרי, האָבן אין די פאָבריק אָנגעהויבן אַריינקומען „רעקלאָמירטע" לויט דער רשימה. אַ סאַך, וואָס זענען נישט געווען אין דער רשימה, האָבן זיך אויך באַוויזן אַריינצובאָקומען אין די פאָבריק. זיי האָבן זיך באָמיט ווי אָמגיכסטן אַריינצובאָקומען אין דעם בונקער, וועלכן גאָבריך האָט געלאָזט מאָכן.

צווישן די רעקלאָמירטע איז געווען מיין שוועסטער מרים בלייפער און

איר מאַן. מיין שוואָגער האָט אַריינגעשמוקלט זייער 8־חדשמדיק מיידעלע, איינגעוויקלט אין אַ מאַנטל. אויך אַן אַנדער פּיצל קינד, —- מאַניע שטיינקעלערס טעכטערל, שבח שטיינקעלערס אייניקל, — איז אַזוי אַרום געלונגען אַריינצושמוקלען דורך איר פּאַטער. די קינדער זענען איינגעשלעפּערט געוואָרן מיט לומינאַלעטן, זיי זאָלן נישט ווייַנען.

מען קאָן זיך פֿאָרשטעלן, די טראָגעדיע פון די עלטערן פון די 2 קינדערלעך, וועלכע גאָבריך האָט געגומען אונטער זיין שוץ.

* *

אַזוי זענען אין משך פונעם פֿאַרמיטיק אַריין אין די פֿאַבריק בערך 500 מענטשן. אַ סאַך „רעקלאַמירטע" האָבן מיטגענומען זייערע פרויען און קינדער, הגם זיי זענען נישט געווען „רעקלאַמירט".

גלייך נאָכמיטיק זענען געקומען אָפּיצירן פון געסטאַפּאָ און לופטוואָפע קאָנטראָלירן, צי אַלע פֿאַרזאַמלטע יידן זענען אין דער רשימה פון רעקלאַמירטע. זיי האָבן געהייסן דעם עולם זיך אויסשטעלן אין אַ קאָלאָנע און די אָפּיצירן האָבן אָנגעהויבן אַרויסלייענען פון דער רשימה. די „רעקלאַמירטע" האָבן זיי געהייסן זיך אויסשטעלן אין איין ריי. די נישט־רעקלאַמירטע, ד. ה. די יעניקע, וועלכע זענען נישט געווען אויף דער רשימה האָבן זיי געהייסן זיך אויסשטעלן אין אַ ריי אויף אַן אַנדערער זייט.

עס זענען געווען אַ פּאָר פֿאַלן אַז מענער זענען געווען צווישן די „רעקלאַמירטע", בעת זייער הויזגעזינד איז נישט געווען אויף דער ליסטע. זענען די מענער אַריבער אין די זייט, ווו די נישט־רעקלאַמירטע האָבן זיך אויסגעשטעלט. זיי האָבן מוותר געווען אויף זייער לעבן, אבי צו זיין צוזאַמען מיט זייערע משפּחות און צו שטאַרבן מיט זיי. איין פֿאַל פון אָט־דעם מין פֿאַלן, דער־מאָן איך מיך ענטי, ווייל ער איז נוגע געווען מיינעם אַ קרוב, יחיאל יוסף שווימער, אַ היטל־מאַכער, אַ גוטער פֿאַכמאַן, וואָס האָט געמאַכט מיליטער־היטלעך פּאַר אַלע הויכע אָפּיצירן אין זאַוויערטשע, — צו זייער גרויס צופּרי־דנקייט. ער איז געווען „רעקלאַמירט", אָבער זיין פרוי און 2 קינדער זענען נישט אַריין אין די רשימה.

האָט יחיאל יוסף שווימער דעמאָנסטראָטיוו פֿאַרלאָזט די קאָלאָנע פון „רעקלאַמירטע" און צוגעגאַנגען צו זיין פרוי און קינדער, וועלכע האָבן זיך געפּינען אין דער אַנדערער קאָלאָנע.

דערווייל זענען אָנגעקומען 2 גרויסע טראָנספּאָרטן לאָסט־צוגן צו דער באַן־ראָמפּע, נישט ווייט פון דער פאַבריק. דאָרט האָט די געסטאַפּאָ אַריינגעפּאָקט יידן פונעם געטאָ און זיי געשיקט קיין אָשוויענשטים.

דעם 26־טן אויגוסט זענען אַזוי אַרום ליקווידירט געוואָרן בערך 4,500—5000 יידן אין זאָוויערטשע.

צומאָרגנס, פרייטיק, דעם 27־טן זענען מיר געווויר געוואָרן אין דער פאַבריק אַז געסטאַפּאָ נישטערט און זוכט אין די הייזער און בונקערס, צי יידן געפינען זיך נישט אין זיי. צווישן אַנדערע האָבן זיי געפינען חיים שטרויסמאַנען, דעם אין זאָוויערטשע באַקאַנטן יידישן קאָמוניסט, יודל פורמאַן׳ס זון, וועלכער האָט זיך אַ לאַנגע צייט, נאָך זיין צוריקקומען פון לעמבערג, באַהאַלטן אין זיין זייגער־מאַכער־וואַרשטאַט ביי די יאַטקעס. זיי האָבן אים אויפן אָרט דערשאָסן[1].

חיים שטרויסמאַן איז געווען אַ גלויביקער קאָמוניסט, — אַ ווייזאָנער. ערלעך ביז גאָר, גרייט זיך מקריב צו זיין. זיין טאָטע איז געווען אַן ארנטלעכער האַרעפאָשניק, וועלכער האָט זיך באַמיט זיינע קינדער אויפצוכאָווען אינעם גייסט פון ערלעכע יידישע אַרבעטס־מענטשן.

* *

הערנדיק וואָס עס טוט זיך אינעם זאָוויערטשער געטאָ, האָב איך געציטערט וועגן דעם גורל פון מיינע נאָנטסטע — טאָטע־מאָמע, שוועסטער און שוויגער און זייער הויזגעזינד, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אינעם בונקער אין קאָניעצפּאָלסקי׳ס הויז.

שבת האָט זיי די געסטאַפּאָ געפונען און האָט זיי אָפּגעפירט צום זאָמלפּלאַץ ביים קאָנסוס, צוזאַמען מיט אַנדערע יידן. פון דער פאַבריק האָבן מיר אַרויסגעקוקט און געזען אויפן פּלאַץ ליגן אויסגעמאַטערטע 150 יידן, — מענער, פרויען, קינדער, — אויף דער הוילער ערד. צוויי פרויען פון צווישן די יידן וואָס זענען געלעגן אויפן פּלאַץ, — די פרוי פון נחמיה לעווענטאַל, פון דער־היים לובלינג, און פרוי וויילי, (ר׳ מענדל פראַמאַן׳ס טאָכטער), — איז געלונגען זיך אַרייַנצובאַקומען צו אונדז אין די פאַבריק. זייערע קינדער זענען געבליבן אויפן פּלאַץ. באַלד האָבן מיר זיי געזען אַרומלויפן איבערן פאַבריקס־זאָל, ווו מיר

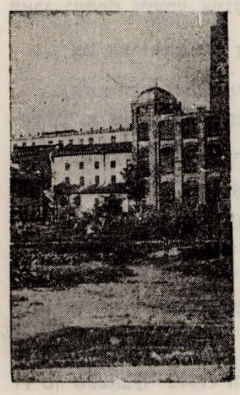
1. שטרויסמאַנען איז אַ שטיק פריער געלונגען צו אַנטלויפן אויף די סאָוויעטישע זייט. ער איז געווען אין לעמבערג. דאָרט האָט אים געטראָפן, — ווי מען האָט שפּעטער דערציילט, — אַ זייער אַקטיווער קאָמוניסט פון זאָוויערטשע. ער האָט שטרויסמאַנען געמאַכט פאַרוווּרפן, אַז ער האָט זיך נישט גוט געהאַלטן מיט אַ סאַך יאָרן צוריק, בעת ער, שטרויסמאַן, איז געווען פאַרשפּאַרט אין קאַרטוז־בערעזע. אפשר האָט ער אים מיט עפּעס געדראָט. בקיצור: ער האָט אים געצוווונגען אונטערצושרייבן אַ דעקלאַראַציע וואָס איז נישט געווען גינסטיק פאַר שטרויס־מאַנען, שטרויסמאַן איז באַצייטנס אַוועק פון לעמבערג, אַריבער די דייטשע גרענעץ און צוריקגעקומען קיין זאָוויערטשע, איבערנעטפערנדיק זיין גורל צום חסד פון די נאַצישס. שטרויס־מאַן האָט געלעבט אַ געוויסע צייט אין באַהעלטעניש, ביז די קויל פון די נאַצישס האָט אים געטראָפן.

(רעדאַקציע).

זענען געווען, — מרה־שחורהדיק, פֿאַרצווייפלט, צעבענקט נאָך די קינדער. באַלד האָבן זיי באַשלאָסן צוריק אַרויסצוגיין אויפן אַלגעמיינעם זאַמל־פּלאַץ, ביים „קאָנסום", צו זייערע קינדער, כדי צו גיין צוזאַמען מיט זייערע קינדער אויף קידוש השם.

איך האָב געגומען לויפן צו גאָבריכן ער זאָל זען ראַטעווען מיינע נאָנטסטע. גאָבריכן האָב איך גוט געקענט, ווייל איך, — אַלס גוטער מאָס־שניידער, — פּלעג מאַכן פּאַר אַלע אָפּיצירן אין שטאָט, און אויך פּאַר גאָבריכן, אָנצוגן לויט מאָס.

גאָבריך האָט צוגעזאָגט צו טאָן אַלץ וואָס איז אין זיין מאַכט.

דאָ האָבן געלעבט, געאַרבעט בערך 2500 זאָוויערטשער יידן פּאַר דער דייטשער „לופטוואָפע".

דאָ זענען פּאַרלאָדנט געוואָרן צו פּאַרטיליקונג טויזנטער יידן בעת אויסזידלונגען. די פּאַרלעצטע, די גרעסטע, אויסזידלונג איז פּאַרגעקומען דעם 26־סטן אויגוסט 1943. די לעצטע, — די אויסזידלונג פון די „500 לע־בעדיקע מתים" — איז פּאַרגעקומען דעם 17־טן אָק־טאָבער 1943.

דערווייל איז אָנגעקומען אין פּאָבריק אַריין אַ ידיעה אַז אַ זשאַנדאַרם, אַ דייטער שלאָנזאָק מיטן נאָמען יאָניק, האָט דערשאָסן עטלעכע יידן אינעם גאָרטן פונעם קרימעלעווער רבי'ן. צווישן די דערשאָסענע איז געווען: אַדוואָקאַט טאָשיעק באָרנשטיין, יוסף פישער (אַ זייגערמאַכער אויפן אַלטן מאַרק), מיין ברודער מאיר הערש און עקיבא טעסטעלירער (צייטונגס־פּאַרשפּרייטער). צווישן די דערשאָסענע זענען געווען נאָך עטלעכע פערזאָנען, אָבער איך געדענק נישט זייערע נעמען.

דערווייל זענען צו די ראַמפּע ביי דער פּאָבריק אָנגעקומען 2 וואָגענען פּאַר די יידן וואָס די געסטאַפּאָ האָט געפינען נאָך דער אויסזידלונג אין בונקערס און באַהעלטערלעך. די נאָציס האָבן אַריינגעפּאַקט דעם עולם אין די וואָגענען און אַריינגעוואָרפן צווישן זיי 25—30 דערהרגעטע, וואָס די געסטאַפּאָ האָט אַוועק־געלייגט אין די פּאַרשיידענע טיילן שטאָט.

גאָבריך איז ווידער געווען טעטיק. ער האָט אָפּגעראַטעוועט אַ סאָך

פֿאַרבאַהאַלטענע יידן, וואָס די געסטאַפּאָ האָט געכאַפּט נאָך דער לעצטער „אויסזיידלונג". צווישן די גערעטעוועטע האָבן זיך אויך געפונען מיין פּאָטער און מיין שוועסטער.

בעת מיין פּאָטער איז אַריין אין זאָל, האָבן אים געפרעגט די יידן, וועלכע זענען שוין געווען אינעם זאָל, — וואָס עס האָט פּאַסירט מיט דער מאַמען. מיין פּאָטער האָט דערציילט אַז די מוטער האָט געקאָנט מיט אים מיטגיין, אָבער זי האָט אַרום זיך צונויפגעשאַרט אַלע אירע אייניקלעך און נישט געוואָלט זיי לאָזן אויף הפקר.

עס האָבן אָבער נישט געפעלט אויך פֿאַרקערטע טראַגעדיעס: מוטערס האָבן געסמט זייערע אייגענע קינדער.

אָט אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן דאָס קאַשמאַרנע לעבן אין דער פֿאַבריק.

אינצווישן האָבן מיר אָנגעהויבן אַרבעטן. מיר האָבן זיך אָפּגעמיט צו געפונען אַ מקום מקלט פֿאַרן קליינעם קינד פון מיין שוועסטער.

גאַבריך און אַ דייטשער מייסטער לאַנגער האָט אויך דערין אונדז אַ סאַך געהאָלפן. תחילת האָבן זיי די ביידע קינדער געלאָזט באַהאַלטן אין די פֿאַבריק. דערנאָך האָט מען זיי איבערגעגעבן מחוץ דער פֿאַבריק אונטער קריסט־לעכער אויפזיכט, ווו דאָס מיידעלע איז געווען ביזן סוף פון דער מלחמה. נאָך דער מלחמה האָבן מיר זי געפינען. איצט לעבט דאָס טעכטערל, וואָס איז שוין אַ 15־יאָריק מיידל, אין ישראל.

דאָס לעבן פון די 500 „לעבעדיקע מתים" במשך פון די 6 וואָכן, (ביזן 17־טן אָקטאָבער 1943) וואָס זיי זענען געבליבן אין דער פֿאַבריק, איז געווען אַ לעבן אין איין ציטער. יעדער האָט געהאַט אַ חשש אַז אויך די איבערגע־בליבענע וועלן טיילן דעם גורל פון די אידישקע קדושים. יעדער איינער האָט געזוכט וועגן ווי אַזוי צו ראַטעווען זיין אייגענע הויט. אַזוי איז אַדורך אַ טאָג נאָך אַ טאָג.

דערווייל האָט זיך אונטערגעריקט ראש השנה. אַ צאָל טראַדיציע־געטרייע יידן האָבן געפונען טליתים אויף עפּעס אַ מיסטעריעזן, מיר אומבאַקאַנטן, אופן. בקיצור: נאָך דער אַרבעט האָבן זיי זיך אין די ימים נוראים געשטעלט דאָווענען אין אַ מנין. דאָס איז געווען ממש אַ סכנות נפשות, אָבער די דאָזיקע יידן האָבן נישט געוואָלט מוותר זיין אויפן דאָווענען בציבור אין די ימים נוראים.

דורך פֿאַרשידענע פֿאַרבינדונגען האָב איך באַקומען אַ קאָנטאַקט מיט מיינעם אַ באַקאַנטן שניידער, אַ פּאָליאַק, אַ געוויסן יאַסטשאַמב. ער האָט אַראַנזשירט אַז זיין פרוי זאָל זיך אַריינבאַקומען אין די פֿאַבריק אַלס פּוילישע אַרבעטערין, כדי עס זאָל לייכטער זיין מיר און מיין פרוי זיך צו קאָמוניקירן

מיט מיר. פרוי יאַסטזשאַמב איז אַריין אין די פאַבריק אויף פאַלשע פאַפירן. נאָך לאַנגע בקשות האָט זי מסכים געווען אַרויסצונעמען מיין פרוי, ווען עס וועט שוין דרינגענדיק נויטיק זיין, פון דער פאַבריק (מיין פרוי האָט אַן אויסגעשפראָכן אַריש פּנים און דאָס איז באַוונדערס מעגלעך געווען). די יאַס־ טשאַמבס האָבן דערפאָר נישט געוואָלט קיין פרוטה. פון דעמאָלט אָן זענען מיר גוטע פריינט און מיר קאָרעספאָנדירן צווישן זיך. איך האָף אַז בקרוב וועל איך האָבן אַ מעגלעכקייט צי פאַרבעטן די יאַסטשאַמבס אויף אַ ווייזיט אין ישראל. זיי ווילן זייער שטאַרק קומען.

איך האָב מיך נישט געוואָלט צעשיידן מיט מיין פרוי, כל זמן די לאגע פון די יידן אין דער פאַבריק איז נאָך געווען צו דערליידן, אָבער מיר האָבן מיט די יאַסטזשאַמבס באַשטימט אַז מיך פרוי וועט, — אין פאַל אַז די סכנה וועט שוין זיין נאָנט, — אַריבער צו זיי.

אַזוי האָבן מיר אין איין ציטער געלעבט אַ טאָג נאָך אַ טאָג.

* *

עס איז געקומען די ערשטע סוכות־נאַכט. יחיאל שוואַרץ, ישראל איסר פולטאַראַק, מיין שוועסטער, אברהמטשע קאַניעצפאַלסקי, מעכטיקער און אַנדערע האָבן אין דער פאַבריק אויפגעשטעלט אַ סוכה.

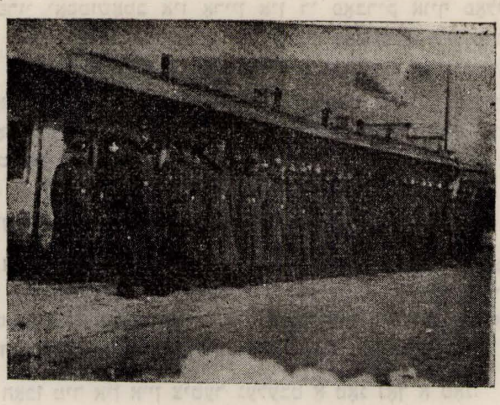
אויף דער וואַך איז געשטאַנען אַ טויבער זעלנער. ער האָט געזען אַ ליכטל אין עפּעס אַ קאַמער, — האָט ער געשאָסן אין די ריכטונג פונעם ליכטל. די קויל האָט געטראָפן מעכטיקערן און אים שוועסטער פאַרוווונדעט. אַ פאָר טעג שפּעטער איז מעכטיקער געשטאָרבן פון די וווּנדן.

אין אַ שיינעם פרימאָרגן איז אין פאַבריק אַריינגעקומען אַ יינגער בחור, דער זון פונעם פריזיער הילעק גרינשטיין. ער איז אין שאָפענץ אַראָפגע־ שפּרונגען פונעם טראַנספאָרט קיין אוישוויץ און איז צו אונדז געקומען אין פאַבריק אַריין. ער געפינט זיך היינט אין אַמעריקע.

געזשיפּעט האָבן מיר אַזוי ביז עס איז געקומען דער טרויעריקער אָוונט, דעם 16 אָקטאָבער 1943.

2 טעג פריער בין איך אַריין צו גאַבריכן און אים געזאָגט: איך האָב אַן אַראַנזשירונג פאַר ראַטעוועון מיין פרוי, אָבער איך ווייל אַז מיר זאָלן קאַנען זיין צוזאַמען ביז צום אויסערסטן פאַל. גאַבריך האָט מיר צוגעזאָגט נאָכצו־ קומען מיין ביטע וועגן איבערלאָזן מיין פרוי אין דער פאַבריק, — ווי ווייט ער וועט קאַנען.

פאַרנאַכט, דעם 16־טן אָקטאָבער 1943, האָבן מיר געזען דעם שעף פון דער געסטאַפּאָ, דעם באַנדיט־סאַדיסט ראָטער און דעם אָבערסט פעלער (פון דער לופטוואַפע) אַריינגיין צו גאַבריכן. זיי האָבן מיט אים שוהנווייז איינ־ געטענה׳ט. מיר האָבן, געפילט אַז דער חליף הענגט אונדז איבערן האַלדז. מיר

די נאַצי־מערדער בייַ אַן „אפעל" אין זאַוויערטשע

זענען אַרומגעגאַנגען אין איין ציטער, פאַרדאגה'ט און מיר האָבן נישט געוווסט וואָס צו טאָן.

7 אַ זייגער אין אָוונט זענען ראָטער און פעלער אָוועק פון גאַבריכן, אביסל שיכורלעך (בייַ יעדער פאַרהאַנדלונג פלעגן די נאציס שכורן).

שפּעטער זענען מיר געווויר געוואָרן אַז די 2 אָפּיצירן האָבן פאַרלאַנגט פון גאַבריכן אַרויסצוגעבן אַלע יידן. ער האָט תחילת פּראָטעסטירט קעגן דעם און ווידער געטענה'ט אַז דאָס וועט זיין אַ שטערונג פאַר דער פּראָדוקציע. נאָך לאַנגע דעבאַטן האָט גאַבריך בייַ זיי אויסגעדונגען אַז עס זאָלן בלייבן לפחות 7 מאן פון די בעסטע פאַכלייט — צו 1—2 מאן אין יעדער אָפּטיילונג.

וויבאַלד איך בין דאָס געווויר געוואָרן, — האָב איך, פונקט ווי אַנדערע, מיך געדרייט אַרום דעם ביורא, כדי גאַבריך זאָל מיך באַמערקן און מיך נישט פארגעסן. איך האָב מיך אַ געוויסע צייט אַזוי געדרייט. גאַבריך האָט מיך באַמערקט. אויך ער איז געווען אַביסל שיכור און איך האָב נישט געוווסט צי איך זאָל אים גלויבן, אָדער נישט. ער האָט מיר געזאָגט: „דיין פרוי מוז היינט נאָך אַרויס פון דער פאַבריק".

גאַבריך האָט מיר נישט געזאָגט וואָס עס וועט זיין מיט מיר, און איך האָב מיך נישט געוואָגט צו פרעגן וועגן דעם.

געהערט פון גאַבריכן וועגן דעם אַז מיין פרוי מוז פאַרלאָזן די פאַבריק, בין איך אַריין צו איר אין פרויען־לאַגער, געגנומען זי אין אַ זייט און זי נישט געלאָזט נעמען אפילו אירע זאַכן, כדי דער ענין זאָל נישט אויפפאַלן, און עס זאָל זיך נישט מאַכן קיין בהלה.

מיין פרוי האָט מיר שפּעטער דערציילט, אַז זי האָט דאָך באַוויזן זיך צו געזעגענען מיט איר פאָטער. הגם גאָבריך האָט שטרענג פֿאַרבאָטן קיינעם נישט, — אפילו נישט די ענגסטע קרובים, — צו דערציילן וועגן מיין פרויס פּלאַן צו אַנטרינען.

אזוי אַרום איז מיין פרוי געלונגען זיך צו ראַטעווען. דערנאָך האָט זי מיטגעמאַכט אַלע מדורי גהינום, פונקט ווי אנדערע רעשטלעך גערמאַנעווטע יידן. אָבער זי איז געראַטעוועט געוואָרן. א דאַנק דעם לעבט זי ביזן היינטיקן טאָג.

נישט בלויז דאָס: יאָסטזשאָמב האָט געוואָלט אויך ראַטעווען מיין שוועסטער מאָניע'ן און מיין פּאָטער. אָבער מיין שוועסטער האָט נישט געוואָלט גיין, ווייל זי האָט נישט געוואָלט איבערלאָזן איר מאַן גענצעק'ן.

כדי צו כאַראַקטעריזירן גאָבריכטס גוטע מידות וויל איך באַצייכענען אַז ער האָט צוגערופן מייגע מיט־חברים, די שנייידערס צוקראָווסקי און ברָאקמאַן און זיי געפרעגט פֿאַרוואָס זיי אַראַנזשירן ניט דאָס זעלבע פאַר זייערע פרויען, ווי איך האָב עס געטאָן. ליידער האָבן די דערמאָנטע נישט געקאָנט ראַטעווען זייערע פרויען: ברָאקמאַן'ס פרוי האָט געוואָרט אויף די מינוט ווען זי וועט קאָנען אַוועק דאָרט אַהין, וו0 איר יינגערער זון מאליש איז אַוועקגעריסן געוואָרן מיט דער „ליקווידאַציע", — דאָרט אַהין פון וואַנעט מען קומט שוין נישט צוריק. צוקראָווסקי'ס פרוי האָט זיך, לייַדער, אַביסל פֿאַרשפּעטיקט. זי איז געבליבן אין דער פאַבריק פון וואַנעט זי איז צומאָרגנס אַוועקטראַנספּאָרטירט געוואָרן.

* *

איצט עפּעס וועגן אָבערסט רייק. פאַר דער אויסזידלונג, בעת אין פאַבריק האָבן זיך געזאַמלט רעקלאַמירטע און נישט־רעקלאַמירטע, האָט רייק געזען 500 יידן אין דער פאַבריק, האָט רייק געזאָגט אַז די צאָל איז גרעסער ווי די רשימה און ער וועט זיך נישט קאָנען פֿאַרטיידיקן פאַר געסטאַפּאָ, אויב די געסטאַפּאָוועצע וועלן קומען נאָכאַמאָל קאָנטראָלירן.

דאָס איז געווען נאָכמיטיק, ווען די טראַנספּאָרט־צוגן זענען שוין געשטאַנען ביי דער ראַמפּע, גרייט אַוועקצוגיין. דער אָבערסט האָט געזען אַז צווישן דעם עולם זענען פֿאַראַן בערך 100 מאָן וואָס זענען נישט אין דער רשימה, האָט ער פון אָט־די 100 מאָן אַרויסגענומען עטלעכע און צוואָנציק, וועגן וועלכע ער האָט געוווסט אַז זיי אַרבעטן אין דער פאַבריק. ער האָט זיי באַהאַלטן אין אַ ביוראָ־צימער אין דער פאַבריק. ער האָט אָנגעזאָגט זיך שטיל צו פאַרהאַלטן. כדי דער עולם זאָל זיך נישט צופיל דרייען האָט ער אַרויסגעשטעלט פאַר דער טיר אַן עמער פאַר מענטשלעכע הצטרכותן.

אינעם ביוראָ־צימער, וואָס איז געווען אין 2־טן שטאָק פון דער פאַבריק, — איבער איר הויפּט־טויער פאַר פורן, — האָבן די פאַרבאַהאַלטענע געזען דורכן

פענצטער די וואָגאָנען מיט די „אויסזידלונגס"־קרבנות און זיי האָבן געהערט קולות פון מענטשן, וואָס לויט זיי האָבן די פאַרזאַמלטע אינעם ביורא־צימער זייער אָפט דערקענט ווער עס זענען די „אויסזידלונגס"־קרבנות.

אין אָט־דעם ביורא־צימער האָט זיך אויך געפינען פרוי קאַרפּין מיט איר קינד. דער אָבערסט האָט געזאָגט אַז ער וויל ראַטעווען וויי וויבט מעגלעך, אָבער ער האָט מורא צו ראַטעווען אַ פרוי מיט אַ קינד און דערמיט ציען אויף זיך דעם כעס פון דער געסטאַפּאָ. פרוי קאַרפּין האָט, ליידער, געמוזט אַרויס פונעם צימער פון די גערעטעוועטע.

* *

אין דער פרי פונעם לעצטן אויסזידלונגס־טאָג, איז געקומען צו דער ראַמפּע ביי דער פאַבריק אַ טראַנספּאָרט וואָגאָנען, אויף וועלכע די געסטאַפּאָ האָט אַרויסגעטריבן אַלע יידן, וואָס זענען געווען אין דער פאַבריק, — אַ חוץ די 7, וועלכע זענען איבערגעבליבן צוליב גאַבריכס אינטערוועניע.

אויך די 7 מאַן האָט גאַבריך באַהאַלטן, צוליב זיכערקייטס־טעמים, אויף אַ גאַנצן טאָג. מיר האָבן נישט געוווסט וואָס גאַבריך וויל מיט אונדז טאָן און מיר האָבן נישט געוואָלט גיין מיט אים. האָט גאַבריך אונדז געגומען מיט כוח און אונדז באַהאַלטן.

אַזוי זענען מיר, 7 יידן פון אַ עדה טויזנטער זאַוויערטשער יידן, — געבליבן אין דער פאַבריק ווי שאָטנס פון אַ מצבה, וואָס הויערן, ציטערדיק־אומרואיק איבער קברים פון טייערסטע, נאָנטסטע.

וועגן ווייטערדיקן לעבן פון די 7 יידן נאָך דעם 17־טן אָקטאָבער 1943 שרייבט אין זיינע זכרונות מיין פריינט איציק ראָטמענטש. איך וויל, אַלזאָ, דערמיט פאַרענדיקן מיינע זכרונות.

* *

און איצט — נאָך אַ פאָר וועכטער וועגן דעם פינצטערן גורל פון די תקיפים אינעם יודנראָט. זיי האָבן געמיינט אַז די נאַציס וועלן זיי לאָזן ביים לעבן נאָך דער לעצטער „אויסזידלונג", היות — ווי מען זאָגט, — זייער זיכער־קייט איז געווארן „פאַרבריווט" ד. ה. געזיכערט מיט אַן אָפּיציעלן בריוו פון דער געסטאַפּאָ און ס. ס.־אויבער־לייטונג. נאָך דער לעצטער מאַסן־„אויס־זידלונג" האָט די געסטאַפּאָ געזאָגט די יודנראָטלער: „איצט ברויכן מיר אייך נישט". איצט קומט אייער סוף: זיי האָבן זיי גענומען שלאָגן מיט פרענטעס און געיאָגט אין די וואָגאָנעס.

עטלעכע פון זיי זענען געפאַלן אויפן פלאַץ און פאַרענדיקט מיט אַ מיאוסן טויט.

חיים טורנער

אין קלעם פון אומקום

פֿאַניק נאָך די ערשטע קלאַנגען

די פֿאַניק אין זאָוויערטשע, בעת עס האָבן זיך פֿאַרשפּרייט קלאַנגען אַז דאָס דייטשע מיליטער מאַרשירט פֿאָרויס, איז געווען גאָר שטאַרק. נאָך שטאַרקער איז זי געווארן בעת עס זענען אָנגעקומען ידיעות פון קאָזשעגלאָוו (קאָזשיגליוו), — אַ שטעטל נישט ווייט פון דער דייטשער גרענעץ, — אַז מיטן אַריינמאַרש פון די דייטשע חיילות זענען שוין אומגעקומען עטלעכע יידן.

פון מינוט צו מינוט איז געוואַקסן די בהלה אין דער גאַנצער שטאָט, און באַזונדערס צווישן דער יידישער באַפֿעלקערונג, וואָס האָט דעמאָלט געציילט 7,000 נפשות. יידן האָבן זיך געגרייט צו פֿאַרלאָזן די שטאָט.

מוצאי שבת איז געווען אין דער שטאָט שטאָק־פינצטער. ווי לויט אַ באַפֿעל האָבן יידן, — דער רוב איז געווען מענער, ינג און אַלט — געזוכט אַרויס־גיין און פֿאַרלאָזן זייערע היימען. די אַלגעמיינע מיינונג איז געווען, אַז פרויען און קינדער זאָלן בלייבן אינדערהיים. פרויען, ווידער, האָבן צוגעגרעדט זייערע מענער אַוועקצוגיין, היות זיי זענען געווען איבערצייגט אַז זיי, די פרויען, דראָט נישט קיין געפאַר. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז די וואָס האָבן אַזוי געמיינט האָבן נישט געקענט די חיה, וואָס האָט געהייסן היטלער־דייטשלאַנד.

אַז מיר זענען אַרויס פון זאָוויערטשע האָבן מיר געזען אַז נישט בלויז אונדזער שטאָט וואַנדערט. אויך יידן פון די אַרומיקע שטעט האָבן געוואַנדערט.

אין מיטן דער נאַכט האָבן מיר זיך צונויפגעטראָפן מיטן פוילישן מיליטער וואָס האָט זיך שוין צוריקגעצויגן פון די גרענעץ־שטעט.

זונטיק פֿאַרטאָגס זענען מיר אָנגעקומען קיין פילק. דאָרט האָבן מיר געטראָפן יידן פון די גרעסערע שטעט אינעם קאָנט (בענדין, סאָסנאָוויץ) און פון אַלע אַרומיקע שטעטלעך.

ביי אַלעמען איז געווען אַן אומבאַשרייבלעכע שרעק. שלעכטע ידיעות זענען אָנגעקומען פון אומעטום. יעדן האָט געפֿיניקט די מורא וואָס עס ווערט געשען מיט זיין פרוי און קינדער, און דער געדאַנק, אַז מען מוז זיך ווידער לאָזן אין אַ וייטן וועג, איסגעשטעלט אויף הונגער און קעלט, בעת מען האָט מיט זיך בלויז אַ קליין פּעקעלע אויף די פלייצעס, כדי צו קאָנען מאַרשירן.

מיר וואַנדערן וייטער, — און פֿאַראַלעל מיט אונדז ציט זיך צוריק אויך דאָס פוילישע מיליטער.

נאָכמיטיק באַקומען מיר ידיעות אַז דאָס דייטשע מיליטער האָט שוין באַ־זעצט ווייטערע שטעט און אַז זיי מאַרשירן פאָרויס. פאַקטיש האָט זיך אַרויסגע־וויזן אַז דער גרעסטער צאָל וואָנדערער איז סיי ווי אַריינגעפאַלן אין דייטשע הענט. בלויז אַ קליינע צאָל איז געלונגען ווייטער צו אַנטלויפן.

נאָך אַ פאָר וואָכן האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דער גרעסטער טייל פון די וועלכע זענען אַוועק, — קומט איינציקוויז צוריק, ווייל מענטשן זענען פאָר־בליבן אין ווייטע שטעט, נישט האָבנדיק קיין מעגלעכקייט צוריקצופאָרן, היות באָנען האָבן נישט קורסירט. צופיס האָט מען מורא געהאָט צו גיין. דערביבער האָט עס גענומען אַ גרויסע צייט ביז דער עולם איז צוריקגעקומען.

דער אַריינמאַרש פון די דייטשע חיילות

דער אַריינמאַרש פון די דייטשע חיילות קיין זאָוויערטשע האָט קיין יידישע קרבנות נישט געבראַכט מיט זיך. דערמיט איז זאָוויערטשע געווען אַנדערש ווי אנדערע יידישע שטעט אין דער סביבה, וואָס האָבן באַלד געהאַט קרבנות.

אין בענדין, ווו עס זענען דעמאָלט געווען 30,000 יידישע נפשות, האָבן יידן, אין איינע פון די ערשטע נעכט שוין דערשפּירט דעם טעם פון דייטשן באַרבאַריזם: מיטן אין דער נאַכט, בעת אַלץ איז געשלאָפן, — האָבן די דייטשע בעסטיעס אונטערגעצונדן אַ יידישן קוואַרטאַל, אין וועלכן עס האָבן זיך געפינען די שול, דאָס בית המדרש, די שול־גאַס מיט אַלע יידישע הייזער אַרום.

וועגן ברענגען הילף, ראַטעווען מענטשן אין לעשן דאָס פייער איז קיין רייד נישט געווען. מער נאָך: יידן וואָס האָבן געמאַכט אַנשטרענגונגען זיך צו ראַטעווען פון די ברענענדיקע הייזער, מיט שפּרינגען דורך די פענסטער פון ערשטן, צוויטן און דריטן שטאָק, — זענען אויף דער שטעל דערשאָסן געוואָרן דורך דייטשע סאָלדאָטן.

אין אַ צוויטער שטאָט אין אונדזער זאָגלעמביע, — אין סלאָווקאַוו, — דורך וועלכער דער רוב מלחמה־זוּאַנדערער האָבן געמוזט אַדורך, האָבן די דייטשן אויסגעטראַכט אַן אַנדערע, מערדערישע תחבולה. דאָרט איז געווען אַ בריק. אונטער דער בריק איז געפלאָסן אַ טיף, ברייט־וואַסער. וויבאַלד עס איז

אַריבער די בריק אַ נע־ונדניק, וועלכן די דייטשע סאָלדאַטן האָבן דערקענט, אַז, ער איז אַ ייד, — האָבן אים די דייטשע בעסטיעס אַריינגעוואָרפן אין וואַסער אַריין. האָט עמעץ פרובירט זיך ראַטעווען פונעם וואַסער, — איז ער געפאַלן פון אַ דייטשער קויל.

אַזעלכע שוידערלעכע מעשים האָבן די דייטשע בעסטיעס, באַלד נאָך זייער אַריינמאַרש אָפגעטאָן אין אַלע טיילן לאַנד.

* *

3 טעג נאָכן דייטשס באַזעצן זאָוויערטשע האָט ער פאַראַרדנט אַז די גאַנצע יידישע באָפעלקרונג אין עלטער פון 17 ביז 50 יאָר זאָל זיך שטעלן אויף אין זאַמל־פלאַץ. ווער עס שטעלט זיך נישט, וועט דערשאָסן ווערן, — האָבן די דייטשן געוואָרנט.

זענען, טאַקע, אַלע יידן געקומען אין די ט. א. ז. פאַבריק, ווו זיי זענען פאַראַלטן געוואָרן אין די פאַבריקס־מאַגאַזינען. די באַדינגונגען זענען געווען ביז גאָר שלעכט; זיי האָבן גאָרנישט באָקומען צו עסן און צו טרינקן און אויך קיין אַראַנזשירונג ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. דער עולם האָט צווישן זיך געשמועסט אַז די נאַציס וועלן זיי אַלעמען אַוועקשיקן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. דאָך זענען זיי אַלע, — נאָך 9 שווערע טעג, — אונטער באַוואַכונג פון מאַשין־געווער, באַפרייט געוואָרן אום ערב ראש השנה.

שוין די ערשטע צייט האָט דער דייטשער קאָמענדאַנט אין זאָוויערטשע געפאָדערט פון אונדזער באַליבטן רב, ר׳ שלמה אלימלך ראַבינאָוויטש זצ״ל, צו ליפערן פאַרשיידענע סחורות פאַרן מיליטער. זיי האָבן פאַרלאַנגט צוקער, נאָפט, מעל און אַנדערע זאַכן. לויטן באָפעל האָבן די זאַכן געמוזט צוגעשטעלט ווערן אין משך פון עטלעכע שעה.

דאָס אַלץ איז די נאַציס נישט געגוג געווען. זיי האָבן הפקר געמאַכט יידישע געשעפטן פאר דער רויב־גלוסטונג פון דער פוילישער באָפעלקערונג, וואָס האָט נאָר אויסגעקוקט אויף די געלעגנהייט צו ראַבעווען.

אין זאָוויערטשער האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה פון קאָנטריבוציעס. דער זאָוויערטשער דייטשער בירגערמייסטער פריק האָט געשיקט רופן עטלעכע אָנגעזעענע יידן פון דער שטאָט. דאָס זענען געווען ציוניסטן. איינער איז געווען אַ פאַרשטייער פון דער אגודה. ער האָט געפאָדערט פון זיי גרעסערע געלט־סומעס. די בעלי בתים האָבן פרובירט אים איבערצייגן, אַז עס איז זיי אומ־מעגלעך די געפאָדערטע סומע צו מאָביליזירן בייַ די אויסגעפלינדערטע יידן, — האָט דער קאָמענדאַנט נישט געוואָלט פירן קיין איבעריקע דיסקוסיע. ער האָט אָנגעוויזן אויף זיין רעוואָלווער און געזאָגט אַז דאָס וועט עפענען די יידישע

קאַסעס. דאָס האָט זיך כסדר איבערגעחזרט: יעדע וואָך האָבן יידן געמוזט צאָלן קאָנטריבוציעס. פון אָט־די געלטער זענען געדעקט געוואָרן אַלע הצטרכותן פון דער שטאָט, — בלויז וואָס די אָרעמע יידישע באַפעלקערונג האָט פון די געלטער נישט געקאָנט באַקומען קיין שטיצע. און נישט בלויז דאָס: די נאַציס האָבן געצוונגען יידן זיך צו שטעלן צו צוואַנגס־אַרבעט. באַזונדערס אין די יומטובים, שבתים, און גאַנץ באַזונדערס אום יום כיפור, — האָבן די דייטשן אָרויסגעשלעפּט אַלע יידן פון די בתי תפילות און זיי געצוונגען צו מאַכן די געמיינסטע אַרבעטן.

* *

נאָך סוכות, אינעם חודש נאָוועמבער 1939, האָט דער דייטשער בירגער־מייסטער געפאָדערט אַ סטאַבילע פאָרשטייערשאַפט. זענען זיך צונויפגעקומען די זאָוויערטשער בעלי בתים אינעם לאָקאַל פון דער יידישער קהילה און זיי האָבן אויסגעקליבן אַ צייטווייליקע פאָרשטייערשאַפט.

די אויפגאַבע פון די פאָרשטייער איז געווען צוצושטעלן יעדן טאָג אַ קאָנטינגענט פון יידישע ארבעטער, וואָס זאָלן אויספירן אַלע אַרבעטן פון דער שטאָט. זייער אויפגאַבע איז אויך געווען צו זיין פאָראַנטוואָרטלעך פאַרן דעקן אַלע קאָנטריבוציעס.

גלייכצייטיק דערמיט האָט די קאָטאָוויצער געסטאַפּאָ נאָמינירט דעם פּרעזעס פון דער סאָסנאָוויצער קהילה אַלס לייטער פון אַלע יידישע קהילות אין „אָסט־אָבערשלעזיע", וועלכע האָבן דעמאָלט אַרומגענומען 100,000 יידן. אויך זאָוויערטשע איז אַריינגעגלידערט געוואָרן אין אָט־דעם אַדמיניסטראַטיוון ראָם.

דעם 30־טן סעפּטעמבער, 1939 איז דער לייטער פון אַלע יידישע קהילות אין אָסט־אויבערשלעזיע געקומען קיין זאָוויערטשע און ער האָט רעאָרגאַניזירט די צייטווייליקע פאָרשטייערשאַפט. ער האָט זיי אויך פאַרגרעסערט מיט אַ געוויסער צאָל מיטגלידער. די געשאַפענע רעפּרעזענטאַנץ איז מחויב געווען אויסצופירן די באַפעלן פון דער דייטשער מאַכט. זי האָט עס, טאַקע, תמיד געטאָן. די אויפגאַבע פון דער רעפּרעזענטאַנץ איז אויך געווען צו געבן מאַטער־יעלע און מעדיצינישע הילף דער פאָראָרעמטער יידישער באַפעלקערונג, וועל־כע איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג, צוליב דעם אריינשיקן קיין זאָוויערטשע „אויסגעזידלטע" יידן.

* *

דעם 17־טן דעצעמבער 1939, אינדערפרי, האָט זיך פאַרשפּרייט אַ ידיעה אַז דורך זאָוויערטשע איז אַדורך אַ צוג מיט פראַכט־וואָגענען, אין

וועלכע עס האָבן זיך געפונען לאָדזשער יידן, — מענער, פרויען און קינדער. עס איז גלייך אַדורכגעפירט געוואָרן אַן אינטענסיווע אַקציע צו זאַמלען עסנ־ווארג, — דער עיקר, ברויט. די שעפּטערדיקע צוגן, וועלכע האָבן געפירט יידן, זענען פאַרזאַרגט געוואָרן מיט עסן, ווי וויט עס איז מעגלעך געווען.

נאַציס מאַכן אַן „אויסזידלונג" בייַ דער זאַוויערטשער באַן־סטאַציע

צווישן די דורכפאַרנדיקע אין די קאָלטע פראַכט־וואַגאָנען זענען געווען שוין טויטע, — יידן אויסגעצאָנקטע פון קעלט און הונגער.

סוף 1939 איז קיין זאַוויערטשע געקומען אַ הויכער אָפיציר פון דער קאָטאַוויצער געסטאַפּאָ. ער האָט געפאָדערט אַ טאָטאָלע זאַמל־אַקציע פון גאָלד און זילבער בייַ דער יידישער באָפעלקערונג אין משך פון 5 טעג.

גלייכצייטיק דערמיט האָט פון זיין זייט דער דייטשער בירגערמייסטער פון זאַוויערטשע געפאָדערט גרעסערע קאָנטריבוציעס. די רעפּרעזענטאַנץ האָט די סומעס נישט געקאָנט מאָביליזירן אין דער צייט, וואָס דער בירגערמייסטער האָט באָשטימט. די סומען זענען געצאָלט געוואָרן אין ראָטעס. אָלס שטראָף פאַרן נישט איינהאָלטן דעם פאַרגעשריבענעם טערמין איז געקומען קיין זאַוויערטשע אַ גרעסערע גרופּע שוואַרץ־געקליידעטע ס. ס.־לייט פון קאָטאָוויץ. זיי האָבן מיטגענומען מיט זיך 30 אָנגעזעענע בעלי־בתים פון דער שטאָט.

נאָך עטלעכע טעג האָלטן זיי אין דער סאָסנאָוויצער געסטאַפּאָ אין אַ שארפן אוממענטשלעכן אָרעמט (אָן עסן און טרינקן; קניען גאָנצע טעג און פאַרשיידענע טאָרטורן), — זענען די 30 ענדלעך באָפרייט געוואָרן.

אָזוי איז געקומען איין גזירה נאָך דער צווייטער. אין משך פון די פאָר חדשים קריג זענען אַלע יידישע געשעפטן, וועלכע זענען נאָך נישט צע־

ראָבעווטע געוואָרן, און אין וועלכע עס איז נאָך געבליבן אָביסל סחורה, — געצוווונגען געווען צו בלייבן פאַרמאַכט, ביז אַזאַ יידיש געשעפט איז נישט איבער־ גענומען געוואָרן דורך אַ דייטשן „טרויהענדער" (קאָמיסאַר). זיין אויפגאָבע איז געווען איבערצונעמען דאָס געשעפט מיט די סחורות און דערווייטערן, אויף וויפל עס איז מעגלעך, דעם געוועזענעם אייגנטימער פונעם געשעפט. אויב דער פריערדיקער אייגנטימער איז אַלס פאַכמאַן נויטיק געווען, — האָט ער געקאָנט בלייבן אינעם געשעפט מיט אַ מינימאַלער פענסיע. דער קאָמיסאַר האָט אויך געהאַט דאָס רעכט איבערצונעמען די פּריוואַט־דירה פונעם געשעפטס־ אייגנטימער. דער גרעסערער און מיטלערער יידישער סוחר האָט אַזוֹי, פאַר־ לוירן מיט אירן שאָס סיי זיין מקור־פרנסה, סיי זיין פאַרמעגן, און סיי זיין דירה.

קליינע יידישע געשעפטן זענען תיכף נאָכן אַריינמאַרש ליקווידירט געוואָרן.

* *

די מאַטעריעלע לאָגע פון די יידן האָט זיך כסדר פאַרערגערט. יידן האָבן אין זאַוויערטשע געלעבט אין דחקות. אָבער יעדער האָט געדאַנקט גאָט, אַז מען קאָן נאָך לעבן און מען דערלויבט זיי נאָך צו בלייבן זיצן אין זייער זאַוויער־ טשע, — און נישט ווי די טשעכישע יידן פונעם זאָאָלשטיער קאָנט (מעריש אָס־ טרוי), וועלכע די נאַציס האָבן געצוווונגען צו זוכן אַ נייעם מקום־מקלט. און טאַקע: אַפּריל 1940 זענען געקומען פאַרשטייער פון די דאָרטיקע יידן קיין זאָוויערטשע, כדי פעסטצושטעלן וויפל זאָוויערטשע און איר סביבה קאָנען אויפ־ נעמען פון זיי. דער גירוש־דעקרעט האָט באַשטימט אַז ביזן 15־טן מאי מוזן אַלע יידן פאַרלאָזן די טשעכישע גרענעץ־שטעט און גיין אין אַנדערע פלעצער.

דעם 10־טן מאי זענען קיין זאָוויערטשע געקומען די ערשטע טראַנס־ פאָרטן פון די („זאָאָלשטער") טשעכישע יידן.

אין אָט־דער צייט איז נאָך געווען מעגלעך צו רעגולירן די ענינים צווישן יידן גופא און עס איז די פּליטים דערלויבט געווען מיטצונעמען מיט זיך זייערע שטוב־זאַכן. בלויז געלט און צירונג איז געווען פאַרבאָטן מיטצונעמען.

יעדע יידישע שטוב האָט צו זיך אַריינגענומען אַ טשעכישע יידישע משפּחה. בסך הכל האָט יידיש זאָוויערטשע אַבסאָרבירט 600 פּליטים פון די טשעכישע יידן, וועלכע די זאָוויערטשער קהילה האָט געמוזט אונטערשטיצן, הגם פאַר דער אויסזידלונג זענען זיי געווען חשובע טשעכישע יידן.

נאָך אָט דער גזירה, וואָס האָט געשאַפן אַן ענגשאַפט אין די יידישע דירות, איז געקומען נאָך אַ שוידערלעכערע גזירה: די דייטשע מאַכט האָט פאַר־ אַרדנט אַז יידן זאָלן נאָך מער אינגעצוימט ווערן און פאַרלאָזן אַלע גאַסן, אין

וועלכע עס האָט געווויגט אַ געמישטע באַפעלקערונג, ווי אויך די הויפט־גאַסן פון דער שטאָט.

אַזוי אַרום האָבן יידן געמוזט אַריין אין אַ פּאָר גאַסן, — אין אַן אַפּ־געזונדערטן געטאָ. דער ציל איז אויך געווען אז אַויב יידן וועלן ווויגען ענג, — וועלן זיי אַוועקפאַלן פון פּאַרשיידענע עפּידעמיעס.

מען איז ווייטער געווען ביי זיך שטאַרק און מען האָט זיך געזאָגט: הלואי זאָל חלילה, נישט קומען ערגערס. עס מוז דאָ געזאָגט ווערן, אַז די טשעכישע יידן האָט יידיש זאַוויערטשע אויסערגעווייניליעך גוט אויפגענומען. מען האָט זיך גוט צוואַמען איינגעלעבט. איינער דעם אַנדערן איז געווארן שטאַרק איבערגעגעבן.

די שותפותדיקע ליידן און צרות, וואָס מיר זענען אַלע אויסגעשטאַנען מצד דער דייטשער געסטאַפּאָ, האָט אונדז פאַראייניקט. מיר האָבן, טאַקע, געלעבט ווי ברידער.

* *

אַ שווערן קלאַפּ האָבן די זאַוויערטשער יידן באַקומען אין נאָוועמבער 1940. אין אַ געוויסן טאָג איז געקומען אַ באַפעל צוצושטעלן עטלעכע הונדערט ייִנגע מענער אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. עס זענען אַוועקגענומען געווארן קינדער פון זייערע עלטערן און מענער פון זייערע פרויען. די בהלה איז געווען אין לשער, מחמת מורא פאַרן אַנקומענדיקן ווינטער אין מחמת אומצוטרוי צו דער דייטשער מאַכט. מען האָט פון אַנהויב נישט געוווסט וווהין מען שיקט זיי. דערנאָך, נאָך עטלעכע וואָכן, זענען אַנגעקומען די ערשטע בריוו. עס האָט זיך אויך געשאַפן אַ מעגלעכקייט פון שיקן פּאַקעטן. פון דער גזירה פון שיקן אויף אַרבעט קיין דייטשלאנד האָבן אַממייסטן געליטן די אַרעמע משפחות, פון וועלכע מען האָט אָפט צוגענומען די איינציקע שפּייזער און פאַרדינער. במילא איז אויסגעקומען אַז די עלטערן פון די זין, ווי אויך די פרויען און זייערע קינדער האָבן געליטן הונגער. עס איז כלומרשט געווארן אויסגעצאָלט אַ געוויסע באַלויינונג פאַר זייער אַרבעט, אָבער דאָס האָט נישט געקלעקט אפילו אויף אַ טרוקענעם קאַרטאָפל.

דאָס אַלץ איז די נאַציס געווען צו ווייניק. מיטן אַנקומען פונעם ווינטער האָט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג געמוזט צושטעלן פוטערס, מלבושים וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט. עס האָט כלומרשט געהייסן אַז דאָס איז נויטיק דער ווערמאַכט, אָבער דער גרונט־געדאַנק איז געווען: צונעמען ביי יידן אַ ווערט־קעגנשטאַנד, ווי אויך כדי דער יד זאָל בלייבן אַן אַ וואָרעם מלבוש. לויט דער פאַראַרדנונג האָט יעדן, וואָס האָט נישט געליפערט זיינע מלבושים, געדראָט די שטרענגסטע שטראָפ.

וואָרט האָבן זיי, די דייטשן, טאַקע געהאַלטן: פאַר געפינען ביי אַ יידן אַ פוטער־מלבוש איז ער גלייך געשיקט געווארן קיין אוישוויץ. דאָס האָט באַדייט

אַ גרויזאַמע ווינטער־אַקציע פון די נאַציס

טויט. דערמיט האָט זיך די אַקציע נישט איינגעשטעלט. מען האָט שוין נישט בלויז פאַרלאַנגט פוטערס און מלבושים, נאָר מען האָט אַנגעהויבן פאַרלאַנגען אַלץ וואָס זיי האָבן נאָר נויטיק געהאַט. אַזוי, למשל, פלעגן אָרויס פאַראַרדענונגען וועגן צושטעלן שרייב־טיש, שרייב־מאַשינען א. א. וו., וויבאַלד די דייטשן האָבן געשאָפן אַ נייעם אָמט אין שטאָט. פאַר די באַאָמטע האָבן זיי געפאַדערט קאָמפלעטע אייניריכטונגען כדי זייערע ווינונגען זאָלן זיין גוט אויסגעשטאָטעט. קלאָר אַז זיי האָבן צוגענומען דאָס בעסטע. אַנהויב זומער 1941 האָט אונדזער שטאָט באַקומען אַן אַרטיקע געסטאַפּאָ־אָפּטיילונג. מען האָט זיך געמומען אינטערע־סירן מיט יעדן אייַנצלנעם יידן. זיי האָבן געהאַט ביי זיך אַ ענויע קאָרטאָטעק וועגן יעדן ייד. זיי האָבן אַנגעהויבן קומען יעדן טאָג אין די יידישע גאַס, — אין באַגלייטונג פון ספּעציעל־דרעסירטע, ווילדע הינט. בעת אינעם קוואַרטאַל האָט זיך באַווייזן אַ געסטאַפּאָ־מאַן מיט זיין הונט, האָבן זיך אַלע באַהאַלטן. אַ קינד, אָדער אַ דערוואַקסענער, וואָס האָט נישט באַווייזן צו אַנטלויפן, איז שטאַרק צעביסן געוואָרן דורכן הונט. דאָס, — אין יידישן קוואַרטאַל, ווו דער געסטאַפּאָ־מאַן האָט באַפרייט דעם הונט פונעם מויל־קאָרב. אין די פּוילישע גאַסן האָט דער הונט געטראָגן אַ מויל־קאָרב.

די צרות און די פאַדערונגען פון די נאַציס זענען געשטיגן פון טאָג צו טאָג.

דעם 22.6.41 איז אויסגעבראָכן די סאָוויעטיש־דייטשע מלחמה. דעמזעלבן טאָג זענען אַדורכגעפירט געוואָרן אַרעסטן אין אונדזער שטאָט. מען האָט אַרעס־טירט אַ סאַך קריסטן, ווי אויך 10 יידן. די אַרעסטירטע, האָט מען, אונטער

שוועדע טאַרטורן (געבונדענע אין קייטן און אין שטאַכל־דראָט, בעת נאַציס האָבן אויף זיי געהעצט הינט), געצוווונגען אונטערצושרייבן פראָטאָקאָלן, אַז זיי האָבן באַלאַנגט צו דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. צומאָרגנס האָבן זיי אַלעמען געשיקט קיין אוישוויץ.

די נאַציס האָבן דעמאָלט ביים אַרעסטירן אַזוי געהאַנדלט: אויב זיי האָבן געזוכט אַ געווײַסע פערזאָן און זיי האָבן די פערזאָן נישט געטראָפן אינדערהיים, האָבן די געסטאַפּאָ און שוץ־פּאָליציי גלייך מיטגענומען אַ ברודער, אַ קוזין. אויב אַ קרוב איז נישט געווען אין דער שטוב, האָבן זיי מיטגענומען אַ פרעמדן פון אַט־דעם הויז. דריי טעג נאָך די אַרעסטן זענען אַנגעקומען טעלעגראַמעס פון אוישוויץ אַז דער אָדער ייד איז אין לאַגער געשטאָרבן. די פאַמיליעס האָט צווויסן געגעבן אַז זיי קאָנען קומען אין די געסטאַפּאָ אַפּנעמען די מלבושים פון די אומגעקומענע. דער פּראָצעס איז געווען אַ קורצער: לחלוטין אומשולדיקע מענטשן זענען פאַרשיקט געווארן קיין אוישוויץ און אַלס קאָמוניסטן זענען זיי פאַרמשפּט געווארן צום טויט.

אויך מיך האָט די געסטאַפּאָ געזוכט אין זעלבן טאָג. ממש אין לעצטן אויגנבליק איז מיר געלונגען צו אַנטרינען און זיך אויסבאַהאַלטן. צום גליק איז קיין מאַן נישט געווען ביי אונדז אין שטוב. 2 חדשים שפּעטער איז ווידער געווען אַן ענלעכע אַקציע, מיטן זעלבן אויסגאַנג ווי פריער. פון דעמאָלט אָן האָט די געסטאַפּאָ פאַר די קלענסטע חטאים אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ. עס איז געווארן כסדר שאַרפער. דערגאַנגען איז עס דערצו, אַז אויב עמעץ איז געווארן באַשולדיקט אין עפּעס אַ חטא, האָט מען אים פאַרשיקט קיין אוישוויץ אָדער פאַראורטיילט די גאַנצע משפּחה.

זומער 1941 זענען געווען עטלעכע אַקציעס פון מענער פאַרן אַרבעטס־איינזאַץ, ווי אויך פאַרשיידענע קאָנטריבוציעס.

ווינטער 42—1941 האָט דער אַרבעטס־איינזאַץ אַרומגענומען אויך מיידלעך. אין דער יידישער שטוב איז געווארן וואָס אַמאָל פינצטערער: די נאַציס האָבן צוגענומען און גערויבט דאָס פאַרמעגן. מען האָט געציטערט פאַר דער געסטאַפּאָ. זין, און דערנאָך טעכטער, ווערן אַוועקגעריבט.

אין איינעם אַ מאַרס־פאַרטאָג, אינעם יאָר 1942 האָט די דייטשע שול־פּאָליציי אַרויסגעטריבן די גאַנצע מענלעכע באַפעלקערונג פון זייערע שטובן. זיי האָבן געשלאָגן מכות רצח און צוזאַמענגעטריבן די קרבנות אויף אין פונקט. אויפן פונקט האָבן זיי געטריבן די אומגליקלעכע פון איין ווינקל צום צווייטן און אַנגעטאָן זיי די משונהדיקסטע צרות. לאָמיר געבן עטלעכע ביישפילן:

1. אויפן אָרט האָבן זיך געפונען חסידישע 12־און 13־יאָריקע בחורים מיט פיאות. פלעגן די בעסטיעס פון דער פּאָליציי נעמען 2 פון זיי ביי די פיאות

און זיי צונויפבונדן. אזוי האבן זיי געמוזט לויפן אויפן פונקט אהין און אהער, צום שפּאט פון די דייטשע פאליציי־לייט:

2. יידן מיט בערד האבן זיך געמוזט איינער דעם צווייטן אפשניידן די בארד מיט א מעסער. אזוי האבן די נאציס געשפּאט פון יידן דעם גאנצן טאג. ערשט פארנאכט־צו האבן זיי געלאזט אהיימגיין קראנקע, שוואכע, עלטערע מענטשן, ווי אויך אזעלכע וועלכע זענען געווען באשעפטיקט ביי פארשיידענע „נאטשאלסטווא"־ארבעטן. ארויסגייענדיק פונעם פונקט האט מען געמוזט אדורכגיין א שפּאליער פון שוץ־פאליציי. זיי זענען געשטאנען מיט שטעקנס, גומעס, נא־הייקעס און זיי האבן געשלאגן אזוי מערדערלעך יעדן איינעם, אז יעדער איז אהיימגעקומען א צעבלוטיקטער.

נאך די שווערע איבערלעבענישן פון די אקציעס צום ארבעטס־איינזאץ זענען אין אונדזער שטאט געשאפן געווארן פארשיידענע שאפּן, וועלכע האבן באדארפט אויספירן פארשיידענע ארבעטן פאר דער ווערמאכט („לופט־וואפע"). מען האט ווידער געגלויבט אז דאס וועט פארהיטן יידן פון פארשיידענע צרות און פארניכטונג. יעדער האט זיך דערצו געריסן, בפרט אז דעמאלט האט זיך פאר־שפּרייט א קלאנג אז נישט־ארבעטנדיקע וועלן אויסגעזידלט ווערן. וואס אויס־זידלונג באדייט האט שוין יעדער געוווסט. עס האט זיך ארויסגעווייזן אז אויך ארבעט פון יידן האט פאר דער נאצישער חיה קיין באדייטונג נישט.

אין א געווייסן מיטוואך, 5 אזייגער פארטאגס (16.6.42) האט אנגערוקט א שוואדרצער טאג פאר אונדזער שטאט. קאטאוויצער און סאסנאוויצער געטאפּא האבן, מיט דער הילף פון דער ארטיקער שוץ־פאליציי, ארומגערינגלט אלע הייזער, ווו יידן האבן געווויינט און ארויסגעטריבן די גאנצע יידישע באפעלקע־רונג צום נייעם מארק. זיי האבן געהייסן די צונויפגעטריבענע זיך אנידערלייגן מיטן פנים צו דער ערד. די געסטאפּא־לייט און שוץ־פאליציי האבן געטרעטן אויף זיי. ווער עס האט אביסל א הויב־געטאן דעם קאפּ, — האט באקומען גע־שלאגן ביז טויט. אויך די הינט האבן צוגעהאלפן: זיי האבן געריסן לעבעדיקע שטיקער פלייש. אזוי זענען די יידן געלעגן א פאר שעה ביז די לאנד־פאליציי האט געבראכט קיין זאוויערטשע די גאנצע יידישע באפעלקערונג פון די ארו־מיקע שטעטלעך, (מישקאוו, שעווער, קאזשעגלאוו, לאז, קראמאלאוו און פא־רעמבע). ערשט דעמאלט האט זיך אנגעהויבן די סעלעקציע. צוזאמען זענען געווען פארזאמלט ביז 7000 יידן. דער שעף פון דער קאטאוויצער געסטאפּא, — דרייער ימ"ש, — האט דעצידירט וועגן יעדן איינעם. צום אויסזידלען האט ער באשטימט 1650 פערזאן וועלכע די נאציס האבן געבראכט אין א פאבריקס־גע־ביידע, — צוזאמענגעפרעסטע איינער צום צווייטן. אזוי האבן די נאציס זיי גע־האלטן, — ביז דאנערשטיק 3 א זייגער נאכמיטיק. עס זענען דעמאלט אוועק די אנגעזענסטע און חשובסטע בעלי־בתים. אינצווישן האבן די נאציס אוועק־געשטעלט א פערזאנען־צוג פון 20 וואגן כדי אריינצוברענגען אין א טעות די

אויסגעזידלטע. די געסטאַפּאַ־לייט האָבן דערקלערט אַז די מענטשן וועלן געשיקט צו אַרבעט און דעריבער האָט מען ספּעציעל געגעבן אַ פּערזאָנען־צוג. זיי האָבן אפילו דערקלערט אַז אַלעמען איז דערלויבט מיטצונעמען די בעסטע מלבושים פֿאַר איבערטאָן זיך נאָך דער אַרבעט. עסנוואַרג האָבן זיי געהייסן די אומגליקלעכע מיטנעמען אויף אַ פֿאָר טעג.

ערשט וועלן דער צוג איז אַוועק האָט מען זיך דערוווסט פון באַן־באַאַמטע אַז דער צוג איז אַוועק אין ריכטונג אוישוויץ.

דער צוג איז אַוועק 4 אַ זייגער נאָכמיטיק. 3 שעה שפּעטער זענען זיי שוין געווען אין אוישוויץ. עס איז שווער איבערצוגעבן די שטימונג אין דער שטאָט נאָך אָט־דער אויסזידלונג: האָבן דאָך פון יעדער שטוב געפּעלט מענטשן, אַדער גאַנצע פֿאַמיליעס זענען ליקווידירט געוואָרן. ווי געמיין־ציניש די געסטאַפּאַ איז געווען קאָן דינען דער פּאָסט אַז צומאָרגנס האָבן זיי צוגעשטעלט אַ רעכנונג דער גמינע און זיי האָבן געפֿאָדערט אַז די יידישע באַפעלקערונג זאָל דעקן די רייזע־הוצאות פֿאַר דער שטרעקע זאָוויערטשע־אוישוויץ פֿאַר 1650 פּערזאָן, וועלכע זענען אויסגעזידלט געוואָרן. די אויסזידלונג האָט אַדורכגעפירט די קאָטאָוויצער געסטאַפּאַ, מיטן ס.ס.־הויפּטמאַן דרייער, ימ"ש, בראש. כאָטש אונדזער שטאָט האָט נישט דירעקט געהערט צו דער קאָטאָוויצער געסטאַפּאַ, האָבן זיי, ביי דורכגעפירטע אויסזידלונגען, צוזאַמען אויסגעשפּרייט זייער הערשאַפט אויך אויף זאָוויערטשע.

נאָך אַלץ אונטערן אייַנדרוק פון דער ערשטער אויסזידלונג האָט זאָוויער־טשע דערלעבט אַ נייע צרה: נאָך 5 וואָכן איז געקומען אַ צווייטע אויסזידלונג, אַדורכגעפירט דורכן שעף פון די געסטאַפּאַ אין אָפּעלן (צו וועלכער זאָוויערטשע האָט געהערט). ער האָט דאָס געמאַכט צוזאַמען מיט דער זאָוויערטשער געסטאַפּאַ און שוץ־פּאָליצייַ.

דעם געדאַנק ביים אַדורכפירן אויף אַזאַ אופן די צווייטע אַקציע איז ביי די זאָוויערטשער געסטאַפּאָוועס געווען, אַז אויב פרעמדע געסטאַפּאַ מעגן אַדורכ־פירן אַקציעס, מעגן מיר, אייגענע יידן אודאי שלעכטס טאָן.

געהייסן האָט עס אַז מען שיקט אַוועק אַזעלכע, וועלכע אַרבעטן נישט. אָבער די געסטאַפּאַ האָט אַרויסגענומען פון יידישע שטובן יעדן, וועלכער איז איר געפעלן געוואָרן. בעת אָט־דער אַקציע האָבן די געסטאַפּאָוועס צונויפגע־זאַמלט בערך 150 יידן. זיי האָבן די יידן אַנגעטאָן געברענטע צרות. ספּעציעל־דרעסירטע בייזע היגט האָבן געריסן שטיקער פלייש. די קולות פון די געפיניקטע יידן זענען דערגאַנגען העט־וויט. דאָסמאָל האָט געסטאַפּאַ נישט געמאַכט קיין סוד דערפון אַז די צונויפגעשלעפּטע יידן זענען פֿאַרמשפּט צום טויט. מען האָט קיינעם נישט גאָלאָזט מיטנעמען די מינדסטע מלבושים און קיין שום עסנווארג נישט. מען האָט זיי געיאָגט צום באַן־הויף. דאָרט האָט מען זיי באַלד דערנאָך פֿאַרלאָדנט

אין בהמה־וואָגענען, — פשוט, צוזאַמענגעוואָרפן אַלעמען, אַן שום רחמנות. די לאָגע איז געווען אַזעלכע אַז בלויז אַדורכפאָרן מיטן צוג 3 שעה איז געווען אומ־מעגלעך אויסצוהאַלטן. די צווייטע גרופּע האָט געהאַט דעם זעלבן גורל ווי די ערשטע, ד. ה. זי איז פאַרניכטעט געוואָרן מיט אַן אוישוויץ־טויט. עס איז צו באַצייכענען, אַז פון ביידע טראַנספאָרטן וועלכע זענען אַוועק פון זאַוויערטשע אין 1942 קיין אוישוויץ (צוזאַמען 1800 קדושים) — איז קיינער נישט געבליבן ביים לעבן.

נאָך די ביידע אַקציעס האָט עס געהייסן אַז די וועלכע זענען געבליבן אין שטאָט וועלן שוין קאָנען פאַרבלייבן. אַלס כלל וועלן זיי קאָנען אַרבעטן פאַר דער ווערמאַכט. באַלד נאָך ביידע אויסזידלונגען איז גלייך אונטערגעקומען אַ פרישע גזירה: „געטא".

פאַסירט איז אָט־וואָס: די זאַוויערטשער געסטאַפּאָ האָט פאַראַרדנט אַז דער גענטא מוז זיין געשלאָסן און ענגער צוזאַמענגעקוועטשט ווי ביז דעמאָלט. אויפגע־שטעלט זענען געוואָרן ספּעציעלע צוימען מיט שטאַכל־דראָט. דאָרט זענען געווען עטלעכע איינגאנגס־טויערן, פון וועלכע די געסטאַפּאָ האָט געהאַלטן די שליסלען, זיי האָבן אָנגעזאָגט אַז יידן נישט פאַרלאָזן דאָס גענטא. יעדער ייד וועלכן מען וועט טרעפן מחוץ דעם גענטא וועט דערשאָסן וועלן, — האָבן זיי געזאָגט. אין גענטא האָבן יידן געמוזט בויען פרישע דורכגאַנגס־טויערן. זיי האָבן געמוזט דורכהאַקן מויערן פון אייַן הויז צום צווייטן און שאָפן גאַנץ דורך אַן אַדורכ־גאַנג פון אייַן הויז צום צווייטן. אַנשטאָט צו גיין, ווי פריער, דורך די גאַסן, — זענען יידן יעצט געגאַנגען דורך פראָוויזאָרישע דורכגענג פון הייזער. אין דער־זעלבער צייט האָט כמעט 70 פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג געאַרבעט פאַר דער ווער־מאַכט און פאַר דער שטאָט־פאַרוואַלטונג. די אַרבעטנדיקע זענען יעדן טאָג, 6 אַ זייגער אינדערפרי, אַרויס צו זייערע אַרבעטס־פלעצער אין געשלאָסענע רייען. 6 אַ זייגער פאַרנאַכט האָבן זיי אין געשלאָסענע רייען אַריין־מאַרשירט אין גענטא. געבליבן אינעם גענטא זענען קליינע קינדער און עלטערע מענטשן. דאָס האָט געסטאַפּאָ אויסגענוצט און כסדר אדורכגעפירט קליינע אַקציעס אויף אַלע די וועלכע האָבן נישט געאַרבעט און זענען במילא געבליבן אינעם גענטא. כסדר האָבן זיי אַוועקגעשיקט גרופּעס קיין אוישוויץ. אַחוצדעם: אויב געס־טאַפּאָ האָט געהאַט אַ פאַרדאַכט אויף אַ געוויסע פערזאָן, אַז ער האָט זיך מיט עפּעס פאַרשולדיקט, — האָט זי ליקווידירט די גאַנצע פאַמיליע: בריידער, שוועס־טער, פאַטער, מוטער, ווי אויך קינדער.

מיט איינמאָל זענען אויף אַזאַ אופן אָפּגעמעקט געוואָרן דריי דורות.

הגם אַלע האָבן בולט געזען וואָס עס קומט פאָר, — כסדרדיקע ליקווי־דאַציעס און פאַרקלענערונג פון דער צאָל יידן, — האָט זיך יעדער איינער גע־ריסן צו אַרבעטן. יעדער איז געווען זיכער אַז דאָס וועט אים ראַטעווען. יעדער

איינער האָט געהאָפט אויף אַ נס. יעדער האָט געגלויבט אז אים וועט אפשר געלונגען אַדורכצוהאַלטן. מען האָט אויך געגלויבט און געהאָפט, אַז דער אַמעריקאַנער פרעזידענט רוזוועלט וועט אינטערוועניר און אויספועלן ביי די דייטשן, זיי זאָלן אָפשטעלן די יידן־פאַרניכטונג. עס האָט זיך אויך דערנענטערט דער ווינטער 43—1942, וועו יעדער האָט שוין געוווסט אז אויפן רוסישן פראָנט האָט היטלער די אמתע מפלה. דאָס האָט געגעבן אַ גרונט צו האָפן אַז ער וועט זיך איינבראכן. מען האָט אונדז אויך כסדר איינגערעדט, אַז אַלע די וועלכע אַרבעטן, וועלן קאָנען בלייבן ביזן סוף פון דער מלחמה.

די יוגנט האָט געזוכט אַ וועג צו גיין אין וואַלד אַריין, אָבער עס האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אוממעגלעך. מען האָט פרובירט רעדן מיט פאַרשטייער פון די קריסטן, וועלכע האָבן געהאָט אַ כסדרדיקן קאָנטאַקט מיטן וואַלד. זיי האָבן אָפן, — נישט שעמענדיק זיך, — דערקלערט, אַז פאַר יידן איז קיין פלאַץ נישט פאַראַן. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז אין אונדזער געגנט זענען אין די וועלדער געווען די גרופע א. ק. דאָס איז די זעלבע גרופע וועלכע האָט אַדורכגעפירט פאַגראָמען און פאַרשיידענע אַנדערע אַקציעס קעגן יידן. במילא האָבן זיי נישט צוגעלאָזט אַז יידן זאָלן צו זיי דאַרט קומען.

די קריסטן האָבן אונדז צוגעזאָגט און אונדז געהייסן וואַרטן מיט געדולד. זיי האָבן געזאָגט, אַז עס ווערט פון זייער זייט געפירט אַ שטאַרקע טעטיקייט און אַז זיי גרייטן אַן אויפשטאַנד וועלכער וועט אַרומנעמען אַ שטיק פוילן, — פון אָבער־שלעזיע ביז וואַרשע. אָבער עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז אין די גאָר האַרבע, שווערע צייטן, — איז נישט בלויז אַז זיי האָבן נישט געהאָלפן, נאָר זיי זענען געווען צופרידן אַז מען האָט אונדז פאַרניכטעט.

אַ פאָר חדשים זענען פאַרבײַ אַן אָקציעס. אָבער די שטימונג איז געווען אַ געשפאַנטע, וויייל פון אומעטום זענען אָנגעקומען שרעקלעכע ידיעות: די גרעסערע שטעט זענען שוין געווען ליקווידירט, — אַ חוץ אַ פאָר שטעט וועלכע זענען געבליבן מיט אַ ביסל יידן (לאָדזש, קראָקע, טשענסטאָכאָוו).

זומער 1943, בעת מען איז אין געטאָ כסדר געזעסן אין איין שרעק, האָבן מיר גלייכצייטיק באַקומען ידיעות פון אוישוויץ, דורך אַ קריסט אַ טשעך, וועלכער האָט דאָרט געאַרבעט. ער האָט געבראָכט אַ העברעאיש בריוול פון באַקאַנטע קראָקעווער יינגע יידן. זיי האָבן געבעטן מען זאָל זיי אַרויסהעלפן מיט וואָס מיר קאָנען. מיר האָבן זיך געשטעלט אין אַ כסדרדיקן קאָנטאַקט מיטן טשעך, דעם פאַרטיזאַן. ער איז יעדן שבת געקומען אויף אַ געוויסן טרעף־פונקט און יעדע וואָך האָבן מיר פון אים באַקומען ידיעות וועגן דעם וואָס עס קומט פאָר אין אוישוויץ. 80—90 פּראָצענט פון יעדן טראַנספּאָרט ווערן באַלד געשיקט צו פאַרניכטונג, — האָט ער געזאָגט. בלויז אַ קליינער פּראָצענט ווערט סעלעקטירט צו אַרבעט.

מיר האָבן בלויז געקאָנט שיקן עסנווארג און געלט, וואָס מיר האָבן געזאָמלט בייַ אָרעם און רייַך, וויפל עס האָט זיך געלאָזט, און דאָס געזאָמלטע האָבן מיר אַוועקגעשיקט אונדזערע אומגליקלעכע ברידער. נאָך אַ געוויסער צייט האָט דער טשעכישער פּאַרטיזאַן אויפגעהערט קומען צוליב אַן אומבאַקאַנטער אונז סיבה.

אין דערזעלבער צייט האָבן מיר, אינגעשלאָסענע אין געטאָ, באַקומען ידיעות אַז די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע פון בענדין האָט אַ קאָנטאַקט מיט ציונים, וועלכע זיצן אין דער שווייץ. זייער טעטיקייט, — האָט מען אונדז געזאָגט, — באַשטייט אין אויסאַרבעטן פּעסער פאַר ציונים פון אַלע ריכטונגען, אַלס אורוג־וועיער און פאַראַגווייער בירגער. עס האָט זיך גלייך פאַרזאַמלט דער געווען ועד פון דער זאַוויערטשער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, כדי זיך צו שטעלן אין קאָנטאַקט מיט דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין בענדין, וועלכע האָט אָנגעפירט מיט דער אָרבעט. אַ פונק פון האָפענונג האָט זיך באַוויזן.

נאָך אַ פּאָר זיצונגען פונעם ועד איז צוזאַמענגעשטעלט געווארן אַ ליסטע פון פאַרדינסטפולע ציוניסטישע עסקנים. זיי האָבן געזאָלט אַלס ערשטע באַקומען אויסלענדישע פּעסער כדי צו וועלן אינטערנירט אַלס בירגער פון נייטראַלע מדינות. ליידער האָט זיך נאָך אַ קורצער צייט אָרויסגעוויזן, אַז עס איז שפּעט דאָס אָדורכצופירן אין אַ גיכן טעמפּאָ. שוין האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פון די בערך 70.000 זאָגלעמביער יידן. שבת ביינאַכט דעם 1־טן אויגוסט 1943 זענען די געטאָס פון בענדין און סאָסנאָוויצע אָרומגערינגלט געווארן מיט שטאַרקע וואַכן. זונטיק פרי האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע־אַקציע, וועלכע האָט געדויערט אַ פּאָר טעג.

נאָכן אכזריותדיקן חורבן בענדין־סאָסנאָוויץ האָבן שוין אין דער גאָנצער געגנט קיין יידישע ישובים נישט מער עקזיסטירט, — אַ חוץ זאָוויערטשע. דאָרט האָבן געלעבט בערך 5000 יידן, פאַקטיש אין חסד, וויייל עס האָט געהייסן אַז מיר זענען באַשעפטיקט ביי דער ווער־מאַכט און זענען אַ נוציקער עלעמענט וועלכן מען זאָל נישט ליקווידירן.

אפילו נאָכן חורבן בענדין־סאָסנאָוויץ האָבן מיר אַלע געהאָט אַן אילוזיע אַז זאָוויערטשע וועט נישט אַזוי גיך ליקווידירט ווערן וויייל די ווער־מאַכט נויטיקט זיך אין אונדזער אַרבעט פון נייעם וואַרעמע מלבושים פאַר די דייטשע סאָלדאָטן אויפן רוסישן פראָנט. באַזונדערס האָבן די כסדרדיקע דייטשע מפלות אויפן רוסישן פראָנט ביי אונדז דערוועקט די האָפענונג, אַז די דייטשן וועלן שוין מער קיין צייט נישט האָבן אונדז צו ליקווידירן.

אָבער באַלד האָבן מיר דערלעבט אַ ביטערע אנטוישונג. צווי וואָכן נאָכן חורבן בענדין־סאָסנאָוויץ איז די קאָטאָוויצער געסטאַפּאָ געקומען קיין זאָוויערטשע באשטימען מיט די לייט פון דער „לופט־וואָפע" דעם טערמין פאַר ליקווידירן אונדז. אין איינעם אַ נאָכמיטיק זענען געקומען ידיעות אז דאָס געטאָ

איז אַרומגערינגלט. געציילטע יידן האָבן געזוכט אַ וועג צו אנטלויפן. דער רוב האָט אפילו נישט געזוכט קיין וועג צו אַנטלויפן, ווייל די אַלגעמיינע מיינונג איז געווען: נישטאָ ווהין צו אַנטלויפן.

די אַנטלאָפענע האָט פאַליציי אָדער געסטאַפּאָ געכאַפט און באַלד אויף דער שטעל דערשאָסן. עס איז אויך געווען אַז אומזין זיך צו באַהאַלטן בייַ פּאַליאַקן, ווייל זיי פלעגן מסרן. איז, טאַקע, די אַלגעמיינע מיינונג געווען, אַז ס׳איז בעסער צו גיין קיין אוישוויץ. אפשר וועט מען זיין צווישן 10—20 פּראָצ., וואָס האָט מזל און בלייבט לעבן.

צומאַרגנס האָבן אַלע יידן זיך געמוזט פאַרזאַמלען אויף איין פּלאַץ. די געסטאַפּאָ־לייט האָט פאַראַרדנט מיטצונעמען מלבושים און וועש, ווייל מען שיקט אונדז צו אַרבעט. כמעט א גאַנצן טאָג זענען מיר געווען אויפן זאַמל־פּלאַץ. די געסטאַפּאָ־לייט האָבן אַרויסגעזוכט פון דער מאַסע פערזאַמלטע די פערזאָנען, מיט וועלכע זיי זענען געווען די גאַנצע צייט אין קאָנטאַקט, — באַזונדערס די הויפּט־פערזאָנען פונעם יודנראַט.

מיט זיי האָבן זיי זיך באַזונדערס אָפּגערעכנט. זיי האָבן זיי געשלאָגן מכות־רצח און געפּייניקט. דערנאָך האָבן די געסטאַפּאָוצעס זיי דערשאָסן.

שווער איז געווען יעדן איינעם אויבערצולעבן דעם טאָג. פאַרנאַכט־צו, האָבן מיר אָנגעהויבן מאַרשירן צו דער ט. א. ז.־פאַבריק. דאָרט האָבן מיר געזאָלט ווערן פאַרלאָדנט אין וואָגאָנען מיטן ציל אוישוויץ. בעת מיר זענען געגאַנגען צו דער פאַבריק האָבן מיר געמוזט אַדורכגיין אַ שמאָלן פּאָס, וווּ געסטאַפּאָ איז געשטאַנען אויסגעשטעלט און זיי האָבן יעדן איינעם געשלאָגן מכות רצח מיט גומענע און אייזערנע שטעקנס.

בעת מיר זענען נענטער געקומען צו דער פאַבריק האָבן די געסטאַפּאָוצעס פאַרלאַנגט מיר זאָלן זיי אָפּגעבן דאָס געלט אָדער גאָלד וואָס יעדער האָט געהאַט בייַ זיך. קלאָר אַז קיינער האָט נישט געוואָגט נישט אַוועקצוגעבן זיי דאָס גע־פּאָדערטע. אַבער אויך דאָס האָט נישט געהאָלפן. זיי האָבן ווייטער געשלאָגן מכות־רצח. אַזוי זענען מיר אָנגעקומען צום פאַבריקס־פּלאַץ, ווו מען האָט אונדז געזאָלט פאַרלאָדענען אין די וואָגאָנען.

עס איז אָנגעקומען אַ פּראָנט־צוג, שטאַרק־באַוואַכט דורכן מיליטער. יע־דער איז גיך אַריין אין די פאַרנטיקע וואָגאָנען און געהאָלפן די פאַמיליעס דאָרט אַרייַנצובאַקומען זיך וואָס גיכער, כדי נישט געשלאָגן צו ווערן. יעדער וואָגאָן איז געווארן פאַרזיגלט און שטרענג באַוואַכט.

פאַרנדיק אויפן וועג האָבן מיר געהערט כסדר שיסעריין. מעגלעך אַז דאָס איז געווען כדי אָפּצושרעקן, ווייל עס זענען דאָך געווען פאַלן אַז יידן זענען אַרויסגעשפרונגען פונעם צוג, הגם דאָס האָט געמיינט אַ זיכערן טויט.

בעת מיר זענען געווען אין די פֿאַרזיגלטע וואַגאָנען האָבן מיר נישט פֿאַרשטאַנען, אַז מיר דאַרפן זיך געזעגענען מיט אונדזערע טייערסטע און נאָנטסטע, — אפשר מחמת שטאַרקער מורא צו טראַכטן וועגן דעם. דאָס איז געווען אַ גרויסער טעות מצד אונדז. מער האָבן מיר זיי נישט געזען.

שפּעט אין דער נאַכט זענען מיר, אָנהויב סעפּטעמבער, אָנגעקומען קיין אוישוויץ. די געסטאַפּאָ־לייט האָבן זיך וויילד צעשריגן, בעת זיי האָבן אויפגעזיגלט די וואַגאָנען. זיי האָבן פֿאַראַרדנט איבערצולאָזן אין די וואַגאָנען אַלץ וואָס מיר האָבן מיטגענומען און אַרויסגיין פון די וואַגאָנען.

דער ערשטער איינדרוק פון אוישוויץ איז געווען: מיר געפינען זיך אין אַ גרויסן פאַבריקס־צענטער. אַלץ אַרום איז געווען שטאַרק באַלויכטן. אָבער טרויעריק און טונקל איז געווען אונדז אויף דער נשמה, — באַלד ווי מיר זענען אַראָפּ פון די וואַגאָנען.

מיר האָבן זיך געמוזט אויסשטעלן אין אַ רייִ. אַ געסטאַפּאָ־מאַן האָט מיט אַ שטעקעלע געוויזן יעדן איינעם ער זאָל גיין ענטוועדער רעכטס אָדער לינקס. דאָס איז געווען אַ גאַנג ענטוועדער צום לעבן אָדער צום טויט.

מיר האָבן אָנגעהויבן באַגרייפֿן דעם גרויסן חורבן: אַ יינגער מאַן אָדער אַ יינגע פרוי, וועלכע זענען אויס פיזיש געזונט, ווערן געשטעלט אין אַ פונקט וואָס באַדייט לעבן. דאָקעגן עלטערע מענער און עלטערע פרויען — אין אַ קעגנגעזעצטן פונקט. עלטערן זענען פאַנאַנדער געריסן געוואָרן פון זייערע יינגע קינדער.

מיר האָבן דאָס געזען און מיר האָבן פֿאַרשטאַנען וואָס דאָ קומט פֿאָר; צומאָרגנס אינדערפרי האָבן מיר געזען אַז פון די טראַנספּאָרטירטע 5,000 זאָוויערטשער יידן האָבן זיך אָנגעציילט בלויז 400 אַזוי־גערופענע „אַרבעטס־פייאיקע" מענטשן. וואָס איז אין דער נאַכט געשען מיט אונדזערע טייערע 4600 יידן? מיר האָבן דאָס פֿאַרשטאַנען נאָך אַ טאָג זיין אין אוישוויץ.

יידן וועלכע האָבן זיך געפונען אָביסל לענגער פון אונדז אין אוישוויץ, האָבן איינגעטענה'ט מיט אונדז בעת זיי האָבן אונדז געטראָפן, — הלמאי מיר זענען אַהערגעקומען, מיר האָבן ליבערשט געזאָלט אַרויסשפּרונגען פון די צוגן איידער אַהערצוקומען.

איך, דער שרייבער פון אָט־די שורות, בין געקומען מיט 7 שוועסטערן און מיט זייערע 10 קינדערלעך אין זעלבן לאָגער. געבליבן איז פון זיי בלויז איין שוועסטער. דעמזעלבן גורל האָבן געהאַט די אַנדערע טויזנטער, וועלכע זענען אַהערגעקומען.

דעם ערשטן טאָג האָט מען אונדז אָנגעוויזן אויף די גאַז־קאַמערן. זיי האָבן געבראַנט אַן איבעררייס, 24 שעה אין אַ מעת לעת. דאָרט זענען אומגעקומען אויפן שוידערלעכסט־בעסטיאַלישן אופן אונדזערע נאָנטסטע און טייערסטע.

בעת מיר זענען אַרויס, 6 אינדערפרי צו דער אַרבעט, און בעת מיר זענען 6 אין אַוונט צוריקגעגאַנגען פון דער אַרבעט האָבן מיר כסדר געזען דאָס פייער פון די גאַז־קאַמערן אין וועלכע יעדן טאָג זענען אומגעקומען טויזנטער מענטשן.

הגם, מיר האָבן שוין באַגריפן וואָס אויסוויץ איז, האָבן מיר אָ סאָך וועגן דעם נישט געקאָנט טראַכטן, ווייל דער הונגער האָט אונדז געפיניקט. יעדן טאָג זענען פון הונגער אומגעפאַלן אונדזערע לאַגער־חברים. יעדן טאָג איז אונדזער צאָל קלענער געוואָרן. אָפט האָט געטראָפן אַז צוויי חברים האָבן זיך געלייגט שלאָפן אין איין בלאָק־פריטשע. צומאָרגנס האָט זיין חבר שוין נישט מער געלעבט.

אָ טראָגיש קאַפּיטל איז געווען די תקופה פון אויגוסט 1943 ביז יאנואר 1945. בעת די רוסן האָבן זיך דערנענטערט האָבן אונדז די דייטשן איבערגעפירט אין אָ צווייט טויטן־לאָגער (מאַטהויזן־עבענזעע). דאָרט זענען מיר באַפרייט געוואָרן דורך דער אַמעריקאַנער אַרמיי דעם 6־טן מאי 1945.

ארגון יוצאי זבירציה אין ישראל איז מזכיר די נשמות פון די זאָוויערטשער קדושים מען זעט אויפן בילד (פון רעכטס צו לינקס): י. זיגלבוים, י. י. דרזנר, י. ד. ערליכמאַן, י. פינקל, הרב א. שפירא, א. זאַקס, החזן, ש. פייגנבלאט

אין טעג פון גרויל

פרייטיק פרי. עס הילכן די ערשטע שאָסן פון נאַצישע עראָפלאַנען. אַ דערהרגעטער אַרבעטער אויף דער באַן־ליניע, אַרום דער פאַבריק „ט. א. ז.". די שאָסן זענען געווען אַ בלוט־עדות, אַז די מלחמה, וואָס איז אויסגעבראָכן צוויישן נאַצי־דייטשלאַנד אין פוילן בושעווטע אויך אין זאָוועירטשע, זיי האָבן אויפגעווטקט די זאָוויערטשער פון שלאָף: צוזאַמען מיטן גאַנצן לאַנד איז אויך אונדזער שטאָט אַרומגעכאַפט געוואָרן פון מלחמה־פיבער. אין משך פון געציילטע שעהן האָט זיך געביטן דאָס לעבן פון דער שטאָט.

די יידישע באַפעלקערונג איז באַהערשט געוואָרן פון אַ געדריקטער און אומרואיקער שטימונג, אַ שטייגער ווי זי וואָלט פאַרגעפילט דעם שוערן גורל וואָס די נאַנטסטע טעג גרייטן פאַר איר צו. אויך די שטאָט גופא האָט געביטן איר אויסזען, — קוים צו דערקענען.

מיט איין מאָל האָט געגומען ווידמענען מיט מענטשן די „דריטע־מאי" גאַס. דער שיינער וואָקזאַל איז געווען פול געפאַקט פון מענטשן וואָס האָבן זיך געוואָלט ראַטעווען דורך דער באַן. גלייכצייטיק איז פול געוואָרן מיט יידן אַרום ר' הענעך (חנוך) וועקסלערס ווינונג. ר' הענעך איז געווען אַ קהלה־מענטש, אַ סוחר וואָס האָט נישט אינמאָל פאַרנאַכלעסיקט זיין געשעפט און געגאַנגען העלפן אַ נויט־באַדערפטיקן. דאָס מאָל האָט ער אַרגאַניזירט אַן אויטאָ־טראַנספאָרט פאַר יידן קיין קראָקע. דערפאַר־זשע האָבן מאָסן יידן געשטראָמט צו זיין ווינונג.

אַזוי האָט אויסגעזען די שטאָט זאָוויערטשע יענעם גורלדיקן פרייטיק, ביז ליכט־צינדן.

נאָך ליכט־בענטשן זענען אַלע יידן געגאַנגען צום דאָוונען, — ווער אין שול, ווער אין בית־המדרש, אָדער אין די שטיבלעך. מיין פאָטער משה מענדל, אַן אַלעכסאַנדער חסיד, האָט געזאָגט: „קינדער קומט צום דאָוונען".

איך בין נישט געגאַנגען מיט אים און האָב מיך אַרומגעדרייט פאַרן אַלעקסאַנדער שטיבל, וואָס האָט זיך געפונען אין אַ זייטן־געסל פון דער פאַ־רעמבסקא־גאַס, וואָס האָט געפירט קיין שעווער מישקיוו.

נאָך אַ געוויסער צייט איז מיין פאָטער אַרויס מיט פאַמעלעכדיקע שריט פון דאָוונען. זענען מיר: פון שעווער־זשאַריקער ווע קומען אַן אַ סאַך וועגענער מיט פוליש מיליטער, באַדעקט מיט גרינע צווייגן אַלס קאמופלאַזש. די סאָלדאַטן זענען געפאָרן אין דער לאָנגער ריי ווענענער און געשוויגן. אפילו „זשידזשיע", — ווי זייער שטייגער איז געווינטלעך געווען, — האָבן זיי אונדז נישט צוגערופן.

מאַדנע, אַז דאָס מאָל, האָט זייער שפּאָרן מיט זייער זידל־וואָרט „זשיד" מיר געמאַכט געדאַנקן: דאָס איז עוועון דער אָנזאָג פון דער מפּלה.

די פּרייטיק־סעודה איז שוין דאָסמאָל נישט געווען אַזוי געמיטלעך, ווי געווייגטלעך אין פּרייטיק־צו נאַכטסן. מען האָט זיך געאיילט, געוואָלט וויסן וואָס עס הערט זיך אין גאָס. נאָכן עסן האָט מען באַמערקט אין גאָס קופּקעלעך אין אַלטן מאַרק און ספּעציעל אויף דער מאַרשאַלקאָווסקאַ גאָס ביי דער שול און העכער אַרויף, ביז יואל צווייגלס דירה.

אין נאָרמאַלע פּרייטיק־צונאַכטסן פלעגט מען גיין שפּאַצירן אויף די אַלייען, אַדער זעצן זיך אויף די פּאַרק־בענק. דאָסמאָל זענען מיר אויף די אַלייע נישט געגאַנגען. אומעטום זענען געווען גרופּן מענטשן, וועלכע האָבן אַרומגעשמועסט די לאַגע. יעדער האָט זיך געשטעלט די פּראַגע וואָס וועט זיין. ס׳איז געוואָרן שפּעט. מען איז זיך צעגאַנגען מיט דער דעה, אַז מען וועט זען וואָס עס וועט זיין און וואָס מען זאָל טאָן. צומאָרגנס, שבת אינדערפרי, איז די שטימונג אין שטאָט שעה צו שעה געוואָרן מער נערוועאיש. מענטשן האָבן אָנגעהויבן טראָכטן וועגן אַוועקלויפן. וווהין צו לויפן האָט קיינער נישט געוווסט. מען האָט נאָר געהערט פון יעדן אייגעם דאָס וואָרט: „לויפן". פון צייט צו צייט האָט מען געהערט אַ קנאַל, אַ שטאַרקן שאָס, וואָס האָט די לופט צעריסן. דאָס זענען געווען שאָסן פון דער פּאָרמאַציע „פשעציוו־לאָטניטשע", („אַנטי־אַוויאַציע" אָפּוועג). די פּאָר־מאַציע איז געשטאַנען ביי בערעזטן אין הויף אויף שעווער גאָס, קעגנאיבער דער דירה פונעם קרימעלעווער רבי׳ן. פון די שאָסן האָבן אַ סאַך פרויען געהלשט און קינדער האָבן זיך דערשראָקן. אַזוי שטייענדיק, טראַכטנדיק און שמועסנדיק, איז מען דערגאַנגען, אַז פּאַרנאַכט עוואקואירט זיך די שטאָט קיין פּילץ. ווי אַ שריפה האָט באַלד אַרומגעכאַפּט די יידישע באָפעלקערונג, די ידיעה, אַז אַלע גייען קיין פּילץ. יידן האָבן זיך אַלוֹאָ געזומען גרייטן צום טרויעריקן מאַרש, וואָס הייסט פּילץ. גלייכצייטיק האָבן זיך געפונען יידן וואָס האָבן נישט געהאַלטן פון לויפן. דאָס זענען געווען מענטשן, וואָס האָבן געהאַט געשעפטן און דערפאַר האָבן זיי נישט געוואָלט אָנטלויפן. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די וואָס זענען געווען קעגן אָנטלויפן זענען געווען געראַטן: די יידישע געשעפטן פון די וואָס זענען אָנטלאָפן, זענען צעראַבירט געוואָרן. פּאַרנאַכטלעך איז שוין געווען אַ כמעט־אַלגעמיינער פּסיכאָז פּאַר אַוועקלויפן. אויך מענטשן, וואָס זענען מיט אַ שעה פריער געווען אָנטשלאָסן נישט צו אָנטלויפן, האָבן זיך שוין אין אַ שעה שפּעטער שוין געגרייט צום מאַרש. מען האָט אַראָפּגעטראָגן גאָלד און זילבער און אַלע בעסערע זאַכן אין די קעלערס, מען וועט דאָך באַלד צוריק קומען — האָבן אַלע געטראַכט. זיי האָבן איבערגעלאָזט אַלץ אויף הפקר. און בלויז פּאַר־שלאָסן די שטוב, ווי געווינלעך, און געגאַנגען.

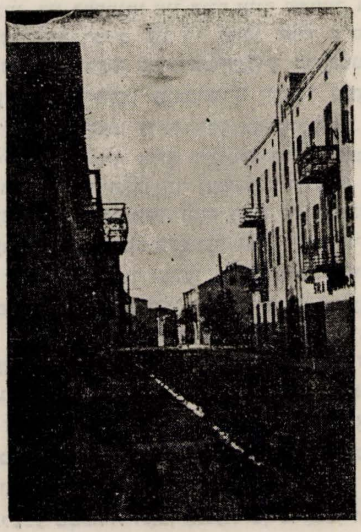
די פּאַרמעגלעכע משפּחות האָבן אָנגעהויבן טראָכטן וועגן בעסערע קאָמו־ניקאַציע־באַדינגונגען פּאַרן טרויעריקן מאַרש, ווי למשל: זיך שאָפן וועגענער.

דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט אַ סאָך קאָסטן, ווייל די יידישע פורמאַנעס האָבן אַליין געהאַט משפחות, וועלכע זיי האָבן געוואָלט מיטנעמען. פון דער צווייטער זייט, האָבן זיי זיך געגויטיקט אין געלד. נעמען אַ סאָך פאַסאַזשירן האָט אַזאַ פורמאַן נישט געקאָנט, ווייל זיין משפחה גופא איז געפאָרן אויף דער פור. דאָך האָט ער אָנגעפאַקט וויפל נאָר עס האָט זיך געלאָזט. די קאָנסעקווענצן זענען געווען טרויעריקע.

אין אונדזער הויז האָט געווינט ישכר פורמאַן. ער איז געווען אַן אָרעמט־לעכער ייד, וואָס האָט זיין גאַנץ לעבן שווער געהאָרעווט אויף פרנסה. ער האָט געוווסט אַז מיין מאַמע איז אַ שוואַכע און קראַנקע האָט ער זיך אַליין אָנגעבאָטן מיטצונעמען מיין מוטער מיט אירע אייניקלעך. מיר האָבן זיך געפרייט פון ישכר פורמאַן׳ס שיינער טאָט.

דערווייל האָט זיך פאַרשפרייט אַ קלאַנג, אַז אויך דער שטאָט־רב, פאַר־לאָזט די שטאָט שבת־צו־נאַכטס. אַ קלאַנג האָט זיך אויך פאַרשפרייט, סיי ביי יידן, סיי ביי קריסטן, אַז די דייטשן וועלן באָמבאַרדירן די שטאָט, ווייל זי איז אַ פאַבריקס־שטאָט, דאָס איז געווען דער אָנזאָג, אַז קינד און קייט, — יידן און קריסטן, — גרייטן זיך צום לויפן.

דער צוג פון די פורן האָט אַזוי אויסגעזען: בראש פונעם צוג זענען געפאָרן

קריסטן אויף זייערע וועגענער. אפילו בהמות האָבן זיי פון דער שטאָט אַרויס־געזומען. נאָך זיי זענען געפאָרן יידן אין פול געפאַקטע וואָגנס: פרויען, קינדער, אַנדערע משפחה־לייט, קישנס און בעטגעוואנד. די מענער וואָס זענען געגאַנגען ביים וואָגל האָבן זיך אַן אים אָנגעהאַלטן, כדי נישט צו פאַרלירן די משפחה. יענע ווידער, וואָס האָבן קיין פור נישט געהאַט, זענען געגאנגען צוזאַמען. די קינדער האָט מען געטראָגן אויף די הענט, פון צו צייט פלעגט מען זיך טוישן מיט דער לאָסט, איבערגעגעבן אַ קינד פונקט ווי אַ ספר־תורה אין שמחת־תורה... ביי הקפות.

וואָס ווייטער מען איז געגאַנגען אין דער פינצטערער נאַכט, — אַלץ מער האָבן זיך משפחות פאַרלוירן. מען האָט געהערט אין דער חשכות רופן נעמען פון משפחה־לייט, וואָס מען האָט נישט געוווסט ווו זיי זענען. 12 אַ זייגער ביינאַכט זענען מיר געווען אויף דער העלפט וועג. רוען איז געווען אוממעגלעך, ווייל קיינער האָט נישט געוואָלט זיין הינטערשטעליק. די קאַמפאַניע איז ווייטער געגאַנגען. ס׳איז געווארן עטוואָס ליכטיקער. מענטשן זענען געווארן דאַרשטיק, געוואָלט טרינקן וואַסער. האַרט פאַר פילץ האָבן זיך אַלע וואַנדערער, — יידן מיט קריסטן, — אויסגעמישט. זיי האָבן נישט באַליידיקט איינער דעם צווייטן, ווייל ביידע זענען געלאָפן צוליבן פחד פאַר אין שונא. פאַרטאָגס זענען מיר אַריין קיין פילץ. וועד עס האָט דאַרט געהאַט משפחה אַדער פריינט, — איז געווען פון די גליקלעכע. וועד עס האָט נישט געהאַט, איז אַוועק אין שול, וועלכע איז גלייך פול געווארן מיט מענער, פרויען און קינדער. די פילצער שול איז געווען גענוג גרויס, און האָט געסטייעט פאַר אַלעמען. איך האָב זיך נישט אָפגערוט, ווי די אַנדערע, און בין אַרויס אין קאַרידאָר. דאַרט האָב איך גלייך באַמערקט צוויי אומבאַקאַנטע פאַר־דעכטיקע מענטשן. גלייך האָב איך דאָס דערציילט אנדערע יידן. איך האָב גע־שיקט, יצחק אבא׳ן, — יששכר פורמאַנס זון, — רופן פאַליציי, וואָס איז געווען אויפן מאַרק און זיך פאַרנומען מיטן ברענען אַלע אָקטן. בכיוון האָב איך געמאַכט אינעם קאַרידאָר דעם אָנשטעל אַז איך שמועס סתם. פלוצעם זענען אָנגעקומען 4 פאַליציאַנטן מיט געווער און לעגיטימירט די פאַרדעכטיקע. די פאַליציי האָט געפונען ביי זיי דייטשע דאָקומענטן. די דייטשן האָט מען תיכף געפירט אויפן מאַרק און דערשאָסן. מאַנטיק פרי האָבן מיר שוין געוווסט אַז די דייטשן זענען אין זאַוויערטשע. אין פילץ האָט געברענט. יידן האָבן זיך שוין געקליבן אַהיים, ווייל דער פחד פאַר באַמבאַרדירן איז אַוועק. אָבער אַ סאַך יידן, — און ספעציעל די יוגנט איז געלאָפן ווייטער צו די מזרח־קאַנטן. מען האָט זיך געזעגנט מיט די עלטערן און געלאָפן ווייטער אין ריכטונג פון וואַלבראָם, מיעכאָוו, דזשאַלאַשיץ.

אָנגעקומען קיין דזשאַלאַשיץ מידע, צעבראָכענע, אָן אַ גראָשן געלט, האָט זיך פאַרנומען מיט אונדז גאַרנעץ׳ס טאַכטער. (גאַרנעץ האָט אין זאַוויערטשע געווויגט אין שניידערמאַנס הויז, אויפן אלטן מארק). זי איז געווען ווי אַ מוטער צו אַלע זאַוויערטשער. זי האָט געקאָכט עסן, הגם איך ווייס נישט ביזן היינטיקן טאָג פונוואָנעט זי האָט געקאָכט עסן, הגם איך ווייס נישט ביזן היינטיקן טאָג פונוואָנעט זי האָט געגומען געלט כדי פאַר אונדז צו קאָכן.

קוים אפגעווען עטלעכע טעג אין דזשאלאשיק, קומען אן די דייטשן. זיי האבן באפוילן, אז אלע פרעמדע זאלן צוריק אהיים. זענען מיר, טאקע, ווידער געגאנגען אהיים צו פוס.

די ערשטע וואכן, וויבאלד עס האט זיך אביסל איינגעשטעלט די נאצישע ארדענונג אין שטאט, האט די יידישע באפעלקערונג ביסלעכווייז אנגעהויבן פילן די אייזערנע פויסט פון דער היטלעריסטן־אקופאציע. קודם־כל האבן די דייטשן, לויט מסירות פון זאוויערטשער פאלאקן, רעקווירירט אין א בליץ־טעמפא אלע שפייז־פראדוקטן און שיך פון יידישן באזיץ. עס האט זיך באוויזן א פארארדענונג פונעם שטאט־קאמענדאנט, אז יידן טארן נישט האנדלען מיט קיין שפייז־ארטיקלען. עס האט לאנג נישט געדויערט און די שטאט־איז פארבליבן אן לעבנס־מיטלען. דאס גאנצע ווירטשאפטלעכע לעבן אין שטאט איז אינגאנצן אפגע־שטארבן; ביי יעדן יידישן קרעמער און סוחר האבן די דייטשן, צוזאמען מיט פוילישע שיקסעס צוגענומען יעדע סחורה וואס ער האט געהאט אינעם קלייט, אדער אינעם מאגאזין, און נישט באצאלט. צוליב דעם האט וואס אמאל מער געפעלט אין דער שטאט עסנווארג. פאר ראש השנה האבן זיך געגומען ציען לאנגע רייעס ביי די בעקערס.

אילאנא פרייבערג־פאַלאַק

פון זאַאַלזשע קיין מישקאוו און זאוויערטשע

איך בין געקומען מיט מיינע עלטערן, אין חודש יולי 1940, פון טשעשין קיין מישקאוו מיט א „זאַנדער־טראַנספּאָרט" פון די „אויסגעזידלטע" יידן אינעם זאַאַלזשע־קאַנט (אוסטראַן, סקאַטשאוו, קאַרווין און טשיניע). די געגנט האָט באַלאַנגט צו פוילן זינט 1938, ווען היטלער האָט פאַרכאַפּט טשעכיע און צוגעווארפן פוילן א ביינדל, — דעם זאַאַלזשע־קאַנט.

קיין מישקאוו האָב איך געהאַט אַן אינטערעס צו קומען, ווייל דאָרט האָב איך געהאַט זינט מאי 1940 א קוזינע פון אוסטראַן.

פאַר די „אויסגעזידלטע" יידן האָט געזאָרגט די מישקאווער יידישע קהילה (קולטוס־געמיינדע). אין דער שפיץ פון דער מישקאווער קהילה זענען געשטאַנען דעמאָלט: אינזשענער הירשפעלד (פרעזעס), און די הערן שמידט, באַבעל און מייטליס. אינזשענער הירשפעלד איז געווען אינזשענער אין דער מישקאווער פאַבריק. געווען איז ער א וואַרשעווער. זיי האָבן זיך אַנגשטענדיק אויפגעפירט און אויסערגעווינלעך געזאָרגט פאַר אונדז, „אויסגעזידלטע" פון זאַאַלזשע. די מישקאווער יידישע באַפעלקערונג האָט אונדז אַפּגעטראַטן צימערן, אַן אַפּצאַל. ווער עס האָט זיך געקאַנט לייסטן, האָט זיך געדונגען א בריוווחדיקע ווינונג. „די „אויסגעזידלטע" האָבן געלעבט, — טיילווייז פונעם פאַרקויפן זייער האָב און גוטס, טיילווייז פון געלעגנהייטס־אַרבעטן.

ביז 1942 האָבן די מישקאווער יידישע סוחרים נאָך געקאַנט פירן זייערע געשעפטן און נישט־יידן האָבן געמעגט גיין דורך יידישע גאַסן און קויפן ביי יידן. 1942 האָט דאָס אויפגעהערט, און די געשעפטן זענען ליקווידירט געווארן. אין גרעסערע געשעפטן זענען געווען דייטשע ממונים (טרוי־העגדער). א געוויסע צייט זענען יידן נאָך געבליבן אין זייערע ווינונגען, אָבער נאָכדעם האָט מען זיי „אומגעזידלט" פונעם צענטער פונעם שטעטל.

מישקאוו איז דעמאָלט געווען א גרענעץ־פונקט צווישן דעם „גענעראַל־גאַווערנעמענט" און „אָסט־אָבערשלעזיע". זשאַרקי־זשאַריק, למשל, איז שוין געווען אינעם „גענעראַל־גאַווערנעמענט" און דאָרט איז געווען א סאַך ערגער, ווי אין זאַוויערטשע, בענדין, סאָסנאָוויץ, וואָס אויך זיי האָבן באַלאַנגט צו „אָסט־אָבערשלעזיע".

די מאַכט איבער מישקאוו האָט געהאַט בלויז די זשאַנדערמעריע. די ס. ס. איז פאַרוועגדט געווארן נאָר צו „אויסזידלונגען". פאַליאַקן האָבן זיך בדרך־כלל אַנגשטענדיק באַנומען. עס זענען געווען ווינציקע פאַלן אַז פאַליאַקן

זאָלן מסרן יידן. עס זענען נישט געווען צו פאַרצייכענען גרוילטאַטן קעגן יידן.

1941 איז געווען די ערשטע אָקציע פון אַן „אַרבעטס־איינזאַץ". די דייטשן האָבן דעמאָלט פאַרשיקט יינגעלייט און יינגע מיידלעך אין אַרבעטס־לאַגערן, קיין דייטשלאַנד.

איך בין געווען קינדער־גערטנערין (גננת) אין אַ „אָכראַנקע", וואָס די יידישע קהילה האָט איינגעאָרדנט. אויך אַ דערנערונגס־שטעלע (קיך) פאַר קינדער האָט די קהילה געשאַפן. פּראָדוקטן האָט די דערנערונגס־שטעלע באַקומען פון סאָסנאָוויץ. מען האָט געלערנט די קינדער מלאכות.

* *

יוני 1942 האָבן די דייטשן „אויסגעזידלט" פון מישקאָוו עלטערע לייט און קינדער. אַרבעטספייאיקע מענטשן האָבן זיי געשיקט צופוס קיין „וואַרטענוי" (אַזוי האָבן די דייטשן אַ נאָמען געגעבן זאַוויערטשע), — אַ מהלך פון 12 ק"מ פון מישקאָוו. בכלל זענען פון דער גאַנצער זאַוויערטשער סביבה געשיקט געוואָרן קיין זאַוויערטשע אַרבעטס־פייאיקע מענטשן.

די יידישע קהילה האָט דעמאָלט געזאָרגט פאַר אונדז, וואָס זענען „אויס־געזידלט" געוואָרן פון דער סביבה. לויט זייער איניציאַטיוו האָבן יידן אין זאַוויערטשער געטאָ אָפּגעטראָטן צימערן פאַר אונדזערטוועגן. די קהילה האָט איינגעאָרדנט אַ פאָלקס־קיך (לייטערין פון דער קיך איז געווען פרוי סאָבעלמאַן־גאָלדמינץ ז"ל). אַ סאַך פון אונדז זענען געוואָרן אַרבעטער אין דער פאַבריק, צוזאַמען מיט עמלעכע טויזנט זאַוויערטשער יידן וואָס האָבן שוין געאַרבעט אין דער פאַבריק.

בעת מיר זענען אָנגעקומען פון מישקאָוו קיין זאַוויערטשע, איז דעמאָלט נאָך נישט געווען אַ פאַרצוימט געטאָ אָבער פאַקטיש האָבן יידן נישט געטאָרט אַרויס פון דעם תחום וואָס איז פאַר זיי באַשטימט געוואָרן.

די נאַציס האָבן געשאַפן אַ „גרונדשטיק־געזעלשאַפט", נאָכדעם ווי זיי האָבן קאָנפיסקירט יידישע הייזער. יידישע לאָקאָטאָרן האָבן איינגעצאָלט דירה־געלט אין די געזעלשאַפט, וואָס האָט זיך געפינען אין ד"ר פערלאָווסקי'ס הויז אויפן נייעם מאַרק. לייטער פונעם גרונטשטיק־אַמט איז געווען יאָסל־יוסף ליבערמאַן. ער האָט געהאַט אַ פאַסיר־שיין און האָט געהאַט דאָס רעכט צו באַוועגן זיך אויך אויף דער אַרישער זייט.

ליבערמאַן האָט אויסגענוצט זיינע זייער גוטע פאַרבינדונגען מיטן פאָליציי־שעף און האָט יידן געהאָלפן מיט וואָס נאָר ער האָט געקאָנט. אַ דאַנק זיינע

באמיאונגען איז ארגאניזירט געוואָרן אַן „ארבעטס־איינזאַץ" פון בערך 20 יינגע בחורים, וועלכע האָבן געארבעט אין דער אייזנגיסעריי פון ערבע. א דאַנק דעם זענען זיי נישט פארשיקט געוואָרן אין די „ארבעטס־לאַגערן", וואָס זענען געווען טויט־לאַגערן.

אַחוצדעם האָט ליבערמאַן פאַרשאַפט נישט וויניציק יידן די מעגלעכקייט צו ארבעטן אין איינעם פון די שאָפן אין דער פאַבריק פון דער לופטוואָפע. דאָס אַלץ האָט ער געטאָן נישט פאַר געלט, בעת די קהילה־לייט האָבן פאַר אַזעלכע טובות, אריינצושטופן עמעצן אין „ארבייטסאיינזאַצן" אין דער לופטוואָפע א. א. וו. — געוומען בדרך־כלל געלט. דער ארגומענט איז געווען: זיי ברויכן געלט, כדי אונטערצוקויפן די געסטאַפּאָ און די ס. ס.־לייטער. זיי האָבן טאַקע געגעבן א סאַך שוחד. נישט וויניציק אָבער איז געבליבן פאַר זיי. אָן ספק: זיי האָבן א סאַך בעסער געלעבט איידער די איבריקע יידן. אָבער, — היות מאַנכע פון די געראַטעוועטע פונעם שרעקלעכן זאַוויערטשער אומקום אין אויגוסט 1943 דערציילן וועגן ארגיעס פון די קהילה־לייט — מוז איך זיין אָביעקטיוו און זאָגן, אַז עס איז א גוזמא צו רעדן וועגן ארגיעס.

מיט דער זעלבער אָביעקטיווישקייט מוז איך אויך זאָגן, אַז די קהילה־לייט האָבן שארף געהאַנדלט קעגן יעדן יידן, וואָס האָט געהאַט אייגענע פאַרבינדונגען מיט די דייטשן. זיי האָבן געטאָן אַלץ כדי אים צו ליקווידירן. אויך יוסף ליבערמאַן איז געוואָרן א קרבן פון אָט־דער שטעלונג פון דער קהילה. די קהילה־לייט האָבן געוואָלט האָבן א מאַנאָפאָל אויף אינטערוועניץ לטובת יידן. אַמשאַרפסטן האָבן זיי געהאַנדלט קעגן אַזעלכע יידן וועלכע האָבן אינטערוועניירט אַן געלט לטובת זייערע זאַוויערטשער יידישע בריידער.

דאָס איז געווען אין שפּעטערדיקן פּעריאָד נאָכן „ליקווידירן" בוכנערן.

איך קאָן דאָס זאָגן מיט דער גאַנצער באַשטימטקייט וויייל איך בין א צייט געווען באַאַמטין אין דער „גרונדשטיק־געזעלשאַפט".

* *

זאַוויערטשער יידן זענען, — בעת מיר זענען אָנגעקומען קיין „וואַרטענוי", — געווען, דער עיקר, באַשעפטיקט אין דער „לופטוואָפע". אין יעדן „ווערק־שאפּ" איז געווען דעמאָלט א יידישער מייסטער. פון דער פאַבריק — צו מיטיק און אינעם אָוונט, — זענען מיר געגאַנגען אין געשלאָסענע רייען, באַוואַכט דורך יידישע מיליציאַנטן. געאַרבעט האָט מען אין דער פאַבריק פון 7 אינדערפרי ביז 1 א זייגער מיטיק, און נאָך א מיטיק־אידערריים — פון 2 ביז 5 פאַרנאַכט. מען האָט זיך אין געטאָ געקאָנט באַוועגן ביז 8 ביינאַכט. עס זענען נישט געווען קיין געזעל־שאַפטלעכע אימפּרעזעס.

היות איך נעם אָן, אַז וועגן די אַרבעטס־תנאים אין דער פאַבריק וועלן נאָך אַנדערע שרייבן, — וועל איך וועגן דעם מיך באַשרענקען מיטן אויבן־געזאָגטן.

בעת מיר זענען אָנגעקומען פון מישקאָוו קיין זאָוויערטשע איז יידן פאַר־באַטן געווען צו גיין בלויז איבערן „פשעיאָזד" (באַן־איבערגאַנג). דערנאָך האָט מען שוין נישט געטאָרט גיין אויף שעוויערסקא, (גורנאַשלאָנסקא), אויף די „פּיאַסקעס", אויף לאָשניצקא (פילסודסקיעגא). סוף 1942 האָבן די נאַצישׂ געמאַכט אַן ענג געטא, — וואָס האָט זיך געצויגן אויף אַ טייל פאַרעמבסקא, אַ טייל אַפּ־טעטשנא, דעם אָלטן מאַרק (ביזן „קאָנסום") אַ טייל מאַרשאַלקאָווסקא (ביזן נייעם מאַרק) און אַ טייל נייעם מאַרק, הינטערן קאָנסום, — דאָרט ווו עס איז געווען די „קולטוס־געמיינדע", — האָבן די נאַצישׂ געצויגן שטאַכייטן (שטאַכל־דראָט). דער וועג האָט געפירט דירעקט אין די פאַבריק אַריין.

נאָך אינעם יאָר 1942 זענען יידישע שפּיץ־קראָמען, שיך־געשפּעטן, ליקער־געשעפטן געווען אָפן. אַ חוצדעם זענען געווען גמינע קלייטן, וואָס האָבן פאַר־קויפט פּראָדוקטן אויף קאָרטן. אין קאָנפּעקציע־מעבל און מאַנופאַקטור־קלייטן זענען געווען „טרויהענדער".

דער מערדער פון זאָוויערטשע, ראָטער, פלעגט גיין דורך די גאַסן מיט זיין הונט, וועלכע ער פלעגט אַנרייצן אויף יידן. אַז ראָטער פלעגט גיין דורך די געטא־גאַסן האָט מען אפילו אייער פאַרבאָהאַלטן (האָלטן אייער איז דעמאָלט נישט געווען כשר). ס. ס.־לייט פלעגן אָפט שלאָגן יידן. אָפט פלעגן די וואָכלייט ביים פשעיאָזד שלאָגן יידן.

דעם 10 יולי 1942, אַ פאָר וואָכן נאָך דער ערשטער „אויסזידלונג" האָט מען וויידער געהייסן אָלע יידן אַרויס אויפן „זאַמלפּונקט". איז דעמאָלט געקומען לייטנאַנט גאַבריך און געזאָגט: „אָלע יידן, וואָס זענען דאָ פאַרזאַמלט, אַרבעטן ביי מיר אין דער „לופט־וואָפע". די יידן זענען באַפרייט געוואָרן, און זיי האָבן וויייטער געפירט זייער לעבן ביז דער לעצטער אויסזידלונג, אין אויגוסט 1943.

אויך אין אויגוסט 1943 האָט זיך די „אויסזידלונגס־אַקציע" פאַרשלעפּט אין טאָג. די „קולטוס־געמיינדע" האָט געפרווט, אינטערוועניר. ביי מערינען אָון ביי די העכערע אָמטן אין זאָוויערטשע. גאַבריך האָט געטענה'ט, אַז ער וועט נישט קאָנען פּראָדוצירן און ליפערן די פאַרלאַנגטע און נויטוועניקע פאַבריקאַטן פאַר דער לופט־וואָפע, אויב מען וועט ביי אים אָפּנעמען די גוטע יידישע אַרבעטער. די ס. ס.־לייט האָבן געזאָגט, אַז זיי האָבן אַ באַפעל דירעקט פון הימלערן. זיי זענען גרייט אָפּצולייגן די „אויסזידלונג" אויף 1—2 טעג, כדי גאַבריך און די „קולטוסגעמיינדע" זאָלן קאָנען אינטערוועניר דירעקט אין בערלין. דערפאַר איז די „אויסזידלונג" אָפּגעלייגט געוואָרן אויף 1—2 טעג.

אַבער פון בערלין איז געקומען דער באַפעל: „אויסזידלען".

גאַבריך האָט אפילו אין אַנטשיידנדיקן טאָג פון 26־טן אויגוסט געפרווט, ווי וויים מעגלעך, מערערע יידן צו „רעקלאַמירן", — דירעקט פונעם זאַמל־פּלאַץ. אַ חוץ אנדערע יידן, האָט ער אויך מיך אַרויסגענומען פונעם זאַמל־פּלאַץ. „ליידער נישט מער ווי אויף 6 וואָכן", — האָט ער מיר געזאָגט.

דאָס האָט מיך אפשר געראַטעוועט פון אַ זיכערן אומקום. נאָך 6 וואָכן בין איך פּאַרשיקט געוואָרן אין אַרבעטס־לאָגער, ווו איך האָב אַדורכגעמאַכט האַרטע טעג, אָבער איך האָב אויסגעהאַלטן, אָון — איך בין געראַטעוועט געוואָרן.

צבי שפירא

על פּי נס איבערגעלעבט די 2־טע וועלט־מלחמה

1

1939. די פּאַרפּאַלן אויף די פּאַרשיידענע אָפּשניטן פון דער פּוילישׂ־דייטשער גרענעץ האָבן געמאַכט ברענענדיק די לאָגע.

עס איז געווען אַ פּרימאַרגן, אָרום דעם 15־טן אויגוסט. דורכן פּוילישן ראַדיאָ האָט געהערט צום פּאָלק דער קריגס־מיניסטער, געניעראַל רידז־שמיגלי. פּאַרענדיקט האָט ער זיין רעדע מיט די וועלטער: „אַני גוזשיקאָ ניע אָדדאָמי" (מיר וועלן אפילו אַ קנעפּל, — פון אַ מונדיר, — נישט אַוועקגעבן).

גלייך נאָך דער דאָזיקער רעדע האָט זיך די לאָגע נאָך מער פּאַרשׂפּט. די מהומה ביי דער באַפּעלקערונג איז געוואָקסן פון מינוט צו מינוט. דאָס האָט זיך גלאַזט מערקן אויך דערין, אַז די שפּייז־קראָמען זענען געווען איבערפולט מיט קונים.

פּרייטיק, דעם 1־טן סעפּטעמבער אינדערפרי, בין איך געווען שטאַרק פאַרנומען אין מיין געשעפט. די געשרייען פון די קונים, וואָס האָבן באַלאַגערט מיין געוועלב, זענען דערגאַנגען עד לב השמים. אַ מערכה אַז איך האָב באַקומען אַ טעלעגראַפישן באַפעל זיך צוצושטעלן צום מיליטער, — אַנדערש וואָלטן מיר די צעווילדעוועטע קונים אויסגעלייגט די קראָם.

אין משך פון אַ שעה, בערך, האָב איך אַלע קונים באַזייטיקט, אַלץ נויטיקע אַראַנזשירט. איך האָב מיך געזעגנט מיט פרוי און קינד, — און גלייך געלאָפן צו די באַן.

בלויז 3 טעג האָט די מלחמה געדויערט. אויב עמעץ האָט זיך אַביסל פֿאַרשפּעטיקט, — איז ער פֿאַרבליבן ביי זיין פֿאַמיליע.

אויף די שאַסייען און וועגן איז די מהומה געווען אומבאַשרייבלעך. אַלע, זענען געלאָפֿן: מיליטער־לייט און ציווילע האָבן זיך אין דאָזיקן מהומהדיקן געלויף אויסגעמישט. עס זענען געפֿאַלן אויף די וועגן אַ סאַך הונדערטער און טויזנטער. די היטלער־חיילות זענען מיט שטורעם געלאָפֿן פֿאָרויס און האָבן באַזעצט שטאָט נאָך שטאָט.

* *

אונדזער פֿלוטאָן, וואָס האָט געציילט 120 מאַן, איז צעשמעטערט געוואָרן. בלויז איך און געציילטע יידישע זעלנער האָבן זיך גערעטעוועט דורך איבערגעבן זיך אין געפֿאַנגענשאַפֿט. די דייטשן האָבן אונדז אַוועקגעשיקט טיף קיין דייטשלאַנד, — צוערשט קיין מילבערג (זאַקסן), דערנאָך קיין מוסבורג (בייערן). דאָרט האָט מען אונדז איינקוואָטירט אין ספּעציעל־אויפֿגעשטעלטע געצעלטן.

אין די לאַגערן האָבן מיר געהאָרעוועט, גוט־באַוואָכטע, דורך וועראָכט־סאָלדאָטן, — ביי פֿאַרשיידענע שוואָרצע אַרבעטן. שרייבן האָבן מיר געמעגט בלויז אין מאָל אין חודש, — בלויז אויף אָפּיציעלע קאָרטלעך, וווּ עס איז געווען באַצייכנט: „סטאָלאָג", ווי אויך די נומער פונעם לאַגער. לויט אט־דער אַדרעס פֿלעגן מיר באַקומען פּאַקעטן. אין וועלכן פֿלאַץ מיר געפֿינען זיך, — האָט די פֿאַמיליע פונעם געפֿאַנגענעם נישט געווווסט.

איינמאָל, אין אַ פּרימאַרגן, — אָנהויב סעפּטעמבער, — האָט דער ביורא־שרייבער געמאָלדן, אַז אַלע געפֿאַנגענע יידן זאָלן זיך תיכף ומיד מעלדן אינעם ביורא. דאָרט זאָלן זיי אויפֿגעבן זייערע געוויע אַדרעסן, וווּיל יידן וועלן אָפּגעשיקט צוריק אין זייערע היימען. אומבאַשרייבלעך איז געווען ביי די יידישע געפֿאַנגענע די שמחה, אַז מיט גאָטס הילף וועלן מיר זיך בקרוב פּרייען מיט פּרוי, קינד און משפּחה. די פֿאַליאָקן, ווידער, האָבן מקנא געווען: „זשידזשי יאָדאָן דאָ דאָמו" (יידן פֿאָרן אַהיים), — האָבן זיי געזאָגט, — און מיר מוזן דאָ בלייבן...

שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז שוין דעמאָלט האָבן היטלער ימח שמו, און זיינע יועצים געהאַט צוגעגרייט דעם פּלאַן צו פֿאַרניכטן און אויסראָטן יידן.

פֿאַרן אַוועקפֿאָרן האָבן די דייטשן אָפּגענומען פון איטלעכן יידישן געפֿאַנגענעם די גוטע פוילישע מונדירן און די שטיוול. אָנשטאָט דעם האָבן זיי אונדז געגעבן צעריסענע און געלאָטעטע מלבושים און פֿאָר די פֿיס — הילצערנע דרעפּ־לאָטשן, דרעפּאָקעס.

אויפן וועג האָבן אונדז באַגליט דייטשע „וועראַכט"־סאָלדאַטן. ווי געזאָגט האָבן די דייטשן אינעם לאַגער אונדז געמאָלדן, אַז מיר קערן זיך אום אין אונדזערע היימען. אַנשטאָט דעם האָבן זיי דעם גאַנצן טראַנספּאָרט געשיקט קיין לובלין, ווו מיר זענען אַנגעקומען סוף פעברואַר, — 800 מאַן אין צאָל.

די „וועראַכט"־סאָלדאַטן האָבן זיך מיט אונדז העפלעך געזעגנט אוּן אונדז געזאָגט: איצט זענט איר שוין אין ציווייל און מיר געבן אייך איבער דער „ציווייל־וואַכע", אָט די „וואַכע" האָט געטראָגן לאַנגע, שוואַרצע, מונדירן. אויף זייערע מיליטער־היטלעך איז געווען אַלס אַן אָפּצייכן דער טויטן־קאָפּ. וויִ מיר זענען שפּעטער געווויר געוואָרן, זענען דאָס געווען ס. ס.־לייט.

שוין בעת מיר זענען אַראָפּ פון די צוגן אוּן געגאַנגען פון דער באַן־סטאַציע אונטער זייער באַוואַכונג, — האָבן זיי אונדז געזידלט: „פאַרפלוכטע יודן, פאַרויס — פאַרויס!". דערביי האָבן זיי נישט געקאָרגט קיין קלעפּ מיט שטעקענעס, וואָס זיי האָבן געהאַלטן אין זייערע הענט, — אַזש עס איז אונדז געוואָרן שוואַרץ פאַר די אויגן. זיי האָבן אונדז אַריינגעפּירט אין אַן אומאויס־געפּאַרטיקטע, גרויסע געבוידע, — אַ פּנים אַ קהילה־בנין. קעלט אוּן הונגער האָט אונדז אַרויסגעצויגן דאָס חיות.

אינעם בנין זענען מיר געלעגן אויף דער הוילער פּאָדלאָגע. די קלעפּ האָבן נישט אויפּגעהערט. אַביסל „שיטער־וואַרעמס" האָבן די דייטשן דער־לויבט אַריינצוברענגען פּאַר אונדזערע וועגן. ווי ווילדע זענען מיר באַפאַלן דעם קעסל מיטן מאָגערן, שיטערן געקעכץ, — יעדער האָט געוואָלט פּריער צוקומען צום קעסל. אַ געשלעג איז אויסגעבראָכן. דער סוף איז געווען, אַז דער קעסל האָט זיך איבערגעקערט און קיין עסן איז נישט געווען. אָנשטאָט עסן האָבן מיר באַקומען רציחה־קלעפּ. עס איז אוממעגלעך געווען זיך צו פאַרשטענדיקן מיט דער יידישער באַפעלקערונג אין לובלין, — צוליב דער שטאַרקער באַוואַכונג.

2

אין אַ שיינעם ווינטער־טאָג, אַ זייגער 4 נאָכמיטיק, איז געקומען אַ באַפעל אַרויסצוגיין אין דרויסן און זיך צו שטעלן אין רייען צו 4 מאָן. אין אַ פּאָר מינוט, — מחמת דעם האָגל קלעפּ אוּן מחמת פּחד, — וועט די שערענגע פּאַרמירט. מיר וועלן באַוואָכט פון ס. ס.־לייט. ווי אַזוי מאָרשירט מען אין אַזאַ שפּעטן ווינטערדיקן נאָכמיטיק? — האָט זיך איינער געפרעגט בייִם אַנדערן.

פּלוצעם האָט זיך דער הימל באַדעקט מיט שוועָרע וואָלקנס, פון וועלכע עס איז געפאַלן אַ נאַסער שניי, צעיאָגט פון אַ שאַרפער זאַוויערוכע. קוים וואָס

מיר האָבן געכאַפּט דעם אָטעם. עס האָט נישט געדויערט לאַנג, — און די נאַכט איז צוגעפאַלן.

זענען מיר אַזוי געגאַנגען, — אַדורכגעווייקטע פון נאַסן שניי.

פּלוצעם הערן זיך שאָסן. מיר ווערן נערוועז, קיינער ווייסט נישט וואָס דאָס באַטייט. קיינעם איז נישט איינגעפאַלן, אַז דאָס שיסן די דייטשן טאָקע אויף אונדז. ס'טייטש: גלאַט שיסן אויף מענטשן, אויף אומשולדיקע? פאַר וואָס אַזוי? — האָבן מיר געטראַכט, טשאַרעמדיק די פּיס אינעם שניי־שטורעם. מיר גופא האָבן זיך געטרייסט: אַודאי שיסן זיי אויף האַזן, און אפשר גאָר סתם אין די לופט, כדי אונז אָפּצושרעקן, — אַז קיינער פון אונז זאָל זיך נישט דערוועגן צו אַנטלויפן אין די פּינצטערניש אַריין.

מיר טאַפּטשען אינעם שניי אַן אַ ציל, אין אָפּגעריסענע־אָפּגעשליסענע מלבושים. זיי, אונדזערע באַוואַכער, זענען אַנגעטאָן אין פּעלצן און אין פּוטערנע שטיוול. אַ שליטן מיט עסן מכל טוב, מיט וואַרשטן און מיט בראַנפן באַגלייט זיי. זיי, — צעשיכורט און „חי־געלעבט". מיר — אויב עמעץ בויגט זיך אין מיטן מאַרש, כדי צו כאַפּן אַ שטיקל שניי אויף פייכט צו מאַכן די דאָרשטיקע ליפּן, ווערט אין מיג דערשאָסן.

איבערצייגט. אַז זיי שיסן אויף אונדז האָבן מיר זיך, וויבאַלד די גע־פאַנגענע פון די הינטערשטע רייען זענען געלאָפּן צום פראָנט פון דער קאַלאָנע. זענען במילא אָט־די, וואָס זענען געווען פריער אין די ערשטע רייען, געוואָרן הינטערשטע רייען. באַלד זענען די, וואָס זענען געבליבן הינטערשטעליק, גע־לאָפּן צום פראָנט. דאָס לויפן צום פראָנט האָט זיך כסדר איבערגעחזרט און עס האָט זיך געשאָפּן אַ מין קאַראַהאָד. בלויז די קרעפּטיקע, מיט שטאַרקע נערוון האָבן אַדורכגעהאַלטן. די איבריקע זענען געפאַלן, צעבלוטיקטע. צווישן די געפאַלענע אין דאָזיקן ברודער־גראַנגל איז אויך געווען אַ זאַוויערטשער, — איטשע זאַקס, אַ טרעגער.

די קלעפּ און די מידקייט האָבן אַ פּנים געהאַט אַ פּעולה: עס איז געוואָרן אַרדענונג אין די רייען. פּונעם לאַנגן מאַרשרוט זענען אפילו די ס.ס.־לייט מיד געוואָרן.

צום סוף, באַלויכטנדיק די פּינצטערניש מיט רעפלעקטאָרן, האָבן זיי אונדז צוגעפּירט צו אַ חורבה אָן אַ דאַך, — אַ פּנים אָן אַלטער גראַניט, וווּ עס זענען געשטאַנען אַלטע צעבראָכענע מאַשינען. געטריבענע מיט ביקסן־קאָלבעס, זענען מיר — אַזוי שטייענדיק — איינגעשלאָפן. איינער איז געווען צום אַנדערן צונויפגעפּרעסט, כדי זיך צו דערוואַרעמען.

פאַרטאָגס האָבן די ס. ס.־לייט אונדז ווידער אַרויסגעיאָגט, און געהייסן פאַרמירן אַ קאָלאָנע. דער שטורעם־פּירער האָט אונדז מבשר געווען אַז מיר

באַקומען „ברויט צום פרעסן" און באַפוילן אונדז צו בלייבן אין דיי־ין. דאָס וואָרט „ברויט" האָט אויף אונדז געהאַט אַ פעולה. עס האָט אין אונדז עפּעס ווי אַ פרישע נשמה איינגעהויכט. באַלד זענען אַנגעקומען 2 גרויסע שליטנס מיט לייבלעך פאַרהאַרטעוועט ברויט, וואָס זיי האָבן געוואָרפן מיט סאַדיזם אין שניי אַריין, אַדער אויף אונדזערע קעפּ. נישט אייגער האָט גע־בלוטיקט פון קאָפּ. דאָס ברויט איז באַלד צעכאַפּט געוואָרן, אָבער עס איז געווען אַזוי האַרט אַז ביים אייבייסן האָבן זיך אַ סך אויסגעבראָכן די ציינער, און ביים אַראָפשלינגען די קראָמעס ברויט האָבן זיך אַ סאַך געוואָרגן, ווייל אפילו וואַסער איז נישט געווען כדי אַרונטער צו גאַרגלען דאָס שטיין־האַרטע ברויט.

ווידער אַ באַפעל: „מאַרשירן". ווידער האָט זיך געשאַפן אַ קאַראַוו־גליוף פון די פאַרנטיקע און הינטערשטע רייען. די הילצערנע דרעפאַקעס זענען שטעקן געבליבן אינעם שניי וואָס איז געווען אַ האַלבן מעטער הויך. (מיר זענען געטריבן געוואָרן דורך פעלדער און נישט דורך אויסגעטראָטענע וועגן), זענען אַ סאַך געלאָפן באַרוועס, זיך פאַרקילט, באַקומען לונגען־אַנט־צינדונג, געפאַלן אין מיטן וועג, אָדער, פון פאַרקילונג, געשפּיגן מיט בלוט. איך האָב מיינע דרעפאַקעס פאַרבונדן מיט שטריק, וואָס איך האָב פריער צוגעגרייט, און אַזוי האָב איך זיי באַוואָרנט אַז זיי זאָלן נישט אַראָפפאַלן.

אין לובאַרטאָוו זענען מיר איינקוואַטירט געוואָרן ביז 3 נאָכמיטיק אין דער צעשאָסענער, רואיגירטער שול, ווו דאָס ארון קודש איז געווען פאַר־שוועכט. די קהילה־לייט האָבן זיך דערוווסט וועגן אונדזער אַנקומען און זיי האָבן אונדז באַזאָרגט מיט עסן, — ביי דער הסכמה פון די ס.ס. יעדער פון שטעטל האָט געבראַכט צו אונדז זיין ביסל געקעכץ. אָבער ברויט האָבן יידן נישט געטאָרט ברענגען. ברויט האָבן אונדז צוגעוואָרפן — ווי בעתן נאָכט־מאַרש, — די געסטאַפּאַ־לייט, וואָס זענען געשטאַנען אינעם פּאַליש פון דער שול. ווידער זענען געווען געשלעגן צווישן די געפאַנגענע און דער מקום קדוש איז נאָך מער פאַרשוועכט געוואָרן.

* *

3.30 נאָכמיטיק איז ווידער געקומען אַ באַפעל זיך שטעלן אין רייען צו 4 מאָל. ווידער — אַ נאָכט־מאַרש און ווידער שאָסן. אָפּגעשוואָכט און אויסער זיך האָט אין מיר געעקבערט אַ וויטיקדיקער געדאַנק: „טייערע פרוי, ליב קינד, עלטערן — ווער וויסט צי איך וועל אייך נאָך זען?" און תפילה האָב איך געטאָן צום רבונו של עולם אַז אין זייער זכות זאָל איך געראַטעוועט ווערן.

פאַרשטריקט פון אַזעלכע פאַנטאַזיעס בין איך, — צוזאַמען מיט אַנ־

דערצו, — צום סוף צוגעקומען צו עפעס „א הויף", פון וואַנעט הינט האָבן אַרויסגעבילט און קיין האָבן געמעקט.

די געסטאַפאָוצעס האָבן אונדז געוואָרנט: „וועט עס זעצט זיך אַוועק, ווערט געשלאָגן צום טויט". דערנאָך האָבן זיי אונדז איינקוואָטירט אין 2 שייערס, וווּ מיר האָבן זיך אַריינגענורעט אין ביגטן שטרוי, וואָס זענען דאָרט געווען. מיד און פאַרהונגערט זענען מיר געפאַלן אויפן שטרוי. פאַר א ביסל שניי איינצונעצן די דאָרשטיקע ליפּן האָבן די וואַכלייט, וואָס האָבן דרויסן געהיטן די שייערס, באַקומען גאָלדענע פול־פעדערס, זייגערלעך, רינגלעך. מיר זענען באַלד אינגעשלאָפן.

פלוצעס, בערך 12 אַזייגער ביינאַכט, האָבן זיך אויפגעפראַלט די טירן פון די שייערס און עס האָט זיך געהערט א באַפעל אַז 10 מאַן זאָלן אַרויס.

מיט רעפלעקטאָרן האָבן די דייטשן גענישטערט, אָבער קיינער האָט זיך נישט גערירט. אָלע האָבן זיך נאָך טיפער אַריינגענורעט אינעם שטרוי. די דייטשן האָבן מיט באַגנעטן, וואָס זיי האָבן אַרויפגעזעצט אויף די ביקסן געשטאָכן אין די בינטלעך שטרוי. אַרויסגעצויגן האָבן זיי די באַגנעטן פאַר־בלוטיקטע, אָבער קיין פּיפּס האָט זיך נישט געהערט פון די געטראָפענע.

מיט כוח האָבן די געסטאַפאָוצעס אַרויסגעשלעפּט צו 10 מאַן פון יעדן שייער. באַלד האָבן זיך דערהערט שאָסן און מיר האָבן תיכף פאַרשטאַנען אַז די 20 מאַן זענען שוין נישטאָ מער. דערנאָך האָבן זיי כסדר געזומען צו 10, ביז זיי זענען דערגאַנגען צו 90, וועלכע זיי האָבן דערשאָסן אין נאַנטסטן וועלדל.

איך בין געווען זיכער אַז באַלד טרעפט מיך דער זעלביקער גורל. אָבער מיין מזל איז געווען אַז אין דער לעצטער גרופּע בין איך געווען דער 11־ער, זיי האָבן מיך אַלזאָ צוריקגעלאָזט אין שייער.

די דייטשן, — וואָס זיי זענען זענען זיי, אָבער פינקטלעך און „אַרדנונגס־געמעס" זענען זיי. זאָל מען נעמען 10, — נעמט מען נישט 11...

* *

אַזוי בין איך וויידער אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פון א זיכערן טויט.

נאָכן אָנטרינקען זיך מיט אַזויפיל בלוט, האָבן די דייטשן צוזאַמענגע־קליבן אַלעמען אין איין שייער. דאָרט האָבן מיר שוין, פון גרויס שרעק, נישט געקאָנט א גאַנצע נאַכט צוטאָן אַן אויג.

וויידער — א געשריי: „הערָאוס".

בלויז איין בראָם פונעם שייער־טויער האָבן די דייטשן געעפנט. איז,

טאָקע, דער אַרויסגאַנג געווען שמאָל. אָלע האָבן פאָר פּחד געוואָלט מיט איינמאָל אַרויס. איינער האָט זיך געשטופּט איבערן צווייטנס קאָפּ, קיינער האָט נישט געקאָנט אַרויס, — צוליבן גרויסן געדרענג.

ווידער אַ מאָרש אין טיפּער חשכות. ווידער קלעפּ און שאָסן.

עס איז געווען שבת. די איבערגעבליבענע זענען אַריין קיין פּאָרטשעווו, אין ריכטונג צו פּאָדלאָסקאָ. דער פּאָרטשעווער רב האָט, — נישט געקוקט אויף דעם, אַז עס איז געווען שבת און מען טאָר ניש פּאָסטן אום שבת, — אויסגערופן אַ תענית, כדי יידן זאָלן דאָס גאָנצע עסן, וואָס זיי האָבן פאָר זיך אַליין צוגעגרייט, — צעטיילן צו די רעשטלעך יידישע געפאָנגענע. די געסטאָפּא־לייט האָבן באָקומען גרויסע לאָפּווואָקעס און זיי האָבן אונדז דערלויבט צו פאָרן אין שליטעלעך קיין ביאַלאַ־פּאָדלאָסקא. וועג נישט דאָס, — וואָלטן מיר צופוס נישט דערגאָנגען.

* *

וויבאָלד די געסטאָפּא האָט דערלויבט פאָרן אין שליטנס, האָט דער פּאָרטשעווער גלח באָפוילן אָלע פריצים און פּויערים פון דער געגנט צוצושטעלן אויף אַ באָשטימטער שעה זייערע שליטנס.

צו 4 זענען מיר אַריין — ווידער אונטער אַ האָגל קלעפּ פון ביקסן־קאָלבעס — אין די שליטנס. ביי אונדז זענען די פּיס געווען פאָרפרוירן ווי שטיקער העלצער. איך, למשל, האָב נישט געקאָנט הייבן אַ פוס, בין איך צו־ערשט אַרויף מיט קאָפּ און אַרעמס, כדי נישט צו קריגן קיין קלעפּ, און דער־נאָך נאָכגעשלעפּט דעם רעשט קערפּער.

אין ביאַלאַ־פּאָדלאָסקאָ האָט אונדזער שטורעם־פּירער איבערגעגעבן דעם אויבער־שטורעמפּירער פון ביאַלאַ־פּאָדלאָסקאָ ביים ראָפּאָרט אַז דער טראַנס־פּאָרט ציילט 320 מאַן, דער רעשט — האָט ער געזאָגט — זענען געווען קראַנקע און „פּאָרמיסטע" אויפן וועג...

דער אויבער־שטורעמפּירער האָט אונדז געזאָגט אַז יעדער באָקומט צום נאָכט־עסן ברויט און קאָפע. בלויז דאָס איז געבליבן, ווייל מיר זענען אָנגע־קומען צו שפּעט. יעדער באָקומט זיין געלעגער און ער בעט עס ריין צו האָלטן. מאָרגן באָקומען מיר בעסערע פּאָרפּלעגונג.

פון פּרייד אין די האָרצער האָבן מיר פּשוט אויפגעלעבט. אונדז האָט זיך געדוכט אַז אָט־אָט באָפּרייט מען אונדז און מען לייזט אויף אונדזער לאָגער. די גוטע בשורה אַז מיר זענען אָנגעקומען קיין ביאַלאַ־פּאָדלאָסקאָ האָט זיך אומעטום פאָרשפּרייט.

יידן איז געווען פאָרבאָטן צו פאָרן אויף דער באָן. היות יעדער האָט

געוואלט וויסן צי זייערע געפאנגענע מענער, זין אונ קרובים לעבן, האבן זיי געשיקט די הויז־„סטרוזשעס" (שומרי בית) פאר א הויכער באלוינונג. די סטרוזשעס האבן מיטגענומען פאקעטן מיט עסן און אנדערע זאכן.

דערווייל האבן קרובים אינטערווענירט און פאמעלעך זענען מיר אייניצ־ווייז־בהדרגהדיק באפרייט געוואָרן.

3

אנהויב אפריל 1940 בין איך אהיימגעקומען צו מיין משפחה.

ווי נאר איך האב באטרעטן די שוועל פון מיין שטוב האט מען מיר גלייך געווונטשן „מזל־טוב". די סיבה, — מיין פרוי האט געבוירן א טאכטער.

בין איך טאקע אנגעקומען אין א מזלדיקער שעה. טאג־אין, טאג־אויס פלעג איך באלאגערט ווערן פון א סאך פרויען, וועלכע האבן מיך באשיט מיט פראגעס, צי איך האב ערגעץ געזען זייערע מענער. יעדע פון די פרויען האט געזאגט: „ער האט דאך אויך געדארפט זיין מיט אייער טראנספארט". ליידער האב איך קיין תשובה נישט געהאט פאר זייערטוועגן. איך האב נאר געקאנט דערציילן — יעדערן בקיצור, וועגן מיינע איבערלעבענישן. די האר פון קאפ האבן זיך זיי אויפגעשטעלט בלויז פון הערן די צרות און זיי האבן זיך גוט צעווייניט.

אויך פון מיין פאטער האבן מיר געהאט א ידיעה אז ער איז געווען אין לובלין. איך האב גארנישט געוווסט פון אים, זייענדיק דארט.

איינציקווייז בין איך צוריקגעקומען צו א נארמאל, מענטשלעך לעבן.

* *

ביזן ליקווידירן דעם זאוויערטשער געטא אינעם יאר 1943 זענען געווען טויזנטערליי פורעניות: צוואנג צו טראגן אויף דער ברוסט א געלע לאטע מיט א „מגן־דוד" אין צענטער, ווי אויך א „יודן־צייכן". יעדער יד האט געמוזט ארבעטן. אויף יידישע געשעפטן האבן אויף דער פראנט־טיר געמוזט הענגען שילדן מיט „מגן־דוידס", כדי גויים זאלן וויסן אז זיי זענען יידישע. קריסטן איז נישט דערלויבט געווען ארייננצוגיין אין זיי קויפן. יידישע יוגנטלעכע האבן די נאציס פארשיקט קיין טיף־דייטשלאנד אין פארשיידענע לאגערן און צו פארשיידענע ארבעטן. אין די גרעסערע געשעפטן וואס האבן באלאנגט צו יידן, האבן די נאציס ארייננעזעצט א ממונה (אזוי־גערופענעם „טרוי־הענדער") איבער יעדן געשעפט. א צייט שפעטער האבן די נאציס פארטריבן יידן פון געוויסע

ביי סכנת נפשות האָבן יידן געדאָונט

קוואַרטאַלן אין אַנדערע קוואַרטאַלן. קריסטן פון די קוואַרטאַלן, ווו יידן האָבן זיך געמוטשט באַזעצן, זענען אַריבער אין די יידישע ווויינונגען פון די „יידן־רייניע קוואַרטאַלן", וועלכע יידן האָבן געמוזט פאַרלאָזן. קריסטן האָבן ביי דער געלע־גנהייט פאַרנומען דאָס האָב און גוטס פון די יידן.

דער פּלאָן פון די היטלעריסטן איז געווען צו קאָנצענטרירן אַלע יידן אויף איין אָרט, כדי שפּעטער, ביי דער אַלגעמיינער אויסזידלונג זאָלן זיי קאָנען בעסער כאַפּן די יידן. אָזוי אָרום זענען עטלעכע פאַמיליעס צונויפגעפּרעסט געווארן אין איין שטוב. דעמאָלט האָט זיך אָנגעהויבן דאָס פאַמעלעכדיקע שיקן קיין אוישוויץ.

4

די קוואַרטאַלן, ווו יידן זענען צונויפגעפּרעסט געווארן, האָבן זיך געפונען „געטא".

די היטלעריסטישע בעסטיעס האָבן אויך אין זאַוויערטשע געווילדעווט ווי אין אַנדערע יידישע יישובים, הגם אַ פּאָר טויזנט יידן איז געלונגען — צוליב זייער אַרבעטן פאַר דער „לופט־וואָפע", — אויסצומיידן עטלעכע יאָר די פאַרניכטונג אין אוישוויץ. צום סוף זענען אויך אָט־די „גליקלעכע" יידן אומגעקומען ווי כמעט אַלע פּוילישע יידן.

אויך אין די „גוטע צייטן" פון דער אַרבעט אין דער ט. א. ז. פאַר דער „לופט־וואָפע" פלעגן די נאַציס סיסטעמאַטיש זאַמלען די עלטערע מענער

און פרויען, וועלכע זענען נישט געווען באַשעפטיקט, אויף אַ זאַמל־פלאַץ, געהייסן האָט דאָס אָן זיי ווערן מאָביליזירט צו אַרבעט. די נאַציס האָבן אָט־די יידן באַפוילן מיטצונעמען מיט זיך אויפן וועג מלבושים און עסנווארג. דאָס האָבן זיי געטאָן, כדי דער עולם זאָל מיינען אַז מען שיקט אים טאַקע צו אַרבעט און כדי עס זאָל נישט ווערן אויפגאַלנד, אַז מען שיקט זיי קיין אוישוויץ.

אַזוי האָבן די נאַציס געאַרט דעם עולם. אין דער אמתן, אָבער, האָבן זיי אויך אָט־די יידן געשיקט קיין אוישוויץ.

צום יידישן שפיטאָל (נישט ווייט פון קרימעלעווער רבינ׳ס הויף) זענען איינמאָל אין מיטן העלן טאָג צוגעפאָרן עטלעכע גרויסע לאַסט־אויטאָס. די נאַציס זענען אַריין און זיי האָבן אויסגעלייזדיקט דאָס גאַנצע שפיטאָל. אַלע קראַנקע און קימפּעטאַרינס האָבן זיי אַרויפגעלאָדן אויף די לאַסט־אויטאָס. אַקאַרשט־געבוירענע עופה׳לעך, קינדער וואָס זענען געווען אַ פאָר וואָכן אַדער אַ פאָר חדשים אַלט, האָבן זיי אריינגעפאַקט אין זעק (פונקט ווי מען פאַקט אַריין קאַרטאָפל אין אַ זאַק). 2 דייטשן האָבן אַזאַ זאַק אַנגענומען, — יעדער ביי אַ זייט, — און אים אַרויפגעוואָרפן אויפן אויטאָ. פון דערווייטנס האָט מען געקאָנט זען ווי די אומשולדיקע טויבן־ריינע עופהלעך וואַרפן זיך אין די זעק, ווי קליינע קעצעלעך.

* *

אָן רחמנות האָבן די נאַצי׳ס סיסטעמאַטיש געשיקט גאַנצע טראַנספאָרטן קיין אוישוויץ. קיינער האָט נישט געשטעלט קייןווידערשטאַנד.

געוויסע נעכט האָט די געסטאַפּאָ, — מיט דער הילף פון דער יידישער מיליץ, — געמאַכט אָבלאָווע. זיי האָבן אַרויסגענומען פון די בעטן יינג און אַלט, געפירט זיי אויף אַ געוויסן זאַמל־פלאַץ און דערנאָך געמאַכט אַ„סעלעק־ציע". זיי האָבן אויסאַרטירט אַלטע, קראַנקע, — און אפילו יונגע פרויען, וואָס האָבן געהאַט מיט זיך קליינע קינדער. אָט די אויסאַרטירטע, „אויס־בראַקירטע" האָבן זיי אויטאָמאַטיש געשיקט קיין אוישוויץ.

יינגע, קרעפטיקע מענטשן האָבן זיי געשיקט קיין דייטשלאַנד צו אַרבעט. עס זענען געווען פאַלן, ווען מוטערס האָבן אַריינגעפאַקט זייערע זויג־קינדער אין וואַליזקעס און זיי איבערגעלאָזט אויף הפקר, אין דער האָפענונג, אַז דאָס יינגווארג וואָס פאָרט קיין דייטשלאנד וועט אפשר מיטנעמען די וואַליזקעס, און אַזוי אַרום וועלן זייערע עופה׳לעך געראַטעוועט ווערן.

בעת דער זאַמל־פלאַץ איז פריי געווארן האָט מען געקאָנט זען זיך וואַלגערן וואַליזקעס אין וועלכע עס האָבן געווינט מיט אַ דערשטיקט

געווײַן די זויג־קינדער, די נאַציס האָבן פֿאַרלאָדנט די וואַליזקעס אויף אויטאָס אָן זיי געשיקט קיין אוישוויץ. עס האָט אָנגעכאַפּט אַ שוידער, הערנדיק דאָס יאָמערן פון די זויג־קינדער.

* *

דער 1־טער אויגוסט 1943 איז געווען אַ זונטיק. מוצאי־שבת („שפּייס־צונאַכטס") האָט די געסטאַפּאָ אַ גאַנצע נאַכט געווילדעוועט. מען האָט געהערט גאָר שטאַרק שיסן. דאָס איז געווען די ערשטע אַלגעמיינע „אויסזידלונג" פון זאָגלעמביער יידן.

אַ גאַנצע נאַכט האָבן די געסטאַפּאָוועצע געפּירט יידן, וועלכע זיי האָבן געכאַפּט אין בונקערס, ווו זיי האָבן זיך באַהאַלטן.

מיך האָבן די נאַציס אָפּגעריסן פון מיין פרוי און 2 קינדער, — אַ יינגל פון 6 יאָר און אַ מיידעלע פון 3 יאָר. איך האָב זיי 6 וואָכן פריער געשיקט פון בענדין (ווו איך האָב געווויינט) צו מיינע עלטערן קיין זאָוויערטשע, ווייל עס האָט זיך אַרומגעשמועסט, אַז די וואָס אַרבעטן אין דער פאַבריק, ביי דער „לופט־וואָפע" וועלן נישט „אויסגעזידלט" ווערן און זיי וועלן פאַרבלייבן אין זאָוויערטשע. מיין פאָטער, הלל שאפּיראָ, האָט דאָרט געאַרבעט, לויט ווי פריינט איציק ראָטמענטש האָט מיך אינפֿאָרמירט, — אינעם וועשער־שאָפּ.

ליידער איז די האָפענונג פון ראָטעוועך זיך דורך אַרבעטן אין דער לופט־וואָפע געווען אַ פאלשע האָפענונג. אַזוי, טאָקע, זענען מיין פרוי און מיינע קינדער געווארן פון מיר אַוועקגעריסן מיטן טייוולאָנישן שטראָם. מיר איז לחלוטין אומבאַקאַנט, וואָס עס האָט מיט די קינדער פאָסירט. אומאויפהערלעך עקבערט אין מיר דער געדאַנק: אפשר וועלן זיי זיך פאָרט אָפּגעפינען, ווי עס האָבן זיך דערנאָך אָפּגעפונען אַ סאָך קינדער.

זונטיק, דעם 1־טן אויגוסט זענען מיר אין בענדין געטריבן געווארן דורך דער געסטאַפּאָ, מיט קאָלבעס־שלעג, צו דער באַן .אין מיטן וועג זענען אַ סאָך פון די טראַנספּאָרטירטע פאָר שרעק משוגע געווארן, אַדער דערשאָסן געווארן דורך דער געסטאַפּאָ. אָנגעקומען צום וואָגאָן האָט יעדער געוואָלט שוין זיין וואָס גיכער אינעם וואָגאָן, ווייל די געסטאַפּאָ האָט די גאַנצע צייט געשלאָגן מיט די קאָלבעס.

איך, צום ביישפּיל, בין געווען פון די ערשטע וואָס איז אַריין אין איינעם פון די וואָגאָנען. איך האָב מיך אַוועקגעזעצט אויף דער פאָדלאָגע, האָרט ביים וואָגט, וויל איך בין געווען אינגאַנצן צעמישט און געטראַכט בלויז וועגן מיין פאָמיליע. אין מאָמענט האָט זיך דער וואָגאָן אָנגעפּולט. עס איז געווארן שטיקענדיק. צו אַלע צרות האָבן די געסטאַפּאָוועצע אַריינגעווארפן צו אונדז אין וואָגאָן די פּיצלעך קינדער און בר־מינן׳ס פון די דערשאָסענע.

די געשרייען זענען געווען שרעקלעך, — אַזש דערגאַנגען אין זיבעטן הימל אַריין. מיר האָבן געפילט אַז אונדזערע מינוטן זענען געציילטע.

ווי נאָר דער צוג האָט געירט פון אָרט זענען אַ סאַך מענטשן אַרויס־געשפרונגען דורך די וואַגאָן־פענצטער, טראַכטנדיק זיך, אַז סיי ווי האָבן זיי נישט וואָס צו פאַרלירן. די אַראָפגעשפרונגענע האָבן נאָכגעיאָגט קוילן פון די סאָלדאַטן, וואָס האָבן באַוואַכט די וואַגאָנען. בשעת מעשה, — שטאַרק־צעכעסט, — האָבן זיי אויך אַריינגעשאָסן אין די וואַגאָנען. ווער עס האָט באַקומען אַ קויל איז שטייענדיקערהייט געשטאָרבן, ווייל פון גרויס ענגשאַפט האָט אַ באַטראָפענער פון אַ קויל נישט געהאַט פלאַץ צו זינקן אויפן באָדן און געבליבן אַריינגעקוועטשט צווישן די לעבעדיקע.

איך האָב באַקומען אַ קויל אין פוס, זיצנדיק האָרט ביים וואָגט פונעם וואָגאָן. איך האָב די וווּנד מיט שווערער מי פאַרבונדן מיט מייַנע גאָטקעס און העמד, ווייל אויך איך האָב מיך נישט געקאָגט באַוועגן. עס איז מיר כאָטש געלונגען צו שטילן אויף אַ צייט דעם בלוט־לויף.

* *

אָנגעקומען קיין אוישוויץ האָבן די נאַציס אַלעמען אויסגעלאָדנט, — טויטע, אַלטע, קראַנקע, ווי אויך קינדער. זיי האָבן אָט־די פאַרלאָדנט אויף אַן אויטאָ און געשיקט גלייך אין די איוווּנס אַריין. יינגע קרעפּטיקע יידן האָבן זיי, אין באַזונדערע, אויטאָס, געשיקט אויף אַרבעט.

איך האָב געלאָמט, אָבער היות ווי איך בין געשטאַנען צווישענעדריקט מיט אַנדערע, האָבן די נאַציס נישט באַמערקט מיין לאָמען. איך האָב מיך אָנגעשטרענגט, אַז די נאַציס זאָלן נישט באַמערקן מיין לאָמען. היות אויפן פּנים האָב איך זייער קרעפּטיק אויסגעזען, — איז מיר געלונגען צו גענאַרן די היטלעראָווצעס.

מען האָט מיך, צוזאַמען מיט אַלעמען, צוגעפירט צו אַ גרויסן טיש אין אַ גרויסן באַראַק. יידן האָבן אונדז רעגיסטרירט, אונדז אויסטאָואירט נומערן, — איך האָב באַקומען דעם נומער 132414.

איך בין אַריין אין בלאָק 16. דאָרט זענען געשטאַנען סטויקעס מיט טאָפלטע בעטן, צוזאַמענגעקלאַפּטע פון ברעטער.

יעדן אינדערפרי האָט מען זיך געקאָגט פאַרשרייבן צום דאָקטאָר, אָדער פעלטשער, וועלכע זענען אַליין געווען אינטערנירטע. ביי מיר איז דער פוס געווען געשוואָלן. דער דאָקטאָר האָט מיך פאַרשריבן אין שפּיטאָל אַריין, וואָס האָט זיך געפונען אין אַ וועלדל קעגנאיבער דעם קרעמאַטאָריום. דאָרט האָט מען געהיילט (ווי עס איז) די קראַנקע. אָבער ביינאַכט האָבן די נאַציס געפלעגט

אַרויסנעמען יעדן וואָס האָט ביי זיי נישט נושא־חן געווען און מען פלעגט אַזאַ קראַנקן ברענגען אין אַ ווענגלע, — גלייך אין גאַז־אויוון אַריין.

אַרויסקוקנדיק פון אַ שפּיטאָל־פענצטער האָט מען געקאָנט זען ווי די קוימענס פונעם קרעמאַטאָריום זענען אַרויס פלאַמען פייער און אין דער לופט האָט זיך געשפּירט דער שטיקנדיקער ריח פון די פאַרברענטע קרבנות.

אָפּערירט האָט מיך אַ ווארשעווער דאָקטאָר אַ ייד, ווײַל מען נאָמען איך געדענק שוין נישט. ער האָט נישט געקאָנט צוקומען מיט זיינע אָפּעראַציע־מכשירים צום קויל־שפּליטער, וואָס איז געלעגן טיף, אין ווייכן פלייש, אַדער אינעם מוסקל־געווע פונעם פוס. האָט ער פאַרנייט די וווּנד אין פוס, נישט אַרויסנעמענדיק דעם שפּליטער. ער האָט מיר געזאָגט אַז קיין סכנה איז נישט פאַראַן אויב גאָט וועט אונדז לאָזן לעבן, — און אין דערין צווייפלט ער, — אַז מיר וועלן אַרויס גאָנץ פון זייערע הענט וועל איך מיך שפּעטער קאָנען גרינטלעכער אָפּערירן.

נאָכן פאַרלאָזן דאָס שפּיטאָל האָב איך מיך געשטעלט אין אַן אַרבעטס־מראָנספּאָרט פון פיזיש־קרעפּטיקע מענטשן. איך האָב געוואָלט זיין וואָס אַמאָל וויטער פונעם קרעמאַטאָריום.

אָקטאָבער 1944 זענען מיר אַנגעקומען אינעם לאָגער פינף־טייכן. איך האָב באַקומען אַ נייעם נומער (13498). באַלד זענען מיר פאַרטיילט געוואָרן אין בלאָקן און צו צווייי סאָרטן אַרבעטן: אַ העלפּט אין קרופּס פאַבריק אוּן אַ העלפּט צו בויי־אַרבעטן ביי פאַרשיידענע בויי־שטעלעס.

נאָך דער רייזע פון 2 מעת לעתן קיין פינפטייכן איז מיר דער פוס ווידער געשוואָלן געוואָרן. איך בין באַלד אַריבערגעשיקט געוואָרן אין נייַ־געפענטן שפּיטאָל (פריער איז געווען בלויז אַ מעדיצין־באַראַק). איך בין געווען דער ערשטער פאַציענט אין נייַ־געפענטן שפּיטאָל.

פון שווערער אַרבעט און שלעכט עסן, — זענען אַ סאַך קראַנק געוואָרן. כּון טאָג צו טאָג איז דאָס שפּיטאָל אָנגעפּראַפּטער געוואָרן. אין משך פון אַ קורצער צייט זענען ביי אונדז אין פינפטייכן געשטאָרבן די זאַוויערטשער: שלמה קאַלין, מענדל שפּייזער, ישראל הערמאַן, ישעיהו בורשטין (די „טאָד־ראָסקעס" איידעם, פונעם שיך־געשעפט), און נאָך זאַוויערטשער וועלכנס נאָמען איך געדענק שוין נישט.

די רוסן האָבן אָנגעהויבן באָמבאַרדירן ברעסלוי. אונדזער לאָגער האָט געגומען — מאַרס 1945 — עוואַקואירן. די מהומה איז געווען זייער גרויס. די דייטשע האָבן מיטגענומען אָלדינג — אויך די קראַנקע, — אַ חוץ די גאָר־קראַנקע, וואָס זיי האָבן נישט באַווייזן מיטצונעמען ווען זיי זענען געפאַלן אינמיטן וועג. אַ טייל האָבן גערעטעוועט די רוסן, וואָס האָבן באַלד באַזעצט דעם קאָנט. איך געדענק, אַז צווישן די געפערלעך־קראַנקע, וואָס זענען גערא־

טעוועט געוואָרן דורך די רוסן, איז געווען אַ געוויסער מרווּוקע אַדער מוראָווקע פון זאָוויערטשער קאָנט. ער האָט פאַרלוירן איין פוס .ער לעבט אין ישראל.

* *

אין גרויס־ראָזען האָב איך געטראָפן דעם זאוויערטשער רב, ר׳ אלימלך ראַבינאָוויטש. מען האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט זיך די גאַנצע צייט זייער גוט געהאַלטן, אָפגעהיט ווי וויים מעגלעך, כשרות. אין וועג איז דער רב אומגעקומען. מיר איז אומבאַקאַנט ווי אַזוי דאָס האָט פאַסירט, ווייל די מהומה איז געווען גרויס.

פון גרויס־ראָזען האָט מען אונדז טראַנספאָרטירט קיין דאַכאָו, וואָס זיי האָבן אונטערמינירט. זיי האָבן זיך פאַרעכנט בנוגע דער צייט פון מינירן דעם לאַגער, ווייל זיי האָבן נישט געווּוסט, אַז די אַמעריקאַנער, וואָס האָבן כסדר געשטראָמט אין ריכטונג דאַכאָו, וועלן מאַכן אַ קפיצת־הדרך דורך אַ קורצערן וועג פון דעם, וואָס די דייטשן האָבן געגומען אין באַטראַכט.

מאי 1945 האָבן אונדז די דייטשן באַפרייט.

עס איז אוממעגלעך צו שילדערן די געפילן פון די לאַגער־פאַרשפאַרטע אין מאָמענט וועו אין דאַכאָו האָבן זיך באַוויזן די אַמעריקאַנער. מיר, קאַצעט־לער, זענען אַרויס פון די בארַאַקן, ווו מענטשן האָבן געפּוילט יאָרן. דאָס ערשטע וואָס מיר האָבן געטאָן איז געווען, — אַוועקלייגן די ס. ס.־וואָלייט, וואָס זענען געשטאַנען אין דער הייך אויף זייערע פּאַסטנס, האַלטנדיק ווייסע פענער אין די הענט. דער גאַנצער לאַגער איז געקומען זען דאָס וווּנדער, ווי אַזוי די ס. ס.־לייט ליגן אויף דער ערד, צעקייליטע — געהרגעטע פון די הענט פון די קאַצעטלער.

* *

אין בין באַלד נאָך דער באַפרייאונג אַריבער קיין מינכן. מיר האָבן דורכן רויטן קרייץ און דורך צייטונגען געגומען זוכן די וואָס זענען געבליבן לעבן. אַ קורצע צייט דערויף האָב איך דערהאַלטן אַ ידיעה אַז מיין יינגערע שוועסטער, פּאָלע, געפינט זיך אין פּוילן און אַז מיין פרוי׳ס שוועסטער איטע געפינט זיך אין עסטרייך. איך האָב מיך מיט זיי געשטעלט אין קאָנטאַקט.

אַ חוץ זיי האָב איך מיין גאַנצע משפּחה פאַרלוירן.

איך האָב מיין שוועסטער און שוועגערין געבראַכט קיין מינכן, און מיר האָבן ווידער אָנגעהויבן אויפשטעלן אונדזער צעבראָכענע היים.

אין מינכן האָב איך חתונה געמאַכט מיין שוועסטער. דערנאָך האָב איך, — מיט אַ ספּעציעלן היתר פון מינכענער רבנים, — חתונה געהאַט, אינעם יאָר 1946, מיט מיין שוועגערין. 1948 זענען מיר זאַלבענאַנד אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל, ווו מיר לעבן דאָ ביזן היינטיקן טאָג.

בראַניא לאנדאו־בראַט

דאָס גהינום אין קרימעלעוו

מיטן אריינמאַרש פון די דייטשע רוצחים אין אונדזער שטעטל קרימע־לעוו, — האָט — באַגלייך מיט אַלע פוילישע יידן, — אויך די קרימעלעווער אַרומגענומען אַ גוואַלטיקע מורא. אין יענער צייט — האַרבסט 1939 — בין איך אַלט געווען 13 יאָר. אין מיין זכרון האָבן זיך איינגעווארצלט פאַל־גנדיקע פאַקטן:

קויפט נישט ביי יידן

האַרט פאַרן אָנקומען פון היטלערס חיילות האָבן זיך בולט און עפנט־לעך געשפירט אַנטיסעמיטישע טענדענצן ביי די פאָליאַקן. יידן האָבן שוין רואיק נישט געקאָנט פאַרבייגיין די גאַסן. אויך אויף די וועגן פלעגן יידן איבערפאַלן ווערן דורך קריסטלעכע קינדער. עס האָבן זיך געגנומען ווייזן אויפשריפטן אויף יידישע הייזער מיט פאַראַלן: „קויפט נישט ביי יידן". „יידן, — היטלער קומט", א. א. וו.

אונדז קינדער איז פאַרבאָטן געווארן צו גיין אין די שולעס צוזאַמען מיט די קריסטלעכע קינדער (קרימעלעוו האָט נישט געהאט קיין יידישע שולע). די ערשטע טעג נאָכן נאַצי־אַריינמאַרש פון די דייטשע רוצחים קיין קרימע־לעוו, האָבן זיך יידן נישט געוויזן אין די גאַסן, און דער פוילישער המון האָט פריי און אומגעשטערט געפלינדערט און געראַבעוועט יידישע געשעפטן. יעדער וואָס האָט זיך פאַרט אָנטקעגנגעשטעלט, האָט באַקומען מכות־רצח. אַזוי האָבן זיך אָנגעהויבן די צרות און די גזירות קעגן דעם ביסל יידן אין קרימעלעוו.

דער באַפעל וועגן אָפּגעבן וועדט־זאַכן און וועגן געלט לאָטעס

באַלד נאָך זייער אָנקומען האָבן די נאַציס אַרויסגעגעבן אַ באַפעל צו דער יידישער באַפעלקערונג אָפּצוגעבן אַלץ פון וועדט־זאַכן און שמוק. כדי דאָס צו קאָנטראָלירן פלעגן זיי מאַכן רעוויזיעס און דערביי צונעמען אָנדערע זאַכן. דערנאָך האָבן זיי געפאָדערט אַלע מעטאַל־זאַכן און ספּעציעל מעש־זאַכן. אונדזער באָווגונגס־פרייהייט איז באַגרענעצט געוואָרן מיט אַ „שפּערע": יידן האָבן זיך נישט געטאָרט וויזיין אויף די גאַסן, — פונעם אָוונט אָן, ביז אין די פרימאָרגן־שעה'ן. יידן מיט בערד האָבן זיך נישט געוואָגט אין דרויסן אַרויס. דאָך זענען די דייטשע רוצחים אַריין אין די שטובן און ברוטאַל געשוירן בערד און פּיאות ביי פרומע יידן.

באַלד דערנאָך איז געקומען די גזירה פון יידן־אָפּצייכנס: צוערשט ווייסע בענדער אויפן רעכטן אָרעם. אַ פּאָר וואָכן שפּעטער — גועלע לאָטעס, פּאָרנט און הינטן. דאָס האָט באַטראָפן אַלע יידן פון 12 יאָר אַן.

איניקונג פונעם רב און קרימעלעווער יידן

שוין אין ערשטע טעג פון דער אקופאציע, האָבן זיך געיאוועט פּאָליאקן אַלס „פּאָלקדויטשע". אויסגעצייכנט האָבן זיך צווישן אַנדערע דער פּאָליציסט טשישעלניק און דער קרימעלעווער אלט־באקאנטער אנטיסעמיט רעימאן, וועלכע האָבן געפיניקט און אָנגעטאָן כלערליי צרות דעם קרימעלעווער רב ר' אלחנן דויד שידלאָווסקי. צו זיין אומגליק האָט ער געווינט אינעם הויז, ווו דער פּאָליציסט טשישעלניק האָט געווינט. רעימאן האָט זיך געעפנט א רעסטאָראַן, וועלכן עס פלעגן באַזוכן די ווילדסטע נאַצישע און פּוילישע רוצחים. זיי האָבן דעם רב אויסגעהאקט אלע ציין, אויסגעריסן אים די באָרד אַן פיאות. זיי פלעגן פון דער רביצן מאַכן חזוק. דעם שוחט, ר' יענקל ערדבערג, האָבן זיי געמאַכט די זעלבע צרות. זייער גרעסט פארגעניגן פלעגט זיין צו פיניקן יידן, און ספּעציעל דעם רב און רביצן.

די אלטע, זייער שיינע קרימעלעווער שול איז אין די ערשטע אָקופּאציע־טעג פארברענט געוואָרן. זענען יידן געצוונגען געוואָרן אָפּצוריניקן דעם פלאץ און פארברענען ספרי־תורות און אלע ספרים. די וועלט־זאכן פון דער שול האָבן די גויים צעראבעוועט.

פונקט ווי אַלע אַנדערע ערטער אין פּוילן איז אויך אין קרימעלעוו געשאַפן געוואָרן אַ יידישער קאָמיטעט, — בראש מיט משה אהרון האבערמאן (פּרעזעס) און סימכאָוויטש (וויצע־פּרעזעס) און אַנדערע. די אויפגאַבע פונעם קאָמיטעט איז געווען צו זאָרגן פאר דער יידּ. באפעלקערונג בנוגע לעבנסמיטל־קארטן, וועגן אן אלגעמיינעך קעך (אין ר' סרולקע שווארץ'ס הויז) פאר די שטעטלשע קינדער, פאָר עלטערע מענטשן און אָרעמע לייט. איך בין געווען צווישן די קינדער וועלכע האָבן געגעסן און איך וויל דערמאָנען צום ליכטיקן אַנדענק דאָס פריילייַן אסתר שוואַרץ, וואָס האָט זיך בלב ובנפש אָפּגעגעבן מיט די קינדער, אָרגאַניזירט אין יענע פינצטערע טעג פאָרשטעלונגען, כדי די קינדער אַביסל אויפצומונטערן. פונעם פאָך איז אסתר געווען אַ קראַנקן־שוועסטער. אין נויטיקע פאַלן פלעגט זי אויך געבן מעדיצינישע הילף.

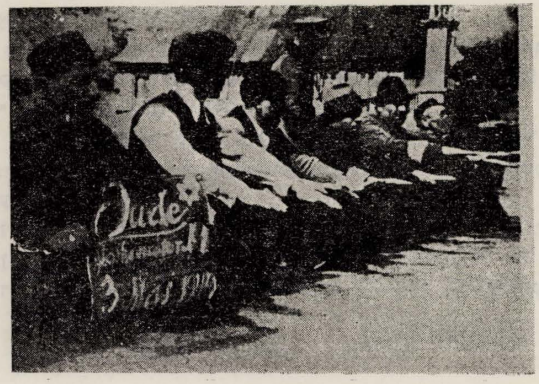
שפּעטער האָט זיך דער קאָמיטעט באַשעפטיקט הויפּטזעכלעך מיט צושטעלן מענער און פרויען צו צוואנגס־ארבעטן, ווי למשל: רוימען גאסן פון מיסט און שניי, האָקן האַלץ, ריין־מאַכן די שטובן פון די דייטשע באַנדיטן און אַ סאַך אַנ־דערע אַרבעטן, פאָר וועלכע די דייטשן פלעגן פאָרשטייט זיך, אָפּצאָלן מיט קלעפּ און חוזק־מאכן.

די דייטשן גופא פלעגן כאפן יידן צו ארבעט. זיי האָבן דערפון געמאכט, צום שפּאַס, בילדער. פאַק איז געווען אַ הויכער, דיקער, בלאָנדין. איין אויג איז ביי אים געווען קלענער פונעם אנדערן.

זיין מויל איז געווען קרומלעך, פארצויגן העכער אין איין זייט. מען האָט שוועלעך געוווסט צי ער שמייכלט, אָדער צי אַ גרימאַס צעגיסט זיך אויף זיין פרצוף. זעלטן פלעגט מען אים זען צופּוס, — תמיד אויף א וויס פערדל, מיט א קאנטשיק אין האנט. יידן פלעגט פארכאפן א מורא, וויבאלד זיי האָבן אים געזען. ער פלעגט זיך אַליין אויסזוכן זיינע קרבנות. ער און זיין שטאַב האָבן געווויינט אינעם הויז פון דער געווען שולע אינעם מארק.

פאַק פלעגט צונויפנעמען יידן אינמיטן מאַרק און אַרום דעם מאַרק פלעגן שטיין דייטשע סאָלדאַטן און אָרטיקע קריסטן מיט זייער הויזגעזינד און פלעגן אָנקוועלן, פאַרגיין זיך פון געלעכטער ווי אַזוי די דייטשן האָבן געטרעסעווועט די האָלב־טויטע יידן, וועלכע האָבן געמוזט לויפן איבערן מאַרק אַרום און אַרום און מאכן גימנאסטיק. די דייטשן פלעגן באהענגען יידן מיט באליידיקנדיקע אויפשריפטן, ווי אָט־די וואָס מען זעט אויפן בילד אונטן. דאָס איז געווען איינע פון די פיל צרות, וועלכע יידן זענען אויסגעשטאַנען.

ספעציעל פלעגט אַ „שלאַנזאַק" (אַ שלעזיער) מיטן נאָמען מיצקע פיניקן

אויפן בילד (לינקס צו רעכטס): ר' י. ערדבערג (שוחט), מ. פאַמערַאַנץ, ש. ה. פאגעל, מ. האַבערמאַן, מ. ראַטמאַן, י. דימאנט, ש. בראט. די טאָוול זאָגט: „יודע, שטאַטס־פאַררעטער נ' 1. 3.5.40.

אברהם האבערמאנען (א זייער הויך־געוואקסענער מאן). ער פלעגט אים באהענגען מיט שמאטעס און אַנרייצן אויף אים א גרויסן הונט, כדי אים כלומרשט צו דרעסירן אויף צו כאפן גרענעץ־שמולקערס (ביים ראנד פון קרימעלעוו איז געווען די גרענעץ פונעם „ענעראַל־גוווערנעמענט". קרימעלעוו איז, ווי זאַגלעמביע, געווען „רייכס־ געביט"). אזעלכע סצענעס און ענלעכע פלעגן די דייטשן פאַטאַגראפירן. זיי האָבן אויך פארפילמט דאָס ברוטאלע אָפשניידן די באָרד פונעם הדרת־פנימדיקן בכבודיקן ר' חיים דאנציקער. ר' חיים האָט בעת דער נידער־טרעכטיקער טאט אויסגעזען ווי א מת. ער האָט זיך נישט געריכט פונעם פלאץ, נישט רעאגירט אויף זיינע יסורים און זיין קליין אייניקלס געווין. זיין אייניקל. הארצקעלע איז געשטאנען נישט וויט פונעם אָרט ווו מען האָט זיין זיידן געפיניקט און ער האָט שטאַרק געכליפעט, זעענדיק וואָס מען מאַכט זיין זיידן.

די וויילדע חיות האָבן אויך געכאפט ר' סרולקע שווארץ און אָנגעצונדן זיין בארד.

דער ערשטער טראַנספאָרט קיין דייטשלאַנד

אינעם יאָר 1940 האָבן די רוצחים געפאָדערט פונעם יידישן קאָמיטעט ער זאָל זיי צושטעלן א טראנספארט מענער פאר צוואנגס־ארבעטן אין דייטשלאנד. פאר די קאָמיטעט־מיטגלידער איז געשטאנען א הארבע פראגע; נישט אויספירן דעם באפעל האָט פאר זיי באטייט אונטערגאנג. אויספירן אים האָט באטייט: געבן א האנט צו א צעשיידונג צווישן יינגע יידישע בחורים און זייערע נאָנטעסטע, וועלכע האָבן זיך מער נישט געזען אין לעבן.

די רשימה איז דאָך אויפגעשטעלט געוואָרן. דעם 20־טן נאָוועמבער 1940 איז אוועק דער ערשטער טראנספאָרט מיט עטלעכע און צוואנציק בחורים, צווישן זיי מיין ברודער הערש לייב (היינט אין ישראל).

די משפחות פון די פאַרשיקטע האָט אַרומגענומען אַ טיפער טרויער. מיט פארווייניגט אויגן פלעגן די מאמעס אומזיסט אויסקוקן אויף בריוו פון זייערע פאַרשיקטע קינדער.

מען האָט געפילט אז מיטן דאָזיקן ערשטן קרבן לאָזט עס זיך נישט אויס. יידן האָבן וווייטער געלעבט אין שרעק און מורא פאר אַבלאוועס און פורעניות, וואָס די דייטשן פלעגן מאכן נאָכן אוועקשיקן די צוואנציק קרימעלעווער יידישע בחורים.

דער האָנדל

די צייטן זענען געוואָרן שלעכט. נישט יעדער האָט געהאָט באַשעפטיקונג ביי זיין פאַך. דעריבער האָבן זיך יידן געזוכט צום האַנדל. אויך אינעם האנדל

האבן יידן נישט מצליח געווען, ווייל קריסטן האָבן מורא געהאַט זיך צו טרעפן מיט יידן. דאָס, וואָס יידן האָבן געהאַט, האָבן זיי טאַקע אויפגעגעסן. דערצו נאָך האָבן די נאַציס פאַראָרדנט אַז יעדער ייד וועלכן מען כאַפּט ביים האַנדל, ווערט תיכף פאַרשיקט קיין אָשוויענשים.

דער רוב האַנדל איז געווען צווישן קרימעלעוו און זאַוויערטשע. זיין פאַרנעם איז געווען אַ קליינער: אַביסל מעל, צוקער, אייער, בוימל, קאַרטאָפל א. א. וו., וואָס מען פלעגט טראָגן אויף זיך, אונטער די מלבושים. קיין זאַוויערטשע, ווי יעדער האָט געהאַט זיינע סוחרים־אָפּנעמער, פלעגט מען גיין דורכן דאָרף לאָשניץ. אויך פּריוואַטע באַלעבאָסטעס פלעגן אָפּנעמען די פּראָדוקטן. אזוי האָט געהאַנדלט, למשל, מיין מאַמע. די פּאַרדינסטן זענען געווען גאָר קליינע, קוים צום איבערלעבן דעם טאָג. זשאַנדאַרמעריע־פּאַטרולן פלעגן זיך דרייען אויף די וועגן. נישט איין מאָל פלעגט מיין מאַמע אַהיימקומען האַלב־טויט מחמת שרעק.

דעם 21.3.1941 איז אין שטעטל פאָרגעקומען די שרעקלעכע אַבלאַווע, ביי וועלכער דער 25־יאָריקער חיים גאָלדשמידט איז געפאַלן אַ קרבן. גאָלדשמידט האָט זיך יענע נאַכט געוואָלט אויסבאַהאַלטן אינעם שטרוי־שייער פונעם פּאָליאַק גאַצילאַ, וועלכער האָט געוווינט נישט ווייט פונעם יידישן בית הקברות. אינדערפרי האָט דער קריסט דערזען גאָלדשמידטן אינעם שייער. ער האָט געשיקט זיינע קינדער זאָגן די דייטשן אַז ביי אים אינעם שייער באַהאַלט זיך אַ „זשיד". די זשאַנדאַרמעריע, וואָס איז באַלד אָנגעקומען, האָבן גאָלדשמידטן דערשאָסן אינעם שייער.

אין דערזעלבער נאַכט זענען די דייטשן געגאַנגען פון שטוב צו שטוב און ארויסגעשלעפּט אלע יידישע מענער,— יינג און אַלט,— פון די בעטן. מען האָט זיי צונויפגעטריבן אויפן מאַרק, אין פראָנט פון דער קאָמענדאַנטור. דאָרט האָבן זיי די דייטשן צעשלאָגן ביז בלוט. אויך מיין פאָטער און מיין עלטסטער ברודער זענען געווען צווישן די צעשלאָגענע.

ביים צווייטן קאָנטראָל־שפּאַציר פון די דייטשע באַנדיטן אין אונדזער וווינונג האָבן זיי געפונען מיין ברודער בערל אונטערן פאַרבעטן געלעגער. איינער פון די רוצחים, — וויקטאָר האָט מען אים גערופן, — האָט בערלען אַרויסגעשלעפּט פון אונטערן בעטגעוואַנד און אים אָן רחמנות געשלאָגן. מיין מאַמע האָט געבעטן דעם מערדער איבערצולאָזן אינדערהיים דאָס יינגל, ווייל זיין פאָטער און זיין ברודער זענען שוין אינעם זאַמל־לאַגער. האָט וויקטאָר זי געשלאָגן אין פּנים. איך האָב אַלץ געזען און זיך געטראַכט: ווען קומט שוין די צייט, איך זאָל קאָנען נקמה־נעמען פאַר די פּיין און פאַר מיין מאַמעס קלעפּ.

אויך בערלען האָבן די דייטשן צוגענומען אויפן זאַמל־פּלאַץ (היינט געפינט ער זיך אין אמעריקע), — נישט געקוקט אויף די בקשות פון מיין מאַמען.

דאָקעגן איז איר געלונגען צו באַהאַלטן יענקל דימאַנט׳ס צוויי זין. איינער פון זיי לעבט היינט אין ישראל און דערמאָנט אסאך מאָל דעם פאל. נאָך יענער צייט איז זיי געלונגען נאָך 6 חדשים צו בלייבן אינדערהיים, אָבער אויך זיי זענען שפעטער פארשיקט געוואָרן קיין דייטשלאנד.

צופרידן פון די רעזולטאטן פון יענער אָבלאוע־נאכט, האָבן די נאציס אהיימגעשיקט די גאָר־אלטע לייט צוריק אין זייערע היימען. די איבעריקע יידן האָבן זיי געשיקט קיין זאוויערטשע און פון דאָרט, מיט אנדערע זאוויערטשער יידן, אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן.

מיין פאָטער און מיינע 3 ברידער האָבן געשמאכט אין די לאגערן, בעת מיין גאָטזעליקע מוטער מיט 6 שוועסטערן האָבן זיך געראנגלט פארן נאקטן קיום. דער מצב איז געווען טראָגיש. אין קרימעלעוו זענען געבליבן בלויז פרויען, אלטע לייט און קינדער. דער קאָמיטעט איז געווען מאכטלאָז און געפירט וויטער דאָס רעדל כדי צופרידן צושטעלן די דייטשן. די רעדלפירער האָבן דערפאָר די דייטשן איבערגעלאָזט אין זייערע היימען.

אזוי ארום איז ביי אונדז אין שטוב, ביי די 6 טעכטערלעך, געווען זייער שלעכט. מיין מאמע איז געווען פיזיש און מאָראליש געברָאָכן. מיר האָבן געליטן נויט, אפשר מער ווי אנדערע משפחות, ווייל מיין מאמע האָט מורא געהאט צו ריזיקירן מיט האָנדל, וואָרום — כאָפט מען זי, וואָלט עס באַטייט אומקום פאָר די קינדער.

איז, טאָקע, דער גורל געפאָלן אויף מיר און איך בין געווָארן די פרנסה־געבערן. איך פלעג שלעפן זעק מיט קאָרטאָפל און אָנדערע פּראָדוקטן אויף די פלייצעס. מיין מאָמע פלעגט מיך אָפוואָרטן יעדן פאָרנאָכט מיט פאָרווייַנטע אויגן און תמיד גאָט געדאָנקט ווען איך בין שוין בשלום אַהיימגעקומען. איך האָב דעמאָלט נישט פארשטאנען אז איך שפיל אזא ווי׳כטיקע ראָליע אינעם קיום פון פון דער משפחה. מיר איז אָבער געפעלן געווָארן אז מען באציט זיך צו מיר און מען רעכנט זיך מיט מיר ווי מיט א דערוואקסענעם מענטשן.

מיין פאָטער וועלט באַפרייט

סוף 1941 האָבן מיר זיך דערוווסט אַז די דייטשן באַפרייען מענער איבער 50 יאָר פונעם לאגער גרינהיידע, ווו מיין פאָטער און אנדערע קרימעלעווער זענען געווען. און טאקע, א פאָר וואָכן שפעטער קומט מיין טאטע אהיים, און א חודש שפעטער — שמעון חורגין, איינער פון די ברויערייַ־אייגנטימער. מיין פאָטער מיט נאָך אָנדערע עלטערע לייט האָבן באַקומען אָרבעט אויף דער שלאָקע־„האָלדע" פון הולטשינסקי׳ס פאָבריק ביים אָוועקפירן די שלאקע, די גיסערייַ־אָפּפאַלן, וואָס איז פארוועגדט געוואָרן ביים רעפאירירן די וועגן. פאר אָט־ דער ארבעט

פלעגן זיי באקומען א חודשלעכן לוין, וועלכן עס פלעגט אויסצאָלן דער זאוויערטשער יידישער ארבעטס־ראט.

אַ תליה אינמיטן מאַרק

און אט־נאָך אַן עפיזאָד פון יענע שרעקלעכע טעג, וואָס לאָזן זיך נישט פערגעסן. קורץ פאר מיין אוועקפאָרן אין לאגער זענען אין א געוויסן טאָג אַנגעקומען אויפן קרימעלעווער מארק צענדליקער שווארצע אויטאָ׳ס מיט געסטאפּאָ, זשאנדארמעריע און ווערמאכט, וועלכע האָבן אינמיטן מארק אויפגעשטעלט א תליה. עס פארשטייט זיך אז יידן האָט מען שוין אין די גאסן מער נישט געזען, הגם קיינער האָט נישט געוווסט געגנוי וואָס עס וועט פאָרקומען. יידן האָבן אין יעדן פאל געהאט א סיבה זיך פאָרצושטעלן דאָס ערגסטע. נאָכמיטיק זענען די מערדערס געגאנגען פון שטוב צו שטוב און אלע, — יידן און פאָליאקן, — ארויסגעטריבן אין מארק אריין.

אלע זענען געשטאנען מיט פארכאפטן אָטעם און געווארט מיט גרויס שרעק וואָס דאָ וועט זיך אָפשפילן. די רוצחים האָבן זיך אַרומגעדרייט מיט שטעקנס אין די הענט. פלוצעם איז אַנגעקומען אַ שוואַרצער פאָרמאָכטער אויטאָ, פון וועלכן די נאָציס האָבן אַרויסגעשלעפט 3 ציוויליסטן. באָוואָכטע פון גסטאָפּאָ־לייט. באָלד האָט מען זיך דערוווסט אַז די דריי זענען קריסטן און אַז זיי זענען פארמשפט צום טויט דורך הענגען. דער איבערזעצער האָט געפרעגט די פאָרמשפט וואָס זיי האָבן צו זאָגן פאָרן טויט. אלע האָבן געטענה׳ט אַז זיי זענען אומשולדיק. די נאָציס האָבן זיי דאָך געהאָנגען. שפעטער האָבן די מערדער געגומען יידן זיי צו באגראָבן.

איך פאָרלאָז מיין קרימעלעווו

דאָס אויבן־באשריבענע איז פאָרגעקומען ביז פעברואר 1942. דעם 9־טן פעברואר זענען ווידער צעשיקט געוואָרן צעטלעך וועגן „ארבעטס־אייזאץ" פאר פרויען. מיין עלטערן אין פינצטער געוואָרן פאר די אויגן: באָקומען צוויי מאָביליזיר־צעטלעלך פאר צוויי טעכטער (איך און מיין שפעטער־אומגעקומענע שוועסטער מלכה). מיין פאָטער האָט אינטערווענירט אין די קריין פונעם קאָמיטעט און עס איז אים געלונגען צו באָפרייען מיין שוועסטער. בנוגע מיר האָבן מיינע עלטערן געגלויבט, אז היות איך בין געווען זייער מאָגער און האָב אויסגעזען שלעכט, וועט מיך די מעדיצינישע קאָמיסיע אינעם סאָסנאָוויצער „דולאג" סיי־ווי באפרייען. אין דער אמתן האָב איך מיך נישט געוואָלט שטעלן פאר דער דאָקטוירים־קאָמיסיע, ווייל קראנקע האָבן די נאציס געשיקט אין פארניכטונגס־

לאַגערן. דערפאַר־זשע האָב איך אויף אַן אַפּעל פון דעם „יידן־עלטעסטן" פונעם דולאג זיך צו שטעלן פרייוויליק קיין סאגאן, אלס ערשטע צווישן הונדערטער מיידלעך מיך געמעלדעט. דערפאר בין איך אויך געווען די ערשטע אויף דער ליסטע. איך, — א פארצווייפלטע איבער דער לאגע אין קרימעלעוו און באזונדערס ביי אונדז אין שטוב, — האָב נישט געוואָלט טראכטן צי איך האנדל ריכטיק, אדער נישט. מיינע אומגעקומענע, אומגליקלעכע עלטערן האָבן זיך קיינמאָל נישט דערוווסט דעם אמת וועגן מיין צושטעלן זיך.

פון קרימעלעוו זענען יענעם טאָג נאָך פרויען געפופן געוואָרן צום „ארבעטס איינזאַץ". אָבער בלויז איך האָב געמוזט גיין אין לאַגער אַריין. ווי איך האָב מיך שפּעטער דערוווסט זענען די אנדערע פרויען באַפרייט געוואָרן וויל מען האָט זיי אויסגעקויפט פאר געלט.

דעם 10־טן פעברואר האָב איך מיין שטעטל קרימעלעוו צום לעצטן מאָל געזען. 3 חדשים שפּעטער זענען פונעם שטעטל „אויסגעזידלט" געוואָרן קיין זאוויערשטע אלע יידישע פאמיליעס. זיי זענען מיט אנדערטהאלב יאָר שפּעטער, — דעם 25־סטן אויגוסט 1943, — טראנספאָרטירט געוואָרן קיין אָשוויענטשים מיט דער אַלגעמיינער גרויסער „אויסזידלונגס־אַקציע" פון די זאָוויערטשער יידן.

בלויז עטלעכע קרימעלעווער מענער האָבן איבערגעלעבט די טויטן־לאגערס. זיי געפינען זיך איצט אין ישראל און אַ טייל אין אויסלאַנד. פון די קרימעלעווער פרויען, וועלכע האָבן אין דער געשילדערטער צייט געלעבט אין קרימעלעוו, בין איך די איינציקע וואָס איז געבליבן ביים לעבן.

דאָס זענען די משפּחות, — לויט ווי איך געדענק, — וועלכע האָבן געלעבט אין קרימעלעוו ביז 1942 (לויטן אלף־בית)

הרב אלחנן דוד שידלאָווסקי; אביגדור באנקער; אברהם בראט; שלמה בראט; מענדל ברעוודא; אברהם גאָלדמינץ; זלמן גאָלדשמידט; יחזקאל גאָלד־שמידט; שלום גרינשטיין; שלמה גרינשטיין; ר׳ חיים דאַנציגער; טוביה דובלין; יענקל דימאַנט; איציק האָבערמאַן; אסתר האָבערמאַן; לייביש האָבערמאַן; משה האבערמאַן; שלום האָבערמאַן; שמעון הורגין; משה מאלמאן; נתן טיפענ־בערג; חיים דוד טעלנער; מאיר טעלנער; ישראל מאַרקעוויטש; הערשל מא־נעטאַ; רפאל מאַנעטא; אברהם סימכאָוויטש; יענקל ערדבערג (שוחט); טוביה פאָגעל; מרדכי פאָגעל, **און זייערע משפּחות.**

אליעזר פאָגעל, ריבה פאָגעל, רבקה פרידבערג.

מענדל ראָטמאַן; רפאל ראָטמאַן דוד ראָזמאַרין; יעקב לייביש ראָטמאַן; לייטשע (לאה) ראָטשטיין; ביילע רושינעק; מענדל שוואַרץ; סרולקע (ישראל) שוואַרץ; ברוך וואָלף שטיבל, **און זייערע משפּחות.**

מאניא פייגנבלאט (בראט)

איך וועל קיינמאל נישט פארגעסן

איך וועל קיינמאל נישט פארגעסן יענעם מיטוואך, דעם 26־טן אויגוסט 1943, ווען זאוויערטשע איז געווארן יידן־ריין.

א טאג פריער האב איך מיך געזעגנט מיט מיינע עלטערן און געשוויסטער און מיט מיין 3½־יאריקן יינגעלע סימעק, ווייבאלד די נאציס האבן אונדז קאנצענטרירט אויפן נייעם מארק.

א פאר שעה האבן זיי אונדז דארט געהאלטן. פלוצעם איז געקומען א באפעל צוריק אהיים צו גיין.

לויטן אלטן גלייכווערטל: „צוריק פון א בית־קברות לעבט מען שוין לאנג",— האבן מיר אונדזער צוריקקומען אהיים אויסגעטייטשט צום גוטן.

אבער דאס „גוטע" האט נישט לאנג אנגעהאלטן. די ס.ס. האט ווידער אנגעהויבן אירע פינצטערע, ברוטאלע מעשים. ווידער האבן יידן אנגעהויבן לויפן צום יידן־ראט צום „רעקלאמירן". דארט האט מען די מענטשן געשטויסן אהין און אהער. ווער עס האט געהאט כוח אדער פראטעקציע איז זיכער אריינגעקומען אין די געביידע פונעם יידן־ראט. אזוי לאנג איז מען געלאפן, ביז — עס האבן זיך געהערט שיסעריין אויפן המון. א סאך זענען געפאלן טויטע. און מער נאך — פארוונדעט. בעת איין אפטיילונג ס.ס. האט געשאסן, האט א צווייטע גרופע אויפגעמאכט אין די געטא־גאסן די שפייז־מאגאזינען. היות יידן האבן ממש געהונגערט, האבן זיי געגומען לויפן צו די מאגאזינען. מען האט געכאפט וואס עס האט זיך נאר געלאזט. אויף די טראטוארן, ארום די מאגאזינען האט מען זיך געגליטשט אויף מארמעלאדע. דאס גאנצע ביסל יידן פון אונדזער שטאט האט נישט געוווסט וואס עס דערווארט זיי בעת זיי זענען געלאפן רעקלאמירן זיי כדי צו כאפן עסענווארג. אויך די וואס זענען געזעסן אין די היימען, געווייגט, געהאפט און זיך פארלאזט אויף גאט אז ער וועט אונדז באשיצן און פירן אויפן וועג פון גנאד, האבן נישט געוווסט וואס עס דערווארט זיי. לאנג האט דאס אומבאשטימטע נישט געדויערט. באלד האט מען געמוזט פארלאזן די גאסן און זיצן אין די שטיבער.

איך האב געהאט צוגעגרייט ארישע פאפירען און האב באשטימט א צייט וען צו פארלאזן דעם געטא. אט שטיי איך שוין ביים טויער פונעם געטא כדי עס צו פארלאזן. הייבט מיך אן עקבערן א געדאנק: „וואס גייסטו טאן?" איבער־לאזן די גאנצע פאמיליע און דערצו נאך מיין קליין קינד און איך אליין זאל מיך ראטעוון?

האב איך באשלאסן אז איך וועל דאס נישט טאן. וואס עס וועט זיין מיט אלע זאל זיין אויך מיט מיר.

איך בין צוריק אהיים.

די לעצטע נאַכט זענען מיר שוין נישט געשלאָפן. איינער האָט געקוקט אויפן צווייטען און געשוויגן, אָבער די הערצער האָבן געווייניט וויל זיי האָבן געפילט וואָס דער צומאָרגנס וועט ברענגן.

צומאָרגנס, 5 א זייגער פארטאָגס האָט מען געהערט געשרייען: „א ר ו י ס! א ר ו י ס! אלע יידן ארויס! מיטנעמען אלע זאכן מיט זיך!" דאָס איז געווען דער אָנהויב פונעם סוף. ווי אַ סטאָדע שעפסן זענען מיר געטריבן געוואָרן און געגאַנגען אויפן זאמעל־פונקט. דארט זענען מיר געשטאנען א פאר שעה. אויפן זאמל־פונקט האָבן די דייטשן „רעקלאמירט",— צוערשט די ארבעטער פון דער פאבריק „ערבע", דאַן די לייט פון דער שטאָט־פאַרוואָלטונג און אויך די גמינע־לייט מיט זייערע משפחות. אינצווישן האָט מען גהערט ווייגעשרייען פון מענטשן וואָס די געסטאפּאַ האָט דערווייל געשאָסן אויף זיי. פון די עמיינע־געבוידע האָט מען אונדז 11 אַ זייגער פאַרמיטיק איבערגעפירט אין די אַקציע־פאַבריק. אויפן וועג האָט יעדער איינער געמוזט איבערגעבן אַלע ווערט־זאכן וואָס ער האָט גהאָט ביי זיך. בעת מיר זענען גיזעסן אויפן פאַבריק־פלאַץ האָבן אונדז די וועכטער געטרייסט און אונז געזאגט אז יונגע מענטשן וועלן קומען אין די ארבעטס־לאַגערן און עלטערע פרויען וועלן זיך פאַרנעמען מיט קליינע קינדער. 2 אַ זייגער נאַכמיטיק האָבן די נאַציס אונדז גהייסן אַרויפגיין אין לאַסט־וואַגענען. אָט־דער באַפעל איז געווען באַגליים מיט קלעפּ פון ביקסן־קאַלבעס. עס איז געווען צו באַמערקן, לויט די וואַגענען, אַז מיר זענען נישט די ערשטע. די פּריערדיקע טראַנספאַרטן האָבן איבערגעלאָזט אַ סאַך שמוץ, וועלכן מיר זענען געוואָרן גע־צוווּנגען צו באַזייטיקן מיט אונדזערע קליידער.

די באַן האָט גערירט אין די ריכטונג צו אויבערשלעזיע. אַנגעקומען קיין קאַטאָוויץ, האָט ח. סענדעראָוויטש אויסגעשריגן: „מענטשן, מיר גייען אויף קידוש־השם. מען פירט אונדז קיין אוישוויץ" אָלע זענען אַרויס מיט געשריייען און געווייניגן. די משפחה קארטאָש האָט אָנגעהויבן זאָגן תהילים און אַלע האָבן מיטגעזאָגט. נאָך 2 שעה זענען מיר שוין געווען אויף דער סטאַציע אוישוויץ. מען האָט סעגרערגירט די אַנגעקומענע: מענער באַזונדער, פרויען באַזונדער. פרויען מיט קינדער האָבן די נאַצי׳ס גלייך געזומען אויף אויטאָ׳ס. אויך איך האָב מיך באַלד געפונען אויף אן אויטאָ, — מיט מיין קליין קינד אויפן האַנט. נעבן מיר איז געווען מיין מוטער. אין לעצטן מאָמענט האָט מיר מיין מוטער גע־זאָגט: „טאַכטערשי, דו ביסט נאָך יינג, דו קאַנסט דיך ראַטעווען. איך וועל שוין אַכטונג געבן אויף דיין קינד. גיי מיט דיינע שוועסטערן".

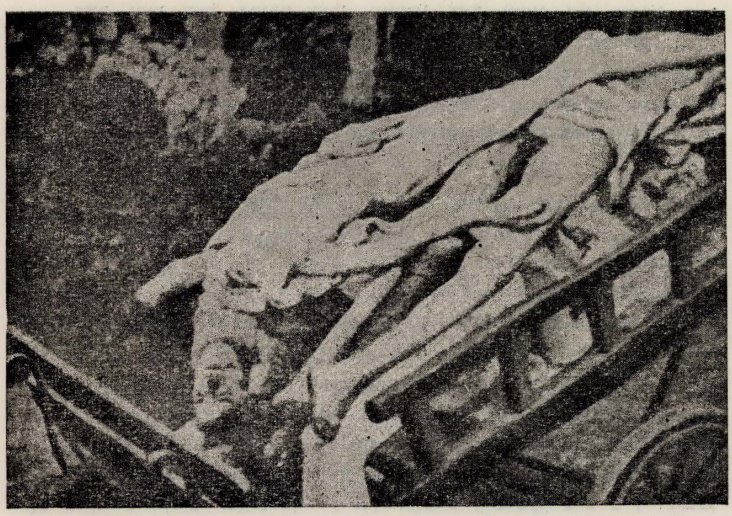
איך בין אַראָפּגעשפרונגען. געטאָן האָב איך עס, נישט פאַרטראַכנדיק זיך וואָס איך טו.

דער אויטאָ איז גלייך אַוועק.

דאָס בילד האָב איך פון זינט יענער צייט פאַר מיינע אויגן. איך זע כסדר ווי מיינע נאָענטסטע, צוזאַמען מיט מיין קינד, פאָרן אַוועק. איך זע איך ווי מיין קינד קוקט אויף מיר פון אויטאָ אַראָפּ און ווי אַזוי עס פאַרשווינדט צובישלעך־ווייז דער אויטאָ פון מיינע אויגן בכלל.

אונדז האָט מען אַריינגעפירט אינעם בירקענאו־לאַגער. יעדן האָבן די נאַציס אויסטאָואירט אַ נומער אויף די האָנט. דערנאָך האָט מען אונדז אויס־געטאָן אַלע קליידער, אָפּגעשוירן די האָר, — אַזוי ווייט אַז מען האָט אַן אייגענע שוועסטער נישט דערקענט. אין אַזאַ מעמד האָבן אונדז די דייטשע מערדער גע־פירט צו שאַנד און שפּאָט. אין די 20 חדשים האָבן מיר איבערגעלעבט שרעקלעכע זאַכן. איך האָב פאַרלוירן מיין גאַנצע משפּחה, צוזאַמען מיט נאָך טויזענטער זאָוו־יערטשער. פון מיין גאַנצע פאַמיליע זענען על פי נס ביים לעבן געבליבן בלויז איך און מיינע 2 ברידער.

מאָנטרעאָל.

דערשטיקט, דערמאָרדעט, פאַרברענט...

קאפיטלעך פון א שוידער־תקופה

דוד בראַט

די צווייטע אויסזידלונג אין זאַוויערטשע

פונקט ווי א גוטער ייד פלעגט יעדן אינדערפרי זאָגן א קאפיטל תהילים, אזוי פלעגן מיר יעדן פארטאָג ארוסקוקן אין גאס אוז זיך צוהאַרכן צי עס איז רואיק, צי עס איז חלילה נישט עפעס שלעכט פאסירט אַדער צי הילף איז געקומען,— הילף אזוי אויסגעהאַפטע, אזוי געגארטע.

איז דאָך האָפן אוז שטרעבן איז געווען אונדזער אייניציק געווער. ליידער איז גוטס נישט געווען אויפן האַריזאָנט.

מיין פאַטער איז געקומען אַהיים אוז ער האָט געזאָגט צו אונדז: קינדער גרייט אייך צו. מיר האָט אַ קריסט געזאָגט, אַז ער האָט גזעזן ווי מען פירט אויף דער בלאַנאַווסקא־גאַס יידן.

דאָס ווּאס דער קריסט האָט געזאָגט דעם טאַטן איז געווען דער טרויעריקער אמת. מיר האָבן זיך געגומען גרייטן לויטן שטיי־גער פון יענע טעג: יעדער האָט אין זיין רוקזאק (פלעצאק) געגומען א ברויט אוז א ביסל ווּעש. איטלעך קליין קינד האָט מען אָנגעהאָנגען א שילדל אויפן בוזעם אין וועלכן עס איז געווען באצייכנט דער נאָמען אוז פאמיליע נאָמען ווי אויך דער געגויער אַדרעס.

אזא באפעל האָט ארויסגעגעבן אונדזער יודנראט. דאָס האָט פארבלענדט דעם עולם. מיטן מאָטיוו טאָמער קומט אוועק א קינד זאָל מען וויסן וועמען עס אָפצוגעבן. אוז אָט: ווי מיר גרייטן זיך אַזוי — תמיד גרייט ווי שעפסן צו דער שחיטה — הערט מען אין הויף רעדן צווישן זיך שכנים, שושקען זיך („אפשר האָט זיי די אַרבעטס־שטעלע פון דער לופטוואָפע צוגעגומען צו אַר־בעט"). דאָס האָט מען זיך אַזוי געשושקעט ווייל אַ גרויסער טייל יידן איז געווען פארשריבן בייַ דער ארבעטס־שטעלע פון דער לופטוואָפע וו‌ו די דייטשן האָבן געזאָלט אייגאַרדענען פארשידענע רעסאָרטן פון ארבעט פאר דער נאַצישער לופט־אַוויאַציע: יעדער האָט זיך אַליין אוז אַנדערע געטרייסט אַז מען נעמט אים אָן צו דער ארבעט. ווער עס האָט נישט געהאט אזא באשטעטיגונג האָט פלאַנירט זיך צו באַהאַלטן. דערנאָך האָט מיין מוטער מיט מיין יינגסטן ברידערל זיך באהאלטן אין א קעלער אין אונדזער שטוב. איך האָב פארמאכט דעם קעלער מיט זיין צודעק טירל אוז דערנאָך האָבן מיר, דער רעשט הויז־געזינד, געווארט אויף א באפעל. מיר האָבן לאנג נישט געווארט ביז עס זענען אָנגעקומען די טייוולאנישע רוצחים אוז געשריגן „ה ע ר ו י ס". נישט רעדענדיק

קיין ווּאַרט האָט יעדער פון אונדז געמוען זיין בידנעם פעקל און געגאַנגען לויטן באפעל צום נייעם מארק, איבערלאָזענדיק די שטוב מיט די שטובואכן אויף הפקר. עס איז פארבאָטן צו פארשליסן די טירן.

אינצווישן האָבן די קריסטלעכע שכנים זיך צעהוליעט און זיי האָבן זיך געמומען פֿאַרען אין די שטיבער.

דער זאַמל־פונקט ביי דער צווייטער „אויסזידלונג" איז געווען אויפן נייעם מארק. יידן זענען געגאַנגען גרופּנווייז, — יעדע משפחה, פֿאַרשטייט זיך צוזאַמען.

מיין פֿאַטער, געשווייסטער און איך זענען געגאַנגען דורך די האָזשא־גאָס, קעגנאיבער דער געווען־זענער יידישער גמינע (אין דער באשריבענער צייט אי"ז אין אָט־דעם בנין, ווו עס איז אַמאָל געווען די יידישע גמינע, געווען אַ קעך פאַר קינדער).

מיר גייען אַזוי, ביז פלוצעם שפרינגט צו אונדז צו אַ נאַצישע חיה און גיט אַ שטאַרקן זעץ מיט אַ דיקן שטעקן איבערן רוקן פון מיין פאַטער.

דער טאַטע איז געפאַלן אין חלשות. איך האָב אים געמומען שלעפּן. דאָס האָט דעם טאַטן דערמונטערט. ווען ער איז געקומען אַביסל צו זיך, האָט ער זיך שנעל אויפגעשטעלט מחמת פחד, אַז אויב ער ליגט ווייטער, באַקומט ער נאָך אַזעלכע קלעפּ.

אין אַזאַ שטימונג זענען מיר ווייטער געגאַנגען צום נייעם מאַרק. אַז מיר זענען אַהינצו אָנגעקומען, האָט מען אונדז אוועקגעשטעלט ביי די יאַטקעס. דאָרט האָבן מיר געוואַרט עטלעכע שעה, ביז די דייטשן האָבן צו־נויפגעשלעפּט כמעט דאָס גאַנצע ביסל זאַוויערטשער יידישע איינווינער, ווי אויך די פּליטים־יידן, וועלכע די דייטשן האָבן נאָך אינעם יאָר 1940 דע־פּארטירט אין זאַוויערטשער קאָנט (און דערנאָך קאָנצענטרירט זיי אין זאַוו־יערטשע) פון אויבערשלעזיע און זאָלזשער געביט, וואָס האָט אמאָל באַלאָנגט צו טשעכיש שלעזיע.

מיר שטייען אַזוי און מיר זען ווי די דייטשן ברענגען כסדר פרישע גרופּעס יידן, — צווישן זיי אַלטע און קראַנקע, וואָס האָבן קוים געזשיפּעט, וועלכע די נאַציס האָבן געבראַכט אויף פורן. זיי האָבן אויסגעזען, להבדיל ווי געקייליעטע בהמות, צעקלאַפּט, צעשלאָגן, האַלב־נאַקעט. אָט־די יידן האָבן די נאַציס אַוועקגעלייגט אונטערן דאָך פון די יאַטקעס.

אויך פון די אַרומיקע שטעטלעך האָבן די נאַציס געבראַכט אַזעלכע גרופּעס.

מער גרופּעס האָבן די נאַציס צום סוף נישט געקאָנט צוזאַמענטרייבן, ווייל אַ סאַך האָבן זיך אויסבאַהאַלטן. היות זיי האָבן געזען אַז מער וועלן זיי

נישט באַווייזן צונויפטרייבן, איז געקומען אַ נאַצישער אָפיציר, אין באַגלייטונג פון אַ גרויסן הונט און ער האָט פאַראַרדנט אַז דער גאַנצער טראַנספאָרט מוז תיכף אָפגיין.

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דאָס שוידערלעכע בילד, ווי עס האָט דעמאָלט אויסגעזען אויפן נייעם מאַרק.

איך וויל באַצייכענען אַז עטלעכע מיטגלידער פון דער יידישער גמינע (יודנראַט) פאַרדינען אַ באַזונדערן לויב, ווייל זיי האָבן גלייך אָנגעהויבן אַרומ־לויפן צווישן די פאַרשיידענע נאַצישע דינסט־שטעלן און געזוכט אַן עצה ווי אַזוי אָפצוראַטעווען כאָטש אביסל פון די בידנע, אויסגעמוטשעטע יידן. זיי זענען געלאָפן צום לייטער פון דער לופטוואָפע וועלכער איז געווען אַביסל לייטישער, אין פאַרגלייך צו די אַנדערע נאַצישע רוצחים, וועלכע האָבן גע־פאַנעווען אין געווילדעווען אין זאַווירערטשע.

די דערמאָנטע יודנראַט־מיטגלידער האָבן אַרויסגערופן פון סאָסנאָוויץ מערינען, וועלכער איז געווען דער הויפט־לייטער פון די „יודנראַט" אין גאַנץ זאָגלעמביע. צוזאַמען האָבן זיי געזוכט עצות, ווי אַזוי צו ראַטעווען כאָטש אַ טייל יידן.

נאָך לאַנגע באַמיאונגען האָט דער לייטער פון דער לופטוואָפע אַרויס־געמומען פונעם זאַמל־פונקט אויפן נייעם מאַרק אַלע די וואָס זענען געווען ביי אים פאַרשריבן. מען האָט אויך אַרויסגענומען פון דאָרט אַלע וואָס האָבן געאַרבעט אינעם מאַגיסטראַט, אָדער פאַרן מאַגיסטראַט.

די איבריקע יידן האָבן די נאַציס נישט באַפרייט. אפילו די יידן, וועל־כע האָבן געהאַט דעם בלויען „זאָנדער" האָבן די היטלעריסטישע רוצחים נישט באַפרייט. מיטן בלויען „זאָנדער" איז געווען, בדרך כלל, אַביסל בעסער אידער אַן אים, אָבער דאָסמאָל האָט אויך דער „זאָנדער" קנאַפ־וואָס גע־האָלפן.

פלוצעם האָבן די נאַציס געבראַכט אַ גרופע יידן, וואָס די דייטשן האָבן זיי געפינען אין פאַרשיידענע פלעצער, וו׳ די יידן האָבן זיך באַהאַלטן. די נאַצישע חיות האָבן געגעבן אַ באַפעל, זיי זאָלן זיך אַוועקלייגן מיטן פנים צו דער ערד. באַלד דערנאָך האָבן זיי אָנגעהויבן שיסן אין דער לופט און די בידנע יידן האָבן געמיינט אַז דאָס שיסן די נאַציס אין זיי. קוקן וואָס עס טוט זיך אַרום און אַרום האָבן זיי נישט געקאָנט, ווייל עס איז געווען פאַרבאָטן אויפ־צוהויבן דעם קאָפ.

נאָך אַ געוויסער צייט האָבן די נאַציס באַפוילן דער גרופע יידן אויפ־צושטיין. די יידן שטעלן זיך אויף און אָט זענען זיי, אַז פון זיי זענען אַלע לעבן געבליבן. אָבער דאָס איז געווען בלויז צייטווייליק.

אין דערזעלבער צייט האָט מען געבראַכט אַ גרופע יידן, וועלכע האָבן

געאַרבעט אין דער פאַבריק פון ערנסט ערבע. אָט־די יידן האָבן זיך די גאַנצע נאַכט אויסבאַהאַלטן, אָבער אינדערפרי האָט זיי עמעץ־ווער פאַרמסרט און אַרויסגעגעבן צו די דייטשן.

אַ גרויל האָט אַרומגעכאַפט יעדן איינעם וואָס האָט זיך צוגעקוקט צו דעם וואָס עס האָט פאַסירט אויפן נייעם מאַרק, — צו די פיניקונגען, באַ־ליידיקונגען, אָפשרעקענישן פון אונדזערע יידן.

אין אָט־דעם גרויל־מצב זעט מען ווי די נאַציס באַפרייען אַ גרופּע יידן, — צווישן זיי אויך מיין פאָטער, מיין שוועסטער און מיין שוואָגער.

אויפן נייעם מאַרק זענען געבליבן אַרום 400 יידן, — אַ גרויסער טייל פון זיי זענען געווען קרעפּטיקע מענטשן (און איך בתוכם). צווישן די 400 זענען אויך געווען מאַמעס מיט קליינע קינדער אין די אָרעמס. אַלע האָבן מיר געזאָלט „אויסגעזידלט" ווערן.

וואָהין מיר וועלן „אויסגעזידלט" ווערן האָט קיינער פון אונדז נישט געווווסט, אָבער מיר האָבן זיך פאַרגעשטעלט וואָס מיט אונדז קאָן ווערן, ווייל מיט עטלעכע וואָכן פריער איז אַווענקגעשיקט געווארן אַ טראַספּפּאָרט און ער איז פאַרפאַלן געווארן ווי אַ שטיין אין וואַסער אַריין.

מען האָט אונדז, די 400 יידן, — צווישן זיי קראַנקע, וועלכע די נאַציס האָבן געבראַכט אויף פורן, ווי אויך סתם־אַלטע, יינגע מענטשן און קינדער און דערצו נאָך אַ גרויסן פראַצענט געזונטע יינגע מענער, — געפירט אין בית המדרש אַריין.

אינצווישן האָבן עטלעכע קהילה־מענטשן געזומען פונדאַסניי אַרום־לויפן, זיך משתדל זיין, כדי מיט עפּעס צו העלפן.

ליידער איז זיי נישט געלונגען אָפּצורעטעווען מער ווי 25 מענער, וועלכע זענען געווען די געזונטסטע און שטאַרקסטע.

די נאַציס האָבן די 25 מאָן באַקוקט, באַטאַפּט, בודק געווען צי זיי טויגן צו אַרבעט אין די אַרבעטס־לאַגערן. צווישן די 25 זענען געווען די אַרבעטער אין ערבעס פאַבריק און נאָך אַנדערע יינגע יידן, — און איך בתוכם.

פונעם בית המדרש האָט מען אונדז, די 25 מאָן, געפירט אויפן נייעם מאַרק, אין די לאָקאַלן פונעם חדר „יסוד התורה". דאָרט האָבן אונדז געהיטן די יידישע מיליציאַנטן.

די איבריקע 375 בידנע, אַרעמע יידן האָבן די נאַציס אַרויסגעפירט פונעם בית המדרש אין די אָקציע־פאַבריק.

בעת מיר זענען געזעסן אינעם חדר „יסוד התורה" האָבן מיר גע־שפּאַנט געווארט אויף דעם, וואָס וועט נאָך קומען.

אינצווישן האָט מען מיר צווויסן געגעבן אַז מיין אומפאַרגעסלעכע מוטער און שוועסטער וואַרטן אונטערן פענצטער פונעם חדר־בנין.

מיר האָבן זיך דעמאָלט נישט געקאָנט פריי באַוועגן. הגם איך וואָלט אפשר געקאָנט צוקומען צום פענצטער, האָב איך מיך נישט געוויזן פאַר זיי, ווייל איך האָב זיי נישט געוואָלט אָנטאָן קיין צער.

איך האָב נישט געווּסט אַז דאָס וואָלט געוועזן אונדזער לעצטע באַגעגעניש, ווייל זינט דעמאָלט האָב אי"ך זיי, — מיינע טייערע, אומפאַרגעס־לעכע, — נישט מער געזען.

אין אַ געוויסן מאָמענט האָט מען געהערט ווי די יידישע מיליציאַנטן רופן אין די גאַסן אַז אַלע, וועלכע געפינען זיך פריי אויף דער גאַס, מוזן גיך אהיימגיין. זיי האָבן אויך געוואָרנט נישט צו שטיין ביי די פענצטער.

באַלד דערנאָך האָט מען געהערט שיסעריין. אַ געוויסע צייט דערנאָך האָבן מיר געזען ווי די נאַציס פירן אַדורך יידן, וועלכע זיי האָבן מיט אַ פאָר שעה פריער געפירט אין די פאַבריק.

אַט־די יידן האָבן די נאַציס געפירט צו דער באַן־סטאַציע דורכן נייעם מאַרק און דורך די „יידישע" גאַסן.

בעת דער טראַנספאָרט איז אַדורכגעגאַנגען דעם מאַרק זענען געקומען צו אונדז די נאַצישע חיות. זיי האָבן, מיט דער הילף פון די יידישע מיליציאַנטן אזיך אונדז אַרויסגעפירט צו דער באַן־סטאַציע. די 375 מאָן (פונעם בית־המדרש, וואָס זיי האָבן דערנאָך געפירט אין די אַקציע־פאַבריק) האָבן די נאַציס געפירט צו דער טאָווארוואָער סטאַציע (סטאַציע פאַר לאַסט־טראַנס־פאָרטן). א'נדז, די 25 מאָן, פאַרזאַמלטע אינעם חדר „סוד התורה", האָבן די נאַציס געפירט צו דער פּאַסאַזשיר־סטאַציע אין זאַוויערטשע.

דאָרט האָבן מיר, — די ביידע גרופּעס, — זיך ווידער צונויפגעטראָפן. אַבער עס איז געווען אַ חילוק צווישן דער באַהאַנדלונג פון אונדזער גרופּע און דער גרופּע פון די 375 מענטשן די מענטשן פון דער גרויסער גרופּע האָבן די נאַציס אַריינגעשטופּט מיט כוח אין לאַסט־וואַגענען, — אַזוי ווי מען טרייבט און שטופּט אין אַ וואַגאָן בהמות. די נאַציס האָבן דעם עולם גע־שלאָגן און די טראַנספאָרטירטע האָבן געווויינט און געקלאָגט.

אונדז, 25 מאָן, האָבן די נאַציס אינגעאָרדנט אין אַ פּאַסאַזשיר־וואָגאָן, וואָס איז געווען געהיטן פון נאַצישע חיות.

דער לאָקאָמאָטיוו האָט געגומען פייפן. די באַן האָט געירט פונעם אָרט, — צו אַן אומבאַשטימטן גורל־ציל...

אונדז, די 25 מאָן, האָבן די נאַציס אַראָפּטראַנספאָרטירט אין סאָסנא־וויץ, ווו מיר זענען אַריין אין סאָסנאָוויצער דורכגאַנגס־לאַגער („דולאג").

די איבריקע, — 375 יידן, אַלטע, שוואַכע, פרויען מיט קינדער אויף די אָרעמס, — האָבן געמאַכט זייער לעצטן וועג צו די קרעמאַטאָריומס. ווו זיי זענען בעסטיאַליש אומגעקומען.

אַ שיינער חלום פון א גרויסער עלייה־אקציע

אין דער צווישן־צייט, צווישן אָפשליסן דעם סאָוויעטיש־דייטשן אָפמאַך און צווישן דעם אויסברוך פון דער סאָוויעטיש־דייטשער מלחמה, האָט ד יידישע יוגנט אין זאָוויערטשע געזוכט אַ וועג ווי זיך אַרויסצורייסן פון די נאַצישע נעגל. זיי האָבן געחלומט וועגן אַנטלויפן אין די פּוילישע מזרח־קאַנטן, וועלכע זענען פאַרנומען געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי. דאָרט וועט מען זיך קענען ראַטעווען, האָבן די יוגנטלעכע געמיינט. די וועלכע האָבן נישט געוואָלט אוועק אָט־אַהין, — האָבן געזוכט אנדערע פלעצער. אינצווישן האָט מען זיך דערוווסט אז אין ווילנע קלויבט זיך צוזאמען א גרויסע צאָל יידישע יוגענט און דאָרט באקומט מען הילף כדי וויטער צו גיין מיטן ציל עולה צו זיין קיין ארץ ישראל. האָט מער אַנגעהויבן וואַנדערן קיין ווילנע. אין דער זעלבער צייט האָט מען אויך געשמועסט, אַז עס איז כדאי זיך צו שמוגלען קיין רומעניע, אז אויך דאָרט שטיצט מען יידן, וואָס ווילן פון דאָרט עולה זיין קיין ארץ ישראל. אָבער די לאגע איז אין פוילן געוואָרן ערגער פון טאָג צו טאָג. די יוגנט איז געוואָרן כסדר אָפהענגיקער. די טעטיקייט פון די ציוניסטישע גרופירונגען האָט אָפיציעל אויפגעהערט, — ערשטנס

זאָוויערטשער יוגנט ביי אַרבעט

מחמת מורא, צווייטענס צוליב דאגות פרנסה. אין דער זעלבער צייט האָט זיך פארשפרייט א קלאנג צווישן דער יוגנט וועגן א מעלדונג וואָס איז אָנגעקומען אין די יידישע גמינע (דעמאָלט אין דער מארשאלקאָווסקא גאס, אין קאפל הענדלערס הויז) אז עס זענען פאראנען אויסזיכטן פאר די עלייה קיין ארץ

ישראל, אבער בלויז לויט רשימות פון דער קהילה. א פרייד האט ארומגעכאפט די יוגנט, בלויז הערנדיק די ידיעות.

עטלעכע יוגנטלעכע פון בית״ר האבן זיך דעמאלט געטראפן מיט לייבל ראזנבערגן און געפרעגט זיין מיינונג וועגן דעם ענין. ראזנבערג האט געלייגט זייער שווערע אפענונג איף דעם, אבער ער האט צוגעזאגט זיך צו טרעפן מיט רעפרעזעטאנטן פון אנדערע גרופירונגען כדי צו באהאנדלען די זאך.

איך בין געווען בייא צונויפטרעף פון עטלעכע ציוניסטישע פארשטייער אין דער שטאט מיט רעפרעזענטאנטן פונעם יודנראט אין זאוויערטשע. דער ענטפער איז געווען אז עס זענען פאראן גרויסע אויסזיכטן פאר אן עליה פון א טייל יוגנט, בלויז קענען אן אפצאל פאר יעדן וואס וועט אפפארן. עס איז אראנזשירט געווארן אז יוגנטלעכע, וועלכע ברענגען א באשטעטיקונג אז זיי זענען געווען איף הכשרה, וועלן צאלן וויניציקער און די וואס זענען נישט געווען איף הכשרה — מער.

יוגנטלעכע האבן זיך געווארפן איף די מציאה, זיך געגומען רעגיסטרירן און אפצאלן, אבי זיי זאלן נאר חס וחלילה נישט פארשפעטיקן...

בעענדיקט האט זיך דער ענין מיט גארנישט, ווייל די לייט פונעם יודנראט זענען אויסן געווען בלויז ארויסצוקריגן אביסל געלט פון די נעבעכדיקע יידן. אויסגעלאזט און אויסגעוועפט האט זיך דער שיינער חלום פון דער זאוויערטשער יוגנט...

נאציס שניידן בערד

אויף די חורבות פון מיין טייער זאַוויערטשע

בעת די היטלעריש׳ע חיילות האָבן אָקופּירט פּוילן, האָבן די דייטשע מאַכט־האָבער שוין געהאַט רציחות־פלענער קעגן דער יידישער באַפעלקע־רונג. כדי נישט אַרויסצורופן אַ רעאַקציע בײַ יידן, האָבן זיי זיך אויפגעפירט ווי דער פאָליאַק זאָגט: „דער מאַן זאָל גלייך אין דער פרי דערלאַנגען זײַן פרוי איבערן קאָפּ, כדי זי זאָל אַ גאַנצן טאָג אַרומגיין צעחושט. דערנאָך וועט זי דעם מאַן שוין צורו לאָזן". אַזוי, טאָקע, האָבן די נאַצי־מערדער געטאָן.

תיכף נאָכן באַזעצן אַ שטאָט האָבן זיי גלייך פאַרנומען אַ פאָר הונדערט יידן אַלס „גײַזעלס" (זאָקלאַדניקעס). אַ גרויסער טייל פון זיי איז פאַרפיניקט און דערשאָסן געוואָרן אין אַ פאַרוואָס און אָן אַ פאַרוואָס. דאָס האָט געזאָלט דינגן אַלס וואַרנונג, אַז אַזוי וועלן די דייטשן האַנדלען קעגן כלל אויב עס וועט ווער וואָגן אויפצוהייבן אַ האַנט קעגן אַ דייטש...

די זאַוויערטשער יידן האָבן אויך נישט אויסגעמיטן די טויט־שרעק: אינעם טאָג פון באַזעצן די שטאָט האָבן די היטלעריסטיש׳ע באַנדיטן צוזאַמענ־געטריבן עטלעכע טויזנט יידישע מענער פון זאַוויערטשע און איר סביבה. די דייטשן האָבן זיי געהאַלטן אַ וואָך־צייט פאַרשפּאַרט אין דער גרויסער פאַבריק „ט. א. ז.", זיי מאַראַליש און פיזיש באַלײַדיקט און ברוטאַל געפּיניקט, — דאָס איז געווען דער ערשטער קבלת־פּנים וואָס די „געסט" האָבן אונדז גע־מאַכט... באַלד איז געקומען אַ צווייט אומגליק, און אפשר דאָס גרעסטע: די געסטאַפּאָ האָט קאָנסטיטואירט דעם אַזוי־גערופענעם „יודנראַט" וועלכער איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פּיליע פון דער „געסטאַפּאָ". דער יודנראַט האָט געמוזט אויספירן אַלע געסטאַפּאָ־באַפעלן און דערפאָר האָט די יידישע באַ־פעלקערונג זייער אַ סאָך געליטן פון אָט־דער „יודנראַט"־פלאָג. די יודנראַטלער האָבן געווילדעוועט ביזן לעצטן לעבנס־אָטעם פון דער געפּיניקטער יידישער באַפעלקערונג. זיי האָבן, אגב, גערעכנט, אַז די היטלעריסטיש׳ע מערדער וועלן אַלע יידן פאַרניכטן און זיי וועלן בלייבן לעבן... ליידער זענען בראש פונעם יודנראַט געשטאַנען שיינע באַלעבאָטים פון דער שטאָט. צווישן זיי — אויך ראָטמאַן יצחק בוכנער. צו זיין שבח זאָל דערמאָנט ווערן, אַז ער איז געווען איינער פון די אַרעמטלעכע מיטגלידער פונעם „יודנראַט". ער איז געווען אַן ערנסטער אינטעליגענטער און איבערגעגעבענער ייִד וועלכער האָט אויפן געזעלשאַפטלעכן געביט אַ סאָך געלייסטעט פאַר יידיש זאַוויערטשע. ער האָט נישט געקאָנט איבערטראָגן די שפּלע מעשים פונעם יודנראַט לגבי דער יידי־שער באַפעלקערונג און ער האָט אינעווייניק, אינעם יודנראַט, געפּירט אַ קאַמף קעגן אַלע אינטריגעס און עוולות. פאר זיין מוט האָט ער טאָקע, טייער

באַצאָלט: אין איינעם אַ פּרימאַרגן, איז ער אַראָפּגעזעצט געוואָרן פונעם ראַט אין צוזאַמען מיט זיין גאַנצער משפּחה איז ער דעפּאַרטירט געוואָרן קיין אויש־וויץ, וווּ זיי זענען דאָרט טראָגיש אומגעקומען...

מיט די דאָזיקע יודנראַטן אין גאַנץ זאָגלעמביע האָט אָנגעפּירט דער סאָסנאָוצער ייִד מאַניעק מערין, וועלכער האָט אויך געהאַט דעם זעלבן ביטערן סוף.

דער „יודנראַט", — דאָס איז געווען אַ רעגירונג פּאַר זיך, צוערשט אויף דער יודישער גאַס, און דערנאָך אויך אינעם געטאָ. זיי האָבן אפילו געהאַט אַנ'אייגענע יידישע פּאָליציי מיט קאָמענדאַנטן, ווי אויך אַ תּפיסה, וועלכע איז קיינמאָל נישט געווען ליידיק....

די יידישע פּאָליציי־לייט זענען אויך נישט געווען וויניק אבזריותדיק; בעת די „אקציעס" האָבן זיי זיך נישט געהאַט צו שעמען קעגן דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע מיט זייער ברוטאַליטעט. הויפּטזעכלעך זענען די ייִד. פּאָלי־ציסטן געווען פּאַרמעגלעכע אוּן באַלעבאָטישע יינגלייט. פּאַר אַזאַ פּאָסטן פלעגט דער יודנראַט נעמען אַ שיינעם פּדיון. אויך אַזאַ פּאָסטן האָט זיך גע־רעכנט פּאַר „אָסעקורירט" צום איבערלעבן די מלחמה... דערפּאַר האָבן די יידישע פּאָליציי־לייט אַרויסגעוויזן אַזויפיל אַקטיוויטעט און לאָיאַליטעט ביי יעדער אַקציע. צווישן דער מאַסע צרות וואָס יידן אין זאָוויערטשע האָבן געהאַט אויסצושטיין איז ווערט צו דערמאָנען דעם פאַקט אַז בעת דער יודנראַט האָט אַרויפגעלייגט אויף די יידישע באַפעלקערונג אַ הויכן אָפּצאָל פון יעדן קאָפּ, האָבן זיך געפונען אַזעלכע וואָס האָבן נישט געקאָנט אָדער נישט גע־וואָלט באַצאָלן, האָט דעמאָלט דער יודנראַט מיט דער הילף פון דער יידישער פּאָליציי צוזאַמענגעטריבן עטלעכע און צוואַנציק יידן און זיי איבערגעגעבן דער סאָסנאָוצער זשאַנדערמעריע. אין סאָסנאָוצע האָבן די דייטשן געהאַלטן אַט־די יידן אין משך פון צוויי וואָכן פּאַרשפּאַרט אין שיינס פּאַבריק, וווּ זיי האָבן באַקומען זייער געהעריקע „לעקציע". אַהיימקומענדיק זענען זייערע קערפּערס געווען שוואַרץ און געשוואָלן פון די מערדערישע קלעפּ פון די דייטשן. אויף וויפל איך דערמאָן זיך זענען צווישן די געליטענע געווען: ישעיה בּאַרענשטיין, לייזער שטיינפעלד, ל. פּעדער און אַנדערע.

ביז ענדע 1940 זענען קיין „אקציעס" אָדער „אַרבייטס איינזאַצן" נישט פּאַרגעקומען. אָבער די דיסקרימינאַציע לגבי יידן האָט זיך אָנגעהויבן שוין באַלד נאָכן אָקופּירן פוילן דורך די היטלעריש־ישע האָרדעס. די יידישע געשעפטן זענען גלייך באַזעצט געוואָרן מיט דייטשע קאָמיסיאָנערן און „טרוי־הענדער" אָלע יידישע הייזער זענען רעקווירירט געוואָרן און דאָס דירה־גלעט האָט די דייטשע מאַכט צוגענומען.

יידן איז נישט דערלויבט געוואָרן צו קויפן ביי קריסטן און צווישן די ביידע נאַציאָנאַליטעטן האָט נישט געטאָרט זיין קיין שום קאָנטאַקט. קוים איז

אַ ייִד געכאַפּט געוואָרן ביי אַזאַ חטא, ווי קויפן אַ קילאָ קאַרטאָפל ביי אַ קריסט, האָבן די נאַציס געגומען דעם יידן אויף די קאָמענדאַנטור. פון דאָרט אַהיים האָט ער זיך געמוזט רוטשן אויף אַלע „פיר", ווייל נאָך די שמיץ, וועלכע ער האָט דאָרט באַקומען איז ער נישט געווען אומשטאַנד צו גיין. דאָס איז געווען אַן אָפּטע דערשיינונג: יוסף אורמאן האָט נאָך אַזאַ אָפּט געלעבט אייניקע טעג, זימל רייכער איז צווישן מאָל געשמיסן געוואָרן פּאַר אַזאַ „עבֿירה". נאָך אָט־די שמיץ איז ער מער נישט געווען פּייאיק צו אַרבעטן (ער איז געווען אַ שנײדער), צוליב דעם איז ער געשיקט געוואָרן מיט זיין פּרוי און קינד קיין אוישוויץ, ווו זיי זענען אויף אַ בּאַרבאַרישן אופן אומגעקומען. פּישל ביזאם האָט מען געמוזט נאָך אַזאַ „לעקציע" אַהיימטראָגן, יאָסקע יאָסקאָוויטש איז גייענדיק פון דער באַן, פּאַרהאַלטן געוואָרן. אַ גאַנצע נאַכט האָבן אים די נאַציס געהאַלטן אויף דער קאָמענדאַנטור. בעת מען האָט אים אינדערפרי אַהיים געבראַכט, האָבן צוויי דאָקטוירים אים קוים ווידער געבראַכט צום באַוווסטזיין. אבא בירפריינד איז גייענדיק צום באַן פּאַרהאַלטן געוואָרן דורך אַ זשאַנדאַרם, וועלכער האָט אים געפירט אויף די קאָמאַנדע, דאָרט איז ער באַרויבט און דערמאָרדעט געוואָרן. אַזעלכע פאַלן זענען געווען אָן אַ שיעור. ווייל אַזוי איז געווען הפקר דאָס יידישע לעבן...

סוף 1940 הייבן זיך אָן פּרישע צרות: דער אַזוי־גערופענער „אַרבייטס־איינזאַץ". יעדע פּאָר טעג, אַרום פּיר־פּינף פּאַרטאָגס, זענען די יידישע גאַסן געוואָרן אָנגעשלאָסן. צענדליקער גרופּן פון געסטאַפּאָוצעס מיט זשאַנדאַמעריע, — און בתוכם די יידישע פּאָליציי — האָבן זיך געלאָזט מיט אַ ווילדן שטורעם אין די יידישע הייזער און זיי האָבן, דערלאַנגענדיק אַ האָגעל קלעפּ, אַרויסגעטריבן אַלע מענער נאָקעט און באַרוועס, אויף דעם נייעם מאַרק. דאָרט האָבן זיך אָפּ־געשפּילט טראַגישע סצענעס: — די געסטאַפּאָ־„העלדן" האָבן געהעצט זייערע וועלף־הינט, וואָס האָבן זיך מיט אַ ווילדער רציחה געוואָרפן אויף די אום־שולדיקע אומבאַוואָפנטע פרידלעכע מענטשן און געריסן פון זיי לעבעדיקע שטיקער. די מערדער האָבן אויך נישט געקאַרגט קיין קלעפּ מיט אייזערנע שטעקנס. נאָך יעדער אַזאַ „אַקציע" פלעגט זיין אַ געוויסע צאָל קרבנות. — 4—5 הונדערט אַרבייטס־פּאָליקע מענער זענען נאָך אַזאַ רציחה־טאָג געשיקט געוואָרן אויף צוואַנגס־אַרבייט קיין דייטשלאַנד, פון וואַנען זיי זענען ליידער, מער נישט צוריקגעקומען.

עס איז ווערט צו באַמערקן, אַז אַוועקגעשיקט געוואָרן אויף צוואַנגס־אַרבעט זענען הויפּטזעכלעך ארבעטס־לייט און מענטשן פון אַרעמע שיכטן, וועלכע זענען געווען אין די ליסטעס וואָס דער „יודנראַט" האָט צונויפּגעשטעלט. די מער פאַרמעגלעכע און רייכע האָבן זיך באַזאָרגט מיט אַזוי־גערופענע „זאַנדערס", וועלכע האָבן געגעבן אַ פּריווילעגיע נישט באַלעסטיקט צו ווערן מיטן אַרבעטס־איינזאַץ.

דעם 18־טן מאי 1941 האָט די דייטשע „לופט־וואָפע" באָזעצט די גרויסע פאַבריק ט. א. ז. און צעבראָכן אויף שמעלץ אַלע ווערק־אָרן שפּינערייַ־מאַשינען. דעם שמעלץ האָבן זיי איבערגעשיקט אין די אמוניציע־פאַבריקן. צו דער דאָזיקער אַרבעט זענען יידן צוגעצויגן געוואָרן דורך צוואַנג. נאָכדעם ווי די פאַבריק איז אָפּגערייניקט געוואָרן פון אַלע מאַשינען, האָט די אַזוי־גערופענע, לופט־וואָפע פאַרלייגט אין דער פאַבריק פאַרשיידענע ווערשטאַטן, ווי למשל: אַ שניידער־שאָפּ, אַ שוסטער־שאָפּ, אַ טריקאָטאַזש־שאָפּ און נאָך פאַרשיידענע שאָפּן אין אַנדערע פאַכן. הויפּטזעכלעך האָבן די שאָפּן געדינט צום אומשטאַנצן אַלטע קליידער, ווי אויך אויסצוואַרבעטן נייע. אין די ווערשטאַטן זענען באַשעפטיקט געוואָרן בערך 4000 יידן.

די „אַרבייטס־אייזאַצן" האָבן אָט־אָזוי פונקציאָנירט ביז אָנהויב 1943. זינט אָט־דער דאָטע האָבן די אָקציעס אָנגענומען אַן אַנדערן כאַראָקטער. די דייטשן האָבן שוין נישט געשיקט אין די אַרבעטס־לאָגערן, נאָר אין די פאַרניכטונגס־לאָגערן. זיי האָבן אָהינגעשיקט אַלט און ייִנג, פרויען, קינדער און קראַנקע. אַ טייל האָבן זיי אויף דער שטעלע דערמאָרדעט. אַ טייל האָבן זיי דעפּאָרטירט אין דעם פאַרניכטונגס־לאָגער־אוישוויץ. אַזעלכע דעפּאָרטאַציעס האָבן זיך עטלעכע מאָל איבערחזרט.

ליידער מוז דערמאָנט ווערן, אַז אַ גרויסע צאָל יידן זענען אומגעקומען, א דאַנק דער שלעכטער האַנדלונג פון אַ טייל קריסטן: — אַזוי איז אומגעקומען לוי האָבערמאַן, נתן גאַרניץ, איטשע קרייצער און אַנדערע מיט זייערע פאַמיליעס.

די אַלע אויבנדערמאָנטע זענען בעת אַן אָקציע געווען באַהאַלטן. זייערע קריסטלעכע שכנים האָבן זיי פאַראַטן און איבערגעגעבן אין די הענט פון די היטלעריש מערדער.

אין פעברואר 1943 האָט די „געסטאַפּאָ" איינגעפירט דאָס געטאָ. זיי האָבן געזונטן אַן ערך טויזנט יידן און אַריינגעוואָרפן זיי אין אַן ענגן ווינקל, צו 2—3 פאַמיליעס אין איין שטוב. דאָרט האָבן געהערשט שרעקלעכע אוממענטשלעכע אַנטי סאַניטאַרע באַדינגונגען. דאָס איז געווען אַ צוגרייטונג צו דער לעצטער גרויסער „אָקציע" און צו דער פאַרניכטונג פון אַלע יידן.

דאָס איז געווען אַ ראַפּינירטע אויסרעכענונג פון די נאַצישע באַנדיטן, כדי די אויסראָטונגס־אַרבעט זאָל זיין נישט שווער, האָבן זיי געשאָפן דאָס געטאָ.

דעם 26 אויגוסט 1943, פונקט פינף אַ זייגער פאַרטאָגס האָבן די מערדערישע „געסטאַפּאָ", צוזאַמען מיט דער כוליגאַנישער זשאַנדאַרמעריע, נאָך אַ ווילד געיאָג ווי אויף חיות, אין משך פון 3 שעה, צונויפגעטריבן איבער פינף טויזנט יידן אויף אַ קליינעם פלאַץ, פאַרן אַמאָליקן „קאָנסום". דאָס איז

געווען דער טראַגישסטער טאָג און דער לעצטער וועג פונעם זאַוויערטשער יידנטום.

דער סך־הכל פון אָט־דעם טראַגישן טאָג, איז געווען: איבער הונדערט טויטע, דערהרגעטע בעת דער „אקציע". צווישן די דערהרגעטע האָט זיך אויך געפונען דער 90־יאָריקער עסקן סאַמועל ווייצן, וועלכער איז בעת דער „אַקציע" געלעגן אין שפּיטאָל, וואָס מען האָט אייגעאָרדענט אויף דער פּאַרעמבסקא גאַס, אין קרימעלעווער רבינ׳ס הויז, ספּעציעל פאַר יידישע קראַנקע. (דאָקטאָר איז דאָרט געווען ד״ר לעווקאָוויטש, חיים לעווקאָוויטש׳ס זון).

אַלע דערמאָרדעטע זענען אַרייגעוואָרפן געוואָרן אין איין בריידער־קבר, אויפן אָרטיקן בית־הקברות.

די אנדערע טויזנטער יידן זענען האַלב טויטע פאַרלאָדן געוואָרן אין ענגע פאַרמאַכטע וואַגאָנען און דעפּאָרטירט געוואָרן קיין אוישוויץ, פון וועלכע נאָר איינצלנע זענען צופעליק געבליבן לעבן.

אַזוי איז געוואָרן ליקווידירט דאָס זאַוויערטשער יידישע געטאָ.

נאָך דער גרויסער פאַרניכטונגס־אַקציע איז דאָך געלונגען ביי 400 יידן צו בלייבן אין דער „לופטוואָפע" (אין דער טעקסטיל־פאַבריק ט. א. ז.). אַלס „רעקלאַמירטע", האָבן זיי געמוזט אונטער אַ שטרענגער וואַך, אויספירן פאַרשיידענע אַרבעטן. אַן ערך הונדערט מאַן איז געלונגען בעת דער גרויסער

דער בית הקברות אין זאַוויערטשע

פֿאַרניכטונגס־אַקציע זיך אויסצובאַהאַלטן אין פֿאַרשיידענע בונקערס ווי אויך ביי באַקאַנטע פֿאַליאַקן. אין פֿאַרלויף פון צוויי וואָכן זענען די דאָזיקע יידן אַנטדעקט געוואָרן דורך שלעכטע פֿאַליאַקן (פֿאַלקס־דייטשן), און דורך דייטשע פֿאַליציי־לייט. די דייטשן האָבן זיי צוזאַמענגעבראַכט מיט די 400 יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דער „לופטוואָפע".

עס איז כדאי צו דערמאָנען דעם טראַגישן פֿאַל וואָס האָט פֿאַסירט מיט ר' הניך רייזמאַן ע"ה (הענעך ישראל'קעס) וועלכער האָט נישט געוואָלט אַרײַנפֿאַלן אין די באַרבאַרישע הענט פון דער „געסטאַפּאָ". ער האָט זיך אויס־געגראָבן אונטער זיין בעט אַ בונקער. בעת דער לעצטער גרויסער אויסזיד־לונג האָט ער זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן און מיט די זעלבע ברעטער זיך צו־געדעקט. איז ער, טאַקע, בעת דער „אַקציע" נישט אַנטדעקט געוואָרן.

שפּעטער מיט אײניקע טעג האָבן פֿאַליאַקן, — וועלכע האָבן גע־נישטערט אין יידישע ווויונונגען זוכנדיק יידישע פֿאַרמעגנס, — אויסגעפונגן דעם קבר וואָס ר' הענעך האָט זיך אַליין אויסגעגראָבן און דאָרט זיין נשמה אויסגעהויכט. אַווי־אַ טראַגיש האָט ר' הענעך זיין לעבן פֿאַרענדיקט. דער דערמאָנטער ר' הענעך איז געווען זייער פֿאָפולער אין אונדזער שטאָט אַלס שטרענג־רעליגיעזער ייד.

דעם 17־טן אָקטאָבער 1943, 4 אַ זייגער פֿאַרטאָגס, זענען די „געסטאַפּאָ"־רוצחים באַפֿאַלן די פֿאַבריק ט. א. ז. זיי האָבן דעפֿארטירט דעם רעשט יידן, וואָס האָט זיך דאָרט געפונען, קיין אוישוויץ. איבערגעלאָזן האָבן די היטלעריש מערדער 7 יידן: לאנדוי — עלעקטראַ־מאָנטיאָר, זעליג סאבאלמאן — בוכהאַל־טער־מאַגאַזינער, בן־ציון בראקמאן — שניידער, אי׳סער צוקראָווסקי — שנייַ־דער, יואל גרינקראוט — שניידער, איציק רויטמענטש — שטריקער. חיים צוקער — זאָקן־מעכאַניקער און נאָך צוויי יונגטלעכע (ביידע צו 15 יאָר אַלט; נאַטאַן קאַרנבערג, און קעמפנער).

די 7 יידן פון פֿאַרשיידענע פֿאַכן, זענען איבערגעלאָזט געוואָרן כדי אויסצולערנען די פֿאַליאַקן אַרבעטן, וואָס די נאַציס האָבן געבראַכט פון גאַנץ זאָגלעמביע אויפֿן אָרט פון די אויסגעזידלטע יידן.

מיר האָבן זיך געפונען אונטער אַ שטרענגער מיליטעריש־ער וואַך. מיר האָבן געאַרבעט און געשלאָפֿן אין דער פֿאַבריק און נישט געטאָרט פֿאַר־לאָזן די „לופטוואָפע".

יעדן טאָג האָבן מיר געראַכנט אַז די מערדער וועלן אונדז פערטיק מאַכן, וויסנדיק, אַז מיר האָבן די פֿאַליאַקן איינגעריכטעט ביי די פֿאַרשיידענע אַרבעטן און אַז מיר זענען מער נישט נויטיק. דערווייל האָט זיך דעם 12־טן יאַנואר 1945 אָנגעהויבן די גרויסע רוסישע אָפענזיוו און מיט דער זעלבער בליץ־שנעלקייט מיט וועלכער די היטלעריש חיילות האָבן געמאַכט דעם

פעלדצוג אין פוילן, באַזעצנדיק אַ שטאַט נאָך אַ שטאַט, האָבן אויך מיט אַזעלכע שנעלע טריט, די היטלעריש האַרדעס אונטערן שטאַרקן דרוק פון דער רויטער אַרמיי געמוזט צוריק לויפן. מיר האָבן געזען ווי די שטאַרקע דייטשן ווערן בלאַס, לויפן אַרום ווי צעשראָקענע מייז, און גרייטן זיך צו דער עוואַקואַציע. אויך מיר זענען געווען אין אַ דעפּרעסיע, — אומזיכער מיטן מאָרגן.

דערווייל איז צו אונדז דערגאַנגען א קלאַנג, אז איידער דאָס מיליטער פון דער „לופטוואַפע" וועט עוואַקואירן וועלן זיי די 9 יידן פריער „פאַרטיק" מאכן... מיר, האָבן געפילט, אז דער באַדן אונטער אונדז ווערט וואָס אמאָל הייסער, האָבן מיר, טאקע, באשלאָסן פאר יעדן פריי און ווי אמגיכסטן זיך אריסצובאקומען אין שטאָט איריין און זיך אויסצובאהאלטן ביי באקאנטע פאַלאקן. מיר האָבן זיך אויסבאהאלטן — יעדער אין א באזונדערן פלאץ כדי מיר זאָלן נישט אלע אומקומען, אויב מיר וועלן ליידן א דורכפאל.

דעם 17־טן יאנואר 1945, גלייך אינדערפרי, האָבן מיר אלע 9 ווי איין מאן דורך פארשידענע וועגן(אגב, זענען די דייטשן געווען שוין שטארק דענערווירט, די וואך איז שוין נישט געווען אזוי שטרענג) זיך אריסבאקומען אין שטאָט אריין. מיר האָבן זיך אויסבאהאלטן ביי פארשיידענע באקאנטע פאַלאקן. מיר האָבן קיין טעות נישט געהאט: אין שעה שפעטער נאָך אונדזער אנטלויפן פון דער „לופטוואפע" זענען געקומען די געסטאפּא־לייט, אין געוואָלט מיט אונדז זיך מתעסק זיין, זיי זענען אָבער געקומען אביסל צו שפעט... זיי האָבן שוין נישט קיין צייט געהאט אונדז אויפצוזוכן, זיי האָבן מיט ציין־קריצערייַ געוואַרטשעט: „שאדע דאָס ווייר האָבן זאָ לאנגע געווארטעט"...

דעם 20־טן יאנואר 1945, — מיט דריי טעג שפעטער, שבת 6 אזייגער אינדערפרי — האָט די רויטע ארמיי באפרייט זאויערטשע פון די היטלעריש באנדיטן, וועלכע האָבן איבער 5 יאָר בארויבט און געמאַרדעט די יידישע באפעלקערונג. וויבאלד די רוסישע פאַרפאַסטן האָבן זיך באַוויזן אין אונדזער שטאָט זענען מיר אריס פון די באהעלטענישן און מיר זענען ווידער געווען פרייַע בירגער.

אָבער טראגיש איז געווען אונדזער באפרייאונג: — אייגזאם, אָן די משפחות, אָן א דאך איבערן קאָפּ, היימלאָז, — האָבן מיר זיך ארומגעבלאָנקעט צווישן די פוסטע גאסן, אויף וועלכע ס׳האָט אמאָל געבראַוזט דאָס לעבן פון בערך 7 טויזנט יידן. איצט האָט דאָרט געהערשט שרעק און בענקעניש. פון יעדן פענסטער, פון יעדן לאָך און פון יעדןווינקל, האָט ארויסגעקוקט דאָס געשפענסט פון א באקאנט פנים, וואָס איז אומגעקומען אזוי טראגיש און אומשולדיק דורך די נאצישע באנדיטן. אט דאָס געשפענסט האָט געשריגן „נ ק מ ה פאר אונדזער פארגאָסן בלוט".

פון די קרוב 7 טויזנט יידן וועלכע האָבן געלעבט אין אונדזער שטאָט, זענען צוריק געקומען פון די טויטן־לאגערן ס״ה 200 מענשן. זיי זענען צופעליק

געבליבן לעבן און האבן אין זאוויערטשע קיינעם נישט געטראפן פון זייערע קרובים אדער נאענטע.

באלד נאך דער באפרייאונג האב איך מיט נאך איניקע חברים, ווי: מענדל וועקסבערג, יהושע באשטשיקאווסקי, עמוס טורנער און זעליג סאבעלמאן אראנזשירט א קאמיטעט, וועלכער האט זיך גלייך אנגעשלאסן אינעם קאטאוויצער ראיאן־קאמיטעט. גלייך איז מאבילזירט געוואָרן א פאנד פון וועלכן דער זאוויערטשער קאמיטעט האט געטיילט הילף די צוריק געקומענע: מיר האבן גלייך געשאפן א קוך, ווו עס איז טאג־טעגלעך ארויסגעגעבן געוואָרן איבער צוויי הונדערט מיטאגן, מיר האבן אויך באזארגט די היימלאזע מיט דירות.

דער מאגיסטראט פון דער שטאט זאוויערטשע האט אונדז אין יעדן פאל שטארק צוגעהאלפן.

גלייך נאך דער באפרייאונג האט אנגעהויבן צושטראמען קארעספאנדענץ פון אלע עקן וועלט: פון קרובים און פריינט מיט אנפראגן זייערע נאנטע לעבן.

איך האב זיך באמיט די גרעסטע טייל פון דער קארעספאנדענץ באענט־פערן.

נאך איניקע חדשים זענען זיך כמעט אלע צוריקגעקומענע פון די טויטן־לאגערן צעפאלן אין פארשידענע לענדער, הויפטזעכלעך קיין דייטשלאנד.

אינעם בילד: אפגעראטעוועטע פונעם היטלער־פייער אין דער פאלקס־קיך פון דער „זשידאווסקיע זשעשעניע רעליגינע" (1.3.46).

שמעון געלדנער

אַן אימזשיגלידער אין קאצעט־לאגערן

פֿאַר דער מלחמה בין איך געווען אין אַ פּוילישער אונטעראָפּיציר־שולע. דאָרט האָט געהערשט אַ שאַרפער אַנטיסעמיטיזם. אַנשטאָט צוגרייטן זיך צום אָפּ־ווער, האָבן די פּוילישע מיליטער־אַרגאַנען בלויז געטראַכט ווי אַזוי צו פֿלאָגן די יידן.

ערב דער מלחמה האָט מאַרשאַל רדיז־שמיגלי געזאָגט אינעם ראַדיאָ. **אז איך האָב געוואָלט הערן זיינע רייד, האָט מיך מיין פֿאטער פֿארטריבן פונעם ראדיא: ער האָט נישט געוואָלט גלויבן אין דעם וואָס האָט שוין פֿאקטיש** עקזיסטירט, ד. ה. אַז די מלחמה האָלט בייַם אויסברעכן.

שבת דעם 2־טן טאָג נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה ווען די פֿלאמען האָבן שוין דערגרייכט אונדזער קאָנט, האָבן מיינע עלטערן נאָך אַלץ נישט געגלויבט אין די טראָגישע ווירקלעכקייט און נישט געוואָלט פֿאָרלאָזן דאָס שטעטל, זיי האָבן מורא געהאט אז מען וועט **צעראבעוועזן זייער האָב און גוטס,** אויב זיי וועלן אלץ איבערלאָזן. **אזוי האָבן געמיינט א סאך, וואָרום זיי האָבן** געלעבט אין אַן אילוזיע אַז דער שוידערלעכער מצב וועט געדויערן בלויז אייניקע טעג. זיי האָבן זיך פֿאָרגעשטעלט אַז עס וועט נישט קומען צו אַזאַ פֿאַרניכטונג, ווי די צייט האָט שפּעטער געוויזן. אַזוי זענען מיינע עלטערן געבליבן אין זייער באַליבט אימזשיגליד ביז צו דער „אויסזידלונג" אינעם יאָר 1943.

אין יאָר 1940 האָב איך זיך געפונען אין זשאַריק (זשאַרקי), דאָרט איז געווען רעלאטיוו רואיקער, ווי אין אנדערע טיילען פון לאנד, איינמאָל האָב איך באַשלאָסן צו באַזוכן מיינע עלטערן, אָבער דאָ איז מיר געשען אַ מיאוסער אַדורכפֿאַל. די גרענעץ־וואַך האָט מיך באַמערקט און האָט געשאָסן אויף מיר. מיט דער הילף פון זייערע הינט איז זיי געלונגען מיר צו כאפן. **זיי האָבן מיך** טראנספּאָרטירט אין אן ארבעטסלאגער. **אין יענער צייט איז דאָס שוין געווען** גוט, ווייל פֿאַר איבערגיין די גרענעץ האָט מיין גורל געקאָנט זיין אַנדערער. אין זעלבן טראַנספּאָרט אין ווען מען מיך געשיקט, זענען פֿאַרשיקט געווען מיינע צוויי ברידער אוֹן צוויי שוואָגערס. אין דערהיים זענען געבליבן צובראָכן און נידערגעשלאָגן אַן געלט, אַן פרנסה, **און אַן דער מינדסטער עקזיסטענץ־** מעגלעכקייט, מיינע עלטערן אוֹן שוועסטערן. עס איז צו באַמערקן אַז לגבי די **מישקאווער און זאוויערטשער קהילות האָבן די היטלעריסטן לויט די דעמאָלטיקע** פֿאַרהעלטענישן באַגאַנגען אַ געמיינעם פֿאַרברעכן, מיט נעמען עטלעכע פון אַ שטוב, **בעת אין יענער צייט האָבן די דייטשן געפלעגט שיקן אין די לאגער בלויז איין** מאַנספּערשוין פון יעדער משפחה. דער לאָגער וווהין מען האָט אונדז פֿאַרשלעפּט איז געווען אייכטאט בייַ אָפּעל, דאָרט האָבן מיר געאַרבעט זייער געטרייַ בייַ דער

אויטאָ־סטראָדע, אין דער האָפענונג אַז נאָך 6 וואָכן וועט מען אונדז צוריק אַהיים שיקן. וואָלטן מיר געוווסט אז דאָס איז געווען נאָר א בלאָף וואָלטן מיר נישט געווען גלייכגילטיק צו דעם טראגנפאָרט.

און־אָט: שוין אין די טעג האָבן מיר באַקומען טרויעריקע ידיעות פון די שכנות'דיקע לאַגערן ווי יאָהאַנעסדאָרף, קאַרפּיץ, גאָגילין. דער אָנפירער — מאַיאָר לינדער, — האָט אויך אייניקע פון אונדז געשיקט קיין אוישוויץ. וואָס אוישוויץ באטייט האָבן מיר שוין געוווסט, און פאקטיש האָבן די ידיעות אויף אונדז די ערשטע צייט געמאַכט אַ שרעקלעכן רושם. גלייך אָבער, האָבן מיר זיך צוגעווויינט צו די גרויזאַמע און שוידערלעכע ידיעות ווייל אויך ביי אונדז האָט דאָס זעלבע געקאָנט פאסירן. דערפאר האָבן מיר איינער דעם אנדערן געהאָלפן ביי דער אַרבעט כדי אויסצומיידן אַז דאָס וועט אויסהיטן א'נדזער לאַגער פון אט־דעם שוידערלעכן גורל. מיר האָבן נאָך אַלץ געגלויבט אַז נאָך די 6 וואָכן וועלן מיר צוריק קומען אין אונדזערע היימען, לויט די פארזיכערונג פון די לאגער אנפירער. מיר האָבן געהאָפט אויפן טאָג אין וועלכן מיר וועלן באפרייט ווערן פון די וויל‌דע חיות — די ס. ס. און אָט וועלט אין א באשטימטן זונטיק, א גערודער, א גערויש, מען רייניקט, מען פוצט, מען גרייט זיך. אויף וואָס גרייט מען זיך?... מיר האָבן זיך דערוווסט אַז עס איז אָנגעקומען אַ מעלדונג צו די ס. א. מענער אַז דער מאַיאָר לינדענר קומט. מיר זענען זיכער געווען אַז זיין קומען איז געווען כדי אונדז צו באפרייען, אָבער ליידער האָט זיך אונדזער האָפענונג טרויעריק פאַרענדיקט. דער „באַפרייער" איז געווען אַ מאַיאָר מיט אַ מערדערישן אויסזען. מיר שטייען ביים אָפּעל און דער מערדער באַטראַכט יעדן איינעם פון אונדז מיט זייער ווילדע אויגן. ער הייבט אָן צו פרעדיקן. זיינע ערשטע ווערטער זענען געווען: „איר ציגיינער יידן, ווען איר נישט לייסטעט די ארבייט, דאַן פאָסירט מיט אייך דאָס זעלבע וואָס האָט פאָסירט אין יאָהאַנעסדאָרף, אין אנערוידע, ווי אין קאַרפּיץ".

ער האָט געזאָגט אַז יידן וועלן זיך נאָך בעטן ביי אים ער זאָל זיי שיקן אין אַן ארבעטס־לאָגער.

דאָס זענען געווען בייזע נביאות, וועלכע האָבן זיך ליידער פאַרווירקלעכט מיט דער גאַנצער גרויזאַמקייט.

* *

בעתן אויסברוך פון דער סאָוויעטיש־דייטשער מלחמה האָבן מיר געוווסט אַז זי וועט לאַנג דויערן. א טייל פון אונדזערע לאַגערן האָבן די דייטשן, אין ראַמען פונעם „אָסטין־אייזאַץ", פאַרלאַדעווען אין פערד־וואַגאַנען צו 90 מאַן. מיר זענען געפאָרן דורך קאָווּנע צום גרענעץ־פונקט סעבעש. דאָרט האָבן מיר געאַרבעט ביי שמעלערן די גלייזן כדי די דייטשע צוגן זאָלן דירעקט קאָנען צו־קומען צום פראָנט. געווויינט האָבן מיר ענטוועדער אין די וואַגאָנען, אָדער אין

דרוזשניקעס־הייזלעך. די אַרבעטס־באַדינגונגען זענען געווען שרעקלעך. עס איז געווען קאַלט, מען האָט געהונגערט. עס איז נישט געווען וואָס צו טרינקען. פון נישט־סאַניטאַרע באַדינגונגען איז אַ טייל פון אונדז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס. אַ טייל האָט פֿרובירט צו אָנטלויפן. אָדער די אוקראינער פלעגן זיי הרגענען, אָדער ברענגען לעבעדיקערהייט צו די דייטשן. דערפאַר האָט שוין קיינער מער נישט געוואָגט צו אָנטלויפן .מיר האָבן וויטער געאַרבעט. אין משך פון אַ קורצער צייט זענען פון אונדז אויסגעשטאָרבן 100 מאַן. די איבערגעבליבענע האָבן די דייטשן באַשלאָסן צוריקצושיקן קיין אַנעבערג (דייטשלאַנד), אויסגעמאַטערטע און קראַנקע. אויך אין בין געווען צווישן זיי. אַ דאַנק מיין ברודער, וועלכער האָט זיך געפילט קרעפטיקער פון מיר, בין איך געבליבן ביים לעבן. מיר ביידע זענען געשיקט געוואָרן אין אַ לאַגער קיין פרייוואַלדאו, אינעם ברעסלויער קרייז. די אַרבעט איז דאָרט געווען אַ שווערע.

אַ דאַנק אַ פּאָליאַק מיט וועלכן איך באַקען מיך פּאַרשאַפן מיר זיך לעבנס־מיטל צום עקזיסטירן. אַ וואַך־סאָלדאַט באַמערקט דאָס און איך ווער איינגעטראָגן איז „שוואַרצן בוך".

אין אַ צייט אַרום קומט מאַיאָר לינדנער אונדז וויסער באַזוכן. מען זאָגט אים אַז איך בין רעגיסטרירט אין שוואַרצן־בוך. איך ווער לויט זיין באַפעל אי־בערגעפירט אין די שטאָט־טורמע צום פּאָליציי־מייסטער. נאָך 3 טעג קומט אַ ספּעציעלער שליח פון דער ס. ס. און ער פירט מיך אין אומבאַקאַנטע ריכטונג.

איך האָב נישט געוווסט אַז איך פאָר קיין אוישוויץ. עס זענען געווען מאַמענטן וועו איך האָב געקאַנט אָנטלויפן.

מיר זענען נאָך אַ מעת־לעת פאָרן געקומען קיין קאַטאָוויץ. איך האָב מיך געפרייט אַז איך בין נישט ווייט פון דערהיים.

לייַדער שטייגן מיר אַריין אין אַ צווייטן צוג, וואָס גייט אין ריכטונג אוישוויץ. איך האָב באַדויערט וואָס איך בין נישט פריער אַרויסגעשפרונגען פונעם צוג בעת עס איז דערצו געווען אַ געלעגנהייט.

דערנענטערנדיק זיך קיין אוישוויץ איז דער וואַך־סאָלדאַט געוואָרן העפלעך צו מיר. ער זאָגט מיר אַן די בשורה, אַז אין 15 מינוט קומען מיר אַן אין די טויערן פון אוישוויץ.

וועו איך נאָך העפלעכער, פּנים אל פּנים מיט אַן ס. ס.־מאַן.

* *

איבערן טויער פונעם אוישוויצער לאַגער לייען איך די אויפשריפט: „אַרבעט מאַכט פריי".

אינעם אוישוויצער לאַגער נעמט מיך איבער אַ צווייטער ס. ס.־מאַן. ער

פירט מיך אין אַ געביידע, וועלכע זיי האָבן געהויפן „זאַנע". דאָרט וואָרט אַיך אויף אַ טראַנספּאָרט פון האָלאַנד, מיט וועלכן איך האָב געזאָלט צוזאַמען טראַנספּאָרטירט ווערן. איך באַשליס אַרויסצושפרונגען פונעם פענצטער, באַלד ווי עס וועט פינצטער ווערן, כדי זיך צו דערנענטערן צו די עלעקטרישע דראָטן. דאָס וועט בעסער זיין איידער אומצוקומען אין דער גאַז־קאַמער. דער „קאַפּאָ" פון דער זאַנע איז געווען אַ ווארשעווער פּאָליאַק, אַן אינזשענער פון פראָפעסיע, מיט אַ פּנים פון אַ מערדער. אין דער אמת'ן איז ער נישט געווען פון די ערגסטע. ער האָט געהאַט מיט מיר דייטש, אַדער פויליש. ער האָט מיר געגעבן עסן, אַבער מער ווי דאָס האָט ער נישט געקאָנט טאָן פאַר מיר.

אין די „זאַנע" קומט אַריין אַ קאַצעטלער, — לויטן אויסזען, נישט פון די פּשוטע. ער באַגריסט דעם „זאַנען"־קאַפּאָ און הייסט מיך אויסטאָן. איך ציטער פאַר קעלט אויפן שניי אין דער יאנואר־פראָסט 1943. ווידער הער איך אַ באַפעל: אָנטאָן די הויזן און די שיך. איך הער ווי אין דערנעבנדיקן צימער ווערט געפירט אַ געשפרעך אויף פויליש. איך הער מיך נייגעריק צו, אַבער איך קאָן גאָרנישט כאַפּן.

עטלעכע מינוטן שפּעטער קומען ביידע, — דער „קאַפּאָ" און דער קאַצעטלער צו מיר אַריין. דער קאַצעטלער פרעגט מיך אויף פויליש ווי איך הייס און פון וואַנען איך קום יעצט. נאָך מיינע תשובות כאַפּט ער מיך אָן ביים האַלדז, אַזש איך האָב געמיינט אַז ער ווייל מיך דערשטיקן. ער פרעגט מיך צי איך דערקענן אים נישט.

עס ווייזט זיך אַרויס, אַז מיר זענען ביידע געווען מיטשילער אין אַ פויליש אונטעראָפּיציר־שולע און אַז זיין נאָמען איז פּאָטישניק.

איך בין ממש פאַר שרעק שטום געוואָרן. איך האָב אים געוואָלט עפּעס פרעגן, אַבער צוליב דער דענערווירונג פון זיין חבר, דעם „קאַפּאָ" האָב איך עס נישט געטאָן.

די צווייַ פאַרשווינדן ווידער אין דערנעבנדיקן צימער. אַיך הער די ווערטער אויף פויליש: „דאָס וועט זיין אַמבעסטן". ווידער דערשיינט אייגער. ער גיט מיר עפּעס צום עסן. איך צעוויין מיך, פאָל אים צו די פיס און בעט אים, ער זאָל מיר מיט עפּעס העלפן. ער ענטפערט מיר באַלד, אַז זיי האָבן אויסגעארבעט אַ פּלאַן, אַבער זיי ווייסן נישט צי ער וועט געלינגען.

איך האָב סיי־ווי גאָרנישט צו פאַרלירן, — האָב איך מיר געטראַכט. — סיי ווי וועט מען מיך שיקן אין די גאַז־קאַמער.

פּאָטישניק ברענגט מיר באַלד אַנדערע קליידונג. אין די פרישע מלבושים, פיל איך מיך וואַרעמער און פרישער. ער זאָגט מיר אַז טאַמער וועט פאַרבייגיין אַן ס. ס. בלאָק־פירער זאָל איך מיך נישט פאַרלירן און שרעקן, אויב ער שטעלט

מיך אָפּ. איך זאָל זאָגן אַז איך קום פונעם רעוויר. ווייטער וועט ער שוין אַלץ דערקלערן.

פּאַטישניק איז געוואָרן, אַלס אויבערשלעזיער, צוגעצויגן דורך די דייטשן אַלס מיטאַרבעטער, אָבער היות זיי האָבן געוווסט אַז ער האָט מיטגעמאַכט די פּוילישע אונטעראָפיציר־שולע, האָבן זיי נישט געהאַט צו אים צוטרוי און זיי האָבן אים געשיקט אַלס קאַצעטלער קיין אוישוויץ.

3 וואָכן האָב איך געאַרבעט ביי אים אינעם מאַגאַזין פון אַלטע און נייע קליידער, ווו ער איז געווען דער אייניציקער פּאָראַנטוואָרטלעכער. קיינער האָט פון מיר נישט געוווסט. אפילו צום אָפּעל בין איך נישט געגאַנגען און איך האָב נישט באַקומען אַ נומער. עסן האָט מיר געבראַכט פּאַטישניק.

פּאַטישניק האָט מיר געזאָגט אַז פון די טראַנספּאָרטן וואָס קומען כסדר, מאָכט מען סעלעקציעס אוף די בלאָקן: די אַלטע און קראַנקע שיקט מען ווייטער. מיך באַשטימט ער אינצושליסן ביים טראַנספּאָרט צו די געזונטע, יינגע.

פּאַקטיש קום איך אַריין אין אַ טראַנספּאָרט פּאָר פּאַכלייט און איך באַקום אַ פּאַכלייט־נומער אַנשטאָט אַז אַנדערן נומער. איך באַקום אַרבעט ביים סאָרטירן די איבערגעבליבענע זאַכן פון די אָפּטראַנספּאָרטירטע אין די גאַז־קאַמערן. שפּעטער ווער איך צוגעטיילט צו דער מויערער־קאַמאַנדע, וואָס האָט געאַרבעט ביי דער פירמע „רידל".

איך האָב מיך שנעל אייניגעאַרבעט ביים פרישן פּאָר. ווייל מיר האָבן זיך אויסגעצייכנט ביי דער ארבעט האָבן מיר באַקומען מער עסן.

איינמאָל, בעת מיר זענען צוריקגעקומען פון דער ארבעט, פּאָרהאַלטן אונדז ס. ס.־לייט ביים טויער. אַ קאַפּעלע שפּילט פּאָר אונדז און די ס. ס. באַפּאַלט אונדז ווי חיות. זיי פּאָרשרייבן אונדזערע נומערן.

איך גיי צו פּאַטישניקן און איך דערציילן אים וואָס עס האָט פּאַסירט. ער זאָגט מיר: וויבאַלד מען וועט רופן מיין נומער זאָל איך גלייך קומען צו אים. איך שלאָף שוין מער נישט די נאַכט און איך וואַרט אויף צומאָרגנס. אין דערפרי רופט מען די פּאָרצייכנטע נומערן. אויך מיין נומער איז צווישן די נומערן. איך קאָן שוין נישט מוזיע זיין מיין פּאָרזאָרגער פּאַטישקינען, ווייל מיר זענען שוין געווען אָפּגעשלאָסן אין נישט געקאָנט אַרויס פונעם קאָרדאָן.

10 מינוט שפּעטער זענען מיר שוין געווען אין די אויטאָס. מיר פּאָרן, אָבער קיינער ווייסט נישט וווהין. אַ טייל זאָגט וידוי, אַ טייל לאָכט, אַ טייל ווייניט.

עס ווייזט זיך אַרויס אַז מען האָט אונדז טראַנספּאָרטירט אינעם לאָגער „בונא", ביי אוישוויץ. איך קום אַריין אין אַ בלאָק, ווו דער יידישער בלאָק־עלטעסטער איז געווען אייניער חיים פון לעלאָוו ביי שטשעקאָטשין. ער האָט גע־

פֿאַדערט פון אונדז דיסציפּלין און האַלטן זיך ריין, ווייל זיין בלאָק אי׳ז באַקאַנט אַלס דער ריינסטער און דערפֿאַר באַקומען דאָרט די לייט מער עסן. אין חיים׳ס בלאָק זענען געווען אַ סאַך פּאָליאַקן, צווישן זיי אויך אַדוואָקאַטן פון וואַרשע, אַ גלח פון קאַליש. דאָרט איז אויך געווען מערטא, דער הויפּט־אינזשענער פונעם זאַוויערטשער פּאַוויאַט, און נאָך אַנדערע, וואָס זייערע נעמען געדענק איך נישט מער.

מיט חיימען האָב איך מיך באַפרײַנדעט, ווייל ער האָט געקענט מיין פּאַטער, וועלכער פלעגט פֿאָרן קיין לעלעוו אויף יאַרצייטן. לאַנג האָט דאָס גוטע נישט אָנגעהאַלטן, ווייל חיים און זיין חבר זעניק, וועלכער אי׳ז געווען שעף פון דער קיך, זענען אַנטלאָפן אין מונדירן פון הויכע ס. ס. אָפּיצירן. חיים׳ען און זעניקן האָבן די נאַציס אַנטדעקט אין קראָקע. בעת זיין ווידערשטאַנד געלונגט חיים׳ען אַוועקצולייגן 3 נאַציס. אויך ער וועט דערבײַ דערשאָסן, און דערנאָך אויפגעהאָנגען, שוין אַ טויטער. זעניקן כאַפּן די נאַציס אַ לעבעדיקן. זיי ברענגען אים צוריק קיין אוישוויץ, ווו זיי האָבן אים אַ לעבעדיקן אויפגעהאָנגען.

ביזן 18־טן יאַנואַר 1945 האָבן מיר זייער פיל געליטן פון לופט־אַנגריפן. איינער האָט חרוב געמאַכט דאָס ענגלישע געפאַנגען־לאַגער און עס זענען געווען אַ סאַך קרבנות.

דעם 18־טן יאַנואר עוואקואירט מען אונדז און מיר קומען — צו 80־100 מאָן אין אַ וואַגאָן — קיין גלייוויץ. דערנאָך קיין דוראָ־מישלבאָו, נאָרדהאוזן. פון דאָרט קומען מיר קיין אויסטערוד ווו עס בויען זיך אין די העכסטע בערג פון דייטשלאַנד אמוניציע־פאַבריקן. קאַמענדאַנט איבער אונדז אי׳ז געווען אַ יינגער ס. ס. אָפּיציר. זיין באַציאונג אי׳ז געווען נישט די ערגסטע. ער פלעגט באַפעלן פון צייט צו צייט דער באַפעלקערונג, זי זאָל אונדז געבן עסן. די אַנדערע קאַמענדאַנטן זענען, אַבער געווען ווילד און זיי האָבן באַרבאַריש געפּייניקט.

ביי די ריקצוג־מארשן איבער די שטעט גיפהאָרן און בראַנשווייג זענען מיר שווער באַמבאַרדירט געוואָרן דורך אַמעריקאַנער מיליטער־עראָפלאַנען. אין אַ וואַלד האָט אַ דענערוירטער וואַלד־וועכטער, אין אוניפאָרם, אינפאָרמירט דעם יינגן ענערגישן ס. ס.־קאַמענדאַנט אַז מיט 15 מינוט צוריק האָט דעם פלאַץ באזוכט אַן אַמעריקאַנער פאַטרול.

מארשירנדיק דורך ברוינשווייג האָבן זיך אונדז אַנגעשלאָסן אַ סאַך פּאַליאקן, אוקראינער, ציגיינער, עסטרייכער, וועלכע האָבן זיך צעבונטעוועט. די ס. ס.־לייט דראָען אַז זיי וועלן שיסן, אַבער די נישט־יידן האָבן זיי אַנטוואָפנט. מיר, יידן, זענען געווען אַן כוחות און מיר האָבן נישט אַנטייל געגומען אינעם קאַמף. עס געלינגט מיר מיט נאָך צוויי זאַוויערטשער — : גיסער און ווינשטאָק, ווי אויך אַ ציגיינער — צו אַנטלויפן טיף אין וואַלד אַריין.

איך בין אַריינגעפאַלן אינעם טייך עלבע און דער ציגיינער שלעפט מיך אַרויס. ער זאָגט מיר איך זאָל לויפן, כדי זיך צו דערוואַרעמען.

מיר זענען צוגעגאַנגען צו די דייטשע פויערים, וועלכע האָבן געאַרבעט אין די פעלדער און געמיינט אַז מיר וועלן פון זיי אפשר באַקומען אביסל עסן. זיי זענען געווען צו אונדז זייער פריינטלעך אזן טאַקע אונדז געגעבן עסן.

דער ציגיינער וואָס איז געווען מיט מיר איז אַריבער געשווימען דעם טייך אַ נאַקעטער. איך האָב מורא געהאַט אַז די ס. ס. וועלן מיך כאַפן, בין איך צוריק אַריין אין וואַלד מיט די דערמאַנטע צוויי זאַוויערטשער. צומאָרגנס זענען מיר צו צו דער עלבע און געזומען אַריבערשווימען די צווייטע מיט אַ שיפל. אויפן צווייטן ברעג פון דער עלבע זענען מיר פאַרהאַלטן געוואָרן דורך אַן אַמעריקאַנישן פאַטרול. זיי האָבן געמיינט אַז מיר זענען פיינטלעכע כוחות און זיי האָבן אונדז צוריק אַריינגעשטויסן אין וואַלד אַריין. אָבער אַ דאַנק אַ נעגער־סאָלדאַט, וואָס האָט זיך געפונען אין אַמעריקאַנישן פאַטרול וועלכער האָט געקענט אַביסל יידיש און אַ דאַנק אַן אַמעריקאַנער וועלכער האָט געקענט אַביסל פויליש, זענען מיר געבליבן בייַם לעבן.

שפּעטער האָבן די אַמעריקאַנער סאָלדאַטן אונדז דערציילט אַז זיי האָבן באַקומען אַ פאַראַדנונג נישט צו פאַרנעמען מענטשן אין העפטלינגס־קליידער, ווייל די ס. ס.־מענער פלעגן זיך אָנטאָן מלבושים פון קאַצעטלער און נאָכן איבער־נעמען זיי אַלס באַפרייטע קאַצעטלער פלעגן זיי עפענען אַ פייער אויף די אַמעריקאַנער.

עס לאָזט זיך נישט גלויבן אַז אַ מענטש קאָן אַזויפיל אַדורכמאַכן, וואָס מיר האָבן אַדורכגעמאַכט.

שטאָט־לייט אינעם געטא און קאַצעטן

וועגן די איבערלעבענישן פון די יידן אין זאָוויערטשע נאָכן ערשטן באָמבאַרדירן די שטאָט, ווי אויך וועגן דעם לויפן פון כמעט אַלע זאָוויערטשער קיין פּילץ, וועלן אוודאי אויך אַנדערע שרייבן. וועל איך מיך אין דעם ענין באַגרענעצן. איך וועל בלויז צוגעבן, אַז צווישן די פּליטים אין פּילץ זענען אויך געווען יידן פון בענדין, סאָסנאָוויץ און פון אַנדערע קאָנטן אין זאָגלעמביע.

איידער די אַנטלאָפענע האָבן זיך באָוויזן צו באָזינען, וו‌ו אַהין וו‌ייטער צו לויפן, — זענען שוין (מאָנטיק פרי) געשטאַנען אויפן מאַרק אין פּילץ דייטשע פאָגצער־אויטאָס און דייטשע חילות. די דייטשע בעסטיעס האָבן גלייך אָוועקגעהרגעט עטלעכע פּאָליאַקן און יידן. די פּוילישע ענדעקעס האָבן אויס־געוצט די אַלגעמיינע סומאַטאָכע און אויך געגומען רויבן יידישע געשעפטן, — מיטן אויסרייד, אַז יידן באַהאַלטן סחורות פאַר ספעקולאַציע. אויך מיין באָבעס קלייט איז אויסגעראַבעוועט געוואָרן.

די ענדעקעס האָבן געראַבעוועט ביז אַ דייטשער אָפיציר איז פאַרביי און האָט די פּאָליאַקן פאַרבאָטן צו ראַבעווען.

דעם בלוטיקן מיטוואָך (מאַרס 1941) האָב איך פערזענלעך ספּעציעל אין זכרון, ווייל איך בין דעמאָלט פאַרשיקט געוואָרן אין אַרבעטס־לאַגער. ווי איך האָב שפּעטער געהערט, איז געווען אַ צווייטער בלוטיקער מיטוואָך אינעם יאָר 1942.

אינעם ערשטן בלוטיקן מיטוואָך איז פאַרגעקומען די ערשטע גרויסע אָבלאָווע, ביי וועלכער די נאַציס האָבן אַרויסגעשלעפּט הונדערטער יידן פון די בעטן. די דייטשע בעסטיעס האָבן זיי, ביי באַגלייטונג פון קלעפּ און שיסעריין, אַרײַנגעפּאַקט אין בערענטס פאַבריקס־האַלע. ביי אַ סאָך יידן האָבן די נאַציס אויסגעריסן באָרד און פיאות. פאַראַן געווען אַ רויי קרבנות.

אויך מיך האָבן די נאַציס אַרויסגענומען פונעם בעט. קוים אָנגעטאָן, האָבן זיי מיך מיט ביקסן־קאָלבעס געשטויסן פון די טרעפּ אַראָפּ. איך האָב באָך באָוויזן צו זען די ווייננעגדיקע אויגן פון מיין מוטער, וועלכע האָבן מיך באַגלייט אין די טיפּע, חושכדיקע נאַכט.

מיין מוטער האָב איך מער נישט געזען.

די נאַצי־מערדער האָבן אין יענער נאַכט צונויפגעטריבן אַ סאָך אַזעלכע קרבנות ווי איך.

* *

מיך האָבן די דייטשע בעסטיעס אַוועקגעפירט אין אַ לאַגער אין דייטש־לאַנד. דאָרט האָבן מיר געבויט די אויטאָבאַן. דערנאָך האָב איך מיך געוואָל־גערט אין אַ ריי לאַגערן, און דאָרט האָב איך מיט־דערלעבט די ליידן און אומקום פון אַ סאַך זאַוויערטשער.

אַזוי בין איך נאָך אַ סאַך גלגולים אַנגעקומען אינעם יאָר 1943 אינעם לאַגער מאַרקשטאַט (30 ק״מ פון ברעסלאָו־וואָרצלאָוו). דאָרט זענען געווען אַ סאַך זאַוויערטשער. פאָר אַ סאַך פון זיי זענען די באַדינגונגען געווען ביז גאָר האָרט און אוממענטשלעך. דאָ איז אויך געשטאָרבן איינער פון די באַליבטסטע בחורים אין זאַוויערטשע, ליפא שפּייזער. אין לאַגער מאַרקשטאַט זענען אויך געשטאַרבן: אברהם האָבערמאַן און טשעבינער, דער עלטסטער פון די ברידער טשעבינער (אַ שוואָגער פון יאָסקא יאָסקאָוויטש). טשעבינער איז אַוועק מיט אַ טראַנספּאָרט, צו פאַרניכטונג.

אין מאַרקשטאַט האָב איך אויך געטראָפן מיין פעטער לייב ליבער־מענטש, וועלכער איז אַנגעקומען דאָרט אַהין אין יאָר 1942. זיין פרוי און אַן אייניאָריק קינד האָבן די נאַציס געשיקט קיין אוישוויץ. ער איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די ס. ס. עטלעכע שעה פאָר דער באַפרייאונג דורך די אַמעריקאַנער (אַפּריל 1945). ער רוט אין אַ ברידער־קבר אין עגענפעלדן (בייערן, דייטשלאַנד).

מיר האָט אינעם לאַגער אָפּגעגאָלטן צו אַרבעטן צוזאַמען מיט אַ דייטשן סאַציאָליסט, אַ קעגנער פון די נאַציס. אַ דאַנק אים האָב איך געפירט קאָרעס־פּאָנדענץ מיט מיינע עלטערן, וועלכע האָבן נאָך געווויינט אינעם זאַוויערטשער געטאָ. אַ דאַנק אים, האָב איך אויך געקאָנט העלפן אַנדערע זאַוויערטשער, ווי למשל: הערש האָכבערגערן און מרדכי שלעכטערן. ליידער זענען ביידע אומ־gעקומען אין די לעצטע קריגס־וואָכן, אינעם יאָר 1945.

* *

סעפּטעמבער 1943 האָב איך דורכן אויבן־דערמאָנטן דייטש באַקומען אַ בריוו פון מיינע עלטערן, אַז זיי זיצן שוין אויף די פּעקלעך און וואָרטן אויפן צוג קיין אוישוויץ.

מיר, — צענדליקער זאַוויערטשער אינעם לאַגער, — האָבן געהאָט זייערע משפּחות אינעם זאַוויערטשער געטאָ. מיר האָבן אַלע געוווסט, אַז איצט איז געחתמעט דער גורל פון אונדזערע טייערסטע—נאָנטסטע. מיר האָבן געפילט וואָס שטאַרקער, רעזיגנירטע, אַז איצטער זענען מיר אין דער ריי. אונדזערע פאָרגעפילן וועגן דעם גורל פון אונדזערע טייערסטע, זענען ליידער געווען וויירקלעכקייט און אַנגענומען שוידערלעכע פאָרמען: אָט ווי ס׳האָט אויסגעזען

דער אומקום פון די קדושים אינעם הויז אויף דער האָזשע־גאַס נומער 21, וועגן וועלכן איך בין שפעטער געווארן. דאָרט האָבן זיך בעת דער אויסזידלונג איינגעשלאָסן אין אַ קעלער עלטערע יידן, וועלכע האָבן געוווסט, אַז ביי אַן אויסזידלונג זענען זיי די ערשטע קרבנות. אָט־די יידן האָבן באַשלאָסן צו בלייבן פאַרשפאַרט אינעם קעלער און דאָרט צו שטאַרבן פון הונגער און דורשט. צווישן די דאָזיקע יידן זענען געווען ר׳ הענעך בענצלאָוויטש און מיין זיידע ר׳ מאָטל באָרנשטיין.

נאָך 2 וואָכן האָט דאָס אויפרוימונגס־קאָמאַנדאָ פון יידן, וועלכע זענען געבליבן אין דער ט. א. ז.־פאַבריק, אַרויסגענומען די קדושים פונעם קעלער און זיי געבראַכט צו קבר־ישראל. אינעם אויפרוימונגס־קאָמאַנדאָ איז אויך געווען ישראל יצחק, מיין פאָטערס ברודער (אויך אַ ברודער פון ישכר באָרנ־שטיין אין תל־אביב), וועלכער איז שפעטער — ראש השנה 1944 — אומ־געקומען פון אַ ס. ס.־קויל אינעם לאָגער בונא. ער איז געווען אַן אַקטיוויסט טוער אין די „צעירי מזרחי״ און זייער באַליבט ביי זיינע חברים.

סוף 1943 איז נעבן דעם לאָגער, ווו איך בין געווען פאַרשפאַרט, געשאַפן געווארן דער „קאַצעט פינפטייכן״. אַהין זענען אַנגעקומען אַ סאַך זאַוויערטשער. איך האָב אויסגענוצט די גוטסקייט און איידלקייט פון מיין מיט־קאַלעגע און באַשיצער, דעם מענטשלעכן דייטש ווילהעלם הערמאַן. ער האָט מיך געפירט צום אַרבעטס־פלאַץ ווו די זאַוויערטשער האָבן געאַרבעט, — מיטן אויסרייד, אַז עס איז דאָרט פאַראַן פאַר אונז אַן אַרבעט. אַזוי אַרום האָב איך געטראָפן אַ סאַך באַקאַנטע, — צווישן אַנדערע: ישראל הערמאַן, מיינע פעטערס יאָסקע, מייזלס און הלל צימערמאַן. עס איז געווען שטרענג פאַרבאָטן אַריינצוגיין מיט זיי אין אַ שמועס, אָבער מיר האָבן דאָס נישט באַאַכטעט. אונטער גרויס געפאָר האָט ישראל הערמאַן דאָך געשמועסט מיט מיר. ער האָט מיר דערציילט וועגן דעם געטאָ און וועגן אוישוויץ. בעת ער האָט מיר געוואָלט איבערגעבן די צוואה פון מיין פאָטער הי״ד (מיט וועלכן ער איז געווען צוזאַמען אינעם פאַרניכטונגס־לאָגער אוישוויץ), — האָט מיך אַ ס. ס.־מאַן אַוועקגעשלעפט פון אים און מיך געשלאָגן, וויל איך האָב געכאַפט אַ שמועס מיט אַ קאַצעטלער. הערמאַן איז עטלעכע טעג שפעטער געפאַלן פון קלעפ. איך האָב שוין, — באַלד נאָכן אויבן־געשילדערטן פאַרפאַל, — נישט מער געקאָנט רעדן מיט אים און נישט מער זען. אויך מיינע פעטערס זענען עטלעכע וואָכן שפעטער געשטאָרבן פון קלעפ. פאַר זייער טויט פלעג איך זיי כסדר שטיצן מיט טאַבאַק (דערמיט האָבן זיי זיך פאַרשאַפט ברויט). אָבער די אויפזעער, — פוילישע קאַצעטלער, — האָבן תמיד ביי זיי אַוועקגענומען דעם טאַבאַק און זיי דערצו נאָך שוואַר געשלאָגן. פון די שווערע פייניקונגען איז צוערשט געשטאָרבן הלל צימערמאַן און דערנאָך יאָסקע מייזלס. די טויטע גופים פון די קדושים האָבן די נאַציס געבראַכט

אין הויפט־קאַצעט גרויס־ראָזען, ווו זיי זענען פאַרברענט געוואָרן אין אַ קרעמאַטאָריום.

* *

סוף 1943 האָבן די נאַצישׂ אויך אונדזער לאַגער איבערגעפירט אין דעם קאַצעט פינפטייכן. יאנואר 1945, בעת די רויטע אַרמיי האָט מאַרשירט אין די ריכטונג ברעסלאו, האָבן די נאַצישׂ געפירט אונדזער לאַגער צופוס צום הויפט־לאַגער גרויס־ראָזען.

דאָס איז געווען אַ מאַרש פון עטלעכע טעג צופוס, — אַ טויט־מאַרש, ווייל די וואָס האָבן נישט געקאָנט גיין, זענען אויף דער שטעל דערשאָסן געוואָרן.

לאָמיר, ביים שילדערן אָט־דעם מאַרש, באַצייכענען די העלדישקייט פון אַ יינגן בחור, יעקב בלאָך, אַ זון פון אַ מישקאָווער קצב. דער בחור פלעגט טראָגן אין זיינע אָרעמס קראַנקע מענטשן, וועלכע האָבן מער קיין כוח נישט געהאַט צו גיין. ער האָט זיי דערמיט פשוט אָפּגערעטעוועט פון אַ זיכערן טויט. ער פלעגט זיך אויף אָקעגנשטעלן אַ ריי פּוילישע און אוקראַינישע קאַצעטלער, בעת זייערע מעשים תעתועים. זיי האָבן, אין איינער אַ נאַכט, בעת מיר זענען געלעגן אין אַ שייער, אַרײַנגעצויגן יידן, — מייסטנס שוואַכע יידן, — אין זייער חברה און זיי דערשטיקט, כדי צוצונעמען זייער שטיקל ברויט. מיר זאָוויערטשער, וועלכע האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען, האָבן באַמערקט די דאָזיקע שענדלעכקייט, אָבער מיר זענען געווען אויסגעהונגערט און אויסגעטריקנט פון דורשט, און מיר האָבן קיין כוח נישט געהאַט זיך צו רירן.

ווידער האָבן מיר געזען ווי די אוקראַאינער און פּאָליאַקן ציען אריין אַ יידן מיט דער כוונה אים צו טויטן. פלוצעם איז אויפגעשטאַנען בלאָך. ער האָט אַראָפּגעצויגן פון זיינע פיס די שטיוול און געגומען שלאָגן זיי רעכטס און לינקס, — אַזש עטלעכע פון זיי זענען געפאַלן טויט. זיי האָבן זיך אײַנגעקאַרטשעט צווישן זיך און אויסגערויבט זייערע אייגענע צעשלאָגענע און דערהרגעטע. מער האָבן זיי נישט געוואָגט צו באַפאַלן יידן.

אָט־דער טייערער בחור יעקב בלאָך, וועלכער האָט תמיד געהאָלפן און געוואָלט העלפן זיינע יידישע ברידער, אַז זיי זאָלן איבערלעבן די שרעקלעכע צייט, איז דערשאָסן געוואָרן אין גרויס־ראָזען דורך די ס. ס., בעת ער האָט געפרווט צו אַנטלויפן אין מאַרס 1945.

נאָך אַ ריי בלוטיקע וואַנדער־טעג זענען מיר אָנגעקומען אינעם הויפט־קאַצעט גרויס־ראָזען. דאָרט זענען שוין געווען מערערע טויזנטער פון אוישוויץ. עס איז נישט געווען קיין פּלאַץ צו ליגן אפילו אויף דער פּאָדלאָגע.

דער קרימעלעווער רבי (1) און דער זאַוויערטשער רב, ר׳ שלמה אלימלך (2), בעת זיי גייען אַרויס פון דער קאַטאַוויצער באַן־סטאַנציע

דאָ, אין גרויס־ראָזען, האָב איך געטראָפן דעם זאַוויערטשער רב, ר׳ שלמה אלימלך. הגם ער איז געווען קערפּערלעך גאַנץ צוזאַמענגעבראָכן, איז ער געווען פול מיט אָפּטימיזם און בטחון, אַז דער סוף פון די נאַצים איז נאָענט. ער האָט מיר דערציילט ווי אַזוי די זאַוויערטשער האָבן אים אין אוישוויץ געלאָזן. זאַוויערטשער מיידלעך פלעגן פאַר אים שמוקלען מעל. זיי האָבן געמאַכט פאַר אים אפילו חלות אויף ראש־השנה.

מיט לויב פלעגט ער דערמאָנען רעגינא ראָזענצווייג (יעצט אין חיפה) און דאָראָ פּולטאָראָק, וועלכע האָבן אין די שווערסטע באַדינגונגען אים אונטערגעשטיצט מיט שפּיז.

א גרויסע צאָל מענטשן האָבן זיך צום רב פאַרהאַלטן ווי חסידים. זיי האָבן אים זייער פאַרערט און אים ווי ווייט מעגלעך געהאָלפן. יידן האָבן מיך מקנא געווען זענדיק ווי דער רב גייט א לענגערע צייט בלויז מיט מיר אין שמועסט מיט מיר.

בעת מיר האָבן, אין פוס־מאַרש, פאַרלאָזט גרויס־ראָזען, איז דער רב, — וועלכער האָט נישט געקאָנט גיין, — צוריקגעבליבן. די ס. ס.־לייט האָבן אים דערשאָסן.

בעת אָט־דעם מאַרש איז אויך דערשאָסן געוואָרן יצחק קאַרטוש, וועלכער איז געווען זייער באַליבט, — אַלס מענטש און פעלדשער, — אין זאַוויערטשע.

* *

נאָך וואָכן מאַרשירן און וואַנדערן איבער וועגן, אויף וועלכע טויזנטער קאַצעטלעך האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות, האָב איך געזומען פילן אַז מיינע כוחות פאַרלאָזן מיך אויסגעצערטן סקעלעט. דאָך בין איך וויטער געגאַנגען. אין מיטן אַפּריל בין איך אָנגעקומען אין אַ לאַגער, אין וועלכן עס זענען געווען עטלעכע זאַוויערטשער.

איך האָב געוווסט אַז נישט וויט פון בערלין שטייט די רויטע אַרמיי און אַז די אַלירטע אַרמייען האָבן שוין צעריבן דעם נאַצישן מיליטאַריזם. אָבער אויך איך בין געוואָרן אָפּגעצערט, — הוילע הויט און ביינער. איך האָב געפילט, אַז מיין נשמה ליגט מיר אויף די ליפּן און אַז מיינע טעג זענען געציילטע. שרעקלעך האָט מיך געפיניקט דער געדאַנק: עס איז זיכער און קלאָר פאַר מיר און איך זע באַשיימפּערלעך ווי די נאַצישׂ וועלן צעקוועטשט, אָבער... אָבער — צי־זשע וועל איך דערלעבן וויידער צו זיין אַ פרייער מענטש?

יאָ־יאָ. איך האָב געוווסט אַז דער סוף פון די נאַצישׂ איז אַ פראַגע פון טעג. אָבער, — וועל איך אויסהאַלטן נאָך די פּאָר טעג?

די נאַצישׂ האָבן מיך איבערפירט אין לאַגער מילדאָרף, וואָס איז געווען אָן אָפּטייל פון דאַכאָו.

קוים אָפּגעווען דאָרט עטלעכע שעה, האָב איך געהערט רופן מיין נאָמען: „בּאָרנשטיין, בּאָרנשטיין!".

ווער קאָן מיך דען רופן? — האָב איך מיך געפרעגט. — ווער וויסט וועגן מיר?

לאַנג מוז איך נישט נאָכפאָרשן. עס איז שטיצקי, וועלכער האָט פריער געווויגט אין אָגראָדשענץ (שפּעטער אין זאַוויערטשע). ער איז דאָרט געווען מיין פּאָטערס תלמיד אין צעירי מזרחי). שטיצקי האָט מיר אַקעגנגעטראָגן אַ טעלער לאַגער־זופּע מיט עטלעכע קאַרטאָפל. מיין האָפן אויף איבערלעבן די צרות איז געוואָרן אַ ממשות.

נאָך אַט־דעם קבלת־פּנים האָט ער מיר יעדן טאָג געגעבן קאַרטאָפל. אויך אַנדערע זאַוויערטשער אין דאָזיגן לאַגער האָבן מיך אונטערשטיצט מיט עסן. דאָס זענען געווען: אשר פּאָסערמאַן, די ברידער צימבלער (היינט אין ניו־יאָרק) און משה־חיים גאָלדשטיין.

סוף אַפּריל האָבן אונדז די נאַצישׂ געוואָלט פירן אין די טיראָלער בערג, כדי אונדז דאָרט צו פאַרניכטן, זיי האָבן אונדז אַרײַנגעפּאַקט אין וואַגאָנען און אונדז געפירט אין די ריכטונג פון מינכן.

אונטערוועגס האָבן די אַמעריקאַנער, בעת אַן אָפּענזיווע, באַזעצט די באַן־רעלסן.

מיר זענען פריי.

מיר זענען אַרויס פון די וואַגאָנען. מיר, זאָוויערטשער, — שטיצקי, די 2 ברידער צימבלער, משה חיים גאָלדשטיין, אשר פאָסערמאַן און אַ זון פונעם בעקער אין „קליין־זאָוויערטשע", וועלכן מען האָט געפרופן „ראָנטשקעלע", — האָבן זיך געהאָלטן צוזאַמען. מיר זענען אַריין צו אַ פויער און פאַרשאַפט זיך עסן. דרויסן איז אָנגעגאַנגען אַ קאַמף צווישן די אַמעריקאַנישע און דייטשע חיילות. נאָך אַ קורצער צייט זענען די ס. ס. אַריין צום פויער און אונדז אַרויס־געטריבן פון זייך שטוב.

דרויסן האָבן מיר געזען ווי אַן אַנדערע באַנדע ס. ס. רוצחים טרייבט יידן און שיסט זיי. די ס. ס.־לייט, וועלכע האָבן זיך מיט אונדז מטפל געווען, האָבן אונדז צוריקגעטריבן אין וואַגאָנען. אויפן וועג צו די וואַגאָנען האָבן זיי דערשאָסן דעם הילפס־בעריטן בחור משה חיים גאָלדשטיין, דעם גוטן שטיצקי און דאָס יינגע יינגל ראָנטשקעלע. זיי רוען אין אַ מאַסן־קבר, צו־זאַמען מיט נאָך קדושים פונעם מאַסן־מאָרד. דער קבר געפינט זיך 20 קילאָ־מעטער הינטער מינכן, אין אַ וואַלד ביי דער באַן־סטאַציע פאַאינג.

צומאָרגנס זענען מיר באַפרייט געוואָרן דורך די אַמעריקאַנער. לאַנג זענען מיר געשטאַנען פאַרן גרויסן ברידער־קבר, אין וועלכע עס רוען אויך אונדזערע זאָוויערטשער ברידער, וועלכע האָבן, הונגעריקע, זיך געטיילט מיטן לעצטן קאַרטאָפל.

זיי האָבן, ליידער, נישט דערלעבט „די לעצטע מינוט פאַר צוועלף": 24 שעה פאַר דער פאַקטישער באַפרייאונג, וועו זיי וואָלטן געקאָנט ווערן פרייע מענטשן, זענען זיי אומגעקומען.

ביים ברידער־קבר האָבן מיר געשוווירן נקמה צו נעמען פון די נאַצי־ס און טראָגן אַ „יזכור־טאָוול" אין אונדזער הארץ, — פאַר די קומענדיקע דורות פון אונדזער פאָלק, — אין וועלכער עס זענען טיף איינגעקריצט די צוויי פלאַמיקע ווערטער: „אל תשכח", פאַרגעס נישט!

מינכן.

צבי טשעבינער

די לעצטע 3 טעג פון יידיש זאוויערטשע

1

זאוויערטשע איז געווען אין חודש אויגוסט 1943 פון די לעצטע שטעט, אין וועלכע עס האָבן זיך נאָך געפונען אינעם געטאָ אַ פּאָר טויזנט יידן. דער אָזויגערופענער „געגנראַל־גאָווערנעמענט" איז שוין געווען יידן־ריין. דער קאָמנט וואָס די נאַציס האָבן געפונען „אָסט־אויבער־שלעזיע" — סאָסנאָוויץ, בענדין, זאוויערטשע און סביבה, — איז געווען דער אייניציקער אין פוילן, ווו יידן האָבן געגלויבט צו זיין „אויסדערווייל־טע", וועלכע די נאַציס וועלן נישט אָוועקשיקן אין די אַרבעטס־און פאַרניכטונגס־לאָגערן, ווייל אָזוי האָט געהאָלטן דער שעף פון דער „לופטוואָפע"־פאַבריק אין זאוויערטשע.

דער דראַנג צום לעבן האָט סטימולירט די ביים לעבן פאַרבליבענע זאוויערטשער יידן בלינד צו גלויבן אַז אָזוי וועט זיין, — ביז... ביז דעם באַרימטן מאָנטיק, וועו עס האָט זיך אָנגעהויבן די לעצטע „אויסזידלונג".

אָט־דער מאָנטיק איז געווען אַ „נאָרמאַלער" טאָג ווי די אנדערע „נאָר־מאַלע" טעג אינעם געטאָ, וואָס האָט זיך טאָג־טעגלעך גערעגנגלט פאַרן לעבן.

די יידן זענען געווען ביי דער אַרבעט אין דער פאַבריק, ווי געווייגט־לעך. און אָט: עס קומט נאָכמיטיק, — האָרט פאַרן פאַרענדיקן די אַרבעט — איז אַריין אין פאַבריק אברהם יעקב העכט (דעמאָלט אַ יידישער מיליציאָנט). ער האָט געבראַכט די דאָרט אַרבעטנדיקע יידן די ידיעה, אַז דאָס געטאָ איז אָרומ־געשטעלט מיט דייטשער פּאָליציי.

באַלד האָבן מיר זיך געכאַפט אַז דער גורל פון די זאוויערטשער יידן איז געחתמעט, און ער וועט אויף אַ האָר נישט אַנדערש זיין ווי דער גורל פון די איבריקע יידן אין פוילן.

עס איז נאָטירלעך, אַז נישט געקוקט אויף אָט־די באַגרינדעטע השערות, האָט יעדער געוואָלט לעבן און אנטרינען פון אָט דעם גורל. יעדער האָט אָנגעהאָפטן זיינע אויגן אויף די לייט פונעם „יודנראַט", ווייל קלאָגגען האָבן זיך פאַרשפּרייט אַז דאָך וועט אַ געוויסער טייל קאָנען בלייבן אינעם געטאָ.

יעדער האָט געוואָלט זיין דער גערעטעוועטער־גליקלעכער, דער אויס־נאָם. געווויסט האָט אויך יעדער אייגער וועגן די פריערדיקע אַקציעס, אַז די לייט פונעם יודנראַט זענען בכוח אַרויסצונעמען פון טראַנספּאָרטן מענטשן פאַר געלט, גאָלד אָדער בריליאַנטן, און זיי צו פאַרטוישן מיט מענטשן, וועלכע זענען אויף דער ליסטע נישט געווען, — פשוט ווייל זיי זענען געווען אָרעמע לייט און זיך נישט געקאָנט אויסקויפן פאַר געלט א. א. וו.

געהייסן האָט עס אַז די לייט פונעם יודנראַט נויטיקן זיך אין דעם געלט כדי אונטערצוקומען די געסטאַפּאָ און די דייטשע פּאָליציי. אין אַ געוויסער מאָס איז עס ריכטיק געווען, אָבער זיי גופא האָבן דערביי געלעבט אַ גוטן טאָג און מען האָט אפילו געשמועסט וועגן אַרגיעס מיט זייערע פריינדינס־„גינסט־לינגע". זיי האָבן די מיידלעך אפילו געשאָנקן מלבושים און אַנדערע זאַכן וואָס זענען געבליבן נאָך מענטשן, וועלכע די דייטשן האָבן „אויסגעזידלט" בעת די אַקציעס. און דאָס, — בעת אַנדערע משפחות זענען געגאַנגען צו די ארבעט מיט אַ שטיקל ברויט, וואָס האָט נישט געקלעקט אפילו צו זעטיקן דעם ערשטן הונגער.

* *

זאָל מיר דערלויבט זיין צו דערציילן אַלס ביישפיל ווי אַט־די לייט האָבן געזאַרגט פאַר זייערע אייגענע קעשענעס.

דער „פינאַנץ־מיניסטער" פונעם יודנראַט האָט, נאָכן אוועקלייגן די חשובסטע יודנראַטלער נאָכמיטיק, אינעם טאָג פון דער לעצטער אַקציע אין זאָוויערטשער גטאָ, זיך געפינען נאָנט צו מיר און מיין ברודער, אויפן וועג צו די וואַגאָנען קיין אוישוויץ. די געסטאַפּאָ, האָט אים געזוכט און גערופן אויף אַ קול זיין נאָמען. ער האָט שוין געוווסט וואָס עס האָט פאַסירט זיינע קאָלעגן אינעם יודנראַט און ער האָט זיך באַהאַלטן צווישן דעם המון וואָס די נאַציס האָבן געפירט אין די וואַגאָנעס.

אַ געסטאַפּאָ־מאָן איז צוגעקומען נאָנט צו אונדז, זוכנדיק דעם יודנ־ראָטלער, וואָס האָט זיך באַהאַלטן צווישן די אַנדערע יידן. זעענדיק דאָס, האָט דער יודנראָטלער איבערגעגעבן מיין ברודער דוידן אַ פול־גפּאַקט טאָרבעלע, וואָס איז געווען איינגעוויקלט אין אַ טיכל, און געבעטן אים באַהאַלטן דאָס טאָרבעלע. דויד האָט תחילת נישט געוווסט וואָס עס גפּינט זיך אינעם אייג־געוויקלטן טיכעלע, אָבער באַלד האָט ער זיך געכאַפּט, אַז אינעם פּעקל זענען פּאַראַן בריליאַנטן.

אין אָט דעם מאָמענט האָבן די נאַציס גענומען עטלעכע יידן פון דער ריי, כדי אויסצוקערן דעם בנין, וווּ דער יודנראַט איז געווען, צווישן זיי אויך מיין ברודער דודן. מיין ברודער האָט אויסגענוצט די זאַך און ער האָט אַריינ־געוואָרפן, אינעם יודנראַט־בנין, דאָס זעקל אין אַ קאָכל־אויוון אַריין, ווייל ער האָט מורא געהאַט צו האַלטן ביי זיך אַזאַ פּעקל.

אַזוי האָבן באַלעבאַטעווטע די לייט, וועלכע האָבן אַן חרטה־געפילן און אַן מאָראַליש צעגערן אויסגעפירט די באַפעלן פון דער גסטאַפּאָ, גלויבנדיק, אַז דאָס וועט זיי ביישטיין און ראַטעווען זייער נעבעכדיקן, זינד־פולן גוף. נאָך דער בלוט־וואַקאַנאַליע פון די נאַציס, זיי האָבן אויך געגלויבט, אַז נאָכן בלוט־

מבול, אין וועלכן אייגענע ברידער און שוועסטער זענען, געפלאָגטע און גע־מאָטערטע, פאַרפלייצט געוואָרן, — וועלן זיי קאָנען מאַכן אַ לעבן מיט אָפ־געראַטעוועטן פאַרמעגן.

בלויז אייגער פון די פירער פונעם יודנראַט, — אַ מענטש מיט אוני־ווערסיטעט־בילדונג — האָט פאַרויסגעפילט אויך דעם בלוטיקן סוף פון די יודנראַטלער. ער האָט אָפט געזאָגט: אונדזערע טעג זענען געציילטע, מיר וועלן אָלע גיין דעמזעלבן וועג ווי אַלע אַנדערע יידן".

2

איידער עס האָט זיך אָפגעשפילט דער לעצטער בלוטיקער פינאַל, וואָס איך האָב אויבן געשילדערט, האָט דער עולם זיך דאָך נישט פאַרגעשטעלט, אַז עס וועט זיין אַזאַ אַלגעמיינע שחיטה.

פון דער פאַבריק זענען די יידישע „לופטוואָפע"־אַרבעטער אַהיימגע־גאַנגען, — מיטן בליק געוועגדעט צו די יודנראַטלער און מיטן געדאַנק ווי אַזוי זיך צו ראַטעוועז דאָס לעבן.

אַהיימגעאַנגען זענען מיר, ווי געווײנטלעך, אין קאָלאָנעס צו 5 מאַן, מעשה סאָלדאַטן, אומשטיינס־געזאָגט. אָלץ איז געווען אויסמושטרירט. אין דער ריי האָבן אויך מיטמאַרשירט אָלטע יידן וואָס האָבן נישט געהאָט קיין בערד.

צעגאַנגען זענען מיר זיך אויפן אָלטן מאַרק. ביי יעדן אינעם האַרצן האָט געעקבערט די פראָגע: „וועט מען זיך מארגן נאָך ווידער טרעפן, אויפן וועג צו דער אַרבעט אין דער „לופטוואָפע?".

אָבער קוים באַטראַטן די שוועלן פון אונדזערע שטובן, — האָבן מיר געמערקט דעם שינוי: אַ רינג פון פּאָליציי און ווערמאַכט האָט אַרומגענומען דאָס גאַנצע געטאָ. זעענדיק דאָס האָבן מיר שוין געוווסט, אַז אויך אונדזער טאָג איז געקומען. אויך דער יודנראַט האָט מודיע געווען אין אַוונט, אַז מען זאָל זיך גרייטן מיט אָלץ אויף מאָרגן, ווייל אָלע וועט מען אַוועקשיקן אין אַרבעטס־לאָגער אַריין.

צומאָרגנס באָלד אינדערפרי, האָבן די נאַציס פאַרזאַמלט אָלע יידן אויפן פּלאַץ פונעם יודנראַט.

מיר האָבן אָביסל אָפגעאָטעמט ווײבאָלד מען האָט אונדז אויפן זאַמל־

פּלאַץ געזאָגט, מיר זאָלן אַהיימגיין, ווייל מען ווייסט נישט ווען עס וועט אַדורכגעפירט ווערן די אויסזידלונג און בכלל, — וואָס עס וועט זיין מיט אונדז.

די דייטשן האָבן אונדז באַפוילן אַז אַלע זאָלן בלייבן אין די שטובן און קיינער זאָל זיין ווויבונג נישט פאַרלאָזן.

דינסטיק אָוונט האָבן 2 יידן, וואָס האָבן געהאַט וואַך־פונקציעס, — יעקב באַנקער און לערנער (דער לעצטער — ש. הוטניקס שוואָגער), — געוואָלט גיין, אין צוזאַמענהאַנג מיט זייער פונקציע, אין יודן־ראַט אַריין. אויף זייער וועג זענען זיי ביידע דערמאָרדעט געוואָרן: לערנער — בעת ער איז אַריבער דאָס וואַרטא־בריקל ביי חיים ישעיהו דרעזנערן, באנקער — אויף אַן אַנדערער שטעלע, אויפן וועג צום יודנראַט.

אויך דינסטיק ביינאַכט, נאָכן אָפזיצן סתם — נישט עסנדיק, נישט שלאָפנדיק — דעם גאַנצן דינסטיק, האָבן מיר נישט צוגעטאָן קיין אויג. מיר זענען געזעסן די גאַנצע נאַכט, — ביז מיטוואָך אינדערפרי אין א יום־כיפור־שטימונג.

דער יודנראַט האָט מיטוואָך פרי געהייסן אַלעמען זיך צושטעלן אויפן פּלאַץ פאַרן יודנראַט־בנין. דאָרט האָבן זיך פאַרזאַמלט יידן־סתם, ווי אויך אַלטע, קראַנקע און קינדער. יעדער האָט געטראָגן א רוקזאַק אויף דער פּלייצע.

* *

עס האָט זיך געשטעלט פאַרן בליק א טרויעריק בילד, — אַזש אין האַרץ האָט עס געשניטן זענדיק אַז אויך פּיצלעך קינדער, אויסגעמאַטערטע און געפּיניקטע, גייען מיט אַלע זאַוויערטשער יידן קיין אוישוויץ.

מיינע 3 שוועסטערן זענען נישט געווען מיט מיר. זיי זענען געווען אין אַ בונקער וואָס איך האָב אַראַנזשירט פאַר אונדזער משפּחה און פאַר נאָך עטלעכע משפּחות.

אינעם בונקער איז געווען פּלאַץ פאַר מער ווי 20 מענטשן. איך גופא בין נאָך נישט אַריין אין בונקער, ווייל איך האָב געוואָרט אויף מיינע עלטערן, מיט וועלכע איך האָב געוואָלט צוזאַמען אַרייגגיין אין בונקער.

מיינע עלטערן האָבן זיך פאַרשפּעטיקט. אינצווישן זענען שכנים געווויר געוואָרן, אַז איך האָב אַ בונקער און זיי האָבן אים פאַרפולט. איז, טאַקע, שוין נישט מער געווען פּלאַץ, פאַר מיר, מיינע עלטערן, פאַר מיין פרוי און קינד, ווי אויך פאַר מיין שוועגערין מיט אירע 2 קינדער.

די וועלכע זענען פאַר אונדז אַריין אין בונקער זענען נאָך פאַרבליבן 3 חדשים אין דער פאַבריק, — ביז די שטאָט איז געוואָרן „יידן־ריין". איך, —

וואָס איך האָב מיר אַליין געמאַכט דעם בונקער, אין וועלכן איך האָב אַרייַנ־
געהאַרעוועט מערערע טעג, — ווי אויך מיין משפּחה, האָבן נישט געקאָנט
אַרײַן אין אים, ווייל ער איז געווען פול־געפּאַקט פון אַנדערע. האָט מען אונדז
טאָקע געכאַפּט און צוזאַמען — פּאָטער, מוטער, 1 שוועסטער און שוועגערין
מיט זייערע קינדער, — אונדז צוגעפּירט צו די וואַגאָנעס קיין אוישוויץ. אַנ־
געקומען צו די וואַגאָנעס, — ביי דער ראַמפּע, נישט וויַיט פון דער ט. א. ז.
פּאַבריק — האָב די געכאַפּטע יידן זיך אַליין אַרײַנגעוואָרפן אין די וואַגאָנעס, —
אַ שטייגער ווי זיי וואָלטן אין די וואַגאָנעס דערוואָרט די גאולה, נאָכן וואָרטן
2 טעג, אין וועלכע זיי האָבן נישט געוווסט וואָס עס וועט מיט זיי געשען.

אַרײַן אין די וואַגאָנעס האָבן די געסטאַפּאָוצעס פאַרפראַלט פון דרויסן
די וואַגאָנעס־טירן. ערשט דעמאָלט האָבן מיר געזען וואָס עס דערוואָרט אונדז.

מען האָט זיך דערציילט אין די וואַגאָנעס וועגן אַ באַנקעט־מיטיק, וועלכן
דער יידישער פאַרמיטלונגס־מאַן צווישן דער געסטאַפּאָ און דעם יודנראַט,
האָט געמאַכט אין זיין ווינונג פאַר די געסטאַפּאָ־לייט, ביי דער אָנווענדונג
פון די וויכטיקסטע יודנראַט־פירער. מיר האָבן אָבער דערנאָך געזען ווי די
נאַציס האָבן אָט־די יודנראַטלער געשלעפּט צו די וואַגאָנעס און דערביי זיי
אַזוי רציחהדיק געשלאָגן, אַז זיי אַליין האָבן זיך געבעטן די נאַציס זאָלן זיי שיסן.
פאַר אונדזערע אויגן האָבן די היטלעראָוצעס זיי דערשאָסן און דערנאָך אַרײַנ־
געוואָרפן זייערע בר־מינן׳ס צו אונדז אין די וואַגאָנעס.

דערנאָך האָט זיך דער צוג מיט אונדזערע וואַגאָנעס געלאָזט אין גאַנג.

פאַרנאַכט זענען מיר אָנגעקומען קיין אוישוויץ.

אָנגעקומען, — האָבן אונדז די נאַציס אָרויסגעטריבן פון די וואַגאָנעס.
זיי האָבן אונדז געהייסן אָוועקלייגן אָלע אונדזערע פּעקלעך אויף אין קופּע.
פּרויען און קינדער האָבן זיי אָוועקגעשטעלט באַוונדער. מיר האָבן זיי תיכף
אָוועקגעריסן די עלטערן, מיין פּרוי און קינד, ווי אויך די שוועגערין מיט אירע
2 קינדער.

די פּרויען מיט די קינדער האָבן די נאַציס פאַרלאָדנט אויף אַ לאַסט־
וואָגן, די עלטערע מענטשן האָבן זיי אָוועקגעשטעלט אין אַ זייט, — אָזוי, אַז
איך האָב אפילו נישט געקאָנט מיט קיינעם קיין וואָרט רעדן און זיך גע־
זעגענען.

אָזוי־אַ זענען מיינע ליבסטע און טייערסטע מיר מיט איינמאָל אָוועקגעריסן
געוואָרן פון האַרצן. איך האָב מער פון קיינעם נישט געהערט און קיינעם פון
זיי מער נישט געזען.

נאַצי־גזירות אין זאוויערטשע

איינע פון די גזירות און שיקאַנעס פון די נאַצים, — באַלד נאָך זייער פאַרנעמען זאַוויערטשע, דעם 1 סעפּטעמבער 1939, איז געווען זייער גזירה אַפּ־צוגעבן די ראַדיאָ־אַפּאַראַטן.

אַ טראַגישער קרבן פון אָט־דער גזירה איז, נעבעך, געווען מיין פּאָטער יוסף־הערש סאָיקא (ר׳ שמואל סאָיקאָס זון). מיר האָבן געהאַט אַ נייעם און טייערן ראַדיאָ־אַפּאַראַט. מיר האָבן נישט געוווסט אַז די נאַצים זענען אַוועלכע בעסטיעס און מיר האָבן אין אונדזער נאַאיוויטעט געמיינט אַז די דייטשע אָקו־פּאַציע וועט זיין אפשר אַביסל שאַרפער ווי די דייטשע אָקופּאַציע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה אָבער נישט מער. עס איז אונדז, טאַקע, נישט איינגע־פּאַלן, אַז פּאַר יעדער זאַך, וואָס האָט אין אונדזערע אויגן אויסגעקוקט ווי אַ קליניקייט, וועט עס שמעקן מיט בלוט.

אונדז איז אַ שאַד געווען אַוועקצוגעבן אַזאַ טייערן ראַדיאָ־אַפּאַראַט (בפרט אַז מיר זענען אַזוי נאַאיוו געווען און געמיינט אַז די דייטשע כוואַליע וועט באַלד אַריבער און די דייטשן וועלן באַלד פאַרלאָזן פוילן), האָבן מיר דעם אַפּאַראַט באַהאַלטן אויפן בוידעם פון אונדזער הויז, אויף דער גאַס פון 3־טן מאי, נומער 5.

אנשטאט דעם גוטן ראַדיאָ־אַפּאַראַט האָט מיין פאָטער אַפּגעליפערט, לויטן באַפּעל, אַ ראַדיאָ, וואָס איז ביי אונדז געשטאַנען אומבאַנוצט אין דער דירה. ער האָט אַנגעהאַנגען צום דעם ראַדיאָ אַ קאַרטל מיט זיין נאָמען. ער האָט, אַלזאָ, דעם באַפּעל אויסגעפירט, — און מיר האָבן געמיינט, אַז מיר האָבן דערמיט יוצא געווען.

מיר האָבן צו אונדזער אומגליק נישט געוווסט, אַז די היטלעראָווצעס באַדינען זיך מיט די פּוילישע סטרוזשעס, דאָזאָרצעס, (הויז־וועכטער) אַלס זייערע קאָנפידענטן. אונדזער סטרוזש האָט עפּעס דערשנאַפּט פון דעם ענין און האָט, מחמת שנאה צו יידן, אַדער ווייל ער האָט געהאַפּט צו באַקומען פּאַר דער מסירה אַ באַלוינונג, — געמאַלדן וועגן דעם דער פּאָליציי.

דעמזעלבן טאָג זענען צו אונדז געקומען 4 דייטשע זשאַנדאַרן. זיי האָבן אַדורכגענישטערט די גאַנצע דירה. עפּעס האָט זיי געצויגן צום בוידעם (ווייל זיי האָבן באַקומען גענויע אָנווייזונגען פונעם סטרוזש).

זיי האָבן געפונען דעם ראַדיאָ־אַפּאַראַט און אַרעסטירט מיין פאָטער.

* *

ווער האָט געקאָנט וויסן אַז דאָס נישט־אויספירן די גזירה וועגן אַ ראַדיאָ אַפּאַראַט (איינעם האָבן מיר דאָך אָפּגעליפערט) וועט ברענגען אַזעלכע שרעק־לעכע רעזולטאַטן?

צוערשט האָבן די נאַציס דעם פּאָטער געהאָלטן פֿאַרשפּאַרט אין זאַוויער־טשע און דערנאָך איבערגעשיקט צום משפט קיין טשענסטאָכאָוו. זיי האָבן אים אַן רחמנות געשלאָגן און געקאָטעוועט און אים באָשולדיקט אַז ער באָטעטיקט זיך פֿאָליטיש און הערט די ראַדיאָ־אוידיציעס פונעם פיינט.

איך האָב איינגעלייגט וועלטן. אויך זיין פּריערדיקער פּרינציפּאָל אַרקו־שעווסקי, דער הייוון־דזשיעדזשיק „פּיליצא" האָט אַ סאָך זיך באָמיט פֿאַר זיינעט־וועגן. צום סוף האָבן מיר באָקומען פון אָנגעזעענע קריסטן אין זאַוויערטשע באָשטעטיקונגען אַז מיין פּאָטער איז קיינמאָל נישט געווען פּאָליטיש־טעטיק, — און אַזוי אויך זיין משפּחה, אין משך פון דורות.

דאָס האָט, ווי עס ווייזט אויס, געפּועלט. נאָך אַ פּאָר וואָכן איז מיין פּאָטער באפרייט געוואָרן, — אָבער ער איז שוין געווען פיזיש און גייסטיק צעבראָכן.

* *

אונדזער הויז איז געווען דאָס ערשטע הויז אין זאַוויערטשע, וואָס מען האָט געמאַכט „יידן־ריין". דאָס איז געווען סוף סעפּטעמבער 1939. די דייטשן האָבן רעקווירירט דאָס הויז פּאָר זייערע צוועקן. עס זענען געקומען זשאַנדאַרן און, — מיט רעוואָלווערן אין די הענט האָבן זיי פון אונדז געפּאָדערט, אַז מיר זאָלן פּאַרלאָזן די דירה און דאָס הויז אין משך פון אַ פּאָר שעה. מיר האָבן געמוזט אַלץ איבערלאָזן אין געמעגט אַרויסנעמען בלויז אַ פּאָר וואָליזקעס מיט מלבושים. דער ווינטער האָט זיך שוין אָנגעהויבן און מיר האָבן שוין געהאַט פּאַרגרייט קוילן, שפּייז, קאַרטאָפֿל, קרויט און אַנדערע ירקות — פּאַרן גאַנצן ווינטער. דאָס אַלץ האָבן מיר געמוזט איבערלאָזן.

דער יודנראַט האָט שוין דעמאָלט אָנגעהויבן אַמטירן און העלפֿן די דייטשן אין זייערע שענדלעכע מעשים. האָבן מיר פונעם ראַט באָקומען אַ גרויס צימער ביים חזן אונגער אויף דער סאָנדאָווע־גאַס (דאָרט האָט זיך אַמאָל געפונען די תּרבות־שולע).

אָבער רו האָבן מיר ווייטער נישט געהאַט. עס איז געווען אַ מסירה אַז יידן אין אָט־דעם הויז האָנדלען „שוואַרץ" מיט שטאָפּן. זיי האָבן איבערגעדרייט אַלע דירות אינעם הויז אויף דער סאָנדאָווא, אָבער זיי האָבן גאָרנישט געפונען, אַ חוץ אַ פּאָר רעשטלעך לייוונט ביי דער אלמנה ראַבינאָוויטש פון שטשעקאָשטין, וועלכער די נאַציס האָבן אַוועקגענומען אַ טעקסטיל־געשעפט. פון דעם ביסל רעשטלעך, וואָס זיי האָבן אָפּגעראַטעוועט, האָט זי געצויגן איר בידנע חיונה. די רעשטלעך האָט זי געהאַט פּאַראַהאַלטן אינעם קעלער.

ווידער האָבן די נאַציס געגומען מיין פאָטער און מיין ברודער הענדל (ווי אויך דעם חזן אונגער) אויף די פאָליציי. דאָרט האָבן עטלעכע זשאַנדאַרן אַ פאָר שעה זיי מערדערלעך געשלאָגן. איז איין זשאַנדאָר מיד געוואָרן, — האָט געגומען אַ צווייטער שלאָגן. האָבן די געשלאָגענע געחלשט, — האָבן די זשאַנדאָרן זיי באַגאָסן מיט וואַסער, — און ווידער געשלאָגן.

איך האָב, מיט דער הילף פון ישראל קאַרפין, פון קויפמאַנען (פון דער בלאָנאָוויצער), ווי אויך פון פערלמוטערס איידעם, לעווקאָוויטש, — וועלכע האָבן דעמאָלט געהאַט פאַרבינדונגען מיט דער פאָליציי, — אונטערגעקויפט די נאַציס. די 3 יידן זענען נאָך אַ פאָר שעה שלאָגן באַפרייט געוואָרן.

אָבער זיי זענען געווען שוואַרץ פון די קלעפּ, פול מיט שיניאָקעס. זייער אונטערוועש און מלבושים זענען געווען אַדורכגעווייקט מיט בלוט און מיטן וואַסער, מיט וועלכן די נאַציס האָבן זיי כלומרשט געמונטערט, בעת די צוויי האָבן געחלשט.

נישט מיין פאָטער, נישט מיין ברודער, און נישט דער חזן אונגער האָבן געהאַט כוח אַליין צו גיין אַהיים. זיי האָבן ממש נישט געקאָנט שטיין אויף די פיס, און זיי האָבן זיך געשאַרט איבער די הייזער־וועגן.

מיר האָבן דעם פאָטער און ברודער אַוועקגעלייגט אין בעטן, געמאַכט זיי טאָג און נאַכט קאַלטע קאָמפרעסן. אַזוי זענען זיי אַפּגעלעגן גאַנצע וואָכן. מיר האָבן מורא געהאַט צו רופן דאָקטוירים, כדי נישט צו דערוועקן די אויפּמערקזאַמקייט פון דער מאַכט.

* *

קוים זענען זיי געקומען אַביסל צו זיך, איז אַרויס אַ נייע גזירה: אַלע יידן מוזן אַריבער אין אַ ספּעציעל־יידישן קוואַרטאַל. ווידער האָבן מיר געמוזט איבערלאָזן די רעשטלעך פון די געראָטעוועטע זאַכן און זיך אַריבערפּעקלען אין געטאָ אַריין. מיר האָבן באַקומען צוגעוויזן פונעם יודנראַט אַ צימער ביי באַכּע־נעקן, אויף דער טשאַסנאַ־גאַס נומער 7.

באַלד האָבן זיך אָנגעהויבן „אייניקאַצן", — אין אָנהייב זענען דערצו געכאַפּט געוואָרן יינגע מענער. זשאַנדאַרן זענען געקומען פון דער נאַנטער געגנט כדי צו העלפן דערין די אַרטיקע דייטשן. זיי האָבן אין דער נאַכט אַרום־גערינגלט דעם גאַנצן יידישן געטאָ־קוואַרטאַל. אין יעדן הויז האָבן זיי געווילדעט־וועט און געפלינדערט. זיי פלעגן אַרויסשלעפּן יידישע מענער אויפן מאַרק, זיי שלאָגן און פיניקן אומברחמנותדיק. בעת אַ פאָר אָזעלכע אָבלאָווע איז מיין פאָטער געווען באַהאַלטן אויפן בוידעם אין אַ באַהעלטעניש, — צוזאַמען מיט מיין ברודער הענדל און מיטן זאַוויערטשער מורא הוראה, הרב בוים, וועל־

כער האָט אויך אין דעם הויז געווינט. דאָ איז געווען יוסף דיאַמאַנטס איידעם (דערנאָך יאָקל פראָמאַן'ס איידעם), אָדער פאַרקערט.

אַביסל שפּעטער האָבן זיך אָנגעהויבן די „איינזאַצן" קעגן מיידלעך. אויך דערין האָט דער יודנראָט געהאָלפן די דייטשן. איך האָב באַקומען אַ צעטל מיך צוצושטעלן. מיינע עלטערן זענען געלאָפן אין די גמינע, און געבעטן מיך נישט צו נעמען ווייל אַ דאָנק מיין שול־אויסבילדונג האָב איך געקאָנט העלפן ביי די ביוראָ־אַרבעטן פון זיינע געשעפטן. דער קאָמפראָמיס איז געווען: אָנשטאָט מיר וועט גיין מיין יינגערע שוועסטער קאַראָלטשא (קריינדל). איך וועל בלייבן אין זאַוויערטשע — אַזוי איז אָפּגעמאַכט געוואָרן.

איך בין געווען קעגן אַזאַ קרבן מצד קאַראָלאַן, — און איך האָב אויך נישט געטרויט דעם יודנראָט, און חושד געווען, אַז נאָכדעם ווי ער וועט באַקומען מיין שוועסטער, וועט ער אויך מיך פאַרפאָלגן.

מיר האָבן זיך, טאַקע, באַהאָלטן. יעדע נאַכט זענען מיר אַוועק פון שטוב. אויפגעהאָלטן האָבן מיר זיך אַ פּאָר וואָכן ביים פאָטערס פעטער, בנימין (יאָמע) סויקא, דעם זייגערמאַכער, וועלכער האָט געווינט אויף דער בלאָנאָוויצער גאַס. די פּאָליציי איז זעלטן געקומען אַ בליק־טאָן צו אים, ווייל זי האָט אים געקענט אָלס אַ זקן און אַן אָלמן, וועלכער האָט ביי זיך אין שטוב קיין קינדער נישט. צוזאַמען מיט מיר און מיין שוועסטער האָט ער באַהאָלטן ביי זיך נאָך צוויי זאָוויערטשער מיידלעך. ער האָט דערמיט איינגעשטעלט זיין לעבן, און דאָך האָט ער דאָס געטאָן זייער גערן.

איך האָב אפשר געקאָנט אָנטרינען דעם גורל פון אָוועקגעשיקט ווערן, ווען דער יודנראָט וואָלט נישט אויסגעפונען אַן אָנדערן פּאָרטל: אַ זאָוויערטשער יידישער מיליציאָנט, וועלכער איז געווען אַ פּאָרברעכערישער משרת פון די נאַציס (אָליין איז ער געפאָלן פון אַ דייטשער קויל אין דער נאַכט פאַר דער לעצטער „אויסזידלונג") האָט אויף דער גאַס אָנגעוויזן אַ דייטשן פּאָליציאָנט אויף מיין ברודער. ער האָט אים אַרעסטירט. דערנאָך האָבן אים די נאַציס אָוועקגעשיקט אין דעם סאָנאָוויצער דולאג און ער האָט געזאָלט אָוועקגעשיקט ווערן קיין אוישוויץ, דערצו נאָך האָבן די היטלעראָוצעס אונדז פאַרחתמעט די דירה. די גאַנצע משפּחה האָט דעריבער געלעבט אין שרעקלעכע באַדינגונגען.

איך האָב שוין לענגער נישט געקאָנט דאָס אָלץ אויסהאָלטן און מער נישט געקאָנט צוקוקן פון מיין באַהעלטעניש אויף די ליידן פון מיינע עלטערן.

דערפאָר האָב איך מיך אָליין געמעלדעט ביים יידן־ראָט.

מען האָט מיך אונטער דער באָוואַכונג פונעם דערמאָנטן יידישן מיליציאָנט געשיקט אינעם דולאָג פון סאָסנאָוויץ. מיין ברודער איז באַפרייט געוואָרן, — אַ קראַנקער און אָפּגעשוואַכטער.

ליידער האָב איך אים אויף אַ לאַנגע צייט נישט געקאָנט ראַטעוונען, ווייל איך האָב אַנגעהויבן, פון 1941 ביז 1945, וואַנדערן איבער די קאָנצענטראַציע־לאַגערן: שענבערג, גרעבן, בערגען־בעלזען, — ביז בערגען־בעלזען איז געווארן איינגענומען דורך די ענגלענדער.

דער ווייטערדיקער טראַגישער גורל פון מיין משפחה איז מיר אומבאַקאַנט. ביז דער ליקווידאַציע פלעג איך נאָך באַקומען פון זיי דורך דער פּאָסט ידיעות, — ביז צו דער אַנטגילטיקער ליקווידאַציע פונעם געטאָ.

יחזקאל רזמיווש

הצדיק בסדום

הרב מזבירציה — ר׳ אלטער־לך ראַבינאָוויטש

כשנקלעתי לקלחת התופת של אוישביץ היה שמו של הרב מזבירציה ז״ל קרן אור במחשכי־מחשכים. זר, בודד ואומלל שרכתי דרכי בנתיבות המחנה. חיפשתי נקודות זוהר להיאחז בהן לבל ימעדו רגלי בחלקלקות שלפני, חיפשתי ולא מצאתי. באתי בין גולי הונגריה שהיו האחרונים בין שבטי ישראל באירופה להשמדה. אירופה התרוקנה זה כבר מיהודיה. שרדו מהם שרידים במחנות המוות, אך חלק מהם כבר פשט כל צורה אנושית ולבש צורה שהרתיעה כל רואיה. בתוך המחנה הסתובב האדם הפרא והמנוגע, שכאבו חשוף עד לזוועה, ומראהו שהיה בו כדי להרוג את הנפש לעולמים. הסתכלתי ביצור אימים זה שנתקלתי בו על כל צעד ושעל והזדעזעתי עד היסוד. הרגשתי שעוד מעט אסחב גם אני לתהום. והשטן יטרוף את זיק אלוקים אשר בתוכי. היה זה נס ברגע האחרון ממש שנזדמן לי להכיר אדם יקר, דגול מרבבה — הרב מזבירציה, והוא שה־צילני מכף הקלע והלהיב שוב את זיק אמונתי באדם ובנשמת ישראל.

עוד ביום הראשון שבאתי שמעתי מתלחשים עליו כעל אדם פלא. סיפרו שבחמשת שנות הזעם לא התגעל בפת־בגם ומרק פיגולים לא בא אל פיו. סיפרו גם, שהוא לא חילל עדיין אף שבת אחת במחנה. אמרו, שהוא, הזקן והקשיש, שומר את היהדות לכל פרטיה בכח נעורים: מתפלל כל יום, עטוף טלית ובתפי־

לין, — בחבורת מנין אנשים כהלכות גברין יהודאין. עמדתי נדהם ומשתומם ולא ידעתי נפשי. האומנם — שאלתי את עצמי — האומנם גם זה אפשרי? האם לא בלעה עוד התהום את הכל ועוד יש למצוא צדיק בסדום העומד כצור חלמיש, חזק באמונתו, בתוך המערבולת של אש ודם? הרגשתי שמשהו זז בלב, שמשהו הקיץ לתחיה במעמקים, חשתי כי נטף של התחדשות נכנס לפנימיות נשמה שוקעת והרעיף רוח חיים בכל הישות המרוסקת שלי.

כשבאתי למחרת לבלוק מספר 2 לראות את הרב מזבירציה ולהכירו — לא מצאתיו. התעניינתי בו וחקרתי אחריו. כולם מספרים עליו נפלאות. חזרתי פעמים אחדות ולא הצלחתי להיפגש עמו. אמרו לי: האיש הפלאי עובד בלילה. הוא בא הביתה ומתפלל בכל כוחותיו, אוכל לחמו בטהרה ושוכב לישון. אין, איפוא, לדבר אתו אלא לפנות ערב כשהוא קם ומתנער לתפלת־המנחה. חזרתי כלעומת שבאתי, מבלי שראיתיו. אך מאז ריחפה נגד עיני דמותו האגדית רבת־התהילה. ותיארתיה לעצמי כסמל הנצחיות של עם הסגולה.

בינתיים התוועדתי לכמה חברים מטובי הכוחות של יהדות פולין. החלטנו להתחיל בפעולות רוחניות ציבוריות. עוד באותו שבוע שהחלטנו זאת נפגשו 8 חברים ליד שולחן קטן בבלוק מס׳ 2. פתחנו בשירה ושפכנו בה את כל מרי נפשנו. התחלנו בשירי קודש המביעים כיסופי רוח למעיינות אין סוף וגמרנו בשירי ציון נלהבים. העלינו ממעמקים כמיהות טהורות ביותר וקלענו מהן עטרות לראשי מעונים. נדלקו רשפי־אש בעינים והבהבו זיקי זוהר בלבבות. נסתלקה המועקה ונפלו הכבלים ומצאנו עצמנו במעגל קסם של הוד שבנצח ושרים שירי קודש בדבקות ובהתפשטות הגשמיות. כלו השירים והמשכנו בשיחות. כל אחד משמיע רעיון, ברק־אור, אימרות ושיחת צדיקים, דברי תורה, דברי חכמה.

כאשר קמנו ממסיבתנו ללכת, — ראינו: הנה עומד עלינו, האדם הפלאי, הרב מזבירציה. קמטי פניו החרושים צער עמוק כאילו נתעלמו לגמרי, קומתו הכפופה כאילו הזדקפה ופיו התחיל להרעיף עלינו טל נוחם.

והוא מדבר בהתרגשות, וקולו לוחש כקול אדם מתפלל: אשריכם ילדים שראיתיכם בכך. אשריכם שהדלקתם את המנורה בטומאה שלא היתה דוגמתה בדברי ימינו, מעולם ועד עתה. זה שנים שאני שקוע בעמק הבכא ועוד לא זכיתי לראות פה אף זיק אחד טהור ומזוקק מהאש הגדולה שבערה על מזבח אבותינו בגלויות. עיני כלו ביגון ולבבי התכווץ מכאב ולבי לפומא לא גליא. משמים ונדהם עמדתי בין תלי החרבות ושאלתי את נפשי: איכה ספו־תמו אוצרות הרוח הכבירים שבגנזי נשמתנו? איכה נתרוששנו מכל חמדות נפשנו שפירנסו את נפש האומה אלפי שנים? בדד ישבתי ביגוני ואיש לא ידע את מכאובי ואת פצעי נפשי הנאמנים, עד אשר ראיתיכם בני במסיבתכם זו ותחי נפשי. עוד לא אלמן ישראל. עוד לא עוממה לגמרי אש המזבח. גחלת לוחשת בערמת הדשן, ובנשוב הרוח והיתה ללהבה שתאיר חשכת לילותינו.

כך דיבר האיש הפלאי, ודבריו נאמרו ברגש קודש ובתמימות ילדותית, שזעזעו את לב כולנו. עמדנו נדהמים מול היופי שבקדושה שנחשף לעינינו בגיהינום של מטה, וגדושי אושר כקטן שנולד שבנו איש איש לחדר משכבו להחליף כח לעבודת מחר.

מאז נפגשתי תכופות עם הרב מזבירציה. הוא התאמץ תמיד לעקור את תולעת היאוש מדמי. לצערי לא הצליח הרבה. נפשי חלשה היתה מלעמוד בנחשול הזוהמא ולא יכלתי להתרומם כמותו לבמתי הבטחון ולחרוץ לשון מול הגורל הזועם. אך ידעתי להעריך את מי שלא שקע ונפל. משום כך התפעלתי כ״כ מאי־שיותו של הצדיק בסדום, — הרב מזבירציה.

על חייו ופעולותיו של הרב מזבירציה מלפני המלחמה לא ידעתי הרבה. הוא עצמו לא אהב לספר עליהם. הוא לא רצה לחשוף את תעלומת ימיו ולא היה מעונין שיקדישו לו תשומת־לב יוצאת מהכלל. הוא היהודי הקשיש בין אלפי הצעירים לא רצה להתבלט יותר מדי. היה מרגיש טוב כשהסיחו ממנו דעת, כששכחו לדבר עליו. הוא פחד מהפומביות, מהסקרנות המחטטת במצפוניו. לאט היתה דרכו במחנה, בחשאי, בצדי־דרכים ללא שאיש יראהו ויעמוד על הפלא שבאישיותו, שבקיומו בלוע הארי.

חברי סיפרו לי, כי הרב מזבירציה היה גיסו של ר׳ ישעיה׳ שפירא, וכמדומני גיסו של האדמו״ר מרדומסק ז״ל. בדרך נס נשאר עד הנה בחיים. במחנה הוא חי כבר שלוש שנים. הוא מתנהג גם פה כבביתו, אוכל כשרות, שומר שבת, מתפלל ולומד כל יום. חברי הקבוצה המחתרתית, בראשיתה של בוגן, פרנקל

אַ דעלעגאַציע וואַרט אַף אַ הויכע מיליטערישע פערזענלעכקייט. אויפן בילד: דער זאַוויערטשער רב, ר׳ שלמה אלימלך, רעכטס פון אים דער לאַגעראָלטעסטער דאָזאָר און עסקן סאַמועל וויינבן.

ופטרקוט, דאגו שיסתדר בעבודה נוחה שתאפשר לו גם להקדיש זמן ללימוד תורה ולקיום מצוות. פעמיים כבר נבחר ב„סלקציות" לשריפה, אך תמיד פדוהו המצילים הנזכרים בחרף נפש. סיפרו לי שהוא מתייחס אל הצער בו הוא נמצא בשויון נפש גמור. נבחר לשריפה והוא הוסיף למלמל פרקי־תהילים, יצא ממיתה לחיים ושום דבר לא נשתנה בשרטוטי הפנים. הכל אצלו פשוט ומוחוור כאילו דרכו של עולם כך הוא. רוחו משוטטת בעולמות שאין שם נפתולים ואין שם יסורים וצער.

בפעם אחרונה ראיתיו כשלשה חדשים לפני השחרור בגרוס רוזן. הוא שכב על הרצפה חיוור וחלש, עטוף טלית ותפילין, והתפלל. עיניו עצומות ושפתותיו נעות. היה מוקף ידידים. שמעתי שכחותיו הנפשיים עמדו לו להמשיך עד בוכנוולד ושם נפל שדוד.

מתוך „שערים" משנת תש"ו.

* *

גם ב„שערים" מיום י"ט תמוז תש"ו (18.7.1946), מסופר על הרב מזבירציה:

„...חברתי לסבל במחנה הריכוז, רחל, הוציאה את האוצר שלה (תפילין של ראש שהיא החזיקה) בעדינות מידי, הטמינתהו ואמרה: „שכחתי לספר לך: בספריה שלי יש ספר משניות קטן מהוצאות „חורב". אולי תדעי למי מהגברים עלי למסרו. ודאי ישנם כאלה, הרוצים ללמוד, — על אף הכל".

בבוקר קבלתי ידיעה מהרב מזבירציה, המבקש משניות. הוא רוצה לעיין בו... מסרתי את הפתקא לרחל. למרות הסכנה ניגשה רחל לאיזה בחור, ובדמעות ביקשה אותו לקחת את „המשניות" ולמסרו לרב מזבירציה. אל פחד! אתה שליח מצווה, וזה ישמור עליך"... שרק תאמר להרב מזבירציה... שיחשוב על כל הנשמות הישראליות, — אמרה בדביקות...

א. שטולבערג

דער טראַגישער אומקום פון די זאוויערטשער יידן

וויפל מאָל עס קומט מיר אויס פֿאַרבייצופֿאָרן די שטאָט זאַוויערטשע, גיט עס מיר אַ שטאָך אין האַרצן. עס שווימען אויף בילדער פונעם שטעטל, ווו מען איז געבוירן און דערצויגן געוואָרן. עס קומען אויך אויף די טראַגישע טעג פון די זאַוויערטשער יידן, זועלכע די נאַצישע תלינים האָבן אַזוי **בעסטיאַליש** אומגעבראַכט. צוזאַמען מיט זיי איז אויך אומגעקומען דער גרעסטער טייל פון מיין משפחה און פריינד.

זאַוויערטשע איז זיינער צייט געווען אַ אינדוסטריעלער צענטער. די גרויסע טעקסטיל־פאַבריק „טאז" האָט געאַרבעט אויף דריי שיכטן און באַשעפֿטיקט ביז 8 טויזנט אַרבעטער. שפּעטער, אין די קריזיס־יאָרן איז דאָ געווען אַ גרויסע אַרמיי פון אַרבעטסלאָזע און נישט איינמאָל איז געקומען צו צוזאַמענשטויסן מיט דער פּאָליציי און אין רעזולטאַט: טויטע און פֿאַרוווּנדעטע.

פון די 6000 יידישע איינווינער איז די מערהייט געווען האַנטווערקער, אַרבעטער, קליינע סוחרים. אויך צווישן די יידן איז געווען אַ היפּש ביסל אַרבעטסלאָזע. געגנוג צו דערמאָנען, אַז 30 פּראָצענט פון דער יידישער באַפֿעלקערונג האָבן ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה געגאָסן פון דער שטיצע פון פֿאַרשיידענע געזעלשאַפֿטלעכע הילפס־אַרגאַניזאַציעס. זאַוויערטשע האָט געהאַט אַ קעמפּעריש יוגנט מיט פֿאַרשיידענע אַרגאַניזאַציעס.

בעת דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע האָט די יידישע באַפֿעלקערונג זיך פֿאַרגרעסערט. אין אַפּריל 1940 זענען דאָ געקומען יידישע משפּחות פון באָגומין, צעשין, טאַרנאָווסקע גורי, ביטאָם און אַ ריי אַנדערע שטעט, פון וועלכע די היטלעריסטישע באַנדיטן האָבן זיי אַרויסגעטריבן. אין נאָוועמבער 1940 איז פֿאַרגעקומען אין זאַוויערטשע די ערשטע „לאָפֿאַנקע". 500 יונגע מענטשן זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן. דאָס איז געווען דער אָנהויב פונעם היטלעריסטישן פּלאַן, צו פֿאַרטיליקן אַלע יידן.

מיט אַ האַלב יאָר שפּעטער, דעם 21 יוני 1941, אין טאָג פונעם איבערפֿאַל פון די היטלעריסטן אויפן ראַטן־פֿאַרבאַנד זענען אין זאַוויערטשע פֿאַרגעקומען מאַסן־אַרעסטן. צענדליקער יידן זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן אין טויטן־לאָגער אָשוויענטשים.

די היטלעריסטישע פּעלקער־מערדער האָבן נישט גערלאָזט קיין טאָג מנוחה די יידן, וועלכע האָבן געלעבט אין כסדרדיקער שרעק, נישט געהאַט קיין רו נישט בייטאָג און נישט ביינאַכט, אַלע פֿאָר טעג זענען פֿאַרגעקומען אַנדערע אָקציעס, אין וועלכע עס האָט זיך באַטיליקט דער באָקאַנטער סאַדיסט, דער

געסטאַפּאָוויעץ רודאָלף שניידער אין יובי 1942 זענען ליקווידירט געוואָרן אַ ריי קליינע ישובים אַרום זאָוויערטשע, ווי מישקאָוו, שעוויעזש, מזשיגלאד, קאַזשעגלאָוו, קראַמאָלווו, לאַזי, פּאָרעמבאַ א. א. די דאָרטיקע יידן זענען געקומען קיין זאָוויערטשע.

אָבער נישט לאַנג האָבן די יידן דאָ געקאָנט זיין, ווייל אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט זיך אָנגעהויבן זייער פּאַרטיליקונג. די עס־עס־באַנדיטן האָבן די טויזנטער יידן צונויפגעטריבן אויפן נייעם מאַרק, ווי עס איז פּאָרגעקומען אַ סעלעקציע. העכער 1.800 יידן זענען געשיקט געוואָרן קיין אָשוויענטשים. דאָס איז געווען די ערשטע גרויסע אויסזידלונג. אין אַ קורצער צייט אַרום, אין חודש יולי איז פּאָרגעקומען די צווייטע אויסזידלונג. ווידער זענען הונדערטער יידישע לעבנס אָוועק מיטן רויך פון דער אָשוויענטשימער קרעמאַטאָריע.

אין די לעצטע חדשים פון 1942 ווערט אויפן ביישפּיל פון אָנדערע שטעט פון זאָגלעמביע, ווי בעגדין, סאָסנאָוויץ און זאָוויערטשע אָרגאַניזירט אַ גרויסער שאפּ „לופט־וואָפע". דאָס האָט געזאָלט זיין דאָס איינציקע פּאָרהיטונגס־מיטל נישט אַרויסגעשיקט צו ווערן אין די אומקום־לאָגערן .אין שאפּ ווערן באָשעפטיקט אַלע דערוואַקסענע מענטשן, אפילו קינדער פון 10 יאָר, ווען לכע מען האָט גענאַכט פּאַר עלטערע. צעכן פון שניידערייַ, שוסטער, קירזשנער און טריקאָטאָזש האָבן געאַרבעט פּאַר די באַדערפענישן פון מיליטער.

אין דער זעלבער צייט ווערט צוגעגרייט פּאַר 5 טויזנט יידן דאָס געטאָ. די יידישע משפחות ווערן נאָך מער צונויפגעפּרעסט אויף אַ קליינעם שטח, די ווינונגס־באַדינגונגן זענען שרעקלעכע, אָבער אַלע יידן זענען שוין קאַנצענטרירט אין איין אָרט. דער פּרעזעס פון דער קהלה (גמינע) איגנאַץ בוכנער, אַן אינטעלעקטואַליסט, האָט זיך אָפּגעזאָגט אַרוסצוגעבן רשימות מיט נעמען פון קראַנקע יידישע מענטשן. דערפּאַר טאָקע האָבן די געסטאַפּאָ־באַנדיטן אים, צוזאַמען מיט זיין פּרוי און איינציק קינד, מוטער, שוועסטער און שוועגערין געשיקט קיין אָשוויענטשים, ווו זיי זענען אומגעקומען.

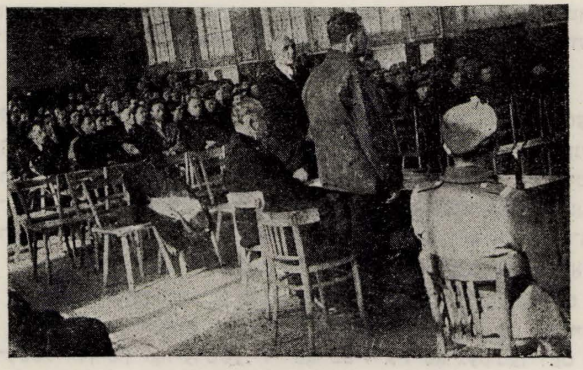
אויגוסט 1943. די יידן אין זאָוויערטשע לעבן איבער שוערע טעג. עס דערגייען צו זיי שרעקלעכע ידיעות פון בעגדין און סאָסנאָוויץ, פונוואַנען עס זענען אַרויסגעפירט געוואָרן אין די טויט־לאָגערן 20 טויזנט יידן. די דייטשישע אָנפירער פון שאפּ פּאַרזיכערן אָבער, אַז דאָס וואָס עס קומט פּאַר אין אָנדערע שטעט, האָט נישט קיין שום שייכות צו זאָוויערטשע, ווייל דאָס איז אַן אַרבעטס־לאָגער. די יידן האָבן נישט געגלויבט די באַנדיטן. עס זענען אין געטאָ איינגעפירט געוואָרן דיזשורן, כדי צו ווייסן געבן אַלע איינוווינער, וואָס עס גרייט זיך. די פּאַשיסטישע רוצחים האָבן צוגעגרייט זייער שנעל די ליקווידאַציע פונעם רעשטל יידן פון זאָוויערטשע. די פּאַרשפּיל איז פּאַרגעקומען דעם 20־טן אויגוסט 1943, מיטן פּאַרהאַלטן און אַרעסטירן אַביסל יידן, אָבער די אמתע

שחיטה האָט זיך אָנגעהויבן דעם 26־טן אויגוסט. די היטלעריסטישע מערדער האָבן אַרײַנגעשטופט די דערשראָקענע יידן אין די צוגעגרייטע וואַגאָנען. אַ טייל זענען גלייך אויפן אָרט דערהרגעט געוואָרן. דאָס זענען געווען די סאָמע אַנ־געזעענסטע מענטשן פון דער שטאָט, וועלכע זענען צוואָמען מיט די לעבעדיקע טראָנספּאָרטירט געוואָרן אין דער ריכטונג פון אָשוויענטשים. דאָס מאָל האָט די צאָל קרבנות באַטראָפן 4.000 נפשות.

דאָס געטאָ איז ליקווידירט געוואָרן. יידיש האָב און גוטס, אָפּגעשפּאָרט אַ גאַנץ לעבן, האָט זיך געוואַלגערט אויפן הויף פון בית־המדרש אויף הפקר. עס זענען נאָך פאַרבליבן אַ פּאָר הונדערט יידישע מענטשן, וועלכן האָבן באַדאַרפט אָפּריניקן דאָס געטאָ און גלייכצייטיק אַרויסענדיקן די אַרבעט אין שאפּ. דעם 18־טן אָקטאָבער איז ווידער פאָרגעקומען אַן אויסזידלונג — די 4־טע לויט דער ריי. 900 יידן האָבן געטיילט דעם גורל פון זייערע ברידער און שוועסטער.

בלויז 7 מענער האָבן זיך אויסבאַהאַלטן און דערווארט די מפלה פון דייטשישן פאַשיזם, — די גליקלעכע: רויטמענטש, בראָקמאַן, צוקראָווסקי, לאנדוי, סאָבעלמאַן, צוקער און גרינקרויט, ווי אויך צוויי יינגלעך פון 10—14 יאָר. אייגער איז צוריקגעקומען פון טשעכיע און דער צווייטער איז אַנטלאָפן פון אַן אָשוויענטשימער טראַנספּאָרט. פיר פון די לעבנגעבליבענע יידן, — לאַנדוי, סאָ־בעלמאַן, צוקער און גרינשטיין האָבן געהאָט די סאַטיספאַקציע צו דעמאָס־קירן און איבערגעבן דער פאָליציי דעם געסטאַפּא־שעף פון זאָוויערטשע רודאָלף שניידער, וועמענס פראָצעס איז פאָרגעקומען אין יאָר 1948. שניידער איז לויט אַן אורטייל פון פוילישן געריכט אויפגעהאָנגען געוואָרן אין טשענסטאָכאָוו.

פון „פאָלקס־שטימע", וואַרשע, 1958.

אַ פראָצעס פון אַ קריגס־פאַרברעכער

ארגון, עליה וחרבות

בשרה הארגון

נחום דרעזנער (חבר ועד הארגון)

ארגון יוצאי זבירציה

הארגון נוסד רשמית כגוף מאורגן בשנת 1943 הודות ליזמתם של בני עירנו ה"ה ישכר באַרנשטיין, אלימלך גוטמאַן, יצחק ווינדמאן, גב' פרנק־יצחקי, יוסף פינקל ויהודה ארליך. אבל כבר הרבה שנים קודם לכן היתה פעולה ציבורית בין הזבירצאים ולטובת הזבירצאים. כבר בשנים 1935—1936 נטלו על עצמן שתי נשים, שכל אחד מהזבירצאים הכיר והעריך, — גב' פרידמאן ע"ה (רעייתו המנוחה של ר' שמעון פרידמאן, שכיהן שנים שנים רבות כמזכיר קהילת זבירציה) ותל"א הגב' צילה פרנק־יצחקי, — את המשימה והעמל הקשים לערוך ביקור מדי חודש בחדשו אצל בני עירנו ולאסוף אצלם כספים עבור נצרכים. לא היה מהדברים הקלים לשוט על פני עיר גדולה כתל־אביב ולבקר אצל כל זבירצאי ובכל פינה מפינות העיר. לא תמיד מצאו את האנשים והיה עליהן לבוא פעם נוספת.

כדאי לציין, — עד כמה התמסרו שתי הנשים הזבירצאיות לפעולותיהן, — שבאחת הישיבות הראשונות לאחר כינון הארגון בשנת 1943 הביע בן־עירנו, מר יצחק ווינדמאן, לשתי הנשים האהודות הנ"ל תודה עבור פעולותיהן במשך שנים. הוא הוסיף, שהודות לנ"ל הוקלה בהרבה העבודה לגיבוש הארגון הזבירצאי. שתי הנשים הנ"ל פיתחו את פעולותיהן, עד שהזמן דרש במפגיע, שהעזרה ההדדית תתנהל לא בלבד במסגרת הצרה של תל־אביב, אלא תשתרע גם על פני כל ארץ־ישראל דאז (פלשתינא־א"י), — בכל הערים, העיירות והמושבות, אשר בהן נמצאים זבירצאים, המרוחקים אמנם מאתנו בתל־אביב, קילומטרים רבים, אך קרובים לנו ללבנו.

התכנסו, איפוא, בני זבירציה הנ"ל בדירתו של ידידנו מר ישכר בורנשטין והוחלט לארגן את כל הזבירצאים בארץ ולמסור להם ידיעות על המצב העגום של הקרובים לנו ביותר אשר נעקרו מבתיהם, וכן על הצורך ליצור אמצעים וקשרים, על מנת להיות מוכנים לכל קריאה וצו, בבא־זמן. שמענו כבר אז על אכזריותם של כנופיית־היטלר ועל כך שהם השליכו, ללא עילה, והשמידו יהודים בתאי־הגז. אולם קשה היה להאמין שהחורבן כה גדול הוא.

כאשר מר יהודה (לייבוש) ערליך פתח את האסיפה הראשונה בדברי אזכרה לזכר אלה שעלו על המוקד האכזרי, אך משום שהם יהודים, — הרעידו דבריו את הלב ודמעות נראו בעינים.

פעילים ותיקים בארגון יוצאי זבירציה

בו במקום נערכה מגבית. כולם נענו לקריאה וגילו נכונות לעזור.

הוועד שנבחר (ה"ה בורנשטיין ישכר, גוטמאן אלימלך, פייגנבלאט שמעון, גב' פרנק־יצחקי, פינקל יוסף, פרידמן שמעון וכותב טורים אלה) נרתמו בנאמנות לפעולות. לפעולות צורפו עוד כמה זבירצאים, שלא היו בוועד. צירופם היה צורך השעה, כיוון שהתפקידים היו מרובים: לגבות את התרומות החד־פעמיות, וכן להנהיג מס חדשי.

למעשה ביצעו את העבודה האחראית: היו"ר א. גוטמאן, המזכיר י. בורנשטיין והגזבר י. פינקל. האחרון פעיל עד היום בנאמנות בתפקידו. אולם גם חברי הוועד האחרים מילאו את כל המוטל עליהם.

כבר בתקופה ההיא הופיעו זבירצאים שבאו בדרך־לא דרך, בואכי רומניה, הונגריה, רוסיה — ופנו לוועד לשם קבלת עזרה. העזרה ניתנה בצורת הלוואות, לפי העקרון: „המינימום למקבל, המאכסימום לנותן". בד בבד עם כך הוחלט לשלוח חבילות־הלבשה לרוסיה, במידה ונתקבלה כתובת כלשהי של זבירצאי, הנמצא ברוסיה.

מובן מאליו, כי על אלה שלא היה להם קרובים בארץ הוטל מס פי שלשה מזה, ששילמוהו אלה, אשר תמכו בקרובים בארץ.

מיד עם שיחרורה של זבירציה פנינו ל„קאמיטעט" המקומי ובאנו אתו במגע. מיד עם קבלת תשובתם העברנו להם 10 חבילות, שהכילו נעלים, גרבים וסוודרים. גם לשבדיה שלחנו חבילות לפי הכתובות שקבלנו. פעולות הסיוע גרמו קשיים, כי זמן רב חכינו לאישור שקיבלו את החבילות.

בשנים 1945, 1946, 1947 נתרבתה עלייתם של זבירצאים. מה שמחנו בראותנו אחד משלנו! אולם תיאור חוויותיהם זעזענו. מעל לכל כוח תפיסתנו היה לשמוע כי חורבן כזה התרחש למעשה.

בהתאם לעדויות ששמענו נקבע אור ליום כ"ה באב וכ"ה באב כיום האבל לזכרם של יהודי זבירציה. מדי שנה בשנה מתאספים אור ליום כ"ה באב הזבירצאים למען כבד את זכרם של יקירינו, יהודי זבירציה, אשר הושמדו בידי הרוצחים הנאציים באכזריות פושעת.

החיים בישראל, מיד לאחר מלחמת השחרור, לא היו קלים לאיש, — ובפרט לעולים אשר מקרוב באו, על מנת לאפשר עזרה לנצרכים מבני זבירציה היטה לנו שכם ארגון הזבירצאים באמריקה אשר נשיאה הוא מר יעקב פאגין־פייגנבלאט (בנו של הזבירצאי האהוד והמוכר לכולנו, ר' יאסל פייגנבלאט ז"ל). הם ארגנו שם בארה"ב פעולת־סיוע ע"י משלוח „סקריפים", שחולקו בין זבירצאים נצרכים. ה„סקריפים" חולקו ע"י הועד המקומי שנבחר לצורך זה ע"י הוועד של ארגוננו.

בשנת 1956 נבחר באסיפה כללית ועד חדש, בהשתתפותם של עולים חדשים. לוועד נבחרו: פייגנבלאט שמעון, פינקל יוסף, פרל (כמיעלניצקי) ברא־ניא, דאנציגער יחיאל, זאקס אברהם ז"ל, ראטמענטש יצחק, גרינקראוט יואל, פריידנרייך חיים, בראט דויד ובעל שורות אלה.

הוחלט להוציא לאור „ספר יזכור", אשר בו ישתתפו זבירצאים בתיאורים על חיי זבירציה.

הוועד נרתם מיד לפעולות ונקט בצעדים הדרושים. היו"ר מר שמעון

פעילים בקשר לספר זכרון זבירציה

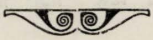
פייגנבלאָט, המזכיר שנפטר בינתיים, א. זאַקס ז"ל, — ויבל"א הגזבר י. פינקל, וכן כל יתר חברי הוועד עשו כמיטב יכלתם לשם ביצוע המשימה הנעלה. זוהי משימה נעלה, אבל גם קשה: הרי זה מפעל הכרוך בהוצאות לא־מעטות ובעבו־דה למעלה מהכוחות. במיוחד היה הדבר קשה למזכיר, כי היה עליו לפנות לכל אחד, לבוא במגע עם הזבירצאים הפזורים על פני התבל כולה. היה עליו לכתוב, לחזור ולכתוב מכתבים, תזכורות, חוזרים. לא אחת כרסם הספק אם הדבר יצליח.

אולם התגברנו על הכל יהתחלנו מרכזים את החומר שנשלח לנו. הת־חלנו לאסוף את הכספים הדרושים, לחשוב על ועדת מערכת. הדבר החל לקבל צורה רצינית.

ביום מר ונמהר נזדעזע פתאום הועד, בדומה לכל זבירצאי בשמעו על מותו של ר' אברהם זאקס ז"ל, שניהל את המזכירות, ואשר פעל בכנות ובמסירות לטובת עניני הזבירצאים. לא אחת יכלנו לשמוע מפיו: „כמה משתוקק אני כבר לראות את הספר". והנה — רצה הגורל המר אחרת.

אבל החיים דורשים את שלהם. ח' בראט קיבל על עצמו זמנית את משימת ניהול המזכירות והוא ניהל את המזכירות באופן שיטתי — עד שהספר הופיע.

יהי רצון שהספר, המתאר ימים ושנים של חיי זבירציה, גיל ורעדה, תקומה וחדלון, יימצא בכל בית של אנשי זבירציה לשעבר.

נחום דרעזנער (חבר ועד הארגון)

„ארגון יוצאי זבירציה"

זיינע אויפגאַבן און טעטיקייט

הגם דער ארגון האָט זיך אָפיציעל געשאַפן אַלס אַרגאַניזירטע קער־פערשאַפט אינעם יאָר 1943, אַדאַנק דער איניציאַטיוו פון אונדזערע זאַוויערטשער שטאָט־לייט ה"ה ישכר באַרנשטיין, אלימלך גוטמאן, יצחק ווינדמאַן, פרוי פרענק־יצחקי, יוסף פינקל און יהודה ערליך, — איז שוין אָ סאַך פריער געווען אָ געוויסע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט צווישן די זאַוויערטשער און לטובת די זאַוויערטשער. שוין אין די יאָרן 1935—1936 האָבן צוויי זאַוויערטשער פרויען, וואָס איטלעכער האָט זיי געקענט און זייער געשאַצט, — פרוי פרידמאַן ע"ה (פרוי פון לאַנג־יאָריקן סעקרעטאַר פון דער זאַוויערטשער קהילה ר' שמעון פרידמאַן) און תבל"א, פרוי צילה פרענק־יצחקי, — אויף זיך געמומען די

שוועדע מי צו באַזוכן יעדן חודש זאַוויערטשער שטאָט־לייט און זאַמלען ביי זיי געלט פאַר נויט־באַדערפטיקע. דאָס איז לגמרי נישט געווען אַ לייכטע טעטיקייט, ווייל שטעלט אייך פאָר וואָס עס מיינט אַרומצופאָרן איבער אַזאַ שטאָט ווי תל־אביב און באזוכן יעדן זאַוויערטשער, אין יעדןווינקל פון דער שטאָט. נישט תמיד האָבן זיי געטראָפן די באַזוכטע און זיי האָבן געמוזט נאָכאַמאָל קומען.

עס איז ווערט צו באַמערקן, — אַלס אילוסטראַציע, ווי ווייט זייער טעטיקייט איז געווען אַן איבערגעגעבענע, אַז אויף אייניער פון די ערשטע זיצונגען, נאָכן שאַפן דעם ארגון אינעם יאָר 1943, האָט אונדזער זאַוויערטשער לאַנדס־מאַן, ה' יצחק ווינדמאַן, אויסגעדרוקט אָט־די צוויי זייער באַליבטע זאַוויערטשער פרויען אַ דאַנק פאַר זייער לאַנג־יאָריקער טעטיקייט. ער האָט צוגעגעבן אַז אַדאַנק זיי איז פאַרלייכטערט געווארן די אַרבעט ביים אַרגאַניזירן דעם זאַוויער־טשער ארגון. די צוויי פרויען האָבן זייער טעטיקייט אַנטוויקלט ביז — די צייט האָט דרינגנדיק געפאַדערט, אַז די קעגנזייטיקע הילף זאָל נישט בלויז געפירט ווערן אין די ענגע ראַמען פון תל־אביב, נאָר אויך איבערן דעמאַלטיקן ארץ־ישראל (פלשתינא־א"י), — אין אַלע שטעט און שטעטלעך, ווו עס געפינען זיך זאַוויערטשער, וואָס זענען ווייט פון אונדז אין תל־אביב גאַנצע קילאָמעטערס, אָבער וואָס זענען אונדז נאָנט צום האַרצן.

האָבן טאָקע, די אויבן־דערמאָנטע שטאָט־לייט פאַרזאַמלט זיך אין דער ווינונג פון אונדזער זאַוויערטשער פריינט ישכר באַרנשטיין און מיר האָבן באַ־שלאָסן צו אַרגאַניזירן אַלע זאַוויערטשער אין לאָנד און אויפקלערן זיי וועגן דער טרויעריקער לאָגע פון אונדזערע נאָנסטע, וואָס זענען אַוועקגעריסן געווארן פון זייערע היימען, און וועגן דער נויטיקייט צו שאַפן מיטלען און פאַרבינדונגען, כדי צו זיין גרייט אויף יעדן רוף ווען דער פאַסיקער מאָמענט וועט קומען. מיר האָבן שוין דעמאָלט געהערט וועגן די גרויזאַמקייטן פון די היטלער־באַנדעס, וועגן דעם אַז זיי האָבן „אַן אַ פאַרוואָס", אַן אַ מאָטיוו, אַריינגעשליידערט און פאַרטיליקט מענטשן אין גאַז־קאַמערן. דאָך האָט זיך נישט געלאָזט גלויבן אַז דער חורבן וועט זיין אַזוי גרויס.

בעת ה' יהודה (לייבוש) ערליך האָט געעפנט די ערשטע פאַרזאַמלונג מיט אזכרה־רייד צום אַנדענק פון די אומגעקומענע אויפן אכזריותדיקן מזבח, בלויז דערפאַר ווייל זיי זענען יידן, — האָט עס אַ ציטער געטאָן יעדן בייַם האַרצן און טרערן האָבן זיך באַוויזן אין די אויגן.

גלייך אויפן אָרט איז אַדורכגעפירט געווארן אַ זאַמל־אַקציע. אַלע האָבן געענטפערט אויפן רוף און געוויזן די גרייטקייט צו העלפן.

דער אויסדערווילטער ועד (ה"ה באַרנשטיין ישכר, גוטמאן אלימלך, דאַנ־ציגער יחיאל, ווינדמאן יצחק, יעקובוביץ יחזקאל, לאנדוי יעקב, פייגנבלאַט שמעון, פרוי פרענק־יצחקי, פינקל יוסף, פרידמאן שמעון ווי אויך דער שרייבער

ועד ארגון יוצאי זבירציה ופעילים ותיקים.

פון אט־די שורות) האָבן זיך אַרײַנגעוואָרפן אין די אַרבעט. צו דער טעטיקייט זע־נען צוגעצויגן געוואָרן נאָך עטלעכע נישט־מיטגלידער פונעם ועד, ווייל די אויפגאָבן זענען געווען אַ סאָך: קאָסירן די צוגעזאָגטע איינמאָליקע באַשטיי־ערונגען, ווי אויך איינפירן אַ חודש־אָפּצאָל.

פאָקטיש האָבן די פאַראַנטוואָרטלעכסטע אַרבעט אויסגעפירט: דער פאָר־זיצער (יו״ר) א. גוטמאן, דער מזכיר י. בורנשטיין און דער גזבר י. פינקל. דער לעצטער שטייט נאָך היינט געטרײַ ביי זײַן אַרבעט. אָבער אויך די איבעריקע ועד־מיטגלידער האָבן אויסגעפירט דאָס וואָס מען האָט אויף זיי אַרויפגעלייגט.

שוין אין יענער צייט האָבן זיך געמאָלדן זאַוויערטשער, וועלכע זענען געקומען — אויף וועגן און אומוועגן, דורך רומעניע, אונגאַרן, רוסלאַנד, — און זיך געוואָנדן צום קאָמיטעט נאָך הילף. די הילף איז געגעבן געוואָרן אין דער פאָרעם פון הלוואות, לויטן פרינציפ: דער מינימום פאַרן נעמער, דער מאַקסימום פונעם געבער. גלייכצייטיק איז באַשלאָסן געוואָרן צו שיקן פאָקעטן מיט קליידונג קיין רוסלאַנד, אויב מען האָט נאָר אַן אַדרעס פון אַ זאַוויערטשער, וועלכער געפינט זיך אין רוסלאַנד.

עס פאַרשטייט זיך אַז די וואָס האָבן נישט געהאַט קיין קרובים אין לאַנד האָט מען באַשטייערט מיט 3 מאָל אַזויפיל, ווי די וואָס האָבן געהאַט צו אונטערשטיצן קרובים אין לאַנד.

באַלד נאָכן באָפרייען פון זאַוויערטשע האָבן מיר זיך געוואָנדן צום אָר־טיקן קאָמיטעט און געשטעלט זיך מיט אים אין קאָנטאַקט. תיכף נאָכן דער־

האלטן זייער ענטפער האבן מיר איבערגעשיקט 10 פאקעטן, וואס האבן אנט־
האלטן שיך, שטרימפ און סוועדערס. אויך קיין שוועדן האבן מיר געשיקט פא־
קעטן לויט אנגעוויזענע אדרעסן. די הילף איז, אבער, באשוועדט געווארן ווייל
עס האט געדויערט ביז דער צייט ביז באשטעטיקונג איז געקומען.

אין די יארן 1945, 1946, 1947 האט זיך די עליה פון זאוויערטשער פאר־
גרעסערט. עס איז געווען א פרייד ווען מען האט געזען אן אייגענעם. אבער די
שילדערונגען פון זייערע איבערלעבענישן האבן אונדז אויפגעטרייסלט. עס איז
פאר אונדז געווען אומבאגרייפבאר אז אזא חורבן האט געקאנט געשען.

לויט די עדותן וואס מיר האבן געהערט, איז באשטימט געווארן אור ליום
כ"ה באב און כ"ה באב אלס טרויער־טאג צום אנדענק פון די זאוויערטשער יידן.
יאר־יאר פארזאמלען זיך אור ליום כ"ה באב די זאוויערטשער כדי אפצוגעבן
כבוד אלע אונדז טייערע זאוויערטשער יידן, וועלכע זענען אויפן אכזריותדיקסטן
אופן דערמארדעט געווארן דורך די נאצי־מערדער.

דאס לעבן אין ישראל, באלד נאך דער מלחמת השחרור, איז נישט
געווען לייכט פאר קיינעם, — און בפרט פאר די נייראנגעקומענע עולים. כדי
צו דערמעגלעכן די הילף פאר די נויטבאדערפטיקע זאוויערטשער איז אונדז
אנטקייגנגעקומען די לאנדסמאנשאפט אין אמעריקע, וואס איר פרעזידענט־פאר־
זיצער איז ה' יעקב פאגין־פייגנבלאט (א זון פון אונדזער באליבטן און פאפו־
לערן זאוויערטשער ר' יאסל פייגנבלאט ז"ל). זיי האבן אין אמעריקע ארגאניזירט
א הילפס־אקציע פון „סקריפן", וועלכע זענען פארטיילט געווארן צווישן די נויט־
באדערפטיקע זאוויערטשער דורכן ארטיקן קאמיטעט, וואס איז אויסגעוויילט
געווארן צו דעם צוועק דורכן ועד פון אונזער ארגון.

אינעם יאר 1956 איז אויף אן אלגעמיינער פארזאמלונג אויסגעוויילט גע־
וארן א נייער ועד מיט אנטייל פון נייע עולים. אינעם ועד זענען געוויילט גע־
וארן: ה"ה פייגנבלאט שמעון, פינקל יוסף, פרל (כמיעלניצקי) בראניא, דאנ־
ציגער יחיאל, זאקס אברהם ז"ל, ראטמענטש יצחק, גרינקראוט יואל, פריידנ־
רייך חיים, בראט דויד און דער שרייבער פון דאזקין.

עס איז באשלאסן געווארן ארויסצוגעבן א „יזכור"־בוך, אין וועלכן עס זאלן
זיך באטייליקן זאוויערטשער מיט שילדערונגען פונעם זאוויערטשער לעבן.

דער ועד האט זיך באלד געמוען צו דער אקציע און אנגענומען די געהע־
ריקע שריט. דער יושב־ראש, ה' שמעון פייגנבלאט, דער אינצווישן פארשטאר־
בענער מזכיר א. זאקס ז"ל און יבל"א דער גזבר י. פינקל, ווי אויך אלע איב־
ריקע מיטגלידער פונעם ועד, האבן געטאן דאס מעגלעכסטע כדי די דערהאבענע
אויפגאבע צו רעאליזירן. דאס איז א דערהאבענע, אבער אויך א שווערע אויפ־
גאבע. איז עס דאך אן אונטערנעמונג וואס איז פארבונדן מיט נישט וויניק אויס־
גאבן און מיט ארבעט איבער די כוחות. באזונדערס איז עס שווער געווען פארן

מזכיר, וויל ער האָט געמוזט זיך צו יעדן וועגדן,קומען אין קאָנטאַקט מיט די צעזייטע און צעשפרייטע זאַוויערטשער אין דער גאַנצער וועלט. ער האָט געמוזט שרייבן, און וויידער שרייבן — בריוו, דערמאָנ־בריוו און צירקולאַרן. נישט איינמאָל האָט געמוען נישט איינעם פונעם ועד עקבערן אַ צווייפל צי די זאַך וועט געלינגען.

מיר האָבן, אָבער, אַלץ בייגעקומען און געמוען קאָנצענטרירן דעם אַריינ־געשיקטן מאַטעריאַל, זאַמלען די נויטיקע געלטער, טראַכטן וועגן אַ וועדת־המערכת. די זאַך האָט אָנגעהויבן אָננעמען אַן ערנסטן כאַראַקטער.

אין אַ געוויסן, ביטערן טאָג, איז מיט איינמאָל דער וועד, פונקט ווי יעדער זאַוויערטשער, אויפגעציטערט געוואָרן צוליבן פלוצעמדיקן טויט פון ר׳ אברהם זאקס ז״ל, וועלכער האָט געפירט די מזכירות און אויפריכטיק און איבערגע־געבן געאַרבעט פאַר זאַוויערטשער ענינים. נישט איינמאָל האָט מען געקאָנט פון אים הערן: „ווי וואָלט איך שוין וועלן זען דאָס בוך". און אָט, — דער ביטערער גורל האָט געוואָלט אָנדערש.

אָבער דאָס לעבן פאָדערט דאָס זייניקע. ח׳ בראט האָט צייטווייליק איבער־גענומען די אַרבעט און ער האָט זי געפירט סיסטעמאַטיש, — ביז דאָס בוך איז דערשינען.

זאָל דאָס בוך וואָס שילדערט טעג און יאָרן פון זאַוויערטשער לעבן, פרייד און לייד, אויפקום און אומקום, — זיין אין שטוב פון יעדן אַמאָליקן זאַוויער־טשער איינווינער.

זאַוויערטשער אין ישראל בייַ אַן אזכרה אור ליום כ״ה באב,
אין פראָנט (רעכטס) לאָנגיאָריקער איבערגעבענער עסקן אינעם ועד הארגון, ה׳ נחום דרעזנער.

זכרונות

איך האָב פּאַרלאָזט זאַוויערטשע אינעם יאָר 1920 אוּן בין עולה געוואָרן קיין ארץ־ישׂראל, — אַלס ערשטער זאַוויערטשער, וואָס איז געקומען קיין ארץ־ישׂראל פון זאַוויערטשע נאָך דער מלחמה. איך זאָג „פון זאַוויערטשע", ווייל עס דוכט זיך מיר, אַז יצחק ספּיבק איז געקומען אַביסל פריער, — פון דייטשלאַנד. באַלד נאָך מיר איז געקומען יונה בלאט.

אין זאַוויערטשע בין איך געווען באַקאַנט אַלס יאָסל, מאיר לעלעווערס אייניקל. איך האָב דאָרט געהאַט אַ קאַנדיטאָריי.

איך געדענק וועגן זאַוויערטשע אָט־דאָס: 1893 זענען שוין געווען אין זאַוויערטשע די האָבערמאַן'ס. איך געדענק פון יענע צייטן: די הערצבערג'ס, די פּערסיצעס, די העלבערג'ס, יחיאל ווינדמאַן אוּן זיינע זין, הענדל האָמער אוּן זון, דעם אַלטן מאָשקאָוויטש אוּן זיין זון סעווען, דעם פּעלטשער טשעבינער אוּן זיין ברודער, דעם גרינס־הענדלער, דעם אלטן פּאָקער זילבערמאַן אוּן זיין זון אַרקע, די בריידער בוכנער (וואָלף אוּן יצחק), בערל פּאָזנאַנסקי, דעם אַלטן סטאָראָזום (שפּעטער נבון), אַבעלע עדעליס, דוד אַושע טרייבעטשאוש, רושינעק, משה זאַקס־שוחט, די לאַנדוי'ס, לייבל בערגער, שלמה שטאָל (ער האָט געהאַט אַ קליטל ביים פּוֹשעיאַז אוּן געווען אויך אַ מוהל). די בריידער שיין, דעם פּעלדשער וואָלבערג, ר' אברהם באָרנשטיין, לייבוש פרענק, די דאָנציגערס, די „כלי־קודש", די גאָנצווייד'ס, דערנאָך דעם רב לאנדוי, אלטער חזן, שבתי חזן א. א. וו.

ר' שבתי חזן האָט געהאַט אַ כאָר, אין וועלכן איך האָב אויך אַ קורצע צייט געזונגען. אָבער ביי מיין זיידן, ר' מאיר לעלעווער ז"ל, האָב איך תמיד געזונגען.

אין ר' שבתי חזן'ס כאָר געדענק איך אַז עס האָבן געזונגען: יוסף גאָלד, קאָפּל שוסטערס זין (איינער, נחמיה, האָט געהאַט אַ גוטע באַס־שטימע), „שיע באַס" (יהושוע קאַסיער. ער האָט געהאַט אַ שטאַרקן טענאָר. שפּעטער איז ער אַוועק קיין אַמעריקע), יצחק אהרון שוואַרץ, יעקל (טוביה קלעזמערס זון), זלמן קלעזמער, איך, יוסף ספּיבק און אַ סאַך קליינע יינגלעך. עס איז געווען אַ געוויסע צייט אויך אַ דיריגענט.

איך געדענק אַז מיר האָבן געשאָפּן אַ „חברה בחורים", וווּ מיר האָבן געלערנט און פאַרבראַכט יידישלעך־קולטורעל אונדזער פרייע צייט.

* *

אַז איך בין געקומען קיין תל־אביב, ווי געזאָגט, אינעם יאָר 1920, האָב איך געעפּנט אַ קאַנדיטאָריי. מיין קאַנדיטאָריי איז געווען אַן אָפּענע טיר

פֿאַר אַלע יינגע זאַוויערטשער, וואָס זענען ערשט נישט לאַנג געקומען אין לאַנד אַריין. יעדן טאָג זענען זיי געקומען צו מיר אין קלייט אָפּנעמען פּאָסט.

נישט לאַנג נאָך מיין אָנקומען און גרינדן מיין קאָנדיטאָריי האָבן אָנגעהויבן אָרבעטן ביי מיר, פון צייט צו צייט, אָדער אָפּטער, פֿאַרשיידענע זאַוויערטשער. דער ערשטער האָט אָנגעהויבן אָרבעטן דודל טורנער, דערנאָך נחמן פרידמאַן, יצחק ספּיבק, יוסף ספּיבק, פּיניע האָכערמאַן, קיווע (עקיבא) ווייגשטאָק (ער איז צוריקגעפֿאָרן), נוח שלעזשינסקי, יחזקאל לאַנדוי, ישכר באָרענשטיין, דוד גראָמאַן א. א. ישכר באָרענשטיין, שמעון פייגנבלאָט, חנוך ערליך זענען געקומען אַרום 1924, אויף וויפל איך געדענק.

אַ פּאָר חדשים נאָך מיין אָנקומען, זענען געקומען: הרב שפּירא, שבתי ספּיבק, שלום איסעראָווסקי, ליווער. ר׳ שלום איסעראָווסקי האָט, דוכט זיך, צו־ערשט געקויפט באָדן אין עפּולה, און איז שפּעטער צוגעשטאַנען צו דער גרופּע מתישבים אין מגדיאל, ווו ר׳ שבתי איז שוין געווען באַטייליקט. ר׳ שמואל העלבערג האָט געקויפט באָדן אין רעננה און זיך דאָרט באַזעצט מיט זיינע קינ־דער. אויך ליווער, אַ בענדינער, אַן איידים פון בעריש פרייבערג, איז אַריבער קיין מגדיאל.

די פיר זאַוויערטשער משפחות זענען, דוכט זיך, געווען פון די ערשטע זאַוויערטשער משפחות וואָס האָבן זיך סוף 1923, אָנהויב 1924 באַזעצט אויפן באָדן און געוואָרן לאַנדווירטן אין ישראל. אין די קיבוצים זענען דעמאָלט געווען זייער ווינציק זאַוויערטשער, אויף וויפל איך געדענק. זיי זענען געקומען ערשט שפּעטער.

אַזוי האָט זיך געפירט אַן אָנגעשטרענגט לעבן אין דעמאָלטיקן תל־אָביב. פונדעסטוועגן זענען די זאַוויערטשער דאָך געווען כסדר אין קאָנטאַקט. מען פלעגט זיך טרעפֿן. מען פלעגט זיך קעגנזייטיק העלפֿן. שוין פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן צווייַ איידעלע זאַוויערטשער פרויען, פרוי צילא פרענק־יצחקי און די אינצווישן, ליידער, פאַרשטאָרבענע, פרוי פרידמאַן געשאַפֿן אַ גמילות־חסדים קאַסע, וואָס איר ציל איז געווען צו העלפֿן אָרעמע זאַוויערטשער, קראַנקע און נויטבאַדערפֿטיקע. ביי ישכר באָרענשטיין אין שטוב איז אינעם יאָר 1943 צו־נויפגעקומען געוואָרן אַ פאַרזאַמלונג פון די זאַוויערטשער. אויף דער פאַרזאַמלונג האָט מען צונויפגעזאַמלט געלט, כדי צו קאָנען העלפֿן, בעתן סוף מלחמה, די צוריקגעקומענע זאַוויערטשער קיין זאַוויערטשע און פאַרוואָגלטע אַנדערשוווּ. ליי־דער זענען גאָר ווינציקע זאַוויערטשער געבליבן ביים לעבן, אַן זיך געראַטעוועט פון היטלערס בלוט־באָד און פון זיינע גאַז־קאַמערן.

סיי אין ערשטן און סיי אינעם צווייטן ועד בין איך געווען קאָסיר. דאָס איז נישט געווען קיין לייכטע פונקציע, אָבער עס פרייט מיך אַז איך האָב צוגעלייגט אַן אַקטיווע האַנט צום זאַוויערטשער ארגון און אויך צום דאַזיקן בוך.

א גרוס פון דער זאוויערטשער לאנדסמאנשאפט

אין מאַנטרעאַל (קאנאדע)

מיר שיקן אייך אַביסל זכרונות פון עטלעכע פון אונדז, ווי אויך אַ קאַלעקטיוו־בילד פון אונדזער זאַוויערטשער סאַסייעטי. אויפן בילד פעלן די פאַטאָס פון נאָך 3 זאַוויערטשער פאַמיליעס. סך הכל ציילן מיר 21 מיטגלידער, מענער און פרויען (פרויען האָבן אַ באַזונדערן קלוב ביי אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט. פאַרזיצערין — פרוי קראַוויץ, סעקרעטאַרין — פרוי שוואַרצבוים). מיר עקזיסטירן זינט 1952. מיר טרעפן זיך אָפט אויף זיצונגען אין אונדזערע פריוואַט־ווינונגען, ווייל, — אַלס קליינע לאנדסמאַנשאַפט, און במילא צוליב דער קנאַפּער קאַסע, — קאָנען מיר זיך נישט דערלויבן אויפצוהאַלטן, ווי אנדערע, גרעסערע לאַנדסמאַנשאַפטן, אַ לאָקאַל.

מיר זענען מייסטנס נייע אימיגראַנטן און מיר האַלטן ערשט ביים אלף־בית אין הלכות פרנסה און אייגאַרדענען זיך אַ היים נאָך אַזויפיל יאָרן וואַנדערן און מאַטערן זיך. מיר האָפן, אַבער, אַז מיט דער צייט וועלן מיר זיך גלייכשטעלן מיט אַלע אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן.

און איצט — קוקט זיך אין אין דאָס צוגעשיקטע קאַלעקטיוו־בילד, אייך

וועט זיך דוכטן אַז די פּנימער און די נעמען זענען פּרעמד און אומבאַקאַנט. אָבער עס איז נישט אַזוי.

אָט, למשל, די פאַמיליע מינץ. פּרוי מינץ איז אַ טאַכטער פונעם פאַר־שטאַרבענעם ה' מרדכי קראַוויץ (זיין ברודער, ה' יהודה קראַוויץ, צו לאַנגע יאָרן, איז דער פאַרזיצער פון אונדזער סאָסייעטי). זייער פאַטער, ר' לייזער קראַוויץ, דער בעקער פון דער פאַרעמבסקאַ־גאַס, איז זיכער אַלעמען גוט באַקאַנט געווען. זיינס אַ צווייטע טאַכטער איז פרוי קאַרל. פרוי ראָזנגאַרטן איז אַ שוועסטער פון ל. וועדבסקי און אַן אייניקל פונעם פאַרשטאַרבענעם אהרון יאָבלאָנסקי. אַ געוויסע צייט האָט די פאַמיליע ראָזענגאַרטן געווינט אין לאזי ביי זאַוויערטשע. פרוי שפּיגלמאַן איז אַ טאַכטער פון פאַרשטאַרבענעם ר' מאיר פערלמוטער. ה"ה י. שטיבל און טיפנבערג האָבן געווינט אין קרימעלעוו ביי זאַוויערטשע. פאַמיליע בינדער איז פאַרשוועגערט מיט מ. זלאָטניק. פרוי טראָפער איז אַ טאַכטער פונעם פאַרשטאַרבענעם ר' יוסף סטאַשעווסקי.אויפן בילד פעלן די משפחות: י. האָבערמאַן, מ. רושינעק, ד. זעלקאָוויטש.

מיר האַלטן זיך צוזאַמען ווי איין משפּחה.

געצייכנט:

(—) י. קראַוויץ (סאָסייעטי־פרעזידענט).

(—) י. באַזשיקאָווסקי (סאָסייעטי־סעקרעטאַר).

דער אמעריקאנער פארבאנד פון די זאוויערטשער שטאט־לייט

דער אַמעריקאַנישער פאַרבאַנד פון די זאַוויערטשער שטאַט־לייט („פוירסט זאַוויערטשער פֿראַגרעסיוו בענעוואָלענט אַסאָציישן") עקזיסטירט שוין 38 יאָר, ווי עס איז צו זען פון אַן אינגלאַדונג צו אַ באַנקעט לכבוד דעם 36־טן באַ־שטאַנד פונעם פאַרבאַנד. דער באַנקעט איז פאַרגעקומען סוף 1956 יאָר אין ניו־יאָרק. אין דער אינגלאַדונג שרייבט זיך:

יעקב פאגען

„ אַ סאַך יאָר זענען פאַרביי זינט אונדזער אַרגאַניזאַציע איז געשאַפֿן גע־ווָארן דורך אַ הייפל לאַנדסלייט, וועלכע זענען זיך צונויפגעקומען כדי צו שאַפֿן אַן אַרגאַניזאַציע פאַר געזעלשאַפטלעכן פאַרקער און אונטערשטיצונג. די מענטשן האָבן דעמאָלט נישט געוווסט אַז נאָך 36 יאָר וועט זייער גרופּע רעפּ־רעזענטירן איינע פון די גרעסטע גרופּן, וואָס זענען איבערגעבליבן פון דער אַמאָל שטאָלצער זאַוויערטשער יידישער באַפעלקערונג. לאָמיר ווייטער לעבעדיק האַלטן דעם זכרון פונעם זאַוויערטשער לעבן דורך ווייטערדיקן אָנטייל אינעם זאַוויערטשער פאַרבאַנד.

פון דער באַגריסונג זעט מען אַז עס עקזיסטירט אין אַמעריקע אַ פרויען־הילפס־געזעלשאַפֿט, וועלכע עקזיסטירט שוין 18 יאָר. אין 1943 איז געשאַפֿן געווָארן אַ זאַוויערטשער הילפס־פאַנד אויפן נאָמען שמואל קאַנאַריק, די אַר־גאַניזאַציע האָט געהאָלפֿן אונדזערע שטאַט־לייט איבער דער גאַנצער וועלט מיט פּעקלעך און געלט. אויך קיין ישראל זענען געשיקט געווָארן געלטער.

אויף דער באַגריסונג איז געחתמעט: **דזשעק פאגען** (פייגענבלאָט)

פרעזידענט.

בדרכי העליה

צבי שפירא

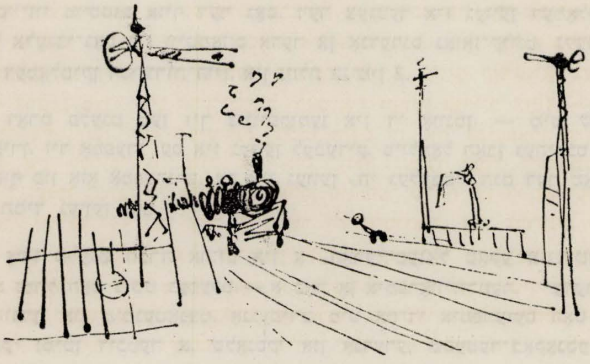
מיין פאָטער איז עולה קיין ארץ-ישראל

געבוירן בין איך אין זאָוויערטשע אינעם יאָר 1907 ביי רעליגיעז-נאַציאָנאַלע עלטערן. קינדווייז האָב איך געהערט דערציילן, אַז מיין פאָטער, הלל שפירא ז״ל, — פון די ערשטע חובבי ציון אין שטאָט, און אַ מזרחיסט, — האָט איבערגעלאָזט מיין מאַמען (שרהלע) מיט פיצלעך קינדער, ביי אַ גרויס קאָלאָניאַל-געשעפט, און — אַוועקגעפאָרן קיין ארץ-ישראל. דאָס איז געווען אנהויב 1913, — בערך אין דער צייט וועז יוסף שפיעוואַק, שבתי חזן׳ס זון, איז אָפגעפאָרן קיין ארץ-ישראל. אין דערזעלבער צייט איז אויך עולה געווען יאָסל דיאַמאַנטס זון. אָט-די 3 זענען געווען די ערשטע שוואַלבן פון דער עלייה פון די זאָוויערטשער קיין ארץ-ישראל, — נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה. איך געדענק, ווי אין חלום, וועז מיין פאָטער איז צוריקגעקומען אַ קראַנקער (באַקומען אין ארץ-ישראל מאַלאַריע). מיין מוטער האָט אים געמוזט שיקן געלט אויף די הוצאות צוריק. אין יענער צייט, — האָרט פאָר דער צווייטער וועלט-מלחמה, — איז צוריקגעקומען אויך דימאַנטס זון. בלויז יוסף שפיעוואַק איז געבליבן אין ארץ-ישראל. אין דער ערשטער וועלט-מלחמה איז ער, ווי אַ סאָך אַנדערע

יידן פון ארץ־ישראל, מחמת פחד פאַרן גירוש דורך די טערקישע פאַשאַ׳ס, אַוועק (צופוס, ווי מען דערציילט אין זיין משפחה), — דורך בירות, אַלעפּאַ־חלב, אַנאַטאַליע, — קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, ווו ער איז אָפּגעווען בעת די לעצטע 3 יאָר פון דער מלחמה. באַלד נאָכן פאַרענדיקן די ערשטע וועלט־מלחמה איז ער פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל צוריקגעקומען קיין ירושלים. ער איז, אַלזאָ, געווען אין אָנהויב פון דער מאַנדאַט־צייט דער ערשטער זאַוויערטשער אין ארץ־ישראל. שפּעטער איז ער געשטאָרבן אין מגדיאל.

צו די ערשטע זאַוויערטשער, וואָס זענען עולה געווען קיין ארץ־ישראל פאַר דער מלחמה קאָן מען אויך צורעכענען ר׳ ישעיה שפירא ז״ל, דעם קרימעלעווער רבין׳ט איידעם, וועלכער איז געקומען קיין ארץ־ישראל אַלס יינגערמאַן. ער איז צוריקגעפאָרן קיין פּוילן, געוואָרן אייניער פון די פּירער פון מזרחי, און נאָך דער 1־טער מלחמה צוריקגעקומען קיין ארץ־ישראל ווו ער האָט פאַרנומען אַן אָנגעזעענעם אָרט. אין זיינע לעצטע יאָרן איז ער אַריבער אויף התישבות.

בנוגע מיין פאָטערס עולה זיין קאָן איך נאָך צוגעבן, אַז ער האָט דעמאָלט פאַרלאָזט אַ גרויס קאָלאָניאַל־געשעפט, וואָס מיין פאַרשטאַרבענע מוטער האָט אייגנטלעך מער געפירט ווי מיין פאָטער. מיר האָבן דעמאָלט געווינט אין בערל פּאָזנאָנסקי׳ס הילצערן הויז, אינעם ראָג מאַרשאַלקאָווסקאַ־האָשא. קיין וואָשנער סוחר איז מיין פאָטער נישט געווען. מיין מוטער האָט אים געמוטשעט אַלס לערנער און ער האָט זיך, טאַקע, בנוגע מסחר תמיד פאַרלאָזט אויף מיין מוטער. אויך דאָס געלט, וואָס מיין מוטער האָט געשיקט מיין פאָטער פאַר די הוצאות אַהיימצוקומען, איז געווען פון אירע אויסגעהאַרעוועטע רובלס.

שמעון פייגנבלאַט

דער זאַוויערטשער צריף

א.

אַ פּאָר וואָכן נאָך מיין קומען אין לאַנד אַריין בין איך געווען נע ונד און האָב נישט געהאַט קיין סטאַבילן ווינקל ווו אַוועקצולייגן דעם קאָפּ.

געווען איז דאָס אינעם יאָר 1924. אין תל־אביב איז דעמאָלט נישט געווען אַ קלייניקייט צו דינגען אפילו דאָס באַשיידנסטע צימער. די גרויסע כוואַליע פון דער „גראָבסקי עליה" האָט נאָך כסדר אַנגעהאַלטן. די בוי־באַוועגונג האָט נישט אַנגעיאָגט דעם גרויסן צושטראָם פון מיטלשטאַנד־מענטשן פון פוילן. אַלץ האָט געצויגן קיין תל־אביב. אויך מיד־געוואָרענע חלוצים, וועלכע זענען אַנגעקומען אין לאַנד אַריין אין די פריערדיקע יאָרן, — האָבן פאַרלאָזט דעם עמק און די מושבות, און געזוכט אַרבעט און „גרויסשטאָטישקייט" אין דער ערשטער ריין־יידישער שטאָט אין דעמאָלטיקן פאַלעסטיין (א"י), — און די ערשטע ריין־יידישע שטאָט אין דער גאַנצער וועלט. האָבן, טאַקע, געפעלט דירות. אַן אַרבעטס־מענטש (איך האָב באַלד נאָך מיין קומען אַנגעהויבן אַרבעטן) האָט נישט געקאָנט אָפשפּאָרן אויף אַ באַשיידנסט צימערל. דערפאַר, טאַקע, האָב איך נע־ונד־עווען אַ פּאָר וואָכן איבערן דעמאָלטיקן תל־אביב.

דאָס איז מיר אַנגעקומען אַביסל לייכטער, ווייל אַזוי איז געווען דער שטייגער פון אַ סאַך, פון זייער אַ סאַך. אַן אַרבעטס מענטש האָט נישט געהאַט ווינציקער חשיבות אויב ער האָט נישט געהאַט אַ צימער .ער איז נישט געווען חשובער אויב ער האָט יאָ געהאַט אַ צימער. אין תל־אביב פלעגט זיך דאָס לעבן פירן סיי־ווי מייסטנס אויף דער גאַס. דער צענטער איז געווען דעמאָלט דאָס שטיקל אלענבי־גאַס בייַ ווייטמאַן'ס אַדער אַן אַנדערנס גאַזאַז־קלייט, נישט ווייט פונעם דעמאָלטיקן הסתדרות־הויז, אין נחלת בנימין 2.

דאָרט פלעגט מען זיך צונויפקומען אין די אָוונטן, — מיט שמועסן, דעבאַטירן, זיך אַמפּערנירן .עס איז געווען לעבעדיק. טיילמאָל האָבן געהילכט פּעטש ביים סוף פון אַזאַ אַמפּערנירש. עס איז געווען „חי געלעבט", הגם דער מאַגן איז נישט תמיד געווען זאַט.

אָפט פלעגט חברה אַרויס אין אַ „האָרע"־טענצל טאַקע אינמיטן גאַס. אויך אַ זמרל האָט נישט געפעלט, — אַ כאָר אַן אימפּראָוויזירטער. יעדער האָט מיטגעזונגען און מיטגעטאַנצט. אַנגעפירט מיט אָט־די אימפּרעזעס האָט חברה „טראָסק" (מיטן דיכטער א. שלאָנסקי און אַנדערע, שפּעטער־באַקאַנטע פּער־זענלעכקייטן, בראש). דאָס זענען געווען מייסטנס יינגלעך פון די אוקראַאיניש

און רוסישע סטעפּעס. זיי פלעגן גיין מיט צעכראָסטעטע טשופּרינעס און אין רוסישע רובאַשקעס, מיט באַלאַלייקעס און מאַנדאָלינעס אין די הענט און זיי פלעגן מיט זייערע קאָטאָווסע און גרין־גאַליקער הייטערקייט דערמונטערן דעם אַרבעטסלאָזן עולם, וואָס האָט שוין דעמאָלט געלעבט פונעם פערטל פונט אַ וואָך „סיוע" (אַרבעטסלאָזן־אונטערשטיצונג).

די מיטלויפער פון חברה „טראָסק" האָבן זיך ווינציק געקימערט וועגן אַ צימערל, אַ דירה, אַ שטיקל ווין־פלאַץ. אָפט האָט געטראָפן, אַז נאָך אַזאַ מין „האַרא"־טאַנצן און נאָך אַ ווילדן פאַרווייַלן זיך אין אַ טאַראַם ביז חצות (אָדער ביז נאָך חצות), האָבן זיך יאָטן אַוועקגעלייגט כאָפן אַ דרימל אויף אַ טיש אָדער אַ באַנק אין די האַלב־פאַרמאַכטע טעראַסעס (אַ דאַך אי׳בערן קאָפּ — דיינו...) פון די דעמאָלטיקע תל־אביבער מושבה־מעסיקע הייזקעס.

* *

דערפאָר ווונדערט אייך נישט, אַז אויך איך האָב די ערשטע וואָכן נאָך מיין אָנקומען אין לאַנד אַריין געמוזט נע־ונד׳עווען.

אָבער פריש־אָנגעקומענע זאָוויערטשער האָבן נישט געהאַט די טבע פון די רוסישע און אוקראַינישע בחורים. זיי האָבן געזוכט היימישקייט, זאָוו־יערטשער אין תל־אביב זענען דעמאָלט געווען ווי איין משפּחה, — אַ סאָך היימישער און אויסגעקאָכטער ווי איצטער. דער צענטער, די הויפּט־אָדרעס פון

יוסף פינקל און פרוי

די זאוויערטשער איז דעמאלט געווען יאסל פינקלס צוקערבעקעריי און יאסל פינקלס שטוב (אויך היינט איז יאסל פינקל א צענטראל־פיגור צווישן זאוויער־טשער). ווער עס האט זיך גענויטיקט אין ארבעט (און ווער האט נישט נויטיק געהאט?) האט געגאסן פון יאסלס גוטהארציקייט און איבערגעבנקייט צו זאוו־יערטשע. און טיילמאל — א מתן בסתר, אן עצה. יאסל און זיין איבערגעבענע פרוי זענען געווען ווי טאטע־מאמע פאר די יינגלעך וועלכע האבן פארלאזט אייגענע טאטע־מאמע אין זאוויערטשע און געמאכט אנשטרענגונגען זיך צו פאר־ווארצלען אינעם באדן פונעם ארץ־ישראלדיקן פאטערלאנד. יאסלס הילף האט געלאזט פילן אז א זאוויערטשער איז נישט פארלוירן אין ארץ־ישראל.

אויך אנדערע זאוויערטשער האבן דעמאלט — הגם נישט אזוי איבער־געגעבן מיט לייב און לעבן ווי יאסל און זיין ווייב, — געהאלפן אייניגער דעם אנדערן.

* *

אין אט־דער צייט האבן מיר חברה דערציילט וועגן דעם „זאוויערטשער צריף", וואס איז געווארן א שם־דבר און איז ווערט צו פארצייכענען אינעם „זאוויערטשע־בוך", ווייל צווישן זיינע ברעזענט־„וועגט" האבן געפונען א מקום־מנוחה א סאך זאוויערטשער אין פארשיידענע פעריאדן. האב איך טאקע אפ־געשטאט א ויזיט אינעם „זאוויערטשער צריף". דארט האב איך געטראפן בא־לעבאטעווען ר' שבתי חזן (שבתאי ספיבק), דאווטשע טורנער און יחזקאל לאנדוי. זיי האבן מיך זייער פיין אויפגענומען און מיר פארגעלייגט איך זאל מיך אריינציען אינעם צריף.

ווי אזוי דער באראק איז אנטשטאנען, איז מיר דעמאלט נישט באקאנט געווען. אויך היינט איז מיר נאך נישט אלץ קלאר. אפשר וועלן אנדערע וועגן דעם דערציילן מער פרטים. איך האב אבער געוווסט, אז יחזקאל לאנדוי האט געהאט א גרויסן חלק אין זיין אויפקום און אז דער „זאוויערטשער צריף" איז א וויכטיקע „פירמע", א וויכטיקער אדרעס פאר א זאוויערטשער, וואס איז אקארשט אווען פון טאטע־מאמעס שטוב.

ווידער האב איך מיך געפילט אין א היימישן ווינקל, אין דער היימישער זאוויערטשער אטמאספערע פון קעגנזייטיקער איבערגעבנקייט און פריינטשאפט אן א גרענעץ.

* *

אינעם צריף האט ר' שבתי געפירט די ווירטשאפט. ער האט פאר אונ־דזערטוועגן געקאכט און געזארגט אז מיר זאלן זיין זאט און האבן א געשמאק

עסן. באַזונדערס האָט ער זיך געפֿאַרעט אין די פּרייטיקן און געזאָרגט אַז דער שבת־טיש זאָל האָבן מכל־טוב .אפילו טשאָלנט האָט נישט געפעלט.

פּרייטיק פֿאַרנאַכט פלעגט ר׳ שבתי צינדן ליכט און אויסבעטן פֿאַר אונז אַלעמען אַ גוטע וואָך.

מיר זענען געווען ממש ווי אין משפחה. וועג עס האָט פֿאַרדינט, — האָט צושטייער געגעבן צום אויסהאַלט פון דער ווירטשאַפֿט. וועג עס האָט נישט פֿאַרדינט, — האָט אינעם עסק גאָרנישט אַריינגעלייגט. ר׳ שבתי פלעגט פירן אַ געוויסע חשבון.

דאָבטשע טורנער איז געווען אַ כראַנישער אַרבעטסלאָזער. אויף וויפל איך געדענק, האָט ער קיינמאָל נישט געאַרבעט (יאָסל פינקל זאָגט, אַז ביי אים האָט ער געארבעט). אָבער דאָבטשע איז געווען אַ „ספּעץ״ (אַ ספּעציאַליסט) אין פֿאַרשיידענע גוטע זאַכן און ער האָט געהאַט זיינע אייגענע פּאַטענטן. אַזוי, למשל, פלעגט ער אונדז לערנען ווי אַזוי אויסצווישן בעת עסן דאָס טעלערל אויף אַזאַ אופן, אַז עס זאָל נישט בלייבן קיין זכר פונעם עסן. אַזוי אַרום האָט מען געקאָנט שפּאָרן אָפּוואָשן דאָס טעלערל. ער האָט אונדז אויך געלערנט אויסצווואָשן אַביסל וועש. די מלאכה האָט ער זייער גוט געקענט.

* *

אינעם צריך האָט געפלעגט זיין אַן אָפּטער „אייגשטייער״ שלענטשינסקי. מיט איבעררייסן פלעגט ער כסדר ווינען אינעם צריך.

איינמאָל בין איך געקומען נאָך דער אַרבעט אין צריך אַריין. שלענטשינסקי ליגט אויפן בעטל און לאַכט. פון צייט צו צייט צו ציט און ער כאָפּט אַ קוק אויף די קעגנאיבערדיקע וואַנט.

— וואָס איז, שלענטשינסקי? — פרעג איך.

ער ענטפערט נישט און האַלט אין איין קייכן פֿאַר געלעכטער.

גיב איך אַ קוק אויף די קעגנאיבערדיקע וואַנט און וואָס זע איך? אַ מייזל איז ביים שוועצלע אָנגעבונדן צו אַ שטריקל און שפּרינגט אַהער און אַהין איבערן וואַנט. שלענטשינסקי האָט זיך אַמוזירט פונעם ספּעקטאַקל.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז שלענטשינסקי האָט געכאָפּט אינעם צריך אַ מייזל און אָנגעבונדן זיין שוועצל צו אַ שטריקל. דאָס גאַנצע „פּורים־שפּיל״ האָט ער אויפגעהאָנגען, פֿאַר שפּאָס, אויפן וואַנט.

יחזקאל לאנדוי און איך, — ביידע האָבן מיר געאַרבעט. יחזקאל איז דעמאָלט געווען אַ „פּאָלעטשיק״ (טייח). ער האָט שיין פֿאַרדינט, אָבער ער האָט שוועך געהאַרעוועט. איך האָב דאָמאָלט געאַרבעט טישלערייַ.

שפּעטער האָט געווינט אינעם צריך אברהמטשע שטיבל.

זאַוויערטשער צריף

תמונה זו צולמה בחודש אייר תרפ"ז בתוך הצריף שעמד על הגבול בין תל־אביב—ויפו בשכונת אהרון ע"י רחוב שבזי בדרך לנוה שלום.

אנשי התמונה הם:

יחזקאל לנדוי בן ר' איטשע מאיר לנדוי; נחמן פרידמאן בן ר' שמעון פרידמאן; שמעון פייגנבלט בן ר' יוסל פייגנבלט; יששכר דב בורנשטין בן ר' מוטעל בורנשטין; אברהם שטיבעל בן ר' בעריל שטיבעל; יעקב אהרנפריד בן ר' ישעיה מענדיל אהרנפריד.

אלה היו בין הראשונים של יוצאי זבירציה שעלו לארץ־ישראל והיו גרים יחד בצריף זה, שהיו קוראים לו הצריף־הזבירצאי. כל החלוצים מזמן ההוא שבאו מזבירציה לארץ היו לגים בצריף זה זמן מה עד שהסתדרו ופנו מקום לחלוצים חדשים שבאו מזבירציה.

גם מר שבתי ספיבק ז"ל היה גר בצריף זה יחד עם הנ"ל עד שעבר למגדיאל.

ב.

האָבן מיר זיך באַקענט מיט די פּערסאָנאַזשן פונעם צריף, איז כדאי אַ פּאָר וועדטער צו זאָגן וועגן דעם צריף גופא.

לויט די דעמאָלטיקע באַגריפן האָט דער „זאַוויערטשער צריף" אויסגעזען גאַנץ לייטיש. דאָס איז געווען אַ גרויס צימער פון 4 מעטער אויף 4 מעטער. געהאַט האָט ער אַ האָלץ־שקעלעט, וועלכער איז געווען איבערגעצויגן מיט ברעזענט־שטאָף. דער צריף האָט געהאַט אַ שיפן דאַך, — גאַנץ בעל־מלאכיש.

אין מיטן צימער איז געשטאַנען אַ קלאָץ, — נישט חלילה כדי צו דינגען אַן ערדישן צוועק פון אַ קצב, צו האַקן דאָרט פלייש. דער קלאָץ האָט אויך נישט געדינט, פּאָר אַ הימלישן צוועק, ווי עס דינט דער שוואַרצער שטיין (די

„קאאבא") אין דער הייליקער שטאָט מעקאָ, כדי בוקנדיק זיך צו לויבן אַללאָ. אָזוי ווייט זענען מיר נאָך נישט באַאיינפלוסט געוואָרן פונעם מוזולמענישן אָרום.

דער קלאָץ האָט געדינט פאַר אַ צוועק, וואָס איז צווישן הימל און ערד: ער האָט אונטערגעהאַלטן דעם דאָך, ער זאָל זיך נישט איינברעכן אַדער אַראָפלאָזן...

האָרט ביים קלאָץ איז געווען אַ טישל, צונויפגעקלאַפט פון פשוטע ברעטלער. דאָס טישל האָט נישט געמאַכט אַ גרויסער מומחה...

אינעם דערמאָנטן קלאָץ האָט געשטעקט אַ טשוואָק,אויף וועלכן עס האָט געהאָנגען אַ נאַכט־לעמפל, וואָס האָט ביינאַכט באַלויכטן די שטוב.

ביי 2 וועגט זענען געשטאַנען בעטלעך, אויף וועלכע מיר זענען געשלאָפן. די מערב־זייט איז געווען הוילע וואַנט, אָן יעטוועד פענצטערל. איז, טאַקע, אַלס פֿאַרגעלטונג געווען אין דער דרום־וואַנט אַ קליין פענצטערל, אָן אַ לאָדן. דאָס פענצטערל האָט מען פאַרמאַכט מיט אַ קליין קייטעלע. אָן ענלעך פענצטערל איז געווען אין דער מזרח־וואַנט.

אינעם צריף איז מען אַריין פון צפון־זייט. אין דערזעלבער צפון־זייט איז אויך געווען אַ קליין טעראַסקעלע מיט אַ קליין קעכעלע.

האָט מען געוואָלט עפענען אָדער פאַרמאַכן די טיר, האָט מען געמוזט אַריינשטעקן די האָנט דורך אַ לאָך אינעם ברעזענט און מען האָט פון אינעווייניק אויפגעקייטלט די טיר. קיין קלאַמקע, קיין שלאָס איז נישט געווען בנמצא.

דאָס קוקט איצטער אויס מאָדנע. אָבער אָזוי האָט זיך בכלל געפירט אין הל־אביב: מענטשן זענען געשלאָפן דעמאָלט ביי אָפענע טירן. גנבים זענען דעמאָלט — אָזוי האָט מען זיך אַלנפאַלס איינגערעדט, — אין תל־אביב נישט געווען.

ג.

איין מאָל, — אין אַ פרייטיק נאָכמיטיק איז עס געווען, — בין איך אַהיימגעקומען און עס איז מיר פינצטער געוואָרן פאַר די אויגן. יענעם פרייטיק נאָכמיטיק איז געווען אַ שטארקער שטורעם, באַגלייט מיט אַ שלאָקס־רעגן. דער שטורעם האָט מיט איינמאָל אַ הייב געטאָן דעם גאַנצן דאָך און אים אַראָפגעריסן. דער צריף איז געוואָרן אויסגעצוואָגן אין דער לענג און איר דער ברייט.

פונקט דעמאָלט, ווען די מעשה האָט פאַסירט, איז ר' שבתי געזעסן בניחותא מיט איינעם פון זיינע גאָר־נאָענטע פריינט, וועלכער איז געקומען צו אים אויף אַ באַזוך. זענען זיי ביידע געבליבן ווי געפלעוועט, אָן אַ דאָך איבערן קאָפּ.

ווי‌באַלד ר׳ שבתי האָט מיך דערזען, האָט ער זיך שטאַרק דערפרייט און ער האָט געזאָגט צו זיין באַקאַנטן: אָט ווועסטו זען. באַלד ווען זיין אַלץ „בסדר גמור״.

איך האָב געזומען אביסל געלט, אַוועקגעגאַנגען און געקויפט אַביסל ברעטער.

2 שעה שפּעטער איז דער צריף ווידער געווען מיט אַ דאַך אויפן קאָפּ. מען האָט נאָך באַווייזן צוצוגרייטן אויף שבת.

* *

ביים טישל אינעם זאַוויערטשער צריף פלעגן מיר זיצן און שרייבן קיין זאַוויערטשע בריוו, — אַ היים צו די עלטערן, צו קרובים און באַקאַנטע. די זאַוויערטשער זענען, — פון אָט־דאָ, פונעם זאַוויערטשער צריף אַרויס, — געווען פאַרבונדן מיט זאַוויערטשע גופא, — אַ שטייגער ווי תל־אביב און זאַוויערטשע וואָלטן געווען (אינעם זכות פונעם זאַוויערטשער צריף), איין שטאָט.

דורכן צריף זענען „אַדורכגעגאַנגען״ אַלע זאַוויערטשער, וועלכע זענען דעמאָלט געקומען אין לאַנד אַריין. מיר האָבן געזומען יעדן וואָס איז געקומען שלאָפן. עס זענען אפילו געווען צייטן אַז עס האָבן געשלאָפן אינעם צריף 10—12 מאַן.

אויך מיידלעך און פרויען האָבן געפלעגט באַזוכן אונדז אינעם צריף. אָבער שלאָפן האָבן זיי נישט געקאָנט, ווייל מיר האָבן געהאַט בלויז איין צימער.

* *

איין מאָל האָט אַ גאַנצע נאַכט געיאָגט אַ שלאַקס־רעגן. צו מיין שלימזל איז, — דווקא דאָרט ווי איך בין געשלאָפן, — געווען אַ לאָך אין דער בלעך. די טראָפנס האָבן שטאַרק געקאָפּעט — פונקט אויף מיין בעט.

טראַכט איך נישט לאַנג און האַלב פאַרשלאָפן כאָפּ איך אַ רעגן־מאַנטל און צי אים אויס אויף די קאָלדרע. איך ווער ווידער אַנטשלאָפן און בין צופרידן פון מיין „פאַטענט״.

לאַנג, אָבער, האָט מיין סגולה נישט געפּועלט: דער רעגן האָט מיר, אַ שלאָפנדיקן, אָנגעטאָן אַ שטיקל. אַזוי לאַנג האָבן די טראָפנס געטראָפּט ביז אינעם מאַנטל האָט זיך געמאַכט אַ גריבל, ווו דאָס גאַנצע רעגן־וואַסער האָט זיך געזאַמלט. היות אַ יינגער יאָט, — ווי איך בין דעמאָלט געווען, — מוז אינמיטן דער נאַכט כאָטש איינמאָל זיך איבערדרייען אינעם שלאָף אויף די אנדערע זייט, האָט אויך מיר פּאַסירט, אַז איבערדרייענדיק זיך אינעם בעט, האָט זיך דאָס גאַנצע גריבל וואַסער אַריינגעגאָסן מיר אין בעט אַריין.

בערך אַ האַלב יאָר נאָך מײַן אָנקומען אין צריף אַריין האָט אונדז ר׳ שבתי פֿאַרלאָזט און איז אַריבער אויף די פּוסטע אומקולטיווירטע פעלדער פונעם שרון, וועלכע דער שייך פונעם שבט אבו־קישיק האָט פֿאַרקויפט פֿאַר צוועקן פון יידישער קאָלאָניזאַציע.

ר׳ שבתי ספּיבק און פרוי אין זייער ווירטשאַפט אין מגדיאל

ר׳ שבתי איז געווען אייגער פון די גרינדער פון אַ מושבה (שפּעטער, — מועצה מקומית, ביי כפר סבא, וואָס האָט לויט זיין פֿאַרשלאָג, באַקומען דעם נאָמען מגדיאל.

נאָכדעם ווי ר׳ שבתי האָט פֿאַרלאָזט דעם צריף זענען אַריין אים ווינען חנוך ערליך און נחמן פרידמאַן.

אין אָט־דער צייט האָבן מיר אָנגעהויבן מאַכן בינשטאָקן. די אַרבעט איז געווען זייער אינטערעסאַנט. חנוך ערליך און נחמן פרידמאַן זענען געבליבן ביי בינען־צוכט לאַנגע יאָרן; נחמן — ביז זיין פריצייטיקן טויט; חנוך ער־ליך — ביזן היינטיקן טאָג.

ד.

איינמאָל בין איך געפֿאָרן מיט חנוך ערליך באַזוכן ר׳ שבתי׳ן קיין מגדיאל. ער האָט אונדז אויפגענומען זייער וואַרעם און געוויזן אונדז אַלץ

וואָס ער טוט אויף אין זיין ווירטשאַפט. ער האָט אונדז געפירט אין אַ „וואַדי“ (אַ טייך־פאַרטיפונג אָן וואַסער אין זומער), וואָס איז אַדורך דורך זייער באַדן. ער האָט אונדז אינפאָרמירט אַז ער האָט געפלאַנצט אייקאַליפטוס־ביימער, בכדי די וואדי זאָל ווידער פול ווערן מיט באַדן.

מיר האָבן געקאָנט זען ביי אָט־דעם מענטשן ווי דאָס האָרץ וואָקסט ביי אים פון פרייד, — אַ שטייגער די שכונה וואָלט אויף אים גערוט און געשטראָלט. אַ שטאַרק נחת־רוח איז געווען אין זיין האָרץ, אַז ער האָט זוכה געווען צו פאַרווירקלעכן דעם אידעאַל פון זיין גאַנץ לעבן: צו זיין אַ לאַנדווירט אין ארץ־ישראל.

די לאַנדווירטשאַפט איז געווען איבער זיינע כוחות. אָבער ער האָט נישט געוואָלט פאַרלאָזן זיין חלוצישן פאָסטן, הגם מען האָט אים פאַרגעשלאָגן אַ פאָסטן אָלס מוהל אין תל־אביב און אַנדערע באַטעטיקונגען אין איינעם פון זיינע ספעציאַליטעטן.

נאָך אַ פאָר יאָר האָרעווען אין מגדיאל איז ר' שבתי קראַנק געוואָרן אויף אַנגינא פעקטאָריס (האָרץ־קלעם). 8—9 יאָר האָט ער שטאַרק געליטן ביז די קרענק האָט אים גובר געווען.

* *

אין איצט ווידער צום זאָוויערטשער צריף. אינעם צריף איז געווען אַ הילצערנע פאָדלאָגע. יעדער וואָס האָט באַזוכט אונדזער צריף האָט זיך געהאַלטן אין איין וווּנדערן הלמאי די פאָדלאָגע איז אַזוי ווייס־בלאַנקדיק און ציכטיק־אויסגעוואָגן.

די סיבה איז געווען אַ פשוטע: מיר האָבן נישט געהאַט ווו זיך צו וואַשן. האָבן מיר געמאַכט פון אַ בענזין־פח (בענזין־באַנקע) אַ טוש. דער פח, — אָט־דעם פון אונדז אַליין קאָנסטרואירטן טוש — האָבן מיר אויפגעהאַנגען אין מיטן פון דער שטוב אויפן קלאָץ, וואָס האָט, ווי אויבן־געזאָגט, געהאַלטן דעם דאָך און מיר האָבן זיך אַזוי אַרום געוואַשן. וואַסער איז, אַלוּז, געריבן און געשפריצט איבערן פאָל. געווען איז דאָ פיין זייף־וואַסער. נאָך יעדן טושן זיך, האָבן מיר, טאַקע, גלייכצייטיק אויך אָפגעוואַשן דעם פאָל.

דערפאָר האָט די פאָדלאָגע ביי אונדז שטענדיק געבלאָנקט ווי ביי דער בעסטער באַלעבאַסטע.

תולדות הצריף הזבירצאי

„הצריף הזבירצאי" הוקם בשכונת אהרון (שלוש) בקצה רחוב שבזי, — ביתר דיוק: בין השכונה הערבית שהיתה חוצה את יפו ותל אביב, ובין הכביש המוביל לנוה שלום. היה זה מגרש ריק. עירית תל־אביב היתה מעונינת שיוקמו שם צריפים בכדי שתיווצר טבעת־מחיצה בין השכונות הערביות ובין תל־אביב דאז.

הצריף נבנה ללא רשיון. לא היה גם צורך, מהסיבות האמורות, — ברשיון. העיריה עצמה עין והסיחה בכוונה דעתה מהמתרחש בשטח טיב וצורת הבנייה בשכונות כגון אלה; היא היתה מעוניינת, כאמור, במחיצה כזאת. מלבד זה היה חוסר בדירות בבתים ראויים לשמם. גל העליה שהלך אז „בימי גראַב־סקי", הלך וגבר, דרש במפגיע פתרון־מעבר, אם כי ודאי לא־אידיאלי, למצוקת הדור, אשר החריף מיום ליום. אז עלה שכר־דיור חדשי לחדר, — בערך 5 ל"י. כלומר: חלק ארי של הכנסה חדשית ממוצעת של איש קטן בלע שכר־הדיור. משום־כך היה צורך באַלטרנאַטיבה „עד לכשירחיב".

יחזקאל לאנדוי ז"ל היה זה, שייכנס להיסטוריה של הזבירצאים בישראל כ„אבי" הצריף, אשר כעבור זמן קצר כונה שמו בישראל: „הצריף הזבירצאי".

אליבא דאמת: יש לתקן, למען ההיסטוריה עובדה, שהיא, לכאורה, דבר „של מה־בכך", אבל יש בה כדי לשפוך אור בולט על לבטי הזבירצאים הראשונים שבאו בשנות ה־20 הראשונות. אנו מדברים על „צריף", אולם ה„צריף הזבירצאי" לא היה אפילו צריף. יחזקאל קיבל מהסוכנות, — כמו יתר העולים דאז אשר דאגו לקצת „תכלית", — בד להקמת אוהל. אבל יחזקאל עבד אז כטייח (הוא עבד אז עבודת־פרך) והוא שקל בדבר: יש בד. נשיג קצת עצים. במקום אוהל נעשה נאַ מסגרות־קירות, שעליהם אפשר יהיה למתוח את ה„ברעזענט" (בד־אהלים).

אמר ועשה. וקם „צריף", אשר כיום הוא נפוץ יותר וקוראים לו בדון. נדמה לי שה„בדון" של יחזקאל היה אז הראשון בארץ, וייתכן שמגיע לו, ליחזקאל ז"ל, אות־הצטיינות על ה„פטנט" שלו.

לבי דווי על יחזקאל טוב־המזג, החבר היקר והמסור, אשר פתיל חייו, שהיו קשים באַרץ, נקפד כה מהר.

* *

ר' שבתי ספיבק היה שר־המשק בצריף, — מראשית השתקעותו בו. נדמה לי, שבתחילה היו בצריף יחזקאל לאנדוי ודויד טורנער („דוטשע", „דודל") ואחר כך נכנס לשם גם ר' שבתי. לאחר שר' שבתי עבר למגדיאל נכנסו, — זה אחר

זה, — שמעון פייגנבלאַט, כותב טורים האלה (ישכר באַרנשטיין — המערכת), אברהמטשע שטיבל, חנוך ערליך, נחמן פרידמאַן, שידלאָווסקי, שלענטשינסקי (היה בא לסירוגין ולן שם), יעקובוביץ, יאנקעלע ערנפריד, דוד גנעגדלמאן.

את ר' שבתי היו מכבדים מאוד כל דרי הצריף, ובכלל כל באי־הצריף הזבירצאים, כי הוא ניגש לניהול משק הצריף ב„אידיאה". נקבע כלל כי אלה שאינם עובדים ייהנו מהאספקה הכללית אשר דרי הצריף צורכים.

הוא היה לוקח מצרכים בחנות המכולת. היה מבשל ומכין ארוחות בכל מו־עדי־הארוחות הרגילים. הוא ניהל פנקסנות באופן מדוייק. בסוף השבוע הגיש חשבון כמה צרכו אנשי הצריף במשך השבוע, וגם חלוקת חשבון זה בין אלה שעבדו אותו שבוע.

ר' שבתי היה כלפינו כאבא־סלחן. ברם הוא הקפיד והשגיח שלא יחללו את השבת. האוכל נשמר חם משום שמתחתו דלקה מנורת־נפט רגילה.

* *

בין יתר הסידורים האוריגינאַליים בצריף, אשר עליהם יכתבו אולי גם אחרים, היה לנו „שעון־שמש", כלומר: שמו על „הגג", שהיה מכוסה ניר־אספלט („טול"). קרש גדול, אשר בו היה נתקע מסמר גדול ששימש כמחוג לתנו־עות קרני השמש ולתנועות צלה. היתה לנו גם מחלקה לגיהוץ. גיהוץ, למשל, הייתי אני עושה עבור „החברה". צווארונים היינו מגהצים ע"י החלקתם סביב זכוכית המנורה הדולקת. חמין היו עושים בקערה לרחצה, שכיסוה במיכסה של חבית־מלט, והיו שמים את הקערה לתנור של מאפיית פינקל.

לאחר שחוסלה שותפות הצריכה, קבלו עניני הצריכה של „החברה" בצריף צביון אחר. למשל: יעקבאָוויטש, ערנפריד, גנעגדעלמאַן היו ישנים עד שעה 12 בצהרים, למען לחסוך ארוחות בוקר. בהגיע שעת הצהרים היו יוצאים למסעדה תימנית בסביבה וסועדים את לבם במרק שבית תבשיל זה היה מכין מפסולת של מאכלים טובים יותר, אשר נשארו לו.

או חילקו „סיוע" למחוסרי־עבודה, אבל חברינו לא רצו לקבל „סיוע" ולהתנוון. הם העדיפו לעבוד, — באיזו עבודה שהיא. רבים מאתנו עבדו במעד־נייה של פינקל ועשו עוגות ועוגיות, שם עבדו: יששכר בורנשטיין, יוסף ויצחק ספיבק, נחמן פרידמאַן, דוד'ל טורנער, ועוד. היו גם עובדים בשמירה.

אני ושמעון היינו בצריף 4 וחצי שנה.

אותם הימים נפלתי קרבן של אי־דיוק בחיפוש אחרי קומוניסט. היה זה כמה ימים לפני פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים. כיוון שהגיעו מחו"ל ומהארץ אורחים רמי־מעלה וחששו לפעולות של „מופסים" (קומוניסטים יהודיים, מק"י דאז), שטענו נגד האוניברסיטה ויעודה האימפריאליסטי־קולוניזאטורי — עשו השלטונות צייד על קומוניסטים. בין הקומוניסטים היהודיים בארץ היה אז

אחד בשם בורנשטיין. עצרו אותי איפוא, בחשבם שאני קומוניסט מסוכן (האם אני נראה כך, ונראיתי ככה אז?).

לאחר אינטרבנציות רבות שוחררתי מהמעצר.

* *

ועוד דבר, — אישי ואינטימי במקצת. ידידי וחברי, שהיו אז חלוצים מובהקים הסתכלו עלי במקצת בחשדנות, באשר הייתי עונד עניבה („דג מלוח", כפי שהיו אומרים אז), ובאשר... התארסתי עם בחורה אשר לא היתה אז בעיניהם... „חלוצה במדה מספקת".

העניינים השתפרו כאשר אשתי, — בנדינאית, — נכנסה למשפחת הזבירצאים, סייעה במה שיכלה לכל דכפין והתענינה בצרותיו של כל דצריך.

יש דברים מאותה התקופה — תקופת הצריף, — שאשתי זוכרת טוב בהרבה ממני. זהו סימן שהיא התאקלמה בין 4 קירות הצריף והתייחסה באהדה לדרי הצריף והיא זוכרת פרטים, — כאילו היתה בעצמה דיירת הצריף.

בנים גידלנו וגם זקנו. עברו עשרות שנים, זה בכה וזה בכה. אבל הצריף היה חוויה שרישומה טבוע עמוק בלב כל הזבירצאים הראשונים בארץ, — עד היום הזה...

אַ גרופּע זאַוויערטשער אין תל־אביב אין 1930.

מוסדות ואישים

מוסד ביאליק

יעקב שלמה פרדס

התנועה החרדית ומוסדותיה בזבירציה

א.

אישים ומוסדות

באתי לזבירציה בעודי ילד, — בשנת תרע"ב, כשנה וחצי לפני פרוץ מלחמה העולם הראשונה. העיר היתה כבר במלוא התפתחותה הכלכלית. בתי־החרושת — ובעיקר בית החרושת ט. א. ז., שהעסיק אז כ־10,000 פועלים, — שגשגו. זבירציה היתה גם אז אבן שואבת שמשכה לקרבה תושבים חדשים — כיהודים, כנוצרים. תהליך זה נפסק עם פרוץ מלחמת העולם בתרע"ד. הכל נשתתק בעטייה של המלחמה. אולם מבחינת ארגון הישוב נזרע הזרע להתפתחות הבאה עם גמר המלחמה.

בפולין העצמאית החלו שוב תוססים חיי העיר, — בכל חוגי האוכלוסייה הכללית והיהודית.

בקרב האוכלוסייה היהודית קמו מפלגות שונות אשר בראשן עמדו אנשים חשובים וידועים.

בסקירתי זו הנני רוצה לציין במיוחד את האישים והאירועים בתוך החוג שהייתי מקורב לו, — היינו בחוג היהודים החרדים שהתארגנו בהסתדרות „אגודת ישראל".

בראש הסתדרות זו עמד ר' הערשל האבערמאַן, מצאצאי „הדושעזשיצים" בקרימעלעוו. הוא היה למדן מופלג, גדול בתורה ומחסידי סאַכאַטשאָוו. בלט בחוג זה ר' יואל צווייגל, למדן, חסיד ועסקן נלהב. הוא היה נואם בחסד עליון. ממביעי רעיונות האגודה בתוך שכבות העם השונות. לא היתה אסיפה פומבית או חגיגה כלשהי שלא היה נואם בה. בכוח דבורו הלהיב את כל המאזינים לרעיונותיו. הוא היה גם יוזם חשוב למפעלים בעלי ערך בעיר.

בחוג החרדי בלטו העסקנים: ר' הענעך כוואַט, למדן וחסיד, מהחשובים שבחסידי גור; ר' שמעון קורניצר, איש חסיד מהדור הישן, בעל בית־מרקחת ועוסק בצרכי צבור ובמצוות, — בלי לאות, ביום ובלילה. הוא היה סמל החסד והצדקה. כל שהכירו הרכין ראשו בפניו, — אף בני זבירציה הבלתי־חרדים, הגו לו רגש של דרך ארץ, כי כל מעשיו היו לשם שמים, ללא פניות. ר' שימעלע — כך היו מכנים אותו מרוב חיבה, — היה בין מנחה למעריב מלמד פרק ב„עין יעקב" את הקהל שבא גם לשם כך לבית המדרש. ר' שמעון מת מות קדושים בידי הנאצים הארורים. ד' ינקום דמו. מפעילי הוועד של „בית

בית הספר „בית יעקב" (מיסודה של אגודת־ישראל)

התלמוד" היה גם ר' לייבל בערגער, בר־אורין, בעל בית חרושת, חסיד ויהודי ירא שמים.

„בית התלמוד"

יש לציין בית ספר ציבורי ראשון, בשם „בית התלמוד" שהוקם ע"י הרב הגאון מ"מ לנדא לפני הקמת בתי הספר הציבוריים ע"י אגודת ישראל ברחבי פולין, — תחת השם „יסודי תורה". בבתי ספר אלה לימדו שעתיים ביום גם לימודי חול, למען מנוע שהילדים יהיו נאלצים, עפ"י חוק חינוך חובה דאז, לבקר בבתי הספר הפולניים.

ואכן הצטיינו העסקנים החרדיים בזבירציה בכך שהיו הראשונים בחוגים אלה בפולין שהבינו כי יש לפתוח בית ספר חרדי מודרני, על מנת להציל את הילדים הרכים מידי הורים אשר לא היו „כה חזקים" ביהדות ואשר היו אולי שוקלים למסור את ילדיהם לבתי הספר הפולניים.

התוצאה היתה שבעוד בערים הבינוניות ובעיירות הגדולות לא היו עדיין בתי ספר כאלה, אלא „חדרים" פרטיים בלבד, שגשג כבר בזבירציה בית הספר „בית התלמוד", שהקים את משכנו במרכז העיר (בשוק החדש). ה„חדרים" הפרטיים בטלו כמעט בתקופה זו בזבירציה.

ב„בית התלמוד" קבלו התלמידים את החינוך המקורי, הנאמן לד', לתורתו ועמו. לימדו גם את כל לימודי החול שהיו נלמדים בבתי הספר העממיים הפולניים. הדבר הוכתר בהצלחה גדולה וכולם ראו פירות יפים ממוסד חינוכי זה.

בבית ספר זה לימדו: יעקל מלמד; איטשע מאיר מלמד, נתן פרץ, אבי, ר' יוסף פרדס (יליד סטאַשעוו). תנ"ך לימד יוחנן „לאַדזשער".

ב„בית התלמוד" היו 5 כיתות. גמרא התחלנו ללמוד מכיתה ג'. בכיתה א' לימדו „עברי" וראשית הלימודים בתורה. בכיתה ב' לימדו נ"ך ומשנה. בוחן הכיתות ג', ד' וה' היה ר' זעליג ניימאַן, מחשובי חסידי אלעקסאַנדער.

ב„בית התלמוד" הונהגה כבר השיטה הברוכה של פיצול מקצועות למורים שהתמחו במקצועם. כל מורה ומקצועו. אבי היה בעל מסביר מפליא בגמרא והוא לימד גמרא ב־3 כיתות. תנ"ך, כאמור, לימד ה„לאַדזשער", אשר את שמו שכחתי.

משעה 3 עד 5 וחצי אחה"צ התקיימו לימודי חול לפי התכנית של בתי־הספר העממיים. הודות לכך הכירה הממשלה הפולנית ב„בית התלמוד" כמוסד רשמי היוצא ידי חובתו כלפי חוק לימוד החובה. כל בתי הספר התיכוניים היו פתוחים בפני בוגרי „בית התלמוד". בבית ספר זה לימד מאיר איסעראָווסקי עברית (בהברה „ליטאית", — הברה ספרדית למחצה). מקצועות חול לימדו האחים יאַנאָווסקי, — רפאל ומיכאל. שניהם היו „פאטריוטים" פולניים, — בעיקר רפאל, שהתנדב לצבא הפולני, ונפצע קשות בימי המלחמה הפולנית־סובייטית בשנת 1920—1921. כתוצאה מפצעים אלה מת לפני סיום המלחמה הפולנית־סובייטית. בגימנסיה הפולנית היה הוא תלמיד מצטיין בכל מקצועות הלימודים.

עם גמר כיתה ה' נכנסו כמחצית התלמידים־הבוגרים את המוסד, לישיבה שבבית המדרש בעיר.

ישיבת „מגדל עוז"

גם בנוגע לישיבה הצטיינו החרדים בזבירציה והיו יוצאים מהכלל לגבי החרדים בערים האחרות בפולין. בפולין היה אז נהוג שהבחורים שגמרו את „החדרים" הפרטיים ורצו להמשיך בלימודי התורה, — היו נאלצים לנסוע לישיבות שונות בפולין ובליטה. כמעט כולם לא נתחנכו במקומות מגוריהם ונסעו למקומות שבהם היו ישיבות מרכזיות.

בזבירציה נוסדה, כמעט מאז ראשיתה, ע"י בחורים זבירצאים גופא, ללא פעולה מגבוה, ישיבה. בזמני היה שם הישיבה „מגדל עוז" שנוהלה ע"י הבחורים

הקשישים גופא. בראש חבורת בחורים זו עמד ר׳ יואל צווייגל הנ״ל שפעל ללא לאות כדי לשכלל את הישיבה. על ידי כך נעשתה העיר מקום תורה. הבחורים לא נסעו לערים אחרות כדי להשתלם בלימודי התורה ולמדו בזבירציה.

הודות לכך הלך וגבר קול התורה ובית המדרש המרכזי בעיר היה מלא בחורי־חמד מזבירציה וגם מערים ומעיירות אחרות ששתו ממעייני התורה בזבירציה.

התוצאה היתה שגם בעלי בתים רבים נמשכו ללימוד התורה. ולא פסקה תורה בזבירציה.

״שטיבלעך״

זאת ועוד: ברוב העיירות שבפולין היה לימוד התורה מפולג לפי ה״שטיב־לעך״ החסידיים. כל כת חסידים — בבית תפילתם, וכל חוג, — במקומו.

לא כן היה הדבר בזבירציה: במרוכז למדו בבית המדרש המרכזי ברחוב מאַרשאַלקאָווסקא. אמנם, היו, מחוסר מקום בבית המדרש, נותנים שיעור גם ב״שטיבלעך״, אבל החלוקה היתה אך לפי הכיתות ולפי השיעור ולא לפי השתייכות התלמידים ל״חצר״ חסידית זו או אחרת. כך, למשל, היו ב״שטיבל״ של חסידי גור לומדים גם ילדי הורים שהיו מחסידי אלעקסאַנדער, סאַכאַטשאָוו, סטריקאָוו.

אם כבר הזכרנו את בתי התפילה של החסידים, את ״השטיבלעך״, כדאי לציין — ואף ברפרוף, כי איני זוכר את כל הפרטים, — את מספר השטיבלעך ואת האישים ששימשו כגבאים בזמן שהותי בזבירציה.

היו 2 ״שטיבלעך״ של חסידי גור; אחד היה בשוק החדש, השני — ברחוב האַזשא. באחד מהשטיבלעך האלה היה גבאי רפד בשם ברוין (אח״כ ארגן ר׳ יאַקל פראַמאַן בית חסידי גור, שלישי במנינו).

גם חסידי אלעכסאַנדער החזיקו 2 שטיבלעך. באחד מהם היה הגבאי — חאַזקל גבאי (את שם משפחתו איני זוכר).

2 שטיבלעך היו גם לראדומסקאים — אחד בבית לייבל בוגאייער, ואחד בבית בעריש שניידערמאַן. באחד מהם היה גבאי משה גענעדעלמאַן.

לסאַכאַטשעוואים היה שטיבל אחד, כנראה. כגבאים כיהנו שם, — אם זכרוני אינו מטעני, — האַרשל האַבערמאַן, יואל צווייגל, ר׳ הענעך באַרנשטיין. נדמה לי כי גם ר׳ הענעך כוואַט ור׳ אברהמטשע ראַטשטיין היו מגבאי הסאַכאַ־טשעווער שטיבל.

מלבד זה היה ר׳ שלומ׳לס שטיבעל (הגבאי — אַזשע קצב), ועוד כמה שטיבלעך של חסידים בלי הזדהות עם ״חצר״ כלשהי.

היה גם מנין של „לינת־צדק", — ומנין של „עמך" או ראַדומסק.

סידור זה נתן גושפנקא של מקום תורה גדול, שנתפרסם ברחבי פולין.

ב.

ראשי ישיבה ומגידי שעור

בבית המדרש לא היה, כאמור, ראש ישיבה „מגבוה". היה אך אחראי, מרכז ובוחן תלמידים מכיתה נמוכה לכיתה גבוהה יותר. האחראי, — שאף הוא נשא את התואר „ראש ישיבה", — נבחר מקרב הבחורים המעולים. כל כמה שנים נתחלפו ראשי־ישיבה אלה. דבר זה היה מהחידושים היעילים והנאותים של זבירציה.

ועוד דבר: הישיבה התנהלה ע"י המורים והעסקנים כל השנים שלא על מנת לקבל פרס.

בישיבה היו 3 כיתות. לכיתה א' נכנסו בוגרי בי"ס העממי „בית התלמוד" או בחורים צעירים מבחוץ. בכיתה ב' למדו בחורים גדולים יותר אשר לימודיהם בגפ"ת וראשונים היו עמוקים יותר, ואילו בכיתה ג' למדו כבר בפני עצמם גפ"ת, והשיעור שלמדו כל יום היה פוסקים ו„פלפול".

בראש כל כיתה עמד בחור אחד כ„ראש ישיבה", אשר עליו היה מוטל התפקיד להכין לכל יום ויום „מגיד שיעור", כי היה נהוג שבחורים אחדים חילקו ביניהם את תפקיד הלימוד בכיתה, — כל יום היה בחור אחר „מגיד שיעור", ובמשך השבוע של חמשה ימות שיעור לימדו חמשה בחורים.

הבחורים הקשישים היו מלמדים בכיתה הבינונית, הצעירים יותר — בכיתה של הצעירים. הבחורים שהיו למדנים מופלגים לימדו בכיתה ג' של הבחורים הקשישים ביותר. היה נהוג, שהבחורים שהיו מגידי השיעור בכיתות היו חייבים ללמוד מחדש במסכת שהם מלמדים בכיתתם למען יהיו בקיאים מאוד במסכת שהם מלמדים.

בשנות תרע"ו ותרע"ז היו ראשי הישיבות הבחורים הלמדנים: שלמה דויד וועקסבערג, שמחה מענדל נייגעבויער, שני בני־דוד אשר שמם היה לייבל בוגאייער. הבחינו ביניהם בקראם לאחד „לייבל הגדול" ולשני „לייבל הקטן". האחד היה בנו של געצל בוגאייער והשני — בנו של משה בוגאייער. הם היו למדנים מופלגים ובקיאים מאוד בש"ס.

אחריהם ניהלו את הישיבות (כלומר: הכיתות), הבחורים: איטשע בער, יעקב לאנדוי, לייבוש ראבינאָוויטש, משה יצחק פרדס. כך נתחלפו ראשי הישיבות — דור אחר דור. כאשר התחתנו הבחורים שהיו ראשי הישיבות, — היו נכנסים במקומם הבחורים הצעירים יותר.

סידור זה היה קיים, — כפי שמוסרים לי, — מקדמת דנא בזבירציה ושונה אך בשנת תרע"ח, כפי שיסופר להלן.

בשנת תרע"ו ותרע"ז היו, מלבד אלה שהוזכרו לעיל, הבחורים המופלגים בתורה: בנו של מוכר הנפט („נאַפטשאַוש"), אשר את שמו איני זוכר; יאָסל־יוסף לאנדוי, בנו של „יאָמע"־משה (בנימין משה) ושאר בשרו דויד לאנדוי, בנו של איטשע מאיר לאַנדוי, וכן מרדכי פרדס, וואָלף לאַנדוי (אחיו הצעיר של יעקב לאַנדוי), מאָטל זיסמאַן (מאָטל סרולקעס), יעקב ישראל באָרנשטיין, ישראל־סרולקע הערמאַן, יאָסל הערמאַן, עליע מילכיאָר, שלמה וויצמאַן, נפתלי ווייל, העגדל ערליך, קאָפל שפייזער ועוד רבים שאינם עולים כעת על זכרוני.

מהדור הצעיר של הבחורים המופלגים בשנים הנ"ל, אציין את: ישראל־סרולקע וויצמאַן, לייבוש פראָמאַן, דויד זילבערשטיין, אַלטער חיים פרדס ועוד.

ג.

הרב הגאון ר' ש. א. פרדס והירחון התורני „פרדס"

בשנת תרע"ח חל, כאמור, שינוי בסדר הישיבה: בשנה זו התקיימה ישיבת מנהלי הישיבה, בה השתתפו כל הבחורים. הוחלט בישיבה זו כי, — הואיל והתלמידים מתרבים ב"ה מדי יום ביומו, — יש לחפש ראש ישיבה, גדול בתורה (ואפילו גאון בתורה). כמובן שיהיה צורך לדאוג לכל הצטרכויותיו — החליטו בישיבה זו.

באותה ישיבה השתתף גם ר' יוסף פרדס שהיה בין עסקני הישיבות. הוא הציע למנות לראש הישיבה את גיסו, הרב הגאון ר' שמואל אהרון הלוי פרדס שהיה אז מתגורר בזשאַריק הסמוכה לזבירציה.

הרב ש. פרדס, — מגזע רבנים וצדיקים (בנו של הרבי מסטאַשאָוו), שהצטיין כבר בילדותו כעילוי והיה חתנו של ר' שלום מאיר קירשנבוים מזשאַריק, — היה בזשאַריק סמוך על שולחן חותנו ועסק ללא לאות בתורה. בהתאם להבטחת חותנו, שהיה מוקיר רבנן, אכל „קעסט" במשך 15 שנה. יכול

היה ר' שמואל אהרון הצעיר לעסוק בתורה ולהשתלם עצמו במשך כל התקופה הזאת. וכך הווה.

אולם בינתיים נולדו לו כמה ילדים והוצאות הפרנסה היו גדולים ומשום כך, — ובעיקר מתוך להט פנימי, — החל להוציא כתב־עת תלמודי בשם „הפרדס".

כתב־עת זה, אשר את מספרו הראשון הוציא עוד בהיותו בזשאַריק (הודפס בפיוטרקוב), המשיך להוציא בהיותו כבר בזבירציה. בחוברת ב', שנה ראשונה מוסר ר' ש. א. פרדס את כתבתו בזבירציה. חוברת זו הודפסה כבר בבנדין. בזבירציה לא היה דפוס גדול. היה אך הדפוס של בלומנפלד ובאַרנשטיין, שעשו עבודות דפוס מסחריות בלבד (כלומר: קטן מכדי הדפסת ספרים). לפני מלחמת העולם השניה ביקר ר' שמואל אהרון בארה"ב ומתוך שלא יכול היה כבר לחזור לפולין ונשאר בארה"ב, המשיך בניו־יאָרק בהוצאת „הפרדס", המופיע — גם לאחר מות מיסדו, — עד היום הזה, בניו־יאָרק.

מכתב־עת זה הרויח הרב פרדס משהו כדי להקל לו לפרנסתו ועם זה למנוע שיהא נאלץ לעסוק בדברי חול, כי הוא רצה לעסוק אך בלימוד חידושי התורה. גדולי הרבנים וגאוני הזמן השתתפו במאמריהם בירחון, בו נתפרסם כל דבר חדש או ידיעות חדשות מהעולם התורני.

כל זה היה מספיק תוך התקופה של 15 שנות „קעסט", כפי שהותנה עם חותנו, אשר בינתים הוחמר מעמדו הכלכלי. אולם כאשר 15 שנות ה„קעסט" נסתיימו היה ר' שמואל אהרון אנוס לחפש לו מקור לפרנסה שלימה לבני ביתו.

משום כך הציע גיסו, ר' יוסף פרדס, שהתגורר אז בזבירציה, למנות לראש ישיבת „מגדל עוז" את ר' שמואל אהרון, שהיה גאון בתורה ובעל „פלפול" גדול.

בעקבות הצעה זו נסעו כמה מחברי הוועד לזשאַריק על מנת להציע לו את המשרה. לאחר מו"מ נתמנה ר' שמואל אהרון לראש ישיבת זבירציה.

* *

מאז התמנותו של ר' שמואל אהרון פרדס נתרבה עוד יותר לימוד התורה בעיר. נתווספו בבית המדרש ספסלים, עד שלא היה אפילו מקום ישיבה לבני זבירציה המבוגרים, שבאו לביהמ"ד ללמוד שיעורם. פתחו, איפוא, את החדר, הסמוך לבית הכנסת, שהיה קרוי „פאַליש" לצרכי הבחורים, על מנת שילמדו שם.

הרב פרדס נעשה למגיד שיעור אך בכיתה הגבוהה ביותר, היינו: בכיתה השלישית. רק פעם אחת בשבוע היה הוא מגיד שיעור גם בכיתה ב'. באמצע היום, קרוב לשעות שלפני הצהרים, התקיים השיעור בכל הכיתות. מחמת השאון

והרעש בבית המדרש לא התקיימו שם השיעורים של הכיתות. כל כיתה שמעה את השיעור באחד מהשטיבלעך של החסידים בעיר, כיוון שבאמצע היום שרר בשטיבלעך אלה שקט. רק בבוקר ואחר הצהרים התאספו כל הכיתות לבית־המדרש שבעיר כדי לחזור על השיעורים וגם ללמוד בפני עצמם.

הרב פרדס לא הפסיק, — למרות שנתמנה כראש ישיבה, את הוצאתו לאור של „הפרדס" שלו מדי חודש בחדוש.

3 שנים כיהן הרב פרדס כראש הישיבה בזבירציה. אח״כ שימש כראש ישיבה בישיבת בנדין, שנתנה לו יותר אפשרויות בגלל היות בנדין עיר גדולה יותר. לאחר זמן־מה נתמנה לרב ואבד״ק בעיר שטשאקאווא בגאליציע, לא רחוק מאזורנו הזגלמבאי.

כל הזמן עמד הרב פרדס בקשרים עם כל גדולי הדור וביניהם עם רבני אמריקה ששלחו לו חידושי תורה משלהם, על מנת שידפיסם ב„הפרדס". הוא נסע, איפוא, בקשר לעניני ירחונו, לזמן־מה לארה״ב. אולם, מסיבות שונות קבע את דירתו בניו־יורק. הוא עשה הכנות להביא את אשתו ובני ביתו לשם, אבל בבדיקה הרפואית, שהקונסוליה האמריקאית ערכה באמצעות רופא הקונסוליה, מצאו כי אשתו אינה בקו הבריאות. לא נתנו לה להיכנס לארה״ב.

שוב עשה הרב פרדס מאמצים להביא את משפחתו לארה״ב, אולם בינתיים פרצה מלחמת העולם השניה שבה נספתה משפחתו יחד עם שואת בית ישראל בידי הנאצים ימ״ש. כך הוא חי ערירי ובדד עד שנת תש״ז בניו־יורק. — הוא נפטר שם אחרי מחלה ממושכת וקשה. הוא הובא לקבורה בניו־יורק ע״י כולל פולין־וואַרשה.

ד.

הגאון הצדיק ר׳ א. צ. פראַמענר (הרב מקאַזשיגלאַוו)

לאחר שהרב פרדס עזב את זבירציה המשיכו להתקיים הישיבות־הכיתות, שנוהלו שוב ע״י בחורים, והם: וואַלף לאנדוי, מרדכי זיסמאן, יעקב שלמה פרדס, יעקב ישראל באַרנשטיין, אהרון זילברשטיין, ישראל ווייץ, לייבוש פראַמאַן. מונה אני, אמנם, את השמות, — זה אחר זה, — אבל בחורים אלה שימשו כראשי ישיבות כברת־דור אחרי כברת־דור של בחורי הישיבה שלמדו שם. לא שימשו בבת אחת כראשי הישיבות־הכיתות, אלא כל אחד במחזור תלמידיו.

שוב חל שינוי במצב־ביניים זה בשנת תרפ״ג. אז בא לזבירציה הגאון

הגדול הצדיק ר׳ אריה צבי פראָמער זצ״ל, שהיה בקאָששיגלאָוו הסמוכה לושאַריק, רב וראש ישיבה. בישיבתו למדו כחמשים בחורים מבוגרים שרבים מהם היו כבר למדנים מופלגים.

קול התורה היה איפוא בוקע ועולה בקאָששיגלאָוו זו.

אולם להוותו של ר׳ אריה צבי ושל אנשי קאָששיגלאָוו קבל ר׳ אריה צבי צו גירוש מקאָששיגלאָוו.

ומעשה שהיה כך היה: בחצר הסמוכה לחצר, בה גר הרב, התגורר הכומר הנוצרי של העיר. הוא לא ראה בעין יפה את מלכות התורה הזאת שניהל הרב הגאון הנ״ל. וקול התורה צרם את אזניו.

חיפש, איפוא, הכומר תחבולות שונות כיצד להלשין על הרב בפני השלטונות. לבסוף מצא עילה כלשהי להעלילו ובסופו של דבר קבל הרב צו גירוש.

לאחר גזירת גירושו בא הרב לזבירציה והעביר לשם את ישיבתו. מובן, שכל הבחורים והתלמידים של הישיבות־הכיתות בזבירציה נכנסו ללמוד לישיבת הרב מקאָששיגלאָוו. נשארה מחוץ לישיבת הרב מקאָששיגלאָוו הכיתה הראשונה של הצעירים מדי אשר לא היו עדיין יכולים להבין את השיעור של הגאון שהיה מלמד בלימוד הראשונים שנלמדו ברמיזה ואשר אך למדן היה יכול להבין. ישיבה־כיתה זו נוהלה, איפוא, גם עם בואו של ה״קאָששיגלאָווער רב״ על ידי הבחורים.

ישיבת הרב מקאָששיגלאָוו התפתחה, כי באו בחורים מכל הסביבה של זבירציה, — ואף מערים רחוקות באו תלמידים רבים כדי ללמוד תורה מפיו. הרב היה גאון בתורה, תלמידו של הגאון הקדוש, ר׳ אברהם בורנשטיין, האדמו״ר מסאָכאָטשאָוו זצלל״ה. אחרי פטירתו של האדמו״ר ניהל הרב מקאָששיגלאָוו את ישיבתו בסאָכאָטשאָוו, ואח״כ בעיר לאָדוש. הרב היה ממקורבי האדמו״ר מסאָכאָטשאָוו אף מבחינת דרך לימודו, שכינו ״הדרך הסאָכאָטשאָוואית״ בעמקות הסוגיות ובבירור ההלכה, וכן בלימוד כל הראשונים, — על כל סוגיא ומסכת.

הודות להרב מקאָששיגלאָוו הפכה זבירציה למקום תורה גדול. בכל ליל שבת נתן הרב בבית המדרש שיעור במדרש רבה. לשיעור זה נתאספו כל למדני העיר, — עד אפס מקום בבית המדרש. זה היה שיעור נפלא. כולם מצאו בלימוד זה, שהיה מתובל בהלכה, באגדה, בדרוש ובחסידות תענוג רוחני. היתה מתיקות בדבריו, שקסמו לכל מאזין אשר היה בולע כל מלה ומלה כנופת צוף. דבר זה הורגש מהשקט המוחלט שהשתרר בביה״מ. אף זמזומו של זבוב לא היו שומעים בעת השיעור הזה. כל השבוע היו הלמדנים שבעיר חוזרים ומשיחין על החידושים ששמעו בשיעור של ליל השבת שעבר.

בתקופה זו לא היה רב בעיר, כיוון שהרב הגאון ר' מנחם מנדל לאנדוי זצ"ל עזב את זבירציה כמה שנים לפני כן. חשובי העיר, — בעיקר בין הלמדנים והחסידים, — החלו יוזמים פעולה לבחירת הרב מקאָזשיגלאָוו לרבה של זבירציה. אבל הרב מקאָזשיגלאָוו, שהיה מפורסם בין גדולי פולין דאז בתור גאון, ואשר קיבל שאלות כמעט מכל גדולי הרבנים דאז, כדי להשיב להם הלכה למעשה, — היה גם צדיק וחסיד. תפילותיו נאמרו בקולי קולות ובהתלהבות עצומה. הבינו, איפוא, גם פשוטי העם של זבירציה שאדם גדול הוא האיש, אשר צדד את הלבבות בנועם הליכותיו ולא הרגיז אף בריה מהבריות.

לפי החוק דאז לא היה די שפרנסי העיר יבחרו ברב. היה צורך שייבחר בבחירות כלליות ע"י כל תושבי העיר.

לא היה כל ספק שיהודי העיר יבחרו בהרב מקאָזשיגלאָוו. אולם באופן בלתי־צפוי צפה מועמדותו של ר' אלימלך ראבינאָוויטש, בנו של „הרבי מקרי־מעלעוו" ר' נתן נחום הכהן ראבינאָוויטש מצאצאי האדמו"רים מראַדאָמסק ונכדו של בעל „התפארת שלמה" זצללה"ה. ל„רבי מקרימעלעוו" היו בעיר מקורבים רבים שנהרו אחריו, כי הוא, הרבי, ישב בזבירציה כ־20 שנה. בנו, ר' אלימלך, היה רב בעיר קאַמינסק, הסמוכה לטשעגנסטאָכאָוו ואביו האדמו"ר רצה שבנו יכהן כרב בזבירציה. תמכו במגמת האדמו"ר בעיקר חסידי ראַדאָמסק, כי ר' אלימלך היה גיסו של „הרבי מראדומסק" בתקופה זו, ר' שלמה חנוך זצלל"ה, שניהל אדמו"רות בסוסנוביץ.

התחיל איפוא המאבק על כס הרבנות בזבירציה. היה נראה שסיכוייו של הרב מקאָזשיגלאָוו בטוחים, כי כל למדני העיר וגם החסידים, — פרט לחסידי ראַדאָמסק וקרימעלעוו — תמכו בהתלהבות בר' אריה צבי.

בהתקרב מועד הבחירות נערכו אסיפות פומביות המוניות, — כמעט מדי יום ביומו. כל צד הביא נואמים מפורסמים. לטובת מועמדותו של הרב מקאָזשיגלאָוו נאמו הרב טרונק מקוטנה, — אף הוא תלמיד סאָכאָטשאָווער, — הרב אלכסנדר זישא פרידמאַן, העסקן האגודאי הנודע (מתלמידיו של הרב מקאָזשיגלאָוו) והאישים המקומיים ר' יואל צווייגל ור' מרדכי־מאָטל זיסמן, בנו של הריין „ישראלקע הטוב" זצ"ל שהיה נואם מפורסם, שהיה יכול לנאום ללא ליאות שעות רבות ביום.

אף מצדדי הרב מקאמינסק הביאו נואמים מפורסמים שלהם.

היה חשש ביחס לתגובת פשוטי העם. מצד אחד — הרב מקאָזשיגלאָוו, שהיה בן של סוחר בינוני בסאָסנאָוויץ, והילכך — אף הוא מפשוטי העם. הוא לא היה יחסן, בן־רב או בן־אדמו"ר. משום כך העריכו, — לפי שיחות עם אנשים מ„עמך" — כי הם גם יצביעו בעד הרב מקאָזשיגלאָוו, כיוון שאנשי העם

הביעו בשיחות את גאוותם כי גם מקרבם יכול לצאת אדם שהוא גאון גדול וצדיק.

והנה — ביום הבחירות נהפכה הקערה על פיה. לאחר מנין הקולות בקלפי התברר כי הרב מקאָזשיגלאָוו קבל 540 קול, ואילו הרב מקאמינסק — 627 קול.

החלו מחטטים בענין ומצאו כי הקולות של ארגון בעלי המלאכה הכריעו לטובת הרב מקאמינסק.

כיצד קרה הדבר לא ידוע לכל פרטיו. לאחר ימים אחדים החלו לרנן בעיר, כי ראשי הארגון הנ"ל, אשר מנה 150 חבר, כפו על חבריהם באיומים וע"י מתן סכומי כסף שישנו דעתם, שנתגבשה תחילה לטובת הרב מקאָזשיגלאָוו ויבחרו בהרב מקאמינסק.

דבר זה ברי לי, אבל כל אלה שהיו מעורבים במחלוקת נמצאים, להוותנו ולגוננו, כבר בעולם האמת, וכמעט כולם מתו מות קדושים. הילכך לא נחטט בתעלומות העבר *).

---

*) מי ידע לאחר שנים כה רבות ועקובות דם את האמת לאמיתה — במאבק סוער מעין זה?

יש שאמרו: שמא חששו פשוטי העם, שעם היבחר גאון, למדן, מופלג בתור רבה של העיר, — תתבסס עמדתם של הלמדנים המקומיים. אולי חששו ששלטון למדנותם תעיק על רגשי הנחיתות של פשוטי העם. גירסה זו אומרת שלא מתוך אינטרסנטיות כספית עשו מה שעשו, כפי שגורסת גירסה ראשונה, אלא מתוך רצון שיהיה לזבירציה רב עממי שגדל בעיר, בחצר אדמו"רים עממית מאוד בעיר.

ואולי היה משקל בהכרעה זו בעובדה, שפשוטי־העם בזבירציה נתנסו כבר עם אחד מגדולי הרבנים הגאונים בדורו, עם הרב ר' מ"מ לאנדוי. אף רב זה היה משכמו ומעלה על פני הרמה הממוצעת של בני זבירציה, והוא הרגיש תמיד כי צר לו המקום, ועל כן היה נעדר מהעיר לעתים קרובות. הזבירצאים, — עם כל הערצתם לרב מפורסם זה, — הרגישו שאין להם רב. כי זמן רב לא היה מעורה בעניני זבירציה השוטפים.

ייתכן, שרצו פשוט ברב מפורסם פחות, אבל ברב המעורה עמוק בעיר, בן־עיר שגדל בה ואהב אותה.

(הערת המערכת)

מכל מקום: תוצאות הבחירות השרו אבל כבד על למדני העיר, וביחוד על בחורי הישיבה שראו באי־בחירת הרב מקאָזשיגלאָוו בזיון של כבוד התורה. מצד אחד — תורני מפורסם ברחבי פולין כגאון גדול ופוסק הלכה, ומצד שני — רב שקבל, אמנם, סמיכות מגדולי הדור, אבל שעדיין לא הגיע למרומי הרב מקאָזשיגלאָוו, כלומר: רב שראוהו כרב בינוני לעומת הרב שאור תורתו חימם קרובים ורחוקים.

ואכן, למחרת היום שלאחר הבחירות, כאשר תושבי העיר באו לבית־המדרש להתפלל — מצאו את כל שולחנות וספסלי בית המדרש הפוכים (כמו בט' באב), ואת הבחורים יושבים ישיבת־אבל.

כשנה אחרי אירוע זה עזב הרב מקאָזשיגלאָוו את זבירציה וקבע את דירתו בסוסנוביץ. שם לא ניהל הוא ישיבה כי המקום לא היה מתאים למקום ישיבה עבורו. הוא היה אך מגיד שיעור מדי יום ביומו בפני אברכים לומדי תורה (כ־15 איש בערך). כעבור שנים אחדות הועמד הרב הנ"ל, — לאחר פטירת הרב הגאון ר' מאיר שפירא זצ"ל שהיה אבד"ק לובלין וראשה של „ישיבת חכמי לובלין", מראשי מנהיגי אגודת ישראל, ומטעמה ציר בסיים הפולני, — במקומו כראש ישיבה מפורסמת זו בלובלין. הרב מקאָזשגילאָוו ניהל ישיבה זו עד פרוץ מלחמת העולם השניה. בעיצומה של מלחמה זו, ברח מלובלין לוורשה, חי בתוך גיטו ווארשה. שם עברו עליו כל הצרות והתלאות שנתנסו בהם ראשי יהדות ווארשה. הוא עבד ב„שוסטער־שאפ", שניהלו מר אברהם הנדל. ב„שאפ" זה עבדו רבנים, אדמו"רים וגדולי ישראל, — לצרכי הצבא הגרמני. דבר זה הצילם, משך שנים מספר, ולא נשלחו לכבשני האש. אבל לבסוף עלתה גם עליהם יד הכורת: בהדרגה נשלחו כולם למאידאנק או לטרבלינקה ע"י הנאצים ימ"ש ונספו על קדושת השם.

היה ברצוני להוסיף גם משהו על קורות יהודי זבירציה בזמן כיבוש הנאצים, ועל העבודה של רבים מבני זבירציה והסביבה ב„שאפים" של ה„לופט־וואַפע" בבית החרושת ט. א. ז. אבל שומע אני כי רבים, שהיו גם עדי ראיה, מספרים באריכות על כך.

לבנו דווי בזכרנו עיר תוססת זו, קהילה קדושה, אשר סימלה מעשיות יהודית בכפיפה אחת עם לימוד תורה, עם דאגה נלהבת, כנה ומסורה לטיפוח ערכי ישראל סבא.

והנה באו מאנשי כנופייתו של סמאל, אנשי החושך, ההרג והחורבן ימ"ש ובמחי יד מחקו משכנות ישראל בעיר יקרה זו, אשר תורה ומעש ירדו עליה בכרוכיה.

נאציאנאלע און רעליגיעזע גרופירונגען
אין זאוויערטשע און אינסטיטוציעס

י ז כ ו ר

מיט קדושה־ציטער דערמאנט יעדער איינער פון אונדז די קדושים, וועלכע האבן אין משך פון זייער לעבן אויפגעהיט דעם נר־תמיד פון יידישקייט, פון נאציאנאל־זעלבסטבאוווסטן געפיל אז מען איז ייד. דאס איז געווען דער גייסטיקער סנה, וואס האט אינעווייניק ווי א פייערל געפלאקערט, ביז זיי האבן זייערע לויטערע נשמות אויסגעהויכט.

מיר, קינדער און ברידער פון די קדושים ווילן נישט בלויז זאגן „יזכור" און „קדיש" נאר אונדזערע טייערסטע אומגעקומענע, נאר מיר זאגן אויך „יזכור" אין די אויערן פון די צוקונפטיקע דורות: זעט, דערמאנט אייך וואס עס איז געווארן פונעם פולסירנדיקן פוילישן יידנטום. געדענקט אויך אז אלע דערגרייכונגען אין ישראל, די גבורה און יידיש נאציאנאלער־שטלאץ, וואס דערהויבט אייך און לייטערט אייך, היינט, מארגן און איבערמארגן, — איז צו פארדאנקן דער מאזאלנער פראצע פאר אויספורעמען א יידיש־נאציאנאל לעבן מצד די וואס זענען געגאנגען אויף קידוש השם.

א בישפיל פון פיזישן אומקום

לאמיר אילוסטרירן די מאס פון פיזישן אומקום פון אונדזער פאלק דורך איינעם א הויז, אין איינער א שטאט אין פוילן, — דעם גרויסן הויז און שמוציקן הויף אויף דער אפטעטשנע 21, וואס אין זאוויערטשע ביי דער וואַרטע. אין דאזיקן הויז האב איך פארבראכט מיין יוגנט.

בלויז יחידים זענען געבליבן ביים לעבן פונעם גרויסן ציבור אייניקע פון אט דעם הויז. משפחות, ווי מענדל אסאקאוו'ס משפחה, זענען אפגעמעקט געווארן, — אזש קיין זכר איז נישט געבליבן. נישטא מער די ביידע יונגע אסאקאווס, — משה און אלעזר, וועלכע זענען מיטגלידער פון דער „השומר הדתי"־באוועגונג נישטא מער אסאקאווס 2 טעכטער, — חנה און פרומטשע. קיין זכר איז נישט געבליבן פון די משפחות: נפתלי וויל, דויד וויל, מענדל זאנדבערג, הלל קאציקע, געצל לעווקאוויטש און פון דער

משפחה בירנפריינד. פון די גרויסע משפחות — לייבל כוואַט, מרדכי קראוויץ, דויד טשערקאַווסקי, — זענען געבליבן בלויז אינאיינציקע טאַכטער פון יעדער משפחה.

דאָס האַרץ פאַרקלעמט זיך ווען מען דערמאָנט זיך דערין. ווער בין איך, אַז איך זאָל זיין ראוי צו זאָגן „יזכור" נאָך אַלע די אויסגערעכנטע משפחות, וועלכע זענען מיר אַזוי פריש אין זכרון? איך פיל מיך קליין און שפל לגבי אָט־די אַלע וועלכע האָבן אויסגעהויכט זייערע לויטערע נשמות אין די שרעקלעכסטע עינויים, — אָט־די אַלע, מיט וועלכע איך פלעג מיך אַלס קינד שפילן צוזאַמען מיט וועלכע מיר פלעגן פאַרברענגען יידישע יומטובים, למשל, דאָס פּראַווען יומטוב אין גרויסע סוכות, אויפגעבויטע אינעם הויף?

די קדיש־וווערטער שטיקן אונדזער קעל, בעת מיר זאָגן זיי נאָך אונדזערע טאַטע־מאַמע, קרובים, נאָענטע און ווייטערדיקע פריינט, — אונדזערע גייסטיקע פאָסטעכער, רבנים, לערער, מלמדים, אונדזערע מיט־תלמידים און מיט־חברים אין די יוגנט־באַוועגונגען, ווי עס איז דער פאַל בייַ מיר, וועלכער איז געווען אַ תלמיד פונעם מזרחי־חדר „תורה ודעת" און אַן אַקטיוויסט אין דער „השומר הדתי"־באַוועגונג, וואָס איז אין אַ געוויסער צייט געווען אַ שטאַרקע באַוועגונג אין זאַוויערטשע.

יתגדל ויתקדש

די שולע „תורה ודעת"

דאָס אַלץ וואָס האָט געהאַט אַן איינפלוס אויף מיין שפּעטערדיקע גייסטיקע געשטאַלטונג, דאַטירט זיך, דער עיקר, פון זינט אָט דער צייט, ווען איך האָב אָנגעהויבן גיין אין דעם דערמאָנטן מאָדערנעם חדר (ריכטיקער, שולע). די שולע „תורה ודעת" האָט זיך געפינען אין דער מאַרשאַלקאָווסקא־גאָס, בייַ הענדל האָמערן אין הויז. דאָרט זענען געווען די לאָקאַלן פון מזרחי און צעירי מזרחי.

געווען זענען דאָרט גרויסע צימערן מיט גרויסע פענסטער. אינעם גרעסטן צימער האָט מען געקאָנט זען אויף די וועגנט פאַרטרעטן פון הערצלען, פונעם הרב מאַהילעווער און פונעם הרב קוק, ווי אויך פון אונדזער נאַציאָנאַל־דיכטער חיים נחמן ביאַליק.

אויף אַן אַנדערער וואָנט האָט געהאָנגען אַ גרויס בילד פונעם מיט אַ קורצער צייט צוריק יינג־פאַרשטאַרבענעם ליבלינגס־בחור פון זאַוויערטשע,

משה דויד שקלאַזש. ער איז געווען אַ זון פון אַ שוסטער, וואָס איז געווען אַ פֿשוטער, ערלעכער גוט־האַרציקער, טייערער ייד, א מוקיר רבנן. אויך זיין יינגע אלמנה (מאַלע, דוכט זיך, האָט זי געהייסן), וואָס איז אויך געווען אַ טאַכטער פון אַ בעל־בתישן שוסטער און אַ פיינעם יידן, איז געווען באליבט אין שטאָט אַ דאַנק איר צניעותדיק־גוטמיטיקער האַרציקייט, אירע דעליקאַטע מאַנירן, אַ דאַנק איר ליבן שמייכעלע, וואָס האָט אַזוי אויסגעצייכנט איר מאַן, וואָס איז שוין אַלס בחור געווען באַליבט אין דער שטאָט. זייער חתונה איז געפֿאַרוועט געוואָרן אין אַנוועזנהייט פון אַ גרויסן עולם. ר׳ משה דוד שקלאַזש איז געווען אַ פֿאָפולערער בחור אין דער ישיבה „מגדל עוז״, — אַ משכיל, וועלכער האָט שפּעטער זיך אַ סאַך אָפּגעגעבן מיט דער צעירי־מזרחי באַוועגונג. ער האָט באַזונדערס געוויידמעט זיינע יונגע כוחות ביים העלפן אָרגאַניזירן די שולע „תורה ודעת״.

זיין לוויה איז געווען אייגע פון די אימפּאָזאַנטסטע אין דעמאָלטיקן זאַוויערטשע.

זיינע חברים (ישראל הערמאַן, יהושע גרינבערג, מיין פאָטער הי״ד אשר יחיאל באָרנשטיין) פלעגן אַראַנזשירן אין דער „תורה ודעת״־שולע אזכרות צו שקלאַזש׳ס אָנדענק. אויף אייגער פון אָט־די אזכרות האָב איך דעקלאַמיריט אַ שיר וועלכן משה דוד שקלאַזש האָט געשריבן אין עבֿרית.

די שולע איז געווען אַ מין רעוואָלוציע אין לעבן פונעם רעליגיעזן יידנטום אין זאַוויערטשע, פונקט ווי די מזרחי באַוועגונג איז עס דעמאָלט געווען אין זאַוויערטשע.

* *

איך בין גליקלעך, אַז איך האָב מיינע קינדער־יאָרן פאַרבראַכט אין דער אַטמאָספער פון דער דערמאָנטער שולע, ווו מע האָט נישט בלויז געלערנט גמרא נאָר אויך תנ״ך, עבֿרית, יידישע און אַלגעמיינע געשיכטע אין מאָדערנער יידישער נאַציאָנאַל־יידישער באַלויכטונג. דאָרט זענען געפֿייערט געוואָרן די נאַציאָנאַלע יומטובים ווי חמשה עשר בשבט, הערצל־יאָרצייטן, ל״ג בעומר, דאָס פֿראָקלאַמירן די באַלפור־דעקלאַראַציע אַ. א. וו. עבֿרית איז דאָרט זייער געפֿלעגט געוואָרן. דאָס איז אין יענע צייטן געווען אַ חידוש אין שטאָט, ווייל דעמאָלט איז דוכט זיך מיר, נאָך קיין תרבות־שולע נישט געווען.

די נאַציאָנאַלע לימודים זענען דאָרט זייער געפֿלעגט געוואָרן. פון תלמוד און מדרש האָט מען די שטעלן וואָס האָבן געהאָט אין זיך נאַציאָנאַלע מאָטיוון, — ווי למשל, די שטעלן וועגן בר־כוכבא און זיין אויפֿשטאַנד, — אויספֿירלעך געלערנט מיט אונדז, קינדער.

אין די לאָקאַלן פון „תורה ודעת״ בין איך נישט בלויז געווען אין

די שולע „תורה ודעת". לערער און שילער.

דער שול־צייט .איך פלעג דאָרט אַהינקומען אויך אין די שבתים און אין יום־טובֿים, בעת די צעירי מזרחי האָבן געהאַט זייערע פאַראַנשטאַלטונגען. מיין פאָטער פלעגט מיך אָפט מיטנעמען צו די רעפעראַטן און שיחות. הגם — אַ קינד נאָך, — פלעג איך אָפט איינשלאָפן בײַ די רעפעראַטן און דיסקוסיעס, האָט זיך דאָך אַ סאָך איינגעקריצט אין מיין זכרון.

פון די אָנפירנדיקע חברים פון מזרחי און צעירי מזרחי, וועלכע האָבן אַ סאָך מי און געלט אַרײַנגעלייגט אין די „תורה ודעת"־שולע, כדי די יוגנט צו דערציען אין גייסט פון רעליגיעז־נאַציאָנאַלן יידנטום און חלוציזם זענען, לויט ווי איך ווייס, געבליבן ביים לעבן י. ד. ערליכמאַן און לייבוש־יהודה ערליך אין תל־אביב. מיט זייער פיל לויב און אַלס מוסטער־ביישפיל פון חלוציזם איז זייער אָפט דערמאָנט געוואָרן דער נאָמען פון שבתי חזן, וואָס איז געווען לייטער פון דער שולע, ווייל ער איז עולה געווען און זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל אויף באָדן און דאָרט געאַרבעט אַלס לאַנדווירט.

ליידער האָבן אַ סאָך פון די אַקטיוויע אין „מזרחי" און „צעירי מזרחי" פֿלאַנירט עולה צו זיין, אָבער צוליב משפּחה־ענינים האָבן זיי דעם פלאַן נישט אויסגעפירט (דאָס איז געווען אויך מיט מיין פאָטער). מיין פאָטערס פריינט יהושע גרינבערג איז צוריקגעקומען פון ישראל. ער האָט ליידער, דעם קריג נישט איבערגעלעבט. אויך וועגן זיין זון אברהם, איינעם פון די בעסטע אין „תורה ודעת" האָב איך נאָכן קאַטאַקליזם נישט מער גהערט. מיין פאָטער,

מיין מוטער, מיין יינגסטער ברודער לייב און מיין יינגערע שוועסטער נעמי זענען אומגעקומען אין אָשוויענטשים.

אין דער שולע „תורה ודעת" איז געווען, ווי געזאָגט, מנהל שבתי שפיעוואַק־ספיבק. לערער זענען געווען מרדכי־מאָטל שעכטער, דויד ווערדיגער (שפעטער ר' שבתי'ס איידעם. היינט אין מגדיאל, אין ישראל). דוכט זיך, אַז אויך קאָפּל מינץ איז דאָרט געווען לערער. לימודי חול האָבן אַ געוויסע צייט דאָרט געלערנט: לייבל ווייגדערזאָן און שלמה שפיעוואַק־ספיבק.

„השומר הדתי"

פון דער שולע „תורה ודעת" זענען מיר אַריין אין „השומר הדתי". די מזרחי־יוגנט איז מיט פיל פלייס אַרגאַניזירט געוואָרן דורך צבי רובינשטיין. ער האָט אונדז דערצויגן צו ווערן ראשי קבוצות און האָט אונדז באַוויזן אַרויסצוגעבן אויך אַ וואַנט־צייטונג. קורץ פאַר דער 2־טער וועלט־מלחמה האָט דער „השומר הדתי" זיך געריכט אַלס די שטאַרקסטע יוגנט־גרופּע אין שטאָט. די אַנפירונג האָבן דעמאָלט אונטערגענומען די יינגערע כוחות, ווי למשל: מאַנעק ראָזענבערג (ליידער אומגעקומען), שפּעטער אויך שלום גראַנעק, זאָשיע וויגאָדסקא, יחזקאל שאכטער (היינט אין שוועדן) און איך. גראַנעק איז געפאַלן אין ארץ־ישראל.

ביי דער מזרחי־אַרגאַניזאַציע איז אויך געווען אַ גרויסע ביבליאָטעק,

קבוצת „פרחים" פון „השומר הצעיר"

וו עס איז געווען כמעט די גאַנצע השכלה־ליטעראַטור אין עברית, יידישע ליטעראַטור און גאָר אַ סאַך קלאַסיקער פון פאַרשיידענע ליטעראַטורן.

אַ קורצע צייט בין איך דאָרט געווען הילפס־ביבליאָטעקאָר, צוזאַמען מיט צבי רובינשטיין. אַלס הילפס־ביבליאָטעקאָר פלעג איך אָפט ברענגען ביכער דעם שטאָט־רב, הרב שלמה אלימלך ראבינאָוויטש. דעם אמת געזאָגט, האָב איך אַלס קינד געהאַט אַן אַנטיפּאַטיע צו ר׳ שלמה אלימלך, צוליב דער באַקאַנטער מחלוקה וועגן דער אצטלא דרבנן. אַלס קינד האָב איך, — אַדורכ־געדרונגען פון גערעכטיקייטס־געפיל, — מיך געשטעלט אויפן צד פונעם קאָנשיגלאָווער רב. אַז מיין פאָטער האָט מיך מיטגענומען ראש השנה ביינאַכט אָפצווינטשן ר׳ שלמה אלימלך דעם שטאָט־רב, האָב איך אים אומויליק און נישט זייער פריינטלעך דערלאַנגט די האַנט צום אָפווינטשן „לשנה טובה״. איך האָב נישט געקאָנט פאַרגעסן די מחלוקה, ווי אויך נישט די עוולה וואָס מען האָט אַנגעטאָן די קינדער פונעם קאָנשיגלאָווער רב, וועלכע זענען אַרומגע־גאַנגען אין שטאַרק אָפגענוצטע מלבושים און וועגן וועלכע מען האָט גע־שמועסט אין שטאָט אַז זיי הונגערן ממש. אָט־די עוולה האָב איך, אַלס קינד, נישט לייכט געקאָנט מוחל זיין דעם קאָמינסקער, און דאָס איז געווען דער מקור פון מיין קינדערישער אַנטיפּאַטיע.

אָבער נאָכדעם ווי איך פלעג ר׳ שלמה אלימלך ברענגען אין שטוב אַריין ביכער פון דער „מזרחי״־ביבליאָטעק, — האָט זיך מיין באַציאונג צו אים לחלוטין געענדערט, ווייל אין קורצע שמועסן מיט אים, בעתן איבער־געבן די ביכער, האָב איך קענען־גלעלערנט זיין איידלקייט און פיינקייט. אינעם יאָר 1945 האָב איך מיך מיט אים ווידער געטראָפן אין אַ קאַצעט, ערב זיין אומקום. אָבער וועגן דעם, — שפּעטער.

דער גרויסער חורבן

אינעם יאָר 1939, — האָרט פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה, איז אין זאָוויערטשע די יידיש־נאַציאָנאַלע יוגנט פון אַלע שאָטירונגען געווען גוט אָרגאַניזירט. אויך אין די רייען פון די אַלגעמיינע נאַציאָנאַל־רעליגיעזע זאָוויערטשער יידן איז דער נאַציאָנאַלער באַוווסטזיין געווען זייער שטאַרק. צענד־ליקער נאַציאָנאַל־רעליגיעזע חלוצים זענען אָפגעפאָרן קיין ארץ־ישראל.

דאָך איז דער אַנטשיידנדיקער רוב געווען ווייטער צוגעוואָקסן צום שטעטל, — מייסטנס צוליב משפּחה־טעמים. מען האָט זיך אָריענטירט אויף ווייטער לעבן אינעם שטעטל. מען האָט ווייטער געגלויבט אין די „קולטורעלע וועלט״, און עס איז קיינעם נישט געקומען אויפן געדאַנק אַז דעם 1־טן סעפ־טעמבער 1939 וועלן דייטשע עראָפלאַנען באָמבאַרדירן זאָוויערטשע (שוין 6 אַ זייגער פרי).

תנועת „תורה ועבודה"

צווישן די פּאַרטייאישע אָרגאַניזאַציעס אין זאַוויערטשע, האָבן זיך אויך נישט געהאַט וואָס צו שעמען די רעליגיעזע אָרגאַניזאַציעס: „צערי־מזרחי", „בוריה" און „השומר־הדתי" (בייַ דער תורה־ועבודה באַוועגונג). דאָרט האָבן אָנטייל גענומען די בעסטע רעליגיעזע בעל־הבתישע בחורים און בחורות פון אונזער שטאָט. די אָרגאַניזאַציעס האָבן זיך געפונען אין די לאָקאַלן פון „מזרחי" אויף דער מאַרשאַלקאָווסקא גאַס, אין ר' הענדל האָמערס הויז.

דאָרט איז אויך געווען די מזרחי־שול „תורה ודעת", וווּ עס האָבן אונטער־הייכטעט די בעסטע לערערס, ווי: שבתי שפיעוואָק, טוביה גראָסבאַרד, דוד ווערדיגער, מרדכי שעכטער, קאָפּל שמעון מינץ, דוד יוחנן גאָטפריד, דוד גאָלד. מנהל פונעם בית הספר איז געווען יעקב בער ערליכמאַן. אינעם קוראַטאָריום זענען געווען: לייבוש ערליך, חיים קראָן, אשר יחיאל בראַנשטיין, משה דוד שקלאַרזש, ישעיה גרינבערג, פנחס שמולעוויטש, הערשל לאנדא, מאיר פינקעלשטיין און משה ראָזענבערג.

יעדן אוונט, פלעגן זיך דאָרט צונויפקומען די חברים און חברות: די

קבוצת פעילי המזרחי ופועל־המזרחי

צעירי־מזרחי אין 1 צימער פונעם בית ספר ברוריה, — אין 2־טן צימער, און השומר־הדתי — אין 3־טן צימער פון דער שולע. דאָרט זענען אַראַנזשירט געוואָרן אָוונט־שיעורים, רעפעראַטן, שיחות א. א. וו. אין די ווינטערדיקע פריי־טיק צונאַכטסן האָבן געלערנט מיט אונדז די חברים: ח. קראָן, א. י. בארנשטיין, י. הערמאַן און ל. ערליך.

די גאַנצע טעטיקייט איז געפירט געוואָרן אינעם גייסט פון „תורה־ועבודה" און איז אויסן־געווען צו דערציען אַ יידיש־רעליגיעזן דור אין גייסט פון תורה דורך אַרבעט. מיר האָבן זיך אויך באַטייליקט אין אַלע ציוניסטישע אויפטוען: זאַמל־אקציעס פאַר קק"ל, פאַר קרן היסוד; דעלעגירן חברים און חברות אין הכשרה־פונקטן, כדי זיי פיזיש מכשיר צו זיין צו עלייה.

עס זענען געווען אָזעלכע חברים און חברות, וואָס האָבן נישט געהאַט אויף הוצאות הדרך קיין ארץ ישראל. דעריבער האָבן מיר געשאַפן אַ דראַמאַ־טישן קרייז אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט די חברים: טוביה מאיראָוויטש, (רעזשיסער), אברהם ערליך, נחמיה ערליך, האַרשל שפירא, אבעלע שטאַלבערג. ראובן ווארגאן, ליפּע באַרענשטיין, מאיר שמעון זיגעלבוים, און אויך עטלעכע חברים פון „השומר הדתי". מיר האָבן אין יענער צייט זייער אויסגענומען ביי דער באַפעלקערונג. די ערשטע פאַרשטעלונג איז פאַרגעקומען אין זאָוויערטשע אינעם נייעם קינאָ־זאל „ארלעקין". דאָס איז געווען אין דער אליי אין דער סאַנדאָוע־גאָס. ביי אַ פולן געפאַקטן זאַל האָבן מיר געגעבן פאַרשיידענע נו־מערן, — צווישן אנדערן אויך ארץ־ישראל־בילדער.

די ארץ־ישראל־בילדער האָבן אויסגעפירט די ברידער ערליך, מיטן גאַנצן אַנסאַמבל. דערנאָך: „א גאַסט פון אַמעריקע" (אויסגעפירט פון האַרשל שפירא, ראובן ווארגאן,אבעלע שטאַלבערג, מיטן גאַנצן אנסאַמבל); „יידן לייענען צייטונג"; „חזנים". מיר האָבן איבעראַל גוט אויסגענומען. געשפילט האָבן מיר אין זאָוויערטשע, — זשארקי, בענדין, סאַסנאָוויץ, קעניגס־הוטע, און אין זייער סביבה. און טאַקע: מיט הילף פון די הכנסות פון די פאַרשטעלונגען, זענען עטלעכע חברים עולה געווען קיין ישראל.

איך האָב מיטגעמאַכט עטלעכע יאָר הכשרה, געשטאַנען אפילו אין דער שפּיץ פון איין הכשרה, פארשאַפט אַרבעטס־פלעצער א. א. וו. איך בין געווען אין הכשרה־קיבוצים אין פאַלגנדיקע שטעט: פאַגאַניץ; אַלקוש; קרולעווסקא הוטא; פראדלא; זאַגאָשע; סטשזעמיעשיץ.

צוליב פאַרטיאישע און פאַמיליערע סיבות האָב איך רעזיגנירט פון מיין סערטיפיקאַט. לויטן פארלאנג פון מיינע עלטערן האָב איך חתונה געהאַט. אין 1936 האָב איך זיך באַוועצט אין בענדין.

חדרים, מלמדים אין זאַוויערטשע

מיין ערשטער דרדקי־מלמד איז געווען ר׳ משה פרומערמאַן, וועלכן מען האָט געפרופן וואַטעווקע, געהאַלטן האָט אים קאַפּל בעלפער וועמענס אויפגאַבע עס איז געווען צו ברענגען אין חדר אַריין די דרדקי־קינדער און זיי צוריק אַהיימצופירן. האָט א קינד קיין חשק נישט געהאַט צו גיין אין חדר אַריין, — האָט אים קאַפּל בעלפער געמומען מיט כוח אויפן אַקסל. דאָס געיאָמער און געווײַן פונעם דרדקי־יינגל האָט זיך געהערט דורכן גאַנצן וועג, — אַזש ביזן חדר אַריין.

ר׳ משה האָט הגאה געהאט מען זאָל אים קראַצן, בעתן לערנען, די פּיס מיט אַ בלעכערנעם דעקל. ער האָט, בשעת מעשה געפירט זײַן טייטל־העלצל איבער די גרויסע אותיות פונעם סידור.

מיין צווייטער מלמד איז געווען ר׳ שמואל לייבעלע. ער האָט געווווינט בײַ אברהמ׳טשע קאַניעצפאַלסקי אין הויף, — אויף דער מאַרשאַלקאָווסקא, נעבן דער שול. עס איז נישט געווען מקנא צו זײַן דעם תלמיד, וואָס ר׳ שמואל לייבעלע האָט אים אַנגעכאַפּט ביים אויער. קיין גאַנץ אויער האָט דאָס דרדקי־יינגעלע נישט אַרויסבאַקומען...

שפּעטער האָב איך געלערנט בײַ ר׳ איטשע מאיר מלמד (ראָזענבלום). ער האָט געווווינט בײַ ר׳ הערשל פילצעוויטש (האַרשל אַלאַזש) אין הויף, — אויף דער האָושע־גאַס. מיר פלעגן אַהיימקומען שפּעט פונעם חדר. אין די ווינטער־חדשים פלעגן מיר אַרויס פונעם חדר, טאָפּטשענדיק אין די שנייען, האַלטנדיק אין די הענט לאַמטערנס, אין וועלכע די חדר־יינגלעך האָבן אַריינ־געשטעקט חנוכה־ליכטלעך.

און וויער דערמאָנט זיך די חדרים בײַ סאַנדל טאַקאַזש? דאָס בעסטע פאַרגעניגן איז געווען פאַר אונדז קינדער אַרויס מיט אימפּעט פונעם חדר, בעת׳ן לערן־איבערריס. מיר פלעגן מאַכן שיפלעך פון פאַפּיר און זיי לאָזן אויפן טייך וואָס האָט זיך געשלענגלט האַרט לעבן דער חדר־וואַנט, — פון סאַנדל טאַקאַזש׳ס הויף.

שפּעטער האָבן זיך די חדרים אריבערגעטראָגן אין אַלגעמיינעם חדר „יסוד התורה״, וואָס האָט זיך געפונען אויפן נייעם מאַרק, אין ר׳ בעריש פריי־בערגערס׳ס הויז. דאָרט זענען די מלמדים געווען: ר׳ איטשע מאיר מלמד, נתן פרץ, דויד יוחנן גאָטפריד („דער לאַדזשער״), ישעיה וואַלף, ר׳ יאָסעלע פרדס און אנדערע.

דאָס בעסטע פאַרגעניגן האָבן מיר געהאַט וען ר׳ יאָסעלע פרדס האָט געלערנט מיט אונדז דעם שיעור — מיט זיין באַטעמטן ניגון. ער פלעגט זיך

אַרויפשטעלן אויף אַ קליין בענקעלע, ווייל ער איז געווען אַ נידריקער פון וווקס. נאָך איצט קומט מיר דער פיינער טעם פון זיין מתיקותדיק לערנען אין מויל אַריין, בעת איך דערמאָן מיך דערין. נישט געקוקט אויף זיין מלמדות איז ער געווען אַ גוטער בעל תפילה. ער איז געווען אַ ראַאָמסקער חסיד. עס האָט זיך געלוינט אים צו הערן דאַוונען, באַגלייט פונעם קליינעם כאָר פון זיינע זין, — אַזאַ מתיקות איז געווען אין דעם דאַוונען.

קיין גרעסערע שמחה האָט נישט געקאָנט זיין ווי דאָס אַהיימברענגען נאָך די בחינות דאָס בעסטע שול־צייגניש וואָס האָט זיך גערופן: „ה' — תעודת מתנה". אזאַ תלמיד האָט זיך גערעכנט פאַרן בעסטן אין חדר.

ישעיה לאַנדוי

בשבילי התורה והדעת

המוסד החינוכי הראשון שהכרתי בשחר חיי היה בית הספר „יסודי התורה" (שהוקם ע"י אגודת ישראל). זכורני, כאילו היה זה אך תמול־שלשום: בבוקר, ביום הולדתי ה־3, הביאוני הורי ל„חדר" שבשוק החדש. נכנסנו לחדר־עבודתו של המנהל (אז — ר' לייבוש זיכער). עטפוני בטלית של אבא, וכך הכניסוני למכינת בית הספר. בהכנסי לכיתה חילקו הורי מגדנות וממתקים ליתר ילדי הכיתה. המורה וילדי הכיתה ברכוני בברכה מסורתית.

מורה־המכינה — כינוהו, כרגיל „מלמד" או „רבי", — היה ר' יוחנן גאָט־העלף („לאָדזשער"). הוא היה יהודי מסודר, בעל נועם הליכות שהתחבב על תלמידיו הרכים. הוא הושיבני על ברכיו, ליטף, עודד אותי, והראה לי על הלוח את האות „א". כאשר ירדתי מברכיו וישבתי בין יתר הילדים, אמר לי שכני, כי לאות „א" יש צורה של „שטאָק־וואָסערטרעגער".

„ויתר האותיות למי הן דומות? — שאלתי.

לכך לא קבלתי תשובה.

כך, בערך, נכנסו רוב ילדי זבירצה בעול הלימודים.

* *

לפי המושגים דאז — היה זה בי"ס מסודר, כמעט כבימינו: 7 כיתות; מנהל; הפסקות של שעה; צלצולים להכרזת ההפסקה והתחלת השיעור. הילדים

לא ישבו סביב שולחן המלמד, כפי שהיה נהוג ב„חדר". שם לימדו מורים מיוחדים 3 שעות ביום לימודי־חול (חשבון, הנדסה, היסטוריה, טבע, גיאוגרפיה, ספרות פולנית, יידיש, דקדוק וכו'), לפי תכנית שהיתה מאושרת ע"י הממשלה.

מבין המורים הנגי זוכר את ר' יוסף שמעון מאלץ, את ר' איטשע מאיר „הגדול", בעל הזקן הרחב והארוך ואת ר' משה אהרון ווייץ. ר' יוסף שמעון עסק גם בממכר ספרי קודש בדירתו. ר' איטשע מאיר היה מלמד בכיתה ב'. ותיק במלמדות: הוא היה עוד מלמד דרדקי של אבי. ר' משה אהרון ווייץ לימד בכיתה ג' או ד'. תלמידיו חיבבוהו עד כדי הזדהות אתו, עת הכריז שביתה להעלאת שכרו: הלכו לביתו ולמדו אצלו, המנהל היה נאלץ להוסיף שכרו. ר' משה אהרון היה פדגוג מחונן, בעל קול ערב, והיה מחבר לחנים חסידיים.

יאָקל פראָמאָן לימדנו לשיר. רבים הלחנים והשירים — מפרי רוחו.

רבים מבני זבירציה זוכרים עוד בוודאי את המנגינות שלו ל„בצאת ישראל ממצרים", עזרת ישראל" ועוד. ביחוד, מפעם בלבי עוד כיום המנון בחורי הישיבה, אשר ר' יאָקל חיברו באידיש, — ובעיקר משום ששר אותו ר' יאָקל בליווי מקהלת ילדים, עת חגגו לכבודו בבית סבי ר' בנימין משה את ה„חומש־סעודה" שלי, בנוכחות עשרות מוזמנים. החגיגה נתקיימה בליל שבת.

נושא ההמנון הוא: „סדר היום של בחור ישיבה, לפי סדר ימות השבוע". ההימנון מתחיל:

„עס קומט זונטיק אינדערפרי,
דער זייגער גיט אַ קלונג,
דאָס בחורל גיט אַ שפרונג,
ער זאָל נור צום שיעור נישט פאַרשפעטיקן".
ועוד ועוד...

ר' יאָקל — שהיה צולע קמעה, אך תמיד מבודח — מבדח, עליז ושמח, ארגן בביה"ס גם חוג דרמטי, שהיה, כרגיל, מציג בחגיגות הסיום של שנות הלימודים, — מחזות על נושאים תנ"כיים, היסטוריים ואחרים. מאות צופים, — לרבות נשים וטף — באו לחזות במחזות: כגון „אנוסי ספרד", „תלמוד תורה בבולשביה", או „לעת זקנה — אצל הבנים". היו מוכרים כרטיסים להצגות אלה.

על החוג הדראמאטי היו נמנים תלמידים קשישים ב„חדר" וכן בחורי הישיבה בביהמ"ד. זוכר אני, בין היתר, שהשתתפו בחוג הדראמאטי: צבי ליבער־מאן, פ. כוואָט, ל. פראָמאָן, הערציגער, יוסף הערמאָן, שלמה קליינער, ק. צווייגל ועוד ועוד.

בנו ר' לייביש פראָמאָן, שהיה מורי וחברי, היה אברך בר־אוריין, פיקח

ו„ממולח", — מתלמידי הרב מקאָזשיגלאָוו, — עסקן ציבורי, בעל כשרונות נעלים, נואם טוב וספרא רבה. הוא כתב לעתים קרובות בעתונות היומית והפריודית של אגו"י בפולין. שימש שנים רבות כיו"ר צעירי אגו"י בזבירציה והשתתף בכל הועידות של אגו"י בפולין. פעל הרבה למען קרב את אגו"י לעבודה מעשית ליישוב הארץ, ובעצמו שאף בכל לבו, לבוא ולהתיישב בא"י. במכתביו אלי, — אחרי עלותי ארצה, — שאלני תמיד, איזה מקצוע בלתי־מפרך עליו ללמוד כדי להתפרנס בארץ (כי לעבודה קשה לא היה מסוגל). לא ידע המסכן, שיבוא זמן ובלאו הכי, — ללא עבודה מפרכת, — אפשר להתקיים בארץ...

ייזכר לטוב גם חתנו של ר' יאָקל, מורי ורבי, ר' חיים בוים, מאסטאוו. הוא היה מתלמידיו המובהקים והמצויינים של הרב מקאָזשיגלאָוו. לאחר שנת־אלמן מאשתו הראשונה, (בתו של ר' יוסל דימאָנט — מזקני חסידי סוכטשוב, אשר בנו היה לפני מלחמת העולם הראשונה בארץ) נשא לאשה את בת גיסתו, בתו של ר' יאָקל פראָמאָן (ואולי להיפך). אז נתקבל גם כמו"צ ודיין בזבירציה.

ייזכרו גם אחיו הקשישים של ר' יאָקל: ר' מנדל ור' שמעלקע פראָמאָן ובניהם. גם להם חלק רב בנוף הרוחני של עירנו. — בעיקר הודות לחוש המוסיקאָלי שלהם.

ר' מנדל היה בעל תפילה קבוע בימים הנוראים אצל הרבי מפילץ. בכל פולין היו משיחין על מתיקות תפילותיו. בנו אברהם יצחק, היה נוסע כל בוקר ברכבת לבנדין־סוסנוביץ, — והיה משנן עצמו ברכבת, כשהגיע חודש אלול, — את המנגינות לתפילות .בשעת מעשה היו יהודים מכל הרכבת מתקבצים לקרונו, כדי ליהנות מנעימותיו.

ייזכר גם ישראל שלמה (בן ר' מענדל פראָמאָן), או „משוגענער סרולקע", כפי שכינוהו חבריו מתוך חיבה. מדי עברו בשוק הישן, שהיה מאוכלס אך ביהודים, היה ה„יוזל", שעמד שם באמצע כצנינים בעיניו, כל פעם היה מסב ראשו הצידה בל יסתכל בפסל, ותוך כדי הליכה היה גומר כמה פעמים את הפסוק „שקץ ישקצנו"; אבל כל זה לא היה לדידו פתרון, והוא החליט שיש לעקור שיקוץ זה ממקומו.

אומר ועושה...

והנה: למחרת ליל חורף סוער עברו יהודים ליד המקום ורואים: אין ה„יוזל". חקירה קצרה העלתה שידו של „סרולקע המשוגע" בדבר. קם רעש בביהמ"ד וחיל ורעדה אחזה ביהודים, משום „מה יאמרו" (או „מה יעשו") הגויים...

ישראל־שלמה פראָמאָן זה נעשה, בשוויץ, ברבות הימים, ד"ר לפילוסופיה. הוא היה עתונאי ועסקן מוכשר מאוד.

* *

וישראל פראָמאַן — בנו יחידו של ר׳ שמעלקע, לאחר שיאָקעלע בכורו מת בוינה מדלקת המעי העיוור. הנני נזכר בו בהתרגשות, כי נפרדנו, — עת עלותי ארצה, — בצורה המשאירה עקבות בלב.

באחת הלילות, בשעה 11, — ואני וכל משפחת בית אבי עומדים בתחנת הרכבת ומחכים לרכבת שצריכה להסיע אותנו לא״י. מסביבנו המון רב, מאות ידידינו — יהודים ולא־יהודים, — שבאו ללוותנו ולהפרד מאתנו לרגל עלייתנו לארץ־ישראל.

והנה בתוך הרעש וההמולה, — מפלס לעצמו דרך אלי ישראלקע פראָמאַן השני. — הוא היה מיוזע. נשימתו היתה קצרה וכולו מבוהל — מרוב ריצה ומפחד שמא יאחר. ישראלקע מושכני הצידה, — כאילו רצונו להמתיק אתי סוד — ובידו ספר קטן. היה זה קונטרס קטן בשם „שבחי הבעש״ט״. הוא הושיט לי את הקונטרס, ואמר:

„בנסעך לא״י, — קבל ממנו תשורה צנועה זו. מי יודע אם אזכה פעם לחיות בא״י. רצוני הוא איפוא כי לפחות ספר זה יהיה שם אתך. ע״י כך תזכרני שם לעולם״... נפעמתי אז מאד, לשמע הדברים האלה, והרגשתי בהם את כל להט נפשו הסוערת באהבת א״י.

אם כי הגעתי כבר, (עם ישראל׳קע פראָמאַן) לתחנת הרכבת, — עלי לחזור אחורנית, להתעכב עוד רגע קט ולומר משהו על העסקנים, — הצעירים והמבוגרים, — שהיו פעילים בחדר „יסודי־התורה״. ואלה הם:

ר׳ נחמיה זאַנדבערג, שהיה הבוחן הקבוע כמעט ב„חדר״. מדי שבת בשבתו היה הוא בוחן בגמרא כיתה אחרת. בתחילה היה נמנה על חסידי אלכסנדר, והיה מתפלל בשטיבל שלהם. אבל בראותו שחסידי אלכסנדר, אינם עושים די למען חיזוק היהדות במקום, — ובעיקר למען חינוך הדור הצעיר, — הלך והסתפח לנחלת חסידי גור, „בשטיבל״ שלהם, בשוק החדש. כאן מצא כר נרחב לפעילות חנוכית ודתית.

ר׳ שלמה יהודה ראזנצוויג, אף הוא בדומה לר׳ נחמיה, היה חסיד אלכסנדר לשעבר. אף הוא „התגרר״ (נעשה חסידו של הרבי מגור) והתחיל להתמסר למצוות ולמעשים טובים. גם הוא שימש, בשבתות, לפעמים, כבוחן בחדר.

אבל עיקר פעילותו היתה „צדקה וחסד״: לעזור לפלוני בגמ״ח, זלאל־מוני לחפש איזה תמיכה, וכדו׳. דאגת פרנסה לא היתה עליו, כי אשתו היתה „אשת חיל״, ניהלה בית מסחר גדול לגלנטריה, והעסיקה שם כמה פקידים. באופן זה היה הוא חפשי ל„עסקיו״.

* *

ר' שמעון קורניצר (שימעלע אַפטייקער). מי אינו זוכר, כיצד היה הוא תמיד רץ־רץ ברחוב. ללכת בהליכה רגילה, ככל אדם, לא הרשה לו הזמן. לוקסוס היה זה גם לדידו. כל רגע יקר מפז — היה רגיל לומר. חבל לבזבז סתם ככה, לבטלה. תמיד היה בהול וטרוד, — אבל לא בעסקיו ועניניו הפרטיים. אלה לא ענינו אותו כלל. את בית המרקחת ניהלה אשתו (בתו של ר' שלמה הברמן). אמנם, הוא היה הרוקח האחראי והמוסמך. הוא ידע לטינית וגם ידע לדבר יפה פולנית (דבר נדיר, אצל יהודים חרדים, בזמן ההוא). אבל לא לכך הוא נוצר — האמין ר' שמעון. ואכן את כל חייו הקדיש למצוות ולמעשים טובים: למשל, בשבת אחר הסעודה, היה רץ לחדר, כדי לתת לילדים שיעור בפרקי אבות. והנה צריך הוא כבר לרוץ ולחזור מהר לבית המדרש, כי שם מחכים כבר יהודים מהחוג ללימוד ספרי מוסר, חובת הלבבות, מסילת ישרים וכדו'. אח"כ עליו לתת שיעור לחוג הלומד פרק משניות. ועוד ועוד. ביניתים, בדרך, רואה הוא קבוצת ילדים המסתובבים, סתם ככה, על ה„שול־הוף" וצריך להכניס אותם לבית המדרש. והנה, בין חוג לחוג, הוא נזכר בר' פישעל „סגי־נהור" (זה שהכיר את כל אחד לפי הקול וזכר שם כל אחד „שראהו" לפני עשרות בשנים), או באיזה עני אחר היושב בבית המדרש ליד הכותל האחורי. הוא בוודאי כבר רעב מאז הסעודה האחרונה — חושב ר' שימעלע. צריך לרוץ הביתה ולהביא לו משהו לאכול. הוא מביא לו בעצמו את האוכל, כי מצווה כזאת המזדמנת לידו, לא ימסרנה בידי שליח, חס־וחלילה. לא. הוא בעצמו ירוץ מהר ויביא.

אבל אם השבתות היו קודש למצוות שבקדושה, הרי בימות החול נתווספו עוד מצוות שבין אדם לחברו: היה עליו לרוץ לקבל הלוואה עבור פלוני שזקוק היה לה, או לשם שתדלנות, ל„מגיסטרט" או ל„סקארב" עבור אלמוני, או לדאוג לתמיכה וסעד לנצרך שלישי, וכך הלאה. ביניתים, — הנה הוא נזכר, כי אצל פלוני עומדות המיטות שלו ושל אשתו צמודות זו לזו... וצריך, עוד לנסות ולהשפיע — שיפרידן...

בר־מזל גדול היה ר' שמעהלע: לכל מקום שנקלע, הזדמנו המצוות לידו. פעם אחת, בהיותו בווארשא (בוודאי בדרכו חזרה מהרבי מגור או בדרך אליו) — נכנס לבית מלון. הוא מצא שם את מנחם מאַרגנשטערן ישן במטה, הכיפה היתה שמוטה מעל ראשו.

עומד ר' שמעה'לע ליד המטה — חושב וחושב. הוא מסתובב אנה ואנה וחוזר למיטה בה ישן ר' מנחם. אין ר' שמעון יודע לשית עצה בנפשו: מה לעשות כאן? להעיר את ר' מנחם, — כדי שיחבוש את הכיפה? הרי חבל להעיר יהודי משנתו — וגם אסור הדבר! להשאירו כך? — הרי אי אפשי!

עמד ר' שמעון — חשב וחשב, — עד שמנחם התעורר. „עצה וסגולה בדוקה יש לי, — אמר ר' שמעון, — לפני לכתך לישון, קיבל על עצמך את העול. חשוב שהכיפה לא תיפול מעל הראש, — והיא לא תיפול..

ר' שמעון קורניצר בא מקראקוב (כנראה נכדו של ר' עקיבא קורניצר, שהיה בן בתו של ה„חתם סופר" המפורסם מפרסבורג וחתנו של הרב ר' שמעון סופר־שרייבר, בנו של ר' משה סופר בעל ה„חתם סופר" מפרסבורג). ר' שמעון סופר היה רב בקרקוב.

מהמצאותיו של ר' שימעלע

ועתה, — „הפטנט" של ר' שמעהלע, שהוא כולו שלו, ורק לו שייך. וזאת המצאתו:

אל הרבי מגור היו באים אלפים יהודים לימי חג ומועד. בית־המדרש היה צר מלהכיל את כולם. בעת עריכת „השולחן" — כאשר כולם היו רוצים לשמוע את התורה מפי הרבי — עמדו צפופים ודחוסים, ובכל זאת לא הספיק המקום לכולם.

פעם הרהר ר' שמעון: אם אין אפשרות לעמוד אצל הרבי, — מחוסר מקום — על הקרקע הרי אפשר „להתרומם" אצלו עד... התקרה!...

קשר איפוא ר' שמעון את עצמו באבנטו (גאַרטל בלע"ז) לקרשים, שהיו מתוחים לאורכה ולרוחבה של התקרה שבבית־המדרש. כך ריחף באויר, קשור לתקרה, במשך כל זמן עריכת „השולחן". ממנו ראו אחרים וכן גם עשו רבים כדוגמתו.

בימי השואה האיומה, כאַשר הנאצים הארורים ימ"ש גזזו את חצי זקנו לאורכו (מלחי אחת) — לא רצה ר' שמעון לגזוז את המחצית השניה. כך המשיך לרוץ ברחובות עיר, כדרכו בקודש — כשהטלית ותפילין תחת בית שחיו — עד הסוף הרמו הנמהר.

בנו של ר' שימעלע, רב בערטשע קאַרניצער, נתקבל כרב בעיר ריפין, לאחר שרבה, ר' יצחק ידידיה פרנקל שליט"א (כעת חבר הרבנות הראשית בת"א) עלה ארצה.

הוא זכה בכבוד גדול בריפין. ידע לנאום יפה גם בפולנית. בכל חג לאומי היה נואם בכיכר העיר, בפני כל התושבים, כולל הכומר.

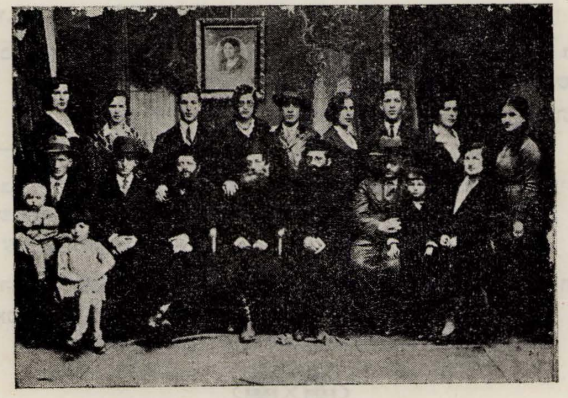
רעליגיעזע לעבן אין אונדזער שטאָט

די פאַמיליע פראַמאַן — באַווּסטע בעלי תפילה און באַקאַנטע עסקנים

די חסידישע קרייזן אין זאַוויערטשע, מיט זייערע שטיבלעך און מיט זייער פאַרן צו אדמו"רים האָבן פאַרנומען אַ וויכטיקן אָרט אין דער שטאָט. קלאָר אַז טעאַטער און קינאָ האָבן זיי נישט באַזוכט. האָבן זיי זיך, טאַקע, מוזיקאַליש־קינסט־לעריש אויסגעלעבט אין „זמירות", אָדער ביי באַזונדערע פייערלעכקייטן, ווי „סיום־הספר", שמחת־תורה, — און אַממייסטן דורכן קוויקן זיך מיטן דאַוונען פון אַ גוטן בעל־תפילה.

די פאָפולערסטע בעלי־תפילה זענען געווען די פראַמאַן'ס — ר' מענדל און זיינע זין לייבוש און אברהם יצחק, ווי אויך זיינע ייִנגערע ברידער ר' שמעלקע (ר' אברהמ'עלע גאַנצווייך'ס איידעם) און ר' יאָקל. ר' מענדל, ר' שמעלקע און ר' יאָקל זענען געווען זין פונעם פילצער רבי, ר' לייבוש פראַמאַן ז"ל.

ר' מענדל איז געווען דער בעל־תפילה אינעם גערער שטיבל אויפן נייעם מאַרק. ער פלעגט דאַוונען, ביי באַגלייטונג פון זיין פאַמיליע־כאָר (זיינע זין און זיין ברודער יאָקל). חסידישע יידן האָבן געהאַט גרויס הנאה פון זיין דאַוונען און זיי פלעגן זאָגן, אַז הערנדיק ר' מענדלען מיט זיין כאָר, האָבן זיי דעם איינדרוק ווי זיי וואָלטן געהערט די לויים אין בית המקדש. זיין „עבודה" אינעם מוסף אום יום־כיפור האָט גערירט דעם עולם צו תשובה טאָן. ביים זאָגן „וכך היה אומר", —

די משפחה פראַמאַן

זאָט זיך דעם עולם געדוכט אַז דער כהן גדול זאָגט עס בכבודו ובעצמו. דער עולם איז געפאַלן מיט גרויס פּחד „כורעים".

זיין עלטסטער זון, ר' לייביש, איז שפּעטער געווען באַוווסט אַלס בעל־תפילה אין בענדין, ווו ער פלעגט זיין אַ שטענדיקער בעל־תפילה ביים דאָרטיקן רב (פּאָטער פון ר' איטשע מאיר לעווין, אַמאָליקן שר הסעד און ביז היינט פירער פון אגודת ישראל). זיין צווייטער זון, ר' אברהם יצחק, האָט געדאָוונט אין שטיבל ביי הערשל האָבערמאַנען אין הויז, אויף דער אַפּטעטשנער, ווי אויך אינעם שולעכל פון דער גמילות חסד קאַסע. ר' אברהם יצחק האָט געהאַט אַ שטאַרקן פיינעם קול, ווי פון אַ אָפּערן־זינגער.

ר' שמעלקע האָט געדאָוונט ביים רבי'ן, ר' אברהמעלן, — זיין שווער, — אויפן נייעם מאָרק. ביז איצט זאָגן זאַוויערטשער אין ישראל, אַז נאָכן הערן ר' שמעלקעס דאָוונען איז זיי שווער זיך אין ישראל צוצופּאַסן אַ בעל־תפילה.

ר' יאָקל האָט אָנגעפירט די מוזיקאַלישע טעטיקייט אינעם חדר פון אגודת ישראל „שלומי אמוני ישראל", ווו ער האָט אַראָנשירט אַ כאָר. יעדן ל"ג בעומר, פלעגט ער פירן די חדר־יינגלעך, — יעדער מיט אַ בייגל און אייַ אין האַנט, — מיט געזאַנג איבער די זאַוויערטשער גאַסן, ביז זיי זענען דערגאַנגען צום דאָרף מאָרטשישעוו, ווו זיי האָבן פאַרבראַכט דעם יום־טוב. ר' יאָקל האָט פאַרפאַסט אייגענע שירים און ניגונים, ווי אויך אַ מענגע גלייכווערטלעך.

* *

די משפּחות פראָמאָן זענען אויך געווען טעטיק אין דער באַוועגונג „אגודת ישראל".

ר' מענדל פראָמאָן'ס זון, שלמה פראָמאָן, האָט פאַרענדיקט אָן אוניווערסיטעט און געווען געזעלשאַפטלעך שטאַרק טעטיק. ער איז אַלס קינד געווען ביז גאָר ווילד־טעמפּעראַמענפול פון חסידישער דביקות. איינמאָל האָט ער גורם געווען צו אַ גרויסן פּחד צווישן די זאַוויערטשער יידן, באשר ער האָט צעבראָכן אַ סקולפּטור, אַ פּאָסאָנג פון זייער הייליקער מוטער מאַריע. איינמאָל האָט ער, בעת די קאָנקו־רענץ־וואָלן צווישן קאָזשיגלאָווער און קאָמינסקער, אָפּגעווואָרט דעם קאָמינסקער און אים דערלאָנגט אויפרופן פון די געראָר חסידים, — אָנהענגער פונעם קאָזשיג־לאָווער, — וואָס זענען געווען געוועגדט קעגן אים, דעם קאָמינסקער.

נישט געקוקט אויף זיין ווילדקייט האָבן מענטשן שוין באַמערקט זייַנע אויסערגעווייַנלעכע פייאיקייטן און זיי האָבן געזאָגט, אַז עס וואָקסט אַ גרויסער מענטש.

און טאַקע: אין איינער פון די וואַרשעווער ישיבות, ווו ער האָט יינגלווייז געלערנט, — האָט מען אים שוין גערופן „גאון". באַלד איז אים די ישיבה געוואָרן צו ענג פאַר זיין חשק צו לערנען. ער דערוווסט זיך, אַז אין ווין קומט פאַר אַ

קאָנפערענץ פון אגודת ישראל. ער שמוקלט זיך קיין ווין. דאָרט פועלט ער אויס ביי די שווייצער רבנים־דעלעגאַטן, וועלכע זענען געשטאַנען בראש פון דער גרעסטער ישיבה אין צירעך, אַז זיי זאָלן זיך באַמיען פאַר זיינעטוועגן אַן אייניריזע־דערלויבעניש קיין שווייץ. ער דאַרף נישט לאַנג ווארטן און ער באַקומט די דער־לויבעניש, ווי אויך געלט אויף די רייזע־הוצאות. אין דער שווייצער ישיבה מאַכט ער ביז גאָר גרויסע פּאַרטשריטן, — סיי אין לימודי קודש און סיי אין לימודי חול. ער באַקומט דאָרט מאַטורע (תעודת בגרות), נאָך אַ קורצער צייט לערנען אין דער ישיבה, און אַ פּאָר יאָר שפּעטער — דעם טיטל ד״ר פילאָזאָפיע פון דער ציריכער אוניווערסיטעט.

שוין אַלס יינגער בחור ווערט ער אויסגעקליבן אַלס סעקרעטאַר פון דער קאָמיסיע פאַר רעפּאָרמירן דעם קאָלענדאַר (בראש פון וועלכער עס איז געשטאַנען דער באַווסטער שווייצער וויסנשאַפטלער, ד״ר לעוונשטיין).

ער פּאַרט אַלס שליח קיין אַמעריקע, קאַנאַדע, אַפריקע און אין פאַרשיידענע לענדער פון איראָפּע. ער ווערט קאָרעספּאָנדענט פון פאַרשיידענע צייטונגען, אין וועלכע ער באשרייבט אויך דאָס יידישע לעבן אין די לענדער, וועלכע ער באַזוכט.

1936 פאָרט ער קיין קאַנאַדע אַלס דעלעגאַט מצד דעם צענטראַל־פאַרבאַנד פון די יידישע רעטונגס־אינסטיטוציעס „בית לחם״ אין פוילן.

ער איז פונקט צוריקגעקומען קיין פוילן, — האָרט פאַר היטלערס אָקופירן פוילן. ער האָט שוין נישט געקאָנט אַנטרינען פון די נאַצישע נעגל.

זאַוויערטשער האָבן דערציילט, אַז לעצטנס איז ער געווען אין דער רוסישער קאָנסערוואַטאָריע אין לעמבערג, ווו ער האָט, ווייזט אויס, נישט געלעבט אונטער זיין ריכטיקן נאָמען. עמעץ האָט אים געמסרט, אַז ער איז אַ ייד. די געסטאַפּאָ האָט אים אַרעסטירט און דערמאָרדעט.

אַזוי, — קוים צעבליט — איז פריצייטיק אָפּגעשניטן געווארן אַ בוים, אין סאָמען שטורמישן פּראָצעס פון זיין אַנטוויקלונג.

* *

יאָקל פראָמאַן׳ס זון לייבוש איז געווען פאַרזיצער און פירער פון די „צעירי אגודת ישראל״ ער איז געווען אַ טאַלאַנטפולער רעדנער און ער האָט זיך אויסגע־צייכנט מיט זיינע קולטורעלע אידייען־רייכע און אידעאַלאָגישע רעדעס, וועלכע ער האָט געהאַלטן אין פאַרשיידענע שטעט אין פוילן, און בפרט אין זאַוויערטשע. אַ סאָך חברים פון צעירי אגודת ישראל האָט ער דערמעגלעכט עולה צו זיין קיין ישראל, אָבער ער גופא האָט, ליידער, נישט זוכה געווען דערצו און פאַרשניטן געווארן, צוזאַמען מיט רוב מנין און רוב בנין פון די יידן אין איראָפּע, דורך די רצחנישע הענט פון די היטלער־באַנדעס.

דער „תורה ועבודה"־אָפּצווייג פון דער „מזרחי"־באַוועגונג האָט געשאַפן צווישן יינגוואַרג און יוגנט פאַרשיידענע הילף־אַרגאַניזאַציעס: „צעירי מזרחי" — כאַר יינגלעך און מיידלעך בין 18 יאָר; „ברוריה", וואָס איז געווען אַ זעלבסט־שטענדיקע פרויען־אַרגאַניזאַציע.

צווישן די אָנגעזעענע מזרחי־פּערזענלעכקייטן אין מיין צייט געדענק איך: ר' חיים קראָן, הערשל לאָנדוי (ר' יחיאל ווינדמאַנס איידעם), מלך פאַכטער, לייבוש ערליך און אַ סאַך אַנדערע, וועמענס נאָמען איך געדענק נישט.

אין דער שפּיץ פון „צעירי מזרחי" זענען דעמאָלט געשטאַנען ישראל הערמאַן און הערשל רובינשטיין.

ישראל הערמאַן איז געווען אַן אָנערקענטער רעדנער און דער מרכז אין וואַרשע פלעגט אים אָפט שיקן אין פאַרשיידענע שטעט אויף רעפעראַטן, ווי אויך אין אַרגאַניזאַציאָנעלע ענינים.

אַ סאַך כוחות — ריכטיקער געזאָגט: אלע זיינע כוחות, — האָט ער געווידמעט דער „תורה ועבודה"־באַוועגונג אין פוילן, און אין זאַוויערטשע בפרט.

גרויס איז די צאָל חברים, וועלכע ער האָט דערמעגלעכט עולה צו זיין קיין ישראל, אָבער ער גופא האָט נישט זוכה געווען.

הערשל רובינשטיין איז אויך זינט זיין פריסטער יוגנט געווען טעטיק אין דער „תורה ועבודה"־באַוועגונג און איר געבראַכט נוצן מיט זיין אינטעליגענץ און באַוווסטזיניקייט. ער האָט געמוזט מפרנס זיין, — זיך און זיינע שוועסטער, דאָך האָט ער געווידמעט זיין גאַנצע פרייע צייט דער באַוועגונג.

אין די „צעירי מזרחי" האָבן זיך געפינען די קולטורעלסטע און פיינסטע יינגעלייט, — און אפילו קינדער פון חסידישע הייזער. איך געדענק, למשל, וואַסערן ביטערן געראַנגל האָט געהאַט אויסצושטיין דער חבר משה רייזמאַן, דער זון פון אין זאַוויערטשע גוט־באַקאַנטן עקסט־פרומען ר' הענעך סרולקעס. אין דאָזיקן געראַנגל האָט באַקומען די אויבערהאַנט די באַוועגונג מיט איר ציל צו בויען ארץ־ישראל אויף די יסודות פון תורה און אַרבעט. אָזאַ ביטערן געראַנגל האָבן אויך געפירט אַנדערע קינדער פון חסידישע שטובן, — הן אינדערהיים און הן צווישן חברים וואָס זענען געבליבן ביי זייער פריערדיקער שטעלונג.

לײדער האָט אויך עָר, — ווי אַ סאַך אַנדערע חברים, — נישט זוכה געווען עולה צו זיין קיין ישראל.

אין „צעירי מזרחי" זענען אין מיין צייט, — אָ חוץ די אויבן־דערמאָנטע, — געווען אויך טעטיק: די ברידער אברהם, פנחס און נחמיה ערליך, חנוך דיאמאנט, שמעון זיגלבוים, צבי שאָפּירא, טוביה מאיראָוויטש, ראובן און לייבל וואָרגאן, חיים דאך, ליבערמענטש, ליפּע זייפמאַן, ליפּע באָרנשטיין, דויד מאירטשיק, יצחק יאקובאָוויטש, לפּידות און אָ סאַך אַנדערע, וועמענס נעמען איך האָב פאַרגעסן.

די פירער פון „השומר הדתי" אין זאָוויערטשע זענען געווען: משה מאָרגנשטערן, און דערנאָך, — די ברידער ראָזנבערג (יצחק, מנחם און שאול), שלום גראָנעק און אַנדערע. אינעם „השומר הדתי" זענען געווען אויך אַקטיוו חברות, ווי י. גראָנעק, ברכה פראָמאַן א. אנד.

„ב ר ו ר י ה"

„בריה" איז אין זאָוויערטשע געווען איינגעטיילט אין קבוצות, אין וועלכע עס איז געפירט געוואָרן אָ קולטורעלע טעטיקייט, צוגעפאַסט צום עלטער און צום ניוואָ פון די באַטיליקטע אין דער אַדער יענער קבוצה.

בראש פון דער מיר טייערער און נישט פאַרגעסענער „בריה" בין איך געשטאַנען — זינט די אַרגאַניזאַציע איז געגרינדעט געוואָרן, ביז סוף 1935, ווען איך בין עולה געווען קיין ישראל. אָ חוץ דער טעטיקייט אין די קבוצות האָבן מיר אויך אַראַנזשירט בשותפותדיקע פאַרזאַמלונגען פון אַלע קבוצות. בראש פון די צוויי עלטערע קבוצות בין איך געשטאַנען, בראש פון די יינגערע — די חברות שיינדל ליבערמאן און מינדזשיא נוימאַן. אַחוץ זיי זענען אין דער אַרגאַניזאַציע געווען אַקטיוו: דבורה־דאָרע רובינשטיין, דבורה־דאָרע בירנ־שטאָק, מלכה פראָמאַן, פייגל גרינבוים, זעלדע שלעזינגער, הינדע ווייל, יאדזשיע דאַפנער, גיטל באָרנשטיין, גוטשע זיסמאַן, חיה דייך, י. בראמא, יאַדזשיע און נאַדזשיע לפּידות, חיה און שפרה רייזמאַן, דבורה־דאָרע גראָמאַן, י. מאיראָוויטש, צעשקע ליבער, פּאָלע זיסמאַן און אַנדערע.

„בריה" האָט אויך געשיקט חברות אויף הכשרה, זיי זענען דערנאָך עולה געווען קיין ישראל און דאָ דערפולט מיט איבערגעבנקייט די פליכטן פאַרן ק. ק. ל., קרן היסוד, „קרן תורה ועבודה" א. א. וו.

אָ חוץ אָ פאַרצווייגטער קולטורעלער, אידעאָלאָגישער און קולטורעלער טעטיקייט האָט „בריה" אויך אַראַנזשירט עברית־קורסן.

קבוצה „עליזות" פון „ברוריה"

1934 איז די זאָוויערטשער „ברוריה" געווען איניציאַטאָרן און גאָסט־געבערין פאַר אַ קאָנפערענץ פון אַלע „ברוריה"־סניפים אין דער קעלצער וואָיוווּדסטווּ. די קאָנפערענץ איז פאָרגעקומען אין גרויסן קניאַ־זאָל „סטעלאַ". באַטייליקט האָבן זיך אין איר פונעם מרכז: הרב נייפעלד ז"ל, לוי יינגסטער ווי אויך לאה ספיר פון ארץ־ישראל.

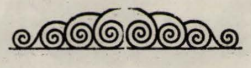
פאַר זאָוויערטשע איז די קאָנפערענץ געווען אַ גרויסע אַטראַקציע.

די קאָנפערענץ האָט באַשלאָסן צו שאַפן אַ „חוג מדריכות", אין וועלכן עס זענען פאַרטראָטן פאָרשטייערינס פון אַלע שטעט פון דער קעלצער וואָיוווּדסטווּ. איך בין געוואָרן פאָרזיצערין פונעם „חוג מדריכות", ח' שיינדל ליבערמאַן — סעקרעטאַרין. במילא איז די גאַנצע צענטראַלע אַרבעט פונעם „חוג" אָנגעפירט געוואָרן דורך דער זאָוויערטשער „ברוריה"־פאָרשטייערשאפט. אָט־דער פאַקט האָט פאָרשטאַרקט די פאָפולאַריטעט פון זאָוויערטשע — סיי אין די סניפים פון דער קעלצער וואָיוווּדסטווּ, סיי אינעם מרכז. זאָוויערטשער „ברוריה" איז געווען אַ מוסטער פאַר אַנדערע „ברוריה" סניפים אין פולין. אין מיין פונקציע אַלס פאָרזיצערין פונעם „חוג" האָב איך באַזוכט דעם מרכז אין וואַרשע, אַלע שטעט און שטעטלעך אין זאָגלעמביע, ווי אויך אין גאַנץ מערב־גאַליציע — כזשאַנאָוו, יאוואָשנע, אָשוויענטשים, ביעלסקא, וואַדאָוויצע, נאָוויטאַרג, נאָוויסאָנטש, טאַרנאָוו, קראַקאָוו א. א. וו. — אַזש ביז זאַקאָפאַנע. איך

האָב געהאַלטן רעפעראַטן און געשאַפֿן אַרגאַניזאַציעס אין פּלעצער, ווו „ברוריה"־ אַרגאַניזאַציעס זענען נישט געווען.

די היטלעריש לאָווע האָט פאַרפלייצט אייראָפּע. אין איר אויסגוס האָט זי אויך פאַרכלינעט אָט־דאָס וואָס האָט פאַר אונדז געהייסן זאַוויערט/שע.

דאָס אַלץ געהערט שוין צו דער פאַרגאַנגענהייט. מער ווי זכרונות איז אונדז ליידער נישט פאַרבליבן.

שרגא שפייזער (שער הגולן)

מימים עברו בזבירציה

בהיותי בחור ישיבה הייתי נמנה, כיתר בחורי הישיבה, עם „צעירי אגודת ישראל", אבל חדרו כבר זיקי ההשכלה והציונות הראשונים לשורותינו. ואכן, קבוצת צעירים באיגוד זה פתח במאבק לשינוי דרכו. בסופו של דבר עברו רבים ל„צעירי מזרחי". מספר חברים עבר מ„צעירי אגודת ישראל" אל „החלוץ" ואל „השומר הצעיר".

* *

עד שנת 1916 בערך היה כל מלמד מנהל את ה„חדר" שלו בביתו הוא. המלמדים היו: 1. שמואל לייב (דרדקן) וחתנו יוסה'לע; 2. איטשע מאיר; 3. יהושוע וואַלף; 4. נתן פרץ ועוד.

בערך בשנת 1916 התארגנו כל המלמדים והקימו כעין „חדר" משותף, בו היו כבר נהוגות כיתות לפי דרגות. לצורך זה שכרו בית ליד ה„פאַבריטשנע טייך", היינו על הנהר. לאחר שנה־שנתיים שכרו את המלון („האָטעל") שבשוק החדש, על כל אגפיו. הוקם ועד הורים וקראו למוסד „בית התלמוד". כמנהל ה„חדר" נבחר מר יעקב־בער ערליכמאן (עובד כעת בוועד הקהילה בתל־אביב. בנו אברהם מתגורר בסביבת נתניה).

לאחר תקופה מסויימת עבר ה„חדר" לחסותה של „אגודת ישראל" והוחלף שמו ל„יסודי התורה". אותו זמן הצטרף לצוות המורים ר' יוחנן גוטפריד שהיה מכונה „דער לאָדזשער".

המנהל האמנותי (בהתנדבות) היה מר יאָקל פראַמאַן, — איש עליז, מלא חדוות חיים ומשרה רוח טובה על כל סביבותיו. הוא ניהל את המקהלה ב„חדר" והיה עורך הצגת תלמידים מפוארת לרגל כל סיום מסכת תלמוד. הוא

עצמו היה מחבר את המחזות, הפזמונים והמנגינות. הוא היה הבמאי והמבצע כאחד.

נוסח „המנון" לתלמידי החדר המשותף, שחובר על ידי יאָקל פראָמאן ז"ל, היה:

מיר זענען די תלמידים פון דעם גרויסן שיינעם חדר,
תורה נביאים, לערנען מיר כסדר,
דאַנקען מיר אונזערע רעביס מיט דעם קאָמיטעט
אַ דאַנק זייער מי קומען מיר אויף אַ וועג
שטאָלצירן מיר, שטאָלצירן מיר אַן פחד, אַן מורא
ווייל מיר לערנען די הייליקע תורה,
יאָ, יאָ, מיר זענען שטאָלץ,
יאָ, יאָ, שטאָלץ, שטאָלץ, שטאָלץ...

בהצגה „דער ישיבה בחור" שרו פזמון זה:

אוי, ווי גוט און ווי שיין
איז אַ בחורל צו זיין
ווי ער זיצט און לערנט די הייליקע תורה
ווי ער זיצט און קלערט
און באַטראַכט גוט דעם ווערט,
די באַדייטונג פון תורת משה.

ולהלן:

עס קומט שוין זונטיק אינדערפרי
טויער און לעדן זענען נאָך צו
ער קוקט צי די צייט איז שוין טעטיק (!).
דער זייגער גיט אַ קלונג
דאָס בחורל גיט אַ שפרונג
ער האָט מורא: ער האָט שוין פאַרשפעטיקט.

* *

ברצוני עוד לציין את תפקידם הגדול של התנועות החלוציות הציוניות בעירנו (אני עצמי הצטרפתי בגיל מבוגר). זכורני כי בשנת 1918—1919 נוסדה החווה החלוצית בעירנו. התארגנה קבוצת בחורים, שהחליטו להתחיל בהגשמת חלומם ושאיפתם לעבודה חקלאית. קיבלו שטח אדמה בחצרו של מר לאַנדוי (חתנו של ר' יחיאל ווינדמאַן) וגידלו בו גן ירקות לתפארת. איני זוכר את שמות הבחורים, אבל הנני זוכר שאחי הבכור נפתלי היה בין מיסדי „החלוץ" והחווה.

א י ש י ם

הרב יהודה אבידע (זלוטניק)

הרב ר׳ מנחם־מנדל לאנדוי ז״ל (זכרונות)

מפעם לפעם יצא אחי (הרב מוולוצלאווק) עם גיסו, ר׳ אברהם גאלאנטי לטיול מחוץ לעיר (היה זה בזאקרוטשים), ואני הייתי נלווה אליהם. לא הבנתי אז, כי אחי צירף אותי לחברתם בכוונה, שאשמע ואקשיב לשיחת חולון שלהם, ולא חשב דבר זה לביטול תורה.

במשך זמן מסויים לא היתה שיחה שלא יגעו בה באיזו צורה שהיא ברב מנובידבור (הרב ר׳ מנחם־מנדל לאַנדוי, לאחר מכן רב בזבירציה), ובמשפחתו, — הדינאַסטיה של הרבי מצ׳יכאַנוב. סיפרו הרבה על הרבי ר׳ וולף מסטריקוב, בנו בכורו של הרבי מצ׳יכאנוב, על חסידות קוצק שלו, על תורתו וחכמתו. אבל ביחוד נתפעלו משלטונו במליצת שפת עבר. אוהבי שפת עבר בימים ההם העתיקו לעצמם מכתבים, שירים ומליצות משלו אשר ידעום בעל־פה. תמצא מהם בספר „שיח שרפי קודש״, ב„ספר זכרון״ למהרי״ל גרויבאַרט ז״ל וכן „בזכותא דאברהם״ להרב יעקב ורדיגר. גם בטיולים שלנו ציטטנו בעל־פה משיריו וממליצותיו.

* *

רב בפולין, — מדרכו שלא לצאת מפתח ביתו, בלי מקל בימין ובלי שמש לשמאלו. כמובן אם לא יצא לדרך רחוקה יותר, כגון: וואַרשה או מקומות מרפא. משבאתי אני לבית אחי (כ״ח אייר תרנ״ח) נעשיתי כצלו ולא זזה ידי מתוך ידו. כך ניתנה לי ההזדמנות להכיר את הרב מנובידבור, ר׳ מנחם מענדל לאנדוי, מראשית ימי שבתו בעיר זו, כי אחי היה לעתים לא רחוקות שוכר לו „בריטשקע״, — לא רק לצאת בשחרית למאַדלין, אלא גם בערבים לבקר את הרב שם. הייתי עוד כמעט ילד. אחי לא היה מספר לי על מטרות נסיעותיו אלו. כאשר בא לבית הרב — מעולם לא מצאנוהו בבית החיצון, היינו: בתוך „בית־דין״־שטיבל. שם ישב השמש ועוד כמה בטלנים. כאשר ראו את אחי נכנס, אץ השמש לקראתו, — ותיכף נכנס לחדר הפנימי והודיע להרב. הרב יצא והכניס את אחי לחדרו, ואילו אני נשארתי עם הבטלנים ונהניתי לשמוע את שיחם ושיגם עד שנפתחה הדלת הפנימית ושני הרבנים יצאו.

הרב (ר׳ מנחם־מענדל לאַנדוי) לא הרגיש בי מעולם, אפשר שחשב כי אני סתם שמש׳ל. ייתכן גם כי לא ראני אפילו, כיוון שעיניו תמיד לנוכח הביטו, כאיש הסגור בתוך עצמו כולו.

אבל אני נפעמתי תמיד בהופיעו, — הן כדי לקבל את פני אחי והן כדי ללוותו.

בעל קומה זקופה היה. בעל זקן שחור. ארכו, — יותר מהממוצע. עינים עמוקות. מין תוגה ענוגה היתה שפוכה על פניו. היה נראה תמיד כשקוע במחשבות עמוקות. בבואו, — נראה היה כאילו היה בא מגמרא פתוחה, שהשאיר „עירוב" עליה. בהפרדו נראה כחוזר אל הגמרא, מסיר המטפחת, ושב לעיונו.

רגיל הייתי בימים ההם ברבנים. אולם מדיוקנו של אף אחד מהם לא נתרשמתי כמו מדיוקנו של הרב מנובידבור וממראהו.

* *

זכורני כי פעם, ביום הכיפורים, כאשר הגענו ל„מראה כהן", בסדר „העבודה", נרתעתי פתאום כאשר בא רעיון במוחי כי אילו היה הרב מנובידבור לובש „בגדי כהונה", — אזי היה נראה כמראהו של כהן, בבואו אל הקודש.

יש לי רושם כי לא נולד האיש להיות רב ושיהיה לו עסק עם קהל וראשי קהל וענייני דמתא. הוא נולד להיות „רבי" אשר למוצא פיו ייחלו. והיה בו, — לפי הרגשתי, — הרבה מטבעו ומכשרונותיו של האדמו"ר ר' גרשון העניך מראדזין ז"ל, אם כי היה איש שקט ומתון מטבעו, כזקנו, — הרב מצ'כאנוב ז"ל. זכורני, שסיפרו לי זקני המזרחי באמריקה על ביקורו הראשון של הרב בר־אילן ז"ל באמריקה. אחד ממקבלי פניו פתח ואמר (או כתב): הרבה אורחים חשובים כבר ביקרו אצלנו. אבל — — — עכשיו עומד לבקר אצלנו נסיך יהודי, נסיך בן מלכי קדם, נסיך מ„בית הרב", בנו של הנצי"ב וכו' וכו'. כולם אמרו: „פרינץ אין איזראעל".

כאשר אני נזכר בהרב ר' מנחם מענדל לנדוי, כפי שראיתיו בילדותי, אני נזכר בקריאה ההיא: נסיך... בן מלכי קדם.... מאן מלכי רבנן...

(„הצופה", תשי"ו—תשי"ז)

לתולדות חייו של הרב ר' מנחם מענדל חיים לאנדוי

נולד ה' כסלו תרכ"ב (1862). נפטר ז' אדר תרצ"ה (1975). היה בנו של הרב יעקב לאנדוי (לנדא), שהיה בנו של הרב אברהם מטשעכאנאב.

הרב מנחם מענדל לאנדוי, כיהן בכמה מקומות, לפני בואו לזבירציה: תחילה בווידאוא (תרמ"ו—1886), אחר־כך בפיאנטקי (תר"ן—1890), בפשעראוו (תרנ"ה—1895), בנאוויידוואר (תרנ"ח—1898), ולבסוף בזבירציה, החל מתרס"ד—1904, עד שיצא מזבירציה לארה"ב והשתקע שם. אחר־כך עבר ללונדון. משם בא לסוסנוביץ. נפטר באוטבוצק, בשנת תרצ"ה—1935.

ספריו ומאמריו: „מקיץ נרדמים"; „עטרת זקנים"; „ויעל אברהם", „עטרת זקנים" להגדה של פסח; „צלותא דאברהם"

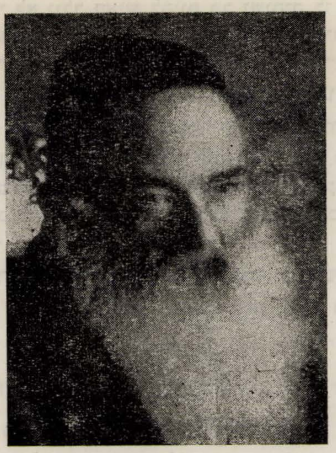
ביבליוגראפיה מלאה — „בזכותיה דאברהם" מאת ר"י וורדיגר.

(לפי „אוצר הגאונות")

האדמו"ר מקרימעלעוו וביתו

ר' נתן נחום הכהן רבינוביץ זצ"ל, — הצדיק הידוע בפי כל בשם „הרבי מקרימעלעוו", — היה דמות מרכזית בזבירציה וביתו היה מהמפורסמים בפולין ומחוצה לה. הוא היה בנו של בעל „חסד לאברהם" ונכדו של בעל „תפארת שלמה", הרבי הרדומסקאי הראשון ובעל מגילת יוחסין עתיקה.

גדלותו של הרבי מקרימעלעוו בתורה וצדיקות קרנה מסביב והאצילה הוד מלכות קדושה על ה„חצר" אשר חסידים רבים מערים שונות בפולין היו נוהרים אליה ואשר היתה גם מרכז לתורה וחסידות לבני זבירציה שהצטיינו בחסידות.

האדמו"ר מקרימעלעוו — הרב ר' נתן נחום הכהן רבינוביץ ז"ל

הרבי היה מורה ומדריך לחסידיו. לכל הפונים אליו לעצה ותושיה היה אב רחמן. כל מר־נפש וקשה־רוח, אשר בא אליו לשפוך שיח, היה יוצא מאתו מחוזק ומעודד.

תפילותיו ודברי התורה, שהשמיע ליד השולחן בשבתות וחגים, — היו חווייה. אהבת ישראל והלבביות החמה שפעמו בו היו במיוחד שובות נפשות. הלחנים העדינים והעילאיים שהיו מנסרים בחללו של בית אציל זה בשבת ומועד הביאו את נפשות הנוכחים לידי הזדככות והתעלות לעולם השופע אצילות.

משפחת האדמו"ר מקרימעלעוו. — רעיית האדמו"ר בזיווג שני (1)

„חצרו" של הרבי היתה בחינת „מקור החסד". עשיר ועני שנקלעו שם הרגישו את עצמם כאילו בחסות הורים, והיו מתקבלים בסבר פנים יפות שאין למעלה הימנו. הכל ניתן שם ביד רחבה, — מעל ליכולת הכלכלית.

אוירה זו יש לזקוף גם לזכותן של הרבניות ע"ה, — הן בזיווג ראשון והן בזיווג השני, — ושל בניו וחתניו של הרבי. ואלה הם:

הבכור, — הרב ר' שלמה אלימלך (רב אב"ד בזבירציה); בניו הצעירים יותר: הרב ר' אברהם ישכר ז"ל, חתנו של האדמו"ר מאלכסנדר זצ"ל „תפארת שמואל"); הרב ר' יעקב יחזקאל ז"ל (חתן האדמו"ר האחרון זצ"ל מאלכסנדר); הרב ר' משה דוד ז"ל, מהגדולים בתורה בדורו (חתנו של האדמו"ר מרדומסק זצ"ל).

חתניו היו: הרב ר' ישעיה ענגלארד ז"ל (רב אב"ד של סאַסנאַוויץ); ר' ישעיה שפירא ז"ל שזכה לחולל גדולות לישיבה ובנינה של ארץ־ישראל החרדית; האדמו"ר ר' דוב בעריש קאַליש ז"ל (האדמו"ר מסקרניביץ — לאַוויטש); הרב ר' יעקב הלשטוק ז"ל (בן האדמו"ר מאוסטרובצה זצ"ל); הרב ר' אלטער פאַדאַוואַ ז"ל (רב אב"ד בשעווער); וכן ייבדל לחיים טובים וארוכים — הרב ר' חנוך באַרנשטיין שליט"א (אדמו"ר מסאַכאַטשאַוו), השוכן כבוד בעיה"ק ירושלים ת"ו.

בנותיו של הרבי זצ"ל זכו להצטיין כצדקניות מצויינות, בעלות מעשים טובים למופת. מידותיהן התרומיות העלו אותן על נס וגרמו לכך שגדולי האדמו"רים השתדלו לחתן בניהם אתן.

הרבי מקרימעלעוו עבד בזמן השואה ב„שאפ"־האדמו"רים בווארשה. הוא הובא לאַשוויענטשים, יחד עם צדיקים, בני צדיקים. בידעו להיכן הם מובלים, פנה הצידה כדי לעשות ההכנה לקראת יציאת הנשמה. או פלח את לבו כדור של רוצח נאצי והרגו. הי"ד.

רעיית האדמו"ר מקרימעלעוו בזיוג ראשון

זכרם של הרבי ובני ביתו, שניספו בסערת השואה, לא ימוש מלב אנשי זבירציה ומלבבות השרידים של חסידי קרימעלעוו ושל מעריציו הרבים של הרבי.

יצויין שהאודים המוצלים של בית הרבי, אשר נשארו בחיים, ממשיכים בגאון את המסורת: מלבד חתנו של הרבי, האדמו"ר מסאַטשאַוו בירושלים, — מכהנים כרבנים ואדמו"רים נכדיו של הרבי: הרב אנגלרד שליט"א, אדמו"ר ראדזין (בניו־יורק), בני הרב ר' ישעיה שפירא ז"ל, — ובראשם הרב אלימלך שפירא שליט"א בתל־אביב.

הרב ר׳ שמואל אהרון הלוי פרדס ז״ל וקובצי „הפרדס״ שלו

הרב פרדס ז״ל היה איש הפרסומים הדתיים, הפעמון התורתי שהלך והכריז על תורת־חיים. הוא הכניס אותה ברשות הרבים והנה איתרע מזלו: כאשר דרכו רגליו על אדמת אמריקה נשכח עוד כמת בחיים. הוא חלה מחלה אנושה. שנים אחדות סבל. והנה כרוז זה של התורה נשתתק לעולמים.

קשה היה גורלו של ת״ח ואיש־רוח זה: הוא עזב בעל כרחו את סביבתו, — את האווירה ספוגה תורה וחסידות, בה חונך וגדל. הוא עזב את ביתו ומשפחתו הגדולה וקפץ לתוך ים התורה. יובל שנים הרביץ תורה ברבים. הוא שלח מעיינותיו אל החוץ, — לארבע פינות העולם. בבוא השעה המרה, כאשר חלה מחלה אנושה וכבדה, חיש מהר נעלם מהאופק, כאילו לא היה ולא קיים.

— — — הרב פרדס ז״ל היה איש הטוב והחסד, אולם היה גם איש הברזל. משום כך הצליח להקים תוך מאמץ ועמל על־אנושי את „הפרדס״.

הופעתו הקבועה של ירחון תורני זה קרוב לחמשים שנה, ומהן שלושים שנה בארה״ב — זהו אחד החזיונות הנדירים בשטח זה. פה ושם צצו ועלו כתביעת תורניים שונים, אך חיש מהר נעלמו מהאופק ולא זכו לאריכות ימים. ההסבר הוא: הוגה רעיון אינו מחפש חשבונות מאתימאטיים, אם דבר מסויים כדאי הוא, איש הרוח לא יבקש בסיסים כלכליים.

„הפרדס״ הפך לאידיאה נשגבה. היא הפכה לשאיפת חייו של הרב פרדס ז״ל. את מיטב חייו וזמנו הקדיש לטיפוחו של „הפרדס״ ולהתפתחותו. הוא הביא קרבנות רבים כדי להפריח את גן־התורה למען יוזלו בשמיו.

הוא היה איש העט, איש הפרסומים, אבל הוא עצמו נשאר תמיד בצל, בזוויתו, בקרן־התורה. רבים לא ידעו ולא ראו כיצד הוא שפע משפעת אורות.

אשתו, כל בניו ובנותיו נספו בימות השואה. הוא השאיר כתבי־יד רבים, — ספר שלם הכולל חידושים וכן שאלות ותשובות.

(לפי חוברת הזכרון של „הפרדס״, לאחר מות מיסדו)

* *

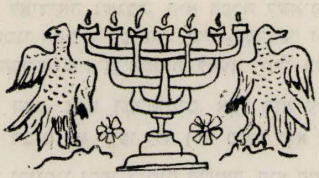
„הפרדס״ נוסד בשנת תרע״ג (1913) בזשאַרקי (זשאַריק), הופדס בפיאַטר־קאָוו טריבונאַלסק. הופעתו נפסקה בימי מלחמת העולם הראשונה. בהיות הרב א. ש. פרדס ראש ישיבה בזבירציה חידש את הופעתו. החוברת הראשונה היא יקרת מציאות, ואילו החוברת ב׳ (שנה ב׳ מחודש אייר תרפ״ז נמצאת בספריות). בשער החוברת אפשר לקרוא:

„הפרדס", קובץ תלמידי חדישי, כולל שו"ת וחידושים וביאורים בהלכה ומאמרים הנוגעים לחיזוק התורה מאת גדולי רבנינו וטובי חכמי זמננו. הי"ו המשתדל והמו"ל שמואל אהרן הלוי פרדס ר"מ (ריש מתיבתא) דפה"ק זאַוויערצה. האדריסה למכתבים ולכספים: „ראַבין ש. א. פרדס, זאַוויערטשע".

בחוברת הנ"ל אנו מוצאים: תשובות „הרב מקוזשיגלוב", ר' אריה צבי פרומר; חידוש תורה ממרדכי הלוי פרדס (מזבירציה); מאמר על לימוד התורה והיזוקה מר' יואל מ. צווייגל מזבירציה.

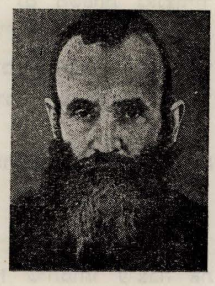
* *

הרב פרדס נולד בשנת תרמ"ז בעיר סטאַשאַוו (סטאַשעוו), פולין. אביו היה האדמו"ר מסטאַשעוו. הוא נסמך להוראה ע"י ר' יואב יהושוע מקינצסק, בעל „חלקת יואב" וע"י ר' מאיר יחיאל הלוי, האדמו"ר מאוסטרובצי. הרב פרדס שימש ברבנות בעיר זשארקי. משם נתקבל לרב ור"מ (ראש־ישיבה) בעיר זאַוויערצי. אחר־כך שימש ר"מ בבנדין ואבד"ק (אב בית דין) שטשאקאַווע בגאַליציה. בשנת תרפ"ד הגיע לאמריקה. נתקבל לרב בבית הכנסת מאַנטגאַמערי־סטריט, ואחר־כך לרבה של קהילת „ביקור חולים" אנשי פולין בשיקאַגאַ. הוא המשיך משם בהוצאת „הפרדס".

ש. ספיבק

ר' ישעיהו שפירא ז"ל

על ר' ישעיהו שפירא ז"ל, האיש המופלא, הוגה הדעות הגדול, שהתהלך בתוכנו, — בארץ־ישראל ובגולה, — כתבו רבים. ואכן אין קולמוס שיהא ראוי להעלות על הנייר את כל גדלותו, אצילותו, טוהר מידותיו, עמקותו, רב־גווניותו, עוז־רוחו, עצמאות מחשבתו ומקוריותו של ר' ישעיהו, אשר היה בנם, נכדם ונינם של מאורות החסידות בפולין. הוא חתר לדרך משלו והשיגה תוך הרמוניה מופלאה, — אם כי לבטים, ואף לבטי מורשת אדמו"רית — לא חסרו בדרך חייו.

אין אנו, בני ישראל, חסכנים בכינויים עילאיים, כגון: קדוש, טהור, גאון, מאור הדור וכו' וכו'. אך מי ראוי לכינויים כאלה אם לא ר' ישעיה, שהיה בורח מכל כבוד, מכל הגיג של עליונות בשל יחוסו הגדול. נהפוך הוא: ר' ישעיהו הלך בשדות פלשת ועמל בהם בזיעת אפו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה וכמעט מיד אחריה, בעוד שהוא היה יכול להמשיך ב„שרשרת הזהב" של אבותיו האדמו"רים המקוריים־העילאיים. הוא היה יכול — משהחליט לעצב את דרכו בחיים, כפי שהחליט, — לתפוס כל עמדת פיקוד בישוב, ובפרט בחוגים הדתיים. ורצה בכל מאודו אחרת: להיות פועל, להיות חבר קיבוץ. ומשחשש שיכביד על הקיבוץ, — החליט (והגשים) להפוך לאכר עברי בשדות המולדת, במסגרת של מושב. ועוד דבר המציין את עצמאותו: נינם, נכדם ובנם של גדולי האדמו"רים היה מנגן עלי כנור...

זוכרים אתם את הסיפור הפלאי של י. ל. פרץ „אם לא למעלה מזה"? איזה כינוי שתדביקו לר' ישעיהו ז"ל, — יש להוסיף: „למעלה מזה".

בבואנו לספר בשבחו של ר' ישעיהו בל נשכח: אף זבירציה, אשר ר' ישעיהו חי בה ופעל תקופה מסויימת, היתה נדבך, בין נדבכים אחרים, להתפתחות דרך חייו ואישיותו של ר' ישעיהו. על כך כתבו אך מעט. נשלם־נא חוב זה בספר הזכרון שלנו.

* *

מתוך העתונות והספרות אנו למדים כי ר' ישעיהו היה בנו של ר' אלימלך מגראָדזשיסק, שהיה בנו של רבי חיים־מאיר־יחיאל, ה„שרף" ממוגל־ניצה. זה היה בנו של המגיד מקאָזשעניץ. מצד אמו היה נכדו של הרבי, ר'

היים שמואל מחאנטשין. אביו של ר' חיים שמואל, רבי אליעזר היה בנו של רבי צבי הירש, וזה היה בנו של ר' יצחק־יעקב, ה„חוזה" מלובלין, „החוזה" היה מנהיג הדור של חסידי פולין. ר' ישעיה היה מצד הרבי מחאנטשין, נכדו של „היהודי הטוב מניישטאַט", אשר עליו התיחסה גם משפחת גאַנצווייך בזבירציה (ר' אברהמעלע ואביו ר' ישראל לייב גאַנצווייך).

והנה: בנם, נכדם ונינם של גדולי האדמו"רים בפולין, שהיה חתנו של הרבי מקרימעלעוו שלנו, החליט לזנוח את האדמו"רות, לעלות לארץ־ישראל ולעבוד בה, פשוטו כמשמעו.

יש בכך משום גדלות שבחתירה לעצמאות מחשבתית, שאין למעלה הימנה.

* *

ר' ישעיהו נתיתם, בהיותו נער, מאביו. ייתכן שיתמותו עיצבה את אפיו עוד בימי נעוריו. הוא היה מרוכז בפנימיותו, שקוע בהרהוריו, ממעט בדיבור, אם כי מצטיין בלשון נקיה. הוא היה שוקל ומודד כל מלה. היה מוכשר ושוקד על לימודיו. היתה בו אש פנימית מבעד לשלווה החיצונית.

הוא חונך על ברכי סבו, הרבי מחאנטשין, שהיה אישיות מקורית ועצמאית, ואשר יקד כולו מאהבת ציון. את ר' ישעיהו אהב סבו בכל מאודו. חסידים היו מספרים, כי נודע לרבי מחאנטשין שנכדו הצעיר, שעלה ארצה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, עומד לחזור משם תוך תקופה קצרה. מאז נודע לרבי מחאנטשין על כך, — עבר לדור בחדר הכניסה לביתו, כיוון שרצה להיות קרוב יותר לדלת בה ייכנס, עם שובו, נכדו. יהיה איפוא, הראשון לומר לנכדו „שלום עליכם".

על ר' ישעיהו השפיע גם בן אחותו, האדמו"ר מקאַזשעניץ, שהיה לוהט באהבתו לישראל ולארץ ישראל, ואשר היה בשיחותיו — עם חסידיו ועם אדמו"רים אחרים וחסידיהם, — מזכיר תמיד את המולדת. בנו של הרבי מקאַזשעניץ ר' ישראל־אליעזר האַפשטיין יסד את החברה „עבודת ישראל" לישוב א"י הלכה למעשה ע"י חוגים חרדיים (ייסוד „כפר חסידים"), ר' ישעיהו, שהיה אף הוא מנכדיו של „המגיד מקאַזשעניץ" הושפע גם ע"י משפחת אדמו"רים זו.

ר' ישעיהו שאף כבר משחר נעוריו לעבוד בא"י, — כפועל אדמה. בכך היתה לו מסורת מסבא אחר, מ„היהודי הטוב" מניישטאט שהיה מטפל בחצרו בעופות, חיבב בעלי חיים והיה ב„תורותיו" ודרשותיו ליד השולחן וב„שלש סעודות" ממשיל תמיד משלים מעולם החי.

לנסיעתו זו למרחקים בגיל רך התנגדה אמו ומשום־כך דחה ר' ישעיהו את הנסיעה וחיכה לשעת כושר מתאימה. בינתיים נשא לאשה את בתו של

הרבי מקרימעלעוו ועבר לזבירציה. חסידי גראָדזשיסק הפצירו בו כי ישמש להם אדמ"ור, אך הוא לא רצה. כן דחה ר' ישעיהו משרה נכבדה של רב במוקוטוב־וואַרשה, למרות שרוב הזכאים להצבעה הצביעו בעדו. הוא טען שהיה מקבל את המשרה אילו היה נבחר פה אחד. לאמיתו של דבר לא רצה שמשרת רב תכבול אותו בפולין, כי עזה היתה החלטתו, — לעלות לארץ־ישראל, ויהי־מה.

הוא בא לארץ בגפו.

ב.

חצרו של הרבי מקרימעלעוו היתה רוויה אדיקות שומרת מורשת אבות ואורח־חיים של אבות. יש להעלות על נס את האווירה הצדקנית והחמימה שב„חצר" זו. הרבי ובני ביתו היו עממיים מאוד, וכן גם קהל חסידיו של הרבי. אווירת ה„חצר" עוצבה בקרימעלעוו הקטנה והקופאה על שמריה. לא היה ב„חצר" כל רוח פרצים, כפי שנפרצו ב„חצרות" כמו גראָדזשיסק, חאנטשין, קאָזשעניץ, דראָהאָביטש וכו'. לא היה ב„חצר" זאת מעוף, שינוי ערכים מסויים על רקע הרוחות החדשים המנשבים בחלל עולמנו היהודי באותה פולין של חרם הנ. ד., ושל האנטישמיות ההולכת וגוברת, — על כל הבעיות הכרוכות בדבר.

ר' ישעיהו לא הסתגל לאווירה זו. הדבר הגיע אפילו לידי מאבק בינו ולבין חותנו שהיה צדיק וירא שמים בכל רמ"ח אבריו ושס"ה גידיו. גם בית החותן לא הבין את כמיהתו המוזרה לארץ־ישראל בתקופה אשר אך „מופקרים", „טשודאָקים", „אחדותניקים" גמרו בפולין אומר לעלות ארצה.

לבסוף עלה ר' ישעיהו.

בארץ עבד בחקלאות. היה מבאי ביתו וממעריציו של הרב הגאון ר' א. י. קוק, שכיהן אז כרב ביפו, ואחר כך נבחר לכהונת רב ראשי לכנסת ישראל. שני האישים — האחד קשיש — והשני צעיר יותר, נצר האדמו"רים, התידדו מאוד והעריצו אהדדי. אף ידידות זו הטביעה חותמה על התפתחותו של ר' ישעיהו בעתיד.

כשפרצה המלחמה חזר הביתה לזבירציה. הוא החל לקשור קשרים עם כל אלה הנוטים לציונות דתית (ש. ספיבק, חיים קראו, י. ד. ארליכמאַן), וכן עם הציונים הכלליים שאף הם הביעו אהדה לרעיון הלאומי־דתי (א. בורנשטיין וכו'). השפעתו בנידון זה היתה רבה על הרב מ. מ. לאנדוי, אשר היה מדבריה של הסתדרות „המזרחי" בפולין בזמן מלחמת־העולם (אח"כ עבר הרב לאנדוי לאגו"י).

נאומיו בבית הכנסת בזבירציה ובאולמות הציוניים בעיר היו חווייה. הוא לא היה „אוראַטור", כלומר: נואם המשתמש בלהטוטים. דבריו נאמרו בריטוריקה שבניחותה. הוא פנה בדבריו לאינטלקט של התורני וללב של קהל השומעים העממי. כל הופעתו אמרה: אצילות, אנינות דעת, גדלות שבפשטות. רבים מבני זבירציה זוכרים עדיין את הדמות הזאת בצעירותו, עטורה זקן שחור ויפה, בעלת עינים חולמניות-הוגות ומרוכזות כאחת.

ר' ישעיהו ניצל כל רגע, — שלא היה מחוץ לזבירציה, — לפעילות בעיר, הוא היה, — יחד עם הרב לאַנדוי, — ממיסדי בית הספר התורני „בית התלמוד" (לאחר מכן — „יסודי תורה"). הוא השתתף באופן פעיל בכל עבודות ההנהלה, אך עזב את המועצה (כרבים אחרים מחוגי „המזרחי") שבית ספר זה נעשה למבצרה של אגו"י.

זמן רב לא נשאר ר' ישעיהו בעיר. האופק היה צר מדי. התנועה העלתה אותו למרומים. השתקע בווארשה, ארגן שם את הקק"ל מחדש בקנה מידה ארצי והיה בין מנהליו. היה פעיל מאד בחוג „המזרחי" בפולין. בגראַדזשיסק ובקאַזשעניץ, בפיאַסעטשנא — מקומות שקרוביו היו שם אדמו"רים, וכן בסאַכאַטשעוו, באסטראַווצע ובאלעקסאַנדער היה מופיע ועושה נפשות לרעיון הציונית הדתית. היה מדבר, מזמר, משמח ורוקד, מארגן אגודות של חסידים לעלייה ולהתישבות. דבר זה היה כצנינים בעיני חסידים רבים ואדמו"ריהם. אך הוא — בשלו ובדרכו.

בשלהי שנת תר"פ הודיע ר' ישעיהו לחותנו „הרבי מקרימעלעוו", כי אין הוא יכול לשבת בגולה והחליט לעלות ארצה, הקוסמת לו. חותנו, רעייתו ובני משפחתו יהאחרים ניסו להשפיע עליו שיחזור בו מהחלטתו לעלות לא"י. אבל הוא לא אבה לשמוע. הוא עלה ועבד בכבישים, בניקוי בריכות, — בחבורה של חלוצים לאומיים-דתיים.

דרכו בישראל לא היתה מהקלות. הטילו עליו תפקיד מרכזי אחרי תפקיד מרכזי, והוא מילא כל תפקיד במסירות-נפש מופתית, בענווה, כאחד מני רבים.

בתל-אביב שאף להקים קופת תגמולים עבור נצרכי זבירציה. מסיבות שונות לא התגשם הדבר. הוא התענין תמיד בזבירצאים, היה מבקר את אבי בצריף הזבירצאי. לעתים די קרובות היה בא למגדיאל לביקור אצל אבי. כאשר הגיש לו אבי כיבוד מתוצרת החקלאות שלו ואמר לו שכל זה הוא מא' עד ת' מעמל ידיו, הבריקו עיני הרב מרוב התפעלות. אולי גמל אז בראשו הרעיון בדבר התישבותו במושב?

גאוותנו על האיש, הרב, הצדיק המופלא, שהתהלך בתוכנו על פני חוצות זבירציה ושם חלם את חלומותיו על ארץ ישראל הנבנית.

הרב הגאון, ר׳ אריה פרומר (הרב מקאָזשיגלאוו) הי״ד

כמה שנים ישב הרב בקרבנו בזבירציה. גדלותו כמעין המתגבר בתוך ימה העמוק של תורה לקחה שבי את כל בני עירנו, — כקשישים וכצעירים. כתורניים וכפשוטי העם. הוא היה מכובד, נערץ ואהוב. ממקומות מרוחקים באו בחורים ואברכים לשמוע תורה מפיו הטהור. מחנה מעריציו בקרב הלמדנים, היה גדול.

הוא היה, ללא גוזמא, גאון הדור, צדיק, חסיד ועניו. הוא היה מקדים באמירת „בוקר טוב״ לזולת. זכורני גם מתקופת לימודי בישיבה בבית־המדרש בזבירציה, כיצד היה הרב רגיל להתהלך בוקר־בוקר אנה ואנה בזמן תפילת השחרית בבית המדרש, והיה מיישב ומכוון את התפילין של ראש אצל המתפללים, בכדי שינוחו במקומם הנכון. היה בכך משום עניוות למופת מצד גאון אשר שמו נתפרסם ברחבי עולם.

בשבתי בסוסנוביץ באתי אליו פעם, בליל פורים, לביקור. החדר הגדול שהרב ישב בו היה מלא מפה אל פה. כאשר החל משוחח בדברי תורה, — הרגשנו שהוא חוצב להבות אש. פניו היו נראים לנו, למסובין, כפני מלאך. מתוך גרונו היתה מדובבת השכינה.

לאחר שסיים דבריו בתורה הגיעה שעת הריקוד, החסידים היו רוקדים זמן־מה, — ומתעייפים, במקומם נכנסו למעגל הריקוד אלה שפשו קמעה, שוב רקדו, נתעייפו ובמקומם נכנסו אלה שהספיקו בינתיים לשאוף כוח. כך היו רוקדים שעות על גבי שעות.

הרב הקדוש היה היחידי אשר היה בכוחות בלתי־אנושיים ממשיך, מבלי להתעייף, — לרקוד ללא־הפוגה. בשירתו, הגוברת והולכת, היה מעודד את קהל חסידיו להמשיך בריקוד.

מי שלא היה נוכח בחג אצל הרב, — לא ידע שמחה מהי.

לשם תיאור דרכו בשבילי התורה אספר על מכתבו של חותני, ר׳ מענדל פראָמאָן, לר׳ איטשע ערליך. מכתב זה מסרתי לר׳ איטשע. לאחר קריאתו פרץ ר׳ איטשע בבכי, כבכיו של תינוק, ותלש — בשעת מעשה הבכי, — את שערות זקנו. לשאלת בתו על פשר דבר בכיו, השיב ר׳ איטשע כי ר׳ מענדל מזכיר לו במכתב האמור את דבריו של הרב לעניני דיומא ביום פורים מסויים. דבריו היו מבוססים על הרעיון דלהלן: פורים מלמדים אותנו כיצד אדם צריך לשכב בקבר. החסידים הקשיבו בחרדה ודריכות לשיחה זו.

פתאום קם הרב ממקום ישיבתו ליד השולחן, התמתח על הרצפה, כמו מת. כל זה — בעיצומה של שמחת פורים. ר׳ איטשע התיפח למראה תמונה זו. שאלו הרב: „מדוע הנך מפריע לי בשמחת פורים שלי?״.

דבר זה הזכיר לר׳ איטשע לאחר שנים חותני ר׳ מענדל פראָמאָן זמשום כך התיפח כך ר׳ איטשע.

וחוסיף ר׳ איטשע: בטוחני כי את המאמר של חז״ל, כי „חייב אדם לבסימי בפוריא עד דלא ידע בין ארור המן לבין ברוך מרדכי״, קיים הרב. הוא לא ידע אז את ההבדל בין ארור המן לבין ברוך מרדכי. אולם איך לשכב בקבר ידע היטב ולא שכח, — אפילו ברגעים החגיגיים והקדושים ביותר.

את העיר זבירציה כבר שכחתי ואין היא מתקיימת כבר בעיני, אולם את הרב, ר׳ אריה שבאריות, אשר בתוך קהילת זבירציה ישב, — לא אשכח. זכרונו לא ימוש מקרבי — כל ימי חיי.

תנצב״ה.

יזי ראָזענבערג

זכרונות פון מיינע יינגע יאָרן

די רעליגיעזע יוגנט אין זאָוויערטשע איז געווען אין מיינע צייטן (די צייט פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה) קאָנצענטרירט אַרום 2 ישיבות: איינע — ביים קרימילעווער רבי׳ן (די ראשי הישיבה זענען דעמאָלט געווען דאָרט די ברידער זיסמאָן, זין פונעם „גוטן סרולקע״ — ירחמיאל און חיים אליהו). די צווייטע ישיבה האָט זיך געפונען אינעם בית המדרש. זי איז געפירט געווען דורך די דערווּאַקסענע בחורים פונעם בית המדרש, מיט אהרון זילבערשטיין און ישראל ווייץ בראש.

אונדזער שטאָט האָט פאַרמאָגט תלמידי חכמים וואָס האָבן געהאָט אַ שם אין דער לומדישער וועלט. ספעציעל זענען צו באַצייכענען די דערמאָנטע צוויי ברידער זיסמאָן. כמעט יעדן טאָג פלעג איך מיט זיי פאַרברענגען.

אויף וויפל איך דערמאָן מיך האָבן זיי אין די יאָרן 1937 און 1938 געענדיקט אַ פאָר מאָל ש״ס בבלי און ירושלמי, מיט די תוספות און ספרי, מיט אַלע ראשונים ואחרונים. זיי זענען געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט די גרעסטע גאונים פון זייער צייט, — מיטן גאון ר׳ יושע דינענבורג, דעם בעל „צפנת פענח״ און מיטן באַרימטן גאון ר׳ חיים עוזר גראָדזענסקי פון ווילנע. ערשט רעכט זענען זיי געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיטן פריערדיקן ראש ישיבה פון דער זאָוויערטשער ישיבה, דעם גרויסן גאון ר׳ אריה צבי פראָמער („דער קאָשיגלאָווער רב״).

איך האָב ביי די בריידער זיסמאַן געזען גאַנצע פּעק תשובות פון די דערמאָנטע גאונים, וועלכע האָבן די בחורים טיטולירט „הבחור הגאון". נישט יעדן האָבן די גרויסע גאונים אַזוי טיטולירט.

איך דערמאָן מיך אויך אַז ירחמיאל פלעגט אָן איבערריס עוסק זיין בתורה 18—19 שעה אין אַ מעת לעת, ביז ער איז געוואָרן הייזעריק. אויך אין אַזאַ צושטאַנד פלעגט ער זיך אַוועקלייגן אויף אַ באַנק און בלעטערן אין דער גמרא. נישט געקוקט אויף זיין מידקייט האָט ער מיך תמיד געבעטן איך זאָל אים שטעלן קושיות זועגן יעדן דף אין דער גמרא, כדי אויפצופרישן זיין זכרון. דאָס ערשטע וואָרט איז געווען געגוג, כדי ער זאָל פאַרזעצן דעם גאַנצן דף. איך פלעג מיך וווּנדערן איבער זיין בקיאות אין די מקורות.

פון אָט־דעם קרייז איז נאָך צו דערמאָנען דעם קרימעלעווער רבין און זיינע זין, — באַזונדערס זיין זון, ר׳ משה׳לע ראַבינאָוויטש, דער איידעם פונעם ראַדאָמסקער רבי׳ן און דער גרינדער פון די באַקאַנטע סאַסנאָווצער ישיבות „כתר תורה" און „קיבוץ גבוה" (די לעצטע איז געווען אַ ישיבה גדולה). זיין חריפות און בקיאות זענען געווען באַרימט אין דער גאַנצער לומדישער וועלט.

די השפּעה פונעם „קאָשיגלאָווער רב" איז געווען געוואַלטיק גרויס.

אויסער די דערמאָנטע פערזענלעכקייטן האָט זאָוויערטשע פאַרמאָגט צו מיין צייט אַ סאַך אַנדערע תלמידי חכמים און אמתדיק־ערלעכע יידן, ווי, למשל: ר׳ חיים מורה הוראה, ר׳ לייבל כוואַט, ר׳ יעקב דוד ראָזענבערג, ר׳ אברהם העלפּגאָט, ר׳ זעליג פונעם אַלעקסאַנדער שטיבל, ר׳ מאָטל באַרנשטיין, ר׳ שיעלע מורה הוראה, — און אַ סאַך אַנדערע, וועמענס נעמען עס פאַלן מיר איצטער נישט אייַן. אָט די אַלע פלעגן עוסק זיין יומם ולילה אין תורה לשמה.

זאָוויערטשע האָט אויך פאַרמאָגט זייער פרומע און איבערגעגעבענע יידן, ווי למשל: ר׳ שימעלע קאָרניצער, הענעך סרולקעס, ישראל בריגער, לאנדוי, בנימין פערלמאַן, ישראל יצחק מעכטיגער, חיים גבאי, משה סופר, קאַפּל שפּיי־זער, אברהם כהן, „שיעלע מיט דער באָרד" און אנדערע.

דאָס יידישע זאָוויערטשע איז פאַרשניטן געוואָרן דורכן אכזריותדיקסטן צורר און יידן־פיינט, וואָס די וועלט האָט זינט איר קיום זיינס גלייכן נישט געזען. רבנים, רביים און לומדים זענען געפירט געוואָרן, מיט אַלע יידן, ווי צאן לטבח, אין די אָשוויענטשימער גאַז־קאַמערן. די נשמה ווייַנט פון וויטיק און צער אַז מען דערמאָנט זיך וועגן אָט־דעם שרעקלעכן חורבן. עס קומען כסדר אין געדאַנק אַריין די רייד פון ירמיהו הנביא:

„מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה, — ואבכה יומם ולילה על חללי בת־עמי".

געשריבן בעת מיין באַזוך אין ישראל, תל־אביב.

א. פאפערמאן

פון „פרחי אגודת ישראל" צו „צוקונפט"

מיין פאטער האט געוואלט איך זאל לערנען אין א ישיבה. האט ער מיך אריינגעפירט אין לאקאל פון די „צעירי אגודת ישראל" (אפטעטשנע גאס אין מרדכי הלל ווינדמאנס הויז). אויפגענומען האט אונדז ביידע חיים בערגער (דעמאלט דער ביבליאטעקאר). היות איך בין געווען א יוגנטלעכער האט ער פארגעשלאגן איך זאל ברענגען נאך יוגנטלעכע כדי צו גרופירן א קרייז. אזוי ארום האבן מיר געשאפן די „פרחי אגודת ישראל", וואס האט עציילט 50 בחורים. אונדזערע גייסטיקע פירער זענען געווען: חיים בערגער, חיים דוד ווייץ און לייבוש פראמאן. זיי זענען געווען חסידישע ינגעלייט וואס האבן זיך געווידמעט מיטן גאנצן ברען דער ארבעט פון דערציען א יידישע יוגנט אין גייסט פון דער תורה.

חיים בערגער איז געווען א פארגעשריטענער בחור. ער פלעגט מיט אונדז פירן געשפרעכן איבער וועלטלעכע טעמעס און ביכער.

חיים דוד ווייץ איז געווען ר' משה אהרון'ס זון. ר' משה אהרון האט געלערנט אינעם חדר „יסוד התורה", און אים, — דעם אויסגעצייכנטן, מילדן מענטש און גוטן פעדאגאג, — האבן צענדליקער ינגלעך פון זאוויערטשע געהאט צו פארדאנקן די קענטענישן פון די תורה־יסודות.

צוזאמען מיט חיים דוד ווייץ און לייבוש פראמאן (יאקל פראמאנס זון) זענען געווען אויך טעטיק דוד וואלדליוועראנט און דוד בער יאסקאוויץ. חיים דוד און לייבוש האבן געלערנט מיט אונדז א בלעטל גמרא אין בית המדרש.

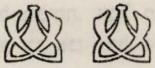
מיט דער צייט איז חיים בערגער אוועק צו די פועלי אגודת ישראל. ער האט דעמאלט מיטגעריסן מיט זיך א פאר ארבעטנדיקע יוגנטלעכע. לייבוש פראמאן האט שפעטער חתונה געהאט און איז אויך אוועק. די גרופע האט מחמת מאנגל אין גייסטיקע כוחות, זיך אויפגעלעזט.

די דייטשע בעסטיעס האבן חיים דודן, זיין פאטער און די גאנצע פאמיליע אוועקגעפירט אין 1943 קיין אוישוויץ און זיי פארניכטעט. חיים דודן און זיין פאטער האבן זיי ארויסגענומען פון מיטן מעריב־דאוונען.

* *

אין די שפעטערע יארן האב איך, אלס ארבעטנדיקער יוגנטלעכער, מיך באטייליקט ביים גרינדן די יידישע סאציאליסטישע יוגנט־ארגאניזאציע „צוקונפט". ביים ארגאניזירן די „צוקונפט" האט מיטגעהאלפן די ארטיקע פ. פ. ס. און איר זאוויערטשער פארזיצער קאנאפקא.

אין דער „צוקונפט" זענען געווען טעטיק: דוד וואַלדליוווראַנט, הענעך וואַרצמאַן, אשר פאסערמאַן, בנימין לעווקאָוויטש און שלום גאלד. פאַרזיצענדער איז געווען דוד ווייניריב, וועלכער האָט מיט אַלע מיטלען אַרויסגעהאָלפן דער אַרגאַניזאַציע. מיר האָבן געפירט אויף דער יידישער גאַס אַ ברייטע אויפ־קלערונגס־אַרבעט אוֹן אַריינגעצויגן אין אונדזערע רייען אַ זייער גרויסע צאָל יוגנטלעכע אַרבעטער. מיר האָבן זיי געלערנט שרייבן אוֹן לייענען יידיש. יעדע וואָך האָבן מיר געהאַט פאָליטישע אוֹן קולטורעלע שמועסן. מיר האָבן צו־זאַמען מיט דער פ. פ. ס. געקעמפט קעגן די ענדעקעס, אוֹן קעגן זייערע בויקאָט־אַקציעס. אויך אין אַלע אנדערע אַקציעס האָבן מיר מיטגעאַרבעט מיט דער פוילישער אַרבעטער באַוועגונג. עס מוז אַבער, ליידער, געזאָגט ווערן, אַז בעת מיר האָבן זיך געמוטיקט אין הילף מצד די פירער פון די פ. פ. ס. האָבן זיי אונדז פאַראַטן אוֹן נישט געהאָלפן. איך האָב מיך פערזענלעך געווענדעט צום פירער פון „ט. ו. ר." אין דער צייט פון אונדזער קריטישער לאָגע אַז ער זאָל אונדז העלפן, האָט ער מיר געענטפערט אַז ער ווייסט פון גאָרנישט. נאָך דער מלחמה האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דער אָנפירער פון ט. ו. ר. איז געווען אַ נאַצי־העלפער און האָט פיל יידן אַליין געמאָרדעט נאָכן אַריינמאַרש פון די דייטשן קיין פוילן. אַ סאַך „צוקונפט"־חברים זענען דורך די נאַצישׂ דערמאָרדעט געווארן. בלויז עטלעכע האָבן דערלעבט צו זען היטלערס מפלה.

ישעיה לאנדוי

ר׳ יואל צווייגל

ר׳ יואל צווייגל היה ברוך־כשרונות, — נואם בחסד עליון, בעל לב יהודי חם ורגיש, ראש פתוח, נבון, איש חכם, מארגן דגול, מספיד שהביא את שומעיו לידי בכייה ממש. דבר כזה קרה, למשל, עת הלווייתו של העילוי אברהמ׳עלע קופרברג שנפטר בגיל 15 בשנת 1931. לא זו בלבד שידע להספיד, אבל ראה בפעולתו זו מעין יעוד. אף במכשולים הגדולים ביותר עמד, לא חסך מעצמו כל טרחה ועמל, כאשר נפטר ידיד, תלמיד חכם והיה צורך להספידו. כך היה, למשל, בעיצומו של חורף פולני עז, כאשר שטשקוטשין היתה כמעט מנותקת מהעולם, נסע ר׳ יואל להלוויית הרה״ג ר׳ ב״צ גרוספלד ז״ל, אב״ד שטשעקאטשין.

גולת הכותרת בפעילותו של ר׳ יואל היתה השתתפות מכרעת ביסוד

הישיבה „מגדל עוז" בזבירציה והחדר „יסודי התורה" וכן את ביה"ס לבנות „בית יעקב". הוא היה שנים רבות יו"ר אגודת ישראל בעירנו. הוא ייסד וניהל גם את הבנק הקואופרטיבי של אגודת ישראל „בנק ספולדזשעלניא". שנים רבות שימש גם כיו"ר ועד הקהילה בעיר. באהבתו הגדולה לתורה נאחז ר' יואל בכל אפשרות של הגברת לימוד התורה בעיר, ומשום כך התאמץ והשתדל שיביאו את הגאון מקוזשיגלוב כריש מתיבתא לעירנו. על הרב מקוזשיגלוב ופעילותו התורנית בזבירציה אפשר לכתוב ספרים שלמים. אסתפק כאן בציון העובדה כי שנות שהותו של הגאון בעירנו היו שנות השיא והפריחה של הישיבה ושל לימוד התורה בעירנו. מכל קצוי פולין, — ואף מחוצה לה, — באו מאות תלמידים לשמוע תורה מפיו הקדוש.

ר' יואל צוויגל היה הרוח החיה במפנה חשוב זה להגברת לימוד התורה בעיר ע"י הבאת הרב מקוזשיגלוב.

* *

ר' יואל היה בכל המצבים חדור אופטימיות חסידית. הוא היה פיקח ושנון, בעל המצאות מבריקות. כך, למשל, סיפרו לי כי בשנת 1911, חצי שנה לפני מותו ממחלת הטיפוס, — ובתקופה זו הלכו הנאצים מחיל אל חיל, — היה אומר למקורביו: „דער פירער איז נישט ווערט קיין דרייער". ללמדך, שראה בחוש כי ה„פירער" ינחל תבוסה. אבל מי יבוא על קברו של ר' יואל ולבשר לו את בשורת המזל־טוב כי אכן נחל היטלר תבוסה?

בתחילת המלחמה ברח ר' יואל לרוסיה. כרבים אחרים לא יכול היה להסתגל שם, חזר ומת.

הוא, — המספיד הקורע לבבות, — לא זכה שיספידוהו לאחר מותו.

ת. נ. צ. ב. ה.

חינוך ותרבות

שושנה שטיינברג בר נתן
מגדיאל

הגן העברי הראשון בזבירציה

בשנת 1928, כשהחנוך העברי המודרני טרם חדר למחוז „זגלמביה", החליטו ראשי ההסתדרות הציונית בזבירציה לכלול בפעולתם גם יסוד גן עברי. רשת החנוך העברי בפולניה, שנקרא בשם „תרבות" ומרכזה היה בווארשה, ספקה גננות ומורים לערי השדה ובאמצעותה הגעתי לזבירציה. עם בואי באותה שנה למקום על מנת לעבוד בגן העברי הראשון, מצאתי אמנם ארגונים, שהיו קשורים ברעיון הציוני וגם פעלו למענו, אבל השפה העברית היתה שגורה רק בפי בודדים, — לרבות גברים, שידיעותיהם בעברית באו להם מהשכלתם התורנית. בארגוני הנוער היו נסיונות פה ושם להחדיר את השפה העברית, אבל ללא הצלחה מרובה.

העסקנים הציוניים שהזמינוני הרגישו בצורך של החינוך העברי מהמסד. הם עשו את כל המאמצים לבצע את הדבר.

לא קלה היתה המשימה. — חומר הילדים, שקבלתי, התחלק לשני סוגים: רובו המכריע בא מבתים, שהשפה המדוברת היתה פולנית. גם המסורת היהודית היתה קלושה. הסוג השני, שהיה המעוט, בא מבתים דתיים למחצה. הועד למען הגן היה מעונין בהתפתחות המוסד הראשון בעל הצביון העברי ועשה כמיטב יכולתו לאפשר את קיומו.

אכן לא קל היה גם להם, — ללא תמיכה מהממשלה, — לדאוג לשכון, ציוד וכל יתר ההוצאות הכרוכות בהחזקת מוסד חינוכי. רק הודות למסירות ורצון טוב עמדנו בפני כל מיני מכשולים, שנערמו בזמן הראשון. יצוינו כאן לטובה ה"ה: פרנק, מרגליות וטורנר, שבמשך כל חמש השנים של עבודתי בזבירציה גילו הבנה ואהדה לכל הקשור עם הגן.

הקושי הראשון והחשוב מאד היתה הדירה הבלתי מתאימה: הגן שוכן בחדר אמנם גדול, אבל בשום אופן לא יכול היה לספק את צרכי הגן, כי יותר מהחדר הזה, לא עמדה לרשותנו שום אפשרות לנצול המקום בדירה ורק יחסם האדיב של משפ' לנדוי (החדר היה חלק מדירתם) הקל עלי במקצת את תנאי העבודה.

אחרי שנתיים עברנו לדירה שניה („נובי רינק") שהיתה קצת מתאימה יותר,

הועד למען הגן והגננת שושנה

אבל גם כאן המצב היה עוד רחוק כדי לענות על דרישותינו הצנועות. וכך נדדנו פעם שלישית. הפעם קבלנו שני חדרים וחדר כניסה בביתו של ישראל מרגליות והחשוב מכל היתה החצר המסודרת והנקיה. קשיי השכון בכל זאת לא הפריעו להתפתחות הגן ולא יכולנו לקלט את כל הילדים, שהתדפקו על דלתותינו.

אכן היתה זו פנת חמד, שיחד עם זה שהחדירה התחלת השפה העברית, טפחה את הרוח היהודית. מעל לכל היא יצרה את האוירה הארץ־ישראלית בגולה. לא פעם שמעתי מפי שליחי הארץ למען הקרנות הציוניים, שבהמצאם בגן, הם חושבים, שבכלל לא יצאו מהארץ ובאו במקרה לבקור בגן ילדים, כדי להתבשם מרעננותם וחיונותם מתינוקות של בית רבן.

ההמשך — בית ספר

המוסד העברי הראשון דרש המשך. כשעמדתי לדרוש פתיחת בי״ס למען יוכלו הילדים המסיימים את הגן להמשיך בחנוך העברי, נתקלתי בהסוסים רבים: „הנוכל לקיים בי״ס? היש לו עתיד בסביבתנו עם מסורת של בתי ספר פולניים וממשלתיים״.

תחת לחץ חזק מצדי וסרובי להמשיך בגן הילדים, במקרה של חוסר המשך לגן, נכנעו עסקני „תרבות״ ושוב אזרו מרץ וכוח ופתחו גם בי״ס, אשר קלט את בוגריו. בזמן קצר מאד הצדיק ביה״ס את קיומו והיא שינה את הסביבה היהודית בזבירציה. —

חיה עפרון־ראַטשטיין
(מיסדת ביה"ס „תרבות" בזבירציה)

בית הספר „תרבות"

בשנת 1930 נשלחתי ע"י מרכז החינוך בווארשה לזבירציה, על מנת ליסד במקום בית ספר עברי. לאחר היסוסים רבים הסכמתי לקבל על עצמי עול משימה זו. ידעתי כי ההתבוללות בזבירציה אוכלת בכל פה ולא הייתי בטוחה אם אמצא במקום אנשים שיוכלו לשתף פעולה עמדי בשטח זה, ואם אצליח להחדיר את השפה העברית ותרבותה.

אולם נוכחתי לדעת לאחר זמן קצר כי חששותי היו חששות־שוא: חברי הועד — ישראל פרענק, י. מאַרגאָלעס וסענדער טורנער התמסרו לענין במרץ ובמסירות בלתי־רגילים. הם הגישו לי עזרה מאכסימאלית בכל השטחים. בביתו של מאַרגאָלעס נוסדה הכיתה הראשונה שמנתה 15 מסיימי גן־הילדים, שהיה קיים בזבירציה מזה שנתיים, ואשר התנהל בהדרכת הגננת שושנה (אחר כך במגדיאל כשושנה ספיבק, אשת יצחק ספיבק ולאחר מות בעלה נשואה לד"ר בר־נתן, רופא במגדיאל).

הואיל וההכנסות היו קטנות (עיקר ההכנסות — משכר־לימוד), הסכמתי לרכז את כל העבודה בידי. כיהנתי כמנהלת, כמורה וכמזכירה כאחת. מורה לפולנית היתה מאניא בלייפר.

העבודה הביאה לי סיפוק רב מאוד, לאחר שנוכחתי כי ההורים, הועד והילדים היו קשורים לבית הספר בקשרי אהבה ומסירות והיו מוכנים לעשות הכל למען שיפור תנאי קיומו. הועד היה מזמין לעתים קרובות מרצים. היו עורכים חגיגות ונשפים, אשר כל הכנסותיהם היו קודש לבית הספר.

מה גדול היה אושרי בראותי כיצד הילדים קוראים עברית ומפטפטים בעברית. חייתי את חייהם. התקשרתי להוריהם והרגשתי כי נמצאת אני בחברת אנשים קרובים ויקרים, היודעים להעריך ולכבד את הזולת.

את החגיגה הראשונה בבית הספר ערכתי באולם הקולנוע, לעיני קהל רב. הילדים הציגו, דקלמו, רקדו וביצעו את כל התכנית בהצלחה רבה. בתום ההצגה ניגש אלי ר' אברהם באַרנשטיין הישיש, לחץ ידי ואמר את ברכת „שהחיינו", בהוסיפו, כשדמעות עומדות בעיניו:

„היי ברוכה, מורתנו היקרה שהבאת אותנו לתקופה, בה אנו שומעים במו אוזינו את ילדינו, — אשר לא ידעו יהדות מהי, — מדברים, שרים ומציגים קטעי מחזות בעברית.

* *

מספר התלמידים בבית הספר גדל מיום ליום. התחלתי ב־15 ילד וגמרתי ב־56. בסוף שנת הלימודים השניה ערך מר י. גרינבוים ביקור בביה״ס. הוא היה נוכח בכמה שעורים. לאחר ששמע כמה שעורים הביע מר גרינבוים בשיחה את רגשי התפעלותו מההישגים ואמר כי הוא לא קיווה למצוא כאן, בזבירציה, פינה כה נעימה וחמה, אשר בה מתחנכים עשרות ילדים על ברכי התרבות העברית. הוא גם רשם מספר מלים של הערכה והערצה בספר האורחים (ספר הזכרונות) של בית הספר.

* *

בלב דואב נפרדתי מילדי בית הספר, לאחר 3 שנות עבודה, כאשר עליתי ארצה.

עם עזבי המשיכו את העבודה בבית הספר: מר שפיר, כמנהל ומורה, ומלכה עפרון ז״ל, שהיתה מורה דגולה.

לא שכחתי את חניכי היקרים אף לרגע קט. קוויתי לראות את כולם בארץ לאחר שיסיימו את חוק לימודיהם בפולין. אולם להוותנו פרצה בינתיים מלחמת העולם השניה. לפני פרוץ המלחמה קבלתי עוד מכתבים ממספר ילדים והייתי ערה לכל המתרחש אצלם. במכתביהם מסרו לי הילדים על מצב בית־הטפר שהלך, מאז עזבי, הלוך והתפתח, — כך שיצא לו מוניטין בכל הסביבה.

אויה לנו כי הגורל המר פקד גם את ילדי זבירציה הטובים, החיננים והלבביים. אך מעטים מהם זכו להגשמת חלומם, בעלותם ארצה.

תהיינה־נא הנשמות הקדושות והטהורות של כל ילדי זבירציה היקרים, — שנספו במערבולת האיומה, — צרורות בצרור החיים.

יהי זכרם ברוך.

חדזוה גיל (לייזעראָוויטש)

הורי — זוג מורים בזבירציה

הורי היו מורים ותיקים בזבירציה. מי לא הכירם? מחזור אחרי מחזור, דור אחר דור של ילדי ישראל בזבירציה — למדו אצלם. ולא יתוארו הורי אלא בבית ספרם או — עת שרכו רגליהם בדרך הארוכה, מביתנו שברחוב פּאָדאָרעווסקי עד לבית הספרים היסודי („פּאָוושעכנא") שברחוב טאָוואָראָוואַ.

אבי היה בעל שערות שיבה מאז אזכרנו. עיניו היו שופעות טוב ואמונה כי העולם טוב הוא וכי יושביו — ידידים הם.

לאמי היו עינים ירוקות־חודרות ומבחינות. היא ידעה — הן את הטוב והן את הרע.

אבי היה המאמין, ואילו אמי — בעלת ההכרה והתודעה. היא היתה — היודעת. הורי היו אנשים ישרים — לעתים עד לידי גוזמא. מאוויהם היה — לקיים את בית הספר, לחנך את צאצאיהם, לא להרע לאיש — לחיות בשלום.

* *

ביתנו היה המשך לבית הספר. חלל דירתנו היה מלא סיפורים על תלמידים טובים ורעים, על שיטות לימוד על ביקוריו של ה„אינספקטור" (המפקח) ועוד ועוד.

לא קלים היו חייהם, חיי מורה יהודי בפולין שבין שתי מלחמות העולם.

בית הספר העממי, מוריו ותלמידיו. במרכז (עם הילד) המנהל לייזעראָוויטש

מורה יהודי היה חייב לחנך את הילדים ברוח המדינה. הווה אומר — ברוח אותה המדינה שהכריזה בנוגע למלחמה הכלכלית נגד היהודים: „מלחמה כלכלית — אדרבא"... כלומר: — ברוח אותה המדינה שהקימה מחנה ריכוז ב„קארטוז־בערעזא", שהגנה על הפורעים ביהודים שברחבי המדינה. היתה זו אותה המדינה אשר בה היה כל חג נוצרי מרטיט לב כל אזרחיה היהודים בחרדה ודאגה ואשר פיתחה, — למרות נחשלותה הכלכלית — רשת משוכללת של מסים, המכוונים נגד היהודים ואשר השכילה לנצל מכשיר הרסני זה ביעילות מחרידה.

והמדינה, — אשר חובתם של הורי היתה לחנך ילדי־ישראל בזבירציה, שיהיו נאמנים לה — העמידה לרשות ילדים אלה אמצעים „יעילים מאוד". מצד אחד — ספרים, אשר היו גדושים שירי תהילה לפולין ולכל הכלול בה, בנוסח: „פּיעלנקנאַ נאַשאַ פּאַלסקאַ צאַלאַ", ומצד שני — בית אשר רצפותיו חרקו וקירותיו העלו רקב.

ועוד: מצד אחד — תמונות מנהיגי פולין, ומצד שני — אימת השלטים „הלאה היהודים".

הילדים היו קוראים בספרים „פּיעשן' אַ זשעמי נאַשעי", ואילו ברחוב היו מחכים להם נערים פוחזים, שהניפו על ילדי ישראל מקלות. כלום היה באל ידם של ילדי היהודים להכיר את יפעת הארץ אשר בה גדלו, — כאשר מכל טיול, למקומות שמחוץ לתחום, היו חוזרים ובוכים מרוב מכות שקבלו?

אמי היתה חרדה לאותם ימים, אשר בהם היתה חייבת להביא בסך את תלמידיה היהודיים למעבדת הטבע שהיה בבית הספר מס' 2—6, הרי טיול של כיתת ילדים יהודיים ברחובות העיר היה סיוט איום ונורא, בעטיין של האבנים והקללות שעפו מכל עבר.

* *

קשה לחנך ל„אהבת המולדת", כשאין נתונים לכך. ובכל זאת, — אבי היה מנהל בית הספר, מאז קיבל הוא את המשרה מידי סבי, — בראשית שנות ה־20 של המאה הנוכחית.

בצוותא עם אמי לימד אבי בבית ספר זה, — כמעט עד לחיסול הגיטו בזבירציה. קשה היה להחזיק מעמד. בימי שלטון פולין היו מגמות לחסל את בתי הספר המיוחדים לילדי היהודים ולהכריח את ההורים לשלוח את ילדיהם לבתי הספר הכלליים אשר בהם היו רובם של התלמידים פולנים־נוצרים והיתה חובה ללמוד בשבת.

באיזו מידה היה דבר זה בחינת גזירה, — יספרו־נא אלה שהעדיפו לעמוד בנסיון ולבוא יום־יום ברכבת מהישוב „לאוי", למשל, — ובלבד שלא

ללמוד בבית ספר פולני כללי. רק לבעלי יכולת כספית ניתן היה לשלוח את ילדיהם לבתי ספר פרטיים. אך דא עקא, שבעיר ענייה כמו זבירציה — עיר אשר בה עלה מספר מובטלים על מספר העסוקים, — לא היו גם בין היהודים רבים שאמצעיהם הרשו למסור את ילדיהם לבתי ספר פרטיים.

* *

לא התגוררנו ברובע היהודי, כי הורי קיוו שעל ידי כך יזכו ילדיהם מיחס סובלני יותר מצד הפולנים. האמינו, — וטעו. דרכם היתה דרך־שוא.

בהגותי היום בדבר האוירה האסימילאציונית בביתנו, נדמה לי שאף היא נבעה מאפיו של אבי, מאמונתו כי העולם הוא טוב, כי „טבע האדם הוא טוב מיסודו". לאבי היו ידידים רבים בכל העיר והאמין שיש אנשים רבים הדורשים טובת הזולת. אפשר, איפוא, לחיות בכל מקום, — גם כיהודי בין פולנים.

* *

בפרוץ המלחמה המשיכו הורי וצוות המורות לקיים את בית הספר, תמורת שכר־לימוד זעום. הם לא חיפשו פרנסה אחרת — כי בכל ישותם היו מורים.

לא היינו מעולם עשירים, ויתירה מזו: קיומנו הכלכלי לא היה מעולם מובטח. בימות המלחמה טעמנו אף טעמו של רעב.

הורי נספו באוגוסט 1943, כפי שסיפרו לי פולנים, שיחד אתם, היה אסור בבית הסוהר במיסלוביץ. האחים שלי — עם חיסול הגיטו. רק אני נשארתי מכל משפחתי בחיים.

* *

הקהילה היהודית בזבירציה איננה עוד. בבקרי בשנת 1945 בבית הגדול שברחוב פדרבסקי 50 מצאתי שם את כל שכנינו הפולניים הקודמים. רק על דלת דירתנו מצאתי טביעת שם אחר, שם של פולני. אף אני החלפתי את שמי. על משפחת לייזעראוויטש עברה כליה, כאשר עברה כליה על היהודים בפולין.

היה היה: היתה אי־שם בפולין קהילה יהודית, קהילה קדושה זבירציה. בתוכה חיו שני מורים, שדבקו בבית ספרם, שחינכו דור, ויחד עם אביהם — דורות של תינוקות בית רבן יהודיים.

יהא זכר כולם ברוך.

מאיר איסעראָוויטש (מגדיאל)

קופל מינץ ז"ל

כחוש גוף, גוץ ונפול פנים, ללא תואר והדר, אך בעינים הנוצצות, המתרוצצות אנה ואנה, הוצת הזיק, ואישן תעיד על העושר הנפשי הטמון־שפין בחביונו של גוף דל־מראה זה, — כזה היה האיש שבא לגור בעירנו מז'רקי הסמוכה, זו שהעניקה לנו את א. י. שטיבל, גדול המצנטים בשדה הספרות העברית המודרנית.

עול־ימים הייתי בשמעי לקח מפיו של מינץ הדגול; באותו הזמן שלח הוא את ידו במסחר עורות כקמעונאי, אך נענה להפצרת אבי־מורי והפריש מזמנו ללמדני פרק בשפת־עבר ובתנ"ך.

לא היו אלה סתם שעות הוראה שגרתיות כשתלמיד יושב רכון בפני רבו ומשנן כללים ונוסחאות. ועוסק בלימוד יבש, חנוט, כמצות אנשים מלומדה; שתיתי בצמא את דבריו וגם עכשיו עדיין לא פג טעמם; כה השכיל האיש להורות ולהדריך. בטוב־טעם ובנועם הסברותיו החדיר בנפש תלמידיו את כושר האבחנה והתחושה האסתטית במכמני השפה וספרותה, לרבות החדישה ביותר.

לא בכדי מצויים היו על שלחנו תמיד ספרי הוראה ופדגוגיה מההוצאות האחרונות בא"י, והוא נתבשם מהם בהתלהבות ובלהט נעורים. ובדבקות ללא מצרים השרה והאציל מרוחו על שומעי לקחו.

ברבות הימים נקלעתי לאסכולות שונות ושמעתי תורה מפי מורים ופרופסורים, מהם בעלי שאר־רוח ושעור־קומה, אך תמיד ריחפה לפני עיני דמותו של מינץ הנערץ, בעל הכשרונות המופלאים שלא זכו לבוא לידי גילוי מלא והתפתחות נאותה, כפי שאדם מחונן זה היה ראוי לכך. לא זכה ונשתבש גורלו, ומנת חלקו כשל עלויים רבים אשר גרם דעך בעיירות פולין הנידחות.

בערוב יומו המשיך בהוראה בעירנו, אך מחלה ממאירה הצעידתו בטרם עת אלי קבר.

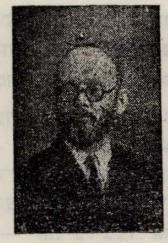
באהבתו כי רבה לשפתנו לא הדיר את עצמו מהנסיון הנועז להרגיל את בתו נעמי מראשית צעדיה לדיבור עברי חי ושוטף. אעפ"י שדבר זה הכביד על התינוקת הרכה מעמסה ומבוכה דו־לשונית.

מעל לכל תהפוכות החיים ותחחתיהם דלקה בו שלהבת־יה ונאמנות לאין קץ לחזון האומה ושפתה. בניו נעמי וסעדיה מעורים בחיי הארץ.

יהי זכרו ברוך לעד.

ר' מרדכי זאב שעכטער

ממורי בית הספר „המזרחי" בזבירציה (עד שנת 1921). התיתם בגיל צעיר מאמו, ומשום כך, לקחו לביתו דודו העשיר ר' הענעך (חנוך) וועקסלער, פרנס העיר וחסיד מופלג. דודו היה כידוע, אדוק מאוד, ואסר עליו לקרוא ספרים חיצוניים, ספרות השכלה וספרות עברית. היה, איפוא, נאלץ לקרוא ספרים אלה בסתר ובאין רואים, — במרתף, תוך אמתלא, שהוא עומד להביא פחם הביתה.

אולם תשוקתו של ר' מרדכי זאב (השם נחום צורף לו כ„סגולה", לאחר מגיפה שגרפה אתה את אמו קרוינע, את סבתו טויבע ואת אחיו הצעיר) לרכישת דעת והשכלה, — היתה כה חזקה שהוא התגבר על כל המכשולים והשיג השכלה נאותה.

כבר לפני מלחמת העולם הראשונה עסק בהוראה וראה בזה את תוכן חייו. ב־1921 עבר לבית הספר „מזרחי" בקראקוב. שם כיהן כמורה עד פרוץ המלחמה.

הוא היה פדגוג בכל נימי נפשו, איש הזמר והשירה, שופע הומור, עובר לפני התיבה ומהנה את הציבור בקולו הערב. הוא היה גם מושך ידו בעפרון־ציור במכחל, וכן בעט סופרים. הוא תרגם כמה משיריו של ביאליק ליידיש (התרגו־מים שמורים בבית ביאליק) וקבל מהמשורר מכתב־תודה.

הוא היה חובב מוסיקה נלהב, מנגן עלי כנור ומאנדולינה. הפולקלור היהודי היה קרוב מאוד ללבו. היה מהקורספונדנטים הקבועים של המכון המדעי היהודי (ייוו"א) בווילנה והיה אספן של דברי־העם — בשטח הבדיחה, הברכה והקללה. היה מסופרי כתב־העת „די חזנים־וועלט" (השתתף בזמנו גם בפולמוס על כך אם חזן רשאי גם לשיר שירי חולין).

הוא היה „אנציקלופדיה חיה", ידיד ורע, בעל נפש טהורה ללא רבב. מידת המידות שבו היתה: „קשה לכעוס ונוח לרצות". בעל לב יהודי חם, פורץ על גדותיו, ויחד עם זה בעל נועם הליכות ואיש רעים.

משה (מיעטעק) נוימאַן

מלמדים ומורים בעירנו

ר' לאָזער מלמד

את ראשית לימודי (פסיעות ראשונות באלף בית) רכשתי אצל סבי ר' לוזער (אלעזר) נוימאַן.

סבי ר' לאָזער מלמד (היה גר ברחוב האָשא, בביתו של הערשל אָלאָש) התפרנס גם ממעגילת־יד ששאשתו השניה החזיקה, וכן מטחינת חיטה למצה־שמורה ואפייתה לפסח, לצרכי המהדרין שבמהדרין. את הטחינה היה מבצע ב„זשאַרנא", שהיא אבן על גבי אבן גדולה עגולה וכבדה. ר' לאָזער מלמד היה מלמד דרדקי.

שלב שני בחינוכי היה יצחק המלמד (דער קרימעלעווער מלמד) שהיה גבה־קומה, בעל הדרת פנים וזקן־שיבה ארוך־מידות. יצאו לו, לר' יצחק, מוניטין כמלמד טוב, — לא רק בזבירציה, אלא גם בסביבה. תלמידיו באו מקרימעלעווי, לאזי, פֿאַרעמבע, אימזשיגלידי, וכן שעווער וכו'. תלמידיו העריכוהו והוא השפיע על מנהגיהם ונימוסיהם של תלמידיו באמצעות שיחות מרוחו, — אם כי מצד אחר היה הוא קפדן ומפיל אימה על התלמידים.

לפני גמר „הזמן" היו עורכים סעודה ב„חדר". כל ילד היה מביא כמה קאָפיקעס מהבית וה„רעביצן" היתה מכינה ממתקים ועוד דברים טובים.

המורה רוזנברג

כאחד התלמידים של המורה ראָזנבערג (מהשוק החדש, בית פייוול אָקסנ־הענדלער) רצוני לייחד עליו להלן את הדיבור.

הוא היה מורה וותיק בעירנו, איש בא בימים, והיה מורם של תלמידים מתחילים ללימודי־חול. באותם הימים שהתחלתי ללמוד אצלו לא היה עדיין בית ספר עממי רשמי. אך מספר מועט באופן יחסי היה יכול למסור את ילדיהם למורים או למוסדות חינוכיים שדרשו שכר לימוד גבוה יחסית. ילדים של הורים בעלי אמצעים מצומצמים למדו, איפוא, לימודי חול אצל המורים מהטיפוס של זלאָטניק, לייערַאָוויטש וראָזנבערג.

הזוג ראָזנבערג היה חשוך־ילדים ומשום כך היו מתיחסים לתלמידים באהבה בולטת. הוא היה מלמדנו חשבון (פעולות ראשונות), גיאוגרפיה, היסטוריה יהודית וכללית, וכן קריאה וכתיבה בפולנית וגרמנית (מוצאם של הראָזענבערגים היה מרוסיה ושפת־הבית אצלם היתה רוסית). היא היתה מלמדת אותנו לצייר ולשיר שירים פולניים ורוסיים.

על הקירות של חדר הלימודים היו תלויות תמונות גדולי הסופרים הרוסיים, וכן תמונתם של הערצעל ופּרץ.

קבוצת תלמידים של המורה רוזנברג

בית ספרו של ראָזנבערג היה, בהתאם לרשיון הממשלתי, מיועד למספר מצומצם של תלמידים (15 ילד), אולם למדו בו גם ילדים שלמדו חצאי ימים ב„חדר", וכן בנות אדוקות שהיו לומדות אצל „רעביצנס".

מנשה פרנקל

ייזכר מורה לעברית בזבירציה בתקופת בחרותי: הלא הוא מנשה פרנקל מוואלבראם. פרנקל היה חי כבר בארץ ישראל, אבל נאלץ היה מחמת מחלתו הטרופית ואי־התעקלמותו מבחינה חברתית לעזוב את הארץ. כפצוי נשבע אמונים לשמור על גחלת שחרור העם וריכוזו בארץ ישראל. ולכן התמסר להקניית השפה העברית, ידיעת הארץ, והדברים הכרוכים בארץ־ישראל. ממנו גם למדנו את ראשית המבטא הספרדי, שהיה מוזר לנו בימים ההם. פעולתו היתה משולבת בפעולות הנוער. כן הקדישו תנועות הנוער תשומת־לב מיוחדת לספורט ולמפגנים לאומיים חגיגיים (ל"ג בעמר; חנוכה; פורים; כ' בתמוז וכו'). בשדה התרבות עשו הן גדולות בזבירציה: הן עיצבו מתוך אבק אדם אישים שהתבלטו אחר כך.

* *

במסגרת זו סודרו קורסים וחוגים להיסטוריה, ספרות עברית, ידיעת הארץ. בתנועות הנוער הסוציאליסטיות לימדו תולדות הציונות הסוציאליסטית ועוד. כך הושלמו הידיעות שלא ניתנו לנוער בבתי־הספר וב„חדר".

רבות עמלו אז המדריכים, כדי לרכוש לעצמם כל אותם הערכים שמחובתם היה להקנות לחניכיהם.

ראובן־רָאמעק רָאטענשטיין
חבר התזמורת הפילהרמונית הישראלית

החיים המוסיקאליים בזבירציה

חיי עירנו זרמו לפי קצב הצפירות של בתי החרושת ולפי שאון המכונות, המהדהדות בלחן חוזר וחד־גווני. העיר לא היתה, איפוא, המקום הנאות ביותר לפיתוח ערכי תרבות רב־גווניים, — ובכלל זה ערכי מוסיקה ראויים לשמם.

ברם יש להניח כי על רזון מסויים זה של יצירה מוסיקאלית ושל מיבצעים מוסיקאליים השפיעו יותר תהליכי הקליטה של רבבות תושבים חדשים, — יהודים ולא־יהודים, — אשר באו לעירנו הצעירה מקרוב ומרחוק, ללא מטען תרבותי ומוסיקאלי ממקומות מוצאם. יהודים באו לזבירציה ממקומות מפוזרים, — ובעיקר מישובים נחשלים ביותר. כל מטענם המוסיקאלי היה: איזה מארש צבאי, איזה לחן שלא היה שאוב מפולקלור של הסביבה, כפי שהדבר היה בפודוליה ובאוקראינה החסידית. הדבר היחידי שהיה בו משהו מקורי, — אלה היו ה„סקאַרבאַווע ניגונים", אולם באין להם משענת בפולקלור של הסביבה, התנוונו עד כדי גיחוך ממש. מעניין, בקשר לכך, לציין כי בספרות הפולנית על הפולקלור קובלים על העדר פולקלור בסביבות זבירציה. קונצרטים פומביים היו בזבירציה מועטים. זכורני אך קונצרט של הכנר הפולני הידוע ברצביץ בתקופת המלחמה, וכן קונצרט לפסנתר. קונצרט זה נחרת בזכרוני עד היום הזה.

עם כל זה אין להכחיש שהיו אי־אלה הברקות של חיים מוסיקאַליים בעירנו. פעולתו המוסיקאַלית של חזן בית הכנסת בעירנו, ר' שבתאי ספיבק, אשר ניהל, — אמנם לא בזמן היותי בזבירציה, — מקהלה, אשר בה שרו מוסיקאים לעתיד, כגון לייב־ליאו דימאַנט, וכן זמר האופרה בלבוב ובקרקוב יצחק מאן (עתה הוא חזן בבית כנסת בחיפה), וכמו־כן צעירים רבים, אשר שרו אחר כך במקהלות אופראיות וחזניות בפולין, באירופה המערבית ואף בארצות־הברית, או נעשו כלי־זמר בעיר, (כגון: זמר הבאס נחמיה, בנו של הסנדלר קאַפּל, או ה„קלעזמער" יעקל, בנו של טוביה קלעזמער).

מקהלת ר' שבתי היתה מושכת לבית הכנסת גם את חוגי הפקידים היהודיים, שהתרחקו מיהדות. יש להניח כי היתה השפעת־מה בפעולותיו של ר' שבתי על האווירה המוסיקאלית בביתם. מבתים אלה יצאו כמה מוסיקאים זבירצאים דגולים, אחדים, כגון מאריץ עדעליסט (אף הוא ממשוררי המקהלה) שהיה בנו של חובש וספר, וכן הספרים השונים אשר לא היה באל ידם ללמוד מוסיקה כראוי, ביטאו את כשרונותיהם המוסיקאליים בבאלאליקה ובמאנדולינה.

מקהלת ר' שבתי, שהיה גם מלחין ברוך־כשרון ומנגן יפה בכינור, כפי שמספרים לי אנשי זבירציה קשישים יותר, היתה מאורע בעיר. בזמן

החזרות לפני „הימים הנוראים" היו מתאספים לפני ביתו של ר' שבתי המונים — יהודים ולא־יהודים — שהיו מקשיבים, שעות על גבי שעות, לזמרת המקהלה המתאמנת. לדבר זה היתה ודאי השפעה על פיתוח המוסיקה בעיר.

אף ידידותו של ר' שבתי עם גדולי החזנים בסביבה, כגון: החזן והמלחין א. ב. בירנבוים מטשענסטאָכאָוו, אשר הקים שם בית ספר לחזנים והוציא לאור ירחון למוסיקה חזנית מודרנית, — השפיעה על הרחבת האופק המוסיקאלי בקרב החוג המצומצם של משכילים יהודיים בעיר, ואף במידה מסויימת על בעלי־התפילה המסורתיים — כגון: ר' מאיר לעלעווער; והחסידים — כגון: משפחות גאַנצווייך, פראָהמאַן וכו' — בעיר. חזנים אלה (וביניהם גם החזן שערמאַן מבעזנדין) היו מבקרים בביתו, עורכים התנצחות של זמרה. לעתים קרובות היו עוברים (מחמת ידידותם עם מר שבתי) לפני התיבה בבית־הכנסת. אף באופן זה השפיעו במישרין ובעקיפין, על העמקת ההתענינות במוסיקה בקרב אנשי זבירציה.

מהצד השני היתה השפעה ניכרת למקהלת הכנסיה ובית החרושת. אילמלא מוסדות־לואי מוסיקאליים אלה לא היה בעיר פראַנטשישעק שיקאַראַ, זקן המורים למוסיקה בעיר, ואף לא בניו סטאַניסלאַוו־סטאַשעק ולודוויק (שהיה מוסיקאי בעל רמה), וכן לא א. קושאַק, הזקן שניהל את מקהלת בית־חרושת. אילולי הם, שחינכו דורות צעירי זבירציה למוסיקה — היו חיי המוסיקה בזבירציה עוד יותר רזים. מאוחר יותר ניהל את המקהלה בגימנסיה ראַנטשקאַ. היו גם תזמורות בבתי הספר הכלליים. הדמות הפופולארית ביותר בעיר היה פראַנטשישעק שיקאַרא שבא לזבירציה בתור מנגן בעוגב בכנסיה. הוא היה ממוצא צ'כי. היה נוהג לזמר כי כל צ'כי נולד כגנב או כמנגן. נוהג על עצמו היה לומר, שנולד כמנגן. כנראה לא הספיקו לו ההכנסות מהכנסיה ועל כן חיפש לו מקורות פרנסה נוספים כמורה. שיקאַרא הזקן ניגן גם עלי כנור ונבל שהיו מכוונים אותו ביד, ולא כנבל רגיל המכוונים אותו בפדאלים ברגל. שיקאַרא התגורר ברחוב הקטן „וויעלקי שוויאַט" (אח"כ נאַרוטאָוויטשאַ) ליד רחוב המשפט (סאַדאַוואַ). הוא היה מורה לכינור. בזמנו למדו אצלו ילדים יהודיים רבים לנגן, — ביניהם אני, שקיבלתי ממנו את יסודות הנגינה בכינור. את השיעורים היה מלווה בנבל שלו. לא ידע הרבה בהלכות מוסיקה. האטראקציה שלו היתה ללמד שירים פופולאריים שהיה בעצמו מעתיק בתווים. אף שני בניו שהוזכרו לעיל היו כנרים. סטאַשיעק היה יחד עם אביו עוסק במלאכת־יד המוסיקה אשר התבטאה בכך שהיה להם לוח אשר בו היו רשומים ימי ההולדת (של יהודים) ה„אימעניגים" (ימות השם אצל נוצרים), או תאריכי הנישואין של כל אחד

ואחד, שהיה ידוע להם כי אפשר להוציא ממנו כמה פרוטות או מנת־אוכל ושתייה. בבוקר ביום הנקוב היו באים לפני הבית של בעל השמחה והיו מנגנים ניגונים מתאימים למאורע. בדרך כלל לא היו שני האנשים הטובים האלה עושים כל הפלייה: הם היו מופיעים בכל מקום שאפשר היה לאכול ולשתות כראוי, או לקבל ליד סכום כסף. כפי שמספר לי עורך ספרנו, מר ש. ספיבק, היה שיקאָרא הזקן ובניו בתקופה מסויימת מבאי ביתו של החזן ר' שבתי ספיבק.

עם כל הגיחוך בפראָקטיקה זו יש לקבוע כי שיקאָראַ הזקן ובניו הניחו בצורה זו או אחרת את היסודות לפיתוח החיים המוסיקאליים בעיר אשר שגשגו אחר כך יותר ויותר בחוגים שונים. בנותיו של שיקאָראַ (אחת מהן גבנת) אף הן נגנו בנבל.

לודוויק שיקאָרא היה ביניהם המפותח ביותר בידיעותיו המוסיקאליות. הוא היה כנר די טוב. בזמני היה מנגן בראי־נוע „סטעלאַ" כמלווה הסרטים האלמים. ליווה אותו בפסנתר קאַלפאַוויטש, שהיה רווק, מנגן על עוגב בכנסיה ומורה. הוא היה גם המנצח של תזמורת הנשיפה ליד מכבי האש בבית החרושת הולדשינסקי. הוא היה גם המורה לכינור למתקדמים.

מלבד משפחת שיקאָרסקי היו מנגנים אחרים, — בעיקר חובבים, כגון דאָמאַגאַלאַ, שהיה אכר. היה מנגן ערב־ערב עם בני ביתו לפני בית מגוריהם בליווי גיטארה: קושאַק הנזכר ואחרים. אבל הם לא הגיעו לקרסולי משפחת שיקאָרא.

לפני מותו (ב־1924—1925) בגיל 75 שנה ביקש מהכומר הזקן דושענטארא לקבור אותו עם כנורו האיטלקי היקר. בהשפעת בני המשפחה הניע הכומר את הזקן שיקאָרא לשנות את צוואתו והכנור עבר לבנו לודוויק.

* *

ברחוב היהודי היו „קעלזמאָרים": טוביה קלעזמער ושושלת הקרעבסים. עליהם כותבים ודאי אחרים ואסתפק אך בציון קיומם.

כנרים

מהמוסיקאים הדגולים בין יהודי זבירציה בדור הקודם היה לייבל־ליאו דימאנט, בנו של החייט המכובד בעיר, איסר דימאַנט. למעשה היה הוא אויטא־דידאַקט, אבל בעל חוש מוסיקאלי מפותח מאוד, בעל „שטריך" יפה. הוא ניגן ברגש, אם כי מבחינה טכנית לא הגיע לרמתו של לודוויק שיקאָראַ. עברה עליו טראגדיה מסויימת, כי היה מוסיקאי רציני וברוך כשרונות, והיה נאלץ בזיעת אפו להוציא לחמו ולחם משפחתו מנגינתו בבתי קפה ובבארים בקאטוביץ, טשענסטאכאָוו, סאָסנאָוויץ, בעגדזשין. הוא ניגן גם ברדיו. תקופה מסויימת ניגן

לייבל דימאַנט הי"ד

גם בקולנוע. כל עת שנזדמן לו להעמיד את כשרונותיו האמנותיים (הוא היה גם שחקן־חובב ובמאי־חובב) לרשות מיבצעים אמנותיים של החברה היהודית על גוניה ותנועותיה, — הוא עשה זאת במסירות רבה. הוא ניהל, שלא על מנת לקבל פרס, מקהלות, שהופיעו במיבצעים ציוניים ויהודיים־כלליים שונים. הוא ארגן (לפני נישואיו) להקות חובבים, הדריכן בבימויו, ואף בעצמו היה משחק על הבמה. הוא היה גם צייר (בגיל צעיר עבד בבית החרושת לזכוכית כצייר על גבי זכוכית).

בנו של חייט אחר, ליפא פרידמאן, מרחוב מאַרשאַלקאָווסקאַ, צעיר בהרבה מדימאַנט, למד בשקידה רבה לנגן על כינור. לאחר השתלמותו היה מנגן בבתי קפה. לבסוף נסע לחוץ־לארץ (לברלין, כמדומני). אומרים שהוא נמצא עתה בבלגיה.

בדברנו על כנרים יש להזכיר את המהנדס ראבינאָוויטש, שהיה שותפו של מאמעלאָק בחברה להנדסה. הוא היה כנר בלתי־מקצועי ופדגוג שלימד נגינה בכינור שלא על מנת לקבל פרס. אחד מתלמידיו היה מנדלבוים, נכדו של טוביה קלעזמער, בנו של סנדלר, בתקופת לימודיו אצל ראַבינאָוויטש היה נראה לנו, הזאטוטים, ככוכב עולה על שמי המוסיקה. גם המהנדס מאמעלאָק היה כנר־חובב.

על כינור היה מנגן גם שליאַמעק, בן של ר' ישעיה שמחה גאַנצווייך. בעודו ילד היה מנגן במפוחית־פה. היה עולה על טולם בבית המסחר לסדקית של ישעיה שמחה, מוציא מתוך הקופסאות מפוחיות פה, מנסה אותן. מפוחית שצליליה לא היו נקוּנים היה פוסל וזורק למטה. עשרות מפוחיות היה פוסל באופן זה,

עד שבחר לו מפוחית מתאימה. גאַנצווייך הצעיר לא עסק אחר כך בנגינה. אבל סיפרו לי כי בימי השואה הופיע בפני יהודים בקונצרטים בבנדין ובסוסנוביץ שעשו רושם רב.

פסנתרנים

מורה ידוע לפסנתר היתה הגב׳ קאַלינאָווסקא ברחוב קאַשטשעלנא. לעיר הגיעה בתו של הצלם גלאטר (מטשענסטאָכאָוו) שהיתה פסנתרנית טובה. כן היו פסנתרניות: בתו של בראַנדעס (פקיד ביהח״ר ט. א. ז.) וכן במאי־חובב של להקות יהודיות, (שהיתה מופיעה גם בנשפים ציוניים ויהודיים־כלליים בעיר), הגב׳ בראַנדעס היתה בעל תרבות גבוהה, עסקה בהוראה, בליווי. נגנה בראינוע „לונה״ יחד עם הכנר פייכט. עלי עשו רושם רב הוואלסים של וואַלדטויפל (בן־זמנו של יאָהאַן שטראוס הווינאי). הם ניגנו אותם כה יפה שעד היום חוזרים לזכרוני לחנים אלה. בשנת 1930, לאחר מות אבי ז״ל, התחלתי גם אני את הקאריירה המוסיקאלית שלי בראינוע „סטעלא״. פסנתרנית היתה גם פעלא דזשאַלאַשיצקא.

הצליסט היחידי בעירנו היה בערמאן, חתנו של החובש טשעבינער ופקיד בביה״ח בירנפלד. הוא היה צ׳ליסט־חובב, בעל השכלה מוסיקאלית בינונית, אבל ניגן יפה את ה„טרוימעריי״ של שומאן.

את בתו של הצלם גלאטער הזכרנו כבר. עתה צריך להזכיר גם את בית־גלאטער. שם היה פסנתר והיה שם מעין מועדון מוסיקאלי. בין הבאים לשם היה גם קאַזשיאָ פעלטין, בנו של הרופא, שהיה מוזר במקצת בהליכותיו. הוא היה, למשל, נגש לדוכן של ירקן, שואל: מה מחירם של הענבים. אמרו לו: כך וכך. ביקש קאַזשיאָ אחד. שאלו אותו: מה? קילו אחד? לא — אמר קאַזשיאָ, — ענב אחד. הוא היה בא לבית גלאטער ומנגן רומאנסים צועניים סאלוניים. הגב׳ גלאטער — האם, — היתה שרה בסופראַנו שלה, שהיה טוב למדי, אבל לא־מפותח.

באווירה זו נוצרו יותר ויותר חוגים מוסיקאליים. היו כמה צעירים, שהחלו לחלום על קריירה מוסיקאלית ועל השגת רמה מוסיקאלית ראוייה לשמה.

„השלישיה״ הצעירה

בזמני הצטיינה בין כשרונות הצעירים במיוחד שלישיה אחת שעליה אייחד להלן את הדיבור: מאנדלבוים, שהזכרתיו, זלמן דימאנט, בן אחיו של לייבל־ליאו דימאנט ואני. גם אחי אָלעק התחיל ללמוד נגינה והוא גילה כשרון, אך אני המשכתי והמוסיקה נעשתה אומנותי ואמנותי.

אבי, שהיה חובב מוסיקה ומשתתף במקהלות ברוסיה, עשה מאמצים עצומים למען תת לשני בניו השכלה מוסיקאלית.

שלושת הצעירים הנ"ל היו נוסעים לקאַטוביץ למכון הגבוה למוסיקה, ואח"כ לקונסרבטוריון הממלכתי. מאנדלבוים, הנמצא עתה בתל-אביב, הוא היחידי בחבורה זו שהתרחק במקצת מהמוסיקה הקלאסית. הוא מנגן בבית-קפה בתל-אביב (כעת על שפת-הים). זלמן דיאמאנט ואנכי העמקנו את ידיעותינו המוסיקאליות והשגנו רמה מסויימת. זלמן תופס כיום עמדה חשובה בחיים המוסיקאליים באנגליה (היה קודם כנר ראשון בתזמורת הפילהרמונית בבירמינגהאם. כעת — כנר ראשון בטלביזיה וברדיו של הב. ב. ס. בלונדון).

נסיעות עם הפילהרמוניה ופגישות עם זבירצאים

אני מכהן כבר 11 שנים כמנגן בוויולא (בראַצ'יסט) בפילהרמוניה הישראלית, שהנני חבר בה. נתקבלתי לפילהרמוניה הישראלית מיד עם בואי מרוסיה (אף שם ניגנתי בתזמורות). בנסיעתי עם תזמורת הפילהרמוניה בארצות השונות נפגשתי עם זבירצאים רבים. שמחתי היתה גדולה כאשר נפגשתי עם חבר נעורי זלמן דימאַנט. כן נפגשתי עם מאַניע גרין, עם שמערל דאַמב, וואַלף רינג, שלמה דאַנערט בלונדון. בפאריס נפגשתי עם אנדשיא, בתו של „ארקע פאַקער", עם אלימלך-מיילעך בלאט. בארה"ב נפגשתי עם פייגנבלאַט-פאַגען, יו"ר ארגון הזבירצאים, עם מאקס-מאיר טאַרגאַוויניק-טארג, עם בני משפחת קאסיער (משה דוד, יצחק, יוכבד-העלענא), עם מאַטעס זשעריקער ועם אלעק נוימאן, אשר אשתו היא זבירצאית. שמחת פגישתנו בנכר היתה גדולה.

* *

לבסוף ברצוני להזכיר את יעזשי העלמאן, בנו של העלמאן, פקיד ביהח"ר ט. א. ז. הוא היה אחר כך טנור אופראי גדול (כינויו יעזשי גארדא), ובסוף חייו מנהל האופרה בווראַצלאַוו. בזמנו היה חברו של יאן קיעפורא. הוא התנצר, ואף לא רצה שידעו כי מוצאו מיהודים. לפני שנתיים מת.

כן עלי לציין את הרביעיה המוסיקאלית באַגראַדזשעניעץ שבו גם השתתפתי אני וזלמן דימאנט. את הרביעיה ארגנו שני האחים געבעל, — האחד מהנדס והשני גזבר בבית החרושת למלט באַגראַדזשעניעץ. הם היו שולחים לי ולזלמן כרכרה, על מנת להביאנו לאַגראַדזשעניעץ. בחוג זה הכרנו את היופי של המוסיקה הקאמרית (לכמה כלי נגינה בלבד), אשר אינה פופולארית בדרך כלל בין קהל חובבי מוסיקה.

ברצוני לציין גם את אברהם בראַניעץ יינגסטער, שנפטר לפני כשנה וחצי בירושלים שאתו עשיתי את הצעדים הראשונים שלי במוסיקה לאחר השכלתי

היסודית. אני הייתי בא לביתם ברחוב וויעלקי שוויאַט. שם הייתי מנגן בכנור ואברהם־בראַניעק היה מלווני בפסנתר.

עלי לציין גם שני מנצחים של האופרה הישראלית — ווייסקאָפּ וטאַרסקי־טאַבאַקסבלאַט, (האחרון, נכדו של ר׳ אברהם באַרנשטיין, בנו של פעלא, מנהיגת השומר הצעיר), אשר לא נולדו, אמנם, בזבירציה ואינם מכירים אותה, אבל הוריהם היו תקופה ארוכה בזבירציה.

* *

למדו לנגן בכנור: דוד יאַנאָווסקי, אח״כ רופא־גינקולוג, בנו של ווייסקאָפּ, בתו של ווייסקאָפּ, דויד מאיר גרינבלאַט, מאיר איסעראָווסקי, נאַטעק לוגערנער, שלמה ספיבק, דויד גנעזדעלמאן, יהושע בוכנער, אחי אַלעק. מה־פסנתרניות הנני זוכר את: סאבקא הענדלער, דאַרקא ווינדמאן, אנדזשיא פערלין, געניא מאַנגיעל.

פעילות מוסיקאלית פומבית רבה לא היתה בזבירציה.

הארי ווייניגליק

מיין וועג אַלס קינסטלער

איך בין געבוירן 1902 אין זאַוויערטשע. מיין פאַטער איז געווען אַלטער שמש און, פאַרשטייט זיך, אז מיינע עלטערן זענען געווען זייער פרום. איך האָב געלערנט אין דער זאַוויערטשער ישיבה, געלערנט ביי ר׳ ש. א. פרדס (באַרימ־טער אַרויסגעבער פון „הפרדס״). קוים 14 יאָר אַלט, — האָב איך אָנגעהויבן צייכע־נען מיט וואַסער־פאַרבן אַ „מזרח״, וואָס האָט געדויערט מער ווי אַ יאָר. דער „מזרח״ איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין איינעם פון די באַלעבטסטע גאַסן פון דער שטאָט. מען האָט מיך געהאַלטן אַלס טאַלאַנט און מיר צוגערעדט איך זאָל נישט בלייבן אין דער ישיבה. מיין פרייַנט, דער גרובן־אינזשענער, לעאָן יינגס־טער, — פון די לאַזער יינגסטער׳ס, — האָט מיך געלערנט די עלעמענטאַרסטע פרינציפּן פון מאַלעריי. 1919 בין איך אויפגענומען געוואָרן אין די קראַקעווער קונסט־אַקאַדעמיע און האָב געלערנט ביי פראָפעסאָר אקסענטאָוויטש.

איך בין אויף אַ געוויסע צייט צוריקגעקומען קיין זאַוויערטשע. האָב איך, טאַקע דערשפּירט דעם טעם פון באַנייטן פוילן. סוף 1919 איז אין אַ פרייטיק

צו־נאַכטס פֿאַרגעקומען אַ פֿאַגראָם פון די אַלערטשיקעס, וועלכע האָבן אָן קיין שום סיבה געגומען שיסן אין דער ריכטונג פון דער פול־גע‌פּאַקטער שול. פּענסטער זענען אויסגעבראָכן געוואָרן. אַ סאַך זענען געוואָרן שוועך פֿאַרוווונדעט. יעדער איז אַהיימגעלאָפֿן. דער פֿאַגראָם איז געווען אין פולן שוווּנג. דער איינ־ציקער וואָס האָט גע‌פּעלט איז געווען מיין פֿאָטער. מיר האָבן נישט געוווסט צי ער לעבט, צי אויך ער איז דערהרגעט געוואָרן.

מיר האָבן פֿאַרבאַריקאַדירט דעם איינגאַנג צום הויז. נאָך אַ פֿאָר שעה פון ווילדן שיסן און פֿלינדערן האָבן מיר געהערט עמעצן לויפן צו אונדזער הויז. פֿלוצעם האָט זיך די טיר מיט אימפּעט אויפגעפֿראַלט: דער טאַטע איז דאָ! ער איז גערַאטעוועט.

נאָך אַט־דעם שוידערלעכן געשעעניש האָב איך באַשלאָסן מער נישט צו בלייבן אין פוילן. איך בין גע‌פֿאָרן צו מיין פריינט פ. ברעשל, וועלכער האָט אין קאָפּענהאָגן געהאָט אַ ברודער, אַ שרייבער. ער האָט מיך איינגעפּירט אין די קונסט־אַקאַדעמיע, ווו איך האָב אַ פֿאָר יאָר געלערנט ביי די פּראָפֿעסאָרן פאאולי, סעעגער. שפּעטער בין איך, — ביי דער מיטהילף פון דער פאַמיליע הערמאַן שאַאָן, דערנאָך דורך די באַרימטע יידישע צייכענער י. מ. ליליען און ה. שטרוק, — איינגעפּירט געוואָרן צום באַרימטן יידישן מאָלער, פּרעזידענט פון דער פּרייסישער קונסט־אַקאַדעמיע מאַקס ליבערמאַן. ליבערמאַן האָט מיך גע־פרעגט צו איך בין אַ קינסטלער. איך האָב אים געענטפערט: נאָך נישט. אָבער איך וויל ווערן אַ קינסטלער. דער ענטפער איז אים גע‌פֿעלן געוואָרן. ער האָט מיר געוויזן אַ סאַך בילדער פון זיין קאָלעקציע פון דייטשער און האָלענדישער קונסט. דעם גרעסטן רושם האָט אויף מיר געמאַכט אַ בילד פון יוסף איזראעלס.

דערנאָך האָב איך געוואָרט אַ לענגערע צייט, ביז עס איז אָנגעקומען אַ רעקאָמענדאַציע־בריוו צו שטודירן 2 יאָר אין דער באַרימטער בערלינער קונסט־אַקאַדעמיע, מיט אַ סטיפּענדיע פון דער מאַטילדע פּריסטער־שטיפּטונג פֿאַר אוי־סערגעווײנלעכע טאַלאַנטן. דעם טאָג אין וועלכן איך האָב באַקומען די רעקא־מענדאַציע וועל איך אייביק געדענקן.

אין דער בערלינער קונסט־אַקאַדעמיע האָב איך געלערנט, — צוערשט ביי פּראָפֿעסאָר וואַלפּספּעלד, דערנאָך ביי מאַקס ליבערמאַן אַליין. מיינע 2 ביל־דער האָט דאָס בערלינער מוזעאום געקויפט. די נאַציס האָבן זיי פון דאָרט אַרויסגענומען און קאָנפיסקירט. איצט זענען זיי ווידער אין יידישן מוזעאום אין בערלין. עטלעכע מיינע בילדער זענען געווען אויסגעשטעלט אין גרויס בער־לינער אויסשטעלונגען, ווי די „שוואַרץ־וויס"־אויסשטעלונג פון דער בערלינער אַקאַדעמיע, ווי אויך אינעם בערלינער קינסטלער־הויז בעלווי און אין דער גרויסער בערלינער קונסט־אויסשטעלונג. שפּעטער האָב איך מיטגעארבעט אין עסטערגאארד'ס „מאַנאַטס־העפטן".

אין יוני 1933, נאָכן אויבערנעמען די מאַכט דורך היטלערן, ביז איך אַוועק

קיין פֿאַריז און בין געוואָרן מיטגליד פון דער באַקאַנטער געזעלשאַפט „סאַלאָן ד׳אָטאָן״ (הערבסט־סאַלאָן). איך האָב געפלעגט, זינט 1933, אויסשטעלן אין געאַרג ווילדשטיין׳ס „גאַלעריע באָ״ס ארט״ (גאַלעריע פון שיינער קונסט). איך בין געוואָרן מיטגליד פון דער גרופּע יידישע אַרטיסטן אין פראַנקרייך.

זינט עס איז אויסגעבראָכן די פראַנצויזיש־דייטשע מלחמה האָב איך מיך געמעלדעט פרייוויליק צו דער פראַנצויזישער אַרמיי. באַלד איז פֿאַריז געפאַלן. די נאַציס־קאָלאָבאָראַטאָרן האָבן געווילדעוועט איבער פראַנקרייך. זיי האָבן דעפּאַרטירט מיט כוח יידישע מענער, פרויען און קינדער.

יולי 1942, — 3 אַזייגער ביינאַכט, — האָט מען אָנגעהויבן שטאַרק קלאַפֿן אין מיין טיר. איך האָב מיך נישט געריכט. די הויז־אויפֿזעערין האָט געזאָגט, אַז איך בין אַן אָרטיסט און איך בין נישט אינדערהיים. דאָס איז געווען מיין מזל. אין אָנדערע ווינונגען פלעגן זיי איינברעכן.

נישט געקוקט אויף מיין ניצול ווערן אין אָט־דער צייט, האָב איך פאַר־בראַכט פון 1942 ביז 1945 אין 9 קאָנצענטראַציע־לאַגערן אין פראַנקרייך. אין די פראַנצויזישע קאָנצענטראַציע־לאַגערן בין איך געווען דער איינציקער ייד אַלס פֿאָרטרעטיסט, צייכענער פון באָראָקן און קאמפן. איך בין אויך געווען אַן איבערזעצער.

נאָך דער מלחמה בין איך צוריק קיין פֿאַריז. אָבער דאָרט האָב איך נישט געפינען אפילו אַ שפּילקע אין מיין אָטעליע. דייטשע און פראַנצויזישע קאָלאַ־באָראַציאָניסטן האָבן אַוועקגעשלעפּט 375 פון מיינע מאָלעריי־צייכענונגען און ראָדירונגען. עס זענען אויך אויסגערויבט געוואָרן מיינע זאַמלונגען פון כתובות און שיר המעלות׳ן.

ערשט 6 חדשים נאָך מיין צוריקקומען קיין פֿאַריז האָב איך מיר געקאָנט דערלויבן צו קויפן אַן אייזערן בעט.

די ליידן אין די לאַגערן און דאָס פֿאַרלירן פון מיינע ווערק, איבער ווועלכע איך האָב געאַרבעט צענדליקער יאָרן האָבן מיך געבראַכט אין אַ שוועכע דעפּרעסיע. איך האָב, אָבער, צום סוף ווידער צונויפגענומען מיין גאַנצע ענערגיע כדי ווייטער צו פירן מיין לעבן אַלס קינסטלער און כדי ווייטער צו דערפילן מיין אַרטיסטישע מיסיע.

די ליידן האָבן מיך נאָך מער דערנענטערט צו מיין יידישן פאָלק, צו ווועלכן איך האָב מיך תמיד געפילט צוגעבונדן. מיין אָרטאָדאָקסישע דערציאונג און מיין יידישער יניקה־באָדן איז בולט אין אַ סאַך פון מיינע בילדער. איך מאָל פֿאַרשיידענע אַלגעמיינע מאָטיוון. אָבער איך האָב אַ באַזונדערע נייגונג צו יידישע מאָטיוון. אייניע פון מיינע נישט־דערפולטע באַשטרעבונגען איז: אָרויסצוגעבן אַ קאָמפּלעט ביאָגראָפיעס פון יידישע מאָלער, צייכענער, סקולפּטאָרן, בקיצור: פון יידישע פּלאַסטישע קינסטלער.

יצחק יעקב ערליך (איטשע ערליך)

ר׳ ראובן זארומף

משורר חרדי דגול בתקופת ראשית ההשכלה

א.

ספרתי בהזדמנות אחרת שאשתי הראשונה היתה בתו של ר׳ ראובן זא־רומף. ברבות הימים ראיתי גדולתו של חותני. הוא היה איש נפלא. לעטו בעברית אין דוגמא. — אפילו אם נקח את בחירי הסופרים בימינו, אפילו את סוקולוב וביאליק. והוא, ר׳ ראובן זארומף, היה ירא אלקים, איש חסיד.

בימי בחרותי, היינו: בין תקופת התנאים שלי (חנוכה תרמ״ה) ובין יום חתונתי („בזאת חנוכה" תרמ״ז), — הייתי מקבל ממנו מכתבים רבים. וכאשר בא מכתב ממנו ותיהום כל העיר (זלושין, עיר הולדתי), כי מכתביו בעברית היו עד להפליא, כאחד הסופרים שבעולם, ומהמעולים שבהם. בשנת תרמ״ו הגיעני ממנו מכתב, ובו החידה הידועה לל״ג בעומר, אשר עליה הרבו לדבר. כל בית החסידים כולו, חפץ היה לדעת פתרון החידה — ולחינם (האחד שידע, יחיד ומיוחד, חריף ובקי, ר׳ יעקב׳ל מוזס מביאלא), וזה דבר החידה:

בן לא ילדתי
זכר לא המלטתי
וימי טהרה ישבתי כאשה.

לא גנבתי ולא גזלתי
לא טבחתי ולא מכרתי
ושלמתי ארבעה וחמשה.

מלפני בל אדע לספרה
ומאחרי פני דל אכפרה
גן נעול ביניהם בו אני מתקדשת.

והנני כשושנה בארץ הישימון;
ובעבור הילקח ממני את שמעון
יסבו עלי הנערים בקשת.

ועוד נמשך שיר־החידה, אבל נשכח ממני ההמשך. והנה, אם כתבתי שהחידה נכתבה לל״ג בעומר, — ייקל לכל בר־דעת פתרונה, שהוא להפליא.

אחרי אכלי על שולחן חותני בזבירציה משך 4 שנים, שלחתי את השיר למערכת עתון „הצפירה", אבל העורך לא שת לבו למכתבי ששלחתי אז: החידה לא נדפסה.

ויהי כאשר כיליתי מלאכתי ביער הוטה־סקמפסקי, וקבעתי בשנת תרנ"ג דירתי בזבירציה, מקום מושבו של חותני זה כעשרים שנה, — בא לידי גליון „הצפירה" מימי הספירה. והנה השתוממתי למראה עיני: החידה נמסרה להדפסה על ידי איש בשם פרנקל, מהעיר סוקולקה. הוא כתב כי החידה הזאת מיוחסת לגאון המלב"ים ז"ל. אני מיהרתי והודעתי זאת לחותני, כי נבהלתי מראות, כיוון שלא האמנתי למראה עיני שדבר שהיה מפורסם בכל סביבותינו שהוא מלאכתו של חותנו, — והנה נודע כי מלאכת הגאון המלב"ים הוא.

והנה הגיעתני תשובתו ובה מוכיח הוא בדברי־אמת, כי הוא־הוא בעל־החידה, ורק הוא. הוא ציווני לכתוב למערכת „הצפירה" כי יחפשו באמתחותיהם מלפני 8 שנים וימצאו מכתבי, כי אני שלחתי אליהם למערכת את השיר. מכתבו זה של חותני נסתיים בשיר ששמו היה „המיית־רוחי":

על דבר חידתי
להסיר מעלי חרפתי
לא יחרד לבי ולא יהגה אימה:

ואולם רק אנכי יסדתיה
כן רבים ראוה ויהללוה,
לא אזעם על פרנקל, אין לי חימה.

רק עתה ידעתי כי נבונותי
ולחכמה אמרתי: אחותי
כי חכמי־לב מצאיה כבכורה:

ויקרבו אותה לרצון ונחוח
לגאון עולם, גדול ורב־כוח
ותחת שמי — שמו שמו ב„הצפירה".

* *

אבל שמעו והשתוממו: אחר רוב שנים, בשנת תרצ"ה, כאשר עליתי לארץ־ישראל ובקרתי בעיר הקודש ירושלים — סרתי ללון בבית שאר־בשרי הרב שבתי בורנשטיין שליט"א. שוחחנו כל הלילה על דא ועל הא. ונתגלגלו הדברים אודות חידות ומאמרים מחוכמים, — וביניהם אודות החידה שהזכרתי. הוא מצא מיד פתרון החידה. על כך נשתוממתי.

חיפש הוא באמתחותיו, והראני כי הדברים נמצאים בקובץ לכב' התנא האלקי, רבי שמעון בר־יוחאי, ואף בקובץ זה מיוחסת החידה למלבי"ם.
ספרתי להרב בורנשטין שליט"א את הדברים לאשורם.

* *

עוד דברים רבים, כתבים נאים, משובחים ויקרי־ערך נשארו מאת חותני ר' ראובן זארומפף: על שירת „האזינו", על תרי"ג המצוות, על מלים שונות בתנ"ך ועל פסוקים בתורה.
דברים מעטים מפרי עטו ראה גאון ישראל וקדושו, ר' צבי־אריה פרומר „הרב מקושיגלוב". הוא נתפעל משירים אלה וקרא מנהמת־לבבו: דברים יפים אלה, — וראויים הם שיהיו מעטו של אבן־עזרא...
אותה תקופה עבר חותני מזבירציה ליער וויסקיטנא.

ב.

הבה ואביא עוד מעט מדברי יקרי־הערך, שנשארו.
ראשית כל — שירו הגדול והיקר — שירת האזינו. כידוע יש בשורת האזינו תרי"ג תבות (מלים), ובעשרת הדברות — תרי"ג אותיות. ר' ראובן זארומפף שר שירו על תרי"ג המצוות. כל אחת פותחת באות מעשרת הדברות ומסתיימת במלה משירת האזינו.

אביא להלן כמה דוגמאות:

למצוות „פרו ורבו"

אדם בהבראו יוצר הכל זאת צוהו,
עולמי אנכי לא בראתי לתהו;
פרו ורבו איש זרעו לא יכלה ממנו,
פריכם תתנו ומלאו את הארץ ודברי **האזינו**.

למצוות מילה

נפש אדם כי יוליד לכם וילד ביתכם,
אם בן הוא שבעת ימים יהיה אתכם,
וביום השמיני לצאתו מרחם רחמתיים —
ימול ערלתו, כמצות אֵל בורא **השמים**.

כך ירך יעקב בהאבקו המלאך ברוחו הקשה,
על כן לא יאכלו בני־ישראל את גיד־הנשה,
אם בבהמה, אם בחיה, יהיה לכם לזרה —
שמעו מצותי והקשיבו אלי **ואדברה**.

והנה — שיר מופת וחידה

א

הרואה בן אלקנה
בית המלכות הביאני,
ולמלך מבן־שנה —
לפלגש נתנני.

ב

בת אנכי לצבעון,
אחי דיה ועגה,
ושכולתי מבני גבעון
אכזרים כבני־יענה.

ג

אולם בן־אמוץ החוזה,
ראני בין בני רשפים,
במראה אש במחזה —
ביד אחד השרפים.

ד

ראה אותי, במלקחים
לקוחה מעל המזבח,
נוגע בי בשפתיים,
לאמר: לעוונך אני סולח!

ה

והנביא בן־בוזי —
אל הארץ הורידני,
הוא לקח ממני עוזי,
ובמו רגליו ידרכני.

ו

מהר גבוה ונשא,
הורידני מטה ללכת,
ואני דרוכה ורמוסה —
ועפר רגליו לוחכת...

ביאורים:

כל בר־דעת יבין כי כוונתו בשיר־חידה זה לתיבה „רצפה". בספר שמואל (שמואל ב' ג, ז; כ"א, ח) הוא שם אשה פלגש של שאול המלך „בן שנה במלכו"; ובספר ישעיה הנביא בן־אמוץ, מובנה של התיבה „רצפה" — גחלת (ישעיה ו, ו): „ויעץ אלי אחד מן־השרפים ובידו רצפה, במלקחיים לקח מעל המזבח: ויגע על־פי ויאמר הנה נגע זה על שפתיך וסר עונך וחטאתך תכפר". ובספר יחזקאל בן־בוזי הנביא מובנה של התיבה רצפה — פשוט רצפת־הבית (יחזקאל מב, ג): „נגד העשרים אשר לחצר הפנימי ונגד רצפה אשר לחצר החיצונה, אחיך אל־פני אחיך בשלשים".

בימי ר' ראובן היה איש ברוסיא ושמו אברהם־בר גוטלובר, הוא חתם עצמו תמיד אב"ג. מדי חודש בחודשו הוציא חוברת בשם „הבוקר־אור", וכתב שם דברי אפיקורסות. פעם הגיעה אל ר' ראובן זאַרומפף חוברת מחוברות „הבוקר אור". לאחר שעיין בכתב עת זה, כתב על גוטלובר שיר גדול. קוראיו התפעלו ממנו. אביא כמה בתים משירו זה:

דל בשר ושפל קומה —
מה נחשב מול ענקים!
סכת נוצר בלי־חומה,
מה ערכה נגד שחקים!
מה נחשבו העטלפים,
מה נשר־השמים?!
כן ישקל חן החנפים —
מול חן טהור־עינים!

בשיר זה הראה ר' ראובן כי לשונו העבריה של אב"ג אינה לחם־כובים לעומת לשונו הוא.

לדוגמא אביא את אשר כתב ואמר על הפסוק (קהלת יב, א):

„וזכר את־בוראך בימי בחורותיך..." שחז"ל דרשו על־כך (קהלת־רבה, „והפך־כעם", — ועיין גם: שבת קנא, וכן ויק"ר י"ח) — „בורך — בארך — בוראך", ובכל המקומות משולב פסוק זה עם הנאמר במשנה (אבות ג, א): „עקביא בן מהלאל אומר: הסתכל בשלשה דברים ואי אתה בא לידי עבירה..." ובשירו על־כך הוא מציין בראשי החרוזים את שמו הטהור ראובן, וכה דבריו:

רעיוני יכנעו לבבי — **ו**יגד לי שיחי —
בהתבוננני מקור בארי, מלכי, יוצרי ובוראי —
ממנו ילדני אבי, נבהלה בי רוחי,
נרקם בשרי ושארי. מפני פחד ומוראי.

איך תולע ורמה **ב**ידי נחתם עוני,
יראני בקברי ובורי, מהחטאת ופשע ומרי.
מאין נשאר מאומה, ומה אשיב לאדוני,
מעורקי, בשרי ועורי. מאשר התהלכתי בקרי.

נפשי נדכה ונכאה,
חשך בעדי אורי.
ואיך אלבש גאה —
בידעי מעלי ומחסורי?!

הרבה־הרבה יש לי לספר על חותני ר׳ ראובן זאַרומפף, זצ״ל, כי אהבה רבה אהבתיו. אף הוא אהבני אהבה עזה. במשך ארבע שנים ישבתי סמוך על שלחנו ביער ויסקיטנא, ובכל יום היה נכנס לחדרי, בו ישבתי על התורה, שוחחנו בדברים הרבה. לאחר ימים ושנים, כאשר נפטרה בתו, הוא אשתי הרא־שונה רחל־לאה, ע״ה, בזבירציה — הגידו לי כי בעת שבכה תמרורים עליה, אמר פעמים רבות: לא בת אחת אבדה לי, אלא בן ובת! — וכוונתו אלי, באשר לא אהיה עוד חתנו, אשר בי התפאר.

הוא למד תמיד, ועשה חסד וצדקה להפליא. מכל משכרתו היה נותן מעשר לצדקה. כך נהג כל ימיו. שמעתי מפיו, שפעם, עוד בעת שבתו בזבירציה, בא אליו ר׳ זלמן מרגליות, במוצאי־שבת־קודש, בטרם יבדיל, וביקש ממנו כי ילווה לו מאה רו״כ, והתנצל אלף פעמים כי הדבר נחוץ מאוד, סכנת־נפשות ממש. לכן הרהיב עוז בנפשו לבוא קודם הבדלה. וחותני ז״ל, השיב אמריו לו: אלף תודות לך, ר׳ זלמן, כי זיכיתני תיכף במוצאי־שבת־קודש, קודם הבדלה, במצווה רבה כזאת!...

והרי השיר אשר אמר במו פיו בימיו האחרונים, ואשר הוא השיר, שעליו אמר גאון עוזנו מקוזשיגלוב ז״ל, שתואמים הדברים לאבן־עזרא. אף בשיר זה מסומן בראשי־החרוזים שמו „ראובן״: —

רב חסד וגדל־כח — ומי ילך לפני —
משוך אחריך רצוני. לבקש בעדי ישע!
יעלה לרצון ונחוח, ועווני נגד עיני,
הגיון לבי ולשוני. כל חטאת ופשע.

אבינה למעמדי ולמצבי, במה ארחי אזכה,
והמה מלאים מתלאותי. בהתישבי לפני מלכי:
ואיך אעלה בית־אבי ומה אקוב ואחכה —
ככלות ימי ושנותי?! בהביעי לפניו דרכי.

נחני ה׳ בצדקותיך
ותמכני ברוח נדיבה.
חנני רחמיך וחסדיך —
והשיבני אליך ואשובה.

ר׳ ראובן זארומפף, זצ״ל, נפטר ביום הששי, ערב שבת־קודש, כ״ז בניסן שנת תר״ע, בלודוש, זקן ושבע־ימים, וייקבר בכבוד.

תנצב״ה.

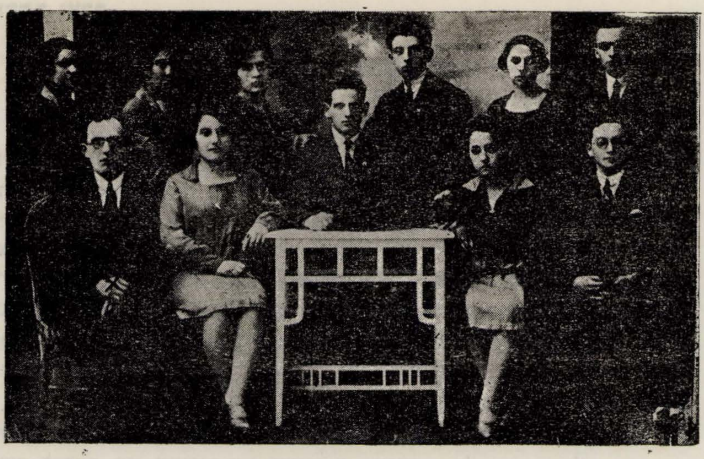
די געזעלשאפט „קולטורא"

די געזעלשאַפט „קולטורא", וועלכע האָט געשפילט אַזאַ גרויסע ראָל אינעם זאַוויערטשער יידישן קולטור־לעבן, אין משך פון אַ פּאָר יאָר, איז געגרינדעט געוואָרן דורך אַ גרופּע יונגנטלעכע ביי די שטיינקעלערס אין שטוב. צווישן די גרינדער זענען געווען: אַלטשע קראָמאַלאָווסקי, לייבוש סטאַשעווסקי, יצחק גאָלדמאַן, איטשע קאָזלאָווסקי, איטשע מאיר באָרנשטיין, עשטשע לייבאָוויטש, חיה ערליך (איצט פרוי גאָלדשטיין אין ישראל), מאניא לאַנדוי, פּערל באָשישקאָווסקי, אסתר זאַקס (סעקרעטאַרין, געפּירט די ביבליאָטעק). צווישן די ערשטע מיטגלידער איז אויך געווען אַ גרופּע וואָס האָט געהערט צום „השומר הצעיר". די גרופּע האָט באַלד פאַרלאָזט די אָרגאַניזאַציע.

די געזעלשאַפט „קולטורא" האָט געהאַט אַן אָנהויב, — אַ דאַנק אַ וויכטיקן אויפּטו פון יצחק גאָלדמאַן, וועלכער איז געווען אין מישקיווזשאַריק העברעאישער לערער. אין זשאַריק איז געווען אַ גרויסע ביבליאָטעק, וועלכע דער באַקאַנטער ליטעראַטור־מעצענאַט א. י. שטיבל (גרינדער פונעם „שטיבל"־פאַרלאָג) האָט געשטיפטעט צום אָנדענק פון זיין פרוי *. באַזונדערס גרויס איז געווען די צאָל פון יידישע ביכער. זאַוויערטשע האָט אין יענער צייט נישט געהאַט קיין גוטע ביבליאָטעק. פלעגט יצחק גאָלדמאַן ברענגען קיין זאַוויערטשע, — פאַר אַן ענגן קרייז חברים, — ביכער פון דער זשאַריקער שטיבל־ביבליאָטעק. אַזוי אַרום האָט זיך געשאַפן אַן אינטערעסענטן קרייז פאַר גוטע ביכער און מען האָט זיך צונויפגערעדט וועגן דער נויטיקייט צו שאַפן אַ יידישע קולטור־געזעלשאַפט אין זאַוויערטשע. 1925 האָט אָט־די גרופּע געהאַלטן אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג אינעם ספּאָרט־קלוב „הכוח", אין גאָלדמינץ'ס הויז, אויף דער קאָפּאַלניא־גאַס. עס ווערט באַשלאָסן צו לעגאַליזירן דעם קולטור־פאַריין. צו דעם צוועק ווערט געשאַפן אַן ארגאַניזיר־קאָמיטעט. נאָכן לעגאַליזירן אַלס געזעלשאַפט „קולטורא" אָנטוויקלט דער נייער דינאַמישער קולטור־צענטער אַ בריט־פאַרצווייגטע טעטיקייט. עס ווערן איינגעאָרדנט רעפעראַטן, רעציטאַציעס, סצענישע אויפטריטן, ליטעראַרישע אָונטן, טעאַטער־פאַראַנשטאַלטונגען און עס ווערט געפּירט אַ פיל־פאַרביקע אויפקלערונגס־אַרבעט צווישן די בריטע יידישע שיכטן. אַזוי, למשל, האָבן רעפעריט און געלייענט פון זייערע ווערק: י.

---

* שטיבל, אַ געבוירענער זשאַריקער, ברודערן־זון פון בערל שטיבל און אַ קוזין פון אברהמטשע, און וואָלף שטיבל, איז אַ געוויסע צייט געווען בוכהאַלטער אין זאַוויערטשע ביי איטשע קורלאַנד. וואָלף (זאב) שטיבל, דער אייגנטימער פון דער גרויסער מיל אין חיפה איז אין זיינע יינגע יאָרן געווען אָנגעשטעלטער ביי א. י. שטיבל אין זיין גרויס לעדער־געשעפט אין וואַרשע.

די פֿאַרוואַלטונג פון דער געזעלשאַפֿט „קולטורא" אין 1925

זרובבל, ד"ר י. קרוק, אלחנן און אהרון צייטלין, ווי אויך מ. ראוויטש, יהושוע (סטאַניסלאַוו) וויגאָדסקי א. א. וו. רעציטאַציעס, סצענישע אויפטריטן האָבן געגעבן אידא קאַמינסקאַ, טורקאָוו, גאָדיק, — אַליין אָדער מיט זייערע טעאַטערן. געווען זענען אויך: שמאי ראָזנבלום און אליהו גאָלדענבערג אַלס רעציטאַטאָרן.

מיר פלעגן אויך מיט אייגענע כוחות איינאָרדנען פאָרשטעלונגען. יעדן שבת נאָכמיטיק אָדער פרייטיק־צו־נאָכטס האָבן מיר איינאָרדנט ליטעראַריש־געזעלשאַפטלעכע שמועסן. עס האָט בײַ דער גאַנצער ארבעט, און באַזונדערס בנוגע די ליטעראַריש־געזעלשאַפטלעכע שמועסן, געהערשט דיסציפלין. גאָלד־מאָן פלעגט אָפשליסן די טיר פאַר פאָרשפעטיקטע צו די ליטעראַריש־געזעל־שאַפטלעכע שמועסן.

יצחק גאָלדמאן איז געווען דער לעבעדיקער גייסט אין דער קולטור־געזעל־שאפט „קולטורא". ער איז געווען איר פרעזעס און אַלס אַזעלכער האָט ער אַריינגעלייגט אַ סאַך געזונט און כוחות כדי „קולטורא" זאָל בליען.

אין די געזעלשאַפֿט „קולטורא" האָט אויך אָנגעהערט די יוגנט פון די שולן, אַרבעטנדיקע אינטעליגענץ און אַרבעטער. די געזעלשאַפט האָט איינגע־אַרדנט אַ שיינע, פראַגרעסיוו ביבליאָטעק, — מיט אַ פאָר טויזנט ביכער. פאַר דעם צוועק האָט זי געזאַמלט ביכער און געקויפט, ווי אויך פאַרקויפט ביכער פאַר הכנסות. פאַראַלעל צו דער ביבליאָטעק פון „קולטורא" איז געווען די אלגעמיינע יידישע ביבליאָטעק (ביבליאָטעקאַרין — מאַניע לאַנדוי).

די געזעלשאַפט „קולטורא" האָט געציילט 200—300 מיטגלידער. אַ חוץ דער פּראָגראַם־מעסיקער קולטור־טעטיקייט האָט די „קולטורא" געפלעגט פּאַר־בעטן די אינטעליגענץ, וואָס פלעגט קומען אויף באַזוכן קיין זאַוויערטשע צו האַלטן רעפּעראַטן, באַטיילקן זיך אין דיסקוסיעס א. א. וו.

בייַ דער ביבליאָטעק איז געווען אַ בופעט. די געזעלשאַפט האָט אויך אייַנ־גערדנט טענץ־אָוונטן. מיט דער צייט איז „קולטורא" געוואָרן אַ לינקע אַר־גאַניזאַציע. זי האָט מיטגעאַרבעט מיט דער קאָמוניסטישער הילפס־אַרגאַניזאַציע „מאָפּר" („מיעגדזינאַראָדאָווא אַרגאַניזאַציאַ פּאָמאָצי ראַבאָטניטשעי"). דאָס האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם כאַראַקטער פון דער קולטור־טעטיקייט; די געזעל־שאַפט האָט געמוטמעט אייַנאַרדנען פּאַרשיידענע פּראָגראַמעסיוו־לינקע ליטעראַרישע און געזעלשאַפטלעכע פּאַראַנשטאַלטונגען. באַזונדערס האָבן זיך אויסגעצייכנט די פּרץ־פייערונגען, אין וועלכע עס איז באָטאָנט געוואָרן פּרץ אַלס סאָציאַליסט. דער פּילסודסקי־רעזשים האָט געמוטמעט רודפן די געזעלשאַפט. צוויי שפּיצלען פון דער דעפּענסיוו, — „דער גרויסער" און „דער קליינער" פון דער דעפּענסיוו, — האָבן כסדר שיקאַנירט די טעטיקייט פון דער געזעלשאַפט. צום סוף, — נאָך 3—4 יאָריקער טעטיקייט, — האָט די דעפּענסיוו אינגעזעצט פּאַרן 1־טן מאי די הויפּט־אַקטיוויסטן און געהאַלטן זיי אין אַרעסט ביזן 3־טן מאי. זיי האָבן פּאַרמאַכט די געזעלשאַפט און צוגענומען די ביכער פון דער ביבליאָטעק. אַ טייל פון די ביכער האָבן מיר פּריער אַראַנזשירט, וויל מיר האָבן זיך געריכט אויף שיקאַנעס.

אַזוי איז די געזעלשאַפט „קולטורא" דערשטיקט געוואָרן אין סאַמע מיט פון איר אויפבלי.

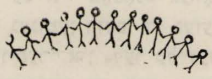
* *

אייַנע פון די ווירקונגען פון דער „קולטורא" איז געווען, אַז זי האָט אויפ־געטרייסלט די חסידישע שטיבער. די צייט האָט אין דעמאָלטיקן פוילן געווירקט רעוואָלוציאָנירנדיק, — באַזונדערס צווישן דער יידישער יוגנט. אַ טייל האָט געזוכט דעמאָלט אַ וועג זיך צו פּאַרוואָרצלען אין דער פּולישער ווירקלעכקייט און זי האָט געהאַלטן אַז דאָס וועט מעגלעך זיין בלויז אויב אָט־די ווירקלעכקייט, אין וועלכער זי האָט געלעבט, וועט ראַדיקאַל אומגעשטאַלטיקט ווערן. אָט־דאָס האָט אויך נישט אויסגעמיטן חסידישע שטיבער, — און אפשר, טאַקע, צוליב דער אָטמאָספערע וואָס האָט אין זיי געהערשט זענען די חסידישע שטיבער געוואָרן מער פון אַנדערע באַטראַפן פונעם דראַנג זיך אַרויסצורייסן, איבערגע־שטאַלטיקן דאָס אייגענע און דאָס אלגעמיינע לעבן. אַזוי אַרום האָט „קולטורא" געהאָט אַ גרויסע השפּעה אויף די קינדער פון די חסידישע עלטערן, — ספּע־ציעל אויף די טעכטער.

איך דערמאָן מיך, אַז איינמאָל האָבן מיר אייַנגעאַרדנט אינעם לאָקאַל

פון דער „קולטורא" אַ פֿאַרווייטלונגס־אָוונט, מיט אַ בופעט לטובת דער געזעל־שאַפט. עטלעכע חברות זענען געבליבן אין לאָקאַל אַ גאַנצע נאַכט, כדי צו מאַכן קאַסע. פֿלוצעם קלאַפּט מען איר דער טיר. מיר האָבן געהערט אַז ר׳ איטשע ערליך שטייט פֿאַר דער טיר, האָבן מיר באַהאַלטן (דוכט זיך אַז אין אַ שאַפע) זיין טאַכטער וואָס איז געווען מיט אונדז. מיר האָבן אים געזאָגט אַז זי איז נישטאָ. דערביי האָבן מיר איינגעטענה׳ט מיט אים אז מיר טאָן גאָרנישט קיין שלעכטס, מיר טאָן בלויז פֿאַרן אויפהויבן די קולטור פונעם כלל, דורך אַ ביב־ליאָטעק און רעפֿעראַטן. ער איז אַוועקגעגאַנגען. אונדז האָט זיך געדוכט, אַז מיר האָבן אים אביערצייגט און אַז זיין טאַכטער וועט נישט האָבן קיין צרות.

אַ ווייַלער ייד איז געווען ר׳ איטשע ערליך. אַבער אויך מיר זענען געווען ווייַלע, ערנסטע קינדער.

נחום דרעזנער

די קולטור־געזעלשאפט „קולטורא"

נאָכדעם ווי גאָלדמאַן האָט, בערך אין 1928־1929, זיך אָפּגעזאָגט פון זיין אָמט אַלס פֿאַרזיצער פון דער קולטור־געזעל־שאַפט, האָט אַ גרויסער טייל פון די, וועלכע האָבן אַרגאַניזירט די געזעלשאַפט זי פֿאַרלאָזט; אַ טייל האָט חתונה געהאַט, אַ טייל איז אַרויסגעפֿאָרן אין אַנדערע שטעט און קיין אויסלאַנד. אין די „קולטורא" זענען אַריינגעדרונגען מענטשן פון דער פּראָפּעסיאָנעלער באַוועגונג. די פּוילישע פֿאַליציי האָט טאַקע געמומען קוקן באַזונדערס קרום אויף די אַרגאַניזאַציע. זי האָט געמומען שיקאַנירן און פֿאַרפֿאַלגן די געזעלשאַפט און אירע מיטגלידער, — אַזוי ווייט אַז די ביבליאָטעק איז געווארן באַדראָט אַז מען זאָל זי נישט קאַנפֿיסקירן.

ביי דער „קולטורא" האָט זיך געשאַפֿן אַן עספּעראַנטאַ־קרייז, אָנגעפֿירט דורך קלאַרא באַזשיקאָווסקא און אסתר זאַקס.

מאי 1929 אדער 1930 האָט די פֿאַליציי אַרעסטירט אַ גרויסע צאָל חברים פון „קולטורא" און זיי געהאַלטן אין אַרעסט צווישן דעם 1־טן ביזן 3־טן מאי.

די ביבליאָטעק האָט אויך נאָך דעם אַרעסט אַ געווינסע צייט עקזיסטירט. די אָנפֿירער פון דער „קולטורא" און פון דער ביבליאָטעק האָבן, — נישט

געקוקט אויף זייערע אנשויאונגען, באשלאסן איבערצוגעבן די ביבליאטעק, וואס איז געווען באדראט, דער אלגעמיינער יידיש־שטאטישער ביבליאטעק, וואס האט זיך ספעציעל פאר אט־דעם צוועק געשאפן. דער לאקאל איז געווען ביי שמואל סויקא'ן אין הויז. ביבליאטעקארין פון דער יידיש־שטאטישער ביבליאטעק איז געווען מאניע לאנדוי.

עס איז צו באצייכענען, אז יעדע פאליטישע אדער פאליטיש־אריענטירטע ארגאניזאציע אדער באוועגונג, ווי אויך די פראפעסיאנעלע פארייגען האבן געהאט קלייע ביבליאטעקן פאר זייערע מיטגלידער. אין גאס האט מען נאר באמערקט די ביבליאטעק פונעם קולטור־פארבין.

די ביבליאטעק וואס איז געשאפן געווארן אין 1916 האט כמעט ווי נישט עקזיסטירט .מען האט זי אלנפאלס נישט באמערקט.

די קולטור־געזעלשאפט „קולטורא" האט געהאט א גרויסע געזעלשאפט־לעכע ווירקונג אין דער שטאט, — ספעציעל האט זי געווירקט אויף די יוגנט.

יצחק שטיינקעלער

תנועות הנוער (השוה״צ, הרצליה, השחר)

1916. מלחמת העולם הראשונה היתה עדיין בתוקפה. הנוער היהודי בעירנו, שהיה בגיל בית הספר או בגיל של לימוד מקצוע, היה מבחינה ציבורית תלוי על בלימה. לא טיפלו בו והוא התהלך בחוצות העיר ללא מטרה ברורה, ללא דרך. לא היו מוסדות שינחוהו. לא היתה פינה תרבותית וחברתית שתעורר בו חוויה — חייו הותוו בבית שנתערער בעטייה של המלחמה ולא היה יכול לעודדו להרחבת אפקי־השכלתו, ומכל שכן את תודעתו החברתית, כאזרח צעיר בעולם המסוכסך וכיהודי כאחד.

אותם הצעירים, המועטים יחסית, שזכו ולמדו בבית הספר התיכון (הפולני בעיקר) הרגישו על עורם ובשרם, שהם עלולים להתנוון, — אם לא יעשו משהו שיחשל לצרכיהם דפוסים יהודיים נאותים, שיהיו תואמים את אפיים כנוער על סף הבחרות.

הכיבוש הגרמני דאז היה בחינת רוח־פרצים לאחר מחנק־השרב של השלטון הצארי־סטי בפולין, אשר נסוג בבהלה בפני הגייסות של קיסר ווילהלם ובן־בריתו הקיסר האוסטרי.

ראשוני „השומר הצעיר"

הישוב היהודי בפולין, — ובתוך זה בזבירציה נשם לרווחה אחרי סיוט הקוזאקים. הגרמנים והאוסטרים לא אסרו אז פעולות חברתית־יהודית. אדרבא, הם ראו בעין טובה את התארגנותו של הישוב היהודי, כיון ששלטון הכיבוש סבור היה כי על ידי כך הוא מבטיח לו עורף בתוך האוכלוסיה הסלאבית, אשר לא הוכיחה עדיין את טיבה המלא.

בן־לילה צצו, — עם התרחק החזית מזבירציה, — קבוצות ציבוריות ופוליטיות שונות, אשר אחר כך התלכדו לגופים מגובשים יותר. החל מאבק על נשמת האוכלוסיה היהודית בזבירציה. החוגים הציוניים, — ובעיקר האינטליגנציה הציונית הצעירה, — הרגישו שהם צריכים לעמוד על המשמר, להטיף לכך, שאין מצב מעבר זה של כיבוש פתרון, וכי הפתרון הוא ארץ־ישראל, יישובה וקימום חיים יהודיים מלאים בה. הם החלו מחפשים שסתום לאנרגיה שהצטברה אצלם. כזה היה החוג שהתרכז אחר כך ב„צעירי ציון", סביב הספריה היהודית הפומבית הראשונה בזבירציה. לא היו להם עדיין דפוסים מוצקים, אבל היתה להם התכנית הברורה להגיע עם המלה הציונית לצעירי ישראל, לנוער הזבירצאי, כי בו תלו תקוות רבות.

אנו, תלמידי בתי הספר הציוניים בזבירציה, קיימנו בדרכים שונות מגע כלשהו עם נוער ציוני זה. ראינו בהם כעין מורי הוראה ומאוד הערכנו אותם. אולם הושפענו לא פחות בראותנו כיצד הנוער הפולני מתחיל להתעורר לחיים לאומיים ומתארגן במחתרת כארגון סקאוטי „האַרצעזש" וכתנועה ספורטיבית „סוקול".

ידענו שאין נושא שאיפתם, — המולדת הפולנית, — חוות הכל עבור נוער יהודי. חלק מתלמידי בית הספר התיכון למד קודם, — שנים אחדות לפני־כן, — ב„חדר המתוקן" של האיש המשכיל והחביב ר' שבתאי שפיעוואַק ז"ל, הציוני הנלהב, אשר עוד בשנת 1912 שלח את בנו הראשון, יוסף לארץ־ישראל. את בית הספר הזה כינו האדוקים שברחוב היהודי „חדר אפיקורסי". ממנו שאבנו את הידיעות הראשונות על ארץ ישראל. אצלו למדנו עברית, תנ"ך, דקדוק בצורה נאורה יותר. בקיצור, ר' שבתי זרע בקרבנו את הזרע הראשון.

גרעין זה שנזרע ב„חדר המתוקן" הנ"ל החל לנבוט בנשמותינו הצעירות. דרוש היה אך גואל. יש לציין שהקשישים יותר החלו אז להתארגן (הגרמנים לא הפריזו).

והנה, — ביום מן הימים, — הופיעה בזבירציה, לשם טיול, קבוצת צעירים מבנדין. הם הופיעו בכל תפארתם במדי סקאוטים־צופים, בכובעים משונים שעשו רושם, במקלות גדולים. אנו, הצעירים, נתרשמנו מהופעה זו מאוד. בקבוצה הזאת היו: האַמפּעל, אישעק בירנצווייג (איסר בארי), אישעק פירסטנברג ואחרים.

בעקבות ביקור זה הזמינה פלה בורנשטיין מספר צעירים להרצאתה בדבר הצורך להקים גם בזבירציה קן של „השומר הצעיר", כדוגמת הקנים בזגלמביה (כפי שאני זוכר לא היו אז עדיין במקומות אחרים בפולין הקונגרסאית, מלבד בזגלמביה, קני „השומר הצעיר"). זיגא בינדר (כיום רופא־פסיכיאטר חשוב בקופת חולים בתל־אביב) אשר למד אז בקראקוב, יזם בסוסנוביץ ואח"כ בבנדין את ייסודם של קני „השומר הצעיר". קראקוב קיבלה, כידוע את השראתה השומרית מוינה. שם עמדו בראש המרכז ד"ר אליעזר ריגר (לאחר מכן מנהל הסמינר ע"ש דוד ילין בירושלים ומנהל משרד החינוך של ממשלת ישראל) ודויד הורוביץ (כיום נגיד בנק ישראל).

מיד אחרי הפגישה הזאת התחלנו להתארגן. נוצרה הקבוצה הראשונה. לא עברו ימים רבים והיינו כבר למחנה של כמה עשרות שומרים. ערכנו קורסים לעברית, לידיעת הארץ, להיגיינה (הרצה י. באומאַץ, אז סטודנט). מטרת הקורסים האלה היתה להכשיר ראשי קבוצות חדשים, וכן להעמיק את ידיעותינו בשטח ידיעת ארץ־ישראל ועם ישראל. מאנשי זבירציה היו המרצים העיקריים, (מלבד ד"ר באומאַץ שהזכרתיו) י. פרנק, ש. חורגל, מ. איסרובסקי, ד. לאנדאו ש. קלוגמאַן ועוד. אלה היו, אמנם, אנשי „צעירי ציון", אבל עזרו לנו כמיטב יכלתם. מהערים הסמוכות (בעיקר מסוסנוביץ) באו: מרקין (אח"כ מאקס עריק, היסטוריון נכבד בתולדות ספרות יידיש. הוצא להורג בבריה"מ), איזא שלאַדאַווסקאַ (כעת גב' ד"ר פקר בת"א), שמעון לובלסקי, זיגה בינדר ורגה ליס־בינדר (כיום עם בעלה זיגה בת"א) והרצו לפנינו בבעיות שונות. נדמה לי שבא גם לוטק רזניק, כיום פסל בתל־אביב.

קבוצה ב„השומר הצעיר"

העבודה נעשתה בהתלהבות. הנוער מצא את דרכו וידע לאן פניו מועדות.

מראשוני „השומרים" בעירנו היו: יצחק ואחים וואלף שטיינקעלער, מאיר איסעראווסקי, האחים קאסיער (משה דוד ויצחק), לאלעק וויגדערזאן, שלמה ספיבק, טאשיעק באַרנשטיין, פאלעק פערלין, לאפעק בראנדייס, זעליג סאבעל־מאן, אישיעק גאלדמניץ ואחרים. ומהבנות הראשונות היו: האחיות בורנשטיין (פלה, עווא, געניא), אסתר׳קא העלבערג (כיום בתל אביב), אסתר גולדברג, ברוניה הנדלר, אנדזשיא עדעליס, גוטא לעווארטאווסקא, שוואַרצהויער, בראניא בראונער, בראנקא ליבערמאן, בלומא פרייבערגער. בקבוצות הצעירות יותר היו: רעגינא העלבערג, מינדזשא זילבערבערג, אנדזשיא שוואַרץ, פעלא טאַרגאוויניק, לאלא בוכנער, בראנקא וועקסלער, העלא שאלעוויטש, לאה זאלצבערג, נאטקא וויגדערזאן, אנדזשיא פערלין, קאראלא סויקא, העלא קאסיער, האחיות שטיינ־קעלער (געניא ובראניא), פעלא בוכנער, מאניא באומאן, העלא גרייצער, פינגע־רוט, העלא פרייבערגער.

כבר בל״ג בעומר 1917 התקיים בזבירציה הטיול השומרי הראשון של כל הגליל, בהשתתפות הקנים של בנדין, דומברוב, סוסנוביץ וצ׳נסטוחוב. גדולה היתה ההתלהבות בעיר, כאשר ברחובותיה הופיעו מאות צעירים יהודיים מסוד־רים בטורים נאים, בלוויית תזמורת חלילים. בראש המסע הלכו מתופפים. היה זה חג לעיר, והטיול — הפגנה ציונית כבירה.

טיול זה נתן תנופה חדשה לתנועה. התנועה גדלה בכמות וגם באיכות.

רק קבוצה קטנה של תלמידים מתבוללים למחצה — רפאל יאנובסקי, מיכאל (או דוד) יאנובסקי, העלמן, ברמאן ואחרים ניסו ליצור תנועה סקאוטית של נוער מתבולל ע"ש בערעק יאָסעלעוויטש. לאמיתו של דבר השתוקקו מאוד להיכנס ל„הארצעוש" הכללי, אבל הדבר לא ניתן להם. שערי תנועה זו היו נעולים בפני „יהודונים".

רבות לא פעלה קבוצה זו: היא נעלמה מהר מהאופק של חיינו החברתיים בעיר, ולא היתה לה כל השפעה על מהלך עבודתנו ומחשבותינו.

ואנו גדלנו, הלוך וגדל. פעולתנו הענפה הביאה לידי כך שהחל נוהר אלינו נוער מהשכבות העממיות, — ולאו דווקא תלמידי בתי הספר התיכוניים. אלה קיבלו על עצמם, במרוצת השנים, עם עזיבת היוזמים־המיסדים, את המשימה לקיים את התנועה ולפתחה. בתקופה ראשונה זו שאני מתארה הגענו עד לידי 180—200 חברי „השומר הצעיר". ואולי היו גם יותר.

בפרוס הכינוס הראשון של קני הגליל שהתקיים בשנת 1918 בבנדין ואשר היה צריך להיות כעין כנס לפני הוועידה הכל־ארצית בלודז (בשנת 1919) נת־עוררו חילוקי דעות וויכוחים עקרוניים. שמעון לובלסקי, שהתקרב לפועלי ציון שמאל, דגל בסיסמה שהתנועה צריכה להיות יותר יהודית־כללית מאשר תנועה, המצטמצמת בחינוך ציוני וארץ־ישראלי בלבד. גם אצלנו נתעוררו וויכו־חים על רקע זה. אני הייתי בעד המשכת הקו שהיה יסוד פעולותינו עד אז, ואילו אסתר גולדברג תמכה בדעותיו של לובלסקי. ענין זה עורר ויכוחים סוערים. אסתר נבחרה ליצג את דעת הרוב ואני — את דעת המיעוט שהיה בעד המשכת הקו הקיים.

קבוצת קשישי „השומר הצעיר"

לאחר זמן־מה נוצרה התנועה „הרצליה", שמיסדה העיקרי היה מאיר איסרובסקי. נתהוו חיכוכים וויכוחים בין שתי התנועות ושתיהן איבדו לבסוף את מרבית חבריהם.

בשנת 1924 נוסד הארגון „השחר" שאני הייתי בין מיסדיו. הוצאנו מ־2 התנועות בחורות כגון: יאדזשיא לאנדוי, שרה בערגער, אנדזשיא האַבערמאַן, שרה בראונער, רעגינה לאנדאו ואחרות, ומהבחורים: פלאוונר ואחרים. ל„השחר" הצטרף י. גולדמאן ואחרים. „השחר" היה תנועה ציונית, שדגלה בתורת א. ד. גורדון, יש לציין שהצטרפו לתנועה בנים ובנות מבתיהם של יהודים אדוקים ודבר זה עורר מאבק בתוך המשפחות.

במשך זמן קצר גדלה תנועת „השחר" על פני שתי התנועות, „השומר הצעיר" ו„הרצליה".

לאחר שנתיים ימים חזר „השחר" לחיק „השומר הצעיר". עם האיחוד המחודש נעשינו לתנועה מכובדת בעיר. השתתפנו באופן פעיל בכל הפעולות הציוניות. היינו בוועדה הבינמפלגתית שניהלה את ענייני קפא"י (קופת פועלי ארץ־ישראל), שהיתה היסוד לכינון בנק הפועלים. השתתפנו גם במכירת מניות של בנק הפועלים, בעריכת מגביות „קרן היסוד" וכו'.

עם העלייה ארצה של מיטב הנוער השומרי נחלשה מאוד התנועה.

מאיר איסעראָוויסקי

„הרצליה" התאגדות נוער ציוני לומד

הצורך החיוני בהקמת ארגון זה ובהפעלתו במלוא התנופה הרגש לאין שעור בכל דחיפותו האקטואלית. וכשהוקם בשנת 1916 נתלקטו אליו מטובי הנוער במקום, שברובם קנו דעת בבתי האולפנא שבעיר.

תקופה זו חופפת את שיא פריחתו והתעצמותו של „השומר הצעיר" והפופולריות העצומה שרכש לו ארגון „צעירי ציון" שמנה בשורותיו כל בחור וטוב מנלהבי החזון הציוני ושוחרי הקדמה הסוציאלית; ובכל זאת נשאר עדיין כר נרחב לפעולה רבת אנפין בין שורות הנוער הלומד בכיתות הגבוהות, ואלה היו רבים, אשר לא מצאו את דרכם להשומר הצעיר על צביונו האקסקלוסיבי ומשטרו הפיקודי־ספורטיבי, ובאותה המדה רחוקים היו באותם הימים מלהתקשר לגוף צבורי חברותי־פוליטי, כי לא בכל אלה יכלו למצוא אפיק למאוויי נפשם התוססת בסערת הזרמים הגועשים סביבם.

„הרצליה" לא הקדישה אלא תשומת לב מועטת לכל אותם הסממנים המציינים כל ארגון רגיל, וכן פורמליות הכרוכה בכך, וכמו־כן לטיפוח קשרי־חוץ וכדומה, אשר יש בהם משום בזבוז זמן יקר לדברי־סרק. היא חתרה תמיד לקראת העמקת התודעה הלאומית, האדרת ההכרה של תחית ערכי הלאום ומורשתו ההיסטורית, הגברת הזיקה לארץ המתנערת משממותיה על הדינמיות והחלוציות הנדרשת כל כך מכל צעיר צמא־פעולה לקראת הגשמת החזון.

„הרצליה" עמלה וטיפחה ברוב תבונה את המיזוג המבורך בין מכלול הידיעות הכלליות, שרוכשים באורח שגרתי בביה"ס — ובין אוצר הדעת היהודית המעמיקה בכל ערכי היהדות והתחיה ש„הרצליה" העניקה לחניכיה. תחום זה כלל הבחנה ועיון שיש להן זיקה לענפי מדע שונים, אשר לאורם מתבהרות הלכות התקומה של עם, ארץ ושלטון; בדרך זו התמידה „הרצליה" ליצור הקבלה והשלמה, מיזוג וסינתזה מאלפת בין שני עולמות המתאחדים לחטיבה אחת טבעית, כמתחילת ברייתם, — במידה שניתן להשיג שלמות זו בתנאי הנכר. בהר־צאות ובוכוחים, במסיבות עיון ובסיורים וכו' — תמיד נשמר הקו של רחבות האופק, של הסתייגות מלראות את פני הדברים מתוך זוית צרה ותחום מסוגר של העולם היהודי הנבדל בלבד.

הרבינו באנלוגיות והיקשים, הקבלות והשלמות מכל שטחי החיים, החברה והאמנות, תוך הסתייגות מתחום סכולאסטי צר, לימוד יבש ונטול רוח הזמן, ליקוט וגיבוב ידיעות נעדרי משמעות אקטואלית, הכל זה, — כדי לצייד ולשריין את הנפש הצעירה, הניזונה ברוב שעות היממה מתרבות זרה, שתהא שורה שעות תמימות ככל האפשר בתוך חוג וסביבה רווית־כמיהה וערגה למיטב האידיאלים של הרנסנס היהודי במובן הרחב ביותר של המלה.

קבוצת מיסדי „הרצליה"

קבוצה של חברות „הרצליה"

בד בבד עם כיוון עיוני זה לא הוסחה הדעת כלל וכלל מכל עבודה ופעולה מעשית ועירנית והיו קיימים יחסים הדוקים ביותר עם יתר הארגונים הציוניים בעיר.

אכן, היו אלה ימים גדולים, של מסה ומעש, תקופה הרת התחדשות והתנערות, של התאחות בשרשים החבויים בשחרית האומה ובערפל הדורות הקדומים — ימים של המשכת הקו על פני הגשר של הטרגיקה לקיום עם בנכר, וכיסופיו לחרות מלאה ופדות, להשתתת עצמיותו המשוחררת ואדנותו על קרקע המולדת, — תוך אימוץ קשרים עמוקי־שרש עם כל היפה והנעלה בתרבויות עולם.

וכך הוצתה השלהבת ונתגבשה האמונה התמה, כי

„על קרקע העם ובתחתיות נשמתו עוד תגה ותנוצץ שכינתו"

ייתכן, כי תאור הדברים נראה נמלץ יתר על המדה לגבי ההיקף המוגבל של תא ארגוני זה במקום, אך כזאת היתה משאת הנפש והתחושה. כך פעמה בלבבות השאיפה רבת המתח והעצמה לפריצת גבולות המציאות, וסבורני כי בתחום אידאי זה אין למוד את המתח הנפשי לפי גדלו או קטנו של התא, אלא לפי המעין של זוך־נעורים, והתשוקה הנצחת להשתלב ברקמת ההוויה, הקמה לתחיה.

אברהם שלמה גרינבלאט

קטעי זכרונות על זבירציה

א.

לפני מלחמת העולם הראשונה, ובעיקר בימי המלחמה ההיא החלו מתארגנות להקות שחקנים־חובבים, פקיד ביה"ח אֶ. א. ז., בראנדעס היה במאי ושחקן. להקה אחת ניהל הורביץ, שהיה פנקסן בבנק ווזאַיעמני. שחקן ומנהל להקה וותיק היה לייבל דימאַנט. בלהקתו שיחק יאָסל די גרטע'ס כ„שחקן־אופי", בעיקר שיחקו בפורים. לעתים היו מציגים בביתו של ר' שבתי ספיבק והיה מתקהל קהל רב של צופים. כן שיחקו שיווע, האחים דאָמבראָווסקי (אליעזר ושלמה).

לייבל דימאַנט בתפקיד ה„ישיבה־בחור"

מורה לריקודים היה שיווע, אשר היה הראשון שעורר את רגש הריטמוס בקרב אנשי זבירציה.

בין המלמדים בעיר הנני זוכר את המלמדים: משה פּלאָוונער (קושקע), בבית וואָלף בוכנער. אשתו היתה ה„רביצן" רחל, שהיתה הולכת מבית אל בית ומלמדת „עברי". בבית טשעבינער (אח"כ ביתו של קאָניעצפּאָלסקי) היה גר המלמד ר' יצחק. אצל אָקסנהענדלער בשוק החדש התגורר מורה לעברית, יליד סטאָשאָוו, ששכחתי את שמו. הוא היה מורה לעברית והצטיין בהוראת הגמרא. כן הנני זוכר את גרונם המלמד ואת המלמד מלעלאָוו.

היו בזבירציה גם חובבים לציור ופיסול. בציור עסקו: המהנדס יהושע בוכנער, (בנו של וועלוועלע בוכנער); דויד מאיר גרינבלאט שעיטר, יחד עם הצייר היהודי הידוע אנשל מאַנאָוויטש, את בית הכנסת בזשארקי. כן עסקו בציור: חיימל עדעליס ולייבל דימאַנט שעבדו בביה"ח לזכוכית. לייבל דימאנט, דוד מאיר גרינבלאט ויהושע בוכנער הקימו „אַטעליע" בביתו של וועלוועלע בוכנער. מאוחר יותר החל לצייר בנו של אלטער שמש, לאחר מכן הצייר הידוע הנרי ווינגליק. הוא השתלם באקדמיות ונעשה צייר מקצועי. כעת הוא נמצא בקנדה. גולפי־עץ היו אלטער שמש ושמואל האָפמאַן.

* *

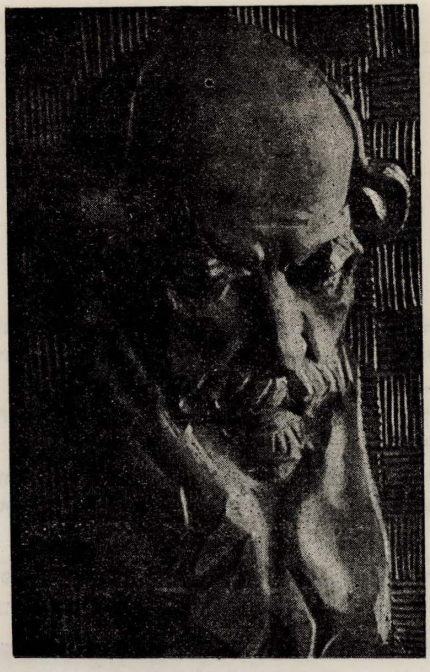
משפחת לייזעראַביטש היתה בעירנו מעין שושלת־מורים, לייזעראַביטש הזקן בא לאחר שהמורה זלאָטניק מת. בתקופת מלחמת העולם הראשונה. לייזעראָוויטש האב היה מרגיש את עצמו יותר כפולני מאשר כיהודי (וכך גם בנו). הוא בא לזבירציה ב־1918—1920. תחילה ניהל הוא בי"ס פרטי שקיבל אח"כ סטאַטוס של בי"ס ממלכתי־יסודי. לאחר מותו קיבל בנו את הנהלת ביה"ס.

מורים יהודיים בזבירציה היו: רפאל ודויד יאַנאָווסקי, מאיר איסעראָווסקי (בביה"ס „יסודי התורה"), ש. ספיבק, ל. וויגדערזאָן (בי"ס „מזרחי"). בבתי־הספר היסודיים לילדי ישראל (בהנהלת לייזערוביץ הבן) לימדו: אסתר גאָלד־בערג, העלא קרייצער, מלכה קרייצער, מאניא בלייפער, אחותו של ל. וויגדער־זאָן. כן היו מורים במוסדות חינוך (אך איני זוכר היכן). בערל־דוב בלאט, יצחק שטיינקעלער, ווילעק טאַרגאָוויניק, ווילעק רושינעק, דודעק סאָבעלמאַן, אַנדושיא האָבערמאַן, יאַנקעלע ערנפריד.

מסופרי־סתם הנני זוכר את חתנו של א. מ. יאַנאָווסקי (אביהם של רפאל ודויד יאַנאָווסקי), ועוד אחד זקן אשר את שמו איני זוכר. על הסופר הזקן היו מספרים ששאתו אמרה, — לאחר שפקיד ביה"ח קנה אצלם קלף לצורך מגילת־יסוד באחד ממבני ביהח"ר ושילם טוב, —: „יפה הייתי נראית אילו הייתי צריכה להתפרנס מיהודים". כאמור, עשו אך פעם אחת עיסקה עם לא־יהודים.

הנני זוכר ארגון צדקה של נשים. מהעסקניות היו: אשת ר' קאָפל הענדלער, שרה לעווארטאָווסקי, אשת ר' בעריש שניידערמאַן, אשתו של עבער פערציס וכו'. בחוגי החרדים היו ארגונים שונים לצדקה, בהן השתתפו: אשת ר' יחיאל ווינדמאַן, אלמנת ר' הענדל לאנדוי, אשת אחד הטורנרים וכו'.

הצטיינו בעולם הגדול: וויקטאָר וויינטרויב, בנו של גזבר הט. א. ז. עתה מכהן כפרופיסור למקצועות הומאניסטיים באחת האוניברסיטאות באנגליה. כן הצטיינו יעזשי העלמאן כזמר, בעתונאות עסקו ועוסקים הזבירצאים: שבתי קלוגמאן (ק. שבתאי), ש. ספיבק, ד"ר שלמה פראָמאַן, דויד לאנדוי ואחרים.

פסל מעשה ידי אמן זבירצאי

בספרות עוסקים: משה דויד קאַסיער, (בארה"ב), וסטאַניסלאַוו־יהושע וויגאַדסקי (נכד זבירצאי), בפולין. משה־מיעטעק ניימאַן, עורך פרסומי הקיבוץ „רמת־הכובש", שמואל רוז, עורך „הצופה לילדים".

* *

כדאי לציין שהמתבוללים הקימו תנועה צופית של מתבוללים: „בערעק יאַסעלעוויטש". היוזם לכך היה המהנדס מאַמעלאַק. פעילים בו היו: רפאל ודויד יאַנאַווסקי, יעזשי העלמאַן, באַנקיער, דאַלעק סעמיאַטיצקי (בנו של צלם), וואַנדאַ בערקאַוויטש (בתה של רופאת שיניים), הבנות: ראַבינאַוויטש ובאנקער. נדמה לי שהשתתפו בכך גם אניא באַרנשטיין ואולי גם במידת־מה וויטשיץ הצעיר. ארגון זה התפרק לאחר זמן־מה.

נוער וספורט

מ. נוימאן

תנועות נוער בזבירציה

„השומר הצעיר"

בשלהי שנת 1916 — אם זכרוני אינו מטעני — אורן עיניהם של זאטוטי־ישראל בזבירציה: „חיילים משלנו" צועדים בסך. חיילים ממש: מדי חאקי; כתפיות וסרטים לציון דרגות; חוט מושזר, — מאוד מסתורי, — שהוביל משהו סתום לאורך החזה, בצד שמאל. תמהנו מה זה, אבל עד מהרה נתחוור לנו, שהדבר הסתום בכיס החזה היה — משרוקית. והנה: „שמאל, ימין", בליווי המשרוקית המעודדת את הצועדים בשורות מסודרות, — מעשה גייס ממש. ולא זו בלבד, אלא התרמילים על שכמי הצועדים, המימיות בצד — כל זה הדהים.

ימים מספר בשבוע חזר אותו מחזה־ראווה ברחובות העיר. הזאטוטים הנוצרים התאוששו מתדהמתם הראשונה, התרגלו ל„גייסות יהודונים" אלה,

קן „השומר הצעיר" בזבירציה

המעיזים לצעוד ביהירות ובפסיעות קצובות על פני רחובות עיר פולנית. החלו להמטיר עליהם קריאות־גנאי אנטישמיות, ואף רגמום באבנים.

גילינו מיד כי „החיילים שלנו" אינם אלא הצעירים, תלמידי הגימנסיות: טאָשעק בארנשטיין, לייבל (ליאון) וויגדערזאָן, האחים שטיינקעלער (יצחק וזאב־וואלף), האחים קאסיער (משה דוד ויצחק), שלמה ספיבק, דב־בער בלאט, וכן לאָפעק בראנדעס, פאָלעק פערלין, זעליג סאָבעלמאן, סאָבאָל, ווילעק טאָרגאָוויניק ואחרים. מהבנות ראינו: האחיות באָרנשטיין, אסתר גאָלדבערג, האחיות גרינ־פלד־שלאדאָווסקי, אסתר העלבערג, בראניא בראונער, בראָניא האָבערמאן, רעגינא העלבערג, העלא גרייצער, בראָניא ליבערמאן, רוזשקא מעכטיקער, העלא קאסיער, געניא ובוניה שטיינקעלער ורבות אחרות.

אנו הזאטוטים, ידענו כי משהו עומד מאחורי כל אלה. שמענו את המונחים: „קן שומרי", „גדוד", „פלוגה", „קבוצה". לא ידענו בדיוק מהי המשמעות של כל זה, אבל ראינו במו עינינו, כי יש משהו חדש ברחוב היהודי. היה משב־רוח, היתה כמיהה נסתרת לצאת ממחנק הימים האלה, ימות המלחמה שהעלו למרומי החלל, עם אבק השריפה רעיונות חדשים בכל אתר ואתר, ומכל שכן ברחוב היהודי. היהודים הרגישו כי האדמה רועדת מתחת רגליהם, — ופרחי הדור הצעיר באומה רצו לנטוש אדמת נכר ולהיות בבוא־הזמן שומרים בשדות המכורה וכן מפריחי שממותיה.

אף אדוקי העיר אשר ראו את המצעד ולא נחה דעתם („חוקת הגוי — היא לאו מפורש) — ידעו מאז יום זה כי נוסד בזבירציה „השומר הצעיר". צעירים היו אלה ורצו להיות שומרים בארץ־ישראל.

הצטרפנו. גדלנו עם גידול התנועה ועלינו לאט־לאט, הן בדרגות והן בערכים החברתיים והאידיאולוגיים. כדוגמה אציין את דרכי בתנועה: התחלתי ככפיר בתנועה הסקואוטית ועברתי את כל שלבי ההתפתחות עד לראש קבוצה, ראש גדוד וראש הקן בתנועה המחודשת של „השומר הצעיר". כצעירים מאוד שמרנו בהקפדה את „עשרת הדברות" השומריות (חיבה לטבע, נאמנות לאמת, לעם למולדת ארץ־ישראל; אחווה לשומרים אחרים ולאנשים הראויים לעזרה, כיוון „שהשומר" הוא אחיעזר ואחיסמך וכו' וכו'). היינו מקפידים לא לעשן בדלי סיגריות שהיינו מקבלים מזלמן וויגודסקי, מענדל קעניגסבערג, אבעלע שטאָלבערג ואחרים. מכל שכן הקפדנו שלא נעשן סיגריות שלימות. היינו עוזרים לזקנים לסחוב מטענים קשים, היינו מטיילים בסביבה כצפרים שפרחו להן מהקן, היינו מרגישים כאילו נתעוררנו מחדש לחיים.

פרטי התהוות „השומר הצעיר" בזבירציה אינם נהירים לי די צרכם. ואולי יספרו על כך מחוללי התנועה בעיר. אבל זכורני כי לאחר זמן ראינו כי במיבצע הצעידה והמפגנים הגדולים ברחובות ובככרות זבירציה צעדו בראש בנותיו של ר' אברהם באָרענשטיין (פעלא שהיתה ראש הקן, ועווא שהיתה

ראש הגדוד). וכן המורה הצעירה אסתר גאלדבערג ושתי בנותיו של הדיין המחמיר באדיקותו גרינפעלד־שלאדאווסקי. כפי ששמעתי היוו הללו את ההנהגה של הקן. כמו־כן ספרו לנו הקשישים יותר כי מטילדה ספיבק, ישעיה באומאץ, ישראל מרגלית ישבו בסוד־רעים ומסייעים, עת הוקם „השומר הצעיר" בזבירציה. מאיר איסעראווסקי היה תחילה „שומר" פעיל, אולם עזב את שורות התנועה כעבור זמן־מה והיה מהמיסדים (או למעשה המיסד) של תנועת הנוער „הרצליה" בזבירציה, — תנועה שהתפשטה מזבירציה על פני ערים ועיירות אחרות בפולין.

„השומר הצעיר" בזבירציה הוקם, איפוא, ע"י „בני טובים", תלמידי הגימנסיות, שדיברו בבתיהם או בראש חוצות אך ורק פולנית, — אם כי אי־אפשר לציינם, כנוער מתבולל, ופחות מזה כבני מתבוללים. רובם היו בניהם ובנותיהם של עסקנים ציוניים, של סוחרים ותעשיינים שומרי מסורת או אדוקים. מיעוטם, — כגון: לאפעק בראנדעס או פאלעק פערלין, — היו בניהם של „דייטשן", אשר בלבותיהם היתה בכל זאת חביוה „הנקודה היהודית" („דאס פינטעלע יד"). למעשה לא בלטו אלה, המתבוללים למחצה, בשחר נעוריה של התנועה.

לא זרמו מים רבים ב„וארטה" והנה באו לתנועה גם נערים ונערות מחוגי „עמך", בני אומנים וסוחרים זעירים. באו גם, — בנגוד לצוו ההורים, — ילדי אדוקים. סבלו בלבם על שבניהם ובנותיהם הבקיעו פירצה בחומות אורח־החיים המקובלת מזה דורי־דורות וייסרום בעקרבים, המטירו עליהם סטירות לחי. אף מצבם של ההורים היה קשה, כי האדוקים דרשו נידוי והחרמת ההורים שילדיהם נמנים על „השומר הצעיר". אולם הנוער מכל השכבות לא שם לב לכל הקשיים האלה וזרם לתנועה שקסמה לו.

בינתיים חלו שינויים חברתיים ופוליטיים מהותיים: פרצה מהפכת רוסיה.

* *

פולין, צ'כיה, וכו' שעצמאותן חודשה ב־1918, וכן רומניה, הונגריה ויוגוסלביה לא פתרו את הבעיות שהעיקו על העמלים בכלל ועל הנוער בפרט. הנוער גישש וחתר לקראת שינוי ערכין. היתה שם תזוזה כללית שמאלה. חלק מהנוער היהודי האמין: כל הבעיות יפתור אוטומטית הסוציאליזם. קסמו הדרכים הכלליות־מטמיעות. אולם חלק גדול מהנוער היהודי חיפש את דרכו לערכים סוציאליים ולסוציאליזם, — בכור ההגשמה הסוציאלית שקויימה הלכה למעשה בהגשמה החלוצית־הסוציאלית בשדמות ובשממות המולדת, ארץ ישראל.

ראשוני החלוצים השומריים התארגנו לקיבוצים. אבל הקיבוצים הצעירים בארץ נאבקו באותן השנים קשות וחבריהם היו נאלצים להשתלב בעבודה שכירה אצל מעבידים „בועזים", על כל טעם־הלואי שבדבר. זה גרם לכך שהשה"צ

בארץ שינה את פניו מבחינה אידיאולוגית ורוחנית, בעקבות נסיונות אלה. בגולה, מאידך, יצרה זרימת נוער עממי לשורות „השומר הצעיר" הסקאוטי, כר נוח לסיגול הנסיון של התנועה בארץ.

גם בזבירציה עבר על התנועה אותו תהליך. מחוללי התנועה החלו אט־אט, — לרוב מתוך סיבות אישיות ואחרות, — לעזוב את התנועה. אנו, הכפירים (בני 9־13) והצופים (בני 13־17) משנות 1918־1919 נעשינו קשישים. נטלנו לידינו את הספינה העזובה ונעשינו ראשים לתנועה עם שינוי פניה. עמדנו בפני קשיים רבים, אבל דבר זה לא הרתיע אותנו: ביססנו את הקו.

מותיקי התנועה המשיכו לפעול בתקופת־מעבר קשה זו, בתוך הקן: יצחק שטיינקעלער. בערעק (דוב־בער) בלאט, זעליג סאַבעלמאן. מהצעירים שפעלו אז בקן יש לציין את: אהרון רוזנצוויג, שליאמעק קרויזמאן, אברהם ריינהערץ, משה (מיעטעק) וישראל נוימאן, רומה הערצבערג, אנדזשיא וויגאַדסקא, מעלא צוקערמאַן, עדזשיא טענענבוים, מאניא שארף, אברהם בראונער, רחל עסטרייכער, צבי ליבערמענטש ורבים אחרים.

הרחבנו את ידיעת התנועה גם בסביבה. כך, למשל, יצאנו: אני, ישראל אחי, אהרון רוזנצוויג ואחרים, — ויסדנו במישקוב הסמוכה לזבירציה קן שומרי. היינו מארגנים מחנות נופש סקאוטיים (למשל, ב־1927 מושבת הקיץ של גליל זגלמביה — צ'נסטוחוב, בהדרכת איש ווארשה, ז. שווערגאַלד, והזבירצאי יצחק שטיינקעלער ואחרים). היינו שרים שירים ארצישראליים. כשהתבגרנו היינו מעמיקים בחוגים שונים את לימוד תולדות הציונות באספקלריה נאותה, וכן קורסים לשאלות סוציאליות וחברתיות. היינו מסדרים סמינרים למדריכי ה„שומרים הצעירים" (סמינרים כאלה התקיימו בקילצה, צ'נסטוחוב, זשארקי ובסוסנוביץ), וכן קורסים לעברית וספרות יידיש ועברית לתולדות ישראל, לידיעת הארץ ובהדגשה מסויימת לחינוך חברתי וסוציאלי. כמובן שבתור „שומרים" היינו שמים את הדגש על הכשרה ועלייה לארץ־ישראל.

* *

חוויה מיוחדת במינה השרו הטיולים וההפלגות ליערות הסמוכים כמו — קונדזילוב, הוטקי, לאזי, ז'ארקי, מויגלוד, זלוטי־פוטוק, פוראי. כמה פעמים במשך הקיץ היו מפליגים חברי הקן, לכמה ימים ליער הסמוך, כדי לחיות בחיק הטבע, להינזר מחיי החולין ולהפליג בדמיון לארץ הנכספת והקוסמת — פאלסטינה דאז.

זכורני, טיול בלילה קיצי אחד של שומרים לז'רקי. למחרת נהנינו ממימי ה„סטוק" המפורסם שבעיירה זו. מים אלה עוררו תיאבון בלתי רגיל ורכשו להם שם טוב בכל הסביבה הקרובה והרחוקה כאחת. לאחר לינה על שחת באסמים נפגשנו למחרת עם הנוער המקומי במרכז השוק. היינו רוקדים „הורה", כשקהל צופים נסחב למעגל הריקודים. הפגישה הזאת השאירה רושם על כל הנוער הז'רקאי.

ערכנו גם טיולים למישקוב, קרומולוב, פיליצה והגענו למקומות מרוחקים יותר: וולברום, אויצוב וכו', טיולים אלה הפיחו רוח חיים חדשה בקרב הנוער.

כשהגיע הזמן והתנועות התחילו לדרוש הגשמה עצמית היו רבים שנרתעו אבל החזקים ברוחם, אלה בעלי ההכרה עלו ארצה. רבים מהם השתלבו בחיי המשק הכפרי (קיבוצים, מושבים ומושבות) או בעמדות יצרניות אחרות והם מושכים בעול עד היום הזה.

„ה כ ו ח"

הסיסמה הידועה: „נפש בריאה בגוף בריא" — — מצאה הד בקרב הנוער היהודי בזבירציה כבר לפני מלחמת העולם הראשונה. היו שראו בתרבות הגוף משהו שאין להפרידו מההתפתחות הכללית הלאומית של הנוער. הם לקחו עליהם, — כבר לפני מלחמת העולם הראשונה, — ובעיקר בתוך מלחמה זו, — את המשימה לארגן את הנוער המקומי בשטח הספורט. מחדש הוקם בשנת 1922 מועדון ספורטיבי („הכוח"), אשר מיסדיו היו: אברהם גרינבלאַט (הגיע ארצה בסוף שנת 1956), דוד (דאַדעק) ס., תיאודור (טאַשעק) באַרנ־שטיין, וואַלף שטיינקעלער, יוסף לייב פישער ועוד.

מיד עם היווסדו הצטרפו למועדון חברים מתנועות הנוער בעיר („השומר הצעיר" ואחרים).

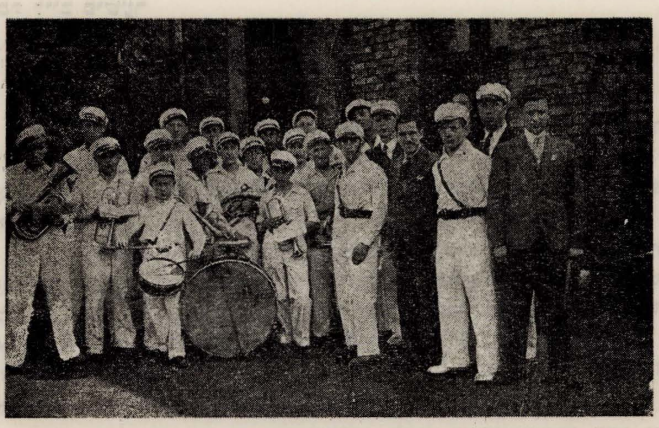
גם הציונים הוותיקים בעיר ראו במועדון מכשיר ציוני ולאומי רב־משקל להבראתו הגופנית והנפשית של הנוער, באשר יש בהבראה זו ערובה לכך כי בבוא־זמן יתן נוער זה מכוחותיו לביצור ארצו ומולדתו, ארץ־ישראל.

דגל המועדון וכן תלבושת חבריו היו תכלת לבן.

במרכזו של „הכוח" בעירנו עמד אברהם גרינבלאַט שהיה ידוע בעירנו כספורטאי נלהב וציוני מסור. הוא היה הרוח החיה בתוך המועדון וניהל את הפעולה הספורטיבית, — כמדריך, כמחנך ספורטיבי וראש הסקציה להתעמלות, — בכשרון רב. היא הכין לצדו גם צוות של מדריכים לספורטאים צעירים יותר.

העובדה כי רבים מחניכיו נמצאים בארץ יש לזקוף על חשבון פעילותו ותעמולתו למען ארץ־ישראל בקרב חברי המועדון. אחדים מהם הצטרפו עם עלייתם ארצה לשורות „הפועל".

הופעת הבכורה של „הכוח" המחודש התקיימה בשנת 1924 בנשף חנוכה של „השומר הצעיר". בנשף שבקולנוע „קינא־סטעלא", השתתפו מתעמלי „הכוח". הם קצרו מחיאות כפיים נלהבות וזכו לברכות מראשי התנועה הציונית, וביניהם — הגב' פרל (מטעם „ויצו").

תזמורת כלי נשיפה של „הכוח"

הופעה זו שימשה כתעמולה ציונית וספורטאית כאחת. צעירים וצעירות רבים הצטרפו מיד אחרי הנשף לשורות „הכוח" — ממילא גם לשורות הציונות.

חברי „הכוח" היו משתתפים בכל המפעלים והחגים הלאומיים שנערכו ארצה לשורות „הפועל".

בין הפעולות הספורטיביות של חברי המועדון יש לציין: משחקים בכדור־רגל, כדור־סל, הרמת משקלות, זריקת דיסקוסים, קפיצה לגובה ולמרחקים התעמלות על סוסים ועל מקבילות, שחייה, סידור פירמידות ועוד. מובן שביסוד כל הפעולה הספורטיבית היו תרגילי־סדר.

יוסף לייב פישער

חלוצישע און ספאָרט־באַוועגונג אין זאוויערטשע

1910, כמעט די גאנצע יוגנט אין זאוויערטשע איז געווען,— הן קולטורעל און הן פיזיש — שוואך אנטוויקלט. געלערנט האָבן די יינגלעך אין חדרים און דאָרט האָט מען נישט געזאָרגט וועגן פיזישער אנטוויקלונג,— און זי אפילו באקעמפט.

דאָס דערמאָנען איך מיך דורך אן אסאָציאציע מיט מיין לעצטן חדר וואָס האָט זיך געפונען ביי פלאוונערן אויף דער מארשאלקאָווסקא, אין שכנות מיטן פלאַץ פון דער פיעטראָוע, וועלכן אלע זאוויערטשער געדענקן גוט. נישט א סאָך בעסער איז געווען אין די „שקאָלעס", למשל, אין דער פאָלקס־שולע פון זלאָטניקן, וואָס האָט זיך געפינען ביי גרינוואַלד אין הויז אויף דער מאַרשאַל־קאָווסקא.

יא, קיין איינע פון די זאוויערטשער לערן־„אינסטיטוציעס" האָט נישט געזאָרגט וועגן דער פיזישער אנטוויקלונג פון די תלמידים, אָבער אין אונדז גופא פלעגט זיך דערוועקן א חשק פיזיש צו באטעטיקן אונדזער גוף. פלעגן מיר זיך, טאקע, אין אונדזער פרייער צייט אביסל צעלאָזן: מיר פלעגן אריבער־שפרינגען די פארקענעס, לענג־אויס די באן. מיר פלעגן שפילן פאַרשיידענע שפילן אויפן פלאַץ פון דער פיעטראָוא א.א.וו. אזוי פלעגן מיר הארטעווען אונדזערע מוסקלען.

1914 האָב איך געענדיקט זלאָטניקס רוסישע שולע און בין אוועק,— א פאָר חדשים פארן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — צו יוסף מעשנגיסער „אין די לער".

בעת דער מלחמה זענען א סאך יינגע לייט אוועק קיין דייטשלאנד. א טייל האָט דאָרט געארבעט, א טייל האָט דאָרט געמאַכט געשעפטן. די שורות פון די פריער־געשאָפענע ספאָרט־קלובן, — וועלכע האָבן דווקא אין דער ערשטער וועלט־מלחמה זיך גוט אנטוויקלט און אויפגעוויזן גרויסע אויפטוען,— זענען ביסלעכווייז שיטערער געוואָרן. די ספאָרט־אָרגאניזאציעס, וועלכע זענען געגרינדעט געוואָרן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען פאַראַליזשירט געוואָרן.

ערשט אין די יאָרן 1919 — 1920, אין אומאָפהענגיקן פוילן, האָבן מיר ווידער אָנגעהויבן אונדזער טעטיקייט. עס האָט זיך געשאפן אן עולים־גרופע, וואָס האָט זיך געשטעלט אלס א ציל צו אָרגאניזירן די עלייה קיין ארץ ישראל. אין דער גרופע האָבן זיך באטייליקט יוגנטלעכע פון פארשיידענע שיכטן. די אָנפירער פון דער גרופע זענען געווען: לייבל דימאנט, מאיר איסעראָווסקי, וואָלף שטיינקעלער און אנדערע. מיר האָבן געוואָלט ארבעטן כדי זיך צו פאר־

דער וועד פון דער חלוץ־אַרגאַניזאַציע אין זאַוויערטשע

דינען געלט פאר די רייזע־קאָסטן קיין ארץ ישראל. ליידער האָבן אונדז די אונטערנעמער אין זאוויערטשע נישט אונטערשטיצט מיט ארבעט און פון אונדזער פלאן אַפצושפּאַרן רייזע־שפּעזן איז גאָרנישט געוואָרן.

ליידער האָט אויך „שמשון" זיך געשפּאָלטן אין צוויי באזונדערע ספּאָרט־פאראבנדן: אין „מכבי" און „הכוח". אינעם „מכבי" ־ קלוב איז געווען לרוב אַרבעטער־יוגנט. אינעם „הכוח" — לרוב סטודענטן און שילער. די צוויי קלובן האָבן צווישן זיך קאָנקורירט און דאָס האָט געבראַכט א סאָך שאָדן.

שפּעטער זענען געשאפן געוואָרן פארשיידענע חלוצישע גרופּעס. מיר האָבן אויך אַרגאניזירט קליינע פוסבאל־גרופּעס, אָבער זיי האָבן נישט געהאט קיין לענגערן קיום.

ערשט 1927 האָט זיך געשאפן א גרויסער ספּאָרט־קלוב „שמשון" (אונטער דער לייטונג פון ד״ר לעווינשטיין), ביי דער באַטיליקונג פון יוגנטלעכע און עלטערע מענטשן, וועלכע האָבן באַקומען די נויטווענדיקייט פון אַ יידישער ספּאָרט־באוועגונג.

מיר האָבן באקומען א לאָקאל ביי גאָלדמינצן און זיך מיטן גאנצן ברען אריינגעוואָרפן אין די ארבעט. מיר האָבן געשאפן פארשיידענע גרופּעס לויטן עלטער, און אפילו גרופּעס פאר פאָלקסשול־קינדער.

אין דער פארוואלטונג פון „הכוח" זענען געווען טאָשיעק בארענשטיין, וואָלף שטיינקעלער, פּערלין, זיימאַן, פישער, העלא קרייצער, מאשע לעמבערג,

די ברידער גרינשטיין, סטובניצקי. מיר האָבן אויך געשאָפן אַ טעכ־
נישע לייטונג וועלכע איז באַשטאַנען פון גרינבלאַטן, סטובניצקי,
זעלקאָוויטש, פארדעס, דאָרא בושעזשינסקא, זילבערמאן, ראָזענבערג,
פערעלמוטער, גראנעק, סאבעלמאן און פישער. לאנג האבן מיר נישט געקאָנט
ארבעטן וויל עס זענען נישט געווען די נויטיקע מאטעריעלע באדינגונגען.— נישט
געקוקט דערויף אז עס האָבן געגעבן געלט צום אויסהאלטן דעם קלוב: יצחק
ווינדמאַן, הערשל גרינוואַלד און נאָך אנדערע. צוליב די פינאנ־
ציעלע באַדינגונגען האָבן מיר געפונען פאַר נויטיק צו פאַרייניקן ביידע
קלובן. נאָך דער פאריניקונג איז געווילט געווארן א פארוואלטונג אין באשטאנד
פון די פאָלגנדיקע חברים: ראָטענשטיין, גרינשטיין, יאכעטזאָן, קאַראָל פּאָטאָק,
זעליק סאָבעלמאן, זעלקאָוויטש, פישער, גרינבלאט. די לייטונג פון דער פיזיש־
טורנירישער סעקציע האָט געפונען פאר נויטיק איינצוארדענען אין דער שטאָט
א גרויסן עפנטלעכן גימנאסטישן ספעקטאקל, אין וועלכן עס האָבן אָנטייל געגומען,
14 גרופּעס. די לייטונג איז געווען אין מיין האָנט, ווי אויך אין דער האָנט פון:
גרינבלאָט, פייגנבלאָט, דרעזנער און אלע מיידלעך פון דער טעכנ. לייטונג. אינצווישן
האָט זיך אויך געשאפן א דראמאטישע סעקציע אונטער דער לייטונג פון
יאכעטזאָן. זיי האָבן געשטעלט גאנץ אינטערעסאנטע פּאַרשטעלונגען מיט גרויס
דערפאָלג. די אחדות אינעם פאריניקטן ספּאָרט־קלוב האָט אָנגעהאלטן ביז עס
האָט זיך געשאפן דער בית״ר. דער בית״ר האָט געזאָרגט דערפאר אז אויך ער
זאָל האָב א ספּאָרט־אָרגאניזאציע. דאָס האָט אָפּגעשוואכט די כוחות פון הכוח־
מכבי, בעת די נייע אָרגאניזאציע האָט זיך שיין אנטוויקלט. פון צייט צו צייט
האָבן מיר געמאכט אויספלוגן צוזאמען מיט די ספּאָרט־קלובן און מיט אנדערע
יוגנט־אָרגאניזאציעס פון די נאָנטסטע שטעט, — ווי א שטיי־גער: בענדין און
סאָסנאָוויץ.

שפעטער האָבן מיר באשלאָסן אז מען זאָל אינעם ספּאָרט־קלוב אָפּשאפן
די קינדער־סעקציע און אז איך זאָל מיט די פאָלקסשול־קינדער מאָכן, מחוץ דעם
ראָמען פון קלוב, גימנאסטיק.

אונדזער טעטיקייט האָט דירעקט אָדער אומדירעקט באַאיינפלוסט די קינדער
פון די פרומע קרייזן, וואָס זייערע טאטעס זענען מחמת פרומקייט געווען קעגן
די ספּאָרט־קלובן. איך דערמאָן זיך אין אַ פאַל מיט אַ יינגל, משה שוחט׳ס
אן אייניקל. דאָקטוירים האָבן אים געראָטן צו מאכן גימנאסטיק, האָט זיך, טאקע
די מוטער געוואָנדען צו מיר, איך זאָל מאכן מיטן יינגל גימנאסטיק אין זייער
ווינונג, וויל דער פאָטער האָט בשום־אופן נישט געוואָלט דערלויבן ער זאָל
גיין אינעם „הכוח־קלוב" אויף גימנאסטיק. איך בין נאָכגעקומען די בקשה פון
דער פרוי און די גימנאסטיק האָט דעם יינגל א סאך געהאָלפן.

אזעלכע פאקטן פון אן אומדירעקטער ווירקונג זענען געווען א סאך. עס
זענען, אָבער, געווען אויך א סאך פאלן פון א דירעקטער ווירקונג. א סאך קינדער

פון פרומע עלטערן זענען געווארן אקטיוו מיטגלידער פון די ספארט־קלובן, הגם די פרומע עלטערן האבן דאס בפירוש פארווערט. דאס צוציען אט־די יוגנט האבן מיר געהאט צו פארדאנקן אויך אונדזער זייער פאפולערן און ענערגישן חבר ס.

אונדזער ספארט־קלוב און אנדערע קלובן פלעגן אויך אייגארדענען עטלעכע מאל אינעם יאר פאר דער „דאברא־טשינא־שטש", אין וועלכער עס זענען געווען טעטיק די „דייטשן"־אסימילאטארן ווי ווייצן, מאמלאק, בראנדעס, וויינטרויב און די כמו־„דייטשן", ווי מארגולים, פרענק, עדעליס און א סאך אנדערע. די „דאברא־טשינא־שטש" האט א סאך געזארגט פאר די ארעמע ז. יידן.

באזונדערס איז ווערט צו באצייכענען א גראנדיאזער פורים־באל וואס איז ארא־נזשירט געווארן מיט אונדזער מיטהילף. 2 חדשים פארן באל האבן זיך אנגעהויבן די הכנות (זאמלען פראדוקטן פארן בופעט, מתנות פאר דער לאטעריע, מזומן־געלט א. א. וו.) די הכנסות פונעם באל זענען געווידמעט געווארן צו פסח הילף פאר דער ארעמער יידישער באפעלקערונג.

אין אט־די אקציעס האבן מיר געזען ווי אי־בערגעבן עס זענען אט־די יידן (וועלכע האבן בדרך־כלל פארקערט בלויז מיט קריסטן) צו זייערע ארעמע ברידער. אדאנק מאמלאקן און וויצענען האבן מיר באקומען צו אונדזער דיספאזיציע דעם גרעסטן זאל אין שטאט, דעם „דאם לודאווי", וועלכן נישט יעדער אבי־ווער האט געקאנט באקומען.

צום באל זענען געקומען גרויסע מאסן — נישט בלויז פון זאוויערטשע נאר אויך פון דער סביבה. עס איז געווען א סאטיספאקציע צו זען אז דאס אלץ ווערט געטאן כדי צו העלפן די מאסן נצרכים אין דער שטאט.

דוד בראש

בית"ר בזבירציה

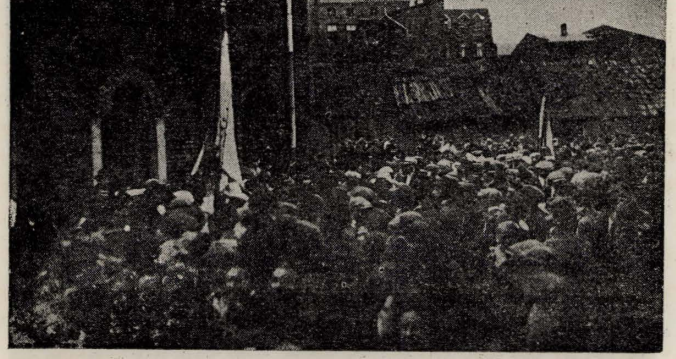
שנת 1929 — שנת מאורעת תרפ"ט בארץ. זעזוע עבר על הנוער היהודי. בפני בעיות חדשות, בעיות יוקדות כאש הועמדו בתקופה זו בני הנוער הציוני, החלוצי בכל אתר ואתר, — **נוכח שפיכת הדמים על אדמת המכורה: בשנה זו הגיעו גם לעירנו הידיעות הראשונות על התארגנות תנועת נוער חדשה, שהחלה להכות שורשים בקרב הנוער היהודי בפולין.**

תנועת נוער זו מיסודו של המנהיג הדגול, זאב ז'בוטינסקי, חרתה על דגלה, בדומה לתנועת ז'בוטינסקי כולה: מלחמה ללא חת למען ציונות גדולה, למען מדינה יהודית גדולה משני עברי הירדן, מלחמה בשלטון המנדטורי העושק, מלחמה בתבוסנות, בהגבלה ופשרות עם הכובש הזר, מלחמת־חרמה בפורעים הערביים.

* *

בסקירה זו אנו מתכוונים למסור על שלבי התפתחותה וכוחה של בית"ר בזבירציה.

למרות פעולתם החינוכית המסועפת של תנועות הנוער החלוציות בעירנו, נשארו בה שכבות ניכרות של הנוער מחוץ לכל מסגרת ארגונית, **הנוער היה נתון להשפעה הרסנית של גורמי הרחוב. לחוגי נוער אלה כוונה בית"ר את צעדיה.**

כינוס בית"ר ליד בית הכנסת

לא בנקל הוחדר הרעיון של חינוך ציוני־ממלכתי ללבבות אותם הנערים והנערות, אשר ברובם צמחו מתוך סביבה מתנכרת או אדישה לרעיון הציוני בכללו. פותחה, איפוא, פעולה שקטה וענפה: התנהלו שיחות על נושאים ציוניים, סודרו קורסים ללימוד השפה העברית, ללימוד ידיעת הארץ וכו'. טיפין־טיפין חדרה תורת הרצל־ז'בוטינסקי ללבותיהם של הצעירים שלוכדו סביב בית"ר. בד בבד עם פיתוח הערכים הרוחניים פותחה פעולת חינוך גופני. בהדרגה נתישר גבו של הנוער שאורגן, עוצבה גם דמותו הרוחנית.

עברה תקופת ההתבססות הראשונה. בעקבותיה זכה הקן הביתרי בהכרה מלאה מצד ההסתדרות הציונית המקומית והוא הוכר כגוף בעל זכויות וחובות שווים לאלה של הגופים האחרים. הקן השתלב יפה בפעולה הציונית המסועפת שהתנהלה בעירנו. היינו מצטיינים בפעולות למען הקרנות. חברינו יצאו לנקודות הכשרה בבארנוביץ ששימשה הכנה לעלייה ארצה.

יוסף חמילניצקי, דמות מוכרת בפעילותו הציונית בעירנו, יזם את התארגנותו של קן בית"ר בזבירציה והוא הועמד בראש הקן כמפקדו הראשון. דרכם של ראשוני הביתרים בעירנו לא היתה סוגה בשושנים. חוגי הנוער הציוני בעיר התיחסו אליהם בשלילה, בביטול ולעג. היו לבטים קשים, אולם בסופו של דבר השיגו הביתרים עמדה מכובדת בקרב תנועות הנוער הציוניות במקום, — וזאת אך הודות למאבקם העקשני על זכות קיום והודות לפעולה חינוכית שהם פיתחו בקרב הנוער בעיר.

גם בזבירציה, בדומה לערים ועיירות אחרות בפולין, התבלטו כמה אישים שחרגו מהמסגרת המצומצמת של מנהיג מקומי. הם רכשו לעצמם עמדה מכובדת במנהיגות התנועה הציונית בפולין.

בסקרנו את התנועה הריביזיוניסטית על כל הסתעפויותיה בעירנו לא נצא ידי חובתנו אם לא נייחד את הדיבור, — ולו גם בקצרה, — בפרשת חייו של יוסף חמילניצקי, מחוללה ומנהיגה של התנועה בזבירצית. חמילניצקי היה בן משפחה שומרת מסורת. כבר מימי ילדותו ובחרותו היה הוא ספוג אהבת ציון וישראל. את ראשית חינוכו הציוני קיבל חמילניצקי בעירו של הרצל, — בוירנה. בזבירציה פעל הוא רבות למען החדרת הרעיון הציוני בלב כל יהודי, ובמיוחד בלב הנוער. כעסקן מסור בשטח הקרנות פעל הוא בלב ונפש למענן. הוא היה בין המיסדים והמשתתפים בקבוצת ההכשרה בחוותו של ד"ר לוונשטיין.

אכן, נאה דורש ונאה מקיים היה. בהצטרפו לתנועה הריביזיוניסטית היה חמילניצקי בין המפקדים הראשונים של תנועת בית"ר בפולין. הוא השתתף כציר בוועידות העולמיות של בית"ר והצה"ר בדנציג, וילנה וקראקוב.

חמילנצקי היה מחנך ברוך כשרון. לנו, לחניכיו, מסר הוא את כל חום לבו וכל אהבתו לציון. הוא היה פעיל ותוסס עד הרגע האחרון, עד עלות הכורת.

טיול של בית"ר

לא זכה המפקד להביא את פקודיו למטרה הנכספת. הוא חי ופעל מתוך אהבת ישראל ולמענה נפל על משמרתו.

היו בחורים ובחורות רבים בזבירציה, אשר התפתחו וגדלו תחת כנפי המפקד, באוירת אהבת ציון וישראל. גם על חייהם הצעירים הונפה היד הזדונית של הכורת, שירת חייהם באמצע נפסקה...

אולם נעלה־נא על הנס מבין כל חניכיו את מפקדו השני של קן בית"ר לייבל רוזנברג, שהיה נחשב לגאון. מכל מקום: הוא התבלט בכשרונותיו הגדולים. אף הוא נפל מידי הצוררים הנאציים.

* *

בלב נשארים זכרונות מהולים צער ותוגה על עולם יפה, תוסס ומעורר תסיסה, — עולם מלא שאיפות ותקוות, עולם חי ומחיה, עולה ומעלה.

עתה — הכל חלף כעשן. אנו שנתיתמנו, נשארנו עם הזכרונות הקדושים שבגנזי לבנו. עם זכרונות אלה הנך מתיחד ומהם שואב אתה השראה למעשיך בעתיד.

לשם הכשרת מדריכים נוספים לצרכי קליטת חניכים חדשים נשלחו ותיקי הקן לקורס מרכזי למדריכים בוורשה, וכן אורגן לצורך זה קורס מחוזי בז'רקי.

בעקבות פעולות אלה הוגברה גם הפעולה החינוכית והתעמולתית השוטפת ודם חדש זרם לעורקי התנועה. קמו תנועות־אחיות, כגון: ברית הצה"ר, ברית החיל, מסדה, ברית ישורון וכו'.

משכחת העבר הנני דולה זכר רגעים גדולים, רגעים בלתי נשכחים ונשגבים, אשר רוממו את העבר, אם כי היו מלבבים בפשטותם. היו לו, לקן בית"ר, שמחות משלו: כינוסים מקומיים ואזוריים; חנוכת ביתו של הקן; קבלות פנים למנהיגי התנועה; מפעלים למען ארץ ישראל. ברם, הקן הביתרי השתתף באופן בולט בכל המפגנים הציוניים הכלליים, כגון: מפגני מחאה נגד גזרות השלטון המנדטורי בארץ; עצרות כ' בתמוז; כינוסי נוער בל"ג בעומר או בפגישות עם שליחי המוסדות מא"י. הקן הבית"רי בזבירציה השתלב באופן בולט בתוך המיבצעים הכלליים של התנועה הציונית בעיר.

סאָלע זשעבקאָוויטש־זילבערשטיין

די יוגנט־באָוועגונג אין זאוויערטשע

איך בין פון זינט די יינגסטע יאָרן געווען טעטיק אין זאָוויערטשע אינעם „חלוץ", אין פ. א. פ. (פאָלעסטינע ארבעטער־פאָנד) פון דער הסתדרות. און אויך אינעם זאָוויערטשער סניף „פריינט פון דער ירושלימער אוניווערסיטעט" (אַל סעקרעטאַריין פונעם סניף אין די יאָרן 1924—1926).

איך בין אויך געווען טעטיק בעת דער גרינדונג פון „צעירי ציון" (גרינדער דוד לאנדוי, שבתי קלוגמאן, ברידער טורנער, ישעיה בוימאָן, יחיאל סימכאָוויטש און אנדערע).

שבתי קלוגמאן האָט אין „צעירי ציון" געגעבן דעם אידעאָלאָגישן טאָן. ער האָט געהאָלטן רעפעראָטן וועגן עניני דיומא. ישעיה בוימאָן (היינט ד"ר ישעיה בוימאָן, אַ באָקאַנטער פסיכיאָטער אין לאָנד, לייטער פון דער רעגירונגס־סטאַציע פאַר גייסטיקער היגיענע אין ירושלים און באר שבע) האָט געהאָלטן זייער אינטערעסאַנטע רעפעראָטן אויף קולטור־טעמעס. רעפעראָטן פלעגן אויך האָלטן דוד לאָנדוי, ד"ר פּאָטאָק, מאיר איסערוואוסקי (איצט אין מגדיאל).

אַ חוץ רעפעראָטן זענען אויך אייניגעאַרדנט געוואָרן קורסן איבער ציוניזם, יידישע געשיכטע, און יידישער נאַציאָנאַלער באָוועגונג. אַ ספּעציעלע אויפ־מערק איז געגעבן געוואָרן דעם לערנען עברית אויף באָזונדערע קורסן. אין די עברית־קורסן האָבן זיך אויסגעצייכנט דער שטאַרק־באָהאָוונטער לערער

אַ גרופּע אַקטיוויסטן אין „צעירי ציון"

פון עברית, דער אין שטאָט דעמאָלט זייער פּאָפולערער לערער קאָפּל מינץ. צולעצט האָט אונדז געלערנט עברית דוד ווערדיגער, ר' שבתי חזן'ס איידעם, וואָס איז געבליבן אין אונדזער זכרון אַלס די שענסטע געשטאַלט פון חובבי־ציון. אַלע זאַוויערטשער אין ישראל קאָנען דאָס באַשטעטיקן.

פון די פאַרשיידענע יוגנט־גרופּעס אין זאַוויערטשע געדענק איך: „השומר הצעיר", „החלוץ הכללי", „בית"ר", „השומר הדתי", „צעירי מזרחי", „מסדה", „הרצליה", „השחר" און אַ סאַך אַנדערע. זיי האָבן אָנגעפירט אַ ברייט־פאַר־צווייגטע ציוניסטישע טעטיקייט.

די שענסטע געשטאַלט אין אונדזער ציוניסטיש לעבן איז געווען מאיר פרענק, וועלכער איז אונדז אַוועקגעריסן געוואָרן גאָר פלוצלונג בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. מאיר פרענק האָט געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף די אַנטוויקלונג פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין זאַוויערטשע, אַ דאַנק זיין טאַקט, פּאָליטישן חוש, אומבאַגרענעצטן מסירות־נפש צום אידעאל פון ד"ר הערצל, וועלכן ער האָט געהאַט די זכיה צו זען און הערן אויפן 5־טן ציוניסטישן קאָנגרעס, צו וועלכן ער איז צום ערשטן מאָל דעלעגירט געוואָרן פון זאַוויערטשער קרייז.

שפּעטער האָט אַזוי איבערגעגעבן געאַרבעט פאַרן ציוניזם זיין ברודער ישראל פרענק, וועלכער איז געווען פאָרזיצער פון „צעירי ציון" און „תרבות". ער האָט געוויינען גרויסן צוטרוי פון אַלע זאַוויערטשער ייִדישע געזעלשאַפּטס־קרייזן, — און ספּעציעל פון די ציוניסטישע קרייזן, — פאַר זיין ערלעכער און

געטרייער באציאונג צו אלע פראבלעמען, פארבונדענע מיטן ציוניסטישן אידעאל. געטריי דעם ציוניסטישן אידעאל איז געווען די גאנצע משפחה פרענק. ר' לייבוש פרענק איז געווען פון די ערשטע חובבי ציון אין שטאט.

* *

אין עצם איז מיין „אינטואיציע" באאיינפלוסט געווארן פון דער דע־מאלטיקער ווירקלעכקייט: מיר האבן געזען די יידן וואס האבן געזוכט שוץ אין אונדזערע קאנטן אין פוילן; אין אויבערשלעזיע האבן די נאציס שוין געגומען פארפאלגן יידן, און אין פוילן גופא האט בעק געגומען קאקטירן מיט די נאציס. איך האב געפילט, אז מיר האבן קיין אנדערע ברירה נישט ווי עולה צו זיין קיין ישראל. ליידער האבן נישט אלע ציוניסטן דאס באצייטנס פארשטאנען.

צווישן די פיל געטרייע מיטארבעטער פארן וויל פון דער ציוניסטישער באוועגונג ווייל איך באצייכענען עטלעכע: יוסף חמיעלניצקי, וועלכער איז געווען באזונדערס געטריי דער בית"ר־באוועגונג און זיין פירער זשאבאטינסקי. דעם דאזיקן אידעאל האט געטריי געדינט כמעט די גאנצע משפחה חמיעלניצקי. דער ביז היינט־איבערגעבענער משה (מיטעק) ניימאן איז געווען ביז־גאר טעטיק אין דער יוגנט־באוועגונג, אין אלע אירע חלוצישע שאטירונגען. פנחס זילבערשטיין, — פריער אן אקטיוויסט אינעם „החלוץ הכללי", — איז שפעטער געווארן סעקרעטאר פון בית"ר און שטארק מיטגעהאלפן ביים ארגאניזאציאנעלן אויפבוי פון דער באוועגונג. אין„החלוץ" איז אויך געווען טעטיק מיין, דורך די נאציס אומגעקומענער, ברודער שמואל זילבערשטיין. זיי האבן געארבעט אין ד"ר לעווענשטיינס ווירטשאפט, הן אין גארטן און הן ביי פעלד־ארבעט.

עס איז כדאי צו באצייכענען אז ד"ר לעווענשטיין, — אן אסימילירטער יוד, (זיין פרוי איז געווען קריסטין פון אפשטאמונג) האבן מיט אונדז צוזאמגע־

חלוצים באארבעטן זאוויערטשער פעלדער — אין הינטערגרונט, די קירכע

קבוצת זבירצאים אחרי עלייתם ארצה

געאַרבעט. זיי האָבן אונדז געגעבן פאַכמענישע אַנווייזונגען ווי אַזוי צו אַרבעטן אינעם פעלד און אינעם גאַרטן. מיר האָבן דערפון אַ סאַך געלאָסן און געהאַט דערפון אַ סאַך נחת־רוח.

דעם גרעסטן טייל פון אונדזערע ריינע הכנסות פאַר אונדזער מי האָבן מיר געשענקט דער „חלוץ"־צענטראַלע.

אונטער אונדזער השפּעה האָט ד"ר לעווינשטיין באַוויליקט צו שענקן זיין פּריוואַט־ביבליאָטעק דער ירושלימער אוניווערזיטעט (וואָס איז דעמאָלט, אינעם יאָר 1925 דערעפנט געוואָרן).

דאָס איבערשיקן די ביכער קיין ירושלים האָט איבערגענומען טאָשיעק באַרנשטיין, — דער זייער טאַלאַנטפולער און איבערגעבענער ציוניסט פון דער יינגערער גענעראַציע. ער האָט זיך, — ווי זאָוויערטשער, וואָס האָבן איבער־געלעבט די שוידערלעכע היטלער־צייט אין זאָוויערטשע, דערציילן, — זייער אנשטענדיק און מיט ווערדע אויפגעפירט אַלס לייטער פונעם שפּייז־מאַגאַזין אינעם געטאָ. ער איז געפאַלן פון אַ נאַצישער קויל, בעת צעווילדעוועטע נאַציס האָבן אַ טאָג פאַר דער לעצטער „אויסזידלונג" געשאָסן אין הויף אַריין, ווו דער קרימעלעווער רבי האָט געווינט. דאָרט איז געפאַלן, צווישן אַנדערע, — אַדוו. טעאַדאָר־בנימין (טאָשיעק) באַרנשטיין.

עס האָט זיך געשיקט שוין פריער צו דערמאָנען זיין פאָטער, דעם ציוני

ותיק, ר׳ אברהם באָרנשטיין. ער איז געווען דער ערשטער און עלטסטער פאָר־זיצער פונעם ציוניסטישן קריין (אַדער ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע) אין זאַוו־יערטשע. ער האָט זיך אויך באַליבט געמאַכט אַלס ליבעראַלער און געבילדעטער ייד ביי דער קריסטלעכער באַפעלקערונג און ער איז געווייזלט געווארן אַלס וויצע־פרעזידענט פון זאַוויערטשע.

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן די פייערונג לכבוד זיין 30־יאָריקער טעטיקייט אין דער ציוניסטישער באַוועגונג. די פייערונג איז פאָרגעקומען אין דער פריוואָט־ווינונג פון אונדזער באקאנטן עושר און עסקן ר׳ יחיאל ווינדמאַן. מען האָט דאָרט אין די דעקאָרירטע צימערן, אין וועלכער עס זענען געווען רייך־געדעקטע טישן, ביי קלאַנגען פון מוזיק, געטראָגן דעם חתן היובל אויף אַ פאָטעל, — צום אויבן־אָן פונעם הויפט־טיש. דעם פייערלעכן טייל פונעם באַנקעט האָבן אַראַנזשירט די יוגנט־גרופן פון אַלע שאַטירונגען. פאַרענדיקט האָט די יוגנט דעם באַנקעט מיט געזאַנגען און טענץ.

ר׳ אברהם באָרנשטיין האָט זיך כשר פאָרדינט דעם דאָזיקן כבוד. ער איז געווען פון די ערשטע חובבי־ציון אין אונדזער שטאָט און דערנאָך פון די הויפט וואָרטזאָגער פון די זאַוויערטשער ציוניסטן, — ביז זיין לעצטן אָטעם־הויך.

ווי מען דערציילט, איז ער געשטאָרבן אינמיטן גאַס פון אַ האַרץ־אַטאַק, לייענענדיק אין אַ צייטונג וועגן דער גזירה פונעם באָרימטן ענגלישן „ווייס־בוך", וואָס האָט געזאָלט פאַראַלייזשירן אונדזער ווילן אין ישראל.

ר׳ אברהם באָרנשטיין און פרוי האָבן דערצויגן אַלע זייערע קינדער אין ציוניסטישן גייסט. דערמיט האָבן זיי געגעבן אַ מוסטער דער גאַנצער זאַוו־יערטשער יוגנט.

אברהם שלמה גרינבלאַט

ספורט בזבירציה

על תנועת הספורט בזבירציה כתבו כבר אחרים. הנני רוצה אך בקצרה להשלים את הסקירות שנכתבו קודם־לכן עבור ספר הזכרון שלנו:

מלבד משחקים בלתי מאורגנים של הנוער, לא היתה כל פעילות ספורטיבית עד 1916. אז בא לזבירציה הטיול המאורגן הראשון של „הכוח" בבנדין (אם איני טועה, — גם מדאָמבראָוא וסאָסנאָוויץ). אימן את „הכוח" בבנדין מדריך־ספורט ששרת בצבא הגרמני. בין הספורטאים שבאו אז לזבירציה הנני זוכר את ארטוש ווינער, זיגרייך, את הבנות: פירשטנבערג והאָמפּעל.

הנוער הציוני־פרוגרסיבי בזבירציה נתרשם מהופעה זו, — והחל מיד להתארגן. קם „השומר", אשר מגמתו היתה, בין היתר, להוציא את הנוער היהודי בזבירציה ממצב התנוונותו מבחינה פיסית. ב„השומר" הדריך משה עדעליס את הנוער בתרגילים חפשיים. דאָדעק (דוד) ס., שבא בתקופה זו (עם אביו החורג, שנעשה מנהל בביה"ח הישן לנשר באָגראָדזשעניעץ) לזבירציה, נכנס מיד לעובי הקורה של ענין הספורט היהודי בעיר. הוא החל לארגנו בידיעה רבה (היה קודם מדריך־ספורט מ„מכבי" בווארשה). אפשר להגיד, שהוא היה יוצר התנועה הספורטיבית וסנדקה בעירנו. לצערנו, לא היה סופו כתחילתו.

סקצית כדורגל של „הכוח"

כל זה התנהל במסגרת „השומר", אבל לא עבר זמן רב ותנועת הספורט היהודי בעיר החלה מרגישה שהיא כבולה מדי בד' אמות של „השומר", שפנה שמאלה יותר והתארגן מחדש כ„השומר הצעיר".

קם „הכוח" (הארגון להתעמלות ופיתוח גופני), אשר כיוונו היה, כמובן, ציוני. נוצר קורס־מדריכים (10—12 איש), שמגמתו היתה לתת הדרכה שיטתית לכל אלה המרביצים תורת הספורט לאחרים. 10—12 הראשונים שהשתתפו בקורס היו מהספורטאים הטובים ביותר בעיר.

כל הארגונים הציוניים, וגם הסתדרות בעל־המלאכה, היו הפאַטרונים של תנועת הספורט בעיר. בתנועה היו פילוגים ושוב איחודים. יש לציין שארגוני הפועלים בעיר (בעיקר ה„פאַרייניקטע") ארגנו הסתדרות ספורטיבית פועלית (המארגנים היו: חיימל גרינשטיין, גוטעק בארנשטיין, איציק ראַטמענטש). ארגון זה לא החזיק מעמד זמן רב.

עד 1927 היתה התפתחות התנועה הספורטיבית בעיר פחות או יותר נורמאלית. עם הגירת בני הנוער ב־1926—1927 מזבירציה (רובם עלו לא"י) נשארה התנועה בלי הנהלה. תשומת לבנו הופנתה לליאו ראַטענשטיין שגילה ענין בספורט יהודי. הוא נבחר כיו"ר מועצת הארגון הספורטיבי. בחירה זו היתה למזלה של התנועה הספורטיבית בעיר. ליאו ראַטענשטיין היה פנקסן ואדמיניסטראַטאַר מנוסה מאוד (תקופה מסויימת — פנקסן ב„בנק ווספולדזשעל־טשי"). הוא בא ב־1913 לעירנו ונפטר בה ב־1930. ערכנו לו הלוויה רבת־רושם וקהל רב בא ללוותו בדרכו האחרונה.

ראַטענשטיין נכנס לעבודה בלהט ובמרץ: הוא דאג לסילוק חובותיו הרבים של הארגון. הוא דאג שישיבות ההנהלה תתקיימנה באופן מתמיד (דבר שלא היה קיים מקודם). הוא הנהיג שיעורי גימנסטיקה ותרגילים שיטתיים, ארגן טיולים ומבצעים שונים, כגון: נשפים, תחרויות עם קבוצות כדורגלנים של הסביבה.

מותו של ראַטענשטיין היתה מכת־מוות לארגון הספורט בעיר. לאחר מותו נשארה אך סקציה לכדורגל, חלשה מאוד.

אַלס שליח פון מרכז „החלוץ"

אינעם יאָר 1938 בין איך געקומען קיין זאוויערטשע כדי זיך צו געזעגענען — ערב מיין עליה קיין ישראל — מיט ציוניסטישע פריינט וואָס האָבן ארויסגעווויזן אזויפיל מסירות נפש אין שטיצן דאָס הכשרה־וועדק, און באזונדערס די לאנד־ווירטשאפלעכע פערמע. די פערמע איז געשאפן געוואָרן—מיט דער הילף פון די ה"ח ווינדמאן, ליבערמאן, שוואַרץ — אויף א גרויס שטח באדן און אין א 2 שטאָקיק הויז אין בראוונע־פאלע. די פערמע האָט געהאט פעלד קי און הינער, דאָ האָבן ארום 30 חלוצים און חלוצות באקומען די הכשרה פאר ארץ ישראל. די פיינע דערציאונגס־פערמע איז אנגעפירט געוואָרן דורכן זאוויערטשער ציוניסטישן פאטראנאט, בראש פון וועלכן עס זענען געשטאנען די אנפירערין פונעם וויצ"א־פאריין פרוי אנא מרגלית, אדוואָקאט טאָשיעק (טעאַדאָר־בנימין זאב) בארנשטיין א. א. ז. דער פלאץ איז אין יענער צייט געווען דער הויפט־אטראקציע־פונקט פאר דער יידישער יוגענט. זי, די יוגענט, האָט געשעפט פון דאָרט גייסטיקע און טעכנישע ידיעות. אדאנק איר חלוצישער ווירקונג זענען א סאָך אוועק אויף הכשרה און פון דאָרט קיין ארץ ישראל.

איך, אלס שליח פון חלוצישן מרכז, האב געהאט זייער פיל געלעגנהייט זיך נענטער צו באקענען מיט דער געזעלשאפטלעכער ציוניסטישער ארבעט אין זאוויערטשע, א סאָך מסירות נפש אין איבערגעגעבענקייט האָט ארויסגעווויזן די דאָרטיקע יוגנט ביים מיטהעלפן בויען אן אייגן לאנד און פאר העברעאיש. דאָס איז געווען דער אינהאלט פון דער ציוניסטישער יוגנט און פון די מער דער־וואקסענע אין זאוויערטשע.

* *

דאָס לעצטע טעאַטער — אין 1937 האָט דער קיבוץ „הרצליה" אַראָנזשירט א טעאטער־פאָרשטעלונג, וואָס איז פאָרגעקומען אינעם שטאָטיקן קינא זאל איז פארוואנדעלט געוואָרן אין א גראנדיעזע מאניפעסטאציע פאר ארץ ישראל. צוליב גרויסן דוחק האָט די פוילישע פאָליציי געמוזט איינהאלטן דעם אריינגאנג, וואָס האָט געשטראָמט מאַסענווייז צו דער נאַציאָנאַלער פייערונג.

חיי הבלבלה

ש. פ.

זאוויערטשער פינאַנץ-און ווירטשאפטס-אינסטיטוציעס

מען מוז מודה זיין: גרויסע אויפטוען אויפן געביט פון געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס ווי אויך פון ווירטשאַפט האָט זאַוויערטשע נישט אויפצווייזן.

די סיבה איז אַ פשוטע: זאַוויערטשע איז, — נישט געקוקט אויף אומ־פינקטלעכע מיינונגען פון אַ סאַך זאַוויערטשער געווען אין אַ מצב פון סטאַג־נאַציע און נידערגאַנג, שוין זינט דער ערשטער רעוואָלוציע 1905. באַזונדער איז שווער געווארן די לאַגע אין די יאָרן 1910—1912 בעתן באַיקאָט אונטער דער לאַזונג „סוואי דאָ סוועגאָ". יידיש־זאַוויערטשע האָט „געלעבט מיט נסים". אָט־דעם איינדרוק קאָן מען אַרויסבאַקומען, בלעטערנדיק די פערזענלעכע זכרו־נות פון אונדזער זאַוויערטשער ר׳ איטשע ערליך, וואָס פראַגמענטן פון זיי פאַר־עפנטלעכן מיר אין דאָזיקן בוך, ווי אויך פון שמועסן מיט עלטערע זאַוויערטשער, ווי: י. ד. ערליכמאַן, ש. פרידמאַן, חיים ישעיה דרעזנער א. א. דאָסזעלבע דער־ציילט א. ליטווין אין זיין רעפֿאַרטאַזש. וועגן דער סטאַגנאַציע אין אַלגעמיינעם ווירטשאַפטס־לעבן אין זאַוויערטשע דערציילט וואַרנענסקא אין איר ביכל וועגן זאַוויערטשע (דעם תמצית פונעם ביכל ברענגען מיר אינעם בוך).

זאַוויערטשע האָט שוין אַ שטיק פאַר דער מלחמה נישט געהאַט קיין עקספאַנסיע.

דערפאַר זענען אין יענע צייטן געווען זייער וויניקע אייגענע פינאַנץ־און ווירטשאַפטס־אינסטיטוציעס. עפעס אַ גמילות־חסד קאַסע, — אַ מין באַנק, — האָט געשאפן שמואל סאיקא. יחיאל ווינדמאַן האָט געשאפן אַ גרעסערע קאַסע, וואָס זיין פרוי האָט אַנגעפירט. אַ „קרעדיטאַווי באַנק ספולדזשיעלטשי" און אַ „באַנק קופיעצקי" פון אַ גרעסערן פאַרנעם האָבן געשאַפן די דירעקטאָרן פון „ט. א. ז.", — אַפּנים מיט געלטער פון דער פאַבריק. די געלטער זענען נישט געווען פון זאַוויערטשער יידן, אָבער די קליענטן זענען געווען זאַוויערטשער יידן. שפעטער, אין די יאָרן פונעם באַיקאָט, האָבן די יידישע דירעקטאָרן פון דער ט. א. ז., ווייל מען האָט זיי נישט אויסגעוויילט אין דער פאַרוואַלטונג פון די אלגעמיינע פינאַנץ־אינסטיטוציעס, געשאַפן 2 פאַראַלעלע יידישע אינסטיטו־ציעס, — דער עיקר מיט זייערע אייגענע געלטער, אָדער מיט ט. א. ז.־געלטער.

אפשר זענען געווען נאָך אַ פּאָר קלייניע קאַסעס, — פּאָר דער מלחמה און אין דער מלחמה.

נאָך דער מלחמה, אין אומאָפּהענגיקן פוילן, האָט דער יינגערער דור געגומען אַרגאַניזירן און באַגייען געוויסע וויכטשאַפּטס־אונטערנעמונגען. עס איז געשאָפן געוואָרן אַ קאָאָפּעראַטיוו בעקעריי „היגיענא". געגרינדעט 28.1.29. יעדער באַטייליקטער האָט געזאָלט אַריינלייגן 300 זלאָטי. אין דער פּאַרוואַלטונג זענען געווען: דוד געזענדעלמאַן און לייביש פּיעקאַזש. פּאַרטרעטער — משה הערצבערג. דער זיץ איז געווען לעשנא 17. אָבער שוין דעם 30.4.31 הערט מען וועגן דער ליקווידאַציע פון דער „פּיעקאַרסקא ספולדזשיעלניא". ליקווידאַטאָר מצד די אַקציאָנערן איז דויד גענענדעלמאַן. מצד דעם קרייז־געריכט — גיבערמאַן פון סאָסנאָוויץ. דעם 24.8.37 מעלדעט דאָס קרייז־געריכט אין סאָסנאָוויץ וועגן דער ליקווידאַציע פונעם „קרעדיטאָווי באַנק ספולדזשיעלטשי". ליקווידאַטאָרן זענען: העגריך ראָבינאָוויטש, אברהם יצחק קרייצער, יחיאל יצחק שווארץ. אין ביידע לעצטע פאַלן איז ליקווידאַטאָר מצד די אינסטאַנצן דער־זעלבער י. גיבערמאַן.

אַחוצדעם געפינען מיר אין די אַקטן אַז מען האָט דעם 10.12.28 רע־גיסטרירט אַ „פּאָושכענא קאָאָפּ קרעדיטאָווא — ספולדזשיעלניא", מיטן זיץ מאַרשאַלקאָווסקא 7. אין דער פּאַרוואַלטונג זענען געווען יוסף סאָבעלמאַן, בער־נאַרד העלמאַן, וואָלף האָמערמעסינג. פּאַרטרעטער: ברוך רעכטמאַן און אליהו באָכענעק, אברהם קאָניצאפּאָלסקי און דערנאָך בנימין משה לאָנדוי.

די ליקווידאַציע פון די אויבן־דערמאָנטע אינסטיטוציעס האָבן זיך גע־שלעפּט אַ לאָנגע צייט, — ביז צום אויסברוך פון דער מלחמה.

דעמאָלט איז, לייַדער, אַלץ ליקווידירט געוואָרן. יידיש זאָוויערטשע מיטן ביסל אינסטיטוציעס וואָס עס האָט פּאַרמאָגט, איז געוואָרן אָפּגעגלייכט — מיט דער אומדאַנקבאַרער פּוילישער ערד.

עס איז קיין וווּנדער נישט, אַז זאָוויערטשע האָט נישט געשאָפן מאַסיווע געזעלשאַפּטלעכע און ווירטשאַפּטלעך־געזעלשאַפּטלעכע אינסטיטוציעס, — אפילו אינעם נייעם פוילן, ווען אין זאָוויערטשע זענען שוין געווען פּאָליטישע און גע־זעלשאַפּטלעכע אַרגאַניזאַציעס מכל המינים. אויב אין פוילן בכלל האָט זיך די לאָגע פון יידישן האַנדל און מלאכה כסדר פּאַרגרעסערט, — איז יידיש זאָוו־יערטשע געווען אויף דער ערגסטער מדרגה.

די פינאַנציעלע לאָגע פון יידן אין זאָוויערטשע

די ירידה פון יידישן האַנדל אין אין זאָוויערטשע געווען באַזונדערס האַרב. לויט עקאָנאָמיש־סטאַטיסטישע אויספֿאָרשונגען וואָס זענען פּאַרעפנטלעכט

געוואָרן אין די העפטן „יידישע עקאָנאָמיק" (רעדאַקטאָר: יעקב לעשטשינסקי, האָט זאַוויערטשע פֿאַרנומען צווישן 46 פּוילישע שטעט דעם אויבן־אָן פּון ירידה אינעם מסחר זינט 1918 ביז 1932. דער יידישער מסחר אין זאַוויערטשע איז געפֿאַלן מיט 60 פּראָצענט. אויב דאָס איז נישט געווג, — איז צווישן 1932 און 1937 דער יידישער האַנדל אין זאַוויערטשע נאָך מער געפֿאַלן. אויב אין זאַוויערטשע זענען אין 1932 געווען 214 קראָמען, וואָס דערפון זענען געווען יידישע 161 (75.2 פּראָצ. קראָמען זענען, אַלזאָ, געווען יידישע), זענען שוין 1937 געווען אין זאַוויערטשע 348 קראָמען, וואָס דערפון זענען געווען בלויז 150 יידישע (43.1 פּראָצ. פּון אַלע קראָמען). דאָס הייסט: נישט בלויז וואָס די צאָל יידישע קראָמען האָט נישט אָנגעוואָגט דעם אלגעמיינעם וווקס פּון קראָמען אין זאַוויערטשע, נאָר זיי זענען אויך אָבסאָלוט געזונקען, — פּון 160 אין 1932 אויף 150 אין 1937. אַזוי אַרום דריקט זיך אויס די ירידה לגבי 1932 מיט 57.3 פּראָצענט. וויטער הינטער זאַוויערטשע שטייען מיט אַ ירידה פּון בלויז 34—36 פּראָצ. אַזעלכע שטעטלעך, ווי: לאַסקאָזשעוו, לישקאָוויץ, רעמבערטאָוו, סטריקאָוו, אויעזד, סולעיאָוו, וואָס זענען שטעטלעך ווי געניצן לגבי זאַוויערטשע. דאָס־זעלבע — אין דער מלאכה.

אין אַזאָ לאָגע איז געווען צווישן די העגדלער און בעלי־מלאכה אַ שאַרפּע קאָנקורענץ. יעדער האָט זיך געראָנגלט פֿאַרן נאָקעטן קיום און ארויסגעריסן דעם צווייטן דעם ביסן פּונעם מויל. אין אַזאַ אַטמאָספֿערע איז שווער געווען צו שאַפֿן אַ געהעריקע קאָאָפּעראַציע. קלאָר, אַז עס זענען געווען אויך פֿערזענלעכע סיבות פֿאַרוואָס די אינסטיטוציעס זענען אונטערגעגאַנגען. אָבער די עיקר־סיבה איז געווען דער שוועכער געראָנגל פֿאַרן נאָקעטן קיום און די אַטמאָספֿערע אַרום אים.

אין דער סביבה פון זאַוויערטשע

לאָמיר נאָך פֿאַרצייכענען אַז ד. 12.7.29 איז רעגיסטרירט געוואָרן אַ „באַנק ספּולדזשיעלטשי" (פֿאַרוואַלטונג: דיאמאנט, מייטליס, ווייגטרויב). דאָרט איז אויך געווען אַ האַנטווערקער־קאָאָפּעראַטיוו „קראָוויץ" (רעגיסטר. 14.2.30). פֿאַרוואַלטונג: סנאָפּקאָווסקי, מאיראָוויטש. פֿאַרטרעטער: שטיין.

אין זשאַרקי־זשאַריק זענען געווען: „ספּולדזשיעלניא קרעדיטאָוואַ" (פֿאַרוואַלטונג: הערשליקאָוויטש, זורקאָווסקי, דאומאן, פייפקאָפּ. פֿאַרטרעטער: קליימאַן, ענזלאָוויטש), ווי אויך אַ באַנק ספּולדזשיעלטשי (פֿאַרוו. י. שידלאָווסקי; פּ. באַרנשטיין. פֿאַרטרעטער: מאלוס, יוריסטא, פישער, זעלצער).

אויך די אינסטיטוציעס האָבן זיך, נאָך אַ פֿאַר יאָר עקזיסטענץ, ליקווידירט.

יצחק ווינדמן

תעשיה ומסחר בזבירציה

מאז בחרותי הייתי מעורה בחיי התעשיה והמסחר בזבירציה, כי בהיותי עדיין צעיר מאוד העביר אלי אבי את ניהול בית החרושת לנייר אספלט וטול. משום כך נהירים לי דרכי התעשיה והמסחר בקרב יהודי זבירציה.

בעירנו לא היו עשירים מופלגים, בדומה למיליונרים במכרזים תעשיתיים אחרים, כגון בערי הבירה פעטערבורג, ווארשה, ואף לא כעשירי המרכזים התעשיתיים־מסחריים, כגון לאדוש, בענדין־סאסנאוויעץ.

הסיבות לכך: לזבירציה באו יהודים לא־עשירים. העיר היתה צעירה מדי. יהודים לא יצרו מקורות־פרנסה בסיסיים ומתרחבים. פרט לגינסברגים, אשר לא היו בזבירציה, אלא לעתים רחוקות מאוד, ואין להכניסם לכלל יהודי זבירציה, — לא הקימו יהודי העיר תעשיות הראויות לשמן (השתתפו במניות בתקופה מאוחרת יותר). הם חיו, בעיקר, סביב בתי־החרושת והקליינטורה שהיתה, בעיקר, מורכבת מעובדי בית החרושת.

כיוון שאת הבכורה בשדה המסחר הסיטוני נטלו מזבירציה הערים סוס־נוביץ־בנדין וטשענסטאכאוו, לא התפתח גם מסחר סיטוני רב־ממדים, לא היתה, איפוא, אפשרות לאגירת הון לשם פיתוח ערכים ששוב הביאו בכנפיהם פעילות מורחבת ועושר נוסף.

הדברים נשתנו, אמנם, במקצת לאחר תקומת פולין, אבל התמונה בכללה לא נשתנתה.

סבי, יחיאל ווינדמאן, למשל היה מוחזק עשיר מופלג, אולם, דומני שה־ערכות הדמיוניות של יהודי זבירציה היו מופרזות מאוד. הוא היה סוחר דגול, — סיטונאי ראשי של ט. א. ז., שייבלר, כהן ופוזננסקי (3 האחרונים, בתי חרושת גדולים בלודש־פאביאניץ). העסק היה טוב, אבל אין להשוות עושר זה עם עשרם של יהודים בערים אחרות.

הוא הדין בקלוגמאן הזקן, או בקופל הענדלער, או ביעקב הלברג ובניו. דוד זריקער היה פעיל מאוד. היה לו בית חרושת ללבנים (צעגעלניא), והיה הסוכן של בתי החרושת למלט „וויסאקא", „וויעץ" (לאזי) ואוגרודזעניעץ. לחיים בוכנער היה מחסן עצים גדול, לפוטוק — מנסרה (טאַרטאַק). היו גם המשפחות לאנדוי וברגר שעשו חיל בזכות בית החרושת ט. א. ז. (זכות הקירבה המשפח־תית עם הגינסברגים), אבל לגדולות לא הגיעו. היו ההאַבערמאַנים, אבל מלבד לוי האַבערמאַן, היה רכושם, בעיקר, בקרקע. ולא ברכוש כזה דעסקינן. כשהמדובר הוא בתקופת אכספנסיה תעשיתית־מסחרית, עם מחזורה הגדול. הוא הדין בגולד־מינצים, שאין להשוותם עם גיסם פירסטנברג בבנדין.

מלבדם היו אנשים בעלי עסקים בינוניים: הטוחן זיגלבוים, אנשי מסחר

הקמח זשעלאַנקא ושטיבל, אנשי המסחר בטכסטילים ובקונפקציה: פוזננסקי, יעקובוביץ, סטורוזום, צוקרמאַן, הטורנרים ועוד.

עם סוחרים מסוג זה היו נמנים: הזילברשטיינים, — האחים דוד, גימפל, בעריש (בסחורות ברזל) הפראַמאַנים (שמעלקע, ישעיה־שמחה), החנות של הספיבקים (מתילדה, רחל) ועוד. כל אלה היו סוחרים בינוניים מאוד. יש לציין שרוב הסוחרים היהודיים בזבירציה עסקו בטכסטילים ובסדקית.

זבירציה לא היתה שדה־פעולה להתרחבות משקית, כמו יתר הערים התעשייתיות־מסחריות בפולין.

לפיכך מזדקרים כמה מפעלים של יהודי זבירציה, או בהשתתפות יהודי זבירציה שחרגו מהמסגרת המצומצמת.

בזמן מלחמת העולם הראשונה רכש האיגוד של המכניקאים הפולניים באמריקה את בית היציקה פורמבה. באותו זמן קנו אבי וקופל הענדלער חלק מהמניות. אבי היה בכלל מעונין בפעילות תעשייתית (אבג, בניו של סבי היו כולם תעשיינים ולא סוחרים). היה, יחד עם קראקובסקי, שותף לביהח"ר לבירה באפטשנה, וכן בביח"ר לספירט עם ארקושבסקי ואחרון־אחרון בבית החרושת לנייר אספלט (דאַך־פאַפּע).

לסבי היתה טחנה וביח"ר ללבנים („צעגעלניא") בבורובה פולה, לדודי יעקב — בית חרושת לסבון. ללוי האַבערמאַן ביח"ר לתיל ברזל ולרשתות. גם החימאי פרלין שהיה קודם מנהל חברת האספלט פתח לו בית חרושת לדברי אספלט בדרך לאוגרודוניץ.

ועתה כמה הערות על אופן ניהול המסחר בזבירציה. בזמן היותי מנהל בית חרושת לנייר האספלט, ראיתי שההתחרות בין הסוחרים היא גדולה. מזה סבל בית החרושת שלנו, כי היו מביאים מחוץ לעיר „פאַפּע" וסוחר אחד היה מתחרה בשני, במכרו אפילו מתחת למחיר העצמי. אמרתי להם: הבה נקבע איגוד, כעין קאַרטעל שישמור על מחיר מקובל בשוק, לשביעת רצוננו אנו ולשביעת רצונכם כאחד. נימוקי נתקבלו כהגיוניות. האיגוד הוקם ושני הצדדים הפיקו מזה תועלת. אבל במהרה חזרו הסוחרים לסורם, ושוב התחילה התחרות פרועה. דומני שכך היה גם בענפים אחרים. ואם תרצו לדעת כיצד בכל זאת התקיימו, — הרי אין זה סוד כי מדי פעם היו מכריזים על פשיטת רגל. היה מנהג כזה ובלעדיו היה חסר להם „אויר לנשימה"".

יש אומרים שהסיטונאים בערים הגדולות לקחו בחשבון פשיטת רגל מדי פעם בפעם, שנסתיימה בהתפשרויות, ושוב חזרו וסיפקו סחורות, — סחורות למכביר, לצורך ושלא לצורך המחזור בעסק. מכרו וקנו „באַוולען", שקפאו על שמריהם במדפי הסחורות. וזו היתה גם אחת הסיבות של פשיטות הרגל.

בכל זאת התקיימו, השיאו בנות, חיתנו בנים, והנה עלה הכורת על הכל.

נגמר הכל.

פרקי הויי

משה (מיעטעק) נוימאן

אשיות ההויי

סביבות זבירציה אינן בדרך כלל פוריות. אולם היה שם שפע של מחצבים. וביחוד פחם חום (ליגניט), עפרת ברזל ועפרות מתכות שונות. דבר זה השפיע על ההתפתחות של התעשיה בסביבה ובעיר.

ואלה תאריכי התפתחות התעשיה החרושתית:

בשנת 1873 מקימים האחים גינזבערג, יהודים מגרמניה, בית חרושת בממדים די גדולים לטוויית כותנה הידוע, אשר שמה הקודם היה: „האחים גינזבערג". אח"כ הפכו את ביהח"ר לחברת מניות והיא קיבלה את השם „חברת מניות זבירציה" ובקיצור „ט. א. ז.". היה זה אחד מהחמשת בתי החרושת הגדולים לטוויה שהיו אז בכל פולניה.

בשנת 1885 מקים התעשיין הידוע רייך בית יציקה לזכוכית „הוטא־שקלנה" בשם „רייך ושו'". תוצרת ביח"ר זה היתה נפוצה ברחבי פולין הקונגרסאית ואח"כ בכל פולין המחודשת.

בשנה זו הוקם גם בית חרושת לייצור מלט בכפר ויסוקה הסמוך לזבירציה.

בשנת 1886 בנה ערנסט ערבע בית חרשת ליציקת ברזל.

בשנת 1893 הוקם ע"י החרשתן קראווטשיק בית חרושת לייצור חלקי חילוף למכונות ומברשות ברזל לניקוי סוסים.

בשנת 1897 הוקם בית חרושת גדול ליציקת ברזל בשם „הולטשינסקי ובניו", כן קמו בתי חרושת של בערענט לסלילים לכותנה וכמו־כן בית חרושת למשחת נעליים המפורסם בכל פולניה בשם „פאסטא ערדאל" ועוד כמה בתי־חרושת. (ס"ה כ־12 מפעלים וכ־20,000 פועלים).

בעיר נוצר הווי שברצוני לתאר בקטעים הבאים:

ה„קלעזמערים" בזבירציה

שושלת מפורסמת של מנגנים בעירנו, היתה משפחת קרעבס. זקן החבורה היה בזמני שימעלע קלעזמער, שניגן על בטנון (באס). על טוביה קלעזמער

הזקן — „באסיסט" אף הוא, וגם חצוצרן — שמעתי, אבל איני זוכרו במיוחד. את שימעלע היינו רואים לעת זקנתו, כשהוא צועד אחרי ה„קאַפּעלע" (צוות מנגנים) ברגלים כושלות, כאילו הבאס סוחבו ולא להיפך.

שימעלע היה, איפוא, נאלץ למסור את ירושתו של הבאס לבנו נחום.

נחום היה בחור גבה־קומה וחסון. בהעבירו את הקשת מעל מיתרי הבאס הדהדו כל קירות החדר מעצמת הנגינה.

זלמן, אחיו של שימעלע קלעזמער, ניגן בכינור והיה המנגן הראשי בלהקה. הוא היה גם „האמרגן" שלה: בידיו היה המו"מ גם בענינים כספיים עם בעלי השמחה. הוא קבע את סדר הריקודים והמנגינות. הוא היה נותן את הטון, — גם פשוטו כמשמעו: כלומר, את הצליל הקובע לפני התחלת הנגינה. לקלעזמערים היה אימון לזלמן. הוא היה מקובל על הבריות כאיש ישר ונוח. היה מנגן לכל דורש ובכל מקום. לא חסך מזמנו וכוחו כדי שהלקוחות יהיו מרוצים.

גם בניו — הבכור אנשל יאָמע והצעיר זכריה ניגנו בלהקה. אנשל יאָמע ניגן כאבובן והשתדל להחדיר ללהקה את ההרמוניה הנכונה. מלבד מקצועו כמנגן היתה לאנשל יאָמע גם מסעדה (בפינת מארשאלקאָווסקא־ווידאָק, סמוך ל„פּשעיאָד" החדש). המסעדה, אשר אשתו ניהלה, היתה ידועה בשמה („מסעדת דאָרא קרעבס").

בין באי המסעדה היו צעירים רבים מכל הזרמים, המפלגות. שם היתה גלידה טובה ועוגות־קצפת טעימות. היו תחרויות על אכילתן של יותר מ־10 עוגות, — זו אחר זו. כל מי שעבר את הכמות הזאת היה פטור מתשלום עבור העוגות שאכל. המשלמים עבור עוגותיו של הזוכה היו: נתן פּאַריזער, אבא שפּייזער, לייביש ראבינאָוויטש ובערל זשעלאָנקא. הם נהנו מאוד מכך שהאכלנים התאמצו לטחוב את העוגות לתוך גרונותיהם. האכלנים היו: שלמה קאַלין, פּאַרטשי (גאָלדבערג) ויוסף קערנער.

זכריה קרעבס ניגן בכינור. הוא היה היחידי ביניהם שניגן מתוך תוים. כל יתר המנגנים ניגנו אך לפי השמועה.

בזמנו החליט זלמן, כי זכריה צריך להיות מנגן מודרני, בעל ידיעות מוסיקליות ומומחה בתוים. לכן מסרו, בעודו צעיר, למורים שילמדוהו תורת הנגינה וקריאת תוים. מורו הראשון היה שיקאָרא הצעיר. זכריה שקד על לימודיו והתקדם מאוד בנגינה. הוא היה הצעיר בחבורת הקרעבסים, חסון־גוף, בעל שרירים. הוא אהב להתעמל ולהתרחץ בנהר. הוא היה שחיין מצויין והשתתף לעתים קרובות בתחרויות־שחיה של אגודת הספורט בעיר.

הצהרת בלפור בזבירציה

ככל יתר הערים והעיירות היתה גם זבירציה כמרקחה עם היוודע על „הצהרת בלפור" בדבר הקמת בית לאומי ליהודים. חדווה וחגיגיות אפפו את רוב העיר: משכילים, ציונים, בעלי מלאכה, חנוונים זעירים יצאו במחולות ורקדו ברחובות. אמנם לא כל חלקי הישוב היהודי בזבירציה קיבלו את המאורע באותו רטט של חדווה וחגיגיות. ניתנת האמת להיאמר כי ב„שטיבלעך" מסויימים היו אף חוגים שקיבלו את הידיעה באדישות מסויימת, אם לא למעלה מזה. ברם, עד כמה שאפשר להיזכר, — לא גילו כבר יחס עויין לציונות, כפי שזה היה בימים עברו. ההגדרה הנכונה יותר תהיה: ציפיה אדישה ואף מזלזלת במקצת.

גולת הכותרת של ציון המאורע בזבירציה היתה עצרת העם האימפוזנטית בבית הכנסת הגדול של העיר. בית הכנסת „עזרת נשים" והרחבה רבת־הממדים שהשתרעה סביב בית הכנסת היו מלאים מפה אל פה: התכנסה עצרת של רוב יהודי העיר, כדי לחוגג מאורע זה. אנו, הצעירים, שמרנו על הסדר. סמלי־דש (עם דיוקן של „מגן־דוד") הופצו על ידי צעירים וצעירות והתמורה היתה קודש לקרנות הלאומיות.

הראשון שנאם בעצרת היה ר' אברהם בורנשטיין, העסקן הציוני הדגול בעיר. הוא פתח את נאומו ב„שהחיינו". הברכה בוטאה בפיו בהדגשה יפה. מעיני רבים זלגו דמעות־גיל על שזכו ל„אתחלתא דגאולה". נאומו של ר' אברהם בורנשטיין, שהיה נואם מזהיר השאיר רושם בל־יימחה. רבים מבני זבירציה זוכרים אותו עד היום.

השני מבין הנואמים היה ישראל הרמן, האברך הידוע בקרב יהודי זבירציה כאחד מדוברי ופעילי „המזרחי" בעיר. הוא דיבר על משמעות „הצהרת בלפור" לעם ישראל ועל שעת הכושר הניתנת לעם ע"י ההצהרה. דיברו עוד: מאיר פרענק, גרינבערג („המזרחי") ישראל מרגלית, שבתי ספיבאק, שבתי קלוגמאן ומאיר איסערוואסקי, שנשא דברו בנאום גדול ורב־רושם.

המרצים תיארו לפנינו את הסיכויים של העם היהודי המפוזר בכל קצוות העולם עם מתן הצהרת באלפור. הם החדירו בנו את ההכרה כי הנה בא הקץ להתבוללות היהודים בקרב העמים השכנים ובאה תקופת שיבת ציון המונית.

יום „הצהרת בלפור" שימש מנוף לכל הפעולות הציוניות בעיר לאחר מכן ולעלייתם של בני עירנו במרוצת השנים.

גרעיני הנוער מכל הגיוונים התאספו אחר־כך במקומות שונים בעיר והתיחדו עם המאורע.

ערב שבת און שבת אין זאוויערטשע

זאַוויערטשער יידן האָבן פֿאַרשטייט זיך, אָפּגעהיטן שבת ביי פּאַרמאַכטע נעשעפטן, וואַרשטאטן א. א. וו. אָבער אויך זונטיק איז געווען א רו־טאָג. נישט בלויז קריסטן, נאָר אויך יידן, — קלייטניקעס, קליינהענדלער און בעלי מלאכות — זענען געווען געצוונגען צו האלטן די געשעפטן פֿארמאכט.

די יוגנט פֿלעגט אויסנוצן דעם זונטיקדיקן טאָג אויף עקסקורסיעס אַרום די סביבה. אויך וויטערע קאנטן; ווי למשל, זאקאָפּאנע, אויצווו; קראקאו; וויעליטשקי האָט מען באזוכט (אדאנק די גרויסע באן־הנחות, ביז 50%. אין די זונטיקן).

פרייטיק איז געווען דער טאָג פון די יידישע באַלעבאָסטעס: מען שטייט אויף באַגינען, הייצט אין אויוונס, לאָזט זיך אין מאַרק אַריין אינקויפן פיש און פלייש און אנדערע שבת־הצטרכותן. הארט פארמיטיק: קנעטן חלות און געבעקס, קוכנס באַקן; — וועך ביי זיך, וועך ביים בעקער. טשאָלנט פלעגן די באלעבאָסטעס שטעלן אויסשליסלעך ביים בעקער. דערנאָך — א האקמעסער סימפאָניע: די באלעבאָסטעס האקן קלאָפּס און געהאקטע פיש.

פאר די חדר־יינגלעך איז געווען א מחיה: געלערנט האָט מען בלויז א האלבן טאָג. מען גייט מיטן טאטן אין די מקוה און די מאמעס געבן לכבוד שבת וויסיע, בלאנק־אויסגעפרעסטע וועש און ריינע האנטעכער.

פרייטיק פארנאכט איז געווען דער „סעזאָן" פון די שומרי־שבת (הענדלער סרולקע׳ס, סרולקע בריגער, שימעלע אפטייקער א. א. וו.). זיי פלעגן אָפּהיטן אַז מען זאָל חס ושלום נישט פֿאַרזוימען צו פֿאַרמאַכן דעם קלייט פֿאַר ליכט בענטשן. גראָד פלעגן זיך, אויף צו להכעיס, יאוועז פאר ליכט־בענטשן א סאך קריסטלעכע קונים, — און א פדיון איז א שאד. פלעגט מען ארויס פון די קלייטן (די „זשאלוזיעס" זענען שוין געווען אויף א העלפט אראָפגערוקט) און זאָגן די שומרי־שבתניקעס, — יידן אין שטריימלעך, — : „שוין, שוין..." א ווילע פלעגט מען וויטער האנדלען מיטן קונה, אָבער אז דער מסחר פלעגט זיך פארשלעפן, פלעגן די קרעמער ארויסטרייבן די קונים. די קריסטלעכע קונים פלעגן טיילמאָל שפּאָטן „וואָס האָט איר אזוי מורא פאר אייער גאָט?" א פאר־מאכעריי און קלאפריי פון לאָדנס און זשאלוזיעס. דער סוף איז געווען: אין עטלעכע מינוט ארום זענען די גאסן, און ספעציעל די כמעט אויסשליסלעך יידישע מארשאלקאָווסקא גאס, שוין געווען שבתדיק. דורך די פענצטער פלעגט מען זען לויכטן שבת־ליכטלעך — געווינלעך אַ ליכט פאַר יעדן נפש אינעם הויזגעזינד: פרויען האָבן ליכט געצונדן און א תחינה געזאָגט.

מיין באבע, למשל, פלעגט: אירע אייניקלעך בענטשן, — ווי אויך אַלע קינדערלעך בכלל וואָס זענען ביי אונדז געווען צוגאסט בעתן ליכט בענטשן.

און ערשט דאָס לויפן איז שול, שבתדיק אויסגעפוצט. אין בית המדרש און אין די שטיבלעך פלעגן יידן גיין אָנגעטאָן אין זיידענע ייביצעס און סאמעטענע „יידישע" היטלעך, אויב נישט אין שטריימלעך. שבתדיק ביז גאָר איז געווען דער „לכו נרננה", און נאָכן דאוונען די סעודה פון פרייטיק־צונאכטס, מיט זמירות אַדורכגעפלאָכטן און פאַרענדיקט דבקותדיק מיטן בענטשן ברכת המזון. זומער פלעגט מען אין די פרייטיק־צונאַכטסן, נאָך דער סעודה, דער בשפעדיקער, גיין אין די אליי, שפאציר־ן איבער די גאסן, אמפערן זיך איבער תורה־פלפול, פאָליטיק און אנדערע ענינים.

שבת, ביז מיטיק, איז געווען א בר־מצוה פייערונג, טיילמאָל אן „אויפרופן" פון א חתן־בחור און טיילמאָל א נאָמען־געבן א פריש־געבוירענעם מיידעלע. צו א ברית־מילה, וואָס איז אויסגעפאלן אום שבת, פלעגט גיין דער רוב עולם פון דער שול, פונעם בית המדרש און פון די שטיבלעך,— לויטן פלאַץ, ווו דער פאָטער, דער בעל שמחה, פלעגט דאוונען.

אין די שטיבלעך פלעגט מען פראוועז די סעודה שלישית (ארויסזאָגן פלעגט מען דאָס „שאָלעשידעס") ביי אַ גלעזל ביר, געצאַפט פון אַ פעסל, וואָס מען פלעגט פארקייען מיט א שטיקל הערינג, מיט געזאלצענע מצה'לעך, באָבעס און ארבעס.

נאָכן מנחה־מעריב דאוונען פלעגט מען אהיימלויפן מאכן הבדלה, כאפן „א כזית", און צוריק לויפן אין שטיבל אויף א מלוה מלכה.

אין שבת צו נאכט (ארויסזאגן פלעגט מען דאָס „שבייס צונאכט"), ווען עס איז אויסגעפאלן דער מולד, פלעגט מען אין גאס מקדש לבנה זיין.

„ת ש ל י ך"

איך געדענק ווי א סאך יידן, — חסידים און סתם פרומע יידן, זקנים און ייגגוואַרג, — פלעגן זיך אין ראש השנה צונויפקלייבן אויפן שול־הויף און פון דאָרט גיין אין א מארש צום טייכל הינטער דער מקוה, כדי דאָרט אָפצוריכטן „תשליך" („טעשלעך" פלעגט מען ביי אונז זאָגן. א רמז אויף אויסליידיקן די טעשלעך, די קעשענעס?).

נאָך דער „תשליך"־תפילה האָט דער עולם איבערגעקערט די קעשענעס און געוואַרפן בריי־זעלעך,— אלס סגולה פאר אָפטרייסלען אלע חטאים,— אין טייכל אריין.

דערנאָך האָט דער עולם געפלעגט זינגען חסידישע ניגונים מיט התלהבות.

מיט א גרינגער געמיט פלעגן זאוויערטשער יידן ווידער אהיימגיין צוריק צו זייערע משפחות און זייערע שטיבער.

די מקווה

קלאָר אז אויך זאוויערטשע האָט געהאט א מקוה און א שוויץ־באָד.

יעדען פרייטיק, פון אינדערפרי אָן, האָט מען געקאָנט זען טאטעס און זיידעס, ווי זיי פירן זייערע קינדער און אייניקלעך אין די מקוה אריין. די מקוה איז טאקע נישט געווען אי־איי, אָבער דער עולם האָט זיך פאָרט געפילט ווי אפגעוואשן לכבוד שבת און לכבוד דער גאנצער איבריקער וואָך.

א גאָר יואזשנע אינסטיטוציע איז געווען דאָס שוויץ־באָד. דאָרט, אינעם שוויץ־זאל, איז געווען אויפגעבויט א גרויסער אויוון, ענלעך אביסל צו א בעקער־אויוון, — פון אינעווייניק גוט אויסשאמאָטירט. דער חילוק איז נאָר געווען אז אין אַ בעקער־אויוון קלעקט די עפענונג בלויז פאָר אַ פאָר לייבלעך ברויט. דאָ איז זי געווען בריים, פיר־עקיק און נישט אזוי טיף ווי אַ בעקער־אויוון. אין דער עפענונג פונעם שוויצבאָד־אויוון זענען געלעגן אַנגעהויפט גרויסע שטיינער, וועלכע דער בעדער פלעגט צוהיצן ביז גלוט פאָר דעם באָנוצן דעם אויוון. עולם איז געזעסן אויף א רושטאָוואניע פון אדורכגעווייקטע הילצערנע בענק, וועלכע דערמאָנען, להבדיל, די אמפיטעאטראלע בענק פון די היינטיקע קינאָ־טעאטערס.

די גאָר געניטע „שוויצערס" פלעגן זיצן אויף דער העכסטער באנק. דאָרט איז געווען גהינומדיק־הייס. איז נאָך נישט געווען אָט־די גרויליקע היץ, פלעגן זיי זיך צוגעבן קוראזש: איי, איי, איי און בו־בו, און ווידער; אוי, אוי, אוי, און שפעטער גאָר בו־בו־בו, יודל (אַזוי האָט געהייסן דער בעדער) יודל—גזלן, יודל—קרוין, דער—באַ—רים דיך, גיב נ... נ... אַ שע—פע—לע. גיב פאָרע, יודל, איי, איי, איי, — אַ מחייה... יודל, נאָך אַ שפעלע. דערבאָרים דיך!".

א פארע האָט געבוכעט. די היץ איז געווארן אומדערטרעגלעך אויף די העכסטע בענק. קינדער האָבן געיאָמערט, ווייל עס איז זיי צו הייס געווען.

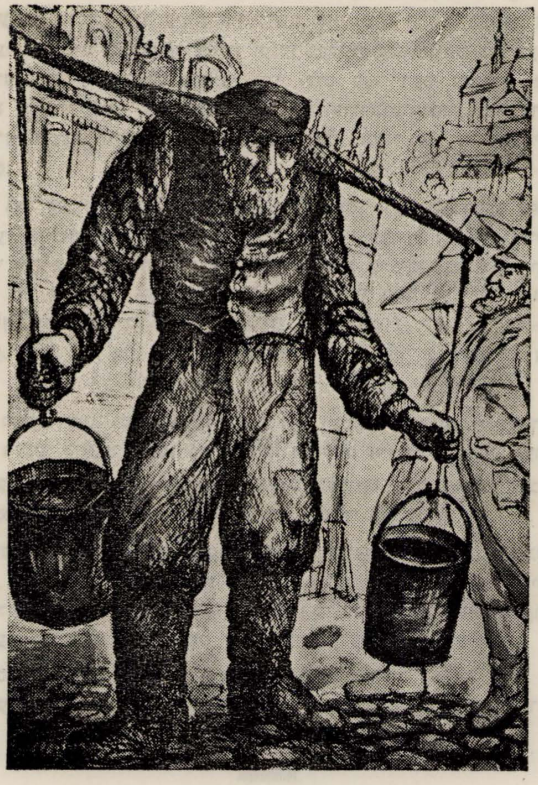
אָבער טאטע און זיידעס האָבן נישט געקוקט דערויף. זיי האָבן וויטער געווישט און געשמיסען די ינגע שנעקעס מיט די בעזימלעך.

גויים האבן געהאט זייער ספאָרט אין די קרעטשמעס. יידן, אויסגעקווייטש־טע אויף בענק איבער די גמרות, — יידן בלאסע, אַן געזונטער רויטלעכקייט אויף זייערע פנימער א גאנצע וואָך, האָבן אין די ערב־שבתן צוריק באקומען זייער חיות אינעם שוויצבאָד. דאָס האָט זיי געמוזט קלעקן א גאנצע וואָך.

דאָס שוויצבאָד איז געווען א גוטער עקזערציר־פלאץ פאָר אונדזערע קומענדיקע מיליטער־העלדן. די פאָרע פון יודל פאָריזערס שוויץ־באָד איז טיף אריין אין די ביינער...

שואבי־מים

תקופה־תקופה ומקורות פרנסותיה, מקצועותיה ונושאי העמל שבה. כל עיר ועיר, — וטיפוסיה המיוחדים בשדה העבודה. שואבי מים אינם המצאה זבירצאית. הם נושא בספרות, בציור ובפיסול של אמנים יהודיים. המיוחד שבזבירציה הוא כי עיר זו היתה עיר תעשייתית, עיר חדשה מבחינת גילה. השכל היה איפוא נותן שהבתים החדשים יצוידו באינסטלאציה של מים. אך לא מניה ולא מקצתיה. לא היתה שם אינסטלאַציה שֶל מים ומכל שכן לא היתה אינסטאַ־ לציה סאַניטאַרית, שהיו כבר נהוגות באי־אלה רובעים של מספר ערי תעשיה בפולין, אף בגדלה של זבירציה.

שואבי המים בעירנו, אשר לכל אחד מהם היה צמוד כינוי־גנאי, כגון שטאָק, טשופע וכו' היו איפוא במידת־מה אנאכרוניזם בנופה של עיר הארובות. ואף על פי כן היו בעירנו שואבי־מים במתכונת הידועה מקדמת־דנא, כלומר: אסל על הכתפים, שני דליי־עץ, אשר מהם נזל חלק ניכר של המים בטרם הגיע ל„בעל הביתטע". בחורף היו נזילות אלה מגלידות ברחובות. גלדים אלה היו מסכנים את רגליהם וידיהם של הבריות שהיו מועדים ונופלים.

לא ניכנס בפרטי התיאורים של טיפוסים אלה כי ודאי ייחדו להם כבר אחרים תשומת־לב, אבל אלה היו חלק מנוף העיר, ובעיקר של מרכז השוק הישן ובאר המים שבתוך תוכו. לא זו בלבד שדמותם היתה בולטת לעין, אבל עבודתם היו עושים תוך המולה ומריבות־רעים. הם היו מחרפים בקולי קולות איש את רעהו או את טובי העיר ופרנסיה. חכמים גדולים לא היו, אבל עניני הפוליטיקה המקומית של הגבאים היו נהירים להם. דיבות מדיבות שונות היו מפיצים. פוליטיקאי מובהק היה רודולף הארוך, גרמני מיסתורי בעל קלסתר פנים של הרפורמאטור השווייצי קאַלווין. הוא היה יושב לפני הבאר על האדמה, או על הרצפת סביב הבאר והיה מעיין בעתון גרמני, ואחר כך מסביר בנוסח המיוחד שלו לחבריו או לעוברים ושבים את החדשות. בתחילת הכיבוש של הגרמנים במלחמת העולם הראשונה נעלם באופן מיסתורי, כשם שהופיע כמיסתורין. ריננו אחריו אחר כך שהיה מרגל גרמני כל השנים. ברם, יש רגלים להניח שהיה סקטאַנט גרמני.

את מראה שואבי המים הקבילו חביות העץ בבתים. בחביות היו שופכים המים הזכים והטעימים של מעינות זבירציה. ליד החביות היו מעין כדים („שעפ" בלע"ז), בדומה לכדים שמשתמשים ככלי קיבול לחלב. ב„שעפ" היו דולים מים לצרכי הבית, וכן לצרכי שתיה אינדיבידואַלית.

בימי חול היו שואבי המים גובים את התמורה עבור המים מיד עם הבאתם. בשבתות וחגים נתנו „על חשבון", אבל היו מקבלים פרוסות חלות ודברי אוכל כתגמול.

זכורני כי בשנים האחרונות הכניסו „מודרניזציה" בתוך עסק המים. היו שואבי מים שהתקינו עגלה אשר עליה חבית עם ברז. שפכו את המים, מלמעלה אל החבית והוציאם דרך הברז. לעגלה היה רתום סוס. לרוב דלפה החבית. עד שמספק המים הגיע ליעודו ניגרו מים רבים מחביתו. עם זה היה זה עסק מכניס יותר מאשר נשיאת דליי־מים באסל על השכם.

מוסדות צדקה וחסד

„גמילת חסד"

בעירנו היתה קיימת חברת „גמילת־חסד". שמטרתה היתה לבוא לעזרת יהודים נצרכים בהלוואות קטנות למטרות שונות. הזקוקים קבלו אותן כנגד משכונות בלי רבית, או כנדבה בצורת „מתן־בסתר", כנהוג בקהילות אחרות בפולין. מארגני החברה, כפי שזכור לי, היו: ישעיה שמחה גאנצוויך, הענדל האמער, שלמה באומאץ, גרינוולד־האב, קאָפל הענדלער, שמעון פרידמאן ועוד יהודים נכבדים מהעיר. החברה דאגה לאיסוף תשלומים שנתיים וחדשיים קבועים מבעלי־נכסים וסוחרים בעלי יכולת, שהיו בעיר לשם יצירת קרן לחברה. כמו כן אספו תרומות שנדרו המתפללים או תרומות בהזדמנויות אחרות. נשים „צדקניות" היו אוספות כספים בדרכים שונות בעיר. המוסד הזה הפך במשך הזמן למוסד־עזר חשוב לנזקקים בזבירציה.

„לינת צדק"

מוסד זה שמגמתו היה להגיש עזרה רפואית לחולים נצרכים הוקם, עד כמה שאני זוכר, ביוזמתם של: זלמן וויגאָדסקי, ישראל גרינבלאָט, בעריש ניימן, מענדעל קעניגסבערג, מאיר שטאָלבערג, עזל פאריזער, בונים בידערמאן, ורפאל שניידערמאן ומשה־לע ראָטבלום, שהיה בשנים האחרונות פעיל מאוד בחברה.

החברה לוותה לנזקקים מכשירים רפואיים לחולים. חבריה היו מבקרים אצל חולים ומטפלים בהם. היו לנים אצלם ואף היו מגישים מזונות לנצרכים בימי חליים.

מוסד זה היה בעל חשיבות מרובה כיוון שבזמנו לא ידעו יהודי זבירציה על אחיות־מטפלות, העובדות בבתים של חולים, כנהוג בזמננו. בית החולים שליד בית החרושת לא קבל חולים לאישפוז, אלא בתשלום. יהודים גם חששו בפני שכיבה בבית חולים. רק במקרים של מחלות מידבקות היתה מתערבת הממשלה והחולים האלה נתקבלו בלי תשלום.

יהודי העיר תרמו במידת יכולתם לטובת המוסד הזה. המוסד העסיק גם רופאים שהיו מבקרים אצל חולים עניים מטעם „לינת צדק".

לחברת „לינת־הצדק" היתה דירה משלה ברחוב האָשא, בה איכסנו את כל הכלים הרפואיים שהחולים נזדקקו להם בימי חליים. קבלו את המכשירים חלף פקדון של חפץ לשם בטחון שהכל יוחזר.

בחברה תמכו גם הקהילה והעיריה הכללית (מאגיסטראט) מתוך תקציביהן.

כן נתקבלו תרומות ממוסדות חוץ. כן היו חברי החברה אוספים כספים בחתונות, בטכסי „ברית מילה" ובכל הזדמנות אחרת.

בשני המוסדות האמורים לקחו חלק פעיל בעלי מלאכה וסוחרים זעירים. הם, אנשי העמל המפרך, אשר ארגוניהם הפרופסיונאליים היה משך תקופה ארוכה קלוש, מצאו בשני המוסדות כר נרחב לפורקן אפרוריות חייהם. כשם שהיו חרוצים בעמלם היום־יומי שהשקיעו כדי לפרנס את משפחתם, — כך גם היו חרוצים בענווה עממית בקיום מצוות „גמילות חסד" ומתן מקום לינה. לא רבים מהם עלו, לדאבוננו, ארצה בשנות העשרים ובשנות השלושים, אבל אלה שעלו הצטיינו בחריצותם גם בעבודתם בארץ. על כך קבלו גם תשבחות העתונות והפרסומים הפריודיים.

להלן, — תמונת ר' יאָסל פייגנבלאָט („יאָסל שוסטער"), שנתפרסמה ב„לוח אמנותי ישראל" (תשי"ג 53—1952), מטעם קרן היסוד, המגבית המאוחדת לישראל.

בלוח האמנותי הנ"ל כתוב: „גם לעת זקנתו הוא חי מיגיע כפיו" תמונה אמנותית זו, שצילם הצלם הידוע הימלרייך, נתפרסמה גם ב„שערים", וכן בקטלוג של ביהח"ר לעורות „העליון". ב„שערים" (בטאון „פועלי אגודת ישראל") הופיעה סקירה על ר' יאָסל, שרבים מבני זבירציה חיבבוהו והוקירוהו על יושר לבו ומידותיו האנושיות־טובות.

בסביבה של מתבוללים

נולדתי בסביבה מתבוללת של פקידי חברת „ט. א. ז.", אבל ביתנו לא היה בית מתבולל. אבי היה יהודי לאומי וציוני. היה לו מאבק קשה עם הפקידים המתבוללים והיה נרדף על פעולותיו והליכותיו היהודיות־ציוניות. יום־יום היה מקבל במשרד, — בשעת ההפסקה לשתיית תה, — עתון ביידיש. העירו לו שלא יעיז להמשיך בכך, אך הוא לא שם לב לרדיפות ולאיומים.

אבי היה סגן יו"ר בחוג הציוני בזבירציה (היו"ר היה מר מאיר פרנק, שהיה פקיד אצל סאיקא במישקוב), והשתתף בכנס הציוני בקאַטוביץ, שהיתה אז עיר גרמנית. איני זוכר את התאריך, אבל זוכר אני שהביא עמו פרסומים ותצלומים רבים.

אבי היה, — יחד עם העסקנים הציוניים ר' אברהם בורנשטיין, מאיר פרענק, שבתי ספיבק, ובעלי המלאכה עבער פּערציס, זעליג שטיינקעלער מעסער, בראט ואחרים ממיסדי מועדון בעלי מלאכה הראשון. המועדון היה ברח' מאַרשאַלקאָווסקאַ, מול בית וואַרצמאַן. אם איני טועה שימש אבי כיו"ר המועדון.

אצלנו בדירה היתה תלוייה, מאז אני זוכר, תמונת ד"ר הרצל (שהיתה עשוייה מפסוקים עבריים של אחד מספריו). תמיד הראה לנו „שקלים" ציוניים ואמר שזוהי תעודה המוכיחה השתייכות לתנועה הציונית. היה מקבל את הבטאון הציוני המרכזי „די וועלט". בביתנו היו ספרים ציוניים (הרצל, נורדאו), אשר אבא ואחותי הבכירה — כעת היא בניו־יורק — היו קוראים.

קורס לבעלי־מלאכה בפולין העצמאית

אבא נפטר בכ׳ תמוז. יום קודם בא מאוחר מאוד הביתה ואמר שהיה טרוד בארגון יום הזכרון לזכר הרצל. אמר שהוא עייף, והוסיף: „הנני מרוצה מאוד, שעל אף קשיי המלחמה הצלחתי לארגן את האזכרה". לאחר שעה — נפטר. זה היה בכ׳ תמוז והיו מזכירים בעירנו מדי שנה בשנה באזכרות לזכר ד״ר בנימין זאב, את שם אבי.

בשנת 1905 היה ביתנו כמרקחה, והיו בו מכל המינים. אחותי היתה, חברה בס. ד. ק. פ. ל., אחי בפ. פ. ס. ובן־אחותי שהתגורר באופן תמידי בבי־תנו, — „בונד".

אבא היה מעריצו של הרב לאַנדוי, אך היה גם ביחסים טובים עם הרב אברהם׳עלע גאַנצוויך.

גופת אבי הועברה למועדון בעלי המלאכה. היא הונחה באמצע האולם בארון מכוסה דגלים. מאות יהודים עברו על פני הארון לחלק לאבי את הכבוד האחרון.

בהלוייתו נאמו ה״ה שבתי ספיבק, אברהם באַרנשטיין ומאיר פרנק.

* *

לעומת זה נקח־נא את פקידי בי״ח האחרים:

ברוניאַטובסקי (מוצאו מטשענסטאַכאַוו). היו שם 2 בנים ובת. הבכור לודוויק (כיום בן 73—75, מנהל לשכת האוצר בווארשה), התחתן עם בתו של זילבר־שטיין. לאחר שנתגרשו התחתן עם לא־יהודיה. השני, מיעטשיסלאוו, אף הוא התנצר. הבת (התחתנה עם פקיד ביהח״ר וועקשטיין מלאַוויטש) — היא ובעלה התנצרו.

לעווינאַוויטש (אומן במחלקת האריגה. מוצאו מליטה). בנו ובתו התרחקו מהיהדות. אביהם היה מתנגד חריף לכל גילוי של יהדות.

העלמאן בערנאַרד (מטשענסטאַכאַוו) ואשתו נעמי (מלאמזשא). בנו יעזשי (החליף את שמו לגארדא), היה זמר ידוע בפולין, אח״כ מנהל האופירה בוורוצ־לאוו. כאשר פגשתיו ב־1945 בישיבה מסויימת, פנה אלי בבקשה בל אזכיר את מוצאו היהודי. הבת אירנה התחתנה עם המהנדס סאווינסקי, ציר ה„סיים". שנים רבות היתה נוסעת למנזר ושכבה על הרצפה פרקדן, על מנת לטהר את עצמה על מוצאה היהודי.

באַגאַצקי (מוולאַצלאַווצק), איש יפה־תואר, איש זה הכחיש את יהדותו, בתו התנצרה בגיל צעיר.

ראַזען — כל הבנות התנצרו.

ידועה הפרשה של מארטשין גינסבערג, אשר בנו, תאדיאוש, ניצרו עת גסס כבר.

בביהח״ר היה דירקטור מאמעלאַק (מטשענסטאַכאַוו). הוא שנא כל דבר יהודי־לאומי. לאחר שנוסד „השומר הצעיר" בזבירציה ארגן מאמעלאַק את הארגון הסקאוטי „בערעק יאַסעלעוויטש".

אהרן בנימין (יאָמע) לוגערנער

אין אַ נישט-חסידיש שטיבל

מיר האָבן געהאַט אַ מנין ביי דער חברה „גמילות־חסד". דאָרט האָבן נישט געדאַווענט חסידים פון עפעס אַ רבי'ן נאָר סתם־יידן פון „עמך".

דער שטענדיקער בעל קורא און בעל שחרית איז געווען דאָרט פישל טורנער. דער בעל־מוסף — וויגדערל דער טאַנדייטער, פנחס וויגדערזאָן און יונים לוגערנער — זענען געווען גבאים. מענדל ליטוואק (דער היטל־מאַכער) איז געווען דער למדן פון שטיבל (שפעטער איז דער למדן געווען בערל שוואַרץ). זיין פאַרגעניגן איז געווען צו עסן אין די „שלוש סעודות", וועלכע מיר פלעגן יעדן שבת איינאָרדנען. זלמן וויגאָצקי, אַ גוטער בעל־תפילה און אַ ייד אַ גוטער חבר און איבערגעבענער פריינט, האָט געהאַט אַ חזקה אויף די עקן פון די הערינגען. אָפט פלעגט ער זיי אַרייַנלייגן אין זיין קעשענע, — אַלס סגולה מען זאָל זיי אים פון טיש נישט צונעמען. האָט, טאָקע, אַמאָל געטראָפן אַז לייבל מאַרשעליק האָט אַרויסגעצויגן אַ ווינדל פון זלמן'ס טאַש צוזאַמען מיט אַ הויפן לאָנדרין־צוקערלעך. בעת זלמן פלעגט זען כאָפן אַז עס פעלט אים פון קעשענע אַ ווינדל, פלעגט ער תמיד חושד זיין אין דעם יאָסל די גר׳טעס. יאָסל איז געווען אַ גרויסער לץ, אַ פידל־שפילער אין דער „קאָפעלע", וועגן וועלכן מען פלעגט זאָגן אין זאַוויערטשע אַז צווישן די שניידער איז ער דער בעסטער קלעזמער, צווישן די קלעזמערס ווידער — איז ער דער בעסטער שניידער. עס איז נישט שווער זיך אָנצושטויסן, אז יאָסל די גר׳טעס (יאָסל גרינבוים האָט ער געהייסן) איז געווען אויך אַ שניידער.

היות זלמן און יאָסל זענען געווען גוטע חברים, האָט זלמן פון יאָסלס גנבענען די עקן הערינג, נישט געמאַכט קיין וועזן.

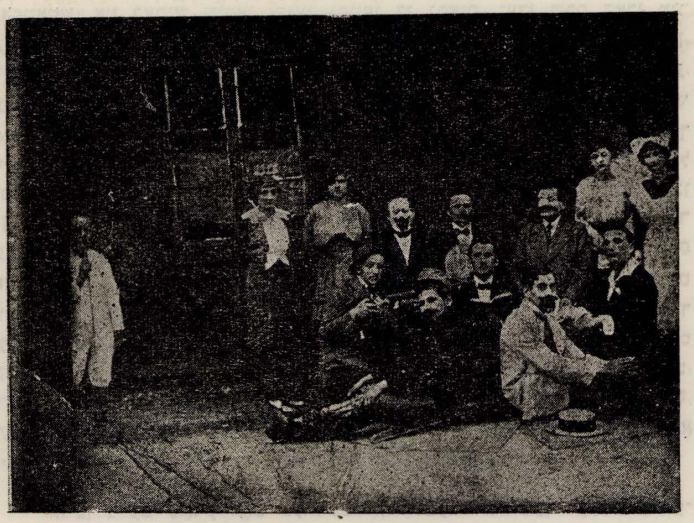
אונדזער שטיבל האָט אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, אַדורכגעמאַכט אַ קריזיס. דער דייטשער קאָמענדאַנט האָט פאַראַרדנט אַז מען מעג דאָווענען בלויז אין דער שול, אָדער בית המדרש. נאָך השתדלותן איז דערלויבט געוואָרן צו דאָווענען אין דעם בלאָאזשס (וואַרצמאַן'ס ?) קאָמעניצע, אויפן 3־טן שטאָק. דאָס הויז האָט זיך געפונען אויף דער מאַרשאַלקאָווסקא, אין שכנות מיט קאָפּל העכדלערס הויז.

אין נייעם שטיבל האָבן מיר דערוואַרבן נייע מתפללים. איך בין דאמאלס געווען בעל־שחרית. דער עולם איז זייער צופרידן געווען פון מיין נוסח, — ספעציעל שימעלע דער שניידער, יוחנן טאָפּעצירער, א. ז. ו. אָבער עטלעכע וואָכן שפעטער איז וויידער דערלויבט געוואָרן צו דאָווענען אומעטום, האָבן מיר געדינגען אַ פלאַץ ביי טאַלאַך מאָסאָזש אין הויז. אויבן האָט אויך געווויינט

ישראל פאקער (גרינבלאט). ער האָט געהאָנדלט מיט מעבל. בעת דער חתונה פון זיין טאָכטער, האָבן מיר זיך דאָרט שטאַרק משמח געווען. קיין משקה האָט דאָרט נישט געפעלט. מיר האָבן געטרונקן און געשיכורט ביזן טאָג אַריין. דעמאָלט איז אויך באַשלאָסן געוואָרן אַז מענדל ליטוואַק זאָל זיין בעל־קורא, ווייל פישל טורנער איז מער אונדזער חסיד נישט געווען. רפאל שניידערמאַן (האָפטאַטש) און בעריש נייַמאַן זענען געווען די גבאים. יעדן שבת האָבן מיר געפֿראָווען שלש־סעודות מיט פאַמפּע און התלהבות. עסן איז געווען כדת וכדין, ווייל ירמיהו, יאָקעלע בעקערס זון, האָט מיטגעברענגט אַ זעקס פונטיקע קיקלע, אַבעלע פאַריזער האָט געברענגט הערינג. זיין ברודער עזל האָט געברענגט באַבעס מיט אַרבעס, קליינע מצה'לעך און רעטעך (דירעקט פון פילץ). נאָך אַיידער די סעודה האָט זיך אָנגעהויבן זענען מיר געווען צו גאַסט ביי רפאל שניידערמאַן. זיין ווייב איז געווען זייער גאַסט־פריינדלעך. אָבער מיר האָבן זיך געמוזט אויפפירן זער עלעגאַנט, אַזוי האָט זי אונדז געלערנט. אַז מיר זענען אַרייַנגעקומען צו זיי, האָבן מיר געמוזט מאַכן אַ קניקסל, — עפּעס אַזאַ מין „בויג" ווי עס האָט זיך געפּירט ביי זיי אין הויז אין גאַליציע (זי האָט פון דאָרט געשטאַמט). ווייל מיר זענען געווען לייטיש האָט זי אונדז מכבד געווען מיט ווייכע באַבעס. מענדלען מיט הערשלען האָט זי געגעבן קולאַקעס (קאַרפיאָלעס). אָבער מענדל קארפיאל, וועלכער האָט אויך מיט אונדז געדאַווענט, איז אָלע מאָל רויט געוואָרן, — אַזש זיין געלע בארד האָט אויסגעזען בלאַס, ווען מען האָט דערמאָנט קאַרפיאָלעס. דעריבער האָט ער אָלע מאָל געקוקט אין אַ זייט אַז ער זאָל נישט זען ווי זיי שלינגען די קולאַקעס.

אויפן נייַעם מאַרק האָט געווויינט אַן אָלטער ייִד. מען האָט אים גע־רופן לייב קירע. ער האָט געפלעגט חוזק מאכן פון לייבל מאַרשעליק, אַז צו ביסלעך דרייַט ער זיך אַריין אין אונדזער שטיבל. דאָס האָט ער צופעליק דער־ציילט זישע מאַרשעליק, וועלכער איז געווען לייבלס קאָנקורענט. אין דער אמתן איז אין זאַוויערטשע געווען נאָך אַ דריטער מאַרשעליק, מיט אַ ציגיי־נעריש פּנים אין מיט אַ שיינער פּיגור. אים האָט מען טאָקע מער גענומען צו אַ שמחה, ווייל זיין בדחנות איז געווען פּראָגרעסיוועך און ער האָט פיל געטאָן, אַז די מוזיקאַנטן זאָלן וואָס מער שפּילן און ער זאָל וואָס ווייניקער דאַרפן דרשה'נען. טוביה מיטן טראַמפּייטער האָט אים אָפּט צוליב געטאָן. אַזוי אויך זלמן קלעזמער, נאָך אים, אויפן באַס, ווי אויך יאָסל גרינבוים („די גר'טעס") מיטן פידל. ער איז דעמאָלט געווען דיריגענט פון דער קאַפּעלע. צווישן זיי איז אויך געווען אנשל־יאָמע מיטן טראַמפּייטער, זכריהו מיט דער פידל און נחום מיטן באַס. אין דער זעלבער צייט האָט אויך לייבל דימאַנט געשפּילט אויף חתונות אָבער ער האָט שוין געשפּילט מער אויף רייכע חתונות, ווייל זיין מוזיק איז מער באַשטאַנען פון קלאַסישע און ווייניקער פון טראַדי־ציאָנעלע חתונה־שטיקער ווי די וואָס די אָלטע כלי־זמרים האָבן געפלעגט

שפילן. ער, לייבל, האָט דעמאָלט אויך געשפילט אין קינאָ. ער איז אויך געווען אַ גוטער אַקטיאָר און האָט געשפילט די פּיעסע „דער ווילדער מענטש". און דערביי פלעגט ער זינגען: „אַז מען שלאָגט מיר טוט מיר נישט ווייַ". צוזאַמען מיט בעריש ניימאַן, זלמן וויגאָדסקי און אַנדערע האָט ער געשפילט: „נפתלי שיינע גיטעלעס" א. א.

אחת מלהקות החובבים בעיר

אויך מיר קורניק־חסידים האָבן אליין — אַן לייבל דימאנטן — געשפילט. מיר האָבן איינמאָל מוצאי־שמחת תורה פאָרגעשטעלט אַ פּיעסע מיטן נאָמען „טויט־לעבעדיק", — טאַקע דאָסזעלבע שטיק „נפתלי שיינע גיטעלעס". דאָרט האָט זיך געשילדערט ווי דער שטאָדט־נגיד ר' נפתלי שיינע גיטעלעס האָט קיין רו געהאַט אויף יענער וועלט נאָך זיין טויט. ער איז געקומען צוריק אין שטאָט אָריין און געבעטן זיינע געוועזענע באַקאַנטע אַז זיי זאָלן אים בייהילפיק זיין ער זאָל אויף יענער וועלט האָבן אַ מקום מנוחה. ווי נאָר ער האָט אָנגעקלאָפט אין טיר, איז אָנגעלאָפן אַ מורא. אַלע זענען מיר זיך צעלאָפן צום רב און אים געבעטן אַז ער מיט זיינע דיינים זאָלן עפּעס טאָן וועגן דעם. ווי מיר טענה'ן אַזוי צום רב קלאָפט דער מת אין לאָדן פונעם בית־דין שטוב. האָבן זיך דער רב, דער דיין און דער שמש זער דערשראָקן און באַהאַלטן זיך אונטערן רב'ס טיש.

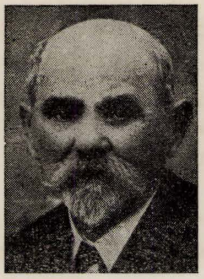
די קאָמעדיע איז געווען זער אַ שיינע און אַ לוסטיקע. מיר האָבן דאָס נאָר פאַרגעשטעלט אין פריוואַטע הייזער, ביי אונדזערע מיט־דאָוועניקס, — אמאָל דאָ און אַמאָל דאָרט. זלמן וויגאָדסקי האָט געשפילט אַלס דער רב, יאָסל די גערטנס — אַלס דיין, שיע קאַסיער — אַלס וואַסרעטרעגער, און אויך אַלס שטאָט־וועכטער, בעריש ניימאַן אַלס שמש ביים רב. אַלס מילך־יידענע האָב איך געשפילט, ווייל איך בין דעמאָלס געווען דער יינגסטער צווישן דער חבורה און האָב געקאָנט נאָכמאַכן אַ פרויען־שטימע. מענדל ליטוואַק און הערשל ניימאן האָבן געשפילט אַלס שדים. דאָס אַלץ האָט אזוי אָנגעהאַלטן ביזן יאָר 1920, — ביז אַיך האָב פאַרלאָזט פוילן און אַוועק קיין אַמעריקע.

יעקב הערש טשעבינער

ר׳ יעקב הערש טשעבינער איז געווען אַזאַ פאָפולערע און וויכטיקע פיגור אין אַמאָליקן יידישן זשוויערטשע, אַז מיר האָבן געפונען פאַר גוטיק צו פאַרעפנטלעכן די פאָר שורות, געשריבענע פון זיינע אייניקלעך. הגם אויף אַן אַנדערער שטעלע אין דאָזיקן בוך ווערט טשעבינערס געשטאַלט באַשריבן באריכות (זע א. האָניגמאַן — „זכרונות"), — מאַכן מיר צוליב טשעבינערס גרויסע פאַרדינסטן אַן אויסנאַם פונעם כלל, נישט צו געבן לויב־רייד פון משפחה־אַנגעהעריקע צום לויב פון זייערע קרובים.

ווי עס ווייזט אויס, וייסן טשעבינערס אייניקלעך גופא נישט, — ווי לאַנג „דער אַלטער טשעבינער", אַדער „איטשעבינער", ווי דאָס פאַלק האָט גערופן טשעבינערן, האָט געבראַכט זיין אויסגעצייכנטע מעדיצינישע הילף דעם זשוויערטשער יידישן ישוב. זיי שרייבן ווען זיין 30 יאָריקער טעטיקייט אין זשוויערטשע, בעת א. האָניגמאַן באַשרייבט שוין טשעבינערן פון די יאָרן צווישן 1881 און 1898.

(רעדאַקציע)

אונדזער זיידע האָט געווויינט אויף דער מאָרשאַלקאָווסקא און איז 30 יאָר (1901—1932) געווען עגג־פאַרקויפט מיטן לעבן פון יידיש זשוויערטשע.

יעדער זשוויערטשער געדענקט דעם „אַלטן טשעבינער", — תמיד אַ שמייכלדיקן, טיילמאָל אַ שטיפערישן ווען בעלכער האָט באַהאַנדלט קראנקע אין זשוויערטשע, — סיי רייכע און סיי די אָרעמסטע פון אָרעמע. אָרעמע קראַנקע פלעגט ער זייער אָפט אויבערלאָזן געלט פאַר רפואות.

טאָג און נאַכט, — אין זשוויערטשע, פאָרעמבע, קרימעלעוו און אין א סאַך אַנדערע שכנותדיקע דערפֿער און ישובים — האָט מען געקאָנט זען טשעבינערן, ווען בעלכער ברענגט הילף און טרייסט צו קראַנקע.

אַן אויטאָדידאַקט, מיט אַ נישט־דורכשניטלעכער מעדיצינישער אינטואיציע, — האָט ער זיך דערווארבן, מיט זיין אָרנטלעך און מאָראַליש לעבן, די אַכטונג און די ליבשאפט פון די זשוויערטשער.

זיין לחיה אינעם יאָר 1932 איז טאַקע געווען אַ מאַניפעסטאַציע פון דאַנקבאַרקייט, סיי מצד יידן און סיי מצד פאָלאַקן פון אונדזער שטאָט דעם „אַלטן טשעבינערן".

זיינע אייניקלעך

ר. שמואל סאיקא

ר' שמואל בא לזבירציה מזשאריק. משפחתו לא היתה בעלת יחוס. בזשאריק כיהן סויקא כמזכיר הקהילה (גמינע).

היו מספרים עליו שקרה מקרה והוא כתב, בזמן כהונתו בקהילה, משהו ביום שבת קודש. הוא חזר בתשובה וקיבל על עצמו, — מאז בואו לזבירציה — כי לא ידבר ביום שבת־קודש כל דבר חולין, אלא בלשון־קודש. כן נדר כי יביא הביתה, מדי שבת בשבתו, אורח שיסעד על שולחנו וילון בביתו; כי יום־יום יאמר לפני התיבה פרקי תהלים של אותו יום, וכי כל בוקר — לאחר טבלו במקוה, כשורה, — הן בקיץ, והן בימים שהחורף בעצם תקפו, — יתפלל בציבור, יתן צדקה ויגמול חסדים. כך גם נהג עשרות בשנים.

כן היו מספרים על ר' שמואל: פעם התערבו ביניהם שני פקידים שעבדו בשרות מסילת הברזל על כך שיבקרוהו בביתו בשבת, — האחר טען שיביאו לידי שיחה של חולין, — בפולנית, השני — שלא יביאו.

אותה שעה ששני הפקידים באו לביתו שכב ר' שמואל במיטתו והתכונן לתרדמת שבת אחר הצהרים. הם דיברו אליו, והוא הפנה פניו לצד הכותל ולא שח עמם מאומה. כך אירע פעמים מספר בשבתות אחרות, והוא, ר' שמואל, שמר לשונו.

אמנם לא היה ר' שמואל דברן בלשון־הקודש, גם תלמיד־חכם גדול לא היה, אבל אהוב היה על הבריות והצטיין במידות תרומיות. אף אשתו — אמנם אשה פשוטה, — היתה „בעלת צדקה".

אומנותו היתה לשמש עורך דין בלתי מוסמך. הוא עמד בפני ערכאות.

בזבירציה הקים ר' שמואל בנק להלוואות. השתתפתי באחד מוועדותיו.

עשיר היה ר' שמואל. הוא בנה בית בזבירציה, ברחוב שהוביל לתחנת הרכבת (אח"כ רחוב 3 במאי). עת בניית ביתו הקפיד לבל יבנוהו הבנאים הנוצרים ביום השבת, אם כי היה חייב לשלם להם שכר בטלה.

ר' שמואל היה עושה אך טובות וחסדים לזולת, אולם, — למרות זה, — היו בעיר מרננים אחריו כי אין הוא עושה כל זה, אלא לפנים, כלומר: אך כדי להתהדר. אך יוהרא יש בו — היו טוענים.

זכורים לי, בקשר לכך, דברי חותני שהגיד לי, לאמור: מכיר אני את ר' שמואל שנים רבות, כי י"ג שנים עשיתי בזבירציה. „טוב, — אמר חותני, — בני העיר מרננים אחריו כי מרמה הוא את הבריות? אדרבה, ירמו־נא אלה, המרננים אחריו, כמוהו, — עשרות בשנים. „ייהרו־נא הם לטבול במקוה טהרה עשרות בשנים — ולא איכפת לי שמרמים אותי. ייהרו־נא הם לקבל אורח מדי

שבת בשבתו. אם לא ימצאו, ישלחו־נא הם, כמוהו, את בנהים לחפש בכל בתי־התפילה אחר אורח. אדרבא, ירמו־נא הם, כמוהו... וכו'.

... כך המליץ עליו חותני, — עוד בטרם הכרתי את האיש.

במשך ימות המלחמה סבל ר"ש סויקא עוני ולחץ ככל היהודים; אף היה לו צער גידול בנים. הוא נפטר ביום שני של חנוכה שנת תרצ"ג, שבע יסורים קשים. בן שבעים וארבע היה במותו, — ביום עזבי את זבירציה (ביום כ"ד בניסן, תרצ"ה) לא היתה עדיין מצבה על קברו. תנצב"ה.

▼ ▼ ▼

י. רוזנבלום

ש ל ו ם ג ר נ ק ז"ל

אישיות מובהקת ורב גוונית ביותר היה שלום גרנק ז"ל. נולד ב־1916 לאביו ר' יעקב גרנק ז"ל, יהודי אדוק, חסיד ובעל תפילה בחצר הרבי מקרימולוב.

בעודו נער מתה על שלום אמו. היתמות והמצוקה שפקדו את בית הורין האמיד הטילו עליו חובות רבים. על אף היותו תלמיד מצטיין נאלץ לוותר על המשך הלמודים ולהתחיל בעבודה. הוא לומד פנקסנות על ידי שעורים בכתב ומקבל משרה בבית מסחר בקטוביץ. הוא שוקד על השתלמותו, מסגל לעצמו את השפה העברית. לבו נמשך לתנ"ך — במיוחד לנביאים. כן הוא אוהב להעמיק בבעיות פדגוגיות ופסיכולוגיות. הוא מצטרף ל„השומר הדתי" ותוך תקופה קצרה נהיה אחד הפעילים בסניף ומתבלט כמדריך מוכשר ובעל השפעה ניכרת על חניכיו.

בן עשרים, — מחליט שלום להגשים את שאיפותיו החלוציות. הוא עוזב את משרתו ועובר לקבוץ „השומר הדתי" בוואַדאַביץ, ומשם לסלאַווקאַוו. גם בקבוץ מתבלט שלום במרצו, במזגו הטוב, בפשטותו ויושרו, ביחסו החברותי לכל הסובבים אותו. לאחר שעשה שנה בקיבוץ הוא נקרא לשרת בצבא הפולני. פורצת מלחמת העולם השניה. שלום משתתף בקרבות נגד הנאצים. הוא מגיע ללבוב עם הנסיגה הכללית של הצבא הפולני, מתחמק מהשבי הרוסי ומתחיל לעבוד בעיר לבוב.

בלבוב מתלקטים אט־אט שרידי תנועתו וההכשרות מפולין הכבושה בידי הנאצים, על מנת להבקיע להם דרך לארץ־ישראל. אחרי חפושי דרך שונים מחליטים הם להסתנן לליטא, כי נראה היה שסכויי העליה מליטא טובים יותר. גם שלום עובר לליטא, יחד עם חברתו, אשר הכיר בסלאַווקאַוו, ואשר אחרי הרפתקאות רבות הגיעה אליו ללבוב. מיד רוכש לו שם עמדה מרכזית במשפחה החלוצית, שהתלקטה בליטא מכל קצווי פולניה. הוא עובד במרכז התנועה וחלקו אינו קטן ב„ייצור" „רשיונות עליה" וכן ויזות־מעבר, דרך כל ארצות

המזרח הרחוק (מרוסיה המועצתית, יאפאן, אי בורניאו, סין וכו'). תעודות אלה הצילו אלפי בני נוער וחלוצים.

בתחילת שנת 1941 מגיע הוא ארצה ונכנס ישר לקבוצה „אברהם" של הפוהמ"ז, בכפר פינס ע"י כרכור. כאן נפגש שוב עם בחירת לבו, אחרי שקפנדריות העליה הפרידו שוב ביניהם במשך שנה. מקימים בית מאושר בישראל.

כבר בימיו הראשונים בקבוצה הוא מגלה פעילות בשטח הבטחון. הוא עובר בהצטיינות כמה קורסים של „ההגנה" ומקבל סמיכות למ"כ ואחר כך למא"ז. עם עלית הקבוצה להתשיבות לכפר־עציון בשנת תרצ"ג — מתמנה הוא על ידי מוסדות הבטחון למפקד האיזור. הוא פועל רבות (לפי מושגי הימים ההם) בשטח בצורה וזיונה של הנקודה בימיה הראשונים. הוא עושה ימים ולילות בתפקידו, כיוון שהוא רואה מה קשים הם ענייני הבטחון באיזור עוין ומסוכן זה, שלום נאבק קשות עם המנהלים והגזברים — של המשק, — על כל יום עבודה לתכלית אימונים ועל כל פרוטה להשקעות „בלתי־פרודוקטיביות" אלה.

שלום — איש המשק — נאבק גם עם עצמו בשטח זה, ומתוך חשש שמא פעילותו המשקית עלולה להפריע, או להאיט את עבודתו בשדה הבטחון, ושמא הוא אינו מגלה תקיפות מספקת בדרישותיו כלפי מוסדות הקבוצה — הוא מבקש לשחררו מהאחריות על האיזור. אולם גם לאחר שהוא חדל להיות מפקד האיזור, נשאר הוא חבר פעיל בוועדות הבטחון, וכן מפקד הקטע המזרחי של המחנה, — עד ליום נפילת הכפר.

בכפר־עציון עובד שלום בקביעות בענף המטע, — הענף החקלאי העיקרי בקבוצה אף בכך הוא הולך מחיל אל חיל ומצליח. במשך הזמן מקבל הוא לידיו את הנהלת הענף למעשה. שלום מתעמק בבעיות הענף, קורא ולומד בשקידה בלתי מצויה את הספרות המקצועית ומתחיל גם לתרום מפרי נסיונו בענף המטע בהרים. שלום התקשר למטע שלו במידה כזאת, עד שהדבר הפך אצלו לאהבה ממש, לכל עץ בתוך המטע ולנקודה כולה.

ברוך כשרונות היה שלום: מעניני בטחון, המשק והכלכלה, יכול היה בקלות לעבור לשדה החנוך, הספרות והתרבות ולפעול בשטח זה בהצלחה. דוגמה לכך — הדרכתו משך כמה חדשים במחנה הילדים שבאו אז מטהראן. גם פה הצליח מאד להתחבב ביותר על החניכים ומדריכי עלית הנוער כאחד; אפילו בשטח המוסיקה והאמנות, היתה לו ידיעה והבנה. ידע למשוך בעט סופרים מהירה וקלה. מאמריו ומכתביו הצטיינו תמיד בסגנון נאה ושובה לב. בפשטות ובמהירות, בקלות מפליאה ידע בכתיבתו לקלוע למטרה. לכאורה צריך בתור כזה ל„התפש" מהר מאד לתפקיד מרכזי. על אף כל הפתויים והסיכויים ל„עלות" לתפקידים מרכזיים בקבוצה ובתנועה הקבוצתית, הודות לכשרונו, — לא רצה בשום אופן לצאת מאחורי העצים והמחרשה. על אף כשרונותיו הרבים וידיעתו הרחבה בשטחי חיים שונים, נשארה בו מדה רבה של פשטות ותמימות.

למשפחה היה קשור מאד. הבין את עולם הילדות וידע להשפיע ולחנך

את ילדיו אף בגילם הרך ביותר. היה בעל ורע נאמן לרעיתו .אב מסור ומחנך שהדריך והוביל את משפחתו ביד בטוחה בדרך החיים.

הגיעו ימי המבחן הקשים, ימי מלחמת שהחרור. גוש עציון היה במצור מלא. את הנשים והילדים פינו כבר והעבירו לירושלים. שלום מכיר את חומר המצב ושוקל אותו בעין פקוחה, בלי רגשות ו"סנטימנטים", נוכח עניבת החנק, המתהדקת סביב הגוש ונוכח דלות כחות המגן, הוא תובע צעדים נמרצים להצלת הגוש. ברם, כחיל בעל משמעת הוא גם יודע שלא עליו לחשוב את המחשבה עד תומה. «אנו ממלאים פקודה — הוא כותב בימים האחרונים — זוהי עמדה קדמית של ירושלים! אנו שומרים על חומותיה".

במכתבו האחרון לאחותו, ימים ספורים לפני נפול כפר עציון, כותב הוא: «למעשה מדינת ישראל הפכה כבר למציאות. לא בחדרי הישיבות היא תקום. בשדה הקרב, במחיר טובי בני הישוב היא קמה לתחיה. איני יודע אם יתן לי אלהים לחיות במדינה החפשית, אולם בטוחני שילדינו יזכו בכך".

ביום ד' באייר תש"ח — יום לפני ההכרזה של המדינה — נפל בגבורה כמפקד הקטע המזרחי של כפר עציון.

▼ ▼ ▼

יוסף ליפמן

אברהם דפנר ז"ל

אברהם דפנר, מנצולי מחנות ההשמדה של הנאצים, בא ארצה דרך גרמניה בשנת — 1947 (עליה בלתי ליגלית) אחרי היותו כחודשיים בתל־אביב, מחליט שאין לחיות הלאה בצורה כזאת והחיים בעיר נמסו עליו בפרט העירוניים, בחיפוש אחרי חיים תוססים, מלאי עתיד ותוכן — החליט אברהם להצטרף לקבוץ ובלי מחשבות יתרות ארז את חפציו הדלים ועלה ירושלימה בכיוון לכפר־עציון, קבוץ של הפועל המזרחי, שם רק מצא את מקומו הנכון. אבל הגורל האכזרי לא נתן לו ליהנות זמן רב מימיו המאושרים, הוא נהרג עם קומץ חבריו בהגנה נפלאה על הנקודה המרוחקת והמבודדת נגד אלפי אויבים.

עם דמו הצעיר נשפך ארצה דם אחרון של משפחתו והתמזג עם אדמת המולדת, שחלם אודותיה כל זמן היותו במחנות רכוז.

הנני חושב, שבתור גבור בישראל מגיע לאברהם דפנר פרק מיוחד בספר על אודות עירנו זבירציה.

בדם ואש, בהרג ובחנק נספו יקירינו בני זבירציה
והסביבה, אשר שמותיהם מסיבות מפויימות לא
הגיעו אלינו, והמשפחות שנמחו כליל ולא נשאר
מהם זכר

נזכור־נא לעולמי עד

את הקרבנות הקדושים והמעונים של חית־הטרף
הנאצית, בהשתוללה על אדמת פולין הרמוסה

ה ו ע ד

אין בלוט און פייער, דורך מאָרד און דערשטיקונג
זענען אומגעקומען אונדזערע טייערע זאַוויערטשער,
וואָס זייערע נעמען זענען צוליב אונבאַקאַנטע
סיבות נישט אָנגעקומען צו אונז, אונד די משפחות
וועלכע זענען פאַלשטענדיק אָפּגעמעקט געוואָרן
און עס איז נישט געבליבן קיין זכר פון זיי

לאמיר אייביק געדענקן

ד ע ר ק א ָ מ י ט ע ט

בהזכירנו נשמות הקדושים והמעונים בשדמות פולין המנואצת, שנספו על קידוש האתמול נטול־תקווה בגולה, בל ייעדר זכר גבורינו וחלליו שנפלו בשדות ארץ־ישראל המתנערת על קידוש המחר, המבשר תקוות והגשמה במולדתנו, המחדשת ימי נעוריה. הם נפלו בשדה הקרב, במחתרת ומכדורים אויבים־מרצחים.

נזכור נא זכרם של:

ארליך ישעיה

בלאַט צבי יהודה

גראַנק שלום

דפנר אברהם

ספיבק עזרא

קולין ברוניה

קראוזמאן אריה (לולק)

ריטרבנד שלמה (מפקד המחתרת עמום)

רייזמאַן טוביה

ת. נ. צ. ב. ה.

רשימת־יזכור
יזכור־רשימה

אורמאן: יוסף, מלכה, משה־און מרים

בזשעזשינער (מלאזי): זעליג, מלכה, גיטל

גאַרניץ: נתן, חנה רויזע, פראַניא, פייוול, אסתר
פריוול, תמר, אנדזשיא, יאדזשיא, חנוך

גראסמאַן: טויבעלע, יוסף, מרים, משה, יצחק, חיה, אברהם

גרייצר: דב, אסתר, יצחק

הברמן: צבי, אסתר, זהבה

האָלאַנד: שמואל נתן, גיטל, יעקב, מרים, משה ,שיינדל, פנחס

וויעלגוס: יצחק, מלכה, פערל־לאה, מאַניע, פישל ומשפחתו

זאקס (טשעבינער): רבקה, ישעיהו (סעלים)

זיסקינד: יענטל, יצחק, מיכאל

יאכעטזאן: יחזקאל, רבקה, גולדה, משולם, אלתר־בן־ציון, העניא

כאבא: יעקב, טויבע—טובה, חנה, דינה

כוואט: חנוך (הענגך), לאה; לייבל, אהרון, פינטשע, פייוול,
מרדכי, פריידל ומשפחותיהם: חנה, פערל

ליפמאן: שמשון־שאמשל, מייטעלע, אברהם, נתן

מעסער: יוסף, חיה, יהודה משה

נארציס: נתן, חנה, פרומעט, ירחמיאל, חיים נייבערג ומשפחתו

ניטשאוש: חנן, צפורה, יעקב־יצחק, דוד

נייגעבוירן: שמחה, חיה גיטל; בתם לאה, בניהם אברהם, יהודה אהרון

נייפאן: חיים, פריידל, רייזל, ראכטשע, גיטל, אברהם

סאיקה־סויקה: יוסף; דאברא (מבית אפנהיים); העגעך (העניעק); קריינדל ומשפחותיהם

סציגובסקי (סויקה); חיה ומשפחותיהם

זילבערשטיין: בעריש ומשפחותיהם; אברהם, בנימין ומשפחותיהם

סענדעראוויץ: פראניא, שמחה

פינקוס: שלמה, רחל, אברהם

פישער: שלמה, טובה; בתם בעלא וחתנם פנסס זילבער, שטיין ובנם אלוש

צוקערמאן: אבא, צירל, יצחק, יחיאל ומשפחותיהם, בתם פעסל שפיגלמאן ובתה

קנאַבלער: וואלף, רייזל, פיניע, הינדל, ירחמיאל, לאה, הירשל, משה, מאַטל

קראוזמאן: חיים־יקותיאל, הינדל, בתם שרה לאה שוואַרצבוים

ראזמארין: גנענדל ומשפחתה.

יחד עם המשפחה השכולה הננו מבכים את מותו ללא עת של מזכיר ארגוננו האהוב על כולם

ר׳ אברהם זאקס ז״ל

הוא הקדיש הרבה מזמנו, וגילה מרץ ומסירות למען הפעולות המשרדיות של ארגון יוצאי זבירציה

לדאבון־הלב התנכר לו הגורל המר ולא זכה לראות את „ספר הזכרון ק״ק זבירציה והסביבה״, בעוד שהוא היה הראשון שהטה שכם למשימה זו.

צוזאַמען מיט דער פאַריתומטער משפחה באַווייגען מיר דעם פריצייטיקן טויט פונעם באַליבטן מזכיר פון אונדזער ארגון,

ר׳ אברהם זאקס ז״ל

ער האָט מיט גרויס איבערגעבענקייט זיך געווידמעט דער מי־פולער טעטיקייט לטובת דעם ארגון יוצאי זבירציה.

ליידער האָט דער ביטערער גורל אים פריצייטיק אַוועקגענומען פון אונדז און דערמיט גורם געווען אַז ער האָט נישט זוכה געווען צו זען דעם „ספר הזכרון ק״ק זבירציה והסביבה״, צו וועלכן ער האָט דער ערשטער צוגעלייגט אַ האַנט.

ה ו ע ז

לזכר עולם

גל־עד לנשמות יקירינו שנספו, בהשתולל החיה הנאצית על אדמת פולין

אַ מצבה פאַר די נשמות פון אונזערע טייערסטע, וואָס זענען אומגעקומען בעתן ווילדעווען פון דער נאַצישער בעסטיע אויף פוילישער ערד

ר' מרדכי ופרימעט לבית (מילשטיין) קראָוויעץ ז"ל בניהם אברהם ובערל

המתאבלים:

קלמן ומירעלע (לבית קראָוויעץ) מינץ מאַנטראַל, קאנאדע

ר' שלמה וחנה (לבית קראָוויעץ) מיעדזינסקי. בניהם זאב ובעריש ז"ל

השרויים ביגון:

גיסו ואחיה יהודה קראָוויעץ, מאַנטראַל קאַנ.

ר' שלמה צבי גאַלעזנער ז"ל מלאַזי בתו שרה קריינדל

המבכים מרה:

בנו יעקב גאַלעזנער מאַנטראַל, קאַנ. בנו יוסף־יצחק (ישראל)

ר' משה אהרן ופייגל (לבית אורמאן) דובלין, בניהם פנחס, העניך, ויצחק. בנותיהם פרימעט, וחיה

המתאבלים:

בנם ראובן דובלין, מאַנטראַל, קאנ.
בנם שלמה דובלין ניו־יורק אמעריקא

ר' משה לייב עדעלמאַן, בנותיו: מאלי, בת ט"ז, העלא, בת י"ג ופאני, בת ט' ז"ל

השרויים ביגון:

בנו אברהם אליעזר עדעלמאַן, מאַנטראַל, קאנ.
בתו פרידא (לבית עדעלמאַן) דובלין, מאַנטראַל, קאנ.
בתו גיטל עדעלמאַן

ר' אהרן ורחל וויערבסקי ז"ל מלאַזי, בנותיהם: גיטל, וקריינדל (גאלעזנער) בנם חיים

המבכים מרה:

בנם יהודה וויערבסקי, מאַנטראַל, קאנ.
בתם אסתר (לבית וויערבסקי) ראָזענגאַרטען, מאַנט. קאנ.

ר׳ יהודה ורבקה כוואַט ז״ל, בניהם: ישעיה, נח, ומנחם, ובנותיהם: חנה, צביה, שיינדל, ונחה

המתאבלים:

יהודה והעלא (חיה) (לבית כוואַט) וויערבסקי, מאַנט. קאַנ.

ר׳ אברהם בארזיקאַווסקי ז״ל, בניו: חיים, ודב־צבי, בנותיו: אלטע דבורה, זרייזל, כלתו שרה (לבית לויפר)

השרויים ביגון:

יהושוע ומרים (לבית שטולבערג) בארזיקאַווסקי, מאַנט. קאַנ.

ר׳ מאיר ובילה שטולבערג ז״ל, בניהם: שלמה, ושלום, בנותיהם: הינדע, ופערל

המבכים מרה:

אבא ורבקה (לבית הורנשטיין) שטולבערג, סאַסנאַוויץ, פוילן
יהושוע ומרים לבית שטולבערג) בארזיקאַווסקי, מאַנט. קאַנ.
שמולעק ורייזל (לבית שטולבערג) רידלער ניו־יורק אמעריקא

מרת הינדא פויגל ז״ל, בניה: יחיאל דב, ואבא, בנותיה: אסתר, ורבקה

המתאבלים:

יעקב מאיר ופעסל (לבית פויגל) זילבערגולד מאַנט. קאַנ.

ר׳ פנחס ודאבריש (לבית דרעזנער) מיראַוויץ, בנם שלמה ז״ל

השרויים ביגון:

בנם יעקב משה זילבערגאַלד מאַנטרעאַל, קאַנ.

ר׳ דוד ורבקה (לבית זילבערגאַלד) מאַשקאַוויץ מלאַזי, בניהם: שלמה, אברהם, משה, שמחה, ויעקב, בתם: דאבריש

המבכים מרה:

נכדם יעקב משה זילבערגאַלד, מאַנטרעאַל, קאַנ.

ר' ראובן ופייגל זעלקאָוויץ ז"ל, בניהם: יעקב, ומיכאל, בנותיהם: חוה, ומרים

המתאבלים:

בנם דוד זעלקאָוויץ מאָנטרעאָל, קאָנ.

בנם מנחם זעלקאָוויץ, חיפה, ישראל

ר' שמואל ופריידע הענדל האָכבערגער ז"ל, בניהם: צבי, ודוד־לייביש, בנותיהם: רייזל, אסתר, ובראָניא

השרויים ביגון:

משה האָכבערגער מינכען, גרמניה

ישעיה האָכבערגער ניו־יורק אמעריקא

אפרים האָכבערגער, מאָנטרעאָל, קאָנ.

ר' יוסף זיוטע געלע סטאָשעווסקי ז"ל, בניהם: שמואל ברוך, אברהם בער, וזאלמע, בנותיהם: רבקה, ורחל לאה

המבכים מרה:

אביש ובראָניא (לבית שטאָשעווסקי) טראָפער, מאָנט. קאָנ.

מנשה וגיטל (לבית שטאָשעווסקי) טענענבוים, רמלה, ישראל

מרת טויבה שטיבעל ז"ל, מקרימעלעוו, בניה: חיים, אליעזר, ומאיר בנותיה: רחל, געלע, וחיה

המתאבלים:

יעקב שטיבעל, קאָטאָוויץ, פוילן

יהושוע שטיבעל, מאָנטרעאָל, קאָנ.

אברהם שטיבעל, מעלבאָרן, אויסטראָליה

ר' מאיר ובריינדל פּערעלמוטער ז"ל, בנותיהם: שרה פייגל, גיטל חתנם: יעשעיה פּלאָוונער

השרויים ביגון:

אלתר וחנה לובה (לבית פערעלמוטער) שפיגעלמאַן, מאָנט. קאָנ.

ר' חנוך ופיגל דייך ז"ל, בנם: חיים, בנותיהם: גיטל, חיה, ולאה

המבכים מרה:

ישראל ואסתר (לבית דייך) שוואַרצבוים, מאַנטרעאַל, קאנ.

ר' חיים יוסף ושרה שוואַרצבוים ז"ל, משציעקאַצין, בניהם: צבי, ואברהם, בתם: רבקה, כלתם: חיה בילה
נכדיהם אליעזר ליפה, שמואל, ומאיר

המתאבלים:

ישראל ואסתר (לבית דייך) שוואַרצבוים, מאַנטרעאַל, קאנ.

ר' נתן וציאַרנא טיפענבערג ז"ל, מקרימעלעוו, בניהם: אברהם אייזיק, שלמה, אלחנן

השרויים ביגון:

דוד ושרה (לבית ברענער) טיפענבערג, מאַנטרעאַל, קאנ.

ר' אברהם וריזל זלאַטניק, ז"ל, בניהם: יואל, ברוך, ואלימלך
בתם: ליבטשע

המבכים מרה:

מרדכי זלאַטניק, מאַנטרעאַל, קאנ.

מענדיל, ומשה זלאַטניק, פאַריז, צרפת

יעקב דוד ואסתר (לבית זלאַטניק) גאַלדשמיד, פאַריז, צרפת

שרה עטל שלעכטער ז"ל, בנותיה: פייגל, וחיה, נכדה: פעסל לאה

המתאבלים:

מרדכי שלעכטער, מאַנטרעאַל, קאַנ.

מאיר זלמן שלעכטער, וואַלענסיאן, צרפת

שלמה וחנה (לבית קראַוויעץ) מיעדזינסקי ז"ל, בניהם: זאב, ובעריש

השרויים ביגון:

קאַרל ועלקע (לבית קראַוויעץ) קאַרלס, מאַנטרעאַל, קאנ.

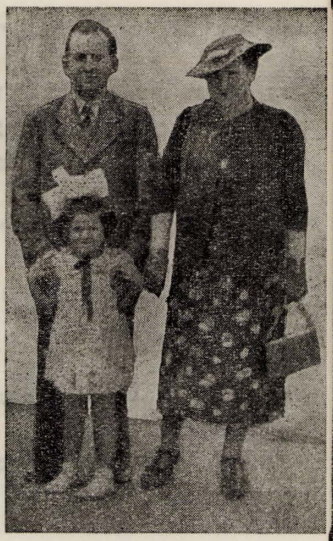
אלטע נחה (לבית קראַוויעץ) קאהן, ניו־יורק, אמעריקא

מזכרת אבות

שלום ואסתר איסרובסקי ז״ל

נאמני ציון בכל להט נשמתם

נאספו אל עמם: האם י״ט אייר תש״ח
האב ל׳ ניסן תש״ט

מנוחתם עדן באדמת המושבה מגדיאל

צאצאי המשפחה שנספו בשואה

יחיאל אלתר, רעיתו בלצ׳ה מבית טור־
ובניק ובתם נעמי חנה ובעלה יצחק
גולדמן, בנם שמואל ובתם צפורה
זכרם לא ימוש לעד

צום אנדענק

פון מיין אונפאַרגעסלעכן חבר

יצחק גאָלדמאַן און פאַמיליע

וועלכע זענען טראַגיש אומגעקומען דורך די נאַצי־רוצחים.

וידמעט אַט־די שורות אין אונזער יזכור־בוך

חיים טורנער

שיקאַגאָ.

יזכור השם

די פאַרשניטענע (אומגעבראַכטע) אין זייערע בעסטע יאָרן דורך די נאַצים

טעכטער, שנורן, אייִדעמס, אייניקלעך און משפחה פון

שמשון מאיר ז״ל און רבקה ז״ל טורנער

מירעלע און אברהם פראמאן, זייערע קינדער משה צבי, שמשון מאיר און ברכהטשע מיט מאַן און קינד

אסתר (עדזשע) און אלימלך פייגענבוים מיט קינדער עקיבא און שמעון מאיר

זיסעל (זאשע) און פנחס פייגענבוים מיט צוויי טעכטערלעך גענייא־מאכילקע

רחל (רוזשע) און בערל צווייג און טעכטערל פעלא

אדעלא און חיים ראטמאן

חנה׳קע (אנדזשע) און איר פריינד יעקב ערליך

חיה (העלא) די פרוי פון אלעקסאנדער און מוטער פון עמוס

דבורה (דאַרקע) און טעכטערל לענושא (לאה) די פרוי פון חיים

שלמה בראף און קינד שמשון מאיר, דער מאן פון איטקע בראף

אברהם יוסף, מירעלע און זאשע שווארץ

אברהם און איטקע האבערמאן מיט קינדער ישעיהו און ניושע

פרוי, קינדער און אייניקלעך פון הרב שמואל אהרן פרדס ז״ל

השם ינקום דמם!

המתאבלים:

אלכסנדר, חיים, משה און עמוס טורנער

איטקע בראף

שיקאַגאָ, פאַראייניגטע שטאַטן.

צום 20־סטן יאָרצייט פון אונזער פאָטער
און צום 15־טן יאָרצייט פון אונזער מוטער

עזר ישראל בן ר׳ אהרון ז״ל זייפמאַן
לאה בת ר׳ ישראל מאיר ז״ל בארנשטיין

צום אומקום פון:

משפחה זיפמן: אברהם, גאלטשא, חיה־רחעלע ועזרא׳לע; ירמיהו וברריגדל; משה וריבה ובניהם.

משפחה בארנשטיין: זיסמאן ושרה ביילא; אבא ורחל ובניהם.

משפחה יוטקעוויטש: יצחק ומרים ובניהם

משפחה פרידמאן: יחיאל ויוטל ובניהם

שנהרגו על קידוש השם ע״י הנאַצים

יעדער זאָוויערטשער האָט צו דערציילן אַ סאָך. מיר ווילן אין קורצע שטריכן באַשרייבן די אומאויפהערלעכע טעטיקייט פון אונזערע עלטערן אין זאָוויערטשע. זכרונות מישן זיך אין קאָפּ, ווי בלעטער אין אַ בוך. די גאַנצע משפחה און פריינט זענען נישטאָ מער מיט אונז. זיי זענען אומגעקומען אין אוישוויץ. פאַרניכטעט זענען די פרעכטיקע אינסטיטוציעס, — די גמילות־חסד קאַסע און באַנק ספולדזשעלטשי, — אין וועלכע אונזער פאָטער איז געווען מיטבאַגרינדער. אונזער פאָטער איז געווען דאָזאָר אין דער קהילה, גבאי אין דער חברה קדישא. ער איז געווען אַ קרוב און אַ תלמיד פונעם סאָכאָטשעווער רבי׳ן. הגם שווער געאַרבעט און געהאַט ווינציק צייט, האָט ער געלערנט אַ שיעור מיט בחורים אין שטיבל. תמיד, און דער עיקר פאָר יום טוב, האָט ער געדענקט וועגן אַ בכבודיקן מתן בסתר פאָר זיינע נויטבאַדערפיקע פריינט. אויפן קראַנקן־בעט האָט ער אָנגעשריבן אַ ספר וואָס איז פאַרניכטעט געוואָרן מיט דער פאַרניכטונג פון יידיש זאָוויערטשע.

פאָר זיין פטירה האָט ער געמאַכט אַ צוואה אים נישט מספיד צו זיין, נישט צו שטעלן אַ גרויסע מצבה. בעת זיין קראַנקהייט האָבן אים געהאַלפן די פריינט: שלמה יהודה ראָזענצווייג, יואל צוויילג, מרדכי הלל ווינדמאָן, משה חיים ראָזנבלום, הירשל ראָפא־פאָרט, ראובן דאפנר, נחמיה בארנשטיין און זיין זון נטע פייוול בארנשטיין אין ווין. אונזער מוטער האָט מיט איר גרויסער אָפּפערוויליקייט דערמעגלעכט דעם פאָטער ער זאָל לערנען. זי האָט אונטערשטיצט קרובים, פריינט, בכבודיקע קראַנקע, אָרעמע מענטשן. זי האָט חתונה געמאַכט מיידלעך, וועלכע האָבן געאַרבעט ביי אונז אין שטוב. איר גורל איז געווען ווי אַלע יידנס. זי איז אומגעקומען צוזאַמען מיט איר אייניקל חיה רחלע. אונזער ברודער — דעמאָלט נאָך יינג, — אַ בחור פון גוטן כאַראַקטער און האָרץ. ער האָט נאָך גארנישט געהאַט געגאָסן פונעם לעבן. אין די ריייען פון פוילישן מיליטער איז ער אין די מלחמה־טעג ניצול געוואָרן, אָבער ער איז אומגעקומען מיט אַלע יידן.

שיקאַגאָ, 1958. אייער אָנדענק וועט תמיד בלייבן הייליק אין אונזערע הערצער

טאָכטער: פייגל שאמשאָוויטש
זון: ליפא זייפמאָן

צום אנדענק

פון מיין מוטער

אסתר קאראך ז"ל

פון דער היים פראדעלסקי

וועלכע איז געשטאָרבן אין אירע בליענדע יאָרן

דער אין טיפן טרויער פאַרבליבענער:

ד"ר א. קורח ומשפחתו (אַמעריקע)

צום אנדענק

פון מיין פאָטער ע"ה שמואל בער פראדעלסקי

מיין ברודער: יוסף מענדעל פראדעלסקי

מיין שוואָגער און שוועסטער יאסקע יאסקאָוויץ פרוי קינדער און פאַמיליע

מיט הייליקן ציטער פאַר זייערע מאַרטירער־קבֿרים
שטייט און ווייגט

גיטמע פראדעלסקי, שיקאַגאָ

לזכרון־נצח

של הורינו היקרים: חיים ומרים;
אחינו ואחיותינו היקרים:
דב, אסתר, שפרה
שנרצחו ע"י המרצחים הנאציים
ונספו בשואה.
לנצח לא נשכח את דמם הטהור
שנשפך על לא עוול בכפיהם

משה אולמר ומשפחתו
ישראל אולמר ומשפחתו

לזכרם של

הורי: ישעיהו מנחם ומרים
ארנפריד; אחי: יעקב; אחיותי:
שרה־לאה והענעלע־ברריינדעלע —
ולזכר יתר בני־משפחתי האהובים
שנספו בשואה הנאצית.

השריד היחידי מהמשפחה:
אברהם ארנפריד ומשפחתו

ארץ, אל תכסי דמם

לזכר משפחת בני אברהם ומשפחת פנחס זליג שוואַרץ

א ב י מורי אברהם ישכר בן ישראל הלוי ; א מ י רחל בת יעקב דוד ז״ל ;
א ח י : אפרים אליעזר פישל ואשתו לאה בת מרדכי ; ב נ ם : אברהם ישכר
בעריל ; בנותם : בעלא, יטל ; א ח י : חיים מאיר ואשתו פייגל בת פנחס זליג ;
בניהם : אברהם ישכר, פנחס ואהרון ; א ח ו ת י : אסתר, בתה לאה ;
א ח י : יהושע נטא ואשתו גיטל בת אברהם ; בנותם : גילדא, יטל ;
אחיהם : ישראל ראובן ; ידידי : משה בן ישעיה רוזנברג ומשפחתו ; חתנו :
ר׳ בעריש פרייבערג ; ידידי : ר׳ יחיאל בן יהודה מנחם פאריזער ומשפחתו ;
ידידי ר. יצחק בן אריה הלוי פאריזער ומשפחתו ; ישכר ורחל שוואַרץ הי״ד ;
שרה רייזיל שוואַרץ הי״ד ; חותני ודודי : פנחס זעליג בן ישראל הלוי ;
אשתו שרה רייזיל בת ר׳ דוד שלמה ז״ל ; בנם : יצחק אהרון ואשתו חיה ;
בנם צבי ; בתם : יטל ; בת פנחס זליג ; בנותיה : רחל, חנה ; אשתי היקרה
רחל (רוחצ׳ה) ; בנינו : אברהם, ישכר, בעריל ; בנותינו : בעלה, יטל, חנה,
יגטעל ; דודי היקר : ר׳ זאב (וואָלף) רוטהולץ ; דודתי טויבה וכל משפחתם
מזיאריץ ; בניהם יהושע דוד, מנחם מנדיל ; ודודי ישראל ; בנו דוד שלמה
מקרימעלעוו ומשפחתם.

אבי מורי, אברהם ישכר בערל בן ישראל הלוי שוואַרץ, נולד בוולאַדאַוויצע, הסמוכה לזבירציה. אחיו, פנחס זליג שוואַרץ היה מהמיסדים הראשונים של מסחר העצים בעירנו. אבי מורי ז״ל נהרג במלחמת העולם הראשונה בשנת תרע״ו ביער סעוויערז ע״י שודדים. אמי מורתי, רחל בת יעקב־דוד, מבית פאקטארסקי, נשארה אלמנה עם תשעה ילדים קטנים. היא גידלה אותנו ברוח התורה ומסורת האבות, ולחיבת ציון. אחי הבכור, אפרים־פישל־אליעזר, ואני הלכנו בדרכי אבינו במסחר־העצים וזכינו להגיע מעלה־מעלה. היה לנו בית־חרושת לעצים וארגזים, בו עבדו יהודים רבים. ביתנו היה פתוח לרווחה.

אחי אפרים־פישל־אליעזר היה עסקן ציבור בעירנו, — עד שבאו הנאצים ימ״ש והשמידו יהודים בכלל ובפרט בעירנו. אחי חיים־מאיר היה הקרבן הראשון מבני משפחתנו. הוא נהרג ביום ו׳ תשרי תרצ״ח בקראַסניבראַד, פלך לובלין. בנו אברהם ישכר נהרג בקאטאָוויץ על משמרתו במחתרת נגד הנאצים. אחרון־אחרון חביב, בני יקירי, — בן־יחיד — אברהם־ישכר־בערל נהרג ברגע האחרון כמעט, בסוף המלחמה עם הנאצים ימ״ש בדרך המוות בעקענפעלדן שבבאוואריה התחתונה, — בפסח שני תש״ה. קברתיו בבית העלמין ברעגענסבורג.

ארץ, אל תכסי דמם. הי״ד.

ה מ ת א ב ל : יחיאל יצחק הלוי שורץ

לזכר עולם

הורי המורים: וולף ליזרוביץ
גולדה לבית פרל ליזרוביץ

אחי: רישרד בנימין ליזרוביץ

נספו בשנת השואה 1943

יהי זכרם צרור בצרור החיים

חדוה גיל, קיבוץ מגידו

לזכרון עולם

הורי: משה אהרון ורבקה גלברד

אחותי: חיה־פייגל גענדעלמאַן ומשפחתה.

השרויים באבל:

שלמה גלברד ומשפחתו

אין טיפן צער נויגן מיר דעם קאָפּ און באַווייגען —

אונזערע טייערע און אומפאַרגעסלעכע עלטערן, שוועסטער
פּלימעניק און פּלימעניצע

אונזער פאָטער:

ר׳ משה געענדעלמאַן ז״ל

געווען סוחר, געווען פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון דער יידישער גמינע אין זאַוויערטשע. נפטר געווארן אין 1942 און געקומען צו קבורה ביי קיעלץ

אונזער מוטער:

מלכה׳לע געענדעלמאַן (געב. ראָזענשטיין)

אומגעקומען דורך די נאַצי־מערדער אין ראַבקע

שוועסטער:
גוטשע בערגער (געב. געענדעלמאַן)
אומגעקומען אינעם טויטן־לאַגער טרעבלינקע.

פּלימעניק:
העגרי בערגער, גוטשעס זון, 5 יאָר אַלט
אומגעקומען דורך די נאַצי־רוצחים אין ראַבקע

שוועסטער:
רבקה־רייוטשע קנאַבלאַך (געב. געענדעלמאַן)
אומגעקומען דורך די נאַצי־רוצחים אין ראַבקע

פּלימעניצע:
סטעלאַ קנאַבלאַך, 6 יאָר אַלט
אומגעקומען דורך די נאַצי־רוצחים אין ראַבקע

אין אייביקן טרויער פאַרבליבענע:

דוד געענדעלמאַן, זיין פּרוי פּעני, זיין זון משה חנוך, — ניו־יאָרק
ישראל׳קע געענדעלמאַן, זיין פּרוי שרה, זיין זון דוד, זיין טאָכטער מערי
סידנעי, אויסטראַליע
פּייגלע שליוינסקא (געב. געענדעלמאַן) און טאָכטער סטעלא
סידנעי, אויסטראַליע

י צ ח ק ז"ל

לא הייתי עד לגורלך הטרגי, יהדות עירי, כי הרחק העפוני תלאות המלחמה. אבל בניך ובנותיך, שהלכו לטבח היו מוכרים לי מאד. קשה עלי השתיקה, בלי להזכיר אישים, ידידים, חברים. יורשה לי לפחות, להזכיר נשמתו של אחד ממדריכי וחברי.

אַפּטעטשנע 6, רחוב ככל הרחובות היהודיים, בניניו דומים, פחות או יותר אחד לשני אבל לא כן דייריו.

בביתו של משה רוזנברג ז"ל התנהלו החיים במתכונת שונה במקצת.

רק בן 18 הוא יצחק (איטשעלע) וכבר התמסר לרעיון של חנוך, והגשמה. תמיד היו עשרות בני־נוער סביבו, בלכתו ובשובו מהעבודה, בעוברו את הרחוב. תמיד. תמיד הסביר, הקנה תורה ודעת. הכל, — בכדי להשפיע וללמד יידישקייט.

גם ביתך „בית ועד לחכמים" היה שם. התקיימו ישיבות. שם נולדו רעיונות. שם התאכסן שליח ארץ־ישראלי.

בימים החשכים של המלחמה לא הושפעת ע"י הפסיכוזה של פחד. כבר שהיותכם בלוע הארי התקשרת עם פקיד המועצה העירונית והשגת עבור בחורינו תעודות אריות, כדי להציל את נפשם.

עיף ויגע היית תמיד ומימי נעוריך סבלת את סבל עמך.

יהי זכרך ברוך לעד

חברו יהודה קרייצער

מיר באַווינען מיט טיפן צער דעם טויט פון
טשארנא און חיים פערציס

אין טרויער פאַרבליבענע

גוטשע און יעקב פעלדבריל, קנדה
העלא און יצחק לעווקאָוויטש, פראַנקרייך
אַנדזשיא און יעקב פאַגען, ניו־יורק, ברוקלין

מיר באַווינען דעם פריצייטיקן, טראַגישן טויט פון

ליבוש שלמה פייגנבלאַט
זיין פרוי: רבקה
זייערע קינדער: שרה פריידל
משה נחום

די אין טרויער־פאַרבליבענע:

יעקב־אַנדושיא פאַגען, ברוקלין, פאַרייניקטע שט.
שמעון און אידא פייגנבלאַט, ישראל
גוטשא און פלטיאל פיימאַן, ישראל
איסר און מאַניע פייגנבלאַט, ברוקלין
יהודה און מרים פייגנבלאַט, ישראל
בתיה, משה אצבעוני, ישראל
הרמן און דושין פיימאן (ברוקלין)

צום אנדענק

פון פרוי און קינדער פון דער פאַמיליע

בערישׂ זאַנענשיין ז״ל

וועלכע זענען אומגעקומען טראַגיש דורך די נאַצי רוצחים
פרוי רוזע זאַנענשיין טעכטער: פעלא, מאַניאַ, רחל
זוהן: משה, יעקב, דוד

זייער אנדענק

יהושע זאַנענשיין, פרוי און קינדער, שיקאַגאָ

לזכרון נצח

הורי: חנוך רייזמאַן, המכונה
הענעך סרולקעס און פרוי ליבע
אח: משה רייזמן
אחות: צפורה רייזמאַן
סבא: ישראל (סרולקעס) בריגער
(מת מיתה טבעית)
מרים קימעלמאן (בריגער)
דודים ודודות:
רבקה, חיים, חוה, וואַלף, גיטל

השכולים בצער:

יעקב בריגער, דוד בריגער
חיה בידרמאַן (רייזמאַן)
שפרה באַליצקי (רייזמאַן)

לזכרון־נצח

זיידע און באָבע:
ישראל הערש (דער פעלדשער)
און שרה וואַלדבערג;
עלטערן: אברהם לייב און רבקה
פריידל וואַלדבערג
דורך די נאַציס זענען אומגעקומען
אין אושוויץ, —
מיין פרוי: ריווטשע וואַלדבערג;
טאָכטער: פריידל וואַלדבערג;
שוועסטערן: פעסל, דאָבע־זיסל
און חנה.

כבוד זייער אַנדענק

דער איינציק פאַרבליבענער
יעקב וואַלדבערג

צום אייביקן אנדענק פון

מייגע עלטערן: יוסף פייגל פעדער
ברידער: משה לייב, זכריה (בחורים)
שוועסטער: קריינדל, חנה (בחורות)

אין טרויער פאַרבליבענע

אהרון פעדער, פרוי און פאַמיליע, ישראל
פנחס פעדער, " " " אמעריקע
יובל פעדער " " " "

לזכר עד

משפחתי שנפלה בידים הטמאות של הקלגסים הנאציים, עבדי היטלר הארור ומרעיו אוכלי־אדם

הורי: בעריש וליבא ניימאן

אחי ואחיותי: ישראל, מינדזשיא, יאדזשיא

בתמונה נמצאים: משה־לייב (מיעטעק) ולאָזער שנשארו בחיים מכל המשפחה

המתאבלים: משה ולאָזער

אבי, מנחם נחום ישראל הכהן ראבינוביץ,

נולד בתרל"ב בראדומסק, פולין, לאבי משה אהרון. היה נצר משפחת האדמו"רים מראדומסק. תלמיד חכם מובהק, עשה לילות כימים בלימוד התורה. היה מכניס אורחים מסור, נשיא־כבוד של חברה קדישא בזבירציה. נפח נשמתו הטהורה ב„שמע ישראל" על שפתיו, יחד עם כל הקדושים והטהורים אחרי חיסול הגיטו בזבירציה. אמי זלדה, בת השו"ב ראובן זאקס, אשה צנועה. בנתה ביתה אשר היה בית ועד לחכמים. אחי לייבוש, כיהן אחרי נישואיו כשו"ב במיעכאָוו. אחי הצעיר שלמה היה כבחור ישיבה ידיד ורע לכל תלמיד חכם. פעיל בתנועת „המזרחי". היו לי שלש אחיות: מלכה זיסל, טויבע שיינדל ושרה־שרה'לע. שהר'לע היתה חברה פעילה בתנועת „המזרחי". השטן היטלר ימ"ש שם לאל את כל חלומותיה לבנות ולהיבנות בארצנו הקדושה.

נשארתי לבדי מכל משפחתי, אולם זכיתי שחיה אני בישראל, בעוד הם לא זכו לכך.

המתאבלת: גיטל לוין

אלון בכות

ר׳ חיים בן הרב ר׳ אברהם־לייב ז״ל קליינר, מעיר זׄורק (זשארקי)

חתנו של ר׳ נפתלי הערצקע ליבערמאַן,

היה מראשוני ומנכבדי־העיר בזאַוויערטשע: ממניחי היסוד ואחד המנהלים של „בית יעקב״, אחד מגבאי ה„חברה־קדישא״ גמחש״א וכמו־כן ממניחי היסוד של „אגודת ישראל״ בעירנו זאַוויערטשע. הוא היה בן־תורה וחסיד־גור מובהק.

אשתו, מרת בריינדל, בת ר׳ הערצקע ליבערמאַן ז״ל, עסקה בעירנו זאַוויערטשע בצרכי ציבור, — באמונה, בהסתר, ושלא על מנת לקבל פרס.

בנם שלמה זלמן ז״ל, מטובי הבחורים בעירו, תלמיד המתיבתא בוורשא ובפרשבורג־צ׳כיה, ממנהלי וממניחי היסוד של צעירי אגודת ישראל.

בתם, חנה פייגל ז״ל, ממארגני בנות אגודת ישראל, גמרה בית ספר פירשטנברג, בבנדין.

בנם נפתלי הערצקע ז״ל, עסק יומם ולילה בתורה. היה מטובי הבחורים בחצר האדמו״ר מגור.

כולם נספּו באושוויץ מידי הנאצים ימש״ו

זכרם יעמוד לעד ולנצח נצחים, לדור־דור. ת. נ. צ. ב.ה.

לזכרון־עד — צום אייביקן אַנדענק

פון מיין גאַנצער משפחה, וואָס די היטלעריסטישע ווילדע חיות האָבן אומגעבראַכט צוזאַמען מיט אַלע יידן אין זאַוויערטשע און אין פּולן בכלל

מוטער: חנה גיטל ביזאם;

ברודער: ירחמיאל, זיין פרוי שבע און קינדער; פישל, זיין פרוי פּעסל און קינדער; יצחק, זיין פרוי רבקה און קינדער;

שוועסטערן: הינדע און קינד; דאָבע.

שטיף־ברידער: ברוך שמואל סולקאָווסקי, זיין פרוי לאה און קינדער; משולם סולקאָווסקי, פרוי רחל און קינדער

די אין טיפן טרויער פאַרבליבענע אַנדושיא קיפער און משפחה

אין אייביקן טרויער נאָך משפחה גרינבלאַט

עלטערן: ישראל און טריינע;

ברידער: דוד מאיר; לעמל און משפחות; שוועסטערן: חיה קנאַבלער, מאן אברהם; לאה פרוכט, זון הערשל.

משפחה מאַנאָוויטש

עלטערן: ישראל און חנטשע;

ברידער: חיים אוו זיין קינד; דוד יוסף; שוועסטערן: גיטל טענענבוים, מאן הערשל און קינדער; רבקה ווינטער, מאן יעקב און קינדער; פייגל סאַבעלמאַן, מאן דוד; שיינדל מאַנאָוויטש.

די פאַרבליבענע

אברהם שלמה און הילא גרינבלאַט (געב. מאַנאָוויטש), (ישראל)

משה יצחק און פישל מאַנאָוויטש, און משפחות (אמעריקע)

זכרון נצח

לזכרם הקדוש ולעילוי נשמתם של הורי, אבי מורי יחיאל מאיר המער, אמי מורתי, רבקה (מבית שוטלאנד), סבי וסבתי מבית שוטלנד, אחי חנוך המר, אחותי חוה המר ושאר בני משפחתי הי"ד וידידי אהובי דוד שניידרמן ומשפחתו עם שאר חברי ומשפחתם הי"ד שנרצחו והושמדו בתאי הגאזים ע"י האשמדאי הנאצי וקלגסיו —

הם לא הגיעו לשיבה ולמנוחת עולמים ולא זכו לחזות בהתגשמות חלומנו, תקומת המדינה.

ינון זכרם לעד בין קדושי עליון.

ארץ, ארץ — אל תכסי דמם עד בא יום נקם ושלם.

בנם אהובם ומשפחתו אברהם המר

לזכר עולם

הורינו: חיים־חיימל ובאַלטשע טשעבינער; אחינו: ישראל יהודה טשעבינער, אשתו געלא וילדיהם. אחיותינו: חנה טענענבוים (טשעבינער) ובעלה צמח; פרומעט; עלקע; ציפּע.

השרויים באבל

בנם ואחיהם

צבי טשעבינער; דוד טשעבינער ומשפחותיהם (גרמניה)

צום אָנדענק פון אונזערע נאָנטסטע און טייערסטע

עלטערן:

יוסף און שרה ווינשטיין

שוועסטערן:

חנה־עסל לעפּטמאַנאָוויטש

גאָלדע פישביין, צירל זאַנשטיין,

צביה ווינשטיין (אַלע — געבוירענע ווינשטיין)

ברודער: לייבוש ווינשטיין

די אין טיפּסטן טרויער פאַרבליבענע

ווינשטיין חיים,

פּולה חורזבסקי,

רחל ולדברג

(ווינשטיין)

און זייערע משפחות

לזכרון עד

הורינו:
שמואל־יוסף ואיידל קרייצר
(מאימזשיגליד)

אשתי:
שפרינצה אשת צבי קרייצר שנספה
ע"י הנאצים הארורים ימ"ש

ילדי:
חוה'לע ומענדעלע שנספו בעודם באבם

אחינו:
אברהם יצחק קרייצער, אשתו הינדל,
ובנם ליפה

אחיותינו:
ריקל; גיטל ובתה רבקה; אסתר ובתה
רבקה, שרה אייבעשיץ (קרייצער), בעלה נטע, בתם
חנה ובנם יעקב; חיה־העלא (מורה) ניימאן (קרייצער)
ובעלה יעקב; מלכה, בעלה וילדם.

השרויים באבל: בתם ואחותם: חוה חייצין (קרייצר)
הבעל, האב, בנם ואחיהם: צבי קרייצר
נכדם: יהודה קרייצער
ומשפחותיהם

אייביק וועלן מיר געדענקען אונזערע

עלטערן: יעקב, פייגל־דאבע געלדנער
ברודער: דוד געלדנער, פרוי און קינדער
שוועסטערן: חנה קערקאווסקי (געלדנער) און מאן
" רחל מרוווקע (געלדנער) און איר מאן יודל
" רבקה געלדנער

מיר לעבן פאַרבליבענע:
ברודער: שמעון געלדנער און פרוי, הערשל
געלדנער און פרוי און קינדער (פאַריין. שטאַטן)
פעטער שלאמקע געלדנער (פראַנקרייך)

צום אייביקן אנדענק

פון מיינע טייערסטע און נאַנטסטע, קדושים פונעם היטלערישן בלוט־מבול

עלטערן: יהודה און אַלטע שטרויסמאַן
פרוי: גאַלדע
טאַכטער: טויבע
ברידער: חיים, שלמה, דוד
שוועסטערן: פּערל, הענעלע

אין טרויער: מיילעך שטרויזמן און פאַמיליע (אַמעריקע)
לאה רוטמענש (שטרויסמן) און פאַמיליע
(ישראל)

אַן טרייסט איז אונדז

דער אומקום פון אונדזערע טייערסטע, פון דער פאַמיליע מאנעלא, וועלכע זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע, מענטשן־פרעסערישע, נידערטרעכטיקסטע מערדער, וואָס די וועלט האָט זייערס גלייכן נישט געזען.

אין דער בעסטיאַלישער שחיטה פון די נאַצים זענען אומגעקומען:

אברהם חיים און חנה עטל מאנעלא, זין אוּן טעכטער: ראובן, מאיר; יעֶנטעלע איטל. די צווייטע פרוי איטעלע; שמואל מענדל; איטשע מאַנעלאַ אוּן פרוי אַלטע, קינדער אברהם׳לע, בריינדל, די צווייטע פרוי רחל אוּן קינדער: דוד מאַנעלא אוּן יענטל רינסקי, פרוי פון חיים רינסקי פון מאַרשאַלקאַווסקא־גאַס.

מיר איבערגעבליבענע פון דער משפחה מאַנעלאַ וועלן קיינמאָל קיין טרייסט נישט געפינען נאָר דעם אומקום פון אייערע נאַנטסטע אויף קידוש השם.

לזכרון נצח

צום אַנדענק פון מיינע נאַנטסטע,
מיינע אומפאַרגעסלעכע
אַ קדושים־טויט זענען זיי
אומגעקומען
עלטערן: מרדכי און דבורה
העלבערג
ברודער: יוסף, זיין פרוי
שרה׳לע און זייערע קינדער
שוועסטערן: פייגעלע, איר
מאַן ישראל נויפעלד און זייערע
קינדער. רבקה׳לע, איר מאַן פינ־
טשע ראַטשטיין און זייערע קינדער

געבויגן איבער זייער אומבאַקאַנטן קבר
שטיי איך אַ פאַריתומטער אַן טרייסט
יהודה יודל העלבערג־הלברג

אין טיפן טרויער

געבויגן איבער די מאַרטירער־קברים ערגעץ־וווּ אויף פולישער ערד, — נישט־געזעענע, אָבער שפּירבאַרע קברים — פון:

זאַשיע און אברהם סאַיקא; משפּחה קליגער — קאַראַלא (געב. סאַיקא), לעאָן, ראָזא טינא, עוזיאל יהודה; משפחה ראָזענבלום: מלכה אַרבאַך (ראָזנבלום), מאשא לאה סאַנקעוויטש (ראָזענבלום); משפחה הירשפעלד: פאַניאַ לעווינזאָן־הירשפעלד, פרידא און העלא רחל הירשפעלד

שטיט
הירשפעלד

קרבנותינו לא הועלו בשדה נכר. בשדה המולדת נפלו חלוצינו וקרבננו

הוריו: שבתאי וחוה־איטה ספיבק
אחיו: יוסף־לייב, יצחק, עזרא ספיבק
בעלי וגיסנו: יהודה גולדקורן

משפחות: ורדיגר, גולדקורן, בריל ספיבק

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזערע טייערסטע פאַמיליע־מיטגלידער, וועלכע זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאַצישׂ, די ווילדע מענטשן־פרעסער, די גרויזאַמע מערדער.
אַזוי זענען אומגעקומען און געשטאָרבן —

פאָטער: ר׳ יוסף בן יצחק יעקב גראָמאַן, אומגעקומען אין אוישוויץ 1943
מוטער: פייגל בת חנוך גראָמאַן, געשטאָרבן אין זאַוויערטשע 1942

שוועסטערן: באַלטשע און איר מאַן ישראל מאַנעלא, אומגעקומען אין 1943
דבורה גראָמאַן

נישטאָ קיין טרייסט פאַר אונדז, לעבן־געבליבענע רעשטלעך פון אויבן־דער־מאַנטן פאַרשניטענעם שטאַם, צוליב דעם אומקומען פון זייערע טייערסטע.

אין אייביקן טרויער פאַרבליבענע:

דוד משה גראָמאַן, פתח־תקוה, רח׳ ההגנה
ריווטשע לעוקאָוויטש (גראָמאַן) און איר מאַן שלום; אסתר פרומעט מאַנעלאַ
תל־אביב, רח׳ הגדוד העברי 16

מיר באַווויינען

דאָס אַוועקרויבן פון אונזערע טייערסטע דורך די נאצים מערדער

אַנשיל בנימין קרעפס, זיין פרוי דבורה און זון פישל
נחום קרעפס, פרוי און קינדער
זסיל שוימער (קרעפס) און מאַן
יחיאל יוסף און זייערע קינדער

די אין טרויער:

אנדזיע קופער (ביזאם) און פאַמיליע

לזכר בעלי, אחיותי וקרובי

בעלי: אברהם יצחק ריטרבנד (נפטר בישראל)
אחיותי וקרובי: משה יצחק והנצ׳יה ז׳לונקה, אהרון וחוה בז׳ז׳ינר, חנוך ולאה גולדברג, יצחק ואסתר וייסבקר, חנוך ודינה קורנפלד, זיסמן ורבקה קליינפלד, מרים ז׳לונקה ומשפחותיהם.

המתאבלים:

ריטרבנד בלומה, בנה ובתה

לזכר נשמות הקדושים והטהורים

הורינו היקרים: בעריש (דב) ודבורה צימבלר
אחיותינו האהובות: מאניה, גלה, חיה, צביה הי"ד

הם נספו בשואת יהדות פולין בידי הצוררים הארורים, חיות הטרף הנאציים
יהא זכרם לעד ת. נ. צ. ב. ה.

שמואל אליעזר צימבלר, חנה זלאטה רושינעק (צימבלער)
יהושוע מידלז' (צימבלר) ומשפחותיהם

צום אייביקן זכרון

פון די טייערע קדושים
אין אונדזער משפחה
עלטערן: בערל און רבקה־לאה
הערשליקאָוויטש
ברידער: נחמיה יהושע און אברהם
די בעסטיאלישע נאַציס האָבן זיי פאַר־
טילקט צוזאַמען מיט אַלע יידן פון פּוילן

קיינמאָל וועלן מיר זיי נישט פאַרגעסן

די טרייַ־פאַרבליבענע:
לייבוש, קאַפּל און זלאַטע הערשליקאָוויטש
און משפחות

לזכרון נצחים

הנשמות הקדושות והטהורות
של היקרים לי מכל יקר:

סבי וסבתי: ר' וואָלף (זאב)
ולאה, דודי ודודתי הי"ד
אשר ניספו בשואת יהדות אירופה
אמי מורתי:
חנה־בילה, אשר נקטפה בדמי ימיה

זכרם של קדושי משפחתנו
וזכר אמי, היקר לי מני כל,
לא ימושו מנפשי לנצח
ת. נ. צ. ב. ה.

הכותב בדמע: זאבי צימבלר

לזכרון עולם

יקירינו, הקדושים והטהורים

הורינו: שלמה וחיה (מבית אורמאַן) רושינעק

אחינו: ישראל וואָלף רושינעק

נספו יחד עם כל ישראל, בהתמוטט תבל ומלואה
תחת מדרס הנאצים הארורים

המתאבלים:

צבי רושינעק ומשפחתו, ישראל
גוטשע קופערבערג (רושינעק) ומשפחתה, ישראל
ישעיה (שאיע) רושינעק ומשפחתו, אוסטראליה
הדודה: לאה געלבארד (אורמאן), צרפת

צום אנדענק

פון אונדזער ברודער ישראל ווינטער, פרוי פייגעלע, און זייערע 2 קינדער
קרבנות פון דער צעווילדעוועטער נאַצי־בעסטיע

די אין טיפן טרויער פאַרבליבענע:

ברודער: לעאָן ווינטער, פרוי און פאַמיליע (גוטאַטעמאַלע)
שוועסטערן: טויבעלע כ"ץ (ווינטער) און מאַן (גוטאַטעמאַלע)
איטע קליינפעלד (ווינטער), מאַן און קינדער
(אַמעריקע)

צום אייביקן אָנדענק

עלטערן: יוסף (דער סטאָלער)
און רחל זאַיאָנץ; ברידער:
מאָטל און זיין פרוי חיה; וואָלף־
לייב; יחזקאל; מאיר בונעם;
שוועסטערן: קריינדל, איר מאַן
און קינד; ליבה.

די פאַריתומטע

אליעזר זאַיאָנץ
שוועסטער
און זייערע פאַמיליעס.

על אבדן משפחתי

אבא:
נחום מאנגעל (נפטר בפולין)
והקדושים
אמא: טובה מאנגעל; ואחיותינו:
פייגל ווינטער (מאַנגעל), בעלה
ישראל וילדיהם; אסתר ומש־
פחתה.

שרויים בצער עמוק

איטעלע זינגער (מאַנגל) ומשפ., בישראל
גשלע בראנדעס (מאַנגל) ומשפ., פולין

נזכור לעד

את זכרם של יקירינו שנספו על קידוש השם:

הורינו: נתן ומלכה בריינדל גרינקרויט

אחינו: יחזקאל (האסקל) גרינקרויט, רעיתו פייגל (מבית פרישער) ובתם העניא, מאיר הערש גרינקרויט, רעיתו העלא (מבית בידא), בנם אברהם; יהודה גרינקרויט.

אחיותינו: מרים בלייפער (גרינקרויט) שבע־גיטל (גוטשיא) גרינקרויט

גיסתנו: גוטשא גרינקרויט (מבית שווימער) וילדיה ראָמעק ולאָלעק

קרובינו: בכל אתר ואתר בפולין.

המתאבלים ביגון

אהרון לייב גרינקרויט (בעלה של גוטשיא ז"ל); רעיתו וילדו (קנדה); רחל בלומע געלדנער מבית גרינקרויט ובעלה; יואל גרינקרויט רעיתו ובנו; גוסטאָוו בלייפער (בעלה של מרים ז"ל); בתה חנה ואשתו חוה (בתה של יחזקאל גרינקרויט ז"ל) ויתר בני המשפחה (ישראל)

נשבענו עם מות יקירינו על קידוש השם:

הורינו: אברהם ואסתר שרה קאַניעצפאַלסקי

אחינו: מלך (אלימלך) קאַניעצפאַלסקי ורעיתו גוטשא (מבית געווערצמאַן), ובנם שמואל (סעווטק); משה קאַניעצפאַלסקי; יעקב קאַניעצפאַלסקי; פנחס (פינעק) קאַניעצפאַלסקי.

אחיותינו: גוטשא ליבערמאַן (קאַניעצפאַלסקי), גיסנו אברהם ובנם שמואל (סעווטק), רעלא קאַניעצפאַלסקי, דאַרקא קאַניעצפאַלסקי

קרובינו: בכל אתר ואתר בפולין

המבכים מרה:

לייבוש קאַניעצפאַלסקי, רעייתו וילדיו (בלגיה)
פריווא גרינקרויט (קאַניעצפאַלסקי), בעלה ובנם יצחק קאַניעצפאַלסקי ורעייתו
ויתר בני המשפחה (ישראל)

לנצח נזכור

הורינו: שמואל ופריידל פרייִדנרייך

אחיותינו: מאַניא זעלצער (פריי־דנרייך); זיסל פריידנרייך, סאלא פריידנרייך

המתאבלים על מותם הטראגי בידי קלגסי היטלר

יעקב מאיר פריידנרייך; העלא גאַלדבערג (פריידנרייך); רחל גרף (פריידנרייך) ומשפחותיהם, (ישראל)
חיים פריידנרייך (קאַנאַדה)

לזכרון־נצח

הורינו: יצחק ולאה גולדברג (מבית ערנרייך);

אחינו: משה ומשפחתו; אברהם גולדברג; יהושע גולדברג

אחיותינו: רחל גרין (גולדברג); גוטשע גולדברג.

השרויים באבל:

מנחם מנדל גולדברג ומשפחתו

איך באַווייַן דעם טראַגישן טויט פון

מיינע עלטערן:
משה און גוטשע פינגרוט

מיינע שוועסטערן:
ליבע, יענטע, יאַדושיע פינגרוט

וואָס זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט כל ישראל. דער פאַטער איז אומגעקומען בייַ דער עוואַקואַציע פונעם קאַנצענטראַ־ציע־לאַגער בלעכהאַמער.

אין טרויער:
חיים פינגרוט און פאַמיליע

לזכרון־נצח

הורי: גימפל (מרדכי) זילבער־שטיין, נולד 1881 בפילי־צא־פילק; חנה (מבית זילבערבערג), נולדה ב־1880; אחי ואחיותי דוד (1915), רבקה־זעלדא (1925),

בשנת 1911 התישבו הורי בזבירצ'יה וה קימו חנות ברזל. חייהם — חרוצים וישרים היו. אבי היה בעל־צדקה והיה מקיים מצות גמילות חסדים. מ־3 הילדים של הורי נשארתי יחידי בחיים. כל משפחתי הושמדה, יחד עם שאר יהודי זבירציה ביום הארור 26.8.1943

לא אשכחם לעולמים.

שמואל זילברשטיין
בת־ים רחוב ארלוזורוב 14

על מות בני משפחתנו

אבא: דוד זילבערשטיין (נפטר בפולין)
והקדושים:
אמא: געלא
אחיות ואחים נשואים: פולה פרדלסקי (זילבערשטיין), בעלה לייבוש וילדה; אברהם, אשתו וילדו, קלמן ואשתו; פנחס ובעלא וילדם דוד שלמה;
אחים ואחיות רווקים: אהרון, לייבל, שמואל, רבקה
הדודים: בעריש ואדעלא זילבערשטיין, דוד זלמן זילבערשטיין וצאצאיהם: פעסל, רבקה; הירש־מאיר זילבערשטיין; שלום ויהודית זילבערשטיין ובתם רבקה גוטמאן (זילבערשטיין) ומשפחותיהם.

מתאבלות:
סאגא זשעבקאוויטש (זילבערשטיין)
חנה זילבערבערג (זילבערשטיין)

זכור

געדענקן וועל איך אייביק דעם אומקום פון מיינע טייערע און ליבע עלטערן און געשוויסטער, וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש השם מיט די פאַרבלוטיקטע הענט פון די דייטשע מערדער, אויס־געריגען זאַל וועלן זייער נאַמען.

זיי האָבן אומגעבראַכט:
מיינע עלטערן: הלל און צירל האַלצמאַן
מיינע ברידער: מרדכי און פרוי טולה און קינד. הערש־לייב און פרוי סימא און קינד. מענדל. מיין שוועסטער: בלומה

די טרויערנדיקע פאַמיליע

ארץ־ישראל אל תכסי דמם

לזכרם של:
הורינו: אהרון (בן דב) ורחל בעלא פוקס (ווינדלינג)
סבא: חיים ווינדלינג; סבתנו: שרה מלכה ווינדלינג (מתה במוות טבעי)
אחותנו: חנה פרומה; אחינו: אברהם שלמה ווינדלינג

שעונו ונהרגו על קידוש השם

יזכרם לעד — השרויים באבל כבד

דב ומשפחתו — לאה ומשפחתה, ישראל
זעליג, גרמניה

לזכר: אבי: יעקב שלמה ווינדלינג; אחי: יוסף וטוביה
דודה: פריידל; דוד: יוסף
בעלא וואלאנסקי (ווינדלינג)

אייגעקריצט אין אונדזערע הערצער אויף אייביק וועט פאַרבלייבן דער אָנדענק פון אונדזערע טייערסטע

פאָטער: ר׳ מענדל פראָמאַן

ברידער: לייבוש פראָמאַן, פרוי און קינד: אברהם יצחק, זיין פרוי מירעלע און זייערע קינדער: ברכה, משה און שמשון; שלמה פראָמאַן און ישראל פראָמאַן

שוועסטערן: פריידל ווייל (פראָמאַן), איר מאַן נפתלי, טאָכטער: זיסעלע; בריינדל ווייל (פראָמאַן), איר מאַן הלל, קינדער: בעריש און חנה; מלכה קאָצקי (פראָמאַן), איר מאַן אייזיק, זון: שמואליק

פעטערס: שמעלקע פראָמאַן, זיין פרוי רבקה, קינדער: נחמה, ישראל, בריינדל, פריידל, יאָקל פראָמאַן, זיין פרוי לאה, זין: לייבוש, ישראל

הי״ד

איר לעבט אַלע אין אונדזער זכרון

די אין טרויער פאַרבליבענע
רבקה זגלמאן (פראמאן)
יפה שיין (פראמאן)
משה פראמאן

לזכר עד

הורינו: מאכעל ואסתר רחל שפייזער
אחינו: נפתלי, מנדל; אחותינו: זיסעל
שנרצחו ע״י הנאצים ימ״ש
אחינו: קאפל מת בפולין ב־1938
אחינו: אבא מת בישראל ב־1950

הזוכרים:
שרגא שפייזר — ישראל
ראַכציע שפייזר (ראַזמאַרין) — פולין

לזכרון עולם — צום אייביקן אָנדענק

פון מיינע טייערסטע:

פאָטער: דוד ז׳ריקער, איז געשטאָרבן, נאָך וואָגלעניש און לייד, אין יאָר 1951 אין זאָוויערטשע

אין די אומגעקומענע אויף קידוש השם,
אומגעבראַכטע דורך די נאַצישע בעסטיעס:

מוטער: שיינדל ז׳עריקער

טאָכטער: טייערע, האַרציקע היידושאַ (העדוויג)

ברידער: אברהם, זיין פרוי לאה (געב. סאַנדזער)
און זייערע טעכטערלעך: מרים און רות אהרון

שוועסטערן:
העלא־הינדע און איר מאַן ישראל סרולעק) שפיגעלמאַן
אַנדזשיא (חנה)

איר געפון נישט קיין טרייסט
ד׳ ינקום דמם

דער אין טיפן טרויער פאַרבליבענער
יצחק ז׳עריקער

לזכר־עולם

להורי היקרים: שמעון לייב־יהודה ואסתר־רחל האַניגמאַן

אחיותי: פריידל ומשפחתה:
פייגל, צפורה, איטקה, טובה

כולם נספו בשואת יהדות פולין
בידי הנאצים הארורים ימ״ש

יהא זכרם לעד

בנם: חיים דוד האַניגמאַן (ישראל
בתם: רבקה לוסטיגמאַן (האַניגמאַן)
ובעלה אליהו (אוסטרליה)

לזכרון נצח

לזכרם של, —

אבינו ואמנו: ברוך יוסף ואיטל יעקובוביץ

בתם ואחותנו: מאשע'לע ובעלה שבתאי אורנר וילדיהם

בתם ואחותנו: רחל'ע ובעלה אלימלך רייזמאַן וילדיהם

בנם ואחינו: אברהם מרדכי ואשתו מריל'ע וילדיהם

בנם ואחינו: יעקב־מיכל

אשר עונו ונרצחו על קידוש השם בידי הנאצים ימ"ש בשואת פולין.

ת. נ. צ. ב. ה.

ד' ינקום דמם!

המתאבלים בלב דווי:

בתם: עדה

בניהם: יצחק ויחזקאל

אין טיפן טרויער

באַוויין איך דעם פריצייטיקן טויט
אויף קידוש השם פון מיינע
טייערסטע: — משפחות מעסער
דוד, גאַלדע, חוה, משה אהרן,
נפתלי, רחל, פייטל, העלע, באל־
טשע, שמואל, חוה, יאַסקע, פאַל־
טשע, שלמה, יהודה־לייב און יהו־
דית קאַכמאַן, שמואלטשע, חיה,
בענעק רינסקי, שמואל קאַכמאַן

אין טרויער פאַרבליבענע:

באַלטשע יעקובוביץ (מעסער)
און פאַמיליע

לזכרון עולם

בשואת יהדות פולין ניספו יקירינו

יוכבד גייצמן (די פאַרבערין) וצאצאיה: חיה רייזל, בעלה וילדיה בריינדל, בעלה וילדיהם; יצחק לייב, אשתו וילדיהם; אסתר פריי־דע; דוד; לובה

ד' ינקום דמם

שרויים באבל:

שמואל גייצמאַן ומשפחתו (ישראל)

צום אייביקן אנדענק פון

מיינע עלטערן: מיכאל הינדע אינווּאַרט

שוועסטער: מרים גאַלדשטיין (אַינווּאַרט)

" חוה, רוזה — ברודער: יעקב (נישט־פאַרהייראַטע)

פעטער: שמואל דוד אינווּארט און משפחה

" מענדל אינווּארט (מישקאַוו)

" רייזמאן (זאַוויערטשע)

" מריווקא (זאַוויערטשע)

" יאַשקאַוויטש (זאַווירטשע)

אין טרויער: שמחה, יואל און משפחה

למזכרת עולם

אלה שמות משפחת צוויגל שניספו באביב ימיהם בימי השואה

אבינו היקר: ר׳ יואל מנחם צביגל, עסקן ציבורי במוסדות שונים בעיר, פרנס קהלית זבירציה

בנותיו־אחיותנו: יהודית (לבית צבייגל) טאובה; פרידל צווייגל

כלתו־גיסתנו: רייזל (לבית שניידערמאן) צביגל

נכדו הרך: שלמה אליעזר צבייגל

יהי זכרם ברוך!

ועל הזדים ימ״ש נאמר: אות רצח יהיו על מצח קין ולא ימוש לנצח

המתאבלים מרה:

קלמן וטרוידה־אסתר (לבית פליכטר) צביגל טורונטו קנדה
אברהם ודבורה (לבית אינהורן) צביגל, רמת־גן, ישראל
יעקב ודבורה (לבית צביגל) הנדלס, טורונטו, קאנאדה
יוסף ורחל־ביילא (לבית צביגל) שצופק, טורונטו, קאנאדה

מיר בויגן אין טיפן טרויער דעם קאָפּ

צום אנדענק פון די אומגעקומענע:

פאַמיליע דאַפנער

מוטער: אסתר מלכה דאַפנער (געב. זיידנבייטל), פרוי פון אליעזר דאַפנער, (וועלכער איז געשטאָרבן פאַר דער היטלער־קאַטאַסטראָפע אין פוילן)

פאָטער: אליעזר און זיין פרוי לאה דאַפנער (געב. יוריסטע)

שוועסטער: פייגעלע (צפורה) דאַפנער

ברודער: שלמה דאַפנער

אין טיפן טרויער פאַרבליבענער

זון און ברודער יעקב דפנר
און משפחה אין ישראל

מיר בויגן אין טיפן טרויער דעם קאָפּ

צום אַנדענק פון די אומגעקומענע

פאַמיליע דאַפנער

מאיר און שרה

טעכטער: מאַניע, מרדכי שרף, גיטל, נתן קורצטאג, לאה מאַן און קינדער, יאדזיאַ, מענדל רוזבלט

זון: ראובן, צערקע, יעקב און פרוי און פאַמיליעס

פאַמיליע נעלבארד

מרדכי און רויזע, טאָכטער שרה

די אין טרויער פאַרבליבענע:

זון לייבעל דאַפנער, אייניקעל לאה צאַרום (טאָכטער פון קורצטאג), רעגינאַ נעלבארד — (ישראל)
העלא שטערנבערג (דייטשלאַנד)
שמואל נעלבאַרד (אַמעריקא)
און פאַמיליעס

לזכרון עולם

הורינו: ר׳ שרגא יוסף ולאה האבערמאַן

כלתם־גיסתנו: זיסל (לבית וויגאַדזקי) האבערמאַן

נכדם הרך: ישראל צבי

יקירינו אלה הוציאו את נשמתם הקדושות בכבשני אושוויץ.

המבכים מרה:

מרדכי ודבורה (לבית וויסברג) האבערמאַן ניו־יורק (ארה״ב)

יחיאל ודינה (לבית טוכמאן) האבערמאַן, מונטריאול, קנדה

ישראל צבי וחנה (לבית הערשקאָוויץ) האבערמאַן, ניו־יורק.

לזכר־עולם

אין טיפן טרויער טראָגן מיר אין אונדזערע הערצער דעם אָנדענק פון

עלטערן: יונה און פייגל זיסל מושקוביץ

שוועסטערן: ביילע קוזובסקי (מושקוביץ), מאַן אברהם און קינד שפרה

ברידער: משה־איטשע, מאיר־אבא, יהושע־שיע

פעטערס: אלתר בן־ציון גולדזילבר; אברהם אהרון גאָלד־זילבער; יעקל־מאיר גולדזילבר און זייערע משפחות.

די אין טיפן וויטיק איבערגעבליבענע
ליבער מושקוביץ און משפחה

שוכלנו ונתיתמנו

בהשחית הצורר היטלר וקלגסיו את יקירי

הורי: יעקב פרייברגר (נספה בגיל 55 בזבירציה), צפורה פרייברגר (52)

אשתי: רבקה פרייברגר לבית גרונלנד מזשארקי (בגיל 30)

בני: ראובן פרייברגר (בן 3)

אחיותי: בלומה והלה פרייברגר (בגיל השלושים)

המתאבל ללא ניחומים: אביגדור פרייברגר ומשפחתו

אין ספר זכרון זבירצה און סביבה

ווילן מיר, — די לעבן־געבליבענע קינדער, ברידער, שוועסטער — מיט ווייטיק און כבוד דערמאָנען אונדזערע טייערע עלטערן, ברידער, שוועסטער, אייניקלעך, שוואָגערס, וועלכע זענען, פאַרפיניקטע, — פאַרשניטן געוואָרן מיט אַ גרוילעכן טויט

יתגדל ותקדש שמיה רבא

אַזוי זענען אַוועקגעריסן געוואָרן פון אונדז

די עלטערן:
משה־מענדל און שרה גרינבוים

שוועסטערן:
חיה־געלא, קריינדל, פייגעלע, לייקא גרינבוים

ברודער: צדוק גרינבוים

שוואָגערס:
ברוך־אליעזר ראַפאַלאָוויטש, ראובן ווארגאן

לזכר עד

את מותם של:

שלמה יהודה בן יעקב רוזנצווייג
שרה חנה בת שמעון עקיבא רוזנצווייג
אברהם יחיאל בן שלמה יהודה רוזנצווייג
על קידוש השם בפולין המנואצת

מבכים מרה

שמואל רוזנצווייג, אשתו וילדיהם (ארה"ב)
יצחק ורבקה לעדערקראַמער (רוזנצווייג) ובנם (ישראל)

את מותם של:

ליב בן יעקב ויגוצקי יעקב ויגוצקי גיטלה ויגוצקי
זיסלה בת יעקב ויגוצקי
על קידוש השם בשדות פולין האכזרית

מבכה ביגון

רבקה לעדערקראַמער, בעלה וילדיהם

אין טיפן טרויער און מיט אומענדלעכן צער

שטייען מיר מיט געבויגענע קעפ פאַרן אָנדענק פון אונדזערע טייערע, אומפאַרגעסלעכע עלטערן, שוועסטערן, שוואָגערס, שוועגערינס, פרוי און קינדער, וועלכע זענען אויף אַ ברוטאַל־מערדערישן אופן אינעם יאָר 1943, אומגעקומען אויף קידוש־השם אין די אוישוויצער קאַמערן פונעם בלוטיקן צורר היטלר ימח שמו וזכרו.

מיר פאַרהיליקן און פאַראייביקן די נעמען פון אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע קדושים אויף די בלעטער פונעם ספר־יזכור פאַר זאַוויערטשע און סביבה

י ז כ ו ר

עלטערן: הלל שפירא און שרה'לע שפירא (געב. פאַריזער)
פרוי: בראָנקע שפירא (געב. פלאווטס), פרוי פון הארשל
קינדער: מדרכי־לייב און לאה'לע, קינדער פון הארשל
שוועסטערן: שיינדל אאקס (שפירא), מאַן לייבל און זייער זון שמעון בריינדל קורזוך (שפירא), מאַן יחזקאל

מיר, די איינציקע געראַטעוועטע פון היטלערס שחיטה, געפינען זיך יעצט אין ישראל.

הארשל און פולה שפירא

דאָס זענען מיינע 2 קינדער, מרדכי־לייב (מאַטעק), געבוירן 1937, און לאה'לע, געב. 1940, — אין בענדין, אָנהויב 1943, — בעת מען האָט געשמועסט וועגן אַן אַלגעמיינע אויסזידלונג פון זאַגלעמביע, — האָב איך זיי אַריבערגעשיקט קיין זאַוויערטשע צו מיינע עלטערן הלל שפירא.

זייער אַהינקום איז מיר ביז היינט אומבאַוווסט.

הארשל שפירא

לזכר קדושינו

הורינו: משה ונעכא־שיינדעלע רוטנברג (מבית וועקסלער)
אחינו: מרדכי רוטנברג
מנחם ואשתו מרים רוטנברג (מבית פילצר)
ובנם יעקב רוטנברג

המתאבלים: ראובן ישעיה רוטנברג, אשתו וילדיהם (ישראל)
הלה לבקוביץ (רוטנברג), בעלה ובנם (פולין)
אנדושיא נויפלד רוטנברג) ובעלה (פולין)

צום אייביקן אָנדענק

פאר די נשמות פון אונדזערע
טייערסטע און נאָענטסטע, וואָס זע־
נען אומגעקומען אין דער שוידער־
לעכער נאַצי־צייט:
העלענאַ טשעבינער (געב. אָבער־
פעלד) — געגאַנגען אויף קי־
דוש־השם אין אָשוויענטשים
דעם 29.11.1943;
יוסף טשעבינער, זון פונעם אוי־
בער־פעלדשער טשעבינער, גע־
בוירן 31.12.1887, איז גע־
שטאָרבן אין קאָטאָוויץ, דעם
10.10.1954.

אין טיפן טרויער באַווייגען זיי.
נאַטאַליה לימקובסקי (טשעבינער)
און מאַן
יואחים טשעבינער און פרוי

לזכר עולם

בידי הנאצים הארורים נספו בשואת פולין:

סבא וסבתא:
ר' פייוול וחוה ווייל;
דודים ודודות, בניהם ובנותיהם:
רחל ווייל; שרה דוד וברריינדל גאָלדפרייַנד; פערל ויעקב פאָנסקי; אסתר, אהרון, הערשל, ברריינדל שטיבל; נפתלי, פריידל, זיסל ווייל; הלל, ברריינדל, בעריש, חנה ווייל; באָלטשע, משה, הערשל, לוי־בא ליפשיץ; השוחט מרדכי־הירש וחנה פאָנסקי.

המתאבלים ביגון קודר, —
הנכדים: ברריינדל גרטל; שרה בירנבוים ומשפחותיהם

אללי כי שוכלנו בידי הצורר הנאַצי ימ"ש

קרבן משפחתנו בעקוד־עם, בימי השואה, — הוא רב. ואלה הם שנספו על קידוש השם:

הורי: יהודה לייב וציקלה ברגר

אחי, אחיותי, גיסותי (צאצאי יהודה־לייב וציקלה ברגר): משפחות ברגר — רבקה (מבית וינשטוק); אריה, יוסף, אסתר, לייב, יעקב, וכן: אברהם, פרידה רייזל, צילקה, לייבל, מלכה חיה פרומעט (מבית קוזלובסקי), חיים, חיה הינדה; משפחת לבקוביץ: זליג, שרה (מבית ברגר), בנם לייבל, משפחת רייזמאן: שלמה פרימעט (מבית ברגר), הנדל, יונה, ישעיהו צילקה

דודי ודודתי: מנדל וגיטל ברגר

בני דודי (צאצאי מנדל וגיטל ברגר): משה ברגר; משפחת קוטנר: הירש, פרידה (מבית ברגר), מנדל; משפחת אונגר: יוסף, יאכטשא (מבית ברגר), האלינקא; משפחת מרק: יוסף, שרה (מבית ברגר); משפחת וינטרויב: ישראל, צילקה (מבית ברגר).

המתאבל מרה: ברגר מנחם, פתח־תקוה, רח' עין גנים 1

לזכר נצח

ליקירינו שנספו בשואת יהדות פולין

לאמי: איידל קרימן (מאירציק)
לאבי: ר׳ ישראל יצחק מאירציק שנפטר בשנת תרע״ט
לאחיותינו: מרים, חנה ושרה־מלכה מאירציק ומשפחיתיהם
לאחותנו: צפורה קרימן

המתאבלים:

דוד מאירציק, שרה מייטליס ורפאל קרימן ומשפחותיהם

לזכרון עד

חברתנו היקרה שבע׳לע פייפקאָפ (מבית ראָטבוים), בעלה וילדה, אמה הענעלע

הושמדו בידי הרוצחים הנאציים

בתוגה, צער וזעם
מבכים את מותם

פרידה (מבית רוטבלום)
ונחום דרזנר

אייביק וועלן מיר געדענקן

אונזערע טייערסטע און נאָענטסטע,
וואָס די נאַצישע רוצחים האָבן,
צוזאַמען מיט אַלע יידן אין זאַ־
וויערטשע פאַרניכטעט, פאַרשניטן

די משפחה פּשעכאָדניק

הירשל צוטל, (דוד לייב), יענקל,
ישראל, פּאָלא, פּראַניאַ, רוזשקא,
שמואל (שמולעק), אבא (אבעק),

די אין טיפסטן טרויער פאַרבליבענע
יצחק פּושעכאָדניק און משפחה

מיר באַווינען

אברהמ׳לה זילבערגאָלד און זיין פאַמיליע

וועלכע זענען אומגעק׳מען, און קיין זכר אין פון זיי געבליבן

חיים ישעיה דרזנר און פאַמיליע

לזכרון עולם לנשמות הקדושות

סבא וסבתא: אייזעק רבקה המרמסינג

הורים: הירש (צבי) סבינה המרמסינג (גרוס)

בתם: נעטקא; **דודים:** וואָלף ואשתו רגינה המרמסינג

שלמה המרמסינג ומשפחתו; **בן־דוד:** קליינפלד ומשפחתו

המתאבלים:

רוזה אַרביס (המרמסינג) ומשפחתה
רוזה זולטן (קליינפלד)
לייב קליינפלד ומשפחתו
בלומה קליינפלד (ארצות הברית)

אנו מתפללים על קברם

של הורינו, אחינו, אחיותינו, דודינו, דודותינו ומשפחותיהם —
קרבנות הזוועה הנאצית ואימיה או של אלה שנגדעו בידי שמים
לפני שהונף גרזן הכורת או לאחר מכן, —

מראשוני ובוני הישוב היהודי בזבירציה, ממניחי היסוד — ונדבכים חשובים של מפעלים כלכליים בעלי ערך בעיר וחוצה לה, אישים פעילים בשטחים צבוריים שונים, ביניהם פרנסי הקהילה, מיסדים ועסקנים של מוסדות צדקה, של קופות גמילות חסד, של בנקים שיתופיים ושל מוסדות תרבותיים, חינוכיים, לאומיים למיניהם בעיר.

אבות המשפחה:

ר' יחיאל בן יהודה לייב הלוי ווינדמן, מפשעכאָוו — מרת פייגל־לאה, מבית פרנקל — נפטרו לפני השואה

צאצאיהם:

הבן הבכור: מרדכי הלל ווינדמאָן, נספה בשואה, עסקן ותיק בעיר, פרנס הקהילה ומראשיה — **רעייתו:** חיה־שרה מבית רוטנברג, בת ר' מענדעלע, אחיו של הצדיק ר' פינטשע אבד"ק פילק, מצאצאי ר' ישראל רוטנברג זצ"ל, אבד"ק גור, אבי האדמו"ר המפורסם, ר' איטשע מאיר מגור, בעל „חידושי ריי"מ. ר' ישראל רוטנברג היה נכד מהר"ם מרוטנברג זצ"ל ונכד ר' יואל סירקש אבד"ק קראקאָוו, מצאצאי הב"ח, התוספות יום־טוב, הרמ"א, המהר"ל מפראג ,המהר"ם מלובלין, המהרש"ל, המהרש"א ר' יהודה חסיד, בעל תבואות שור, מהר"י מינץ, מהר"ם פדווא, מגזע ר' האי גאון, מבני הגאונים והאמוראים עד זרובבל, שהיה מזרע מלכות בית דוד.

בניהם ובנותיהם: יעקב, משה־חיים, הדסה, דבורה, ומשפחותיהם — נספו בשואה; חנה אנדושיא, נפטרה בדמי ימיה; רבקה (מבית גלנטר, מוורשא), רעייתי יצחק ווינדמאן, נפטרה בתל־אביב, ב־1946.

בני ר' יחיאל ופייגל־לאה ווינדמאן: יעקב בנימין, רעייתו שרהלע, מבית אנגלרד; **בניהם:** אברהם, אשתו מבית פרבדה ובתם, דבורה ובעלה, פרניה, לולק־לייב, אַלא

כוואלע־הינדל ובעלה הרשל לנדוי, **בניהם:** רומק ולולק

הלה (מבית זייברט, מלודוש), רעיית דוד ווינדמאן, נפטרה ב־1957

אפרים, רעייתו יאנקא, מבית שרצקי ובתם

רבקה־פריידה (רגינה) ובעלה ד"ר אביגדור פרבר, בנם רישיאַ.

זכרם הקדוש חרוט על לוח לבנו לעד
לא ימוש הוא מלבנו לעולם ועד

המתאבלים — שריד הימשפחה, אודים מוצלים מאש:

דוד בן יחיאל ווינדמאָן ומשפחתו; יצחק בן מרדכי הלל, ובניו;
זאב־וואָווע לאנדוי, בן כוואלע והרשל ומשפ.; אינקא מבית וינדמן

געדענקן זועלן מיר אייביק

אונזערע נאָנטסטע, טייערסטע וואָס זענען אומגעקומען אויף קידוש השם אין א צייט וואָס די מענטשהייט האָט אַזוינס נישט פריער דערלעבט מיר האָבן פֿאַרלוירן אינעם אַלגעמיינעם בלוט־באָד

אונזערע עלטערן: ברוך און הענדל גאָלדמאַן

שוועסטערן: חנה אנטמאַן (גאָלדמאַן) און משפחה, ביילע רוזא קאופמן, זעלדא גליקשטיין, זיסעלע קאָם, פרימעט קאָרענפעלד און משפחות.

ברידער: שלמה לייב, ישראל (סרולקע) און משפחות

די אין טרויער פֿאַרבליבענע:

שרה קלינגר (גאָלדמאַן) ומשפחתה (ישראל)
לייבעק גליקשטיין, (ישראל)
אברהם־שלמה, יעקב אנטמאַן (אמעריקע)
ישראל אנטמאַן (דויטשלאַנד)
אברהם קאָם (בראַזיל)
אסתר גולד (קאופמן) (ישראל)
שלמה קאָם (ישראל) אין משפחות

לזכרון עולם

הורינו: חנוך וחוה וקסלר,
אחיותינו: שיינדל־לאה, גולדושיא,
הינדושיא ומשפחותיהם
אחינו: דוד, חיים, אלימלך,
יחזקאל, הרשל, אפרים
ומשפחותיהם.
הם עונו ונרצחו בידי טמאי־אדם,
הרוצחים הנאציים.

יהא זכרם צרור בצרור החיים

פנחס, יונה (טושקה) וישראל

לזכרון עולם

צום אָנדענק פון אונדזערע אומגעקומענע

עלטערן: יצחק און חנה אָנטמאַן
שוועסטערן: זעלדא, אסתר;
ברודער: דוד

אין טיפן טרויער

אברהם־שלמה און יעקב אנטמאן (אַמעריקע)
ישראל אנטמאן (דייטשלאַנד)

לזכר עולמים

אבינו, אהרן שלמה דרזנר, ז״ל, נולד בשנת 1880 בעיר זשאַריק (זשארקי) למשפחת בעלי מלאכה פועלי צדק, קיבל חינוך דתי

בהגיעו לגיל הצבא גוייס לצבא הרוסי ושירת — בזמן מלחמת יאַפאַן־רוסיה — שש שנים, בתנאים אל־אנושיים בקאַווקאַז ובסיביר. למרות התנאים הקשים החזיק מעמד וחזר כיהודי דתי, חזק ברוחו ואיתן בדתו. בחזרו מהצבא הביתה עבר לגור בעיר זבירציה, בה התגורר עד הרגע האחרון לחיסול הגיטו.

התחתן עם בת־עירו לאה ארנפריד, — רעיתו הנאמנה עד הרגע האחרון, בו הובלו לאושויץ.

היה כל השנים איש־ציבור נאמן. כיהן כפרנס (דוזור) הקהילה, ייצג בוועד הקהילה את ארגון בעלי המלאכה (האַנטווערקער פאַריין). היה גבאי בחברה קדישא, וכמו־כן ניהל את ארגון החייטים בעירו.

ביתו שימש לתורה ולגמילת־חסדים

יחד אתם נספו: — בניו: מענדל ויעקב; בתו — טובה

נשארו בחיים, יב״ל

בנותיו: שרה בן־דויד ומשפחתה, אסתר פרומר ומשפחתה — שתיהן בישראל; פייגל ומשפחתה — בארה״ב, — שנצלו ממחנה השואה

בנו: שמואל ומשפחתו, בישראל

תנחם המשפחה בשארית בניה שזכו בתקומת המדינה ובנייתה

צום אייביקן אָנדענק

פון מיינע נישט־פאַרגעסענע

פאָטער: יצחק דרעזנער און פרוי.

שוועסטער: בלומעלע, מאן און קינדער; טובה, מאַן און קינדער; יהודית און מאַן; ברודער: אַרנאַלד.

מיין פעטער און מומע לייבוש און צביה זאולער;

קוזינקע: טובה און מאן; בריינדל און מאַן; חנה׳לה;

יעקב ברוך.

ווי אויך די משפחה רוזשיצקי.

עס באווייזט זיי הייס דער אין טרויער פאַרבליבענער זון אַנשל דרעזנער און פרוי (אַמעריקע).

אייביק וועלן מיר געדענקען

די משפחה קלאסנער

וועלכע זענען אומגעקומען אויף איין אכזריותדיקן אופן דורך די נאַצי־מערדער, וואָס קיין זכר איז נישט געבליבן פון זיי

באַערן זיי: גוטשע פיימאַן (פיגנבלט); אידה פיגנבלט (ראטבלום); נחום און פרידה דרזנר — און משפחות

לזכר עולם צום אייביקן אָנדענק

סבא וסבתא: יעקב והינדה גרינוואלד

הורינו: צבי (הרשל) ושרה גרינוואלד (מבית גוט־שטאד) ובנותיהם אדה וסבינה

קלמן ואשתו רוז׳ה (רייזל) לנדאו (מבית גרינוואָלד) ובנם ראובן (רישעק)

זעליק ואשתו יוכבד־כייווע (מבית גרינוואָלד)

זעליק גרינוואלד, אברהם גרינוואלד, חיים דוד גרינ־וואלד ואשתו רומה (מבית גולדמינץ)

המבכים מרה:

העניעק לנדוי, אשתו וילדם (ארה״ב)

העניעק קוקוטק (פולין)

משה גרינוואָלד ואשתו (ארה״ב)

יהודה־לולק גרינוואָלד, אשתו וילדם (ישראל)

צשיה ביגלמן (קוקוטק) ובעלה (ישראל)

הבעל והאב השכול שנותר בחיים, מרכין ראשו לזכר יקיריו שהושמדו באכזריות, —

אשתו: רחל פערגעריכט

חיה פערגעריכט

בנו: משה זליג פערגעריכט

חמתו: יטל הערץ

חותנו: זעליג הערץ

(נפטר לפני השואה הנאצית).

זכרם הקדוש יישאר לעד בספר זכרון זבירציה.

יתגדל ויתקדש שמיא רבא.

המתאבל מרה: אברהם פרגריכט

ע ל א כ ד ן

בננו ואחינו

אלתר קראוזמאַן ואשתו עלא (מבית גוטרמאן)

בשנת 1943 באושוויץ׳

מתאבלים:

פייגל, רוזה, שלאמעק, חיה, חיים קראוזמן ומשפחותיהם (ישראל)

אין אייביקן אָנדענק

פון:

משפחה סענדעראָוויטש: ישעיה, רעכיל, זעליג יוסף, מרים; מש־פחה גינצבערג: חנה אסתר, חיה, מרים; די אָנגעשטעלטע: אסתר גייצמאַן, בראָניאַ פאַריזער, צעשאַ בראַט

געדענקט זיי:

אברהם פערגריכט און משפחה

לזכר הורי וקרובי היקרים

ר' בעריש וקיילע בראט

העלא ומשפחתה, גיטל, יצחק־מאיר

שנספו בשואת יהודי פולין

יהא זכרם לעד.

אנדושיא ומשפחתה.

לזכר הורי היקרים

ר' חיימ'ל ורבקה פרידברג

מבית בראט (מקרימעלעוו)

שנספו בשואת יהודי פולין.

ת. נ. צ. ב. ה.

הרשל ומשפחתו.

לזכרון נצח!

הנשמות הקדושות והטהורות:

הורינו: ר' חיים שמעון ושפרינצע בראט, האהובים והנעימים אשר בחייהם ובמותם לא נפרדו.

אחיותינו: צערקע־מלכה, חנה, גיטל

אחינו: ישראל מרדכי הי"ד

אשר עלו בסערה על קידוש השם בידי הנאצים הארורים ימ"ש.

ת. נ. צ. ב. ה.

המבכים את מותם ללא־עת

דוד ישעיהו ודבורה; יצחק־מאיר וסימה (ישראל)

מירל ואיסר (ארה"ב) ומשפחותיהם

לזכר

הנשמות הקדושים והטהורים

הורינו היקרים:

ר' אברהם ורחל בראט

(מקרימעלעוו)

אחיותינו ואחינו:

דוד ישעיהו, צערקע־מלכה, טובה, שמחה, וויטא, שמואל־וואלף

אהובינו ויקירינו נספו בשואת יהדות פולין בידי הצוררים הנאצים

ת. נ. צ. ב. ה.

המתאבלים ללא נחמה

הירש־לייב, צבי, בריינדל לאנדוי (בראט) — ישראל

בערל — ארה"ב ומשפחותיהם

צום אייביקן אָנדענק

פון די פריצייטיק פאַרשניטענע לעבנס פון אונזערע קיינמאָל נישט פאַרגעסענע פרוי און שוועסטער: חנה טענענבוים (געב. גלעצער פון סטשעמעשיץ), געשטאָרבן אין זאוויערטשע אין קריגס־צייט; אירע קינדער: שמעון און מרים׳ל אומגעקומענע אין אוישוויץ

די אין טיפן טרויער פאַרבליבענע

מאַן און פאַטער: לייב טענענבוים (ישראל)
שוועסטערן: רבקה סטעפא (געב. גלעצער) (פוילן) און דבורה בראט (גלעצער) און איר מאַן דוד בראט (ישראל) צוזאמען מיט זייערע משפחות

אין אייביקן אָנדענק

פון די טייערע נשמות פון מיין שוועסטער און ברודער, זייערע משפחות וואָס זענען אומגעקומען אויף קידוש השם דורך די פער־שאָלטענע נאַצים

איטשע מאיר שטיינפלד, פרוי לאה געב. שוואַרצפעלד

ראובן יושקוביץ, פרוי חנה רבקה געב. שטיינפלד

קינדער: דוד בער, רוחטשע, פנחס, נחום, מיכאל, אסתר ליבע הי״ד

ת. נ. צ. ב. ה.

דער טרויי פערבליבענער ברודער
מרדכי שטיינפלד און משפ.

לזכר הורינו היקרים

שניספו בשואת יהדות פולין בידי הנאצים הארורים

הורינו: שמואל אליעזר שטיינפלד
פריידה (יוסקוביץ)

אחותינו רוחטשע

המתאבלים מרה:

משה וצילה, שלום ורות
יאדזיא וחיים נייַמאַן
ומשפחותיהם

צום אנדענק פון מיינע טייערע

מיין מוטער חנה הברמן (געב. גינסבערג) דער ברודער שלומה מיט זיין משפ.
די שוועסטער גוטשע (גיטעל) ראָזענבלאַט מיט איר מאַן וואָלף און די קינדער אליעזר און פערעלע.
און צום אַנדענק פון מיין פאָטער אליעזר הברמן (משה פישערס זון) וועלכער איז געשטאָרבן אין יאָר 1919 אין קאַטאָביץ

אין טרויער פאַרבליבן אייניציקער זון און ברודער:
הברמן דב (בעריש) או זמשפחה

לזכרון נצח

די אַלע וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש־השם
מיינע עלטערן: וואָלף און חנה אסתר דיאמאנט פון לאז ביי זבירצה
מיין שוועסטער: אין שוואַגער רוזשא און זישא גאָלדשמידט (דיאַ־
מאנט) און זייערע קינדער
מיין ברודער לייביש דיאמאנט און פאַמיליע
מיין שוועסטער פעסל וועלנער (דיאמאנט), מאַן און קינדער
און סאַלע דרעזנער (דיאמאנט), מאַן איטשע און קינד
(אומגעקומען אין פראַנקרייך)

דער אין טרויער איבערגעבליבענער
זון, ברודער, חנוך דיאַמאַנט, פרוי און קינדער
תל־אביב, ישראל

ד' ינקום דמם

על מותם ללא־עת של קרובינו:
אברהם הירש דרעזנער
וכל משפחתו
ובת דודתנו דאָבריש
גאָלדפינגער (דרעזנער) וילדיה
שנספו, יחד עם קדושינו בפולין
בידיהם המגואלות של הרוצחים
הנאַציים

מתאבלים:

חיים ישעיה (שאיע) דרעזנער, בניו
ומשפחותיהם בישראל
בעלה של דאָבריש ז"ל, אהרן גאָלד־
פינגער (פולין) ומשפחתו

מיט ציטער אין האַרצן

דערמאָנען מיר דעם אָנדענק פון
אונזערע טייערע
זיידע און באָבע: אייזיק און רבקה
עלטערן: הירש, סאָבינאַ
שוועסטער: נעטקא
קרובים: וואָלף—רעגינא, של־
מה—צירעלע, הלל, רוזשקאַ,
מאַניא, פעלא, סאָבינא

אין טרויער פאַרבליבענע:

משה, שרה, רעגינא, פעלא קליינפלד
(ישראל)
לייבל, רוזשקא, בלומקא קליינפעלד
(אמעריקע)

זייער אָנדענק וועט אייביק זיין אין אונדזערע הערצער

אונזערע עלטערן, שוועסטערן, ברודערן, ברודערן־קינדער, קוזינען און
זייערע משפחות וואָס זענען אומגעקומען אין פוילן, ווי אין פראַנקרייך.
הירש־לייב, מאַלע קליינער (דרעזנער), זייערע קינדער, אברהם זעליג,
מענדיל, ציריל (אומגעקומען אין פוילין)
רייזיל דרעזנער איר מאַן שלמה און קינדער אברהם דרעזנער, זיין משפחה,
משה יוסף דרעזנער, זיין משפחה. איטשע דרעזנער, זיין פרוי, סאַלע (געב.
דיאַמאַנט און זיין זון (אומגעקומען אין פראַנקרייך).

די אין טיפן טרויער:

שלמה (שלאָמקע) קליינער און משפחה — שוועדען
דובקע איר מאַן און משפחה (געב. קליינער)
שלמה דרעזנער, ראשעל נבון((דרעזנער) און זייערע משפ. — פראַנקרייך
פעטער: חיים שאַיע דרעזנער;
קוזינען נחום, אברהם דרעזנער און זייערע משפ. — ישראל
טוביה, יוסף דרעזנער און זייערע משפחות — בראזיל
ישראל דרעזנער און משפחה (אמעריקא)

מיר באַוויינען דעם טויט פון אייך, טייערע

פרוי און מוטער מלכה־פייגל דרעזנער, געשטאָרבן אין ישראל (1957)

און פון אייך וואָס איר זענט געפאַלן אַ קרבן פון די היטלער־בעסטיעס

אייביק וועט דאָס זיין איינגעקריצט אין אונדזער זכרון

דאָבריש פייגנבלאַט (דרעזנער), און איר זון: זיסמאַן־לייב
(פרוי און זון פון איסר פייגנבלאַט)

צריאל דרעזנער, זיין זון: שמחה
(מאַן און זון פון מאַניע, איצט פרוי פון איסר פייגנבלאַט)

משה שמואל דרעזנער

צירל דרעזנער און איר זון דוד זעליג
(פרוי און זון פון ישראל דרעזנער).

די אין טרויער פאַרבליבענע:

מאַן און פאָטער:
חיים ישעיה דרעזנער

זין און ברידער:
נחום און פרידא דרעזנער,
אברהם, רעגינע דרעזנער און
קינדער; ישראל, חיה דרעז־
נער און קינדער (ישראל);
טוביה, צעשיע דרעזנער;
יוסף, גוטשע דרעזנער און
קינדער (בראַזיל)
איסער, מאַניע פיגנבלט
און קינדער (אַמעריקא)

אלון בכות

עס איז שווער זיך צו געווינען צום געדאַנק אַז איר זענט נישט מער דאָ

טייערע עלטערן

משה׳ל און בלומע ראטבלום

שוועסטער: אסתר קופערבערג, איר מאַן יענקל אַן קינדער

שוועסטערן: גיטל און חיה

משה׳ל אברהם יצחק׳ס, — אַזוי האָט מען דיך געפֿונען אין דער שטאָט. דו ביסט געווען אַקטיוו באַטייליקט אין דער טאָג־טעגלעכער לינת־הצדק טעטיקייט. נישט איינמאָל האָסטו געזעטיקט ביי קראַנקע. אין אַלע צדקה־אויפֿטוען האָסטו אַקטיוו צוגעלייגט אַ האַנט. דו ביסט געווען אין דער קאָמיסיע פון דער גמינע ביים פֿאַרטיילן פּסח־הילף צו נויטבאַדערפֿטיקע. שטענדיק ביסטו געווען פֿאַרנומען מיט דיין טאָג־טעגלעכן גראַנגל פֿאַר פֿרנסה, אָבער די האָסט תמיד געפֿינען פֿרייַ צייט כדי אויך אַ סאָך כוחות צו וויידמען וואָלטעטיקע צוועקן. מיט אָמאָל האָבן די נאָציס דיך מיט דער גאַנצער משפּחה אומגעבראַכט.

די וווּנד איז אומהיילבאַר. עס שרייט פון האַרצן נאָך נקמה.

די איבערגעבליבענע :

אידא, שמעון פייגנבלאַט און קינדער
פרידא, נחום דרעזנער
בערל, חנה ראָטבלום און קינדער

בני עירנו היקרים!

יהיה ספר זכרון זה קודש,
ובל יחסר אצל אף אחד בביתו.

הועד

טייערע לאנדסלייט!

זאל דאס ביך זיין פארהייליקט, אין
נישט פעלען ביי קיינעם אין הויז.

דער ועד